



VNIVERSITAT DE VALÈNCIA

Facultat de Filologia, Traducció i Comunicació  
Departament de Filologia Clàssica

*Bestiari Llatí Polisemàntic:  
un Estudi Motivacional*

TESI DOCTORAL

Presentada per Xavier Mata Oroval

Dirigida per Xaverio Ballester

València 2015

Programa de Doctorat 145G

*Textos i contextos: món antic i tradició clàssica*



# Agraïments

A mos pares, entre moltes més coses, per haver-me fet a mans una dolça ironia i el plaer de *passejar per la boca, com pedretes de grava, uns noms, uns mons, uns mots*.

A Xaverio, per haver embridat metodològicament un desbocat corser etimològic, i per deixar-lo córrer com aigua cavallera, també. Pel recolzament, guia i atenció continuats en aquesta cursa de fons.

A Xurxo μεγαλήτωρ, per descomptat, amic de converses lluminoses en nits immortals, empenta decisiva tantes vegades i també aquella nit de novembre, bibliògraf de capçalera, mestre generós.

A Esteban, Juan i Juli, mestres de vida i de paraules, amics en la vida i en les paraules, per tants valuosos suggeriments, comentaris i esmenes a l'animalet. I per tot el que tenim encara per davant de conversa, de senders muntanyencs, de vi en taula.

A David, per les somatòmies, i pels *Ovidi Twins*, un prolongat plaer musical de fer *animalaes* perquè sí, pel gust de fer-se el cor tot ple de parotets. Aquelles cançons tenien un dimoni dins, era l'advertència dels oviditwins.

A Charo i a Amparo, el millor de la *gens Bæbia*, per eixa alegria de fer bé les coses, i pel material iconogràfic i per tantes humils grandeses més.

A Enric i Juanjo, per molt de material fotogràfic que generosament m'han cercat, i a Òscar, pel que em cercarà. Sou uns matetes de fenoll!

A Josep i Juan Ramón, biòlegs de capçalera, trescadors d'Espadà, la joia pura de les plantes.

Al *Circulus Latinus Valentinus*, per tantes vetlades llatines amistoses, per la il·lusió i la constància, *et ita porro*.



# Índex general

<b>1. INTRODUCCIÓ</b> .....	1
1.1. Una tesi de filologia clàssica sobre zoonímia.....	1
1.2. Bestiari: per què animals? .....	7
1.2.1. Nosaltres, els animals.....	8
1.2.2. Ells, els animals .....	10
1.2. Polisemàntic: per què zoònims?.....	12
1.3. Un estudi motivacional: per què ens entenem?.....	14
1.3.1. Motivació semàntica: una proposta de definició.....	15
1.3.2. Com motivem les paraules .....	15
1.3.3. La gènesi motivada de les paraules .....	17
1.3.4. Motivació en dubte: la invenció, el tabú i la moda .....	18
1.3.5. Motivades metasèmies.....	20
1.3.6. Motivació incessant: caricatura i reincidència .....	20
1.3.7. QUINTILIÀ sobre la motivació.....	23
1.3.8. SAUSSURE sobre la motivació.....	24
1.4. Zoònims llatins motivats i motivadors .....	25
<b>2. METODOLOGIA</b> .....	31
2.1. Principis metodològics .....	31
2.2. Fonts i criteris de selecció del repertori zoonímic llatí .....	33
2.3. Fonts del repertori metasèmic.....	38
2.4. Estructura de les fitxes del repertori estudiat .....	40
2.5. Clau dels onomatònims .....	43
2.6. Clau dels signes i de les abreviatures.....	46
<b>3. REPERTORI ESTUDIAT</b> .....	47
1. <i>anguis</i> .....	49
2. <i>aper/ apra</i> .....	59
3. <i>aquila</i> .....	66
4. <i>araneus/a</i> .....	82
5. <i>aries</i> .....	87
6. <i>asinus/a</i> .....	95
7. <i>auis</i> .....	107
8. <i>bestia</i> .....	116
9. <i>bos</i> .....	125
10. <i>canis</i> .....	136
11. <i>cantherius</i> .....	150
12. <i>caper/ capra</i> .....	158
13. <i>caprea – capreolus/a</i> .....	168
14. <i>catulus/a</i> .....	173
15. <i>ceruus/a</i> .....	181

16. <i>coluber/ colobra</i> .....	186
17. <i>columbus/a</i> .....	189
18. <i>concha</i> .....	200
19. <i>coruus</i> .....	207
20. <i>cuniculus</i> .....	217
21. <i>draco</i> .....	221
22. <i>elephantus</i> .....	229
23. <i>equus</i> .....	237
24. <i>gallus/ gallina</i> .....	254
25. <i>hircus</i> .....	265
26. <i>hirundo</i> .....	272
27. <i>leo/a</i> .....	276
28. <i>lepus</i> .....	287
29. <i>lupus/a</i> .....	293
30. <i>merulus/a</i> .....	316
31. <i>miluus/a</i> .....	320
32. <i>mus</i> .....	324
33. <i>palumbes</i> .....	335
34. <i>papilio</i> .....	339
35. <i>passer</i> .....	345
36. <i>pauo</i> .....	352
37. <i>piscis</i> .....	356
38. <i>porcus/a</i> .....	360
39. <i>pullus</i> .....	373
40. <i>purpura</i> .....	383
41. <i>rana</i> .....	390
42. <i>scorpio</i> .....	397
43. <i>sus</i> .....	407
44. <i>taurus</i> .....	416
45. <i>testudo</i> .....	424
46. <i>titus</i> .....	431
47. <i>turtur</i> .....	441
48. <i>uitulus/a</i> .....	445
49. <i>ursus/a</i> .....	453
50. <i>uultur</i> .....	462
<b>4. CONCLUSIONS</b> .....	<b>467</b>
4.1. <b>Conclusions de conjunt</b> .....	<b>467</b>
4.2. <b>Anemònims</b> .....	<b>476</b>
4.3. <b>Antropònims</b> .....	<b>477</b>
4.4. <b>Asterònims</b> .....	<b>492</b>
4.5. <b>Cromatònims</b> .....	<b>497</b>
4.6. <b>Domònims</b> .....	<b>500</b>
4.7. <b>Estratònims</b> .....	<b>501</b>
4.8. <b>Etnònims</b> .....	<b>504</b>

4.9. Etònims.....	505
4.10. Fitònims.....	511
4.11. Hilònims.....	522
4.12. Mitònims .....	523
4.13. Neozoònims.....	524
4.14. Nosònims .....	531
4.15. Organònims .....	546
4.16. Somatònims .....	548
4.17. Topònims .....	554
<b>5. ESBÓS D'UN MAPA MOTIVACIONAL ZONÍMIC LLATÍ.....</b>	<b>561</b>
<b>6. BIBLIOGRAFIA .....</b>	<b>565</b>
<b>7. CONSPECTVS SCRIPTORVM ET OPERVM ANTIQVORVM.....</b>	<b>575</b>
<b>8. ÍNDEX D'AUTORS MODERNS.....</b>	<b>587</b>





# 1. INTRODUCCIÓ

## 1.1. Una tesi de filologia clàssica sobre zoonímia

Ἄσσα δέ σφι ποέειν οὐκ ἔξεστι ταῦτα οὐδὲ λέγειν ἔξεστι  
(HEROD. I 138, 1)

“Tot el que no els està permès de fer [sc. als perses], tampoc no els està permès de dir-ho”

«What's in a name? That which we call a rose/ by any other name would smell as sweet»  
(SHAKESPEARE, *Romeo and Juliet* II 2, 47–8)

Aquest estudi probablement comença a ordir-se un dia d'octubre del 1992. Aquells dies un estudiant de setze anys per a qui *la vida era una sorpresa, una granota viva a la butxaca*, es va trobar al llibre de llatí uns curiosos exercicis de derivació etimològica del llatí al català. En aquell mirar-se paraulles soltes inquisitivament, repetir-se-les en veu baixa, capgirar-les i posar-les del dret, sacsejar-les fins a trobar una paraula actual emparentada, en aquell plaer de descobrir etimologies, hi ha *el nostre perquè de tot plegat*. Eixe íntim i obsessiu goig de l'etimologia ens ha acompanyat des d'aquell any, i és el responsable principal de la tria dels estudis de filologia clàssica.

Durant la carrera es van anar obrint altres poderosos ventalls etimològics, puix que vam poder descobrir que no sols hi havia etimologia des del llatí fins a les llengües romàniques, sinó molt més enllà, etimologia cap al llatí, cap al grec, cap a les llengües indoeuropees. I no indoeuropees. Un panorama infinit i una passió que no s'extingia sinó que fins i tot s'instal·lava com a mode de pensament de qui açò escriu. Passat un període de temps, férem els cursos de doctorat durant els anys 2004, 2005 i 2006 a la Universitat de València. I va ser precisament en un dels cursos, intituat *Arqueoglotologia*, impartit per Xaverio BALLESTER, que vam poder descobrir que l'etimologia en sentit ampli —la semàntica— és una poderosa

clau per a estudiar-nos a nosaltres mateixos, és una antropologia lingüística. La constatació, en fi, que amb un estudi etimològic rigorós, profund i metòdic no solament es troben paraules, sinó potser la humanitat sencera: que amb l'etimologia és possible *veure un món en un gra d'arena, i un paradís en una flor silvestre*.

Aquell curs de títol estrany, *Arqueoglotologia*, va tindre un clàssic començament *in medias res*: el professor parlava d'una cosa anomenada en castellà *vilano*. No tardàrem a saber que es tractava del que popularment es coneix com a *abuelitos* o *abuelets*, les llavors voladores del plataner, a les quals demanem un desig si les capturem al vol. Com era possible —ens preguntàvem— en un curs de doctorat de Filologia parlar d'*abuelets*, papallones i pardalets? Per què s'hi feia citació de refranys populars, cançons infantils i frases fetes com a testimonis filològics? I què hi aportava tant de testimoni dialectal al costat de *seriosos* testimonis grecs i llatins i d'altres llengües indoeuropees? És més, quin sentit tenien les dades antropològiques d'arreu del món, per a trobar l'entrellat d'etimologies llatines o gregues?

Al final d'aquella classe, dels concretíssims *vilanos* i les papallones i els ocells i el testimoni lingüístic del poble més menut havíem arribat a parlar de temes tan humans com la mort, l'ànima i el seu suposat viatge al més enllà, i vam entendre que totes aquelles dades antropològiques, dialectals, creences populars, no eren simplement detalls curiosos, sinó que contribuïen fermament a dilucidar de manera satisfactòria moltes etimologies fins llavors fosques o mal explicades. Llavors vam veure clar que el contingut del curs havia de ser d'una profunditat insospitada, d'una humaníssima profunditat, tant en els conceptes, com en el temps: es tractava, ben mirat, d'un viatge al fons de l'ésser humà.

En aquest curs —sintetitzat en un llibre posterior, *Zoónimos Ancestrales* (2006)— BALLESTER destacava la importància cabdal que les creences sobre els animals han tingut al llarg de la història de la humanitat i, en conseqüència, les petges decisives que aquestes creences han deixat sobre les llengües històriques i actuals. La nostra espècie durant milers d'anys de convivència directa amb la natura ha pensat en *clau natural*, i, per tant, també en *clau animal*. Com diu BALLESTER parafrasejant un famós títol de llibre, primer l'ésser humà va pensar en termes de φύσις 'natura', després mitjançant el μῦθος 'mite', i posteriorment va fer el bot del μῦθος al λόγος. No és casual, tampoc, que el gènere faulístic, considerat dels més antics del món, o el que més, ens presente animals que parlen com humans o amb humans. L'ésser humà des de fa milers d'anys ha pensat que els animals són parents dels humans, o, si més no, que estan estretament lligats als humans, per al seu bé o per al seu mal.

En aquest curs es va parlar especialment dels animals que més lèxic han deixat sobre les llengües europees, pel seu caràcter fortament tabuístic, com la granota i el gripau, el llop i la rabosa, la marieta, la mostela, l'ós o les serps. Dos aspectes del curs ens van conduir cap al que acabaria sent un article i el treball d'investigació. Per un costat, tot un capítol dedicat a repassar les abundants denominacions i creences que, des de l'antiguitat grega i llatina fins a les tradicions europees actuals, hi ha hagut sobre la garsa (grec κίσσα, llatí *pīca*); per l'altre, l'esment d'un fenomen lingüístic encara no ben explicat, segons el qual en totes les llengües europees hi ha noms de malalties (nosònims) que provenen de noms d'animals (zoònims). En posar en relació els dos temes, llançarem la hipòtesi d'un origen del català *piga* en el llatí *pīca*, una relació etimològica que lingüísticament no ofereix cap problema (sonorització de la gutural sorda), però necessita

arguments que expliquen la deriva semàntica des d'un ocell fins a una taca de la pell. Tot aquest assaig argumental es va anar concretant en un treball de classe, que havia de cristal·litzar en un article titulat «De llatí *pīca* 'garsa' a català *piga*», publicat en el volum editat pels professors Emili CASANOVA i Xavier TERRADO (2007) d'homenatge a l'eminent filòleg Joan COROMINES. Considerablement ampliat, es va convertir en un treball d'investigació titulat *Llatí pīca 'garsa – gaig'. Un estudi diacrònic i polisemàntic*, dirigit per Xaverio BALLESTER i presentat el dia 29 de setembre del 2008.

El títol del treball d'investigació (diacrònic i semàntic) ja era una declaració de principis metodològics per a les recerques etimològiques: la llengua és **inseparable del context humà** precís en què es crea, i per això cal una perspectiva múltiple en la interpretació lingüística, que tinga en compte el context cultural, social, ideològic, ecològic etc. L'estudi etimològic no omet testimonis tradicionalment menystinguts com creences, supersticions, refranys, cançons etc., i estudia la llengua des d'una **perspectiva diacrònica**. L'**estudi lexicosemàntic** ocupava l'eix central del treball, ja que considerem que la semàntica, per concreta i decisiva en la comunicació, constitueix la branca més important de la lingüística. La paraula *polisemàntic*, a més, comportava que moltes vegades per a explicar etimologies és necessari fer confluïr no un, sinó diversos significats. Hi féiem un **ús ampli de tots els testimonis dialectals (o marginals)** possibles, antics i moderns, per tal com constitueixen una reserva lingüística que a vegades conserva paraules, derivacions patrimonials i expressions que les llengües oficials no utilitzen. Considerem que, etimològicament, el signe lingüístic està motivat, i per això l'**estudi motivacional** era absolutament central en l'enfocament de l'estudi, com s'explica amb més detall en § 1.3. i § 1.4.

Aquests principis continuen vigents i vertebreren les recerques posteriors. Efectivament, per al *XXVI Congrés de Lingüística i Filologia Romàniques* (València 6–11 setembre del 2010), presentàrem la comunicació «Motivacions dels noms populars de la libèl·lula a la Romània», en la qual, sobre un repertori de vora tres-centes cinquanta denominacions romàniques d'aquest insecte odonat, classificàvem les principals línies motivacionals de les denominacions, és a dir, les imatges més importants en la creació dels noms d'aquest animal. Allunyats dels estudis del llatí i del grec —llengües en les quals, per cert, es desconeix el nom de la libèl·lula— ens endinsàrem en l'immens tresor dialectal romànic per a adonar-nos que l'enfocament motivacional de l'estudi etimològic aclareix moltes vegades ètims foscos. L'estudi motivacional és translingüístic, i ens parla més de la unitat de l'ésser humà i les seues línies bàsiques de pensament que de la pluralitat de llengües i pensaments. El coneixement de les motivacions lingüístiques no sols palesa que la creació de lèxic és ben poc arbitrària, sinó que també permet fer un retrat parcial de l'època en què s'han creat les paraules o la mentalitat que les ha originades. Un dels camps lèxics en què més s'està aprofundint aquest estudi motivacional és precisament la zoonímia.

L'impuls definitiu a aquesta tesi és un congrés a València del 19 al 21 d'abril del 2012, en el marc d'un postgrau de Toponímia (*ADEIT*), sobre zoonímia en l'onomàstica. El professor BALLESTER ens va suggerir de fer-hi una comunicació en col·laboració sobre els noms llatins derivat de zoònims, en la qual ell va fer un marc teòric sobre els orígens i les direccions motivacionals dels zoònims, és a dir, d'on es motiven els zoònims en general i cap a on, la gran productivitat lèxica general dels zoònims cap a altres tipus de paraules, com ara noms de persona (antropònims), noms de

color (cromatònims), noms de plantes (fitònims) etc.; nosaltres ho concretarem en l'estudi dels antropònims llatins zoonímics. La comunicació es va fer el 19 d'abril del 2012, i va eixir publicada el mateix any al volum *Onomàstica mediterrània...* editat per Emili CASANOVA. El marc teòric inicial del qual parlàvem, va constituir, per dir-ho així, el full de ruta del que havia de ser aquesta tesi: sobre un repertori limitat de zoònims llatins, fer un estudi polisemàntic detallat de les metasèmies (< μετά 'més enllà – després' + τὸ σῆμα 'senyal, marca, significat') o significats translàtics que en derivaren.

Sens dubte, hi havia una diferència subtil entre la tesina i la tesi, tot i presentar el mateix enfocament i mètode. La tesina sobre la *pica*, com va dir un membre del tribunal, el professor Jaime SILES, era una tesina amb tesi, en el sentit que partia d'una tesi o pregunta inicial: prové el català *piga* del llatí *pica*? Quins arguments a favor i en contra hi ha? La tesina acabava amb una resposta: versemblantment sí. Aquesta tesi, en canvi, parteix d'una tesi constatada: els zoònims tenen una importància primària en la generació de vocabulari nou. El fet és evident per a qualsevol llengua europea, i, sospitem, per a qualsevol llengua humana. Calia, però, concretar el mapa i veure'n els principals viaranys en llatí, i això és el que hem intentat fer. Als mapes antics d'Àfrica es posava la frase *HIC SVNT LEONES* com a sinònim de regions encara no explorades, potencialment perilloses (TOSI 2012: 697). Al nostre bestiari llatí metasèmic podem afirmar que *HIC NON SVNT LEONES*, però això no obstant el territori està per cartografiar.

## 1.2. Bestiari: per què animals?

«Tot està subjecte a l'home; i ell tenia una puça en la mà»  
(*Tratat de adages i refranys valencians*, Carles ROS)

Hem titulat la tesi *BESTIARI* per tal d'inserir-la en la llarga i bella tradició dels bestiaris, que obri el *Physiologus* —una col·lecció en grec de faules de caràcter zoològic, moralitzant i simbòlic, segurament del segle II dC— i que arriba, a través del grec i del llatí i de nombroses traduccions i adaptacions medievals, fins als nostres dies amb nous i peculiars bestiaris de tota mena (Borges, Carner, Cortázar, Desclot, Gerardo Diego, Fuster, Quart, Saint-Saëns etc.). Aquest treball és, de fet, un humil **bestiari de bestiaris**, en el qual té pes la zoologia, però molt més la mirada humana sobre els animals. Vegem-ne breument un divertit exemple: el retrat de l'elefant (*orifant*) en una versió catalana medieval del bestiari, una barrija-barreja de materials, i una antropització total de la mirada:

L'orifant sí és una gran bèstia, la major que hom sàpia, e ha moltes belles natures. E és tant poderós, que no és algun hom qui mal li pogués fer, sinó que hom lo pren o l'alciu ab gran enginy, so és: que ell no ha alguna junctura en les cames, e com vol dormir, ell s'apitra en qualque arbre, per so car, si's gitave en terra, jamés no se'n poria lavar per si mateix; e en aquesta guisa dorm e's posa tota vegada que vol dormir. E com los cassadors troben aquell arbre on ell és vesat de dormir, serren-lo a la calç a l'entorn, sí que a penes se pot sostindre; e com l'orifant s'i vol apitrar e dormir, l'arbre li fall, e ve en terra ab l'arbre ensemps; e en aquesta manera los cassadors lo maten.

Aquest orifant podem comparar a una manera d'òmens d'aquest món, e l'arbre podem acomparar en aquest món, e lo cassador podem acomparar al diable etc. (PANUNZIO 1988: I 132).

Els bestiaris, com es veu en aquest exemple de l'elefant, tenen al final de la *descripció* de cada animal una interpretació al·legòrica en clau

cristiana de l'animal en qüestió. Encara que no és el tema de la tesi, la interpretació simbòlica o al·legòrica dels animals prové del suggeridor poder simbòlic que tenen per a nosaltres, i, com veurem extensament, no sols un poder simbòlic sinó tot un instrument per a pensar i per a sentir: «Animals are **food for thought**, as well as **for fantasy and imagination**» (GILHUS 2006: 70). Però, per què pensem tan *animalment*?

### 1.2.1. Nosaltres, els animals

«On comprend enfin que les espèces naturelles ne soient pas choisies parce que *bonnes à manger*, mais parce que *bonnes à penser*» (LÉVI-STRAUSS 1962: 128)

L'enorme capacitat dels animals d'adaptar-se a l'ús humà —material i simbòlic— és una constatació ja fa temps admesa. L'afirmació de LÉVI-STRAUSS encara és matisada per GILHUS (2006: 4): «Animals are not only *good to think*, they are also *good to feel*, and they give emotional value and impetus to anything they are linked with. That at least is one of the reasons why they are so effectively used as symbols and metaphors».

D'on ens ve aquesta fixació amb els animals, aquesta **zootropia**? Com comenta FRANCO (2014: 249–50), la presència d'animals en les cultures humanes —animals reals, simbòlics, fantàstics— és tan ubiqua que constitueix una constant antropològica difícilment obvia. Estudis recents sobre la qüestió —dins de l'àrea coneguda actualment com *animal studies* o *human-animal studies* o *anthrozoology*— llancen la hipòtesi segons la qual els éssers humans estan genèticament programats per a respondre amb extrema atenció a les presències zoomorfes. Aquesta **zootropia** innata —prenem aquest terme de FRANCO (2014)— o aquest *girar-se cap als animals*, ha esdevingut tema de recerca en les ciències cognitives, socials, en



etologia i psicologia i —afegeix l'autora— **desperta interès també en l'àmbit de les disciplines humanístiques.**

Aquesta **zootropia**, sense entrar en qüestions genètiques, ens deu vindre d'un sentiment d'afinitat amb els animals molt més que d'un sentiment d'hostilitat. Una de les causes d'aquest sentiment de *fraternitat animal* potser prové de molt antic, de la nostra llarguíssima existència paleolítica: «El hombre veía a los animales como seres, como él mismo, provistos de almas, como seres que, a diferencia de piedras, plantas o montañas, *respiraban* [...] Durante la mayor parte de nuestra vida biológica —de unos 150.000 años— nuestra especie no sólo nunca ha establecido una barrera infranqueable frente al mundo de los [demás] animales, sino que, por el contrario, constantemente ha tendido a humanizarlos [...] Las diferencias entre unos y otros han sido siempre una cosa meramente superficial» (BALLESTER 2006b: xxii). Aquesta concepció dels animals com a iguals —o superiors!— i de la natura com un espai dominant i no sotmés pels humans remunta a una mentalitat paleolítica; és només a partir del neolític quan, amb el desenvolupament de l'agricultura, la nostra espècie comença a sentir-se ama i dominadora de la natura (BALLESTER 2014: 79). També pertany a aquesta llarga època paleolítica (130.000–10.000 aC) la considerada primera forma de religió testimoniada, l'anomenat **totemisme**, en la qual la gran presència i importància dels animals —com a avantpassats!— remet de nou a aquest sentiment de *fraternitat animal*.

Sense anar tan lluny en el temps, la gran vinculació humana amb els animals ve també d'una relació íntima i múltiple fins al present, en termes d'utilitat per als humans (TOYNBEE 2013: 15–6): transport, aliment, roba (pell, llana), ornaments (plomes), animals de treball (bous, mules, ases), auxiliars de caça (cavalls i gossos), guerra (cavalls, mules per a

transport, elefants), religió (sacrifici: bous i braus, vedelles, ovelles, porcs i cabres), animals domèstics, vigilància (gossos, oques), plaer i interès científic (*uiuaria, leporaria, auiaria*), entreteniment públic (*uenationes*) etc.

Al llarg d'aquest estudi etimològic, doncs, trobarem a vegades una confluència i convivència sincrònica d'estrats de datació lingüística i cultural molt separada en el temps, des del nostre present fins al nostre paleolític.

### 1.2.2. Ells, els animals

Ἄνθρωπον [...] τῶν ἄλλων διαφέρειν ὅτι μόνον ξυνίησι,  
τὰ δ' ἄλλα αἰσθάνεται μὲν, οὐ ξυνίησι δέ  
(ALCMEÓ de Crotona *apud* THEOPHR. *sens.* 25)

“Que l'home es diferencia de la resta d'éssers perquè és l'únic que comprén:  
la resta senten, però no comprenen”

*Præterea genus horrifera natura ferarum/ humanæ genti infestum  
terraque marique/ cur alit atque auget?*  
(LVCR. V 218–20)

“D'altra banda, per què a l'horrible gènere de les feres,  
tan hostil a l'espècie humana per terra i per mar,/ la natura el cria i el fa créixer?”

El fet que sobretot constatarem ací és, però, la concepció més comuna i recent dels animals, tan llunyans i tan propers: no una separació radical entre humans i animals sinó el que ja ARISTÒTIL (*hist. an.* 588b4–12) va anomenar *συνέχεια* 'continuïtat', és a dir, una mena de gradualisme biològic o continuïtat (una *gran cadena del ser*), per la qual la natura avança des de les més simples criatures fins a les més sofisticades, de manera tan gradual i quasi imperceptible que les diferències entre les espècies poden semblar infinitesimals. En aquesta concepció, l'ésser humà ocupava la part superior de la cadena, com a animal, sí, però animal superior. És d'ací que sorgeix el famós argument anomenat *man alone of animals*, és a dir, que


l'home és l'únic animal que pot assolir certes coses (filosofia, religió, posició erecta, parla etc.) que el converteixen en superior (XEN. *mem.* I 4, 13; PLATO *Tim.* 91e–92a; ARISTOT. *part.* 686a27). Per tant, es dedueix que els animals estan creats per a utilitat humana i al servei de l'home (ARISTOT. *pol.* 1256b15–23; CIC. *nat.* II 158; *Tusc.* I 69).

La dominació humana sobre els animals no es limita a l'explotació: que els animals més salvatges es mereixen l'anorreament ha estat una convicció humana fins molt recentment; ARISTÒTIL (*pol.* 1256b23–26) afirma que els éssers humans porten a terme una guerra justa (δικαιος πόλεμος) contra la natura salvatge. De fet, la cacera era vista pels escriptors antics com l'evidència del triomf del humans sobre criatures considerades o bé inferiors o bé suficientment hàbils per a posar a prova el coratge humà. Una part de les abundants escenes de cacera representades en mosaics de cases riques remetent segurament a aquesta concepció de dominació de la natura (NEWMYER 2011: 87).



Mosaic de la *Villa Romana del Casale* (Piazza Armerina, Sicília), amb la representació d'una escena de cacera de senglar. L'home i els gossos dominen la natura salvatge. Font de la imatge: *Wikimedia Commons*.

El que resulta molt interessant de tot plegat és que la zoonímia és un camp lèxic que presenta estrats tan diversos i variats en el temps, que s’hi poden trobar exemples de totes dues concepcions humanes dels animals: els animals en pla d’igualtat —o fins i tot superioritat— amb els humans (concepció paleolítica) i els animals en un pla inferior i sotmés, diferenciat dels humans (concepció neolítica).

	<b>Animal</b>	<b>Humà</b>
Paleolític	Superior	Inferior
	Igual	Igual
Neolític	Inferior	Superior

## 1.2. Polisemàntic: per què zoònims?

*Transfertur ergo nomen aut uerbum ex eo loco in quo proprium est  
in eum in quo aut proprium deest aut **tralatum** proprio melius est.  
Id facimus aut quia necesse est aut quia significantius est aut, ut dixi, quia decentius*  
(QVINT. inst. VIII 6, 5–6)

“Per tant, es trasllada un nom o un verb des del lloc on té el seu sentit propi a un altre en el qual o falta el sentit propi o el significat translàtic és millor que el propi. Això ho fem o bé perquè és necessari o bé perquè se n’emfatitza el significat o bé, com ja he dit, perquè és més bonic”

La constatació d’una relació íntima i llarga entre humans i animals podria quedar com a objecte d’estudi de zoòlegs, etòlegs o antropòlegs, si no fóra pel *petit* detall que els humans parlem, i que «el lenguaje es un medio, como siempre,/ pero este medio es más que medio,/ es como mínimo tres cuartos» (CORTÁZAR 2008: 156). Forçosament, d’acord amb el principi que allò psicològicament important és tractat com a lingüísticament important —major riquesa lèxica i especificació semàntica— el món animal ha de deixar petja en el llenguatge humà.

«El ver y referir el mundo desde una íntima relación con los animales, el —por así decir— **abecedario animal** ha conformado de manera lógica, por tanto, uno de nuestros más elementales e importantes arsenales de usos translaticios o figurados de formas y expresiones» (BALLESTER 2012a: 255–6). La zoonímia no és un camp lèxic qualsevol o marginal, no és cap ximpleria o *monkey business*; de fet, molts pocs àmbits lèxics són comparables als zoònims en productivitat: són una font inexhaurible d'enriquiment i renovació del lèxic d'una llengua (LAERA 2012: 145).

Efectivament, com comenta BALLESTER (*ibidem*), dues són les característiques principals de la zoonímia: d'una banda l'ancestralitat en molts casos, i d'altra la gran capacitat de metasèmia en múltiples direccions: de zoònims a antropònim, de zoònim a zoònim, de zoònim a nosònim, de zoònim a cromatònim etc. Els noms d'animals i els noms de parts del cos es consideren camps lèxics de gran antiguitat i de gran varietat evolutiva, i això ja només indica la importància cabdal dels animals per a la vida i manera de pensar dels humans.

D'aquest profús reflex lingüístic de l'anomenada zootropia humana ja han parlat molts i diversos autors, i penso que ja ha estat resposta la pregunta de *per què zoònims*. No podem estar-nos d'enganxar ací un centenari passatge de MCCARTNEY (1912: 1–5), un bon tast panoràmic de l'enorme influx motivacional dels zoònims en la creació de metasèmies:

Metaphorically the names of animals are capable of more than one interpretation, attracting to themselves a train of kindred ideas and suggestions [...] The list becomes even more impressive when we realize that from these names there are formed adjectives, verbs and even adverbs. Furthermore an animal name may become a prefix, as βου- and ἵππο- in Greek. Not content with representing the vices and virtues of human beings by animal names, writers of comedy and satire further ridiculed the acts of men by the use of verbs which were strictly appropriate to animals alone (*arietare, perreptare, sibilare* etc.).

Again, allusions to an animal may be present *in extenso* without any mention of the animal [...] He called a man a *deer* because he was fleet, a *sheep* because he was timid, a *fox* because he was sly. The terms might persist and become personal names, or even designate a nation. In his opinion the animals were capable of communication and reasoning. He attributed to them various powers of prognostication. He endowed parts of their bodies with magical remedial powers (cf. PLIN. *nat.* XXX *passim*). He went so far as to deify them. The most savage animal might be accepted by a tribe of men as a totem and thereafter be developed into god [...] In countless ways human existence was linked with that of the animal kingdom, and thus it is not at all strange that animal names played so large a rôle in the development of man's linguistic resources [...] The farmer supported his vines with *cerui*, the architect planned a *testudo*, the surgeon operated with a *coruus*, the veterinarian treated a *ranula*, the soldier shot with a *scorpio*, the infantryman rallied round an *aquila*, an *ursa* roamed the heavens, the gambler threw a *canis*, the lover called his sweetheart *passer*, the botanist searched for a *dracontium*, the jeweler prized a *chelidonia* gemma. A new species of fish was observed, it grunted, it became the *porcus marinus*; the unfamiliar elephant was called *Luca bos*; *camelopardalis* visualized prominent phases of two animals better known. Christianity made its advent: *Agnus* signified the Master, *Dra-co* the Devil, *phœnix* the resurrection, ἰχθύς, the new religion. **The absence of the figurative and derived uses of animal names would seriously impair the resources of a language.**

### 1.3. Un estudi motivacional: per què ens entenem?

*Qui audiunt audita dicunt, qui uident plane sciunt*  
(PLAUT. *Truc.* 490)

“Els qui escolten, contenen el que han escoltat; els qui veuen, senzillament, ja ho saben”

Centrem-nos ara en l'eina metodològica que constitueix l'eix vertebrador d'aquest estudi: l'anomenada *motivació lingüística*. Per als subcapítols § 1.3 i § 1.4., dedicats a la motivació —en general, i concretament llatina— podem i reelaborem materials sobretot d'ALINEI (1996, 2003, 2004, 2009) i de BALLESTER (2002, 2006ab, 2012a, 2013a, 2014), però també de LYONS

(1980), ULLMANN (1980), RIEGLER (1981), GARCÍA MOUTON (1987), GOUDI (2008) i BODSON (2014).

Al llarg de la tesi s'empra constantment el verb *motivar*, el substantiu *motivació*, l'adjectiu *motivacional* i fins i tot un adverbí *motivacionalment*. Però què és la **motivació lingüística** i quina importància té per als estudis semàntics?

### 1.3.1. Motivació semàntica: una proposta de definició

A l'efecte d'aquest estudi el terme *motivació* té essencialment dos sentits interrelacionats: la singular motivació semàntica, i la concreció en plurals motivacions semàntiques. **La motivació lingüística és el mecanisme fonolèxic (onomatopeies i paraules) mitjançant el qual denominem coses noves a partir de noms ja existents. En condicions naturals és un procés obligatori per a la creació lèxica**, i d'alguna manera respon a la pregunta següent: com es pot aconseguir que una paraula de nova creació siga comprensible ràpidament per al major nombre de persones? Els mitjans més útils i efectius per a aconseguir aquest resultat bàsic de la comunicació humana —la intel·ligibilitat entre els parlants— són les motivacions que estudiarem tot seguit.

### 1.3.2. Com motivem les paraules?

Les paraules noves es motiven fonamentalment de tres maneres:

(1) S'empren **ONOMATOPEIES o PARAULES EXPRESSIVES o FONOSIMBÒLIQUES** (relacionades amb el llenguatge dels [o adreçat als] xiquets). Per exemple, *bomba, caca, papa, pipi, popo...* En zoonímia llatina, per exemple els

còrvids *coruus* i *graculus* estan motivats en els gralls que emeten. Es considera que la motivació onomatopeica i fonosimbòlica és la més antiga del llenguatge humà, la que deu haver motivat les primeres paraules de la humanitat.

(2) S'anomenen per **METONÍMIA (motivació metonímica) a partir de les característiques constituents (sobretot les més destacades) de la cosa designada**. Per exemple, l'anglès *glasses* 'lit. *vidres* > ulleres' o les nostres *ulleres*, a partir de *l'ull*. En zoonímia llatina, per exemple, el nom del cérvol (*ceruus*: lit. *banyut*) o el de la *crestalluda* alosa (*galerita* < *galea* 'casc').

(3) S'anomenen per **METÀFORA (motivació metafòrica), per una semblança entre el nou designand i el vell designat**. Per exemple, anomenar *carro* al *cotxe*. En zoonímia llatina, per exemple, anomenar *espaseta* (*gladiolus*) o *serra* (*serra*) a dos peixos de formes semblants, respectivament.

D'aquests tres tipus bàsics de mecanismes motivacionals (fonosemàntics) deriven en essència tota la resta de motivacions que tractarem en parlar dels zoònims llatins. Ben mirat, la motivació no és sinó la manifestació d'un procés elemental del pensament: entenem allò desconegut a partir del que coneixem, allò llunyà a partir d'allò proper, allò abstracte a partir d'allò concret. Motivar un nou mot és posar-li una etiqueta molt marcada que el faça més comprensible per a qui el sent per primera vegada. En vista d'això, per la tendència a l'iconisme —a denominar coses noves de la manera més palpable, visual, sonora, plàstica possible— ALINEI empra el terme **iconímia** ('nom-imatge') per a la **motivació**. En aquest treball, però, s'emprarà el terme més habitual i conegut, *motivació*.



### 1.3.3. La gènesi motivada de les paraules

ALINEI (2003: 112) considera que tota paraula naix genèticament motivada. Tot i que l'afirmació admet matisos, significa que tota paraula ha nascut amb una motivació comprensible i transparent per als parlants i no gens arbitrària; dit altrament, quan es crea una paraula, el lligam concret —icònic, diríem— amb el referent motivador és encara clar i evident per als parlants de la llengua en eixe moment.

No hi ha dubte que tota llengua té paraules que són, sincrònicament, arbitràries i opaques, i d'altres que són, almenys fins a cert punt, motivades i transparents —les onomatopeïques, sobretot. Ara bé, si enfoquem l'estudi lingüístic diacrònicament podem admetre que els mots han nascut motivats, amb referents comprensibles i transparents per als parlants del moment. Amb el pas del temps, molts noms arriben a ser arbitraris parcialment o totalment per als parlants, ja que la motivació inicial fàcilment s'oblida per diverses raons possibles, com els canvis de condicions socioculturals o la barreja amb altres llengües. Però això no lleva que en origen hagen estat motivades. Tornem a l'exemple de les *ulleres*. La nostra paraula *ulleres* (primera documentació del 1491) va nàixer motivada metonímicament per *ull*: això que es posa davant dels ulls (del conegut *ull* al desconegut *ulleres*). Ara bé, *ull* per a nosaltres ja fa temps que no està motivat, però si fem un bot enrere de dos mil anys a Roma, on dirien *oculus*, sí que resultaria més motivat per a un romà: com a mínim, li sonaria com un diminutiu d'un estrany *oc-*, ho fóra o no. Més enrere en el temps, un terme *oc-/ op-* resultava probablement motivat amb referència a l'ull en moltes llengües indoeuropees. La trobada d'una motivació, en etimologia, és qüestió de temps, de profunditat cronològica. Un altre exemple: si per a la

majoria de parlants de català, la paraula *fetge* no evoca cap etimologia transparent, per a un parlant llatí, que en deia *iecur*, però tardanament *fictum* (*iecur*) —el fetge d’oca engreixat amb figues, transferit al nom de l’òrgan humà, cf. § 4.16.— hi havia una clara motivació del nom en *fica* ‘figa’; en contrast, un parlant de castellà sí que reconeix en *hígado* la paraula *higa*, però igualment cal explicar-hi per què la figa en motiva el nom.

#### 1.3.4. Motivació en dubte: la invenció, el tabú i la moda

Sens dubte, es poden fer diverses objeccions a l’afirmació sobre la gènesi motivada de les paraules. Per exemple, que hi ha la possibilitat d’**inventar paraules immotivades** i posar-les en circulació de manera exitosa ràpidament —fer-les intel·ligibles per a la comunitat de parlants— com podem comprovar actualment amb la circulació sobtada de noves paraules *de temporada*. Aquest fenomen es dona indiscutiblement entre nosaltres i es fa sobretot possible en la societat actual gràcies als poderosos mitjans de comunicació. Ara bé, caldrà admetre que no sembla el procés més freqüent de creació lèxica ni tampoc el més estès en l’espai i en el temps.

D’altra banda, hom pot demanar-se on se situen els **noms tabuístics** en el context de la motivació. Els noms tabuístics, que busquen intencionadament desviar l’atenció sobre el que denominen, poden semblar l’antiteoria de la motivació, ja que, de fet, tenen una mena de *motivació desviada*. Però ben mirat no és així, ja que d’alguna manera fan un doble joc: el nom tabuístic, amb la seua *motivació desviada*, busca de despistar aquell a qui es tem (mals esperits, Déu, mals animals, la mort...), però de cara als parlants hi ha un codi implícit que en facilita la comprensió fins i tot quan no denomina el que denomina. La cridanera falta de motivació ja marca el

terme suficientment per a facilitar-ne la comprensió. Per exemple, un nom valencià de la blanquinegra garsa (*Pica pica* L.) és *blanca*. Aquest ocell està suficientment carregat amb males connotacions per a fer-nos sospitar que la denominació amb el positiu i desviatori blanc és tabuística: es busca o bé fer-la positiva donant-li un nom positiu (blanc) o bé aconseguir que quan se l'anomene no se senta *invocada*, perquè és més negra que blanca. En aquesta mentalitat, quan un parlant s'hi referia, podia haver-hi un doble missatge: *he vist una blanca...* (*ja saps, la maleïda au blanquinegra!*).

Per últim, hi ha la qüestió de com es justifica motivacionalment la introducció directa de paraules en una llengua (còpies) provinents d'una altra llengua que els parlants no entenen. En aquest cas intervenen dues forces oposades. Precisament quan entra material d'etimologia opaca en una llengua, el parlant tendeix a buscar-hi una motivació, encara que siga caricaturesca (§ 1.3.6.), és a dir: es manté la tendència a fer comprensible la nova paraula, a remotivar; és d'alguna manera més econòmic reutilitzar una paraula ja existent que reanomenar-la. D'altra banda, també el mateix *exotisme* de la paraula pot constituir un bon factor mnemotècnic. Aquest fenomen és molt visible actualment amb els abundants termes anglesos que fem, només relativament motivats per a qui conega l'idioma (*fre-aky, míting, software, trending topic*). Havia de ser el mateix cas entre els romans l'ús freqüent de mots grecs; de la mateixa manera que ara tenim l'anglès omnipresent als mitjans de comunicació i també al carrer, la presència del grec a Roma era molt considerable, no sols com a llengua de cultura sinó també com a llengua d'una part important de la població (KAIMIO 1979: 301). Per tant, el fenomen de les còpies no motivades ni remotivades s'explica sobretot per moda, perquè resulta *fashion* introduir paraules d'una llengua de prestigi; i eixa mateixa marca, la marca de

l'origen prestigiós, ja fa la funció que ha de fer la motivació en altres casos: marca la paraula fins al punt de fer-la memoritzable i utilitzable.

### 1.3.5. Motivades metasèmies

Un aspecte bàsic del procés de motivació és la **transferència de designacions d'un domini semàntic a un altre (per metàfora o per metonímia), és a dir, la metasèmia**. La iconicitat és un mitjà molt convenient per a obtenir la socialització immediata de paraules noves: per tant, la tria d'un nom motivat ve dictada per la popularitat prèvia entre els parlants. Per exemple, el llatí *putare*, des d'un concret i icònic significat 'podar' passa a utilitzar-se motivadíssimament amb el significat de 'pensar'; la comprensió de la metàfora era immediata en una societat agrícola. També, per exemple, transferir el nom d'un animal a una altra categoria semàntica —l'objecte d'estudi d'aquesta tesi, precisament— és una simple conseqüència de l'enorme paper dels animals en la vida humana: els animals tenen una gran força motivadora perquè són importants per als humans, i, a més, presenten formes visuals o comportaments molt singulars.

### 1.3.6. Motivació incessant: caricatura i reincidència

El mecanisme de la motivació no ha parat mai d'actuar des que existeix el llenguatge humà: incessantment es creen i es recreen paraules. El fenomen tradicionalment conegut com a *etimologia popular* i que a partir d'ara anomenarem *caricatura* (BALLESTER 2006a), és una bona mostra de la tendència dels parlants a **remotivar** paraules que ja no s'entenen: com a parlants preferirem sempre les paraules motivades (comprensibles), per ab-

surda que en siga la motivació, ja que els mots motivats són transparents i per tant més fàcilment memoritzables: la pura convencionalitat és un factor totalment antieconòmic. N'és un exemple simpàtic anomenar l'*otorinolaringòleg* de nom impossible, el *dotorrino*, on almenys tenim un comprensible *do[c]tor*; o rebatejar la *columna vertebral* com a la *columna vertical*. El propòsit és facilitar la comprensió i la comunicació, i veure la motivació en una paraula en facilita la retenció en memòria.

Un altre fenomen pertinent és l'anomenada **reincidència motivacional**. Es tracta dels casos en què els parlants ja no perceben gens la motivació d'un nom, i hi donen un nou nom que casualment té la mateixa motivació que el nom que no entenien. Aquest important fenomen és prou freqüent en toponímia (BALLESTER 2014: 50–4), amb unes exquisides tautologies com el desert del Sàhara, El Puente de Alcántara, El Rincón de Ademuz, La Vall d'Aran, potser el riu Ebre, i segurament també Alhambra i Granada tenen una comuna motivació rogenca.

Per a zoonímia, pensem que l'enfocament motivacional ajuda a resoldre molts dubtes etimològics. No sols és molt recomanable en toponímia analitzar els topònims per sèries relacionades (BALLESTER 2014: 141), sinó que en general per a la recerca etimològica resulta molt útil i aclaridor treballar amb *sèries motivacionals* relacionades, o, com diu ALINEI (1999: 230), amb *tipologies motivacionals* i amb la noció de *productivitat motivacional*. Moltes vegades, el suport estadístic quantitatiu de certes denominacions amb una mateixa motivació ajuda a explicar etimologies dubtoses. En veurem exemples en diverses propostes etimològiques noves, però citem ara un exemple d'aquesta metodologia que no entra al repertori estudiat.

Tot i que el terme *libèl·lula* és tan absolutament llatí, de fet és un terme neollatí encunyat l'any 1758 pel pare de la taxonomia natural, el suec LINNÉ (1707–78), un diminutiu del ja diminutiu *libella* 'balanceta' (< *libra*) per a descriure'n d'alguna manera el vol equilibrat i suspès en l'aire. A aquest apassionant insecte —que va volant des de fa vora tres-cents milions d'anys!— l'envolta un gran silenci tant en grec com en llatí: no en sabem el nom en cap de les dues llengües. Ara bé, en la documentació grega es troba un insecte ἵππουρος 'lit. *cua de cavall*', una espècie de mosca que viu a la vora del riu Astreu de Macedònia (*ÆL. an.* XV 1). La seua identificació és molt discutida, però GIL (1959: 47) proposa que, per hàbitat i pel mateix nom, es tracta, potser, d'algun tipus de libèl·lula. És plausible? Vegem-ho.

Efectivament, el nom semiequí d'aquest insecte evoca denominacions actuals de la libèl·lula, romàniques i no romàniques, com cavall d'aigua (romanés *calul de apa*), cavall de bruixa (català *cavall de bruixa*, italià d'Apúlia *cavaddu di strea*, portugués *cavalo-das-bruxas*), cavallet del cel (alemany *Himmelspferdchen*), cavall del dimoni (anglès *devil's horse*, castellà *caball[it]o del diablo*, finés *pirum hevoinen*, francès *chevau du diable*, gallec *cabaliño do demo*), cavall daurat (holandés *goudpaerd*), cavallet de la mort (croata *konjska smrt*), cavall de Sant Antoni (sard *su yaddu e Sant Antoni*) etc. Fins i tot es troba un paral·lel exacte de la denominació grega: *coa de cavall* (Tàrbena, a la Marina Baixa). Amb aquesta sèrie motivacional tan obstinadament equina, doncs, i sumant-hi les descripcions antigues que en conservem, es pot afirmar que és motivacionalment versemblant que ἵππουρος es referisca a algun tipus d'odonat.

### 1.3.7. QUINTILIÀ sobre la motivació

Al capdavant, la motivació busca precisament aconseguir de la manera més ràpida i efectiva la comunicació, i això s'assoleix amb una intel·ligibilitat exitosa entre els parlants i una retenció en la memòria de les paraules: llenguatge és memòria, i memòria és mnemotècnica: la motivació és altament mnemotècnica. Quan QUINTILIÀ explica les tàctiques de memorització de discursos (*inst.* XI 2, 1–51), subratlla, ben mirat, la importància de marcar motivacionalment el que volem memoritzar:

*Non est inutile his quæ difficilium hæreant aliquas adponere notas, quarum recordatio commoneat et quasi excitet memoriam: nemo enim fere tam infelix ut quod cuique loco signum destinauerit nesciat. At si erit tardus ad hoc, eo quoque adhuc remedio utatur, ut ipsæ notæ [...] aptentur ad eos qui excidunt sensus, ancora, ut supra proposui, si de naue dicendum est, spiculum si de prælio. Multum enim signa faciunt, et ex alia memoria uenit alia, ut cum tralatus anulus uel alligatus commoneat nos cur id fecerimus. Hæc magis adhuc adstringunt qui memoriam ab aliquo simili transferunt ad id quod continendum est: ut in nominibus, si Fabius forte sit tenendus, referamus ad illum Cunctatorem, qui excidere non potest, aut ad aliquem amicum qui idem uocetur. Quod est facilius in Apris et in Vrsis et Nasone aut Crispo, ut id memoriæ adfigatur unde sunt nomina. Origo quoque aliquando declinatorum tenendi magis causa est, ut in Cicerone, Verrio, Aurelio (QVINT. inst. XI, 2, 28–31)*

“No és de poca utilitat afegir marques als llocs que més coste retindre, el record de les quals avise i, com si diguérem, desperte la memòria, ja que no hi ha ningú tan desgraciat que no reconega la marca que ha destinat per a cada lloc. Però si li fa peresa també aquest recurs, que utilitze llavors encara el remei següent, per tal que aquestes mateixes marques [...] es posen en relació amb els sentits que se'ns en van de la memòria: una àncora, com he proposat adés, si s'ha de parlar d'una nau, una fletxa, si d'un combat. Perquè aquestes marques tenen molta eficàcia, i del record d'una cosa en ve una altra, com quan un anell passat a un altre dit o lligat ens serveix de recordatori de per què ho hem fet. Aquests recursos encara ajuden més a la fixació en la memòria quan transfereixen el record des

d'una cosa semblant al que s'ha de retindre. Un exemple molt clar d'açò el tenim en els antropònims: si per exemple s'ha de retindre el nom de Fabi, relacionem-lo amb Fabi *Cunctator*, que no pot oblidar-se; o bé amb algun amic que tinga el mateix nom. Aquest recurs és molt fàcil en els *Aper* (senglar) i en els *Vrsus* (ós) i en els *Naso* (nas) o *Crispus* (cabell crespat), de manera que el mateix significat originari del nom ajuda a fixar en la memòria el nom propi. També a vegades l'origen dels derivats nominals és raó per a recordar-los millor, com en *Cicero* (< *cicer* 'cigró'), en *Verrio* (< *uerres* 'verro'), en *Aurelius* (< *aurum* 'or')".

En aquest passatge hi ha les claus de la motivació lingüística. QUINTILIANÀ parla particularment de la memorització de discursos per part de l'orador, però les seues paraules són d'alguna manera transferibles a la creació lingüística en general, a la *gènesi motivada, marcada*, de les paraules. L'objectiu de la motivació, eixe *afegir marques/ senyals (adponere notas/ signa)*, és la memorització i —afegim— la comprensió entre els parlants. La manera més efectiva de motivar és fer referència a coses conegudes pels parlants, com més visuals millor (iconicitat), perquè tenen més poder retentiu les coses que entren pels sentits (*ancora, aper, cicer, nasus, spiculum, uerres, ursus...*). Des de la imatge motivad[or]a, metafòrica en certa manera, la ment, per metonímia o associació d'idees, arriba allà on ha d'arribar. Resulta interessant que dona tres exemples d'antropònims zoonímics molt motivats precisament per remetre a un referent molt motivador: els animals.

### 1.3.8. SAUSSURE sobre la motivació

Curiosament, el terme *motivatiu/ immotivat* va ser encunyat per Ferdinand de SAUSSURE en el *Curs de Lingüística General* (1915). Quan hi afirmava el famós primer principi sobre l'arbitrarietat del signe lingüístic (SAUSSURE



1987: 139), és a dir, que hi ha una relació arbitrària entre el significat i el significat de les paraules, havia de matisar que hi ha paraules més motivades que altres, ço és, on la relació entre significat i significat té una justificació més objectiva. Això es veu especialment de les onomatopeies —on s’entreveu una motivació fonosimbòlica més o menys objectiva— però també en altres casos com el francès *dix-neuf* (19), que està relativament més motivat que *dix* i *neuf* separadament. Aquesta constatació el va dur a afirmar que el signe pot estar *relativament motivat* (SAUSSURE 1987: 206). De tota manera, per a SAUSSURE, especialment aquests exemples onomatopeics eren excepcions al seu principi d’arbitrarietat del signe, i els va rebutjar i arraconar per insignificants. Posteriorment, totes eixes dades *marginals* que tenen a veure amb la motivació han estat cada vegada més [re]valoritzades. L’afirmació de SAUSSURE sobre l’arbitrarietat del signe, és, doncs, prou certa en un enfocament sincrònic de l’estudi lingüístic —per als parlants la gran majoria de paraules són immotivades— però en termes diacrònics el més freqüent és un origen motivat i no arbitrari dels mots.

#### 1.4. Zoònims llatins motivats i motivadors

*Dominus Deus de humo cunctis animantibus terræ, et uniuersis uolatilibus cæli, adduxit ea ad Adam, ut uideret quid uocaret ea: omne enim quod uocauit Adam animæ uiuentis, ipsum est nomen eius; appellauitque Adam nominibus suis cuncta animantia, et uniuersa uolatilia cæli, et omnes bestias terræ*  
(VVLG. *gen.* 2, 19–20)

“El senyor Déu va formar amb fang tots els animals de la terra i la totalitat dels ocells del cel, els va portar a Adam perquè buscara la manera d’anomenar-los; tot animal vivent que fou batejat per Adam conserva el mateix nom; Adam va anomenar tots els animals amb els seus noms, tant la totalitat dels ocells del cel com totes les bèsties de la terra”

A la Bíblia, el creador dels animals és Déu, però el batejador dels animals és l’home Adam. Precisament adjuntem aquesta explicació bíblica per a contradir-la radicalment, perquè no hi ha explicació més allunyada del

tema tractat que aquesta: els zoònims, sens dubte, tenen creadors, però són múltiples, meravellosament anònims en general, distanciat en el temps per abismes, en constant creació, recreació i transformació, i gens arbitraris: són els mateixos parlants de les llengües, humaníssims i motivadoríssims. I per què es dona nom als animals? «In ancient Greece and Rome —afirma BODSON (2014: 570)— vital needs and practical concerns were the primary and —to judge by the extant material— only motivations for initially coining first-degree animal names [...] They were intended to distinguish the animal types from each other and to record them not exhaustively for their own sake, but selectively, **depending on the help, advantage, profit —or the reverse— they (or their products) brought to people's lives**». Es pot pensar, doncs, que en origen han tingut nom solament aquells animals que eren importants per a l'ésser humà, per a bé o per a mal.

Per aterrar al motivat país de la zoonímia concretament llatina, hem confeccionat una taula on s'expliquen les motivacions principals dels zoònims, i les direccions que prenen metasèmicament. Per al significat de tota la terminologia onomàstica i de tots els signes i abreviatures emprats a partir d'ara, *cf.* § 2.5. i § 2.6.

Els zoònims llatins documentats (vora nou-cents, inclosos les còpies i calcs a altres llengües) no són en conjunt d'una gran transparència motivacional. De fet, i segurament no és casual, una part considerable dels zoònims més freqüents —els cinquanta del repertori estudiat, per exemple— no es deixen explicar bé etimològicament; eixa opacitat motivacional pot ser marca d'antiguitat, però en algun cas s'explica perquè són còpies d'altres llengües que desconeixem.

Els mateixos autors antics, com fan els parlants de les llengües en general —tots els parlants som, encara que normalment de manera inconscient, *motivadors compulsius*— feren nombrosos intents d’explicació de les motivacions dels zoònims. Hem trobat diferents maneres aproximades de dir en llatí *motivar*, de les quals les més freqüents són: *A similitudine nomen accipere* (PLIN. *nat.* XVI 66) “Motivar fisiogràficament”, i *Ex argumento nomen accipere* (PLIN. *nat.* XXII 39) “Motivar [sobretot fisiogràficament i etogràficament]”.

## MOTIVACIONS DELS ZOÒNIMS (LLATINS): DES D’ON ES CREEN ELS ZOÒNIMS?



### 1. FISIOGRÀFICS (metàfora, metonímia)

- Descriptius de la **forma completa**: *acus, arbor, colubra?, gladi[ol]us, nouacula, pecten, perna, pulmo, rota, serra, unguis* etc.
- Descriptius d’una **part destacada de l’animal**: *atricapilla, centipeda/ millipeda/ multipeda, ceruus, falcula, galerita/ galeritus* [VARRO *ling.* V 76: *quod in capite habet plumam elatam*] = *cassita, testudo* etc.
- **Cromatònims**: *burra, cæruleus, galbulus/ galgulus, miluus?, palumbes?, pica?, rube-llio, rufius* etc.

La motivació fisiogràfica (color, forma) és explicada pels antics especialment referida als ictiònims (VARRO *ling.* V 77: el text es pot llegir en neozoònims de § *anguis*). També ISIDOR (*or.* XII 6, 6) explica la motivació fisiogràfica en els peixos: **A colore** *ut umbræ, quia colore umbræ sunt; et auratæ, quia in capite auri colorem habent; et uarii a uarietate, quos uulgo tructas uocant. A figura: ut orbis, quia rotundus est totusque in capite constat; ut solea, quod sit instar calciamentorum soleis* “A partir del color, com els corballs de roca (*umbra*), perquè són del color de l’ombra; i les orades (*auratæ*), perquè tenen al cap el color de l’or; i els verats (*uarii*) pel color virolat, que són els que popularment s’anomenen *truites*. A partir de la forma, com el bot (*orbis*), perquè és redó i tot ell cap; o el llenguado (*solea*), perquè és com les soles dels calçats”.

### 2. ONOMATOPEICS

Una motivació ben explicada pels antics referint-se als més onomatopeics dels animals: *De his pleræque ab suis uocibus ut hæc: upupa, cuculus, coruus, hirundo, ulula, bubo; item hæc: pauo, anser, gallina, columba* (VARRO *ling.* V 75) “D’aquests [sc. dels ocells] quasi tots motiven el nom en els seus cants: puput, cucut, corb, oroneta, gamarús, duc, així com també el paó, l’oca, la gallina, el colom”. També ISIDOR ho explica bé (*or.* XII 7, 9): *Auium nomina multa a sono uocis constat esse composita: ut grus, coruus, cygnus,*

*pauo, miluus, ulula, cuculus, graculus et cetera. Varietas enim uocis eorum docuit homines quid nominarentur* “Molts ornitònims es motiven, sens dubte, pel so de la veu, com per exemple la grua, el corb, el cigne, el paó, el milà, el gamarús, el cucut, la gralla etc. En efecte, la varietat dels seus cants va ensenyar els humans a donar-los nom”.

Hi afegim altres zoònims de ben probable motivació onomatopeica: els ornitònims *cicuma, cornix, quacula, quaquara, tinnunculus, titiunculus, titus, turtur, ulucus*, i d'altres tipus d'animals: *cicada, hinnus, rana* [VARRO *ling. V 78: rana ab sua dicta uoce*].

### 3. ETOGRÀFICS (metonímia o metàfora)

• Hàbits de **comportament** o **moviment**: *bibiones, canicula, furo, gradipes, gregariolus, inuoluulus, lupus, mergus, merula, motacilla* [VARRO *V 76: quod semper mouet caudam*], *serpens, uipera, uolucris* etc. VARRÓ explica parcialment la motivació etogràfica, aplicada als ictiònims (*ling. V 77*; el text es pot llegir en neozoònims de § *anguis*).

• **Hàbits alimentaris**: *glandaria, musio, sanguisuga, soricarius* etc.

• **Hàbitat** espacial o temporal: *luscinia, noctua, ripariola, terraneola, uespertilio* etc.

• **Noms d'ofici o activitat humana**: *faber, opilio, senator*. Aquest tipus de zoònims etogràfics són també una subclasse dels que més avall anomenem *antropoidònims*, ja que es fa una projecció cap a l'àmbit humà d'un tret etogràfic de l'animal.

### 4. ETNÒNIMS (metonímia)

Suposadament descriptius de l'origen d'una raça d'animals: *asturco, caballus?, Luca bos?, Numidica* etc. Apareix en molts casos *encara* el substantiu: *canis Gallicus* (> galgo), *canis Laconicus, canis Molossus* etc.

### 5. ANTROPOIDÒNIMS (metonímia)

Transposició de relacions humanes al món animal: **antropoidònims** (*gaia/ gaius, lucius?, sulpicia?, titus?*), **noms de parentiu** (*amma?, papilio?*).

### 6. NEOZOÒNIMS (metàfora, metonímia)

Noms d'animals *reciclat*s per denominar altres animals: *accipiter* (ocell > peix), *iuuencus* (jòneg > foca), *lacertus* (rèptil > peix), *locusta* (insecte > crustaci), *mustela* (mamífer > peix), *uulpes* (mamífer > peix) etc.

### 7. CÒPIA (o CALC) D'ALTRES LLENGÜES

Nombrosíssimes còpies des del grec (unes quantes, datables des d'època ben antiga): *basiliscus* (= *regulus*), *concha, delphinus, draco, echinus, elephantus, hydra, leo, polypus, purpura, scorpio, simius* etc. Altres còpies probablement del gàl·lic: *alauda, burdo, cantherius, craxa* etc. I altres còpies de llengües incertes: *asinus, barro/ barrus* (sànscrit?), *nepa* etc.

► **NOTA GENERAL**: Cal afegir que en la base d'alguna d'aquestes motivacions zoonímiques –especialment les etogràfiques i les antropoides– hi pot haver actuat la força del tabú, és a dir, la prohibició d'esmentar el nom *real*, la por d'anomenar amb el verdader nom animals que per alguna raó són temuts. I naturalment aquesta por de dir el verdader nom es funda en la creença segons la qual evocar és el mateix que invocar (ZELENIN 1988: 190): allà on siga l'animal, si se l'anomena, acudirà i atacarà qui l'anomena. Per evitar d'anomenar-lo amb el nom verdader, s'utilitzen perfrasis (noms genèrics, designacions descriptives etc.).

**CAP A ON DERIVEN ELS ZOÒNIMS?  
QUIN LÈXIC MOTIVEN? (metasèmies)**



Deriven cap a molt diverses metasèmies lèxiques, que hem classificat en setze de diferents (cf. § 2.5.), i que, pel que fa al llatí, són, en ordre quantitatiu, les següents:

1. ANTROPÒNIMS
2. FITÒNIMS – 3. ETÒNIMS
4. NEOZOÒNIMS – 5. TOPÒNIMS – 6. ORGANÒNIMS – 7. ASTERÒNIMS
8. ESTRATÒNIMS – 9. CROMATÒNIMS – 10. SOMATÒNIMS
11. DOMÒNIMS – 12. HILÒNIMS – 13. NOSÒNIMS – 14. MITÒNIMS
15. ANEMÒNIMS – 16. ETNÒNIMS



## 2. METODOLOGIA

*Verum animo satis hæc uestigia parua sagaci/ sunt, per quæ possis cognoscere cetera tute./ Nam-  
que canes ut montiuagæ persæpe ferai/ naribus inueniunt intectas fronde quietes,/ cum semel  
institerunt uestigia certa uiui,/ sic alid ex alio per te tute ipse uidere/ talibus in rebus poteris  
cæcasque latebras/ insinuare omnis et uerum protrahere inde  
(LVCR. I 402–9)*

“Però a un esperit sagaç li són suficients aquestes petites/ pistes, mitjançant les quals pu-  
ga conèixer tota la resta sense problema./ En efecte, així com els gossos i les feres que  
vagaregen per les muntanyes molt a sovint,/ gràcies a l’olfacte, troben un tranquil cau  
cobert per la fronda/ tan aviat com han pegat amb un rastre cert/, així també tu, deduïnt  
per tu mateix una cosa d’una altra,/ podràs en tals assumptes introduir-te  
en els més foscos/ amagatalls i extraure’n la veritat”

### 2.1. Principis metodològics

La metodologia emprada es resumeix en els punts següents:

(1r) La llengua no s’estudia com un producte de laboratori asèpticament separat dels parlants, sinó com un *instrument* inserit en el seu **context humà** precís. Això comporta una perspectiva múltiple en la interpretació lingüística, interdisciplinària (etnologia, folklore, psicologia, sociologia etc.) que té en compte el context cultural, social, ideològic, ecològic etc. La dimensió cultural ha d’acompanyar sempre l’anàlisi lingüística.

(2n) La llengua s’estudia des d’una **perspectiva diacrònica**. Com que es tracta d’un estudi d’etimologia, la llengua necessàriament ha de ser estudiada com un organisme viu i en evolució al llarg del temps, i no com una abstracció aïllada i congelada en el temps.

(3r) Es fa un ús ampli de tots els **testimonis lingüístics dialectals** possibles, antics i moderns. Aquesta ferramenta és sorprenentment útil per a l’estudi del grec antic, però molt especialment del llatí, que ha deixat poques restes de termes dialectals. Amb un enfocament motivacional i

dialectal es poden aclarir etimologies llatines fosques que, aïllades, no permeten una explicació del sentit.

(4rt) Juntament amb el pes del testimoni dialectal i el suport de testimonis d'altres llengües, es dóna també molta rellevància, al costat de les paraules, a **expressions i locucions fetes** (antigues i modernes), que són part constitutiva de la llengua.

(5è) L'**estudi lexicosemàntic** ocupa l'eix central del treball, ja que considerem que la semàntica, per concreta i decisiva en la comunicació, constitueix la branca més important de la lingüística antropològica, si és que no de la lingüística general. El que comuniquem sobretot no són formes sinó sentits i significats.

(6è) Considerem que, **etimològicament, el signe lingüístic està motivat**, enfront del postulat estructuralista segons el qual la relació entre significat i significant és arbitrària. El fet que per a la majoria de parlants la relació entre significat i significant és convencional, no lleva que la **motivació lingüística** —la tria específica d'unes paraules i no d'altres— haja tingut un pes decisiu en la gènesi de les paraules.

L'**enfocament** d'aquesta recerca semàntica és, doncs, profundament **motivacional**. L'estudi de les tipologies motivacionals permet de trobar semblances recurrents que hi ha a la base de moltes denominacions diferents (GOUDI 2008: 73): enfront de la diversitat lèxica de les llengües, l'enfocament motivacional constata un fons de pensament comú humà amb diferències de detall.

(7è) En certa manera, una subconseqüència de l'enfocament semàntic motivacional és, no el rebuig total de la **regularitat dels canvis fonològics**, però sí l'acceptació d'aquesta regularitat *cum mica salis*: les mateixes arrels i moltes vegades fins i tot les mateixes paraules donen, per raons



diverses i en contextos diferents, també variats resultats, és a dir, que els canvis es produeixen a diferents velocitats (BALLESTER 2014: 35). Més que de regularitat de canvis fonètics, es parlarà de *tendències* a certs canvis en determinats moments.

(8è) Com a criteri per a aclarir etimologies es considera que la direcció més freqüent i natural dels **desplaçaments semàntics va des de la concreció i la petitesa cap a tota la resta**: concret > abstracte, físic > psíquic, visual > plurisensorial, petit > gran, pròxim > llunyà, natural > elaborat, local > temporal, rural > urbà, individualitzat > conjunt (BALLESTER 2013a: 63).

(9è) Es considera que les llengües delaten l'entorn i la mentalitat dels parlants, i que, per tant, aquests factors són rescatables des de les mateixes llengües, especialment des del lèxic i la semàntica (BALLESTER 2013a: 29). Les **llengües són potencials recintes arqueològics vius** on trobar, quan hi ha prou dades, relíquies de la mentalitat passada que les ha anat creant; les llengües a vegades poden oferir una **profunditat cronològica** enorme, quan analitzem les paraules etimològicament i les aconseguim situar en el context motivacional originari.

## 2.2. Fonts i criteris de selecció del repertori zoonímic

Fins a establir el repertori específicament estudiat de cinquanta zoònims, hem fet un recorregut prou llarg d'observació i selecció. En primer lloc establírem un repertori de zoònims llatins amb pretensió de fer-ne un recull total i complet: tota la zoonímia emprada pels llatins, popularment o tècnicament. Les fonts principals per a establir aquest *corpus* han estat els extensos repertoris de PLINI EL VELL i ISIDOR, complementats per obres

modernes sobre zoonímia antiga, molt especialment per MARTÍNEZ SAURA (2007) i KITCHELL (2014), a més dels específics sobre ocells (CAPPONI 1979), peixos (SAINT DENIS 1947) i insectes (BEAVIS 1988). El nombre de zoònims llatins recopilats —amb una gran quantitat d'hel·lenismes, en còpia o calc— s'acostava als nou-cents.

Amb aquest repertori global al davant, i prenent com a diccionari de base l'*Oxford Latin Dictionary*, vam anar investigant cada zoònim a la recerca de significats metasèmics; el *Thesaurus Linguae Latinae* i el *Forcellini* els hem emprat sobretot en la part final de la tesi, per a la *destil·lació* final dels cinquanta zoònims. Tot d'una es van fer evidents dos fets: el primer, la gran presència del grec en la zoonímia llatina; el segon, que no hi ha animal important per als romans —per la raó que fóra— i que no produïra cap metasèmia. Finalment vam fixar un repertori de cent seixanta-set zoònims llatins metasèmics.

La pretensió de fer un diccionari metasèmic que abastara tots aquests cent seixanta-set zoònims va ser finalment deixada de banda perquè, sens dubte, multiplicaria aquesta tesi per deu. Pagava la pena centrar l'estudi en els cinquanta segurament més metasèmics, sobretot perquè les proporcions de metasèmies es mantenen semblants tant amb cent seixanta-set zoònims com amb cinquanta. És a dir, a tall d'exemple, la metasèmia més zoonímicament representada és l'antropònim zoonímic, tant en la llista gran de zoònims com en la de cinquanta. Tot indica que els resultats estadístics sobre els cinquanta són molt representatius del conjunt final.

Els cinquanta zoònims objecte d'estudi han estat triats especialment per la seua gran capacitat metasèmica (un mínim de tres metasèmies); la inclusió d'*anguis* i *auis* no respon tant a això com al fet de ser hiperònims de dos tipus de zoònims (serps i ocells) molt importants ideològicament i

metasèmicament. Pot sorprendre la presència al repertori de zoònims com *cantherius*, *concha*, *purpura* i *titus*. *Cantherius* perquè no és un zoònim equí d'allò més conegut, però sí, en canvi, molt important metasèmicament; *concha* i, de manera associada, el diminutiu *conchylum*, els tractem plenament com a zoònim originari —no com una closca inert— tal com feien els antics, tot i que és un hiperònim dels mol·luscs i les conquilles; *purpura*, perquè és realment un zoònim en origen, té metasèmies, i sobretot és un bon exemple de com la derivació metasèmica llarga i dilatada en el temps pot arribar a fer oblidar el significat zoonímic originari; *titus*, perquè partim de la hipòtesi que el significat zoonímic n'és l'originari.

Una vegada establits els cinquanta zoònims a estudiar específicament (*cf.* § 4.1. per a un panorama global del repertori), fixarem encara els límits següents d'inclusió o exclusió de metasèmies:

(1) SUBSTANTIUS/ VERBS/ ADVERBIS SÍ. Majoritàriament tractem metasèmies zoonímiques en forma de substantiu, que són probablement les translacions més genuïnes de totes, de substantiu a substantiu (inclosos, quan fa al cas, uns quants substantius derivatius, com *dracontarium*). En algun cas trobarem al repertori formes no lexicalitzades com a tal, sinó totalment creacions de l'autor, però les incloem per considerar que formen part de la tendència general a la motivació zoonímica.

Com hi ha només uns quants casos de metasèmies en forma verbal i adverbial, hem decidit incloure-les, per tractar-se d'un cas poc abundant i interessant, bona mostra de la flexibilitat que pot arribar a tindre la producció lèxica metasèmica.

(2) DERIVATIUS ADJECTIVALS NO. Hi ha certa tendència molt lògica dels zoònims a emprar derivats per a usos translaticis. Per especialització lèxica moltes vegades les metasèmies es fan només en derivats, adjectivals

principalment (adjectius sufixats en *-inus/alum* o en *-arius/alum*, sobretot), i també és freqüent el zoònim en cas genitiu complementant un substantiu; aquest darrer cas, molt freqüent en fitonímia (per exemple, *lingua bovis*), en general l'excloem també, perquè la metasèmia bàsica i general es troba en el substantiu regent.

Tant un cas com l'altre els excloem del repertori per dos raons fonamentals: d'entrada perquè considerem, com ja ha estat dit, que són més purament metasèmics els casos en què el mateix zoònim substantiu s'utilitza translàticament; en segon lloc, perquè incloure els derivatius eixamplaria aquest treball quasi *ad infinitum*. Això no lleva que, quan aporten alguna explicació il·lustrativa, els citem, i que, sobretot els cromatònims, fitònims i topònims, que tenen un fort *testimoniatge* només en derivatius, s'inclouen en taula sinòptica al punt § 4 i se'n fa un estudi un poc més detallat per les dades noves que aporten.

(3) HIPERÒNIMS SÍ, UNS QUANTS. S'inclou algun hiper[zo]ònim com *anguis*, *bestia* o *piscis* pel seu ús plenament zoonímic i translàtic; els també hiperònims *animal*, *belua* i *pecus* es tracten parcialment en § *bestia*. No inclouem, en canvi, denominacions col·lectives com *armenta* 'ramat de bovins', *examen* 'eixam d'abelles' o *grex* 'ramat d'ovelles/ cabres'.

(4) ZOÒNIMS GRECS SÍ, UNS QUANTS. La zoonímia grega encastada dins del repertori global de zoònims llatins és realment d'unes proporcions altíssimes. D'aquests zoònims grecs (moltes còpies, bastants calcs) un gran nombre pertany a la literatura científica llatina (PLINI EL VELL, sobretot) molt dependent de la grega, i es pot suposar que no eren d'ús popular. Però un altre gran nombre de zoònims estaven plenament incorporats a l'ús llatí, i, de fet, del repertori estudiat, entraren al llatí des del grec *concha*, *draco*, *elephantus*, *leo*, *purpura*, *scorpio* i potser *araneus* i *cantherius*, de

manera que la llista de zoònims grecs d'ús habitual en llatí no és gens menyspreable.

(5) ANIMALS MITOLÒGICS NO. Només tractem animals reals —encara que els envoltara una aurèola mítica a vegades— i se n'han exclòs els animals fantàstics o mitològics com *centaurus*, *chimæra* o *picus* 'grif'.

(6) FONTS I CRONOLOGIA DELS TESTIMONIS LLATINS. Es tenen en compte els testimonis lingüístics de tota mena de fonts escrites (literàries, epigràfiques, glosses), i cronològicament, per al llatí, abastem des del segle III aC (primers testimonis escrits llatins) fins al segle VI dC (ISIDOR), és a dir, un període de vora mil anys. Es tenen en consideració, puntualment, testimonis encara un poc posteriors, sempre que ajuden a aclarir algun fet lingüístic anterior. Pel que fa a testimoniatsges d'altres llengües —molt especialment el grec antic i modern, i les romàniques— tenim en compte totes les èpoques i qualsevol font, amb un interés especial en mostres dialectals i de tradició popular que solen amagar joies precioses, il·luminadores de les fonts clàssiques. Fem ús d'aquest ventall tan obert i variat de testimonis extrallatins, sobretot per una convicció que recorre transversalment la tesi: els fenòmens semàntics tractats responen més a una actitud humana molt estesa que a la particularitat d'una llengua concreta. Són tantes les semblances i coincidències entre les llengües tocant a la zoonímia, és tan gran la sensació de continuïtat ideològica en el temps, que ha semblat escaient citar paral·lels motivacionals de diacronia llarga. Aquesta constatació afecta, sens dubte, les llengües europees, però el fenomen, amb matisos, sembla que té abast mundial.

### 2.3. Fonts del repertori metasèmic

La font principal de recerca dels significats translàtics o metasèmies dels zoònims ha estat, sempre i en primer lloc, l'*Oxford Latin Dictionary* i el *Diccionari Llatí-Català de l'Enciclopèdia*; per a l'aprofundiment en molts casos hem consultat el *Thesaurus Linguae Latinæ* i el *Forcellini*. Per a unes metasèmies en concret hem consultat monografies o *webs* sobre el tema, que en essència han estat els següents:

ANTROPÒNIMS. El punt de partença de la recerca antroponímica ha estat la monografia sobre *cognomina* llatins de KAJANTO (1965). Hem considerat, d'altra banda, que calia donar prioritat en aquesta secció al testimoni epigràfic perquè reflecteix certs aspectes que freqüentment les fonts literàries obvien, com variants *vulgars* o usos dels estrats més populars de la societat; de manera complementària citem testimoniatges de fonts literàries, quan aporten alguna dada explicativa.

Per a la recerca epigràfica ha estat elemental el web que conté l'*Epigraphik-Datenbank Clauss/ Slaby*, i que anomenarem d'ara en avant CLAUSS/ SLABY. Aquesta base de dades epigràfica amb cercador, sense ser exhaustiva, sí que té suficients inscripcions per a confiar en els resultats més generals des del punt de vista quantitatiu. Ha estat molt útil sobretot en els noms de testimoniatge més abundant, per a determinar freqüències i usos.

ASTERÒNIMS. Per a l'explicació mitològica de les constel·lacions, seguim de prop les versions d'ERATÒSTENES (*Catasterismi*) i HIGÍ (*De astronomia*), tot fent-ne un resum i anotant les referències textuais sense els textos; per això sempre citem associadament aquests dos autors (ER. & HYG.); en

tercer lloc, per a una visió actual de conjunt, seguim CONDOS (1997) i ALLEN (2000).

CROMATÒNIMS. El llibre fonamental per a establir un repertori llatí de cromatònims ha estat el d'ANDRÉ (1949). Per a qüestions generals sobre la manera de funcionar dels cromatònims ha estat molt aclaridor BALLESTER (2012b).

ESTRATÒNIMS. La font principal per als estratònims zoonímics ha estat l'estudi de MCCARTNEY (1912) sobre, precisament, els usos figuratius de zoònims llatins en estratònims, i en concret ginys militars ofensius i defensius.

ETÒNIMS. Per a establir un repertori d'etònims llatins, a més de la recerca lèxica, han estat també de gran ajut els repertoris de WORTMANN (1883) per a PLAUTE i d'OPELT (1965) per als ledoriònims en general.

FITÒNIMS. Els llibres fonamentals per a establir el repertori de fitònims zoonímics llatins i per a identificar-los científicament han estat els dos d'ANDRÉ (1956 i 1985) sobre el tema. Per als noms romànics oficials i populars ha estat de gran utilitat el web <[www.floracatalana.net](http://www.floracatalana.net)>, i els llibres de BOLÓS & VIGO & MASALLES & NINOT (2005) i PELLICER (2005).

NEOZOÒNIMS. Per a buscar neozoònims, com que hi abunden especialment ictiònims i entomònims, han estat de gran ajut SAINT DENIS (1947) i BEAVIS (1988), a més de KITCHELL (2012).

NOSÒNIMS. Sobre el no gens estudiat tema dels nosònims, hem fet essencialment una recerca lèxica. Per als noms de malalties en el context mèdic antic ha estat profitosa la consulta de MARCOVECCHIO (1993).

SOMATÒNIMS. El llibre clau per a l'estudi conjunt del repertori de somatònims ha estat ADAMS (1982) i sobretot la monografia d'ANDRÉ (1991) sobre el tema.

TOPÒNIMS. Les fonts principals de recerca de toponímia han estat el valuós i extens índex del *Barrington Atlas*, complementat pel *Thesaurus Linguae Latinae*, l'*Onomasticon* del Forcellini i la *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumwissenschaft*.

## 2.4. Estructura de les fitxes del repertori estudiat

Per a la fitxa de cada zoònim s'ha seguit l'estructura següent:

(1) Un **encapçalament** amb l'**enunciat del zoònim** en la forma —o formes— més documentada i metasèmicaament important; el (gènere) del zoònim i el 'significat' més general. Si el zoònim és d'origen grec o altres, s'hi consigna [< gr.]. Just davall de l'enunciat del zoònim posem la traducció més genèrica del mateix zoònim en **castellà | anglés | grec antic**. Davall de la traducció trilingüe es consigna, quan la identificació científica és possible, el **nom científic actual**, com a mínim genèricament. Posar el nom científic és només un punt de referència sense pretensió d'una exactitud i uniformitat que els noms populars no solen tindre. Si no es consigna el nom científic s'entén que no és possible concretar-lo, normalment per tractar-se d'un zoònim genèric. Quan no s'indique el contrari, seguim les identifications científiques de CAPPONI (1979) per als ocells, de SAINT DENIS (1947) i els webs <www.marinespecies.org> i <www.fishbase.org> per als peixos, de GIL (1959) i BEAVIS (1988) per als insectes, i per a la resta, de KITCHELL (2014).

(2) **► Escoli inicial**. Tot zoònim té un *escoli* (tot tipus d'escolis o comentaris vénen introduïts per la fletxa ►). L'escoli inicial té dos objectius principals: el primer és de caire etimològic i motivacional, un plantejament de l'estat de la qüestió sobre l'etimologia del zoònim tractat sempre des



del punt de vista motivacional i en relació amb altres llengües. El segon objectiu de l'escoli inicial és antropològic i cultural: intentem esbossar un retrat cultural *romà* de l'animal en qüestió, sense voluntat d'exhaustivitat, sinó totalment dirigit a aclarir les metasèmies que es tracten a continuació. Com que defensem la importància del context cultural i ideològic per a aclarir l'ús dels mots, ha semblat oportú oferir aquest panorama. En la majoria de zoònims s'intenta, a manera d'assaig, **RESUMIR EN UNA FRASE D'ENCAPÇALAMENT** què podien tindre els romans al cap quan pensaven en eixe animal. Pensem que amb aquest escoli inicial, el descens posterior cap a les metasèmies es fa més entenedor.

(3) Les **METASÈMIES**. Segueix el desenvolupament de les metasèmies pròpies de cada zoònim (antropònims, etònims, fitònims etc.). Cada cas de metasèmia ve introduït pel **signe *Ἰ*** (l'antiga lletra grega *sampi*), i si hi ha casos diferenciables dins d'un mateix tipus de metasèmia —per exemple els etònims *lupus* i *lupa*— els donem entrades diferents. A la forma concreta de la **metasèmia** segueix el 'significat' i una explicació que contindrà: el respectiu nom científic (en fitònims i neozoònims; en asterònims, el nom científic llatí i l'abreviatura de la constel·lació segons la Unió Astronòmica Internacional o *U.A.I.*); altres traduccions dialectals o d'altres llengües que recolzen la mateixa motivació o semblant; en general, un intent d'explicació motivacional de cada cas. Les definicions de termes actuals provenen totes del *Gran Diccionari de la Llengua Catalana* (2004).

Per al cas específic dels **antropònims**, i només d'aquells que són d'abundant testimoniatge (*Vrsus*, *Leo*, *Catulus*, *Taurus*, *Lupus* etc.) hem decidit aportar exemples concrets de portadors dels noms, a manera de mostra, per posar una cara a aquestes persones i els seus oficis o estatus social; n'és una mera mostra, sense pretensió d'exhaustivitat.

Cada metasèmia conté al final una o més ll referències textuals, que normalment són la de primer testimoniatge i altres d'importància per alguna raó específica. Només s'inclou el text de la referència quan el passatge conté algun intent d'un autor antic d'explicació de la metasèmia, o alguna reflexió pel que fa al cas, o quan el text aclareix temes relacionats amb la motivació. Incloem en aquests casos també la "Traducció del text", i amb freqüència algun ▶ Escolí al text. Les paraules del text marcades en negreta o bé són zoonims, o bé indiquen algun adjectiu o verb o gir lingüístic que contribueix a explicar la motivació de la metasèmia. Els testimonis textuals i en general tots els autors se citen per **ordre cronològic**.

En el cas dels **antropònims**, on les cites són essencialment de FONTS EPIGRÀFIQUES, es citen per ordre numèric, primer, les del *C.I.L.*, i després, per ordre alfabètic, la resta de fonts (*A.E.*, *I.C.V.R.* etc.). Situem en l'espai —i, quan és possible, en el temps— les inscripcions, sense pretendre que el personatge citat siga d'eixe origen: és només l'origen de la troballa. Seguim la divisió provincial de l'imperi en temps d'Adrià (125 dC) per ser el moment de major extensió territorial; pel que fa a Itàlia, seguim la divisió en onze regions que va fer August l'any 7 dC, vigent fins a Constantí (primer terç del segle IV dC), tot i que a les regions de nom doble (Laci i Campània, Apúlia i Calàbria etc.) especifiquem de quina de les dues zones es tracta. Intentem acumular testimoniatge epigràfic o bé que done alguna pista de l'ús zoonímic de l'antropònim —cosa difícil de trobar— o bé, que, com a mínim, ofereisca exemples d'antropònims zoonímics acumulats en una mateixa inscripció.

IMATGES. S'inclouen imatges a manera de mostra del reflex iconogràfic de les metasèmies. Es tracta d'un esbós d'un *atles visual metasèmic* complet. La ja comentada tendència de la motivació a l'iconisme, a fer ús de recursos visuals i auditius, a referents propers, té un reflex palpable en la iconografia en general: treballem un terreny enormement visual. Considerem, de fet, que de la mateixa manera que a través de les imatges es poden a vegades aclarir problemes d'interpretació de les metasèmies, el procés pot ser també el contrari: l'estudi de les metasèmies pot en alguna ocasió oferir llum interpretativa a les representacions plàstiques.

## 2.5. Clau dels onomatònims

El fet de treballar sobre un repertori enormement metasèmic ha portat a emprar molts termes especialitzats en noms específics de coses (onomatònims < τὸ ὄνομα/ -ώνυμος 'nom, paraula'), en gran part neologismes. Com que apareixeran constantment al llarg del treball, consignem tot seguit de manera sinòptica els termes emprats:

### ONOMATÒNIMS

ANEMÒNIMS (< ὁ ἄνεμος 'vent'): noms de vents. P. ex. *Aquilo* 'tramuntana'.

ANTROPOIDÒNIMS (< ὁ ἄνθρωπος 'persona' + τὸ εἶδος 'aspecte, figura, naturalesa'): zoònims que es motiven en activitats humanes, noms de persona, noms de parentiu etc., és a dir, que són una transposició de relacions humanes al món animal. P. ex. el peix *faber* '[lit. artesà] gall' (*Zeus faber* L.).

ANTROPÒNIMS (< ὁ ἄνθρωπος 'persona'): noms propis de persona (*prænomen*, *nomen*, i sobretot *cognomen* entés en un sentit ample, com a *nomen* únic també). P. ex. *Titus*.

ASTERÒNIMS (< ὁ ἀστήρ 'astre'): noms de constel·lació, o de part de constel·lació, o d'una estrella. P. ex. *Taurus*. || Noms de cometes i altres fenòmens astronòmics. P. ex. *hirci*.

**CARPÒNIMS** (< ὁ καρπός 'fruit'): noms de fruit o de fruita, una subclasse dels genèrics fitònims. P. ex. *asinina pruna*.

**CIRIÒNIMS** (< κύριος/α/ον 'amb plena autoritat, principal'): noms propis (antropònims, topònims etc.). P. ex. *Capraria*.

**CORÒNIMS** (< ὁ χώρος/ ἡ χώρα 'lloc, emplaçament'): noms de llocs comuns. Subclasse dels genèrics topònims. P. ex. *lupanar* 'prostíbul'.

**CROMATÒNIMS** (< τὸ χρώμα 'color'): noms de colors i coloracions. P. ex. *meruleus* 'negre merla'.

**DERMATÒNIMS** (< τὸ δέρμα 'pell'): noms de pells d'animals. P. ex. *leo* 'pell de lleó'.

**DOMÒNIMS** (< ἡ δόμος 'edifici, palau, cambra, tenda, cau'): noms de construccions arquitectòniques (d'ús humà o no). P. ex. *papilio* 'tenda'. || Noms d'elements arquitectònics, útils o decoratius. P. ex. *cantherius* 'cabiró'.

**EPÒNIMS** (< ἐπί 'sobre'): noms d'un personatge real o fictici, que acaben designant llocs, nacions o períodes de temps (mes, any). P. ex. *Arcas* (> Arcàdia).

**ESTRATÒNIMS** (< ὁ στρατός 'exèrcit'): noms de ginyes militars ofensius i defensius (armes, maquinària). P. ex. *aries* 'ariet'. || Noms de construccions militars. P. ex. *cuniculus* 'túnel'. || Noms d'emblemes i ensenyes militars. P. ex. *draco* 'dragó'. || Noms de jerarquia militar. P. ex. *aquila* 'aquilífer'. || Expressions referents a l'exèrcit. P. ex. *equis uiris* 'amb tots els mitjans possibles'.

**ETNÒNIMS** (< τὸ ἔθνος 'poble, nació'): noms de pobles o nacions. P. ex. *Tauri*.

**ETÒNIMS** (< τὸ ἦθος 'hàbit, costum, caràcter, moralitat') = **NOMS ETOGRÀFICS**: insults o ledoriònims. P. ex. *asine!* 'ase!'. || Termes afectuosos. P. ex. *catellus* 'cadellet'. || Noms descriptius etogràfics més o menys neutres. P. ex. *pullus* 'xiquet'. || Frases fetes, jugades de daus etc. P. ex. *rara avis*.

**FISIÒNIMS** (< ἡ φύσις 'natura, figura') = **NOMS FISIOGRÀFICS**: noms descriptius de l'aspecte físic (dels trets externs) d'una persona, animal o cosa. P. ex. *centipeda* 'centpeus'.

**FITÒNIMS** (< τὸ φυτόν 'vegetal, arbre, planta, brot'): noms de plantes de tota mena (arbres, arbusts, flors). P. ex. *caprificus* 'cabrafiguera'. || Noms de fruits o carpònims. P. ex. *lupinum* 'tramús'. || Noms genèrics de parts de plantes (arrel, brot, soca, tija etc.). P. ex. *pullus* 'brot'.

**HIDRÒNIMS** (< τὸ ὕδωρ 'aigua'): noms sobretot de rius, però també de llacs, i altres accidents aquosos. P. ex. *Merula*.

**HILÒNIMS** (< ἡ ὕλη 'bosc, fusta, material'): noms de materials, inclosos materials comestibles o fagònims. P. ex. *elephantus* 'ivori'.

**HIPERÒNIMS** (< ὑπέρο 'sobre'): paraules amb un camp significatiu que n'inclou un altre de menor extensió. P. ex. *animal* és hiperònim de *belua, bestia, fera, homo, pecus*.

**HOMÒNIMS** (< ὁμός/ή/όν 'semblant, igual'): paraules que tenen la mateixa forma i pronúncia que una altra, però diferent significat i etimologia. P. ex. *porca* 'porca' i *porca* 'porca'.

**ICTIÒNIMS** (< ὁ ἰχθύς 'peix'): noms de peix de mar d'aigua dolça o salada. P. ex. *mullus* 'moll'. ∥ Altres tipus de criatures aquàtiques, especialment mol·luscs. P. ex. *musculus* 'musclo'.

**LEDORIÒNIMS** (< ἡ λοιδορία 'vituperi, ultratge, maledicència'): noms d'insults, termes despectius i injuriosos. És la subclasse més freqüent d'etònims. P. ex. *scorpio* 'tòxic'.

**LITÒNIMS** (< ὁ λίθος 'pedra'): noms de pedres o de materials de consistència pètria. P. ex. *concha* 'perla'.

**METAZOÒNIMS** (< μετά 'més enllà – després'): terme genèric per als zoònims amb usos metasèmics. P. ex. L'antropònim *Lupus* és un metazoònim de *lupus* 'llop'.

**MITÒNIMS** (< ὁ μῦθος): noms de coses o conceptes relacionats amb la religió i tot altre tipus de creences supersticioses o escatològiques. P. ex. *papilio* 'ànima'.

**NEOZOÒNIMS** (< μετά 'més enllà – després'): noms d'animals provinents de noms d'altres animals, especialment ictiònims amb noms de mamífers i ocells. P. ex. *uitulus* 'foca' és neozoònim de *uitulus* 'vedell'.

**NESÒNIMS** (< ἡ νῆσος): noms d'illes. P. ex. *Ceruarua*.

**NOSÒNIMS** (< ἡ νόσος 'malaltia'): noms de malalties en sentit més ample que l'actual: malalties, afeccions epidèrmiques, irregularitats en el funcionament del cos etc. P. ex. *polypus* 'polp > pòlip'.

**OFIDÒNIMS** (< ὁ ὄφις 'serp'): noms de serp. P. ex. *uipera* 'escurçó'.

**ORGANÒNIMS** (< τὸ ὄργανον 'instrument, eina'): noms d'objectes útils (instruments) o no (ornaments). P. ex. *muscarium pauoninum* 'ventall contra les mosques'. ∥ Emblemes, banderes. P. ex. *aper* 'senglar'. Els organònims militars tenen, pel seu pes específic, una denominació pròpia: estratònims.

**ORNITÒNIMS** (< ὁ/ ἡ ὄρνις 'ocell, au'): noms d'ocell. P. ex. *pica* 'garsa – gaig'.

**ORÒNIMS** (< τὸ ὄρος 'muntanya'): noms de muntanyes i serralades. P. ex. *Taurus*.

**POTAMÒNIMS** (< ὁ ποταμός 'riu'): noms de riu (la subclasse més freqüent d'hidrònims). P. ex. *Piscense*.

**SINÒNIMS** (< σύν 'juntament, amb'): paraula que té [aproximadament] el mateix significat que una altra. P. ex. l'ocell *coruus marinus* 'cormorà' és sinònim de *phalacrocorax*.

**SOMATÒNIMS** (< τὸ σῶμα 'cos'): noms de parts del cos, sobretot l'humà, però també l'animal. P. ex. *lacerti* 'llangardaixos > braons, braços, músculs'.

**TOPÒNIMS** (< ὁ τόπος 'lloc'): noms propis de llocs habitats per l'ésser humà. P. ex. *Aquileia*. || Noms de riu o potamònims. P. ex. *Merula*. || Noms de muntanya o orònims. P. ex. *Cantherius*. || Noms comuns de llocs. P. ex. *purpurilla* 'prostíbul'.

**ZOOASTERÒNIMS** (< τὸ ζῷον 'animal' + ὁ ἀστήρ 'estrela'): noms de constel·lacions o estrelles zoonímiques. P. ex. *Hædi* 'els Cabrits'.

**ZOÒNIMS** (< τὸ ζῷον 'animal'): noms d'animals. P. ex. *equus* 'cavall'.

**ZOOTOPÒNIMS** (< τὸ ζῷον 'animal' + ὁ τόπος 'lloc'): topònims zoonímics. P. ex. *Colubriaria*.

## 2.6. Clau dels signes i de les abreviatures

> 'dóna com a resultat, és l'origen de, deriva en'

< 'prové de, és resultat de'

§ = entrada d'un dels cinquanta zoònims tractats || Referència a un punt de l'índex

► escoli o comentari

*aC, dC* < abans de Crist, després de Crist

*angl.* < anglés

*aprox.* < aproximadament

*cast.* < castellà

*cf.* < *confer* 'compareu amb'

*ca.* < *circa* 'al voltant de, aproximadament'

*(f)* < gènere femení

*fl.* < *floruit* 'va tindre el seu moment d'esplendor'

*gr.* < grec

*L.* < Carl von Linné

*lit.* < literalment

*(m)* < gènere masculí

*(n)* < gènere neutre

*plur.* < plural

*s.* < segle

*sc.* < *scilicet* 'és a dir, se sobreentén'

*sing.* < singular

*s.(u.)* < *sub (uoce)* 'a l'entrada X del diccionari...'

*suff.* < *consul suffectus* 'cònsol suplent, substituït', especialment per la mort de l'anterior

### **3. REPERTORI ESTUDIAT**

«Quite literally, animals pervaded the ancient world from A-Z» (KITCHELL 2014: i)





**1. *anguis*, -is (m/f) ‘colobra, serp, serpent’**

[cast. *serpiente*, *culebra*, *dragón* | angl. *snake* | gr. ὄφις]

Nom genèric dels ofidis

► El nom llatí més antic de la serp era potser *anguis*, pertanyent a la conservadora llengua religiosa, d'ús poètic i rar en prosa, on és més freqüent el genèric *serpens* o ofidònims específics (ERNOUT & MEILLET 2001: 33 s.u.). El llatí *anguis* té paral·lels indoeuropeus: antic prussià *angis* ‘serp no verinosa’, segurament grec ἔχις ‘escurçó, colobra’ i ἔγχελος ‘anguila’, lituà *angis* ‘serp verinosa’, sànscrit *āhiḥ* etc. El nom de la serp, com veurem tot seguit aplicat al llatí, pateix deformacions intencionades freqüents i substitucions lèxiques buscades, per estar tabuïtzat (URÍA 1997: 149). En llatí, la serp sol ser anomenada, per substitució *preventiva* i elisió del nom de la serp, mitjançant epítets diversos, com *coluber/-bra* ‘la que s’enrosca [probablement]’, *serpens* [*bestia*] ‘la [bèstia] que serpeja’, *uipera* ‘l’ovovivípara (< \**uiiipera*)’, o l’hel·lenisme *draco* ‘la que mira fixament’. Les denominacions llatines de la serp en general o d’alguna serp en particular que esmentem al llarg d’aquest treball (*boa*, § *colubra*, § *draco*, *excetra*, *hydra*, *natrix*, *serpens*, *uipera*), se solen explicar, doncs, com a epítets d’un substantiu ja elidit.

SERVI (*in Æn.* II 204) fa una distinció semàntica entre *anguis*, *draco* i *serpens*, la validesa de la qual ell mateix posa en dubte: *Angues aquarum sunt, serpentes terrarum, dracones templorum [...]* *Sed hæc significatio plerumque confunditur* “*Angues* són les serps d’aigua, *serpentes* les de terra, *dracones* les dels temples [...] Però aquesta distinció semàntica quasi sempre es confon”. Potser SERVI té una certa raó, ja que precisament l’arrel ofídia que s’empra per a l’aquàtica anguila és *anguis* i no cap altra, i per exemple el lituà *ungurys* ‘anguila’ també conté aquesta arrel. Resulta també interessant d’aquest passatge que precisament el zoònim *draco*, copiat del grec,

denomine, segons SERVI, les serps sagrades dels temples; s'hi pot endevinar, si la dada és certa, una influència grega en el culte. D'altra banda, vincular les *serpentes* a la terra és congruent també per etimologia, ja que el verb *serpere* s'aplica a un tipus de desplaçament per terra.

► **SANADORA I FERTILITZANT SERP GUARDIANA I INTERMEDIÀRIA.**

Ha estat dit freqüentment que les serps —almenys les varietats no verinoses— tenien en general bones connotacions al món pagà grecoromà, com a éssers sanadors i beneficiosos, en contrast amb el caràcter malèfic que els atribueix normalment la literatura i el pensament jueu i cristià (TOYNBEE 2013: 223–4). La qüestió, però, no és tan senzilla, i si un tret defineix la caracterització de les serps entre romans i grecs és l'ambigüitat: venerades i odiades quasi a parts iguals. Centrem-nos ací en la primera part, la —potser— veneració universal dels ofidis. La causa d'aquesta consideració *religiosa* de les serps rau segurament en dues associacions d'idees molt productives:

(1) La total **vinculació corporal de la serp amb la terra mare** —serpeja sobre ella i per dins d'ella— i també amb l'aigua en molts casos: terra i aigua, font de vida, origen i final de la vida.

(2) El canvi de pell anual convertia la serp en un símbol de mort i renaixement etern, d'**immortalitat**: *Anguibus exuitur tenui cum pelle uetustas* (Ov. *ars* III 77) "Les serps es desprenen de la vellesa quan canvien la fina pell"; *Serpens annos exuit* (TIB. I 4, 35) "La serp es trau de damunt els anys".



Dos exemples de *lararia* pompeians: a la part superior el del *thermopolium* d'Asellina (IX 11, 2), i a la inferior el de la Casa dels *Vetii* (VI 15, 1). Tots els *lararia* trobats fins hui solen presentar una sèrie d'elements comuns: els dos *lares* amb túnica curta, postura dansaire i enlairant un vas corniforme (ϕυτόν), que vessa vi en un recipient; entre ells el *genius* del *dominus* vestit amb toga, amb una cornucòpia en la mà, mentre amb l'altra acosta una pàtera a l'altar per a fer una libació. L'escena es completa amb una o dues serps a la part inferior, símbol de la fecunditat primitiva de la terra, que aporten l'abundància a la casa i que s'aproximen a l'altar per menjar els ous i altres aliments posats al damunt. Aquest esquema bàsic es veu a vegades augmentat amb altres divinitats que col·laboren en la protecció de la *domus*: Júpiter, Mercuri, Venus, Fortuna, Hèrcules, Bacus, i fins i tot Isis (GUIRAL 2012: 151–2). L'ambient general dels *lararia* és de fecunditat *ergo* prosperitat, simbolitzada múltiplesment per les banyes (cornucòpia, ϕυτόν), els ous, les serps: tots elements animals. Font de les imatges: *Wikimedia Commons*.

A partir d'aquests dos nuclis bàsics d'idees es pot explicar la concatenació metonímica que relaciona serps amb fertilitat, vida i mort, immortalitat, poder emmetzinador i guaridor, profecia. El denominador comú dels ofidis en aquest pla ideològic és que són considerats **éssers intermediaris** (GILHUS 2006: 108; KITCHELL 2014: 173): entre vida i mort, entre salut i malaltia, entre món i inframón. La serp, de fet, és un dels animals més freqüentment representats en literatura i art entre grecs i romans (KITCHELL 2014: 173). Heus ací uns quants exemples d'aquests aspectes en àmbit [greco]romà:

(a) L'associació de les serps amb els **esperits dels morts**: l'aparició de serps dibuixades als *Lararia*, juntament amb el *genius* del *pater familias* i els *Lares* es pot interpretar com una representació zoomòrfica del mateix *genius* —el poder engendrador— del *pater familias* (TOYNBEE 2013: 233–4). Aquesta associació entre serp i esperits, a més de les connotacions òbvies de toxicitat *ergo* perill d'unes serps, pot explicar també la consideració de les serps com a guardianes de cases privades, tombes i llocs sagrats, i l'ús gràfic apotropaic, com per exemple el senyal de dues serps en creu que es trobava en tombes o llocs públics per a prohibir que possibles visitants hi feren les seues deposicions corporals; *cf.* PERS. 1, 113–4: *Pinge duos anguis: 'pueri, sacer est locus, extra! meite'* “Pinta dues serps: «Xiquets, el lloc és sagrat, pixeu/ fora!»”; una mostra gràfica d'això es troba, per exemple, en una inscripció de les termes de Titus, davall de la qual hi ha dues serps dibuixades en creu: *DVODECIM DEOS ET DEANAM ET IOVEM OPTIMUM MAXIMUM HABEAT IRATOS, QUIQVIS HIC MIXERIT AVT CARIT* (C.I.L. VI 29848b) “Que la ira dels dotze déus i de Diana i de Júpiter Òptim Màxim caiga sobre qui tinga l'ocurrència de pixar o cagar ací”.

Se sol interpretar que aquestes serps apotropaiques representaven els genis del lloc: *Angues autem apud gentiles pro geniis locorum erant habiti semper* (Is. or. XII 4, 1) “Les serps havien estat sempre considerades pels pagans com els genis dels llocs”. I potser no sols pels pagans: que una serp no verinosa —però tradicionalment considerada molt verinosa— s’anomene *sacre* (JORDÀ 2014: 299) a Xàtiva (La Costera), és a dir, *sagrat*, és bona mostra de creences arribades fins al nostre present però furiosament paganes.

(b) Estretament connectats en la mentalitat romana amb la mort i la vida ultraterrenal, i la *regeneració* periòdica de la serp, estaven els conceptes de **curació–protecció–fertilitat/ fecunditat–sexualitat**. D’ací prové la vinculació de la serp amb la **medicina**, amb Esculapi a Epidaure. El verí que mata també cura, la metzina és medicina, la mateixa polisèmia que té el mot grec φάρμακον. Per això també les serps fan un paper molt important en la iconografia dels cultes místics que prometien immortalitat i victòria sobre la mort als seus seguidors, com per exemple els cultes d’Isis i el de Mitra.

(c) Els **poders profètics** atribuïts a les serps en certs àmbits deuen ser resultat novament de la seua consideració com un ésser que coneix els dos mons, el més-enllà i el més-ençà, i per tant el que ocorre i ocurrerà. TÀCIT (*ann.* XI 10) conta un exemple del poder profètic atribuït a les serps: l’aparició d’una serp al dormitori de Neró es va interpretar com una legitimació divina del seu dret a regnar.

(d) L’ús de serps com a **motius ornamentals** —per exemple, en joieria: braçalets d’or amb remats en forma de serp— deu apuntar d’alguna manera a les connotacions positives i protectores dels ofidis, i també a la

fascinació humana per les serps, sense oblidar que la mateixa figura encorbada de la serp es presta a aquest ús ornamental.

(e) Hi ha una interessant creença que vincula serp, transformació, resurrecció, i humans: la **transformació de l'espina dorsal humana en serp**, una metàfora interessant: *Sunt qui, cum clauso putrefacta est spina sepulcro, / mutari credant humanas angue medullas* (Ov. *met.* XV 389–90) “Hi ha qui creu que quan l'espina dorsal s'ha podrit en el seu sepulcre tancat/ les medul·les humanes es transformen en serp”. També ho comenta PLINI (*nat.* X 188): *Anguem ex medulla hominis spinæ gigni accepimus a multis* “Segons creença de molts, la serp naix de la medul·la de l'home”. No molt diferent és, de fet, la creença hinduista en l'energia *kunḍalinī*, localitzada en la base de l'espina dorsal, representada habitualment com una serp adormida (un clàssic *δράκων*) esperant a ser despertada amb les pràctiques iòguiques, que en possibilitaran l'ascens per tota l'espina fins a la coroneta. Per cert, que aquest nom sànscrit de la serp, prové de l'adjectiu *kunḍalin* ‘circular, anular’, una motivació que proposem per al llatí § *colubra*.

► ...I TAMBÉ FREDA, BÍFIDA ERGO PÈRFIDA, TRAÏDORA I VERINOSA SERP. Si bé la imatge tot just esbossada de la serp com un animal sagrat i poderós entre els romans i els grecs està ben documentada, també és de veres que les dades que aportem al repertori en relació amb les serps —i sobretot la consideració etogràfica dels ofidis— mostren unànimement la visió negativa de la serp com un ésser traïdor, fraudulent, enganyívol, verinos i hostil als humans (MOURE 1990a: 160). Popularment, doncs, sembla dominar la visió negativa de serps i rèptils en general o com a mínim, ambivalent, és a dir: la visió que es troba a la Bíblia també. Els éssers ctònics solen patir una demonització en algun moment de l'evolució de les creences: allò ctònic i primitiu, allò relacionat amb la mare terra, provoca una

mena de temor atàvic que fàcilment es tradueix en menyspreu i odi. Heus ací un retrat esbossat dels ofidis segons els romans. Se sol esmentar la gelor de la serp: *gelidus draco* ‘gèlida serp’ (MART. VII 87, 8), *frigidus anguis* ‘freda serp’ (VERG. *ecl.* 7, 71). Aquesta insistència en la gelor de la serp s’insereix segurament, com tantes creences sobre els animals, en la teoria dels humors: la consideració que els verins de les serps són per natura freds i per tant les serps també (IS. *or.* XII 4, 40; MARIÑO 2014: 562).

La serp representa el perill ocult i la traïdoria: *Latet anguis in herba* “S’amaga en l’herba la serp” (VERG. *ecl.* 3, 93); *Latens herba coluber* (OV. *met.* XI 775) “La colobra ocultant-se per l’herba”. Les serps, especialment les verinoses, són una mala bestiola: *Peior serpentibus Afris* “Pitjor que les serps africanes (= verinoses)” (HOR. *serm.* II 8, 95; cf. el famós catàleg de serps verinoses de Líbia segons LUCÀ *ciu.* IX 619–838); *Mauris animum mitior anguibus* “Més ferotge d’ànim que les serps maures” (HOR. *carm.* III 10, 18); *Cane peius et angui* “Pitjor que un gos i una serp” (HOR. *serm.* I 17, 30). La suposada traïdoria i perfídia de les serps en part deu provindre metafòricament de la imatge de la doble llengua de la serp, *ergo* de duplicitat de llenguatge i pensament: *duplex lingua, bilinguis* (PLAVT. *Truc.* 781); *bisulcis lingua* (PLAVT. *Pæn.* 1034), cf. *Tamquam proserpens bestia’st bilinguis et scelestus* (PLAVT. *Persa* 299) “[sc. Pegni] és, com una bèstia serpejant, de llengua doble i criminal”; cf. *Serpens erat callidior cunctis animantibus terræ* (VVLG. *gen.* 3, 1) “La serp era més astuta que tots els animals de la terra”.

S’hi veu, a més a més, una certa associació ideològica entre la serp pèrfida i verinosa del nord d’Àfrica i la famosa *perfidia Punica*. PLAUTE explota magistralment aquesta suposada duplicitat dels cartaginesos en la figura del *senex* Hanno del seu *Pænulus*. A aquesta duplicitat se suma la toxicitat, i això fa de l’etogràfic insult *serp* un còmode instrument per refe-

rir-se a persones que amb el verí de les seues paraules perjudiquen als altres (OPELT 1965: 39 n. 45).

► **TV VIPERAM SVB ALA NVTRICAS!** (PETR. 77, 2) “Estàs nodrint un escurçó sota l’aixella!”, és a dir, *cría cuervos y te sacarán los ojos*, equivalent a θηριοτροφεῖς ‘estàs criant una fera’ (SEN. *ira* III 23, 8). En general, doncs, quan es tracta d'exemples lingüístics, l'ús llatí metasèmic dels ofidis que més trobarem és el ledoriònim amb serps verinoses (KITCHELL 2014: 191). És freqüentíssim **uipera!** ‘escurçó! vibra!’ (AFRAN. 281–2 RIBBECK; PETR. 77, 4; IVVEN. 6, 641; FLOR. *epit.* II 30, 53), quasi sempre aplicat a dones (OPELT 1965: 144), raó per la qual, quan és aplicat a un home (CIC. *har.* 50: *uipera uenenata ac pestifera*, és a dir, Clodi) és doblement feridor en la mentalitat romana (dona verinosa!); Clodi també és anomenat **serpens!** ‘serp [verinosa]’ (CIC. *har.* 55). Igualment hi ha l'insult **excetra!** ‘serp!, escurçó!’ (PLAVT. *Cas.* 644; LIV. XXXIX 11, 1), aplicat a dones; JERONI anomena a Rufí, antic amic seu i posteriorment enemic en qüestions teològiques, **Hydra multorum capitum** “Hidra de molts caps” (HIER. *comm.* *Ezech.* I *prol.*); semblantment hi ha **natrix** ‘[serp d’aigua] > escurçó’ (SVET. *Cal.* 11), referit a Calígula; també hi ha un **colubrinum ingenium** (PLAVT. *Truc.* 780), que comentem en § *colubra*. En fi, DONAT (*in Eun.* 826) ho explica perfectament, amb referència a insults de la comèdia: *Aptum conuitium et comicum in ancillas ‘uenefica’, ‘lupa’, ‘uipera’, ‘excetra’ et infra ‘sacrilega’* “Un insult apte i còmic contra esclaves: *emmetzinadora!*, *bagassa!* (*lupa*), *vibra!* (*uipera*), *escurçó!* (*excetra*) i més avall, *sacrilega!*”.

Per cert que els ofidis comparteixen aquesta etogràfica *perfidia* amb un altre ésser de la terra, el rèptil *stel[l]io* ‘dragó’, que com etònim significa ‘fals, vibra, traïdor, astut’ (PLIN. *nat.* XXX 89; PETR. 50, 5; APVL. *met.* V 30).



## ASTERÒNIMS

↳ *Anguis* denomina genèricament fins a tres asterònims diferents, com ocorre també amb l'ofidònim/ asterònim genèric grec ὄφις, del qual deu ser calc en sentit asteronímic:

(1) *Anguis* = constel·lació boreal del Dragó (*Draco* = *Dra*), que serpeja entre l'Óssa Major i l'Óssa Menor. *cf.* asterònims de § *draco* per a les explicacions mitològiques corresponents. || VERG. *georg.* I 244 (*maximus Anguis*); OV. *met.* II 138; STAT. *Theb.* V 530; MAN. I 306.

(2) *Anguis* = constel·lació austral actualment anomenada Hydra Femella (*Hydra* = *Hya*), que s'estén sobre les constel·lacions de Càncer, Leo i Virgo, i que porta a les esquenes la Copa i a la cua el Corb. Aquesta Hydra s'ha explicat de diverses maneres (ER. *cat.* 41 & HYG. *astr.* II 40, III 39; CONDOS 1997: 142): o bé és l'Hydra de Lerna morta per Hèrcules al seu segon treball; o bé és la serp que guardava les pomes de les Hespèrides; o bé el riu Nil (*cf.* topònim § *coluber*, per a la metàfora ofídia dels rius). En tot cas, aquesta Hydra se solia agrupar astronòmicament en una figura constituïda pel Corb, l'Hydra i la Copa, que s'explica més detalladament en asterònims de § *coruus*. || OV. *fast.* II 243; VITR. IX 5, 1.

(3) *Anguis* = constel·lació boreal del Serpent (*Serpens* = *Ser*), que és la serp que el Serpentari (*Ophiuchus* = *Oph*) porta a les mans; calc del grec ὄφις. El Serpentari —en grec Ὀφιοῦχος 'qui sosté la serp', calcat en llatí *Anguitenens* o *Anguifer*— era identificat amb molts personatges diferents (CONDOS 1997: 144; ALLEN 2000: 299), però sobretot amb el déu de la medicina Asclepi, una vinculació que de nou remet a la relació entre els ofidis i la curació (*cf.* escoli inicial). || *Anguis* (CIC. *Ar.* 33, 358 SOUBIRAN; OV. *met.* VIII 182) = *Serpens* (VITR. IX 6).

## NEOZOÒNIMS

7D El peix *anguilla* —lit. *serpeta*— ‘anguila’ (*Anguilla anguilla* L.). És un diminutiu d’*anguis*, i la motivació d’aquest lleu neozoònim és la semblança de forma. L’ús específic de l’ofidònim *anguis* per a un animal aquàtic és prou coherent amb l’afirmació de SERVI (cf. escoli inicial) de l’ús d’*anguis* per a serps d’aigua. Cal fer notar que també el grec ἄγγελος ‘anguila’ deu tindre alguna mena de relació etimològica amb ἄχις ‘escurçó, colobra’. || PSEVDOLVS. *Quid cum manifesto tenetur? CHARINVS. Anguilla’st, elabitur* (PLAVT. *Pseud.* 747) “PSÈUDOL: I què passa si és sorprés [sc. l’esclau Símia] *infraganti?* CARÍ: És una anguila: s’escapa”. ➤ En aquest ús del zoònim metasèmic s’endevina una deriva etogràfica: *ser una anguila* és ser una persona amb facilitat per a escapolir-se, esvarant com una anguila. Aquest hàbil esclau precisament té el nom de Símia, un model animal de la capacitat d’imitar, mimetitzar-se i reeixir en els propòsits. || *Vocabula piscium pleraque translata a terrestribus ex aliqua parte similibus rebus, ut anguilla, lingulaca, sudis; alia a coloribus, ut hæc: asellus, umbra, turdus; alia a vi quadam, ut hæc: lupus, canicula, torpedo* (VARRO *ling.* V 77) “Els noms de peixos en la seua majoria són translaticis dels animals terrestres, per alguna semblança en alguna part, com l’anguila (*anguilla*), el llengüado (*lingulaca*), el lluç de riu (*sudis*); altres, a partir dels colors, com els següents: el lluç (*asellus*), el corball de roca (*umbra*), el tord (*turdus*); altres a partir d’alguna força o qualitat: el llobarro (*lupus*), la bastina (*canicula*), la tremolosa (*torpedo*)”. ➤ cf. altres exemples que relacionen *anguilla* i *anguis*: Vos *anguilla manet longæ cognata colubræ* (IVVEN. 5, 103) “Us queda l’anguila, parent de la llarga colobra”; *Anguillæ similitudo anguis nomen dedit* (IS. *or.* XII 6, 41) “A l’anguila li va donar nom la semblança amb la serp”.

2. *aper, aprī* (m) ¶ *apra, -æ* (f) ‘porc senglar’

[cast. *jabalí* | angl. *wild boar* | gr. *ó κάπρος*]

*Sus scrofa* L.

► *Aper* és el zoònim general per al porc senglar, tant per a masculí com per a femení (*aper femina*); la forma femenina *apra* sembla creada analògicament a partir del masculí. L’etimologia del zoònim *aper*, si bé no està clara, cal revisar-la tot posant-la en relació amb el també llatí *caper* i el grec *κάπρος*. Efectivament, el grec *κάπρος* ‘senglar’ s’ha vinculat etimològicament amb els llatins *aper* i *caper* (cf. també alemany *Eber*, antic noruec *hafr* ‘senglar’ o umbre *cabru*, tots tres de la mateixa arrel i amb el significat de ‘senglar’). CHANTRAINE (2009: 476 s. *κάπρος*) considera que llatí *caper* i grec *κάπρος* són la mateixa paraula i que el significat més antic és el llatí, de manera que, quan el grec *τράγος* ‘boc’ va substituir la denominació anterior *κάπρος*, aquesta va ser *reciclada* per a denominar el senglar. ERNOUT i MEILLET (2001: 38 s. *aper*), a més a més, i contra l’opinió de CHANTRAINE (*ibidem*), consideren que els zoònims llatins *caper* i *aper* són un doblet lèxic amb una discutida alternança consonàntica inicial *k-/ Ø-* (cf. llatí *coram/ ōs*, gòtic *hatis/* llatí *odium*), que s’explica per un tabú de cacera, en què cada forma ha acabat denominant un animal diferent (el boc *caper* i el senglar *aper*), és a dir: un cas del que es pot anomenar *reciclatge zoonímic*, com probablement també ocorre en *hircus* ‘boc – llop’ (cf. escoli inicial de § *hircus*). Aquesta oscil·lació llatina *aper/ caper* afecta també variants lèxiques de manuscrits, com es pot veure més avall al neozoònim *aper*, segons lectures d’altres manuscrits, *caper*.

► **FEROTGE BÈSTIA CERRUDA I SOLITÀRIA:** *acris* ‘violent’ (VERG. *ecl.* 10, 56), *demens* ‘enfollit’ (PHÆDR. IV 4, 11), *ferus* ‘ferotge’ (PHÆDR. IV 4, 3), *frendens* ‘petant de dents’ (Ov. *ars* I 46), *fa impetus* ‘atacs’ (PHÆDR. I 29, 9) amb els seus temibles ullals: *Cornibus tauri, aper dentibus, morsu leones* (CIC.

*nat.* II 127) “Amb les banyes els bous braus, el senglar amb els ullals, a mossos els lleons”; és *insidiosus* ‘traïdor’ (PHÆDR. II 4, 9), *sæuus* ‘salvatge’ (OV. *ars* II 373), *spumans* ‘bavejant’ (VERG. *Æn.* I 324). El senglar és cerrut: *hirtus* ‘hirsut’ (OV. *ars* II 762), *hispidus* ‘erica’t’ (PHÆDR. V 10, 4), *setosa sus* ‘cerrut’ (PHÆDR. II 4, 12). Un animal solitari, cosa que explica una manera llatina de dir “matar dos pardals d’un tir”: *Vno in saltu lepide apros capiam duos* “Com un campió capturaré dos senglars en un bosc” (PLAVT. *Cas.* 476).

Les caceres de senglars constituïen en la mitologia grega una prova d’heroisme, ja foren en grups, com la cacera del senglar calidoni, o en gestes individuals, com Hèrcules caçant el senglar de l’Erimant o Teseu la truja de Crommió (KITCHELL 2014: 150).

## ANTROPÒNIMS

▷ El *cognomen* *Aper* (i femení *Apra*), i nombrosíssims derivatius (§ 4.3.). El repertori epigràfic de CLAUSS/ SLABY en registra al voltant de 265 inscripcions —la gran majoria del masculí *Aper*— sense cap predominança geogràfica, si s’exceptua Roma —una dada no rellevant, perquè és on més gran nombre d’inscripcions hi ha normalment— i de datació només imperial. La gran presència de [*cog*]nomina derivats d’aquest animal precisament salvatge prova la seua importància en la fauna itàlica, i també l’existència de creences lligades a aquest (ERNOUT & MEILLET 2001: s. *aper*); de fet, moltes dades assenyalen la gran importància simbòlica de l’animal arreu d’Europa.

*Aper* sembla un [*cog*]nomen present en tots els estrats socials i oficis: hi ha molts soldats, bastants lliberts, i aparentment no molts esclaus. També hi ha els noms de tres còsols *Aper* dels segles II–III dC: *Marcus Flavius Aper* (130 dC i 176 dC: pare i fill?), *Publius Septimius Aper* (153 dC) i *Lucius*

*Septimius Seuerus Aper* (207 dC). D'altra banda, la presència de cristians portadors d'aquest nom sembla prou mínima, però n'hi ha exemples.

Com que és un *cognomen* de testimoniatge abundant, adjuntem un mostrari d'uns quants portadors del nom, socialment i geogràficament diversos: *Aper* (A.E. 2007, 831: calderer de Tarragona), un altre *Aper* (C.I.L. VIII 10927: cristià de la Mauritània Cesariense), i encara un altre *Aper* (C.I.L. VI 36432: esclau de Roma), i un altre *Aper* (A.E. 2003, 387: masover de Venúsia), *Lucius Bercius Aper* (C.I.L. II 1489: duumvir d'Astigi/Écija, a la Bètica), *Lucius Sentius Apra Philomusus* (C.I.L. V 05622: llibert de la Transpadana), *Marcus Octavius Aper* (A.E. 1935, 70: metge a la Mèsia Inferior), *Quintus Pœna Aper* (C.I.L. XI 1749: quatuorvir de l'etrusca Volaterra), *Titus Flavius Aper* (C.I.L. III 1512: secretari de la colònia dàcia de Sarmizegetusa), *Titus Statilius Aper* (C.I.L. VI 1975: mesurador d'edificis de Roma), *Valerius Aper* (C.I.L. V 6422: soldat a la Transpadana) etc. D'altra banda, un famós orador d'origen gal s'anomenava *Marcus Aper* ([TAC.] *or.* 2, 11). Com s'hi veu, hi ha mostres de *tria nomina* i de dos i d'un: normalment a més estatus social —o pretensió d'estatus social— més presència dels *tria nomina*; i a la inversa: a més humil, més presència d'un simple nom de pila *Aper*.

*NOMINE DICTVS APER GALLORVM PARTIBVS ORTVS* (C.I.L. V 6727, 3) "Anomenat de nom *Aper*, nascut en terra de gals". El fet que el senglar era un animal especialment venerat pels gals pot explicar uns quants d'aquests *cognomina* localitzats a la Gàl·lia i amb elements lingüístics celtoïdes, com els probables diminutius en -o (KAJANTO 1965: 129) que es troben en les formes derivatives *Aprilio*, *Aprio*, *Apru* i *Aprusco* (§ 4.3.). Una altra mostra de la importància general del senglar es troba en el possible nom totèmic de la tribu *belga* dels *Eburones* (de controvertida adscripció ètnica: germànics o celtes?), potser relacionat amb l'alemany *Eber* 'sen-

glar' (ALINEI 1996: 637). || M(ARCO) **PORCIO** M(ARCI) F(ILIO)/ ANIENS(I) **APRO**/ IIVIRO PRÆFEC(TO)/ FABR(VM) TRIB(VNO) MILIT(VM)/ LEG(IONIS) VI FERRAT(Æ)/ PROC(VRATORI) AVGVST(I)/ AB ALIMENTIS/ FLAMINI P(ROVINCIÆ) H(ISPANIÆ) C(ITERIORIS) (C.I.L. II 4238) "Per a Marc Porci, fill de Marc,/ Aniense *Aper*,/ duumvir, comandant/ del cos d'enginyers, tribú militar/ de la legió VI *Ferrata*,/ procurador d'August/ d'abastiments alimentaris,/ *flamen* de la província d'Hispania Citerior". ► Inscrició trobada a Tarragona (antiga *Tarraco*, capital de la Tarraconense). Un nom considerablement *porcí* en el seu *nomen Porcius* (*gens Porcia*) i *cognomen Aper*. || D(IS) M(ANIBVS)/ AVREL(IVS) **APRIO** DEC(VRIO)/ COL(ONIÆ) ET VALEN/TILLA EIVS VIX(IT) ANN(IS)/ XLV M(ENSIBVS) III D(IEBVS) V ET **APRO/NIANVS** FILIVS EIV(S)/ VIX(IT) ANN(IS) XVIII M(ENSIBVS) III/ D(IEBVS) VI ET **APRILLA** VIX(IT)/ ANN(IS) VIII M(ENSIBVS) V D(IEBVS) III/ ET VALENTINVS VIX(IT)/ ANN(IS) VI M(ENSE) VNO D(IEBVS) III/ ET **APER** VIX(IT) ANN(IS) III/ D(IEBVS) VI **APRIO** DE(CVRIO) COL(ONIÆ)/ VI(V)VS SIBI FECIT/ ET CONIVGI BENE/ MERITÆ ET FILIIS/ INFELICIS POS(VIT) (C.I.L. III 7431) "Consagrat als déus Manes./ Aureli *Aprio*, decurió/ de la colònia, i la seua estimada *Valentilla*, va viure quaranta-cinc/ anys, tres mesos i cinc dies, i *Apro/nianus*, el seu fill/ va viure dèneu anys, dos mesos/ i sis dies, i *Aprilla* va viure/ nou anys, cinc mesos i tres dies/ i *Valentí* va viure/ sis anys, un mes i tres dies/ i *Aper* va viure tres anys,/ sis dies. *Aprio*, decurió de la colònia,/ s'ho va fer en vida/ per a la seua muller que bé s'ho mereixia i per als fills/ dissortats, ho va posar". ► Inscrició trobada a prop de l'actual poble búlgar *Gigen* (antiga *Vlpia Cæscus*, al *limes* del Danubi, a la Mèsia Inferior). Un exemple colpidor de família autènticament zoonímica: el pare *Aprio* ('senglaret?'), dos fills, *Apronianus* i *Aper*, i una filla *Aprilla* ('senglareta?'). Aquests casos en què es tracta de *nomen* únic poden realment indicar una voluntat en l'ús d'aquests noms, ja que no deu tractar-se de *cognomina* heretats sinó imposats amb alguna intenció. || DAPNVS ASIATICVS/ CVM SVA **APRA**/ IONICE HIC ET/ VBIQVE (C.I.L. IV 2393) "Dapne Asiàtic/ amb la seua *Apra*/ Jònica, ací i/ a tot arreu". ► Inscrició trobada a Pompeia (Campània). Hi manca el verb, però potser era de contingut sexual. || D(IS) M(ANIBVS)/ **TIGRIDI**/ **APER** CONS(ERVÆ) (C.I.L. VI 36.432) "Consagrat als déus Manes./ Per a *Tigris*,/ *Aper* li ho dedica a la seua companya d'esclavitud". ► Inscrició trobada a Roma. Esclaus animalitzats: un esclau *senglar* li dedica la tomba a la difunta esclava *tigressa*! || D(IS) M(ANIBVS)/ **LVPILLÆ** CVM/ QVA VIXIT ANN(OS) XXXIII/ **APER** CONIVGI / SANCTISSIMÆ ET/ SIBI VIVOS FECIT/ **APRONIANO** QVI ET SA/BANATI VIXIT ANN(OS) XXXII/ **APER** FILIO PIISSI-

MO/ F[E]CIT (A.E. 1997, 332) “Consagrat als déus Manes/ de *Lupilla* amb/ la qual va viure trenta-tres anys./ *Aper* ho dedica a la seua muller/ honestíssima i/ a ell mateix. Ho va fer en vida/ per a *Apronianus* que també s’anomenava *Sabanat*, el qual va viure trenta-un anys./ *Aper* ho va fer per al seu fill/ amorosíssim”. ► Inscripció trobada a l’actual població de Larino (antiga *Larinum*, al Samni), novament amb exemple de família zoonímica. || *APRA APRO CO(N)IVGI B(ENE) M(ERENTI)/ QVI VIXIT ANN(OS) XL IN PACE* (I.C.V.R. IX 24339) “*Apra* al seu espós *Aper*, que bé s’ho mereix,/ que va viure quaranta anys. En pau”. ► Inscripció cristiana trobada a Roma.

## ESTRATÒNIMS

Ⓓ L’emblema *aper*, una figura de senglar emprada com a estendard de les legions romanes en algun moment de l’època republicana, segons PLINI (*nat.* X 16). En època imperial, el senglar era l’emblema, amb tota seguretat, de la Legió I *Italica* i la Legió XX *Valeria Victrix* —reclutades segurament a la cèltica Itàlia septentrional— i amb prou seguretat també de la Legió XVI *Gallica*, les legions XVII, XVIII i XIX, i la Legió XXI *Rapax* (DANDO–COLLINS 2012: 91, 107, 193, 195, 198 i 201). No és gens estrany que diverses legions reclutades en territoris originàriament cèltics tingueren l’*aper* com a emblema, ja que, com s’ha dit adés, entre els gals el senglar gaudia d’especial importància i veneració, i els estendards dels gals tenien generalment una figura drete de l’animal (TOYNBEE 2013: 135). || PLIN. *nat* X 16: el text es pot llegir en estratònims de § *aquila*.



Antefixa o ornament que cobria una de les teules d'un barracó militar a Britània que ocupava la legió XX *Valeria Victrix*, l'emblema de la qual era el senglar. Aquesta allistada el 49 aC per Juli Cèsar, va tindre un protagonisme especial en la invasió de Britània del 43 dC i en la repressió de la revolta de Boudica del 60–1 dC (DANDO–COLLINS 2012: 198–9). Font de la imatge: *Wikimedia Commons*.

## NEOZOÒNIMS

⌈ El peix *aper*, d'identificació incerta, que suposadament emet un gruny semblant al dels porcs —d'on prové la motivació del nom— i viu al riu grec Aquelou (divisori d'Etòlia i Acarnània). La font llatina (PLIN. *nat.* XI 267) segueix de prop ARISTÒTIL (*hist.* 535b18), que parla d'un peix del riu grec Aquelou anomenat κάπρος, identificat amb el xavo o gallet (*Capros aper* L.). Si es tracta del mateix ictiònim, seria un calc probable del grec. Cal fer notar que als manuscrits de PLINI també es troba la lectura *caper* 'boc', que pot tractar-se d'una confusió ben [etimo]lògica entre llatí *caper* i grec κάπρος (*cf.* escoli inicial). || *Ceteri pisces, quamvis pulmone et arteria careant, non in totum sine ullo sunt sono [...] et is, qui aper uocatur in Acheloo amne, grunnitum habet et alii, de quibus diximus* (PLIN. *nat.* XI 267) "La resta de peixos, encara que estiguen mancats de pulmons i de tràquea, no estan totalment mancats de so [...] i el peix del riu Aquelou anomenat senglar (*aper/ caper*), emet un grunyit i també els altres dels quals hem parlat".



7D El peix *apriculus/a* —lit. *senglaret/a*— un peix de mar no identificat, però, segons sembla, diferent de l'*aper* tot just explicat, i quasi segur diferent del també porcí *porcus marinus* (cf. neozoònims de § *porcus*). En grec hi ha un peix *καπρίσκος* (ATHEN. VIII 52, 9 KAIBEL), un *senglaret* també, literalment, d'identificació incerta. || *Apriculum piscem scito primum esse Tarenti...* (ENN. 28, 5 BLÄNSDORF) "El peix *senglaret* sàpies que és de primera a Tarent...". || *Memento tamen tam ridiculum argumentum fore desiderata ad res uenerias marina obscena, quam si dicas marinum pectinem comendo capillo quæsitum uel aucupandis uolantibus piscem accipitrem aut uenandis apris piscem apriculam aut eliciendis mortuis marina caluaria. Respondeo igitur ad hunc uestrum locum non minus insulse quam absurde commentum, me hasce nugas marinas et quiscilias litoralis neque pretio neque gratis quæsisse* (APVL. ap. 34, 6) "Recorda, tanmateix, que sostindre que s'ha recorregut a animals marins de nom obscé per a assumptes amorosos seria tan ridícul com dir que s'ha buscat una pinta marina per a pentinar-se o el peix esparver per a agafar ocells o el peix *apricula* per a caçar senglars o els cranis de mar per a evocar els morts". ► El context és l'acusació contra APULEU de voler-se servir de màgia per a afers amorosos tot subministrant-se d'animals marins que resulta que tenen els noms *obscens* dels membres genitals masculins i femenins. APULEU, per desmentir l'acusació, no sols estableix que eixos són els noms llatins i que ell no hi té a veure, sinó que, a més, hi ha una dissociació entre el nom d'una cosa i la cosa, concretament entre els éssers marins que motiven el nom en éssers terrestres (neozoònims) i els referents terrestres reals: *An quicquam stultius quam ex nominum propinquitate uim similem rerum coniectam?* (APVL. ap. 34, 4) "És que hi ha res de més estúpid que, d'un parentiu de noms, deduir un semblant significat de coses?". És un bon exemple d'un autor llatí reflexionant conscientment sobre el potencial metasèmic dels animals.

## ORGANÒNIMS

7D L'emblema *aper*, una figura de senglar emprada en tribus germàniques com a estandard d'algun culte religiós, segons testimoni de TÀCIT. || *Matrem deum uenerantur. Insigne superstitionis formas aprorum gestant* (TAC. Germ. 45, 3) "[sc. La tribu germànica dels estis] veneren la mare dels déus; porten com a representació d'aquesta superstició figures de senglars".

### 3. *aquila*, -æ (f) 'àguila'

[cast. *águila* | angl. *eagle* | gr. ὄϊ(ι)ετός]  
Gèneres *Aquila* BRISSON i *Hieraetus* KAUP

#### ► LA FEROTGE ÍGNIA ÀGUILA REIAL D'ULL VIU I VIDA LLARGA.

L'àguila és la reina dels ocells, paral·lelament al lleó entre els quadrúpedes (CONDOS 1997: 35). De fet, el nom grec de l'àguila (αἰετός) sembla que conté la mateixa arrel que *avis* (ERNOUT & MEILLET 2001: 58 s. *avis*), de manera que etimològicament és, potser, *l'au* [*per excel·lència*]. Les idees relacionades amb l'àguila són realment prou constants, pel que sabem, a totes les cultures: una associació amb el poder i la majestat. Apuntem ací unes quantes idees que es poden rastrejar en la literatura llatina sobre les àguiles, i que, com és habitual, segueixen molt de prop les fonts gregues.

(a) En primer lloc, com a ocell, és considerat **sagrat en màxim grau**: *Ales sacra* "Ocell sagrat" (PRIAP. 3, 5); en àmbit romà, associada a Júpiter: *Iouis armiger* "Escuder de Júpiter" (VERG. *Æn.* IX 564), *Iouis satelles* "Ajudant de Júpiter" (CIC. *Tusc.* II 10, 24), perquè en portaria els raigs, ja que l'àguila és l'únic ocell que no és colpit pel raig (PLIN. *nat.* X 15); és una *Regia ales* "Ocell reial" (OV. *met.* IV 362), epítet que assenyala alhora cap al rei dels déus i cap a la reialesa en general. Aquesta associació amb el déu màxim explica la vinculació metonímica habitual amb la divinitat en general, amb el poder reial, amb la victòria imperial. Freqüentment, també, la sacralitat de l'àguila la posa en relació amb el més-enllà, i és considerada una **au psicopompa** o transportadora de *volàtils* ànimes —associació d'idees, però, molt freqüent en els ocells en general (*cf.* escoli en § *avis*). De fet, segons TOYNBEE (2013: 242), la representació freqüent del rapte de Ganimedes en context funerari pot ser una al·legoria del *rapte* de l'ànima des del cos en morir i el seu viatge cap al cel.

(b) La **vista aguda** de l'àguila (com § *miluus*) ja va ser observada per grecs (cf. *Il.* XVII 674–5) i romans: *Aquilæ clarius cernunt* (PLIN. *nat.* X 191) “Les àguiles veuen molt clar”; *Cur in amicorum uitiis tam cernis acutum, / quam aut aquila aut serpens Epidaurius?* (HOR. *serm.* I 3, 26–7) “Per què et mires els defectes dels amics amb ulls tan escrutadors/ com els de l'àguila o la serp d'Epidaure?”; *Ceterum si magis pollerent oculorum quam animi iudicia, profecto de sapientia foret aquilæ concedendum* (APVL. *flor.* 2, 5) “D'altra banda, si tingueren més influència els judicis dels ulls que els de la ment, sens dubte, caldria deixar el primer lloc de la saviesa a l'àguila”. ISIDOR (*or.* XII 7, 10) motiva l'etimologia d'*aquila* precisament en aquesta qualitat de l'ocell: *Aquila ab acumine oculorum uocata* “L'àguila motiva el nom en l'agudesesa (*acumine*) de la vista”.

A més a més, en relació amb la vista, l'àguila *pot* mirar al sol directament (LVCAN. IX 904–5; SIL. X 110; SERV. *in Æn.* I 394), i aquesta és una de les vies de vinculació entre el sol —l'astre rei, un ull de foc— i l'àguila —l'ocell rei— que fan que siga considerat de **naturalesa ígnia** (cf. SERV. *in Æn* I 394: *Per naturam nimii est caloris, adeo ut etiam oua quibus supersidet possit coquere* “[L'àguila] és per natura portadora de molta calor, fins al punt que fins i tot els ous que cova pot coure'ls”; ARISTOPH. *Au.* 1248: Πυρφόροισιν αἰετοῖς “Les àguiles igníferes”). De fet, l'àguila era també entre hindús, hitites, siris, egipcis l'**au del sol**, portadora del foc i de la llum celeste, dels raigs (MARTÍNEZ MANZANO & CALVO 1999: 146).

(c) L'àguila suposadament tenia **una vida llarguíssima** (ARISTOT. *hist.* 619a16–18): *Quod dici solet, aquilæ senectus* (TER. *Heaut.* 520–1) “El que diu el refrany: la vellesa de l'àguila”. Segons PLINI (*nat.* X 15), l'àguila mor perquè en viure tants anys, el bec li creix fins al punt que acaba per obstruir-li l'apertura oral, i es mor d'inanició.

(d) Per altra banda hi ha la part **ferotge i agressiva i rapaç** de la reina de les aus, que sol associar-la amb § *miluus*: *An tu inuenire postulas quemquam coquam/ nisi miluinis aut aquilinis unguis* (PLAVT. *Pseud.* 851–2) “Però és que pretens trobar algun cuiner/ que no tinga urpes de milà o d’aguila?” [sc. que no arramble amb tot, com una àguila o un milà?]; complementàriament, aquesta rapacitat l’oposa a § *columba*, la seua proverbial presa: *Neque imbellem feroces/ progenerant aquilæ columbam* (HOR. *carm.* IV 4, 31–2) “Però les ferotges àguiles/ no engendren el pacífic colom”.

► ENIGMÀTICA ARREL AQVIL–. Incloem en aquest repertori metasèmic tant el cromatònim *aquilus/a/um* ‘bru, moré’ com el nom de vent del nord/ nord-est *Aquilo* ‘tramuntana – gregal’, tot i que la qüestió d’una possible relació amb *aquila* resta encara oberta. Intuïm que sí que hi ha alguna mena de lligam etimològic comú, però les dades de què disposem no permeten una solució definitiva del problema. Exposem un breu panorama de l’estat de la qüestió; els passatges citats d’autors antics es poden consultar en cada apartat metasèmic. Hi ha, doncs, l’ornitònim *aquila*, el cromatònim *aquilus/a/um*, l’anemònim *Aquilo*, i hi sumarem secundàriament les possibles relacions amb *aqua* i *acumen*, seguint propostes etimològiques ja antigues.

(a) *aquila* ∞ *aquilus/a/um*. Lingüísticament no ofereix cap dificultat el fet que un terme pugui derivar de l’altre. El problema és la direcció de la metasèmia: o bé es tracta d’un zoònim cromatònimic —on l’aguila s’anomenaria *la bruna, la morena*— o bé d’un cromatònim zoonímic —on un color fosc s’anomenaria *color àguila, color aguilenc*. Els sempre prudents ERNOUT i MEILLET (2001: 42 s. *aquila*), per a l’etimologia d’*aquila* apunten com a explicacions més probables una d’aquestes dues, sense anar més enllà —però descarten l’explicació antiga que fa derivar el zoònim d’*aqua*.

Sense eixir del repertori zoonímic llatí, hi ha exemples de tots dos fenòmens. D'una banda, són zoònims cromatonímics, segurament, § *miluus*, *pica* 'garsa – gaig' i *picus* 'picot negre'. URÍA (1997: 142) inclou en aquest grup cromatonímic, sense dubtar-ho, § *aquila*, § *columba* i § *palumbes*. Aquest procediment motivacional dels zoònims no sembla molt productiu en llatí, però n'hi ha molts exemples en altres llengües: anglés *bear* '[ós] bru', catalans *blanca* (*Pica pica* L.), *roget* (*Aythya nyroca* GÜLDENSTÄDT) o *verderol* (*Chloris chloris* L.) etc. De fet, en grec abunden els noms persistentment cromàtics foscs per a diverses espècies d'àguiles: des de l'adjectivació μέλας 'negre' per a αἰετός (cf. HOM. *Il.* XXI 252) a compostos com μελανάετος o μελανόστης, o altres denominacions com μόρφνος 'negra' o περικνόπτερος 'd'ales negres' (THOMPSON 1966: 2). Aquesta etimologia cromàtica per a llatí *aquila* ja l'apuntava SERVI (*in Æn* I 394).

Per altra banda, hi ha també exemples de cromatònims zoonímics. ERNOUT i MEILLET (2001: 42 s. *aquilus/a/um*) consideren, de fet, que —si atenem els casos documentats de cromatònims zoonímics, més freqüents en llatí que el cas contrari— l'evolució seria més aïna la contrària a la proposada per SERVI: el zoònim *aquila* donaria nom al color *aquilus*. ANDRÉ (1949: 62) dubta de la proposta d'ERNOUT i MEILLET perquè tots els cromatònims zoonimogènics que esmenten els francesos són formacions adjectivals sufixades, al contrari que *aquilus/a/um*. I és cert que, si reunim els cromatònims zoonímics del repertori, tots són derivats adjectivals: *asinius/a/um* (i *asinusca*), *ceruinus/a/um*, *columbinus/a/um*, *meruleus/a/um*, *miluinus/a/um*, *murinus/a/um*, *pauoninus/a/um* i *uolturius/a/um*. El cromatònim *aquilus/a/um* també té una forma *aquilinus/a/um*, que no és exclusivament cromatònim sinó un genèric 'aguilenc, amb aspecte d'àguila'. En llatí hi ha un color indubtablement aguilenc, com es veu il·lustrat a MARTIN (1914:

31), i és la persistent adjectivació cromàtica *fulua aquila* (VERG. *Æn.* XI 751, XII 247; SIL. XII 56 etc.), que significa ‘vermellosa, terrosa – castanya, falba’, i descarta una estereotipada coloració fosca per a l’ocell entre els romans.

(b) *aquila* ∞ *aquilus/alum*? ∞ *Aquilo*? ∞ *aqua*? Una altra qüestió és si hi ha vincle etimològic entre l’anemònim *Aquilo*, i el cromatònim o el zoònim o fins i tot *aqua*.

FEST (20, 7–13 LINDSAY) considera que la paraula base de tot el grup seria, de fet, *aqua* ‘aigua’ i proposa la cadena etimològica següent: hilònim *aqua* > cromatònim *aquilus/alum* ‘bru, moré, negre’ > zoònim *aquila* ‘àguila’ > anemònim *Aquilo* ‘tramuntana – gregal’, per comparació entre la rapidesa de l’ocell i la del vent del nord. Caldria explicar eixa metasèmia cromàtica. En llatí hi ha un adjectiu *aquilentus/alum* ‘aigualós’ (VARRO *Men.* 400 ASTBURY), però no té cap traça de cromatònim. No s’entén bé el pas des d’*aqua* a *aquilus/alum*, com no suposem, per exemple, que el significat originari d’*aqua* fóra una específica aigua de pou, o tèrbola, o estancada; de fet, l’oposició toponímica entre els topònims tipus *aigua viva* (*Acquaviva*, *Aguasvivas*, *Aiguaviva*, *Aigües Vives...*), que denominen aigües corrents, i els de tipus *aigua morta* (*Aigas Mòrtas...*), que donen nom a aigües estancades, es veu a vegades matisada cromàticament, on les aigües estancades s’anomenen, precisament, *negres* (BALLESTER 2014: 115). No és un fet lingüísticament estrany el fet de diferenciar lèxicament l’aigua corrent i saludable i l’aigua estancada i estantissa.

ANDRÉ (1949: 62) sí que posa en relació el vent *Aquilo* (el Bòreas grec) amb el cromatònim *aquilus*, atenent al fet que aquest vent s’adjectiva a vegades com a *negre*: *Nigrantibus alis/ [...] Boreas* (SIL. XVIII 248–9) “El Bòreas/ d’ales negrejants” —*nota bene* com hi ha també la metàfora del

vent com un ocell; *Boreas [...] niger attulit imbres* (STAT. *Theb.* VIII 411) “El negre Bòreas va portar pluges” —*nota bene* l’associació del vent amb la pluja, que assenyala cap a una etimologia última en *aqua*, és a dir, el vent *aquós*.

Pel que fa també a una associació del vent amb el color, s’ha de de tindre en compte que els cromatònims s’han emprat molt freqüentment de manera translàtica per a altres significacions, com per exemple els punts cardinals (BALLESTER 2012b: 39), que solen donar nom als vents. La primària associació simbòlica del negre el relaciona amb la foscor, la nit, el fred, la por, la malaltia, la mort (BALLESTER 2012b: 47). No és estrany, doncs, que el nom del vent del nord pugui provindre del fosc cromatònim *aquilus/a/um*, per contraposició, a més, amb el punt cardinal del sud i de l’est, associats amb la claror.

GAMKRELIDZE i IVANOV (1995: 456), en relació amb la tradició que uneix l’àguila amb la mar, consideren que *aquila* sí que pot derivar-se d’*aqua*, de manera que es tractaria d’un zoònim motivat en l’hàbitat de certes espècies d’àguiles —com si *aquila* fóra l’aigü[et]a. La cosa sembla poc probable, si no és que el zoònim *aquila* s’haguera generalitzat a tot tipus d’àguiles a partir de les àguiles marines. La relació motivacional de l’àguila amb l’aigua és problemàtica, i més encara si es té en compte la creença segons la qual l’àguila, tan ígnia ella, no beuria aigua mai (*ÆL. an.* II 26). Sí que hi ha un exemple grec ἀλιᾶετος ‘àguila peixatera’ (*Pandion haliaetus* L.), que motiva parcialment el nom en el seu hàbitat marí (ἀλι- < ἄλς ‘sal – mar’), però no en trobem més exemples.

(c) **Aguda àguila?** ISIDOR (*or.* XII 7, 10) proposava una relació entre *aquila* i *acumen* ‘agudeses’, en relació amb la [p]r[ov]e[r]bi]al vista aguda de l’àguila. És a dir, com si *aquila* significara *agudeta* o una cosa semblant. In-

dependentment del que es considere d'aquesta proposta isidoriana, no resultaria estranya una motivació per al nom de l'àguila en algun tipus d'agudeses, real o metafòrica: vista aguda, o bec agut, o vol metafòricament agut, és a dir, ràpid. Tot i que motivacionalment no està fora de lloc, lingüísticament no quadra bé la *ū* llarga d'*acūmen* o *acūtus* amb la breu *aquīla*.

#### ANEMÒNIMS

▷ *Aquilo* 'vent del nord (tramuntana)/ nord-est (gregal)', equivalent del grec Bòreas (Βορέας). Els derivats *aquilonalis/e* (VITR. IX 4, 3), *aquilonius/a/um* (PLIN. *nat.* II 133) i el substantiu neutre plural *aquilonia* (PLIN. *nat.* II 215) signifiquen 'septentrional – regions septentrionals', que deu ser-ne el significat original: un punt cardinal aplicat al vent. És un vent associat amb l'hivern i amb la impetuositat: *hiemans* 'hivernal, borrascós' (SEN. *ep.* 114, 19, 6), *sæuus* 'impetuós, violent' (PROP. III 7, 71).

FEST (20, 14–5 LINDSAY) relaciona el vent amb l'àguila, i ANDRÉ (1949: 62) ho fa amb el color *aquilus/a/um*. Al capdavant, totes dues etimologies tenen una motivació raonable: o bé es relaciona un vent impetuós amb la ràpida àguila celeste, o bé es vincula un color fosc a un vent septentrional i fred. Per a ERNOUT i MEILLET (2001: 42 s. *aquilo*) té raó probablement FEST, perquè, de fet, el llatí *Aquilo* no era *el vent fosc* sinó tot el contrari: VIRGILI l'anomena *clarus* (*georg.* I 460) per oposició al *nigerrimus Auster* (*georg.* III 278); contradictòriament, els poetes que fan servir la còpia grega *Boreas*, l'adjectiven *niger* 'negre' (STAT. *Theb.* VIII 411) i *nigrantibus alis* 'amb ales negrejants' (SIL. XVIII 248–9), on s'endevina també la metàfora aviar per al vent. Potser hi ha una diferència pel que fa a la percepció cromàtica associativa dels mateixos vents: el fred i el nord són fàcilment associables al negre, però potser també al blanc de la neu. Pel que fa a l'etimologia d'*Aquilo*, doncs, les dades no permeten arribar a cap resultat conclouent;



seria una pista clau per a la qüestió arribar a determinar en quin punt geogràfic d'Itàlia va nàixer aquesta denominació del vent. ‖ *At si cum referetque diem condetque relatum,/ lucidus orbis erit, frustra terreberè nimbis/ et claro siluas cernes Aquilone moueri* (VERG. *georg.* I 458–60) “Si quan [sc. el sol] condueix el dia i l’amaga tot seguit,/ el seu disc serà lluminós, endebades t’aterriran les nuvolades/ i veuràs els boscos agitar-se pel clar Aquiló”. ‖ *At tu, sæue Aquilo, numquam mea uela uidebis* (PROP. III 7, 71) “Tu, violent Aquiló, no veuràs les meues veles mai”. ‖ *Aquilo uentus a uehementissimo uolatu ad instar aquilæ appellatur* (FEST. 20, 14–5 LINDSAY) “El vent Aquiló motiva el nom en el vehementíssim vol, a la manera de l’ànguila”.

## ANTROPÒNIMS

‡ El *cognomen Aquila*. La base de dades epigràfica de CLAUSS/SLABY en registra al voltant de dues-centes díhuit inscripcions, sense cap predominança geogràfica rellevant. Pel que fa a l’estatus social, en canvi, sí que sembla destacar-se alguna dada cridanera. Aparentment no hi figura de manera palesa cap esclau ni cap cristià, un fet que deu significar alguna cosa; de lliberts sí que se n’hi troben, com per exemple *Marcus Cosius Aquila* de Roma (A.E. 1986, 94) o *Gaius Iulius Aquila* de Verona (C.I.L. V 3368); també un llibert de Mecenes —que va escriure *Notæ* o compendis de literatura (Is. or. I 22, 2)— s’anomenava *Aquila*.

Però sobretot el que hi ha és una abassegadora i explícita presència (vora un 75%) especialment de militars de tots els graus, i també de càrrecs polítics importants, i religiosos, com per exemple: *Gaius Iulius Aquila* (C.I.L. III 321: comandant dels obrers a la Província de Bitínia i el Pont Euxí), *Marcus Lælius Aquila* (C.I.L. III 604: sacerdot a Macedònia), *Mettius Aquila* (C.I.L. III 14409: portaestendard a la Mèsia Superior), *Petronius Aquila* (C.I.L. XIII 7945: centurió a la Germània Inferior), *Quintus Cassius Aquila* (C.I.L. III 8287: decurió a Dalmàcia), *Sextus Acutius Aquila* (C.I.L. XII 517: pretor a Ais de Provença/ *Aquæ Sextiæ* de la Narbonense), i un llarguíssim

etcètera. En el cas dels soldats, és possible que en algun cas realment el *cognomen* els provinguera d'un sobrenom de l'exèrcit, per exemple d'haver exercit d'*aquilifer* —també anomenat, simplement, *aquila* (cf. estratònims)— o senzillament d'haver militat a la legió, identificada amb l'àguila.

L'*aquila Romana* fa l'efecte d'haver-se convertit en un *cognomen* de l'*establishment* romà expansiu i militar, i en consonància hi ha aparentment menor quantitat d'esclaus i cristians. De fet, al conjunt de les inscripcions *Aquila* forma part en moltes ocasions dels *tria nomina* o dels *duo nomina*, i més escassament és *nomen* únic, un fenomen invers a l'habitual en els antropònims zoonímics. Com a símbol del poder de Roma, hi ha també exemples de cònsols aquilins dels segles I–II dC: *Marcus Aquila Iulianus* (38 dC), *Marcus Arruntius Aquila* (suff. 66 i suff. 77 dC), *Tiberius Iulius Aquila* (suff. 110 dC) i *Lucius Staius Aquila* (suff. 116 dC). || *Aquilius prænomen ab aquilo colore, id est nigro dictum* (FEST 24, 18 LINDSAY) “El nom de pila *Aquilius* prové del color *aquilus*, ço és, negre”. ➤ Aquest derivatiu (i *Aquilinus*) era més freqüent que *Aquila*, i potser, com pensa FEST, es tracta del cromatònim més que del zoonim. De fet, en el nom del cònsol *Quintus Aquilius Niger* (117 dC), es pot pensar si no hi ha, de fet, un cas de reïncidència semàntica d'*Aquilius* i *Niger*. || SOLI ÆTERNO M(ARCVS) LÆLIVS AQVILA SACERD(OS) (C.I.L. III 604) “Li ho dedica al Sol Etern Marc Leli *Aquila*, sacerdot”. ➤ Inscripció trobada a l'actual ciutat albanesa Durrës (antiga *Dyrrachium*, a la província de Macedònia). Casualment (?) el sacerdot que dedica alguna cosa al Sol Etern, porta de *cognomen* la *solar* àguila; el sol o l'estrela argèada forma part freqüentment de la simbologia de poder de Macedònia, d'on és la inscripció. || D(IS) M(A)N(IBVS) S(ACRVM)/ VERRONIO AQVILÆ/ HOMINI OPTIMO (C.I.L. IX 407) “Consagrat als déus Manes./ A Verroni *Aquila*,/ excel·lent persona”. ➤ Inscripció trobada a l'actual ciutat Canosa di Puglia (antiga *Canusium*, a l'Apúlia). *Verronius* és també un antropònim de ben probable origen zoonímic (< *uerres* ‘porc domèstic mascle’). || DIS/ MANIBVS/ L(VCIO) MEMMIO/ AQVILÆ VET(ERANO)/ LEG(IONIS) V MAC(EDONICÆ)/ VIX(IT) ANN(OS) LIII/ L(VCIVS) VALERIVS/ VALE(N)S MIL(ES) LEG(IONE)/ EADEM ET VALE/RIVS RVSTICVS/ FRATRI FECERVNT (A.E. 2004, 1265) “Consagrat als déus Manes./ Per a Luci Memmi/

*Aquila*, veterà/ de la Cinquena legió Macedònica./ Va viure cinquanta-dos anys./ Luci Valeri/ Valent, soldat en la mateixa/ legió i Valeri Rústic/ ho feren per al seu confrare". ► Inscripció trobada a l'actual ciutat del nord-est de Bulgària Tutrakan (antiga *Transmarisca*, a la Mèsia Inferior, al *limes* del Danubi).

## ASTERÒNIMS

▷ *Aquila*, constel·lació boreal de l'Àguila (*Aquila* = *Aql*); calc de l'asterònim grec *Ἀετός*. La constel·lació en llatí també és anomenada amb perífrasis típiques de l'àguila, com *Iouis ales* 'l'ocell de Júpiter' (CIC. *Ar.* 33, 294 SOUBIRAN) o *grata Ioui auis* 'l'ocell grat a Júpiter' (OV. *fast.* V 732). És principalment considerada com el catasterisme de l'àguila-Zeus que va raptar el troià Ganimedes per a endur-se'l a l'Olimp de coper; de fet, la constel·lació d'*Aquarius* 'aiguader, coper', identificada míticament amb Ganimedes, és molt pròxima a *Aquila*. Tres altres explicacions secundàries s'han donat a l'origen de la constel·lació:

(1) Es tracta del catasterisme de l'àguila que es va aparèixer a Zeus, com un bon averany, quan es disposava a anar a combatre els Titans.

(2) Es tracta del catasterisme de Mèrops, rei de Cos, transformat compassivament per Juno en Àguila per evitar que se suïcidara, tot entristit com estava per la desaparició de la seua muller Etemea, assaquetada per Diana per haver deixat de rebre'n veneració, i davallada encara viva a l'infern.

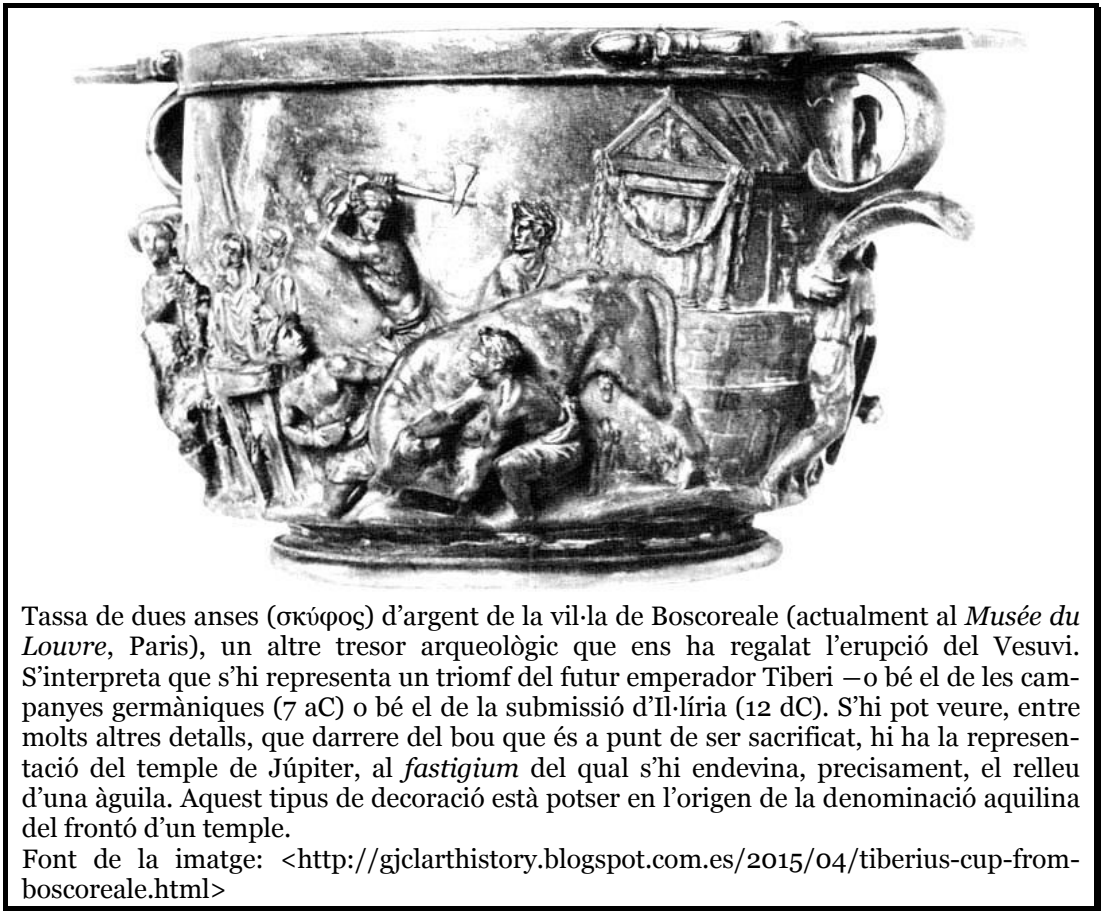
(3) La tercera explicació presenta un Mercuri enamorat de Venus però rebutjat en el seu amor; l'alcauot Júpiter, compadit, envia una àguila perquè li furtara una sandàlia a Venus i li la portara a l'enamoradíssim Mercuri, de tal manera que el missatger dels déus aconseguira el seu propòsit amorós amb Venus quan la deessa hi arribara buscant la sandàlia; en compensació, aquesta àguila hauria estat catasteritzada. || ER. *cat.* 30 & HYG.

astr. II 16 || *Et quia aquilæ hæc est natura, ut solem recto lumine spectet, signum quoque aquilæ, quod in cælo est, orientem semper solem uidetur adtendere* (SERV. in *Æn.* I 394) “I com que la natura de l’ànguila és tal que pot mirar directament al sol, també la constel·lació de l’Àguila que és al cel, sempre sembla tendir cap al naixement del sol”.

## CROMATÒNIMS

▷ *aquilus/a/um* ‘bru, moré, negre’, cromatònim aplicat als déus infernals, als núvols, a la pell, als ulls (ANDRÉ 1949: 62). Hi ha també el plautí (*Rud.* 422) *subaquilus* ‘color de pell [lleugerament] bru’, amb una atenuació *sub-* molt típica dels cromatònims (BALLESTER 2012b: 18), que es retroba en el possible sinònim *subniger* (PLAVT. *Rud.* 1218), també referit al color bru de la pell. Com s’ha esmentat adés, ERNOUT i MEILLET (2001: 42) deixen apuntada la possibilitat que el cromatònim provinga de l’ornitònim —un color àguila— sense excloure la possibilitat contrària, a saber, que l’ornitònim *aquila* siga cromàtic, on restaria inexplicada l’etimologia del cromatònim. No entenem bé per què *aquilus/a/um* no és posat en relació amb el grec ἡ ἀχλύς ‘foscor, ombres – torbació’, aplicada especialment al núvol de foscor (HOM. *Il.* XV 668) que enfosqueix la visió d’un guerrer ferit o moribund, o també d’algú torbat per l’amor o l’ebrietat (CHANTRAINE 2009: 144). L’autor francès diu que pot estar relacionat amb l’antic prussià *aglo* ‘pluja’, però en cap moment esmenta una possible relació amb *aquilus/a/um*. El camp semàntic fosc–nuvolós–plujós–aiguós relaciona d’alguna manera llatí, grec i antic prussià. || *Statura hau magna, corpore aquilo’st* (PLAVT. *Pœn.* 1112) “[sc. La *nutrix* Giddenis] és de no gran altura, de cos bru (*aquilus*)”. || *Veneris effigia hæc quidem est./ Vt in ocellis hilaritudo est, heia, corpus quouismodi./ subuolturium* —illud quidem, ‘*subaquilum*’ uolui dicere (PLAVT. *Rud.* 420–2) “Aquesta [sc. la *mulier* Ampelisca] és realment la imatge de Venus./ Quina alegria d’ulls que té, oh!, quin cos que té,/ un poc vulturí (*subuolturium*)... no! volia dir, un poc bru (*subaquilum*)...”. ▶ L’adjectiu *subaquilum* entra en joc de paraules amb *subuolturius* (§ *uultur*), probable invenció còmica de l’autor.

|| *Aquilus color est fuscus et subniger, a quo aquila dicta esse uidetur, quamuis eam ab acute uolando dictam uolunt. Aquilus autem color ab aqua est nominatus. Nam cum antiqui duos omnino naturales nossent, id est album et nigrum, interuenerit autem is quoque, qui ita neutri similis est, ut tamen ab utroque proprietatem trahat, potissimum ab aqua eum denominarunt, cuius incertus est color* (FEST. 20, 7–13 LINDSAY) “*Aquilus és un color fosc i quasi negre, d’on sembla que ve el nom de l’àguila, encara que hi ha qui en veu l’origen en el fet que vola agudament (acute uolando). D’altra banda, el color aquilus prové d’aqua. Açò s’explica bé si entenem que els antics coneixien només dos colors naturals, el blanc i el negre; però enmig dels dos queda també el que no s’assembla ni a un ni a altre, encara que per altra banda traga l’essència d’un i altre; molt probablement van motivar el nom en l’aigua, el color de la qual és incert*”. || *Corpore et statura fuit grandi, aquilino colore, facie rusticana, ualetudine uaria* (DON. Verg. 25–6) “[sc. Virgili] fou de cos gran i alta estatura, de pell bruna, d’aspecte rústic, de salut variable”. || *A nobis aquila propter aquilum colorem, qui ater est* (SERV. in *Æn.* I 394) “L’anomenem àguila pel seu color aquilus, que és negre”.



Tassa de dues anses (σκόφος) d'argent de la vil·la de Boscoreale (actualment al *Musée du Louvre*, Paris), un altre tresor arqueològic que ens ha regalat l'erupció del Vesuvi. S'interpreta que s'hi representa un triomf del futur emperador Tiberi – o bé el de les campanyes germàniques (7 aC) o bé el de la submissió d'Il·líria (12 dC). S'hi pot veure, entre molts altres detalls, que darrere del bou que és a punt de ser sacrificat, hi ha la representació del temple de Júpiter, al *fastigium* del qual s'hi endevina, precisament, el relleu d'una àguila. Aquest tipus de decoració està potser en l'origen de la denominació aquilina del frontó d'un temple.

Font de la imatge: <<http://gjclarthistory.blogspot.com.es/2015/04/tiberius-cup-from-boscoreale.html>>

## DOMÒNIMS

7D Ornament *aquilæ*, un terme en discussió tal com és emprat per TÀCIT (*hist.* III 71). Segons WELLESLEY (1972: 171), hi deu denominar: (a) o bé el frontó d'un temple o casa (ἀετοί), un sentit sense paral·lels en llatí, que ho sol anomenar *fastigium*; (b) o bé acroteris en forma d'àguila, com sembla que foren els ornaments dels temples capitolins posteriors. El pasatge de TÀCIT convida més a pensar en la segona opció. En un cas i altre, però, s'endevina calc des del grec (ἀετός, ἀέτωμα).

La superfície llisa del frontó era normalment ornada amb escultures, i concretament els temples més primitius de Zeus, amb una simple àguila simbolitzant el déu. D'ací per metonímia provindria el nom grec d'aquest element arquitectònic, ἀετός (ARISTOPH. *Au.* 1110) i ἀέτωμα (HIPPOCR. *art.* 43, 20). Segons THURSTON (1898: s. *fastigium*), ἀετός hauria denominat primerament el timpà —on hi hauria realment una escultura d'àguila amb les ales desplegadas— i després tot el frontó, i encara posteriorment escultures elaborades en alt relleu. Per la seua banda, THOMPSON (1966: 16) sospita que, encara que ἀέτωμα va arribar a denominar el frontó en si, originalment denominaria un ornament amb forma d'ala o ἀκρωτήριον, que coronava el frontó; de fet, la petita mitja ala a un costat i altre es coneix com παραετίς, on s'endevina el nom de l'ocell. El cas és que, interpretacions diverses a banda, els antics grecs hi van veure una àguila. Aquestes explicacions, en fi, no exclouen una de més senzilla, a saber: que la forma del frontó evocara les ales desplegadas de la reina dels ocells (CHANTRAINE 2009: 30–1 s. ἀετός). Curiosament, el català *aguiló*, idèntic al zoònim que significa 'àguila jove o petita', també denomina un element arquitectònic, però diferent: cada una de les teules per on passa l'aigua quan plou, les que formen el riu a les teulades, és a dir, les que es

posen amb la part còncava cap amunt (JORDÀ 2014: 19). || *Sustinentes fastigium aquilæ uetere ligno traxerunt flammam* (TAC. *hist.* III 71) “Les àguiles que sostenien el frontispici, la fusta de les quals era vella, van atraure la flama”. ► Ací deu referir-se als ornaments laterals, als extrems.

## ESTRATÒNIMS

▷ L’emblema *aquila*, estendard principal de les legions romanes a partir de la reforma militar de Gai Màrius cap al 107 aC, fins al punt que *Romana auis* ‘au romana [per antonomàsia]’ (TAC. *ann.* II 17, 6) és un sinònim d’*aquila*, en aquest sentit militar. Perdre aquesta àguila era el major desastre *simbòlic* que li podia ocórrer a una legió (TOYNBEE 2013: 242), ja que l’*àguila* representava la legió i n’era alhora el talismà, objecte de culte i reverència (MARTIN 1914: 40). A banda de ser l’estendard general zoomòrfic de les legions romanes, hi havia legions imperials que tenien l’*àguila* com a emblema propi: la *Legio XIV Gemina Martia Victrix* —unes ales d’*àguila*— i la *Legio XXII Primigenia Pia Fidelis*; potser també la *Legio XXII Deiotariana* (DANDO–COLLINS 2012: 187, 206). || *Ibi L. Cotta pugnans interficitur cum maxima parte militum. Reliqui se in castra recipiunt, unde erant egressi. Ex quibus L. Petrosidius aquilifer, cum magna multitudine hostium premeretur, aquilam intra uallum proiecit, ipse pro castris fortissime pugnans occiditur* (CÆS. *Gall.* V 37, 5) “Allí Luci Cota en lluita és mort amb la major part dels soldats. Els restants es retiren al campament d’on havien eixit. Entre aquests, Luci Petrosidi, aquilífer, com es va veure atacat per una gran multitud d’enemics, va llançar l’*àguila* dins de la fortificació, i ell mateix, és mort mentre lluita valerosíssimament davant del campament”. || *Romanis eam legionibus Gaius Marius in secundo consulatu suo proprie dicauit. Erat et antea prima cum quattuor aliis: lupi, minotauri, equi aprique singulos ordines anteibant. Paucis ante annis sola in aciem portari cœpta erat, reliqua in castris relinquebantur; Marius in totum ea abdicauit. Ex eo notatum, non fere legionis umquam hiberna esse castra ubi aquilarum non sit iugum* (PLIN. *nat.* X 16) “Gai Màrius va consagrar [sc. l’*àguila*] com a ensenya exclusiva de les legions romanes al seu segon consolat [105 aC]. Abans també ocupava el primer lloc, però amb quatre més: llops, minotaur, cavalls i senglars encapçalaven cadascun un cos de l’exèrcit. Pocs anys abans havia

començat a ser l'única portada al combat; les altres ensenyes es deixaven al campament; Màrius hi va renunciar totalment. Des d'això s'ha observat que quasi mai es dona el cas d'un quarter d'hivern d'una legió on no hi haja un parell d'àguiles". || *AQVIL(A)E ET GENI/O LEG(IONIS) I ADI(VTRICIS) P(LÆ) F(IDELIS) AN/TON[IV]S LVCIVS/ P(RIMVS) P(ILVS) LEG(IONIS) S(VPRA) S(CRIPTÆ) POSVIT* (A.E. 1935, 98) "Per a l'àguila i el gen/i de la legió I *Adiutrix Pia Fidelis*, An/toni Luci/ primipil de la legió esmentada, ho va posar". ► Inscripció trobada a l'actual ciutat hongaresa de Komárom (campament *Brigetio*, al *limes* de Pannònia Superior).

℥ *aquila*, per metonímia de l'accepció anterior, acaba significat 'legió'. || *Erat acies XIII aquilis constituta* (*bell. Hisp.* 30, 1) "Estava l'exèrcit format per tretze àguiles".

℥ *aquila* denomina també metonímicament l'*aquilifer*, és a dir, el càrrec militar de portaestendard de l'àguila de la legió. L'exemple és potser creació de JUVENAL, però aquest tipus de metonímies són habituals, per exemple quan es diu *el segon violí d'una orquestra*. || *Dirue Maurorum attegias, castella Brigantum,/ ut locupletem aquilam tibi sexagesimus annus/ adferat* (IVVEN. 14, 196–8) "Destruïx les cabanes dels maures, els castells dels brigants,/ perquè el teu sexagèsim any t'aporte l'àguila/ enriquidora [sc. el càrrec d'*aquilifer*]".

## NEOZOÒNIMS

℥ El peix *aquila*, un peix pla i cartilaginós, probablement la milana rajada (*Myliobatis aquila* L.). Deu tractar-se d'un calc llatí des de l'ictiònim grec ἀετός (ARISTOT. *hist.* 540b13), com deixa entendre PLINI al passatge que adduïm. || *Pisces quos [...] aquilæ, ranæ nominibus Græci appellant* (PLIN. *nat.* IX 78) "Els peixos que [...] els grecs anomenen amb els noms de l'àguila, de la granota".

## TOPÒNIMS

℥ *Ad Aquilam Maiorem* i *Ad Aquilam Minorem*, dues *stationes* al camí costaner de la província de Mauritània Tingitana, identificades



al *Barrington Atlas* com Cabo Negro (precisament negre, com *aquilus/a/um!*?) i Restinga respectivament, just al sud de Ceuta. A l'*Itinerari Antoní* es diu que són, respectivament, a catorze i vint-i-huit milles a l'est d'*Ad Abilam*, que és una de les *columnes* d'Hèrcules. || *Itin. Ant.* 9 i 10.

#### 4. *arāneus*, -ī (m) ¶ *arānea*, -æ (f) ‘aranya’

[cast. *araña* | angl. *spider* | gr. ἡ ἀράχνη]

Ordre *Aranæ* CLERCK

► La forma més antiga documentada del zoònim llatí és el masculí *araneus* (ERNOUT & MEILLET 2001: 42 s.u.), mentre que *aranea* significava ‘teranyina — fil molt fi’. *Aranea* designa també l’animal des del segle I aC (CATVLL. 68, 49), i CICERÓ (*nat.* II 123) ja documenta el zoònim femení en diminutiu *araneola*. Pel que fa a l’etimologia, només presenta un paral·lel indoeuropeu, i és el del grec: masculí ἀράχνης ‘aranya’ (HES. *op.* 777), femení ἀράχνη ‘aranya’ (ÆSCH. *Ag.* 1492) – teranyina (HIPPOCR. *cord.* 10, 3), neutre ἀράχνιον ‘teranyina’ (HOM. *Od.* VIII 280; XVI 35). En grec el zoònim tendeix a denominar aranyes no verinoses, especialment les que produeixen teranyines (KITCHELL 2014: 172), enfront d’altres tipus d’aranyes verinoses com el φαλάγγιον o el λύκος (cf. neozoònims de § *lupus*). En llatí *araneus* és terme genèric per a tot tipus d’aranya —per a les verinoses adoptaren científicament la còpia *phalangium* (PLIN. *nat.* VIII 97).

La semblança del zoònim llatí amb el grec és tan gran i aïllada que ERNOUT i MEILLET (2001: 42 s. *araneus*) consideren plausible que es tracte, de fet, d’una còpia del grec, o bé, com a màxim, d’una còpia independent a una llengua comuna desconeguda. Aquests autors es pregunten si pot ser que el zoònim haguera entrat al llatí amb el mite d’Aracne (OV. *met.* VI 1–146), que *Antiquas exercet aranea telas* (OV. *met.* VI 146) “En forma d’aranya segueix exercint-se en la seua antiga art de teixir”.

Les formes llatines *araneus/a* fan tot l’aspecte de ser antics adjectius, epítets d’algun substantiu elidit, com sol passar en molts zoònims. En grec hi ha un adjectiu ἀραχναῖος/α/ον ‘d’aranya’, referit a l’ἀραχναῖος μίτος ‘fil d’aranya’ (*Anth. Græc.* VI 39, 3), que és potser l’origen tant del llatí *araneus* com *aranea*. Pel que fa a l’etimologia del zoònim grec, CHANTRAINE

(2009: 98 s.u.) no aventura cap hipòtesi, i només anota una possible relació, «remota i improbable», amb ἄρκυς ‘xarxa – llaç’. No seria gens estrany des del punt de vista motivacional que el nom significara en origen ‘filador(a), teixidor(a)’ o una cosa semblant, atesa la importància cabdal d’aquesta habilitat en el mite d’Aracne. Comptem amb algun exemple d’aquesta motivació, com és l’alemany *Spinne* ‘aranya – teranyina’, derivat del verb *spinnen* ‘filat, teixir’ (GIL 1959: 25). És molt freqüent l’origen dels zoònims en epítets d’un nom general (animal, mosca, bèstia, aranya...), que amb el pas del temps han acabat usant-se absolutament, i els ha quedat el gènere del substantiu original (GIL 1959: 14).

► **HÀBIL ARANYA TEIXIDORA.** L’aranya era per als antics un dels animals prototípics de la *machinatio* ‘enginyeria’ i la *sollertia* ‘habilitat’ (CIC. *nat.* II 123), i segons ELIÀ (*an.* VI 57, 6) coneixen tan bé la geometria en l’elaboració de teranyines que no tenen cap necessitat d’Euclides. PLINI (*nat.* XI 80–4) fa una llarga descripció de les habilitats teixidores increïbles de les aranyes; les aranyes són comparades, en habilitat, amb la *sedula apis* ‘diligent abella’ (OV. *met.* XIII 928) i amb la *Paruola magni formica laboris* “Xicoteta formiga de gran laboriositat” (HOR. *serm.* I 1, 33); al contrari que aquestes, però, a les aranyes els falta la previsió d’emmagatzemar els aliments per a l’hivern. Les teranyines no sols eren considerades bones predictoros del temps depenent de la posició i la grandària (PLIN. *nat.* XI 84), i en general presagioses —segons DIÓ CASSI (XLI 14, 1) l’aparició de teranyines sobre els estandards de les legions va pronosticar la destrucció de Pompeia en 79 dC— sinó que també eren emprades per a curar un ample ventall de malalties (BEAVIS 1988: 43–4).

El resultat increïble de la destresa de l’aranya, la teranyina (*aranea*), és, en canvi, metàfora d’abandonament i pobresa (p. ex. PLAVT. *Aul.* 84;

CATVLL. 13, 8), i també, en autors cristians, de cosa o paraula vana, sense pes ni contingut (AMBR. *off.* 1, 49, 244; HIER. *Ruf.* III 20).

## ANTROPÒNIMS

Ⓓ No conservem testimonis epigràfics d'*Araneus/a*, però el poema XV de SIDONI APOL·LINAR és un epitalami dedicat a *Polemius* i *Araneola* (v. 147). El nom sona a creació de SIDONI o a un malnom afectuós.

## HILÒNIMS

Ⓓ El teixit *aranea/ araneum* 'teranyina > fil molt fi'. Es tracta de dues metonímies consecutives des de la teixidora aranya (*araneus*) al fi teixit *aranyenc* (*aranea, araneum*), al fil fi en general. Potser, però, es tracta d'alguna manera del significat més original de la paraula, i de fet el zoònim provinga d'aquest significat, com si se l'anomenara la *teranyinaire*, la *filadora*, la *teixidora*. Mentre no s'aclarisca l'etimologia del zoònim, considerarem que l'hilònim —i, en certa manera, domònim d'origen animal— és metasèmia des del zoònim. Els noms de matèries solen generar moltes metonímies successives: cf. *abies* 'avet > nau – llança – tauleta' o *bombyx* 'cuc de seda > seda > fibra sedosa'.

La lleugeresa i inanitat de les teranyines les fan un potencial símbol etogràfic del no-res, de la pobresa, com es veu als exemples adduïts. || *Nam hic apud nos nihil est aliud quæsti furibus,/ ita inaniis sunt oppletæ atque araneis* (PLAVT. *Aul.* 83–4) "[Parla el vell Euclió] Perquè ací a casa nostra no hi ha res de profit per als lladres,/ que és plena de buidors i de teranyines!". || *Hæc si, inquam, attuleris, uenuste nos-ter,/ cenabis bene: nam tui Catulli/ plenus sacculus est araneorum* (CATVLL. 13, 6–8) "Aquestes coses, dic, estimat i encantador amic [sc. Fabul]/, si te les portes, soparàs bé,/ perquè el sac del teu estimat Catul és ple de teranyines (= pobresa del poeta)".

## NEOZOÒNIMS

Ⓓ El peix *araneus*, un peix verinós de mar, probablement l'aranyó (*Echiichthys vipera* CUVIER) o l'aranya blanca (*Trachinus draco* L.), també anomenat *dragó*. Aquest peix en llatí és sinònim de l'ictiònim § *draco/ dracunculus*. Sens dubte, la toxicitat del peix ha d'haver determinat la metàsèmia. || *Æque pestiferum animal araneus, spinæ in dorso aculeo noxius* (PLIN. *nat.* IX 155) “Igualment un peix verinós és l'aranyó, que pica amb el fibló que té a l'espina dorsal”.

## NOSÒNIMS

Ⓓ *aranaea/ araneum* —lit. *teranyina*— una malaltia de la vinya i de l'olivera —provocada per alguna eruga— que embolcalla el tronc i conforma una *teranyina*; probable calc del grec ἀράχνιον (THEOPHR. *hist.* IV 14, 10), que també denomina la *teranyina* i aquesta malaltia. || *Est etiamnum peculiare uitium oliuis et uitibus, araneum uocant, cum ueluti telæ inuoluunt fructum et absumunt* (PLIN. *nat.* XVII 229) “Hi ha, a més, un defecte propi de les oliveres i les vinyes —l'anomenen *teranyina*— quan una espècie de tels embolcallen el fruit i el destrueixen”. || *Salicis fructus ante maturitatem in araneam abit, sed, si prius colligatur, sanguinem reicientibus prodest* (PLIN. *nat.* XXIV 56) “El fruit del salze, abans de madurar esdevé *teranyina*, però si es cull abans, és profitós per a les hemorràgies”.

Ⓓ *aranaea*, una afecció de la pell, segurament algun tipus d'herpes. Els testimonis en són tardans, però és interessant l'explicació de CASSI FÈLIX (segle V dC), l'autèntic zoològic nosonímic que descriu: sobretot ofidis (*cenchrias, herpetas, serpusculos*), també aràcnids (*aranaea*), fins i tot una adjectivació porcina per a l'aranya (*aranaea uerrina*).

Pel que fa a l'adjectivació d'*aranaea uerrina*, se'ns escapa quina en pot ser l'explicació, si no és que s'està parlant d'una afecció cutània pròpia dels porcs. En tot cas, la denominació *aranya* per a una tal afecció de la pell deu explicar-se per una creença en el contagi d'alguna mena d'aranya. De

fet, el nosònim *ronya* ‘sarna’, segons COROMINES (1995: VII 453–6 s. *ronya*), tindria l’origen en el zoònim *aranaea*. El grec ψώρα, semblantment, denomina alhora algun tipus de papallona i la sarna (cf. mitònims § *papilio*). || *Ad araneas. Araneas Græci a serpendo, quod herpin dicunt, herpetas dicunt, nos uero similiter Latino sermone sicut supra diximus a serpendo serpusculos nominamus [...] Est et aliud genus herpetis, quem Græci cenchrias, si quidem in superficie cutis pustulas minutas milio similes ostendit: quam Latini uulgo araneam uerrinam uocant* (CASS. FEL. med. 25) “Tractament per a les aranyes. Els grecs anomenen *herpes* a les aranyes a partir del verb *serpejar*, que diuen ἕρπειν; nosaltres, de manera semblant, en llengua llatina —tal com hem dit més amunt— els anomenem *serpetes* a partir del verb *serpejar* [...] Hi ha també un altre tipus d’herpes, que els grecs anomenen κεγχρίας (‘serp del mill’), si algú mostra en la superfície de la pell pústules menudes semblants al mill; els llatins popularment l’anomenen *aranya de verro*”. || *Erpinas i. aranea* (Gloss. III 600, 23 LOEWE & GOETZ) “Herpines, és a dir, aranya”. || *Arania erysipela minor milio similis in cute* (Gloss. VI 87 LOEWE & GOETZ) “Aranya: una erisipela menor semblant a un gra de mill en la pell”.

### 5. *ariēs, -etis* (m) ‘be, marrà, moltó’

[cast. *carnero* | angl. *male sheep, ram* | gr. *ὄ κριός*]

*Ovis aries* L.

► **OVINS BEN ÚTILS.** Els ovins, i especialment les ovelles, eren un dels animals més útils entre els romans, per la diversitat de productes que se’n deriven (TOYNBEE 2013: 164): sobretot llana per a roba i altres teixits (cf. *lanigera* ‘llanera’), però també llet i formatge, carn de corder, animal sacrificial (*suouetaurilia*); els mateixos romans han deixat abundant notícia sobre la cria d’ovins (VARRO *rust.* II 2, 1–20; COLVM. *rust.* VII 2, 1–5; PLIN. *nat.* VIII 187–99). La domesticació de l’ovella va començar cap al 6000 aC a partir de l’ovella salvatge (KITCHELL 2014: 168): *Feris enim pecudibus primum dicis oues comprehensas ab hominibus ac mansuefactas* (VARRO *rust.* II 2, 2) “En efecte, afirmes que de les ovelles salvatges, en origen capturades pels humans, provenen les domèstiques”.

Lèxicament, hi ha quatre termes per als ovins que tenen una certa productivitat metasèmica:

(1) El petit *agnus* ‘xai, anyell, corder’, amb connotacions de tendresa habituals en animals cadells (*catulus, hædus*): *mollis* ‘tendre’ (MART. V 37, 2; IVVEN. 8, 15).

(2) El genèric *ouis* ‘ovella – be, marrà’, sobretot especialitzat en la femenina ovella, caracteritzada com a poregosa, estúpida i submissa: *patiens iniuriæ* (PHÆDR. I 5, 3) ‘acostumada a endurar injustícies’, *præmetuens* ‘poregosa’ (PHÆDR. I 16, 4), *stolidum pecus* ‘bestiar estúpid’ (PROP. II 16, 8). *Ouis* és, de fet, etogràficament ‘ximple, babau’ (PLAVT. *Bacch.* 1122). I malgrat això, com veurem tot seguit, la consideració general dels ovins és tradicionalment positiva —enfront dels caprins— sobretot en un context cristià, en el qual l’ovella representa la mansuetud i la submissió a Déu.

(3) El viril i agressiu *aries*, el mascle de l'ovella, que tractarem extensament tot seguit, ja que de tots aquests termes és el més metasèmic.

(4) El castrat *ueruex*, el moltó pacífic i afable al contrari que *aries* (APVL. *met.* VIII 25, 2–5), etogràficament reuneix les connotacions d'impotència, inutilitat i estupidesa associades a animals castrats, estèrils, vells (*cf.* sobre el tema, etònims de § *cantherius*).

► **EL MASCLE.** Centrem-nos ja específicament en *aries*. Segons ERNOUT i MEILLET (2001: 46 *s. aries*), el significat originari ben probable d'aquest zoònim és senzillament 'mascle'—un zoònim genèric per antonomàsia— i tindria relació etimològica, per exemple, amb armeni *aru* 'mascle', grec ἄρρην/–εν 'mascle', i amb el mateix llatí *uerres* '[porc] mascle'. El fet que un genèric *mascle* pugui donar nom per antonomàsia a mascles d'espècies concretes és molt revelador de la importància d'aquests animals per als humans en un moment donat: moltó (llatí *aries*), porc (*uerres*); probablement el nom del cabrit en grec (ἄριφος) pertany també a aquesta arrel; un nom hispànic del mul somerí (el *machol* / *matxo*) presenta la mateixa motivació.

► **ELS BANYUTS COLPEJADORS: POSITIU ARIES, NEGATIU CAPER.** Les dues claus del moltó, quant a metasèmies, són la forma entortolligada de les banyes i el seu costum d'*arietare* (*cf.* etònims), que els fa ser anomenats *truces* 'ferotges' (PLAVT. *Bacch.* 1148). El moltó representa la força, la virilitat, i en un terreny moral, l'honor.

Un menyspreu als caprins oposat a la valoració positiva dels ovins és rastrejable per tota l'antiguitat grecollatina. Com comenta BLOK (1980: 348–9), el boc era considerat un animal lasciu i anòmal, caracteritzat per un caràcter desenfrenat (*cf.* també escoli de § *caper*), en oposició radical amb l'altre animal cornut típic del Mediterrani: el moltó. El moltó no su-



porta rivals, al contrari que el boc, que és l'animal motivador de la imatge del *cornut*. Des de l'antiguitat —continua BLOK— el moltó és admirat per la virilitat, força i ferocitat; juntament amb el bou brau, el moltó era considerat el més procreador dels animals; com a símbol d'honor i de poder, el moltó forma la contrapart del boc, el símbol de la vergonya.



*Et congregabuntur ante eum omnes gentes; et separabit eos ab inuicem, sicut pastor segregat oves ab hædis, et statuet oves quidem a dextris suis, hædos autem a sinistris* (VVLG. Matt. 25, 32–3) “I es congregaran tots els pobles davant d’ell, i els separarà d’una banda i de l’altra, com un pastor separa les ovelles dels cabrits, i posarà les ovelles a la seua dreta i els cabrits a la seua esquerra”. En art cristià primitiu, ovins i caprins representen els salvats i els condemnats (TOYNBEE 2013: 165), com es pot veure en aquest mosaic del Judici Final a la basílica de Sant Apol·linar el Nou (Ravenna), del segle VI. Font de la imatge: *Wikimedia Commons*.

## ANTROPÒNIMS

▷ *Aries*, un *cognomen* poc testimoniats. El repertori epigràfic de CLAUSS/ SLABY en registra nou inscripcions, sis de les quals localitzades a Roma, de les quals una cristiana i tres referides al mateix llibert *Lucius Valerius Aries* (C.I.L. VI 9632 i 21799; A.E. 1975, 29). ∥ *D(IS) M(ANIBVS) BÆBIÆ*

*ELPIDI VIXIT ANNIS XXII G(AIVS) BÆBIVS ARIES/ FILIÆ PISSIMÆ SACRAVIT PERMISSV PATRONÆ OPTIMÆ* (C.I.L. VI 13487) “Consagrat als déus Manes/ de Bèbia Elpís. Va viure 22 anys. Gai Bebi *Aries*/ en honor de la seua filla amorosíssima, amb el permís de la seua excel·lent patrona”. ▶ Inscripció de Roma. || *HIC/ SITA EST (H)ORA/ L(VCI) MVMMI FELICIS/ VIXIT ANN(OS) XVII/ EX QVA NIH(I)L VNQVAM/ DOLVIT NISI CVM EREPTA/ EST EI/ LOCVM DEDIT/ L(VCIVS) VALERIVS ARIES* (A.E. 1975, 29) “Ací/ està soterrada Hora/ [filla] de Luci Mummi Fèlix./ Va viure setze anys./ Cap queixa mai n’ha tingut/ si no perquè li has estat/ arrabassada./ Li va donar un lloc de descans/ Luci Valeri *Aries*”. ▶ Inscripció de Roma.

## ASTERÒNIMS

♃ *Aries*, constel·lació d’Àries (*Aries* = *Ari*), primer signe del zodíac; calc de l’asterònim grec Κριός. Es tractaria de la catasterització del famós moltó amb el velló d’or que va salvar els germans Frixus i Hel·le de la mort. Aquests dos germans Frixus i Hel·le eren fills d’Atamant, rei de Beòcia, i de la deessa Nèfele. Atamant es va casar posteriorment amb la tebana Ino, que odiava profundament els seus fillastres; la madrastra Ino va ordir una trama per desfer-se d’Hel·le i Frixus: va provocar una falsa infertilitat dels camps —tot manant a les dones que secaren les llavors de blat abans de sembrar-les— i tot seguit va manar a l’oracle de Delfos a demanar-ne el remei; la resposta de l’oracle fou que calia un sacrifici humà per a acabar amb la infertilitat: el sacrifici de Frixus. Quan Atamant estava a punt de sacrificar el fill, o bé Nèfele o bé Zeus enviaren el moltó daurat, que va salvar els dos xiquets en emportar-se’ls volant. En ple vol, a l’altura de l’actual estret dels Dardanels, Hel·le es va caure caigut, tot donant el nom antic a l’estret: Hel·lespont. Frixus va arribar sà i estalvi a la Còlquide, on va sacrificar el moltó a Júpiter —i l’animal va ser catasteritzat— i es va casar amb Calcíope, la filla del rei Eetes de la Còlquide. El velló d’or del

moltó, custodiat per un dragó, es convertirà posteriorment en l'objectiu de la cerca de Jàson i els Argonautes.

HIGÍ dóna també una altra explicació, secundària, de l'origen de la constel·lació, segons la qual el déu Líber (Bacus) i els seus soldats, en *campanya* a Àfrica, havien arribat a un punt crític de deshidratació i fatiga enmig del desert; de sobte se'ls va aparéixer un moltó solitari al qual els soldats van començar a seguir fins que arribaren a un oasi, i el moltó va desaparéixer sense deixar rastre. Líber, content del fet, va manar edificar en record un temple a Júpiter Ammó, on precisament l'estàtua del déu es representa amb banyes de moltó (*Iuppiter Verueceus*). Aquest moltó va ser catasteritzat en agraïment pel seu servei de salvació, i Líber va voler que fóra el primer signe del zodíac perquè havia estat el millor guia capdavanter del seu exèrcit en una situació crítica.

Per cert, que Alexandre Magne va fer l'any 332 aC una expedició molt semblant a la de Líber, a consultar l'oracle de Zeus–Ammó (l'oracle de Siwa) i després de consultar-lo, es va proclamar fill de Zeus–Ammó; per això Alexandre era retratat en moltes monedes amb banyes de moltó al cap (CONDOS 1997: 47). || ER. *cat.* 19 & HYG. *astr.* II 20.

## DOMÒNIMS

Ⓓ L'element arquitectònic *aries* 'puntal, suport', semblant a l'organònim § *capreolus*. Segurament, la força del moltó per *arietare* amb el cap, va motivar-ne la metasèmia cap a '[contra]suport'. || CÆS. *Gall.* IV 17, 19.

## ESTRATÒNIMS

Ⓓ El giny ofensiu *aries* 'ariet', que servia per a abatre trams de muralla o portes d'una fortificació, i es componia d'una biga llarga i pe-

sant reforçada per un cap amb una peça de bronze o de ferro en forma, moltes vegades, de cap de moltó. El nom d'aquest estratònim no ve, en primera instància, del motiu quasi ornamental del moltó al seu extrem, ja que no tot ariet el portava; la motivació deu ser-ne essencialment etogràfica, com explica MCCARTNEY (1912: 15): «On *a priori* grounds one would naturally infer that it was the butting [*sc. arietare*] that gave rise to the figurative use of *aries*. In the animal there are two aspects, and only two, that stand out conspicuously, the peculiar spiral horn, and an innate fondness for removing obstructions, animate or inanimate, with his head [...] A store of proverbs and allusions, emphasizing the butting propensity of the ram, shows how easy must have been the transition to *aries* 'the buttress' and *aries* 'the battering device'».

Segons VITRUVI (X 13, 1), l'ariet hauria estat inventat pels cartaginesos durant el setge de Gades per Hamílcar immediatament després de la Primera Guerra Púnica, però ja deuria haver-n'hi, si considerem l'anterior datació dels estratònims grecs que donen nom a ginys semblants a l'ariet: el zoònim κριός 'moltó' (XENOPH. *Cyr.* VII 4, 1) i el terme tècnic ἐμβολή 'escomesa > cap d'ariet – esperó d'una nau' (THVC. II 76, 4). || *Nam meus est ballista pugnus, cubitus catapulta'st mihi,/ umerus aries, tum genu quemque icero ad terram dabo,/ dentilegos omnes mortales faciam, quemque offendero* (PLAVT. *Capt.* 796–8) “[Parla el paràsit Ergàsil:] Perquè el meu puny és una ballesta, el colze em fa de catapulta,/ el muscle d'ariet, finalment a qui li pegue amb el meu genoll, l'enviaré a terra;/ faré arreplegaments a tots els mortals, a qui siga que em topete”. || *Ad hæc Cæsar respondit: se magis consuetudine sua quam merito eorum ciuitatem conseruaturum, si priusquam murum aries attigisset, se dedidissent; sed deditionis nullam esse condicionem nisi armis traditis* (CÆS. *Gall.* II 32, 1) “A açò va respondre Cèsar que ell respectaria la ciutadania més per costum seu que per mèrit d'ells, si abans que l'ariet haguera tocat el mur, ells s'entregaven; però que no hi havia cap condició de rendició si no era després d'entregar les armes”.

## ETÒNIMS

⌈ El verb *arietare* ‘topar, tossar – colpejar violentament, percuir, sotragar’, per comparació amb el comportament del moltó quan vol imposar el seu domini sobre els altres mascles; cf. PLAUTE (*Bacch.* 1148): *Arietes truces nos erimus, iam in uos incursabimus* “Nosaltres [sc. els vells Nicobul i Filoxen] serem moltons ferotges, i ara farem una escomesa contra vosaltres [sc. les germanes Bàquides]”. D’aquest verb *arietare* també es va crear el substantiu *arietatio* ‘xoc’ (SEN. *nat.* V 12, 5). || *Quis illic est, qui tam proterue nostras aedes arietat?* (PLAVT. *Truc.* 256) “[Parla l’esclau Truculent:] Qui hi ha allí que tan agosaradament tossa la nostra casa?”.

⌈ *arietillus* —lit. *moltonet*— ‘desvergonyit, entremaliat, bulliciós’. Aquest sentit, que no és segur, deu derivar segurament de l’*arietare* del moltó, interpretat etogràficament com una actitud ofensiva i desvergonyida. || *Cælus hic, in quo duodecim dii habitant, in totidem se figuras conuertit, et modo fit aries. Itaque quisquis nascitur illo signo, multa pecora habet, multum lanæ, caput præterea durum, frontem expudoratum, cornum acutum. Plurimi hoc signo scholastici nascuntur et arietilli* (PETR. 39, 5) “Aquest cel, en el qual habiten dotze déus, es converteix en altres tantes figures, i ara mateix esdevé Àries. Qui naix sota aquest signe, té molt de bestiar, molta llana, a més a més d’un cap dur, front desvergonyit, banya aguda. La majoria de setciències i de bulliciosos (*arietilli*) naixen sota aquest signe”.

## NEOZOÒNIMS

⌈ El peix *aries*, probablement l’orca (*Orcinus orca* L.), una *belua* marina de gran mida capaç d’enfonsar vaixells pels remolins que produeix i d’atacar pèrfidament als que naden; possible calc del grec [θαλάττιος] κριός (ÆL. *an.* XV 2) ‘moltó [marí]’. La motivació de la metasèmia deu estar precisament en la capacitat d’aquest monstre marí d’*arietare* sobre les naus, una motivació etogràfica. || *Grassatur aries ut latro et nunc grandiorum nauium in salo stantium occultatus umbra, si quem nandi uoluptas inuitet, expectat, nunc elato extra*

*aquam capite piscantium cumbas speculatur occultusque adnatans mergit* (PLIN. *nat.* IX 145)

“Avança l’orca com un lladre i, unes vegades amagat a l’ombra de les grans naus que s’estan en alta mar, espera que a algú li vinguen ganes de nadar, altres vegades, traient el cap fora de l’aigua, vigila les barques dels pescadors, i nadant-hi d’amagat, les enfonsa”.

|| PLIN. *nat.* XXXII 144.

**6. *asinus*, -ī (m) ‘ase, ruc’ ¶ *asina*, -æ (f) ‘somera, burra’**

[cast. *asno, burro* – *asna* | angl. *donkey, ass (jackass/ jenny)* | gr. ὄνυξ ὄνος]

*Equus asinus* L.

► De l’ase no hi ha nom indoeuropeu unitari. S’atribueix una procedència anatòlia a l’animal —on hauria estat domesticat des de l’ase salvatge o onagre, entre 4000–3000 aC (KITCHELL 2014: 57)— i per al llatí s’ha proposat un possible origen últim en algun zoònim relacionat amb el sumeri *anšu* o l’armeni *ēš* (CHANTRAINE 2009: 776). De fet, la falta de rotacisme d’*asinus* palesa, com a mínim, un origen no llatí del zoònim (ERNOUT & MEILLET 2001: 51 s. *asinus*). En època grecoromana, els millors ases, segons els autors antics (VARRO *rust.* II 1, 14; PLIN. *nat.* VIII 167), eren els grecs d’Arcàdia i els itàlics de Reate, el lloc natal de VARRÓ.

► **IGNORANT, TOSSUT I LASCIU ASENET ORELLUT.** L’ase és estereotip d’estupidesa natural i d’ignorància, de tossuderia i de rebuig o incapacitat d’aprendre, i així ho demostra la seua abundant paremiologia (KÖHLER 1881: 35–42; OTTO A. 1890: 40–3) i la presència important en la faulística llatina: n’és l’animal més freqüent després de *canis*, *uulpes*, *leo* i *bos*. És un animal *turpis* ‘lleig’ (OV. *ars* III 290), lent en sentit físic i intel·lectual: *Nulla est gloria præterire asellos* (MART. XII 36, 13) “No hi ha cap mèrit en avantatjar els ruquets”; és *surdus* ‘sord’ (HOR. *epist.* II 1, 199–200) malgrat les grans orelles (AVIAN. 5, 13: *magna aure*; APVL. *met.* XI 13: *aures enormes*). Les prominents orelles són la característica de l’ase que més que cap altra simbolitzava l’estupidesa i la ignorància; açò tenia explicació mítica en el mite del rei Midas (OV. *met.* XI 85–193), castigat per Apol·lo a tindre orelles d’ase per haver gosat opinar que la victòria d’Apol·lo en el certamen amb Pan —o Màrsies, en una altra versió— era injusta.

No és un animal apte per a aprendre arts refinades, com il·lustra la faula *Asinus ad lyram* (PHÆDR. *app.* 14), reflex de la dita grega ὄνος λύρας

“L’ase (sentint) la lira” (MEN. *fragm.* 418 KASSEL & AUSTIN), en la qual un ase que es troba una lira abandonada, quan intenta tocar-la, s’adona que no és apte per a les arts; de fet, segons els pitagòrics (ÆL. *an.* X 28), l’ase és l’únic animal que no ha nascut conforme a l’harmonia del món. L’ase definitivament no és d’Apol·lo ni de les muses, sinó més aïna de l’humil Hefest i de Dionís i el seu seguici —l’ase, de fet, serveix de muntura al di-onisiac Silè. Dionís és en general associat a bous, cabres i, en menor grau, a ases, tots ells animals que simbolitzen fertilitat i apetit sexual (CONDOS 1997: 63; OTTO W. 1997: 125). Segons PLATÓ, quan parla de la metempsicosi (*Phædo* 81e–82b), les ànimes dels que s’han dedicat a la golafreria (γαστριμαργία), al desenfrenament (ὕβρεις) i a la beguda (φιλοποσία) es reencarnaran en ases.

Pel que fa a l’**enorme apetit sexual** dels ases i la fama de gran equipament genital, l’ase és sobretot *salax* ‘lasciu’ i *mutuniatus* ‘dotat de gran penis’ (PRIAP. 52, 9–10). L’adjectiu *salax* prové del verb *salire* ‘muntar el mascle a la femella’, aplicat predominantment a animals de desig ardorós (ADAMS 1982: 206), raó per la qual, quan es transfereix a homes —o déus— *salax* té un matís pejoratiu i animalitzador: desig sexual en excés. L’*asinus* —molt a sovint en diminutiu *asellus*— està, precisament, connectat amb el déu Priap (SCHMELING 2011: 74), a qui era regularment sacrificat (OV. *fast.* I 391) a la ciutat natal del déu fàl·lic, Làmpsac de l’Hel·lespont.

► **L’ESCLAU DELS ANIMALS: SER L’ASE DELS COLPS.** Dels tres equins majors coneguts a l’antiguitat grecoromana —cavalls, mules, ases— l’ase ocupava la consideració més baixa, i per això se l’equiparava amb els esclaus en tots els sentits (KITCHELL 2014: 58), i en general amb les classes humils: «El burro fue el *esclavo* del pobre en la misma medida que el esclavo fue el *burro* del rico» (CASCAJERO 1999: 116). El menyspreu tradicional



de l'utilíssim i resistent ase es pot interpretar en la mateixa línia que el menyspreu aristocràtic cap als imprescindibles esclaus, com éssers d'una natura perversa, privats de racionalitat: «En la Antigüedad, resulta incuestionable que el grado de descalificación del explotado y oprimido es proporcional, siempre, al grado de explotación mismo a que está sometido» (CASCAJERO 1999: 116). Rebaixar verbalment l'explotat, denigrar-lo i embrutir-lo, d'alguna manera en *justificava* l'explotació. No sols era l'ase un instrument imprescindible de treball sinó que, a més, així com gran part del funcionament de la societat romana depenia dels menyspreats esclaus, la procreació de les valoradíssimes mules (§ *mulus*) depenia dels ases, en combinació amb cavalls.

L'actitud romana cap als ases domèstics, doncs, era, en general, cruel i poc compassiva. És molt freqüent l'ús diminutiu *asellus/a* per a denominar l'animal, i no és generalment per mida sinó que adquireix un matís etogràfic diminutiu o despectiu. Se'ls considerava estúpids, però extremadament forts i capaços de suportar les pallisses més severes, els treballs més durs i la fam, a més de necessitar poca cura per part dels humans i d'emmalaltir molt poc a sovint (*cf.* un bon retrat general de l'ase en COLVM. *rust.* VII 1 i la descripció física en APVL. *met.* XI 13). La faulística fa l'associació d'idees entre ase i esclau (PHÆDR. I 15, 10); l'ase no és un subversiu, no aspira a alliberar-se de la càrrega; només desitja que no el sobre carreguen: *Demitto auriculas, ut iniquæ mentis asellus, / cum grauius dorso subiit onus* (HOR. *serm.* I 9, 20–1) “Baixe les orelletes, com un asenet de mal humor/ quan suporta una greu càrrega al llom”. De fet, una manera de dir en llatí *ascendir socialment*, es troba a PLAUTE (*Aul.* 235): *Hoc magnum est periculum: ab asinis ad boues transcendere* “Açò té molt de perill: ascendir dels ases als bous”, on els ases s'associen a les classes baixes i els bous a les

altes (*cf.* l'equivalent en grec, on la comparació queda entre equins: Ἀφ' ὄνων ἐφ' ἵππους “Dels ases als cavalls”). En aquesta cadena de comparacions etogràfiques, el *uilis asellus* ‘de poc valor’ (PLIN. *nat.* XVII 41) és comparat per contraposició amb dos animals campions de la noblesa i l’agilitat: amb el lleó (PHÆDR. I 11) i amb el cavall (HOR. *serm.* I 1, 90–1; JIMÉNEZ & MORILLAS & MORILLO 2012: 162). En definitiva, com diu APULEU a les *Metamorfosis*, l’ase és *Extremæ sortis quadrupes [...] dolendus atque miserandus* (APVL. *met.* VII 3) “Un quadrúpede de pèssima fortuna [...] digne de plany i commiseració”. De fet, a la interpretació dels somnis d’ARTEMIDOR (*on.* I 37), somiar que es té cap d’ase indica δουλεία ‘esclavitud’ i ταλαιπωρία ‘misèria’.

► **EL COLOR MENYSPREAT DE L’ASE.** La coloració general dels ases dels antics sembla haver estat d’un gris cendrós (ANDRÉ 1949: 73); el color grisenc ha originat, de fet, alguna denominació de l’ase, com el grec dòric κίλλος (POLL. VII 56) o el francès *grison*. El llatí, en forma derivativa, va crear cromatònims aplicats sobretot a diversos carpònims grisencs i/o —*nota bene* el matís etogràfic afegit— de baixa qualitat: *asinina*, un tipus de prunes *Asinina cognominata a uilitate* “Anomenades *asinines* per la baixa qualitat” (PLIN. *nat.* XV 41); *asinusca*, una varietat de vinya (PLIN. *nat.* XIV 42) i de raïm (MACR. *Sat.* III 20, 6); *asinastra*, una varietat de figa (MACR. *Sat.* III 20, 1). En aquests dos últims exemples s’hi suma un cert to despectiu també en eixe tipus de sufixos *-usca*, *-astra*.

## ANTROPÒNIMS

▷ Els *cognomina Asinus/a*, i les formes diminutives *Asellus/a*. Els *cognomina Asinus/a* són epigràficament poc importants: el repertori epigràfic de CLAUSS/ SLABY en registra deu inscripcions, amb un ventall ample,

cronològic, geogràfic i sociològic: hi ha des dels *agnomina* de dos importants còsols d'època republicana, *Gnæus Cornelius Scipio Asina* (260 i 254 aC) i *Publius Cornelius Scipio Asina* (221 aC), fins a testimonis cristians d'època imperial. El femení *Asina* era, com es veu, un *agnomen* per a homes de la *gens Cornelia*. MACROBI (*uide infra*) ofereix un intent d'explicació d'aquests humils i despectius sobrenoms per a gent de tanta categoria.

La variant diminutiva *Asellus/a*, en canvi, té un testimoniatge considerable, i per això n'incloem també ací exemples. De fet, la base de dades epigràfica de CLAUSS/ SLABY en registra fins a setanta-sis inscripcions, amb quaranta-set exemples d'*Asella* i vint-i-nou d'*Asellus*. Dos terços dels testimoniats són de Roma, i d'aquests, la majoria són cristians o esclaus (o tot alhora). Els portadors del nom *Asellus/a*, quan és possible de saber-ho, són generalment d'extracció humil, i freqüentment es documenta com a *nomen* únic, un bon indicador d'això mateix.

Segurament, el testimoniatge més abundant del *cognomen* en diminutiu ja indica alguna mena de voluntat atenuadora del nom de l'animal, un ús hipocorístic d'un animal de connotacions prou negatives. Els antropònims asinins eren freqüents entre cristians, i, per humil, l'ase fou l'animal emprat per a transportar la Mare de Déu i el xiquet Jesús en la fugida a Egipte i per a fer, anys després, l'entrada triomfal a Jerusalem (FLORES 2000: 41). Que aquesta intervenció en episodis clau del cristianisme haja influït en l'onomàstica cristiana no és una afirmació gens segura. En tot cas, l'associació de l'ase amb els més humils, amb els esclaus, amb els déus menys oficials, ha d'haver influït en aquesta vinculació cristiana amb l'ase. Qui sap si també hi ha influït el que comenta KAJANTO (1965: 87) pel que fa al cas, a saber: que en llenguatge cristià *asinus/ asellus* tenia un ús al·legòric i lèxic, ja que representava el cos humà i s'emprava com a si-

nònim de *cos humà* (PAVL. NOL. *carm.* 24, 617; HIER. *Hil.* 5). D'altra banda, s'anomenava *creu* la part més alta del llom dels quadrúpedes —on es creuen els ossos de les extremitats anteriors amb l'espina— i aquesta creu està especialment marcada en els ases: per als cristians representava la creu de Crist (MARIÑO 2014: 69).

Es pot afirmar, doncs, que l'ase, en general, ha estat molt present en antroponímia des de temps republicans (segle III aC) i fins a la fi de l'Imperi, per a tots els estrats socials, des d'esclaus i lliberts fins a lliures també d'estatus alt, com uns quants membres de la *gens Cornelia*, o un tribú militar del 207 aC *Tiberius Claudius Asellus* (LIV. XXVII 41), o un important cavaller romà *Claudius Asellus* (LIV. XXIV 8). A més, hi havia la *gens Asinia*, d'origen plebeu i documentada des del segle I aC, a la qual pertanyia *Gaius Asinius Pollio*, amic de VIRGILI i HORACI. El testimoniatge n'és major en època imperial, com és habitual. || *Si te forte meæ grauis uret sarcina chartæ,/ abicito potius quam quo perferre iuberis/ clitellas ferus impingas Asinæque paternum/ cognomen uertas in risum et fabula fias* (HOR. *epist.* I 13, 6–9) “[sc. Vinni Àsina,] si potser et cou la pesada càrrega dels meus papers,/ millor desfés-te de les alforges abans que amollar-les de qualsevol manera on se't mana [sc. a August]/ i fer del teu *cognomen* patern/ un motiu de burla, i que tothom parle de tu”. ► En aquest exemple HORACI fa broma amb el *cognomen* o *agnomen* del seu amic Vinni *Asina* —per la seua càrrega etogràfica (*ferus, impingas*)— a qui ha encarregat de fer-li de correu per entregar unes obres seues a August. Si Vinni no es comporta amb el tacte apropiat, passarà per ser un ase, com son pare. || *Messala et Scipio, alter de pietate, de uirtute alter, ut refers, cognomina reppererunt. Sed Scrophæ et Asina, quæ uiris non mediocribus cognomenta sunt, uolo dicas unde contigerint, cum contumeliæ quam honori propiora uideantur. Tum ille: Nec honor nec iniuria sed casus fecit hæc nomina. Nam Asinæ cognomentum Corneliis datum est, quoniam princeps Corneliæ gentis empto fundo seu filia data marito, cum sponsores ab eo sollemniter poscerentur, asinam cum pecuniæ onere produxit in forum, quasi pro sponsoribus præsens pignus* (MACR. *Sat.* I 6, 28–9) “[Parla Eusebi:] Messala i Escipió, segons contes, van rebre els seus sobrenoms, l'un de la seua pietat filial, l'altre pel seu valor. Però *Scrophæ* i *Asina*, que són malnoms d'homes no gens

ordinaris, vull que em digues d'on han resultat, puix que em semblen més un insult que un honor. Llavors va respondre [sc. Pretextat]: “Ni l'honor ni la injustícia van crear aquests noms, sinó la casualitat. El malnom d'*Asina* va ser donat als Cornelis perquè el fundador de la *gens* Cornèlia, havent comprat una finca o havent donat una filla en matrimoni, quan li demanaren les arres segons el costum, va conduir al fòrum una somera carregada de diners, com si hi portara una garantia tangible en lloc d'unes arres”. || *DIS MANIBVS/ SACRVM/ ORANÆ HILARÆ/ PIA VIXIT ANN(OS) L/ G(AIVS) IVLIVS PROCVLVS/ MANTIVS BENIVOLVS/ VXORI OPTVMÆ ET/ Q(VINTVS) MANTIVS IANVARIVS/ QVI VOCITATVR/ ASELLVS/ MAMMÆ/ INDVLGENTISSIMÆ/ H(IC) S(ITA) E(ST) (C.I.L. VI 23556)* “Als déus Manes/ consagrat/ d'Orana Hilara/ pietosa. Va viure cinquanta anys./ Gai Juli Pròcul/ Mancí Benèvol/ a la seua excel·lent muller i/ Quint Mancí Gener/ a qui normalment anomenen/ *asetet* (*Asellus*)/ a la seua mamà/ indulgentíssima./ Ací està soterrada”. ➤ Inscripció de Roma. És un bon exemple de l'origen dels *cognomina* en sobrenoms, apel·latius freqüents de la vida diària que acaben fixant-se com a noms. La clau per a aquesta interpretació és el verb freqüentatiu *uocitatur*. || *D(IS) M(ANIBVS)/ ASELLA VIX(IT) ANN(IS) XXII/ ASELLVS FILLÆ DVL/CISSIMÆ F(ECIT)/ D(IS) M(ANIBVS)/ ASELLVS VIX(IT)/ ANNIS LXXVIII/ DI(EBVS) XXX F(ILIVS) F(ECIT) B(ENE) M(ERENTI) (C.I.L. X 7629)* “Consagrat als déus Manes./ *Asella* va viure vint-i-dos anys./ *Asellus* per a la seua filla dol/císsima ho va fer./ Consagrat als déus Manes./ *Asellus* va viure/ setanta-nou anys,/ trenta dies. El seu fill li ho va fer, que bé s'ho mereixia”. ➤ Inscripció trobada a l'actual capital de Sardenya, Càller/ Cagliari (antiga *Caralis*). || *ASINVS FIDE/LIS IN PAC[E] / VIXIT [A]N(NOS) X[//] LOCV(S) FERRANDI (I.L.Tun. 1147)* “*Asinus fide/l*, en pau./ Va viure 10(?) anys./ Lloc de Ferran”. ➤ Inscripció cristiana, trobada a Cartago (província d'Àfrica proconsular). Ferrandus fou un diaca de Cartago durant els anys 520–47 dC. || *ASELLVS ET LEA PRISCO PATRI BENE MERENTI IN PACE/ QVI BIXIT ANNIS LXIII MENSIBVS III DIE(BV)S N(VMERO) XIII IN SIGNO CHR(ISTI)/ D(EPOSITO) BASSO ET ABLAVIO CONSSVLIVS/ V K(ALENDAS) OCT(OBRES) (I.C.V.R. VIII 21597)* “*Asellus* i *Lea* al seu pare que bé s'ho mereix: descanse en pau,/ el qual va viure seixanta-quatre anys, tres mesos, dotze dies,/ sota el signe de Crist./ Soterrat l'any del consolat de Bassus i Ablavius/ cinc dies abans de les calendes d'octubre” [sc. 27 de setembre del 331 dC]”. ➤ Inscripció cristiana de Roma.

## ASTERÒNIMS

♃ *Asini/ Aselli* 'Els Ase[net]s', dues estrelles petites ( $\gamma, \delta$  *Cnc*), situades sobre la *cloca* de la constel·lació de Càncer (*Cancer* = *Cnc*); calc de l'asterònim grec  $\gamma$ Ovol. Segons ERATÒSTENES, durant la Gigantomàquia, Dionís, Hefest i els sàtirs havien acudit a la batalla muntats en ases; quan s'aproximaven als Gegants, els ases van bramar, i els Gegants en van fugir espaordits; en agraïment van ser catasteritzats els ases. HIGÍ en dóna també una altra explicació: Líber, en plena bogeria provocada per Juno, havia anat a l'oracle de Júpiter a Dodona per consultar-hi el millor remei per recuperar el seny. De camí es va topar amb un aiguamoll intransitable, on es va trobar dos ases; en va capturar un, i així va poder travessar l'aiguamoll sense banyar-se; en arribar a Dodona es va guarir instantàniament de la bogeria, i en agraïment va catasteritzar els ases. Complementàriament es conta que va atorgar veu humana a l'ase que l'havia transportat, i que quan l'ase va ser derrotat per Priap en una disputa sobre els respectius membres genitals, Priap hauria matat l'ase, i Líber, per compassió, l'havia catasteritzat. || ER. *cat.* 11 & HYG. *astr.* II 23; PLIN. *nat.* XVIII 353.

## ETÒNIMS

♃ *asinus* 'ase, estúpid, toix'. Semblantment s'empren altres etònims equins: § *cantherius, mulus/ a* (PLAVT. *Most.* 878; CATVLL. 83, 3). || *Neque ego homines magis asinos umquam uidi* (PLAVT. *Pseud.* 136) "Però jo no he vist mai homes més ases". || *In me quiduis harum rerum conuenit/ quæ sunt dicta in stulto: caudex, stipes, asinus, plumbeus* (TER. *Heaut.* 876–7) "A mi em para bé tot el que es diu amb referència als estúpids: tros de soca, soc, ase, pesat". || *Quid nunc te, asine, litteras doceam? Non opus est uerbis, sed fustibus* (CIC. *Pis.* 30) "Per què t'hauria [sc. Pisó] d'ensenyar ara lletres? No calen paraules, sinó garrotades". || *Scio te uoluisse et me asinum germanum fuisse* (CIC. *ad Att.* IV 5, 3) "Sé que ho havies desitjat i que jo he estat un autèntic ase". || *Nec enim tam stultus eram tamque uere asinus, ut dulcissimis illis relictis cibis cenarem asperrimum fænum* (APVL.

met. X, 13) “Perquè jo no era ni tan estúpid ni tan verament ase per a sopar aspríssima palla en havent aquelles dolcíssimes restes de menjar”.

∅ *asellus* es diu d’una persona que, com l’ase, té un enorme apetit sexual (*salacitas*) i està *molt ben equipat* (cf. escoli inicial). També hi ha la denominació grega equivalent emprada per romans: *Habuit et hominem pene prominente ultra modum animalium, quem Onon appellabant, sibi carissimum* (HIST. AVG. *Comm.* 10, 9) “[sc. L’emperador Còmode] tenia en gran estima a un home de penis gran fora mesura —més que el dels animals— a qui anomenaven Ase (‘Ovos)”. ∥ *Post asellum diaria non sumo* (PETR. 24, 7) “Després d’un asenet, jo no em prenc menjar ordinari”. ➤ Aquesta frase suggereix diverses interpretacions, totes acceptables en el llenguatge polisèmic de PETRONI. Parla Quartil·la, que acaba de tindre tracte sexual amb Ascilt —que representa, potser, l’*asellus*— i afirma que després d’una festa així no voldria menjar ordinari. També s’hi pot afegir la interpretació purament gastronòmica: si prenem *asellus* amb el sentit ictionímic —un peix molt preat pels romans, cf. neozoònims— Quartil·la diria que “Després d’una delicadesa jo no prenc menjar ordinari”. La frase es considera proverbial, però això no lleva que, en aquest context, s’hi afegisquen l’etònim i el neozoònim, i done lloc a una interpretació polièdrica, no rara en el suggeridor llenguatge del *Satiricó*. ∥ *Neglegit atque alium bipedem sibi quaerit asellum* (IVVEN. 9, 92) “No em fa cas i es busca un altre asenet de dues potes”. ➤ És la queixa d’un gigoló per sentir-se un instrument sexual.

∅ *asellus*, al testimoni adduït —una carta d’August el dia del seu 64è aniversari al seu nét Gai, que moriria no molt després (4 dC)— sembla essencialment una denominació afectuosa per a un xiquet potser *revolto*set, com qui diu *joneguet* a un xiquet. Uns quants manuscrits, de tota manera, donen la lectura *ocellus* ‘nina dels meus ulls’. ∥ *Aue, mi Gai, meus asellus iucundissimus, quem semper medius fidius desidero, cum a me abes* (GELL. XV 7, 2) “Hola, estimat Gai, estimat ruquet divertidíssim, a qui sempre enyore, pel déu de la Bona Fe, quan estàs lluny de mi”.

## NEOZOÒNIMS

7D El peix *asellus* —lit. *ruquet*— potser ‘lluç’ (*Merluccius merluccius* L.). La motivació d’aquest ictiònim neozoonímic deu ser bàsicament cromàtica, com en altres casos d’ús del zoònim *asinus* per al color grisenc (cf. escoli inicial). En aquest sentit és il·lustratiu el comentari d’OVIDI a l’exemple citat més avall, en què d’alguna manera descarta o critica que la motivació del nom del peix siga etogràfica, puix que, al contrari que l’ase, el peix *asellus* era un peix molt preat —sobretot els de Pessinunt (GELL. VI 16, 5). L’ictiònim *asellus* —en llatí sempre en diminutiu— és un calc probable del peix grec ὄνος/ ὀνίσκος (ATHEN. VII 99 KAIBEL). ‖ *Tam deformi non dignus nomine asellus* (OV. *hal.* 133) “El lluç (*asellus*) no és digne d’un nom tan despectiu”.

7D L’insecte *asil[l]us* ‘tàvec, moscalló’ (gènere *Tabanus* L.). La inclusió d’aquest zoònim en qualitat de neozoònim d’*asinus* és hipòtesi nostra. Aquest insecte —també anomenat en llatí *tabanus* (VARRO *rust.* II 5, 14; PLIN. *nat.* XI 100) o, en còpia grega, *æstrus* (VERG. *georg.* III 148)— presenta antropònims (*Asīlus*, *Asīlas*) que segons ERNOUT i MEILLET (2001: 51 s. *asīlus*) eren noms etruscs freqüents. Les dades, doncs, semblen apuntar cap a una etimologia etrusca, però no seria en absolut un fet aïllat ni rar denominar *ruquet* a un insecte menyspreat, molest i impertinent, famós per les picades que provoquen *æstrus/æstrum* ‘tàvec > furor, deliri’ (SEN. *CEd.* 442; FEST. 213, 1 LINDSAY). A més a més, el mateix aspecte diminutiu de l’entomònim (*asil(l)us* ≈ *asellus*) remet a un dels procediments lingüístics més freqüents de creació de neozoònims: el nom de l’animal en diminutiu.

La denominació anglesa d’aquest insecte, *horsefly* —lit. *cavall mosca*— mostra un exemple de motivació equina del nom del tàvec, que pot recolzar la nostra hipòtesi. Però hi ha més vincles ideològics de l’insecte amb els equins. Era una creença estesa de l’antiguitat que certs insectes naixien del cos en putrefacció de mamífers. En versió d’ISIDOR (*or.* XII 8, 2):



*Proprie tamen apes uocantur ortæ de bobus, sicuti scabrones de equis, fuci de mulis, uespæ de asinis* “Pròpiament, però, es diu que les abelles naixen dels bous, així com els borinots dels cavalls, els abegots dels muls i les vespes dels ases”. De diferents equins naixen borinots, abegots i, concretament dels ases, les vespes. No es tracta del mateix insecte que l'*asilus*, però hi està prou relacionat pel que fa a la molèstia que ocasiona.

A vegades també les llargues orelles de l'ase donen peu a una comparació amb antenes d'insectes, de manera que no falten els exemples d'entomònims provinents de l'ase (GIL 1959: 50): l'entomònim ὄνος/ὄνισκος 'ase[net]' denomina el porquet de Sant Antoni (*Armadillidium vulgare* LATREILLE), que també es troba en llatí en la còpia *oniscus* (PLIN. *nat.* XXIX 136), i es considera equivalent del llatí *porcellio* 'porcellet' (cf. neozonims de § *porcus*). || *Volitans, cui nomen asilo Romanum est, œstrum Graii uertere uocantes* (VERG. *georg.* III 148) “L'insecte volador, el nom del qual és *asilus*, mentre que els grecs l'anomenen en traducció *estre*”. || *Hunc quem Græci œstron uocant, pecora peragentem et totis saltibus dissipantem, asilum nostri uocabant* (SEN. *ep.* 58, 2) “El que els grecs anomenen *estre*, que va voltant pels ramats i els fa dispersar-se enfurits per tot arreu dels boscs, els nostres l'anomenaven *tàvec* (*asilus*)”. ➤ És a dir, segons aquest testimoni, *asilus* era el nom més antic, ja substituït segurament en els seus temps per *tabanus* (BEAVIS 1988: 26).

℞ El mamífer *asinus Indicus* —lit. *ase de l'Índia*— potser 'rinoceront' (família *Rhinocerotidæ* GRAY). cf. altres denominacions neozoonímiques del rinoceront: § *bos Ægyptius/ Indicus*. || *Excepto asino Indico, qui uno armatus est cornu* (PLIN. *nat.* XI 128) “Exceptuat l'ase de l'Índia, que està armat amb una banya”.

## ORGANÒNIMS

℞ El recipient *asellus* —lit. *ruquet*— és segurament un atuell de bronze corinti, en forma d'ase, que hi havia a la taula de Trimalció, on no solen faltar estris de taula extravagants i cridaners. La denominació, moti-

vada per la mateixa figura de l'animal, no comporta que hi haguera un tipus de recipient especial popularment anomenat així. Probablement, l'organònim *caprunculum* (§ *caper*) i els *eculei argentei* de CÍCERÓ (§ *equus*) en són casos semblants. || *Ceterum in promulsidari asellus erat Corinthius cum bisaccio positus, qui habebat oliuas in altera parte albas, in altera nigras. Tegebant asellum duæ lances, in quarum marginibus nomen Trimalchionis inscriptum erat et argenti pondus* (PETR. 31, 9–10) “A més a més, al plat dels entremesos hi havia un asenet corinti, amb l'alforja i tot, que tenia a una part olives blanques, a l'altra negres. Cobrien l'asetet dues plàteres, a les vores de les quals hi havia inscrit el nom de Trimalció i el pes de l'argent”.



Κάνθαρος àtic (520–500 aC) de figures negres (actualment al *British Museum* 1876, 0328.5). Recipients zoomòrfics com aquest poden haver originat en llatí i en grec organònims com *asellus*. Font de la imatge: <[www.britishmuseum.org](http://www.britishmuseum.org)>

### 7. *auis, -is* (f) ‘ocell, au’

[cast. *ave, pájaro* | angl. *bird* | gr. *ὄ/ή ὄρνις, τὸ ὄρνεον, ὁ οἰωνός*]

► **DIVINES AUS RÀPIDES.** Els animals voladors gaudeixen d’un estatus tan especial dins del conjunt dels animals, que són generalment els més tabuístics de tots en moltes cultures —seguim de prop en tot aquest escoli les propostes d’ALINEI (1996: 636–8) i de BALLESTER (2006b: 33–60), i les observacions de FLORES (2000: 224) i BOBILLO (2008: 61–4) pel que fa al cas.

És precisament la capacitat de volar —que tant els separa de nosaltres *els animals de la terra*, els *humans*, i dels animals que s’arrosseguen per la terra, els rèptils— la que segurament ha vinculat els voladors amb dues coses: la mateixa *volatilitat* els ha relacionats amb l’ànima —com una cosa lleugera i voladora— bé com a *transportistes d’ànimes*, bé com a les mateixes ànimes; aquesta creença lligada al fet que els voladors habiten o circulen per espais *superiors*, ha fet que es relacionen en moltes cultures els éssers alats amb l’esfera divina i amb el *més-enllà*; és a dir, que se’ls considere missatgers o intermediaris o instruments de voluntat divina. Per cert, que la mateixa capacitat voladora dels ocells els vincula amb la rapidesa, de manera que la tríada ocell–vent–cavall (§ *equus*) és una de les imatges antigues de la rapidesa: *Neque aues neque venti citius* (PLAVT. *Bacch.* 290) “Ni les aus ni els vents [sc. remarien] més ràpid”. Diverses divinitats de moviment ràpid són alades, per això mateix: la Fama, Hermes, Iris, la Victòria (MARIÑO 2014: 47).

Els voladors més freqüentment identificats amb l’ànima en moltes cultures són *apis* ‘abella’, § *columba* ‘colom’ i § *papilio* ‘papallona’ (BALLESTER 2006b: 59; MARIÑO 2014: 25). En trobarem uns quants exemples en aquest corpus zoonímic, que vinculen els ocells amb l’esfera divina o mà-

gica (cf. PLVT. *mor.* 975a). És per aquestes concatenacions d'idees, que ja tant ALINEI com BALLESTER (*loci citati*) proposen per al llatí *auis* una etimologia provinent d'*auus* – *auia* 'avi – àvia', i en concret un diminutiu, de manera que pot haver significat en origen 'avieta', denominació de parentiu molt freqüentment aplicada a animals en contextos de mentalitat totèmica, com pot haver estat el cas, en un origen. Aquesta vinculació entre zoònim i nom de parentiu es troba indubtablement en l'armeni *hav* 'ocell – avi', que conté la mateixa arrel que el llatí *auis*.

Un altre fet relacionat amb *auis/ auus* potser il·lumina aquesta mateixa proposta etimològica d'ALINEI i BALLESTER. Observen ERNOUT i MEILLET (2001: 58 s. *auis*) que *auis*, poc representat en les llengües indoeuropees, té tendència en llatí a ser reemplaçat per formes diminutives amb més volum fònic com *auicula* (APVL. *met.* XI 7, 15), *aucellus* (Gloss. VI 112 LOEWE & GOETZ) o *aucella* (APIC. IV 5, 1) —que són, de fet, les formes que més bé han arribat a les llengües romàniques (cf. *ocell* o *oca* < *auca* < *aucella* < *auicella*) i les que trobarem com a antropònims llatins (*uide infra*). Aquesta tendència a la creació i substitució de diminutius no sols deu ser *per se* una pista de reincidència, és a dir, que s'estiguen creant diminutius d'una paraula que ja ho fóra en origen (cf. *apis*, probable diminutiu en origen > diminutiu *apicula* 'abelleta' > *abella*, ja no diminutiu), sinó que la tendència a anomenar amb diminutius és molt comuna tant a zoònims tabuístics —ocells, per exemple— com a noms de parentiu tabuístics —l'avi i l'àvia, ja tan propers al *viatge final*. I precisament aquesta teoria defén per a *auis* un significat originari de parentiu i en diminutiu, aplicat a ornitònim.

► **ALES, PRÆPES, VOLVCRIS.** A banda d'*auis*, el llatí té altres denominacions genèriques que paga la pena repassar des del punt de vista motivacional. *Ales* és pròpiament un adjectiu d'una terminació que significa

‘alat’ (cf. CIC. *nat.* II 44: *ales Auis ‘alat Ocell’*), però se sol substantivar amb el significat ‘ocell’, i sobretot ‘ocell gran’; en el nivell mitonímic, designa especialment els ocells que anuncien presagis amb el seu vol (CIC. *diu.* I 120; FEST. 3, 10–1 LINDSAY), com per exemple l’àguila i el voltor. Una motivació semblant té la també denominació *præpes* ‘lit. *que vola endavant, de dret* > ocell que vola de dret (favorable)’; per metonímia també pot significar ‘favorable’, i és que *præpes* és una denominació mitonímica general dels ocells d’auguri favorable (FEST. 287, 9–10 LINDSAY). Finalment, l’ornitònim genèric *uolucris* és també una substantivació d’un adjectiu de tres terminacions *uolucer/cris/cre* ‘volador’, aplicat a ocells i insectes voladors (*apes, muscæ*).

Tant *auis* (PLAVT. *Bacch.* 290) com *ales* (VERG. *Æn.* VIII 430; STAT. *Theb.* IV 312), *præpes* (PLIN. *nat.* VII 4) i *uolucris* s’associen a la idea de rapidesa i lleugeresa (LVCR. IV 195; PLIN. *nat.* VII 91) i, per nova metonímia, a la fugacitat i la transitorietat (VERG. *georg.* II 217; SEN. *ep.* 123, 16).

## ANTROPÒNIMS

Ⓓ Els *cognomina* diminutius *Aucellio/ Ocellio* i *Aucella/ Ocella*. Com ja s’ha comentat a l’escoli inicial, aquest ornitònim genèric té una especial tendència a refer-se en successives formes diminutives, úniques constatables en antroponímia. Aquestes formes diminutives tan quasi romàniques ja les esmenta VARRÓ (*ling.* VIII 79: *auicula, aucella*). És possible que algun *Ocella* tinga a veure no amb *auis*, sinó amb *oculus*, si fem cas a PLINI (*nat.* XI 150: *qui paruis utrisque, Ocellæ*), segons el qual el *cognomen* *Ocella* es referia als que tenien els ulls menuts.

La col·lecció epigràfica de CLAUSS/ SLABY registra seixanta-tres inscripcions d’aquestes quatre variants diminutives, entre les quals destaca,

per ordre de freqüència *Ocellio*, *Ocella*, *Aucella* i un *Aucellio*. No s'hi veu cap predominança geogràfica ni social: de fet, de manera explícita hi ha un esclau *Ocellio* (C.I.L. III 5136) del Nòric, i el qüestor de Roma *Lucius Liuius Ocella* (C.I.L. VI 1446), segurament el mateix que va ser cònsol de gener a juny del 33 dC. De fet, el *cognomen* *Ocella* era especialment emprat per la gens *Liui*. || *L(VCIO) LIVIO L(VCI) F(ILIO) OCELLÆ/ Q(VÆSTORI)/ SEGOBRIGENSES// L(VCIO) LIVIO L(VCI) F(ILIO) OCELLÆ/ SVESSETANEI* (C.I.L. VI 1446) "Per a Luci Livi *Ocella*, fill de Luci,/ qüestor,/ de part dels de Segòbriga.// Per a Luci Livi *Ocella*, fill de Luci,/ de part dels suessetans". ▶ Inscripció trobada a Roma, però referida a Luci Livi *Ocella*, qüestor de la Tarraconense. || *MERCVR(IO)/ V(OTVM) S(OLVIT) L(IBENS) M(ERITO)/ OCELLIO* (C.I.L. XIII 5003) "A Mercuri/ va fer una promesa de bon grat i amb motiu/ *Ocellio* (*Ocellet*)". ▶ Inscripció trobada a l'actual ciutat suïssa de Nyon (antiga *No-uiodunum* o *Colonia Iulia Equestris*, a la Germània Superior). || *D(IS) M(ANIBVS) S(ACRVM)/ M(ARCVS) APOCIDI/VS AVCELLA/ VIXIT ANNOS/ L/ ME(N)SES VIII* (C.I.L. VIII 24354) "Consagrat als déus Manes./ Marc Apocidi/ *Aucella*/ va viure cinquanta/ anys,/ huit mesos". ▶ Inscripció trobada a l'actual Djebel Djelloud, de Tunísia (província d'Àfrica proconsular). || En una llarga inscripció cristiana de Roma (I.C.V.R. I 2126), constituïda per una llista de noms propis, hi ha un tal *AVCELLIO* (l. 28), i més exemples d'antropònims zoonímics, una característica freqüent de l'onomàstica cristiana primitiva: tres *LEOPARDVS* diferents (l. 4, 7 i 16) i un *LEONINVS* (l. 25).

## ASTERÒNIMS

℞ *Auis* denomina genèricament fins a tres asterònims diferents, que el context ajuda a concretar:

(1) *Auis* (Ov. *fast.* V 732) = la constel·lació boreal de l'Àguila (*Aquila* = *Aql*); en asterònims de § *aquila* n'hi ha l'explicació mitològica.

(2) *Auis* (Ov. *fast.* II 266) = la constel·lació boreal del Corb (*Coruus* = *Crv*); en asterònims de § *coruus* n'hi ha l'explicació mitològica. Aquesta constel·lació també rebia la denominació genèrica *Ales* (MAN. I 417–8: *Phæbo sacer Ales* "L'ocell consagrat a Febus").

(3) *Auis* (VITR. IX 4, 3) = la constel·lació boreal del Cigne (*Cygnus* = *Cyg*); també anomenada genèricament *Ales Auis* (CIC. *Ar.* 33, 47 SOUBIRAN) o *Volucris* (VITR. IX 4, 3) —el plural *Volucres* (CIC. *Ar.* 34, 471 SOUBIRAN), en canvi, denomina conjuntament les constel·lacions del Cigne i de l'Àguila. *Auis* 'Cigne' es correspon al grec Ὀρνίς 'Cigne' (ARAT. 274). Sobre aquest cigne catasteritzat hi ha diverses explicacions. ERATÒSTENES (*cat.* 25) i HIGÍ (*astr.* II 8) consideren que és la catasterització del cigne en què es va convertir Zeus per seduir Nèmesis; la qual va pondre un ou, que Hermes va portar a Esparta i va dipositar a la sina de Leda... D'aquest ou va nàixer Helena, en una curiosa versió del mite, doncs, on la mare no és Leda. N'hi ha altres explicacions (CONDOS 1997: 95): segons una, el cigne, un ocell musical, fou catasteritzat i situat prop de la Lira (*Lyra* = *Lyr*), com un atribut d'Apol·lo; en una altra versió, la constel·lació representaria a Cigne, el cosí de Faetont, i rei de Ligúria, a qui Apol·lo va atorgar el do musical.

## ETÒNIMS

Ἰ *auis* 'ocell', dit burlescament d'una persona vestida amb robes estranyes —cartagineses, a l'exemple— potser acolorides. || *Sed quænam illæc est auis, quæ huc cum tunicis aduenit?* (PLAVT. *Pæn.* 975) "Però quin és aquell pardal [sc. el púnic Hannó] que ve cap ací vestit de túniques?".

Ἰ *rara auis* —lit. *ocell poc abundant*— 'una cosa rara, difícil de trobar, excepcional'. Aquest famós llatanisme sol tindre actualment connotacions positives: allò molt rar és excepcional, i per tant molt preat (TOSI 2012: 321). N'hi ha tres exemples clàssics, referits a diferents coses que expliquem més avall en cada exemple. És important fer notar que el primer exemple en ordre cronològic, el d'HORACI, *encara* té un significat literal.

D'altra banda, el ciceronià *auis alba* (*ad fam.* VII 28, 2) té probablement el mateix sentit que *rara auis* 'cosa rara, meravella', i se sol consi-

derar que la [rara] *auis alba* és la merla —una raresa, la *merula alba*, que era objecte d'exhibició en espectacles públics a Roma (VARRO *rust.* III 9, 17)— però també, potser, el negríssim corb (cf. IVVEN. 7, 202: *coruo rarior albo*), o, d'altra banda, la gallina (cf. IVVEN. 13, 141: *gallinæ filius albæ*) o un cigne negre (IVVEN. 6, 615). Aquests casos es comenten concretament a les respectives entrades del bestiarí. || *Sed quod tu, cui licebat, pedibus es consecutus, ut ibi esses «ubi nec Pelopidarum» (nosti cetera), nos idem prope modum consequimur alia ratione. Cum enim salutationi nos dedimus amicorum, quæ fit hoc etiam frequentius quam solebat quod quasi auem albam uidentur bene sentientem ciuem uidere, abdo me in bibliothecam* (CIC. *ad fam.* VII 28, 2) “Però el que has pogut aconseguir tu sol, a saber, estar allà on no-res dels Pelòpides... (ja coneixes el final de la dita) [sc. tindre llibertat de moviments, perquè Curi havia fugit a Patras (Peloponés) en temps de guerra civil], nosaltres ho aconseguim, aproximadament el mateix, d'una altra manera: tan aviat com ens hem entregat a la salutació matinal dels amics —visites encara més freqüents del que solien ser abans, perquè els sembla veure en mi, com una *rara auis* (*quasi auem albam*), un ciutadà amb seny— em retire a la biblioteca”.

► Carta de CICERÓ a Mani Curi, segurament de principis d'agost del 46 aC. || *Vix tamen eripiam, posito pauone uelis quin/ hoc potius quam gallina tergere palatum,/ corruptus uanis rerum, quia ueneat auro/ rara auis et picta pandat spectacula cauda* (HOR. *serm.* II 2, 23–6) “En canvi, si se't serveix paó, difícil em serà apartar-te de voler/ afalagar-te el paladar amb aquest més que amb gallina,/ corromput com estàs per coses vanes, pel fet que es vengui a preu d'or/ un ocell poc abundant i que mostri l'espectacle de la seua cua pintada”. ► En aquest primer exemple, la *rara auis* és literal: es refereix al paó servit a taula per menjar, un àpat aviar poc freqüent i per això molt preat, al contrari que la poc rara gallina. El poema és una alabança del *uiuere paruo* (II 2, 1), viure bé amb poc, amb molts exemples culinàries. El superbiós paó amb la seua cua vistosa, representa el luxe innecessari per contrast amb la humil gallina; preferir el paó és deixar-se portar per les aparences vanes i innecessàries per viure bé (II 2, 35: *ducit te species* “Et deixes portar per les aparences”), segons HORACI. || *Quisquis es, o modo quem ex aduerso dicere feci,/ non ego cum scribo, si forte quid aptius exit,/ quando hæc rara auis est, si quid tamen aptius exit,/ laudari metuum; neque enim mihi cornea fibra est* (PERS. 1, 44–47) “Oh, tu, qui sigues, a qui tot just ara he fet parlar contra mi!/ Jo, quan escric, si per casualitat m'ix alguna cosa acceptable,/ i això quan ocorre és una raresa (*rara auis*), si tanmateix m'ix alguna cosa acceptable/ no tindrè por de ser



alabat, ja que no tinc fibra de banya [sc. no sóc de pedra]". ► Ací *rara auis* ja té un significat totalment metasèmic, referit a la raresa que representa la creació d'una obra literària digna i de qualitat. || «Nullane de tantis gregibus tibi digna uidetur?»/ sit formosa, decens, diues, fecunda, uetustos/ porticibus disponat auos, intactior omni/ crinibus effusis bellum dirimente Sabina,/ *rara auis* in terris *nigroque* simillima *cycno*,/ quis feret uxorem cui constant omnia? (IVVEN. 6, 161–6) "I de tan nombroses colles no hi ha cap [sc. dona] que et semble digna?/ Suposem que n'hi haja una de formosa, decent, rica, fecunda, que als vells/ avantpassats col·loque al pòrtic, més intacta/ que una sabina que impedeix la guerra amb els seus cabells solts,/ una *rara avis* en la terra i molt semblant a un cigne negre.../ Qui suportarà una esposa amb totes aquestes qualitats?". ► Del significat literal d'HORACI al sentit literari de PERSI passem ací a l'enfocament misogin de JUVENAL: és una raresa —tan rara com un cigne negre, una altra *rara auis*— trobar una dona bella, púdica i digna actualment; i si hi haguera una dona amb totes les virtuts que enumera en aquest passatge, també malament, perquè tindria una gran altivesa (*grande supercilium!*), com la de Cornèlia, mare dels Gracs (6, 167–9).

## MITÒNIMS

▷ *auis* 'averany'. El fet que un dels mitjans més freqüents d'interpretació dels missatges divins fóra per als romans l'observació dels ocells i especialment del vol (*auspicium*) explica aquesta metasèmia d'*auis*. De fet, la mateixa paraula *auspicium* 'observació d'ocells' acaba en llatí significat 'observació dels signes divins en general' (STRUCK 2014: 313), una antonomàsia que palesa clarament el pes específic de les divines aus en la màntica.

Normalment hi ha, en ablatiu, adjectivacions que palesen si es tracta d'un bon averany o d'un de sinistre: *auī bonā/ sinistrā* o bé *auī malā/ aduersā*. El mateix ús mitonímic es dona també en el sinònim *ales* '[ésser] alat > ocell': *bonā alite* (CATVLL. 61, 19–20) = *secundā alite* (HOR. *epod.* 16, 23), o *malā alite* (HOR. *epod.* 10, 1). cf. basc *zori on* '(bon ocell) > bona sort!' i *zori gaitz* '(mal ocell) > mala sort' (actualment per a 'ocell' s'empra el diminutiu

*txori*) o castellà antic *buen auze* ‘bon ocell > bona sort’ (BALLESTER 2006b: 58).

Aquest ús mitonímic de l’ornitònim ‘ocell – presagi’ és el que té en grec específicament οἰωνός (CHANTRAINE 2009: 761 *s.u.*), enfront de l’ornitònim més genèric ὄρνις. De fet, οἰωνός denomina molt específicament ocells grans de presa (HOM. *Od.* XVI 216), i sobretot l’àguila (HOM. *Il.* XXIV 293), reina del cel i dels presagis.

Afegim ací un exemple d’un ornitònim concret no inclòs al repertori general, per constatar fins a quin punt el potencial mitonímic dels ocells produeix metasèmies de gran interès; es tracta de l’au nocturna *strix/striga* ‘òliba’ (*Tyto alba* SCOP. o genèric dels estrigiformes), còpia del grec στρίγξ o de l’acusatiu στρίγγα (ERNOUT & MEILLET 2001: 656 *s. striga*). L’associació amb la nocturnitat (STAT. *Theb.* III 511: *Nocturnæque gemunt striges* “Gemen guen les nocturnes òlibes”) i l’agressivitat (TIB. I 6, 16: *E tectis strix uiolenta canat* “Que cante una violenta òliba des de les teulades”), i en general amb l’eteri món dels mals esperits, explica una deriva cap a un significat ‘vampir – bruixa – mal esperit’. CAPPONI (1979: 468) no veu relació entre l’ocell i aquest altre significat mitonímic, però els fets sí que parlen d’una relació ideològica —*ergo* motivacional, *ergo* etimològica— entre tots dos. Per a grecs i romans, era un ocell de mal averany i es considerava que succionava de nit la sang dels xiquets; la creença, ben documentada (PLAVT. *Pseud.* 829; OV. *fast.* VI 133–40; PLIN. *nat.* XI 232 etc.), explica la metasèmia, encara viva en l’italià *strega* ‘bruixa’. Bon exemple d’aquest ús són les referències de PETRONI (63, 4; 134, 1) a les *strigæ*.

Encara dues dades més que reforcen aquesta vinculació; un altre nom llatí de les bruixes —a banda de *sagæ* ‘presagioses’, *striges/strigæ* i *ueneficæ* ‘emmetzinadores’— era *uolaticæ* (FEST. 414, 23–31), és a dir, *volado-*

res, on es manté la vinculació entre les bruixes i els voladors. D'altra banda, ISIDOR (or. XII 7, 42) diu que *Hæc auis uulgo amma dicitur* "Aquest ocell [sc. *strix*] s'anomena popularment *amma*", una denominació del lèxic familiar que significa 'mare, nodrissa, dida' (CHERUBINI 2014: 134). Una tal denominació per a la *strix* és ben indicativa de creences i supersticions relacionades amb aquesta au nocturna: les denominacions de parentiu són habitualment aplicades a animals, normalment no domèstics —i sobretot els considerats perillosos o nocius (llop, ós, rabosa, serp...)— per a aconseguir així la seua *amistat* col·locant l'animal al centre de l'univers com a avantpassat i parent pròxim (ACUÑA & GARROSA 2006: 5). És un cas semblant, doncs, al genèric § *auis* i l'etimologia parental proposada, i ben probablement també a § *papilio*. || *Qua ego hunc amorem mihi esse aui dicam datum?* (PLAVT. *Cas.* 616) "Amb quin tipus de presagi puc dir que m'ha estat donat aquest amor?". || *Liquido exeo foras auspicio, aui sinistra* (PLAVT. *Ep.* 184) "Isc ací fora amb un auspici clar, bon auguri [lit. *amb un ocell per l'esquerra*]". || *Mala ducis aui domum/ quam multo Græcia repetet milite* (HOR. *carm.* I 15, 5–6) "Amb mal averany t'emportes a casa/ a la que Grècia reclamarà amb molt de soldat [sc. Helena]". || *Ite bonis auibus prolemque accersite nostram* (OV. *met.* XV 640) "Aneu amb bon averany i feu vindre la nostra descendència". || *Vbi illi uana iniecerint missilia et effusi stantibus uobis se intulerint, tum micent gladii et ueniat in mentem unicuique deos esse qui Romanum adiuuent deos qui secundis auibus in prælium miserint* (LIV. VI 12, 9) "[Parla el dictador Aulus Corneli Cossus a les tropes romanes a punt d'entrar en combat contra l'exèrcit volsc, l'any 385 aC:] Quan aquells hagen disparat inútils projectils i es llancen en desordre contra vosaltres que restareu fermes, llavors que brillen les espases i que a cadascú li vinga a la ment que són els déus els que ajuden els romans, els déus els que amb els seus averanys favorables els envien al combat".

### 8. *bēstia*, -æ (f) ‘bèstia, animal’

[cast. *bestia, fiera* | angl. *beast, animal, creature* | gr. τὸ θηρίον]

► **UNA MALA BÈSTIA!** *Bestia*, sense etimologia clara, denominava tota mena d'animals, salvatges o domèstics —encara que sobretot ferotges terrestres— per oposició als humans, com és el cas de l'ase (SVET. *Aug.* 96), l'elefant (LIV. XXXIII 9, 7), l'eruga (PLAVT. *Cist.* 728), el gos (CIC. *Rosc. Am.* 20, 56) i, molt habitualment, la serp (PLAVT. *As.* 695; *Pæn.* 1034: *proserpens bestia*), fenomen vigent *encara* per exemple en el castellà *bicha* o l'italià *biscia* (< *bestia*), que són noms de serp; d'altra banda, també el castellà *bicho* prové d'una forma masculina del zoònim, *bestius*. La denominació llatina *bestia* inclou tant *fera* —la bèstia fera— com *belua* —bèstia de gran mida o ferocitat. El diminutiu *bestiola* és una manera freqüent de dir *insecte* en llatí (VITR. VI 6, 4; PLIN. *nat.* XIX 182, 7 etc.).

Com es veurà als etònims, les adjectivacions de *bestia* són prou negatives, en la mateixa línia que *belua: damnifica* ‘nociva’ (PLAVT. *Cist.* 728), *fera* ‘ferotge’ (AMM. XXIII 6, 50), *mala* ‘dolenta’ (PLAVT. *Bacch.* 55), *nequam* ‘malvada’ (PLAVT. *Cist.* 728), *nequissima* ‘malvadíssima’ (PLAVT. *Rud.* 610), *truculenta* ‘cruel’ (*ad Her.* 4, 51).

► **AD BESTIAS! O LA BESTIALITZACIÓ HUMANA.** *Ad bestias condemnare* (SVET. *Cal.* 27, 3), *ad bestias dare* (PETR. 45, 8), *ad bestias mittere* (CIC. *Pis.* 89) o *bestiis obicere* (SALL. *Iug.* 14, 15) són expressions habituals en llatí per a condemnar un humà a lluitar contra les bèsties a l'amfiteatre. «The arenas served to brutalize and radicalize the divisions between animals and non-humans. And while the sacrifice served as a focus for the relationship between humans and domestic animals, which was basically a contract relationship, the arena focused in principle on the domination» (GILHUS 2006: 36).

Ens permetrem ara de fer un ús metafòric d'aquestes expressions: entregar un humà a les bèsties, fer-lo passar de l'àmbit humà a l'àmbit bestial: «A third type of entertainment [sc. a més de lluites entre gladiadors i entre animals] offered displays of animal killing humans who had threatened the community —criminals and prisoners of war, for example— and had therefore chosen to act like and be treated like irrational beasts» (SHELTON 2014: 466). Efectivament, una vegada l'ésser humà es vol convèncer que no és un animal, o, en tot cas, que és un animal d'estatus superior a tota la resta, un recurs ben clàssic i útil de denigració d'un enemic serà *enviar-lo a les bèsties*, *bestialitzar-lo*, *animalitzar-lo*: *Non homo, sed belua* (CIC. *Phil.* 6, 3, 7) “No persona, sinó bèstia”. Les metàfores bestialitzadores s'han emprat des de temps antics en processos d'inclusió i exclusió. L'oposició antiga entre animals i humans és part d'un sistema metafòric més ample on les formes de comportament humà són enteses en termes de comportament animal. Precisament, un dels usos metafòrics més típics és caracteritzar l'altre (criminal, enemic, estranger) com a una bèstia (GILHUS 2006: 264). D'altra banda, SÈNECA equipara xiquets i animals, perquè només entenen el llenguatge del fuet (*const.* 11–12). A més, en llatí, domesticació i doma són imatges motivacionals per a verbs que denominen maneres de submissió humana, com *subiungere* i *domare* (FRANCO 2014: 252).

Efectivament, aquesta bestialització es troba en tots els àmbits de la literatura llatina, però és especialment abundant en textos polítics: quan es tracta d'acusar un enemic polític de voler desestabilitzar i trencar la situació política *normal*, la salut de l'estat, se sol emprar —a més de les metàfores de la pesta, la malaltia, l'incendi, la bogeria— l'insult de *bèstia* o *monstre*: *animal*, *belua*, *bestia*, *monstrum*, *pecus*, *portentum* *prodigium*, *propudium* (OPELT 1965: 143). Per això considerem oportú integrar en aquest escoli un

comentari sobre hiperònims zoonímics afins a *bestia* (*animal*, *belua*, *fera* i *pecus*), bàsicament per l'ús etogràfic potencial com a ledoriònims (*cf.* etònims). Lema propi en aquest repertori només el té *bestia* perquè de tots aquests termes és el que fa més moviments metasèmics.

Pel que fa a *animal*, l'etimologia era clara per als antics (IS. *or.* XII 1, 3): *Latine autem animalia siue animantia dicta, quod animentur uita et moueantur spiritu* "En llatí s'anomenen *animals* o bé *animants*, segurament perquè estan animats per la vida i es mouen gràcies a l'impuls de l'esperit". I, efectivament, la motivació darrera que hi ha en el llatí *animal* és *anima* (equivalent al grec ψυχή), que d'un concret i primer significat 'respiració, buf, alé', va passar a significar 'aire com a principi vital > buf de vida, ànima', fins a arribar a significar també 'ànima dels morts', el darrer alé que exhala el difunt (ERNOUT & MEILLET 2001: 34 s. *anima/ animus*). Del significat original d'*anima* es va crear un adjectiu *animalis/e* 'que respira, animat' (potser un semicalc del grec ἔμψυχος), que és d'on finalment prové el substantiu neutre apocopat *animal* 'ésser viu que respira, ésser vivent'. En principi, aquest hiperònim designava qualsevol ésser vivent, inclòs l'ésser humà. Això no obstant, es troba freqüentment en llatí una oposició entre *animal* i *homo* (VARRO *ling.* VII 103; CIC. *nat.* II 47, 122; SEN. *ep.* 76, 6; QVINT. *inst.* VI 3, 57; PLIN. *nat.* XXVIII 37; COLVM. *rust.* XII 31; CVRT. VIII 9, 16), que n'explica l'ús com a ledoriònim per a humans (*cf.* més avall etònims).

Quant a *belua*, aquesta forma denomina l'animal per oposició als humans, i sovint s'hi subratlla la grandària, la ferocitat o la inintel·ligència: és l'*enorme fera ferotge*. Aquest hiperònim denomina animals en general, en oposició amb els humans (CIC. *off.* I 30, 105; II 5, 16–17), però la *belua* per antonomàsia és l'elefant (TER. *Eun.* 415; SIL. XI 543; CVRT. VIII 14, 33; Ov.

*trist.* IV 6, 7: *belua Inda*; IVVEN. 10, 158: *belua Gætula*). *Belua* és molt a sovint adjectivada *immanis* ‘cruel, desprietat – enorme’ (CIC. *Verr.* II 5, 109; *Phil.* 4, 12; 13, 5). Altres adjectivacions molt descriptives, que ja entren a l’ús etogràfic, però que, sens dubte, provenen de la concepció negativa d’allò animal, són les següents: *audax* ‘agosarada’ (CIC. *Mil.* 32; 40; 85), *importun[issim]a* ‘cruel[íssima]’ (CIC. *Phil.* 6, 7, 2; *Pis.* 8, 5), *impura* ‘impura’ (CIC. *leg.* 3, 22), *impurata* ‘bruta’ (PLAVT. *Rud.* 543), *nefaria* ‘execrable’ (CIC. *Mil.* 32, 2), *pestifera* ‘destructora’ (CIC. *Phil.* 7, 27, 6), *tætra|tæterrima* ‘repugnant[íssima]’ (CIC. *prou.* 15; *Sest.* 16; *Phil.* 3, 28; 12, 26). Segons l’estudi de FAUST (1969: 97) sobre ledoriònims zoonímics llatins, *belua* és, amb diferència, el més testimoniats pels autors.

Pel que fa a la denominació *fera*, prové de l’adjectiu *ferus/a/um* substantivat en femení, en el qual es sobreentén *bestia fera/ fera bestia* ‘bèstia ferotge’: *Africa parens et nutrix ferarum bestiarum, maxime serpentium* (VITR. VIII 3, 24) “Àfrica, engendradora i nodridora de bèsties ferotges, sobretot de serps”. La paraula està etimològicament emparentada amb el grec θήρ ‘animal de presa, fera’, testimoniats en eòlic φήρα, aplicat sobretot als Centaures (HESYCH. s. φήρα, Φήρες, φηρία). En jónicoàtic la forma habitual n’és θηρίον, un antic diminutiu ja no sentit com a tal, que denomina una bèstia bruta, verinosa, especialment aplicat a les serps, com el llatí *bestia*. Vegem breument un exemple de bestialització humana amb *fera*; els cesarians són comparats per Pompeu amb feres a causa de la gran capacitat de resistir grans penúries: *Famem et ceteras necessitates, non cum obsiderentur modo sed et si ipsi alios obsiderent, tanto opere tolerabant, ut Dyrrachina munitione Pompeius uiso genere panis ex herba, quo sustinebantur, cum feris sibi rem esse dixerit amouerique ocius nec cuiquam ostendi iusserit, ne patientia et pertinacia hostis animi suorum frangerentur* (SVET. *Iul.* 68, 2) “[sc. Els soldats de

Cèsar] tenien tanta capacitat de patir fam i altres penúries —no sols quan eren assetjats sinó també quan eren ells els qui feien el setge— que Pompeu, després de veure en la fortificació de Dirraqui el tipus de pa fet d’herba amb què s’alimentaven, va dir que s’enfrontava amb feres, i va manar retirar ràpidament el pa i que no fóra mostrat a ningú, no fóra cas que els ànims dels seus soldats defalliren per la duresa i la tenacitat de l’enemic”.

Finalment, *pecus* –*ūdis* (f) és un hiperònim un poc diferent dels anteriors. A sovint *pecus* denomina els animals per oposició als humans (LVCR. I 116; V 228; VERG. *Æn.* I 743; VIII 27). En general *pecus* denomina, amb successives especialitzacions: qualsevol animal no humà (MART. V 37, 5: *pecus* ‘elefant’; PLAVT. *Pseud.* 834: *pecudes* ‘peixos’) > bestiar gros (bou, cavall, ase etc.) i sobretot petit (cabra, ovella, porc etc.), generalment domèstic (LVCR. I 14: *feræ, pecudes*) > en singular, especialització *pecus* ‘ovella, xai’ (IVVEN. 13, 232; SVET. *Tib.* 32, 5).

D’aquesta arrel hi ha dues altres paraules molt properes: un antic *pecu*, –*us* (n) ‘bestiar – diners’, que va acabar sent substituït per un *pecus*, –*oris* (n) ‘bestiar, ramat [sobretot d’ovelles]’; i aquest substantiu neutre col·lectiu es confon freqüentment en l’ús i el significat amb el femení *pecus*, –*udis* (SVET. *Tib.* 32, 5). De fet, l’italià *pecora* ‘ovella’ prové de l’antic col·lectiu llatí. Per cert, la deriva al significat ‘riquesa, diners’ (*pecu*, *pecunia*) s’explica perquè *In pecore pecunia tum pastoribus consistebat* (VARRÓ *ling.* V 95) “En temps antics la base econòmica dels pastors estava fonamentada en el bestiar”, i, ben probablement, el bestiar menut, font de llet, formatge i llana (BLOK 1980: 351). La riquesa per antonomàsia, doncs, era el bestiar (HOWE 2014: 142), i això explica que *[la riquesa en] bestiar* esdevinguera, per antonomàsia, *la riquesa [en bestiar]*. Tant *pecunia* com *capital*



(< *caput* ‘cap de bestiar’) són d’alguna manera semizoònims que mostren d’on provenia la la riquesa en altres temps (DELORT 1984: 121), i més clarament encara ho fa el castellà *ganado*, que prové de *ganar*.

## ANTROPÒNIMS

∞ El cognomen **Bestia**, i un raríssim masculí **Bestius** (A.E. 1993, 292). No és un *cognomen* de gran testimoniatge epigràfic (set inscripcions en registra el repertori de CLAUSS/ SLABY), però té la importància d’haver estat un *cognomen* de la gens *Calpurnia*, una gens plebea de probable origen etrusc, a la qual pertanyia per exemple el cònsol del 111 aC *Lucius Calpurnius Bestia* o el tribú de la plebs *Lucius Calpurnius Bestia*, simpatitzant de la conjura de Catilina (SALL. *Cat.* 17, 4, 1). No semblen existir en onomàstica les altres denominacions genèriques com *animal* o *belua*. ∥ *D(IS) M(ANIBVS)/ IVLI VARI/ SATVRISCI/ DEF(VNCTI) ANN(ORVM) XI/ L(VCIVS) VARIVS SA/TVRISCVS/ ET AVIDIA BES/TIA FILIO P(IENTISSIMO) F(ECERVNT) (C.I.L. III 2378)* “Consagrat als déus Manes/ de Juli Vari/ Saturisc,/ traspassat als onze anys./ Luci Vari Sa/turisc/ i Avídia Bès/tia ho feren per al seu fill amorosíssim”. ➤ Inscripció trobada a l’actual ciutat croata Solin (antiga *Salona*, a la província de Dalmàcia). ∥ *L(VCIVS) CALPVRNIVS/ L(VCI) ET BESTIÆ L(IBERTVS) HERMES/ V(IXIT) A(NNOS) XX (C.I.L. VI 14169)* “Luci Calpurni/ Hermes, llibert de Luci i de Bèstia,/ va viure vint anys”. ➤ Inscripció trobada a Roma. Precisament un llibert de la família dels *Calpurnii Bestia*.

## ASTERÒNIMS

∞ **Bestia**, la constel·lació austral coneguda actualment com el Llop (*Lupus* = *Lup*), situada sota la constel·lació de Lliura, entre Centaure i Escorpí; calc de l’asterònim grec Θηρίον. És el que sosté amb les mans el Centaure Quiró; ERATÒSTENES (*cat.* 40) no en dóna cap explicació mítica, però altres fonts l’identifiquen amb el llop en el qual es va convertir Licòn (CONDOS 1997: 82). ∥ *Tenet in manibus simulacrum, id quod bestiam astrorum*

*periti nominauerunt* (VITR. IX 5, 1) “[sc. Centaure] sosté en les mans una figura, el que els astrònoms han anomenat *bèstia*”.

## ETÒNIMS

▷ *bestia* ‘[mala] bèstia’, despectivament aplicat a persones, sobretot a males persones rapaces (WORTMANN 1883: 14).

Com a ledoriònim és molt més freqüent la denominació afí *belua* ‘bèstia, animal, imbècil’, a vegades també ‘desvergonyit’ (WORTMANN 1883: 14). Segons OPPELT (1965: 142 n. 34), l’etogràfic *belua* és una còpia llatina del grec, entenem que de θηρίον (ARISTOPH. *Plut.* 439); és possible, però el fenomen de l’animalització per denigrar els humans es troba en multitud de llengües i dins del mateix llatí. *Belua* és un insult molt freqüent entre els esclaus de les comèdies —juntament amb *simia*— i d’ús molt estés en llatí; CICERÓ, per exemple, en fa un ús abundant, perquè converteix en bèsties inhumanes als seus grans enemics: Verres (*Verr.* II 5, 109), els catilinaris (*Sulla* 76), Clodi (*har.* 5; *Mil.* 32; 40; 85; *prou.* 15; *Sest.* 16), Pisó (*Pis.* 8, 5), Marc Antoni (*Phil.* 3, 28; 4, 12; 6, 7; 7, 27; 13, 22); els seus sequaços (*Phil.* 13, 5) i el seu germà Luci Antoni (*Phil.* 12, 26). Tal és la importància d’aquest ús etogràfic de *belua*, que n’adjuntem uns quants exemples textuais a continuació dels de *bestia*.

Semblantment s’empra com a ledoriònim *animal* ‘animal, bèstia, monstre’. Verres —el nom zoonímic del qual, *uerres* ‘verro’, ja és prou emprat etogràficament per CICERÓ— és titlat de *Tam perfidiosum, tam importunum animal* “Tan pèrfid, tan desprietat animal” (CIC. *Verr.* II 1, 42) i Clodi de *Funestum illud animal* “Aquell funest animal” (CIC. *Pis.* 21, 7).

També és prou freqüent com a ledoriònim el femení *pecus* ‘bèstia’, emprat per CICERÓ contra els seus enemics: Clodi és *pecus* i *belua* (CIC. *har.* 5), Pisó és una *Impurissima atque intemperantissima pecus* “Bèstia impu-

ríssima i entregada als màxims excessos” (CIC. *Pis.* 72), Marc Antoni i els seus sequaços no són homes, sinó *pecudes* (CIC. *Phil.* 2, 30; 8, 9).

Exemples textuals amb *bestia*: || *Male ego metuo miluos, / mala illa bestia est, ne forte me auferat pullum tuom* (PLAVT. *Pæn.* 1292–3) “Mala por tinc jo dels milans [sc. el soldat Antamènides], / aquell és una mala bèstia, no siga que se m’emporte a mi [sc. la cortesana Adelfàsia], el teu pollet”. ▶ cf. PLAVT. *Bacch.* 55. || *Nam si istum impunitum dimiseritis, in uosmet ipsos, mihi credite, feram et truculentam bestiam, iudices, inmiseritis* (ad Her. 4, 51) “Perquè si el deixeu anar a eixe, cregueu-me, jutges, us llançareu contra vosaltres mateixos una ferotge i sanguinària bèstia”. || *Noli admirari quare tibi femina nulla, / Rufe, uelit tenerum supposuisse femur, / non si illam raræ labefactes munere uestis / aut perluciduli deliciis lapidis. / Lædit te quædam mala fabula, qua tibi fertur / ualle sub alarum trux habitare caper. / Hunc metuunt omnes; neque mirum: nam mala ualdest / bestia, nec quicum bella puella cubet. / Quare aut crudelem nasorum interfice pestem, / aut admirari desine cur fugiant* (CATVLL. 69) “No et sorprengues, Rufus, de per què cap dona vol posar-te a sota la tendra cuixa, / ni tan sols si la sedueixes amb el regal d’un vestit exòtic / o amb els encants d’una pedra preciosíssima. / A tu t’està fent mal una certa contarella que diu / que sota la vall de les teues aixelles habita un ferotge cabró. / A aquest li tenen por tots; i no m’estranya, perquè és una molt mala / bèstia, amb qui una xicona guapa no dormiria. / Per tant, o mata la cruel pesta dels nassos, / o deixa de sorprendre’t de per què fugen de tu”.

Exemples textuals amb l’etònim *belua*: || *Iam postulabas te, impurata belua, / totam Siciliam deuoraturum insulam?* (PLAVT. *Rud.* 543) “Ja pretenies, bèstia impura / engolir-te tota l’illa de Sicília?”. ▶ Més exemples de comèdia: PLAVT. *Trin.* 952–3; TER. *Eun.* 704–5; *Phorm.* 600–2 || *Cum homine enim crudeli nobis res est an cum fera atque immani belua?* (CIC. *Verr.* II 5, 109) “Però és que ens les estem havent amb una persona cruel o amb una fera ferotge i monstruosa?” [sc. Verres]. || *Nolite, iudices, arbitrari hominum illum impetum et conatum fuisse—neque enim ulla gens tam barbara aut tam immanis umquam fuit in qua non modo tot, sed unus tam crudelis hostis patriæ sit inuentus—, beluæ quædam illæ exportentis immanes ac feræ forma hominum indutæ extiterunt* (CIC. *Sull.* 76) “No penseu, jutges, que aquell atac i atemptat va ser propi d’éssers humans —ja que no ha existit mai cap poble tan bàrbar o tan ferotge en què s’hagen trobat, no ja tants, sinó un sol enemic de la pàtria tan cruel com aquest [sc. Catilina]—; [sc. els catilinaris] van ser unes bèsties monstruoses com les dels prodigis i unes feres revestides de forma humana”. || «*Quid*

*stas, miles?» inquit «non cum Latino Sabinoque hoste res est, quem uictum armis socium ex hoste facias; in beluas strinximus ferrum; hauriendus aut dandus est sanguis» (LIV. VII 24, 5) “Perquè et quedes parat, soldat? —diu [sc. el cònsol plebeu Marc Popili Lenat als soldats romans en combat amb els gals, molt prop de la porta Capena de Roma, l’any 350 aC]—. No ens les estem havent amb el llatí o el sabí, a qui convertiràs d’enemic en aliat després de vèncer-lo en guerra; hem desembeinat l’espasa contra animals salvatges; cal vessar tota la seua sang o bé entregar la nostra”. ► cf. semblantment dels gals LIV. XXXVIII 45, 11. || *Nec salutationes tuas fuga et uastitas sequitur: remoramur resistimus ut in communi domo, quam nuper illa immanissima belua plurimo terrore munierat* (PLIN. pan. 48, 3) “A les teues salutacions matinals no els segueixen la fugida i la soledat: ho allarguem, ens resistim a anar-nos-en com en una casa comuna, que fins fa poc aquella bèstia monstruosíssima [sc. Domicià] havia omplit d’un terror enorme”. || *Principatum [...] diu tamen recusavit; impudentissimo mimo adhortantis amicos increpans ut ignaros, quanta belua esset imperium* (SVET. Tib. 24) “El principat [...], però, [sc. Tiberi] el refusà molt de temps; amb la més desvergonyida de les comèdies, increpava els amics que l’animaven, dient-los que no sabien quin monstre tan gran era el poder”.*

## TOPÒNIMS

↳ *Bestia Desolata* o *Desoluta* (*Tabula Peutingeriana*) o bé *Bestigia Daselenga* (*Cosmographia Ravennate*) són els discutits noms possibles d’una *statio* de Gedròsia en el camí de Pèrsia a Índia. El topònim fa tot l’aspecte de ser una caricatura o un calc d’una llengua indígena, i TOMASCHEK (1897: 359–60) hi proposa un origen en el persa *vastiya* ‘assentament, llogaret’. || *Rau.* 43, 2; *Tab. Peut.* 12, 2; *Barrington Atlas* 6A3.

### 9. *bōs, bouis* (m/f) ‘bou, toro — vaca’

[cast. *buey, vaca* | angl. *ox/ bull – cow* | gr. *ὄς ἢ βοῦς*]

*Bos taurus* L. i genèric de bovins

► El zoònim *bos* és el terme genèric llatí dels bovins, sense diferenciació de gènere. *Bos* prové, segons ERNOUT i MEILLET (2001: 74 s. *bos*), d’un antic *\*g<sup>w</sup>ōus* amb tractament labialitzant testimoniats en oscumbre (umbre *bum* = llatí *bouem*), raó per la qual es pensa que la forma llatina té també aquest origen, ja que en llatí se n’esperaria un resultat *\*uos*. L’arrel onomatopeica és comuna a moltes altres llengües indoeuropees: alemany *Kuh* ‘vaca’, armeni *kov* ‘vaca’, grec *βοῦς*, irlandés *bó* ‘vaca’, letó *gūovs* ‘vaca’, sànscrit *gauḥ* etc.

► **EL GRAN ANIMAL BANYUT DE TREBALL.** El bou és l’animal de treball per excel·lència entre els romans: *Mutæ bestiæ laboriosissimæ boues et oues: boues, quorum beneficio panem manducamus; oues, quod lana illæ nos gloriosos faciunt* (PETR. 56, 4) “Mudes bèsties treballadoríssimes, els bous i les ovelles: els bous, gràcies als quals mengem pa; les ovelles, perquè amb la seua llana ens fan vanagloriosos”. Els bous tenien tres usos principals (TOYNBEE 2013: 151–2): animal de tir en granges (SVET. *Vesp.* 5, 4: *bos arator*) o en l’exèrcit; animal de sacrifici per a la religió oficial (p. ex. *suouetaurilia*); aliment d’humans, tant en context militar com civil. Dos trets destaquen en el bou —i, òbviament, en el § *taurus*— que solen motivar-ne l’ús metafòric: les **banyes**: *Insignes geminis cornibus* “Distingits per les dues banyes” (AVIAN. 8, 8); però, sobretot, la **grandària**: *ingens* ‘enorme’ (AVIAN. 31, 1), *magna membra* ‘grans membres’ (AVIAN. 31, 9), *magnitudo* ‘grandària’ (PHÆDR. I 24, 3).

Afegim uns quants testimonis més que insisteixen en la grandària del bou, perquè expliquen prou clarament diverses metasèmies a partir de § *bos* significant simplement ‘gran, fort’. Val a dir també que semblen tots

ells grecs, llengua en què és constatable l'ús d'un prefix augmentatiu βου- 'gran' a partir dels autors còmics (CHANTRAINE 2009: 179 s. βου-). Heus ací unes paraules de VARRÓ (*rust.* II 5, 4-5) sobre el tema: «*Noui*» *inquit ille* «*maiestatem boum et ab his dici pleraque magna, ut busycon, bupæda, bulimon, boopin, uuam quoque bumammam*» “Conec —diu ell— la grandària dels bous i sé que la majoria de coses grans prenen el nom d'aquests, com la *figa grossa* [lit. *bou-figa*], el *xicot* [lit. *bou-xic*], la *bulímia* [lit. *bou-fam*], d'*ulls grossos* [lit. *bou-ulls*], també el *raïm de mamella de vaca* (lit. *bou-mamella*)”. A aquest testimoni tan aclaridor de l'ús adjectival del zoònim *bou* amb el significat 'gran', es pot afegir el de FEST (29, 17-20 LINDSAY), referit, però, també al grec: **Bulimum** *Græci magnam famem dicunt, adsueti magnis et amplis rebus præponere βου, a magnitudine scilicet bouis. Hinc est, quod grandes pueros βούπαιδας appellant, et mariscam ficum βούσυκον* “*Bulímia* anomenen els grecs una gran fam, acostumats a anteposar *bu-* a les coses grans i amples, a causa de la grandària del bou. Així s'explica per què anomenen *bou-xicots* (βούπαιδας) als xicots grans, i *bou-figa* (βούσυκον) a les figues grosses”. Tot i que el llatí no és llengua tan donada a la composició com el grec i no hi ha aquest prefix *bu-*, és cosa palesa que el bou ha d'haver estat fins a cert moment l'animal gran per antonomàsia, i l'ús metatèsmic per a neozoònims no fa més que evidenciar-ho.

## ASTERÒNIMS

↳ **Boues** —lit. els *Bous*—, nom probablement romà genuí de la constel·lació boreal de l'Óssa Major o el Carro (*Ursa Major* = *UMa*). Els antics grecs i romans han volgut veure en aquesta constel·lació essencialment tres coses diferents: una óssa (cf. asterònims en § *ursus*), un carro (Ἄμαξα/*Plaustrum*), i bous llauradors, un per cada estrella; en efecte, una altra de-

nominació també potser genuïnament romana d'aquesta constel·lació era [Septen]Triones (VERG. *Æn.* I 744; IS. *or.* III 71, 7), els [Set] Bous Llauradors, que denominaven les constel·lacions de l'Óssa Major i l'Óssa Menor, i, per lleu metonímia, les regions d'aquelles zones: el nord (*septentrio, septentriones*), el vent del nord (*septentrio*). || *Has septem stellas Græci ut Homerus uocant ἄμαξαν et propinquum eius signum βοότην, nostri eas septem stellas boues et temonem et prope eas axem; triones enim et boues appellantur a bubulcis etiam nunc maxime cum arant terram* (VARRO *ling.* VII 74) "Aquestes set estrelles, els grecs —per exemple, HOMER— les anomenen *Carro* i la constel·lació veïna, *Bover*; els nostres anomenen les set estrelles *bous* i *timó* i prop d'elles *l'eix*; i és que són anomenades pels bovers *bous de llaura* i *bous* encara ara, sobretot quan llauren la terra".

↳ *Icarii boues* —lit. *els bous d'Icari*— és un nom de la constel·lació boreal del Bover (*Boötes = Boo*), que mitològicament se sol considerar la catasterització d'Arcas, el fill de Cal·listo i Zeus (ER. *cat.* 8 & HYG. *astr.* II 4, 1). Aquesta manera d'anomenar la constel·lació (PROP. II 33, 24) respon, però, a un altre mite que narra també HIGÍ (*astr.* II 4, 2): aquest Icari era el pare d'Erígona, al qual Dionís va ensenyar el secret de l'elaboració del vi com a premi per la seua justícia i pietat. Un dia, Icari va regalar vi a uns llauradors, que el van beure fins a embriagar-se, i es van pensar que Icari els havia volgut enverinar; per això el van matar. La seua filla Erígona, amb l'ajut de la seua gossa, va trobar el cos del pare i es va penjar tot seguit en un arbre. Erígona es va catasteritzar en la constel·lació de Verge (*Virgo*), Icari en la constel·lació del Bover (*Bootes*) i la gossa en la constel·lació de Ca Menor (*Canis Minor*).

## ETÒNIMS

↳ El verb *bouin[i]ari* 'provocar, injuriar, detractar', potser prové, en última instància, del zoònim en qüestió, a través d'un adjectiu *bouinus/a/um*. Si això és cert, es tractaria d'una denominació etogràfica traslla-

dada d'un concret i palpable tret del comportament investidor dels bous. cf. *bouinator* 'esvalotador, provocador' (LVCIL. 417 MARX). || *Bouiniatur: conuiciatur* (FEST 27, 26 LINDSAY) "Boueja 'provoca, injuria'".

## NEOZOÒNIMS

⌈ El peix selaci *bos*, potser algun tipus de rajada o de manta (probablement *Mobula mobular* BONNATERRE), que té dues extremitats a l'altura del cap que recorden dues banyes. L'ictiònim *bos* és un calc probable del grec βούς [ó θαλάσσιος] (ARISTOT. *hist.* 540b17), com deixa veure el testimoni de PLINI. || *Planorum piscium alterum est genus, quod pro spina cartilaginem habet, ut raia, pastinacæ, squatinæ, torpedo et quos bouis, lamia, aquilæ, ranæ nominibus Græci appellant* (PLIN. *nat.* IX 78) "Entre els peixos plans, hi ha un tipus que en lloc d'espina té cartilag, com les rajades, les escurçanes, els escats, la tremolosa i els peixos que els grecs anomenen amb els noms del bou, de la làmia, de l'àguila, de la granota".

⌈ El mamífer *bos* 'ren' (*Rangifer tarandus* L.), ben probablement. || *Est bos cerui figura, cuius a media fronte inter aures unum cornu existit excelsius magisque directum his, quæ nobis nota sunt, cornibus; ab eius summo sicut palmæ ramique late diffunduntur* (CÆS. *Gall.* VI 26, 1-2) "Hi ha un bou [sc. a la selva Hercínia de Germània] amb forma de cérvol, de la meitat del front del qual li creix una banya molt alta i més recta que les banyes que ens són conegudes; des de l'extrem de la banya, s'estenen amplament com palmes i ramells".

⌈ El mamífer *bos ferus/ siluestris* —lit. *bou salvatge*— 'bisó' (*Bison bonasus* L.), també anomenat en llatí amb el zoònim d'origen germànic *bison* (PLIN. *nat.* VIII 38). || PLIN. *nat.* XXVIII 159 i 256.

⌈ El mamífer *bos Ægyptius/ Indicus* —lit. *bou egipci/ indi*— 'rinoceront' (família *Rhinocerotidæ* GRAY), probablement, també anomenat en llatí amb la còpia grega *rhinoceros* (PLIN. *nat.* VIII 71) o amb el neozoònim *asinus Indicus* (§ *asinus*). || *Indicos boues unicornes tricornesque* (PLIN. *nat.* VIII 72) "Bous indis, d'una banya i de tres banyes". || *Rhinocerotem quidam esse aiunt bouem Ægyptium* (FEST. 332, 29 LINDSAY) "Hi ha qui diu que el rinoceront és el bou egipci".



7D El mamífer *Luca bos* ‘elefant’ (§ *elephantus*). Aquest famós neo-zònim, interpretat tradicionalment —a partir de VARRÓ— com *vaca lucana* o *bou lucà*, ofereix algun problema d’interpretació lingüística. El primer testimoni de *Luca bos* és de NEVI (270–01 aC): *Atque prius pariet lucusta lucam bouem* (*apud VARRONEM ling. VII 39*) “I abans parirà la llagosta un elefant”; el segon testimoni és de PLAUTE (*Cas. 845–6*): *Institit plantam/ quasi luca bos* “M’ha xafat/ com un elefant”; el tercer testimoni és de LUCRECI (V 1302), que inverteix l’ordre del sintagma: *boues lucas*. El testimoni següent ja és el de VARRÓ que adjuntem més avall, el passatge que ha determinat la interpretació de *Luca bos* com a *vaca/ bou de Lucània*, a quasi dos-cents anys de distància del testimoni de NEVI.

Fet i fet, els romans no tenien gens clar l’origen d’aquest *luca bos*, i VARRÓ n’exposa tres teories:

(1) La que explica *Luca bos* com a *Lucana bos* ‘vaca de Lucània’: l’animal gran per antonomàsia, el bou, motiva el nom d’un nou animal més gran encara —l’elefant, que també té *banyes/ ullals*— i Lucània, el primer lloc (a Heraclea) on els romans han vist l’elefant —en el marc de les guerres romanes contra Pirrus, rei de l’Epir, i aliats (280–75 aC), per tota la Magna Grècia i Sicília— passa a ser el lloc per a motivar-lo geogràficament. L’explicació és versemblant, però el mateix VARRÓ no l’accepta.

(2) La que explica *Luca bos* com a *Libyca bos* ‘vaca de Líbia’. Aquesta explicació, que VARRÓ també rebutja, resulta, en efecte, prou inversemblant, no sols lingüísticament, sinó també perquè l’origen dels elefants de Pirrus amb poc dubte era asiàtic.

(3) La tercera explicació, del mateix VARRÓ, deriva *luca ab luce*, i ho justifica per la lluïssor dels elefants de guerra, armats amb lluents escuts.

*Luca bos* seria una *vaca lluenta/resplendent*, no pel pelatge —gris— sinó per l'armament.

Aquestes són les tres teories que exposa VARRÓ, de les quals s'ha imposat la raonable primera. Però el terme és problemàtic: d'on prové eixe *luca*? Si realment té relació amb Lucània, és *luca* un adjectiu *Lucanus/a/um*? Masculí o femení? BILLIGMEIER (1988: 321–33) s'ocupa de la qüestió i fa una proposta etimològica nova i suggeridora. Efectivament, eixe adjectiu és problemàtic: és *luca bos* equivalent de *Lucanus bos* 'bou lucà' o de *Lucana bos* 'vaca lucana'? En eixe cas, és un adjectiu *\*Lucus/a/um*? S'ha intentat explicar l'adjectiu *luca* com a provinent d'un hipotètic osc *\*lúvkans* (llatí *Lucanus*), amb la típica síncope vocàlica d'aquest dialecte. Però això segueix sense explicar bé el *luca bos* —que en llatí, a més, es tracta persistentment com un femení: genitiu *lucae bouis*, acusatiu plural *lucas boues*— i, a més, costa creure que els soldats romans prengueren un terme osc en lloc d'un de llatí.

BILLIGMEIER (1988: 323–6) rebutja la teoria lucana tradicional per a *luca bos*, i considera que probablement es tracte d'una caricatura lingüística amb fals tall: és a dir, proposa una lectura junta, *lucabos*. Caricatura de què? Probablement de l'hitita *lahpaš* 'dent (d'elefant) – ivori' que veurem en escoli de § *elephantus* com una de les propostes etimològiques d'aquest zoònim. Els arguments per a aquesta hipòtesi són de divers ordre. Lingüísticament, en tractar-se d'una caricatura, no fa estrany que un *lahpaš* (amb pronúncies segurament variables, estil *lakabas*, *lokabos*) es *naturalitzara* en *lucabos*. Però cal explicar també com hauria arribat tal paraula a territori itàlic al segle III aC. L'autor afirma que els elefants de l'exèrcit de Pirrus eren, amb poc dubte, d'origen asiàtic i, en concret, elefants siris (*Elephas maximus asurus* DERAYINAGALA), una subespècie ja extinta d'elefant

asiàtic. El nord de Síria i el sud d'Anatòlia, pertanyents al segle III aC al nou regne Selèucida, eren un centre de difusió d'elefants de guerra, i també del coneixement del seu ús. És raonable, considera BILLIGMEIER, que molts cuidadors d'elefants emprats per Pirrus i altres reis hel·lenístics foren d'aquesta regió, al nord de la qual hi havia parlants de neohitita. Tot i que en hitita no s'ha trobat un significat 'elefant' per a *lahpaš* sinó només 'ivori', és presumible que, com va passar en grec, tinguera aquests dos significats també. Els romans, en sentir una mena de *lukabos* o semblant dels presoners —o sent ells mateixos presoners— potser van fer caricatura immediata a partir sobretot del segment final *-bos* que els remetia al llatí *bos*. És a dir, que segons BILLIGMEIER, *lukabos* no seria ni una *vaca lucana* ni una *vaca líbia* ni una *vaca resplendent*, sinó, de fet, una *vaca lícia*! || *Luca bos* 'elephans'; cur ita sit dicta, duobus modis inueni scriptum. Nam et in Cornelii Commentario erat ab Libycis Lucas, et in Vergilii, ab Lucanis Lucas; ab eo quod nostri, cum *maximam quadripedem* quam ipsi haberent uocarent bouem et in Lucanis Pyrrhi bello primum uidissent apud hostis elephantos, id est item quadripedes *cornutas* —nam quos dentes multi dicunt sunt cornua— *Lucanam bovem* quod putabant, *Lucam bouem* appellassent. Si ab Libya dictæ essent Lucæ, fortasse an pantheræ quoque et leones non Africæ bestiæ dicerentur, sed Lucæ; neque *ursi* potius *Lucani* quam Luci. Quare ego arbitror potius Lucas ab luce, quod longe relucebant propter inauratos regios clupeos, quibus eorum tum ornatæ erant turres (VARRO ling. VII 39–40) "Bou de Lucània (*Luca bos*) és l'elefant; per què ha estat anomenat així, ho he trobat explicat de dues maneres. Al Comentari de CORNELI es feia derivar els *Lucas* del libis (*Libyci*), i en el de VIRGILI, *Lucas* dels lucans, ja que els nostres, com anomenaven el seu quadrúpede més gran *bou*, i a la guerra de Pirrus a Lucània havien vist per primera vegada elefants entre els enemics, ço és, quadrúpedes igualment banyuts —puix que el que molts anomenen *dents* són banyes— com que el consideraven una *vaca lucana*, l'havien anomenada *Luca bos*. Si hagueren estat anomenats *lucans* a partir de Líbia, potser també les panteres i els lleons no s'anomenarien *bèsties d'Àfrica*, sinó *lucanes*; ni els óssos s'anomenarien *lucans* sinó *lucas*. Per això considere més aviat que *Lucas* prové de *lux*, ja que des de lluny relluïen pels seus escuts daurats amb els quals llavors eren ornades les seues torres". ► Pel que fa a les motivacions principals de la metasèmia *elephantus* > *bos*, VARRÓ sembla totalment

encertat: el bou era el quadrúpede més gran conegut fins llavors (*maximam quadripedem*) i proveït de banyes (*quadripedes cornutas*), dos elements suficientment motivadors per a la transferència semàntica cap a l'enorme elefant banyut —encara que siguen els ullals. || *Elephantos Italia primum uidit Pyrri regis bello et boues Lucas appellauit in Lucanis uisos anno urbis CCCCLXXII, Roma autem in triumpho VII annis ad superiorem numerum additis, eadem plurimos anno DII uictoria L. Metelli pontificis in Sicilia de Pœnis captos* (PLIN. *nat.* VIII 16) “Els italians van veure elefants per primera vegada en la guerra de Pirrus, i els va anomenar *vaques de Lucània* per haver-los vists a Lucània, l’any de la 472 de la Ciutat [sc. 281/ 80 aC]”. || *Hos boues Lucas dictos ab antiquis Romanis: boues, quia nullum animal grandius uidebant: Lucas, quia in Lucania illos primus Pyrrhus in praelio obiecit Romanis* (IS. *or.* XII 2, 15) “Aquests [sc. els elefants] van ser anomenats pels antics romans *vaques lucanes*; *vaques*, perquè no veien cap animal més gran; *lucanes*, perquè a Lucània fou que per primera vegada Pirrus els va utilitzar en combat contra els romans”.

ⓓ El mamífer marí *bos marinus* —lit. *bou de mar*— ‘foca’ (família *Phocidæ*); probable calc del grec βούς (ARISTOT. *hist.* 566b). El llatí tenia tres altres maneres d’anomenar la foca: amb la còpia grega *phoca* (PLIN. *nat.* X 173), i amb els neozoònims *uitulus marinus* (cf. § *uitulus*) i *æquoreus iuuen-cus* ‘jòneg marí’ (SIL. V 132). Com s’hi pot observar, la foca en general rebia denominacions genèriques sempre a partir de bovins (*bos*, *iuuen-cus*, *uitulus*), on deu actuar la imatge motivadora del bou com un gran animal, a més d’altres motivacions aportades pels autors, com el bram que emet (§ *uitulus*). || *Phocæ sunt boues marini* (SERV. *in georg.* IV 394) “Les foques són bous marins”.

ⓓ La serp *boa*, nom antic genèric d’enormes serps d’aigua més o menys mítiques —i actualment aplicat a les serps del gènere *Boa* L., cap nativa d’Europa. Ja els antics posaven en relació *bos* amb *boa*, amb explicacions ben diverses i relativament inversemblants, que són, tanmateix, importants per a entendre’n la gènesi motivacional: s’anomenaria *boa* perquè suposadament perseguia els bous (*Gloss.* V 9, 1 LOEWE & GOETZ), o perquè se’ls engolia (*Gloss.* V 272, 8 LOEWE & GOETZ; HIER. *Hil.* 39), o per-

què xuplaria la llet de vaca (SOLIN. 2, 34; Is. or. XII 4, 28), una creença encara amplíssimament testimoniada en tradicions rurals contemporànies (RUBIO & PEDROSA & PALACIOS 2007: 267–77). La motivació més versemblant d'aquesta metasèmia està segurament en l'enormitat, en la grandària que sol denotar el bou (cf. escoli inicial), i, com es veu encara molt bé en la variant *boua*, seria com si diguérem *la [serp] bou/ vaca*, és a dir, una serp ben grossa. Aquest neozoònim *boa* ha deixat diverses petges metasèmiques, de les quals apuntem la probable metasèmia cap a un nosònim.

Efectivament, hi ha un nosònim *boa/ boba/ boua* 'malaltia que produeix pústules roges (rubèola? xarampió? verola?)'. Com es veu per l'exemple de PLINI (*nat.* XXVIII 244) citat més avall, els romans percebien el parentiu lingüístic del nosònim *boa*, amb la serp, sí, però sobretot amb el bou. ERNOUT i MEILLET (2001: 72 s.u.), per la seua banda, afirmen que FEST (27, 27–29 LINDSAY) sembla confondre dos mots diferents. Nosaltres creiem, en canvi, que no hi ha cap problema a considerar el nosònim provinent de *boa*. Els ofidònims o noms de serp són pedrera habitual per a metasèmies cap a nosònims, i en concret, afeccions que es manifesten dermatològicament. A tall d'exemple, heus ací diverses maneres de denominar l'herpes en llengües diferents: anglés *shingles* (lit. *colobretes*), castellà *bicha* o *culebrillas*, grec ἔρπης 'un tipus de serp' etc. La motivació que subjau a aquestes denominacions no és fàcil d'escatir, però hi pot haver influït des de l'aspecte tacat de la pell comparat amb la pell de l'ofidi, a la manera serpejant d'estendre's l'afecció, o, d'altra banda, una creença real en el contagi de l'animal que dóna nom a la malaltia.

Testimonis del neozoònim *bo[u]a*: || *Nota est in Punicis bellis ad flumen Bagradam a Regulo imperatore ballistis tormentisque, ut oppidum aliquod, expugnata serpens CXX pedum longitudinis; pellis eius maxillæque usque ad bellum Numantinum durauere Romæ in templo. Faciunt his fidem in Italia appellatæ bouæ in tantam **amplitudinem** exeuntes, ut Diuo*

*Claudio principe occisæ in Vaticano solidus in aluo spectatus sit infans. Aluntur primo **bubuli lactis** suctu, unde **nomen traxere** (PLIN. nat. VIII 37) “És fet conegut que durant la [Primera] Guerra Púnica a la vora del riu Bagrada [actual Nabend, a Tunísia, l’any 255 aC], el general Règul va atacar amb ballestes i catapultes, com si es tractara d’una ciutat, una serp de cent vint peus de llargària [34,6 metres!]; la pell i la mandíbula es van conservar a Roma en un temple fins a la guerra de Numància [143–33 aC]. Donen credibilitat a aquesta notícia les serps d’Itàlia anomenades *boes*, que arriben a assolir una grandària tal que en temps de l’emperador Claudi, en el Vaticà va poder veure’s un xiquet sencer en el ventre d’una boa. S’alimenten al principi de llet de vaca, d’on van motivar el nom”. ➤ Segons PLINI, doncs, les boes serien les *vaques*, per alimentar-se de llet de vaca. || *Draco miræ magnitudinis, quos gentili sermone **boas** uocant, ab eo quod tam grandes sint, ut **boues** glutire soleant [...] et non solum armenta et pecudes, sed agricolas quoque et pastores tractos ad se ui spiritus absorbeat* (HIER. Hil. 39) “Una serp d’admirable grandària, de les que popularment anomenen *boes*, pel fet que són tan grosses que solen engolir-se bous [...] i no sols ramat major i menor, sinó també llauradors i pastors, se’ls xuplen l’alé vital després d’arrossegarlos fins a elles”. || *Calabria chersydris frequentissima et **boas** gignit, quem anguem ad **immensam molem** ferunt conualescere. Captat primo **greges bubulos** et quæ plurimo lacte rigua bos est, eius se uberibus innectit, suctuque continuo saginata longo in sæculo ita fellebri satietate ultimo extuberatur, ut obsistere magnitudini eius nulla uis queat, postremo depopulatis animantibus regiones quas obsederit cogit ad uastitatem. Diuo Claudio principe, ubi Vaticanus ager est, in aluo occisæ boæ spectatus est solidus infans* (SOLIN. 2, 34) “Calàbria és pleníssima de les serps amfibies quersidres i també cria boes, una serp que, segons que contem, arriba a fer-se d’una mida absolutament enorme. Primer ataca ramats de bous i s’enganxa al braguer de la vaca que més plena està de llet, i xuplant contínuament es va engreixant durant un llarg segle, fins que al final es queda tan absolutament inflada i sadollada, que cap força pot contraposar-se a la seua enormitat; a l’últim, quan ja ha exterminat tots els éssers vius, deixa desertes les regions que ha ocupat. En temps de l’emperador Claudi, allà on hi ha el camp Vaticà, es va poder veure un xiquet sencer en el ventre d’una boa que havien mort”. || *Boas, anguis Italiæ **immensa** mole, persequitur greges armentorum et **bubulos**, et plurimo lacte riguis se uberibus innectit et sugens interimit, atque inde a **boum** depopulatione **boas** nomen accepit* (IS. or. XII 4, 28) “La boa, una serp italiana de mida gegant, persegueix ramats de bous i de búfals, i s’enganxa als braguers que més llet tenen, i xuplant-los els mata, i per això, per la depredació dels bous, va rebre el nom de boa”. || *Buas serpens**

*inormis abeo quod bouem glutiat* (Gloss. V 272, 8 LOEWE & GOETZ) “La *buas* és una serp enorme, i el nom li ve del fet d’engolir un bou”.

Testimonis del nosònim *bo[u]a/ boba*: || *Boa appellatur morbus papularum, cum rubent corpora* (PLIN. *nat.* XXIV 53) “*Boa* s’anomena una malaltia de pústules, quan els cossos s’enrogeixen”. || *Eruptiones pituitæ emendant plantago, cyclamini radix e melle, ebuli folia trita e uetere uino; inposita etiam boam sanant, id est rubentes papulas* (PLIN. *nat.* XXVI 120) “Les erupcions causades per la pituïta, les curen el plantatge, l’arrel de ciclamen banyada en mel, les fulles triturades d’évol banyades en vi; també posades sobre la *boa* —és a dir, pústules rogenques— la curen”. || *Bouas fimum bubulum, unde et nomen traxere* (PLIN. *nat.* XXVIII 244) “Les boes [les lleva] el fem de bou, d’on han tret el nom”. || *Boua serpens est aquatilis, quem Græci ὕδρον uocant, a quo icti obturgescunt. Crurum quoque tumor uiæ labore collectus boua appellatur* (FEST. 27, 27–29 LINDSAY) “La *boa* és una serp d’aigua que els grecs anomenen *hydros*, ferits per la qual s’inflamen. També s’anomena *boa* un tumor de les cames provocat per la fatiga del camí”. || *Tama dicitur, cum labore uiæ sanguis in crura descendit et tumorem facit. Lucilius: “Inguen ne existat, papulæ, tama, ne boua noxiet”* (FEST. 494, 30–33 LINDSAY) “*Tama* s’anomena quan per la fatiga del camí la sang baixa a les cames i fa un tumor. LUCILI: «Que no isca el bubó, les pústules, la tama, que no perjudique la *boa*»”. || *Hydros aquatilis serpens, a quo icti obturgescunt; cuius quidam morbum boam dicunt, eo quod fimo bouis remediatur* (Is. *or.* XII 4, 22) “*Hidra* és una serp d’aigua, la picada de la qual provoca inflamació; diuen que el nosònim *boa* hi motiva el nom, pel fet que es remeia amb fem de bou”. || *Boa est serpens miræ magnitudinis et tumor in crure suffusus sanguine* (Gloss. IV 594, 2 LOEWE & GOETZ) “*Boa* és una serp de grandària admirable i un tumor en la cama que raja sang”. || *Boba uehemens rubor, interdum genus serpentis* (Gloss. V 8, 9 LOEWE & GOETZ) “*Boba* és un enrogiment fort; a vegades un tipus de serp”. || *Boa quod ualde persequatur boues, unde et boa uocatur* (Gloss. V 9, 1 LOEWE & GOETZ) “*Bubó (boa)*, perquè persegueix molt als bous, d’on motiva el nom també la *boa*”.

## 10. *canis*, *-is* (m/f) 'gos, gossa'

[cast. *perro* | angl. *dog* | gr. *ὁ/ἡ κύνων*]

*Canis lupus familiaris* L.

► La denominació llatina del gos té vincle etimològic amb el nom del gos en altres llengües indoeuropees (CHANTRAINE 2009: 581), ben probablement onomatopèic: armeni *šuo*, grec *κύων*, irlandès *cú*, lituà *šuo*, sànscrit *śúnas* etc. Per a una probable vinculació entre el nom indoeuropeu del gos i *cuniculus*, cf. escoli inicial de § *cuniculus*.

► **AMBIVALÈNCIA DEL GOS.** *Canis* és possiblement el més complex dels zoònims del repertori estudiat, perquè n'és el més ambivalent —el més odiat i el més estimat alhora— i per això no hi ha sentència que més bé li pare al gos que la coneguda **CAVE CANEM!** (VARRO *Men.* 143 ASTBURY; PETR. 29, 2): cal tindre'n cura doblement, cuidar-se'n i cuidar-lo. De la importància dels cànids per a aquesta investigació, hi ha bons indicadors: juntament amb el llop és l'animal més freqüent en paremiologia (KÖHLER 1881: 35–42; OTTO A. 1890: 82–90; TOSI 2012: *passim*); és l'animal més present en les faules de FEDRE (I 4, 12, 17, 19, 20, 23, 25, 27; II 3; III 7, 15; IV 19; V 10; *app.* 26 i 30), que no en les d'AVIÀ (7 i 37). El gos és l'animal més antigament domesticat de la humanitat, amb qui convivim, segons les datacions més antigues, almenys des del 12000 aC —al final del paleolític es domestiquen, per aquest ordre, gos, ovicaprins, bovins i porcs. Potser perquè la confiança fa fàstic, el gos provoca una sèrie de reaccions molt variades, lligades a diverses concepcions dels cànids: des d'animal útil, a animal mascota, a animal menyspreat i foragitat del tracte amb humans, a animal divinitzat entre els egipcis (AMAT 2002: 79).

► **FIDEL GOS GUARDIÀ OLFACIU.** TOYNBEE (2013: 103–12 i 121–4) fa un bon resum de la multiplicitat d'usos humans del gos, que en feien un animal molt preat:



(a) Per a la **cacera**: *A cane non magno sæpe tenetur aper* (Ov. rem. 422) “A sovint un senglar és caçat per un gos de no grans dimensions”; *Tanta alacritas in uenando* (Cic. nat. II 158) “Tan gran abrivament en la cacera”. La importància dels gossos per a la cacera (*canes uenatici*) té un reflex lingüístic interessant en grec, on la família lèxica de ‘caçar’ —κυνηγία ‘cacerà’, κυνηγός ‘caçador’— significa pròpiament ‘menar els gossos’.

(b) Per a fer de **pastors** —especialment els *Laconici* i els *Molossi*, espècies importades de Grècia.

(c) Com a gossos **guardians de casa** (*uigiles*) o la *Canum tam fida custodia* (Cic. nat. II 158) “Tan fidel vigilància dels gossos”, els *Molossi* n’eren els més famosos (LVCR. 1063–72). El gos com a guardià entra en certa competència amb l’anser ‘oca’: *Anseribus cibaria publice locantur et canes aluntur in Capitolio ut significant si fures venerint* (Cic. Rosc. Am. 56) “Les oques són alimentades amb diners de l’erari públic i es dona menjar als gossos en el Capitoli per tal que avisin si vénen lladres”. Les oques eren, juntament amb els gossos, els grans animals vigilants. Conta PLINI (*nat.* XXIX 57) que, arran del famós episodi dels gals i les oques al Capitoli (LIV. V 47, 1–6) —l’intent gal de conquerir una nit de l’any 390 o 387 aC la ciutadella del Capitoli, frustrat per la cridòria (*clangor*) i el petament d’ales (*crepitus alarum*) de les oques— com que els gossos no compliren llavors la seua funció de guardians, es va instituir un sacrifici anual en què es penjaven gossos vius, condemnats per alta traïció.

(d) I també, i no de poca importància, gossos com a **mascotes** —de fet, els gossos ocupen també el primer lloc entre les mascotes dels romans els noms i descripcions i retrats dels quals ens han arribat tant en epigrafia com en art. L’amor per les mascotes canines és una gran característica del caràcter romà antic (*cf.* la gosseta *Issa*, MART. I 109). De fet, segons AMAT

(2002: 91), la promoció del gos com a animal de companyia sembla cosa típicament romana, no grega.

En general, com encara hui a la cultura occidental, el gos encarna la **fidelitat** als humans per tots aquests serveis que li fa. LUCRECI anomena la raça dels cànids *Fida canum uis* (VI 1222) “La força fidel dels gossos” i afirma que tenen *Leuisomna canum fido cum pectore corda* (V 862) “Cors de son lleuger dels gossos, amb un pit fidel”. De fet, en un mosaic de cacera de la ciutat algeriana de *Cirta* (actual Constantina), apareix el nom de dos gossos, l’un *Fidelis*, l’altre un cridaner *Castus*.

► **MALEÏT CA RABIÓS DESVERGONYIT!** Com hem vist ja en exemples d’altres animals, normalment són els sentits etogràfics més negatius els que més productius són pel que fa a les metasèmies. I el gos no n’és una excepció. La consideració del gos com un animal **desvergonyat, immund, golafre, no de fiar, parasitari i llepó** —un derivat de l’excessiva fidelitat— n’ofereix molts exemples. Deixem l’anàlisi etogràfica per a l’apartat d’etònims, i vegem en aquest punt només adjectivacions freqüents de *canis* i expressions que mostren la consideració negativa dels cans: *Cane peius et angui* (HOR. *serm.* I 17, 30) “Pitjor que un gos i una serp”; *Canis timidus uehementius latrat quam mordet* (CVRT. VII 4, 16) “El gos poregós més fort lladra que mossega”; és *acer* ‘ferotge’ (CIC. *Rosc. Am.* 56, 19), *avidus* ‘àvid’ (OV. *Ib.* 170); *calumniator* ‘calumniador’ (PHÆDR. I 17, 2), *mordax* ‘mossegador’ (PLAVT. *Bacch.* 1146), *oblatratrix* ‘lladradora’ (PLAVT. *Mil.* 681), *rabidus* ‘rabiós’ (OV. *ars* II 374); *rabiosa* ‘rabiosa’ (PLAVT. *Men.* 936). És a la llum d’aquest sentit de ‘gos rabiós’ com s’entén la metamorfosi d’Hècuba en gossa (PLAVT. *Men.* 714–7; CIC. *Tusc.* III 26, 63; OV. *met.* XIII 567–9; IUVEN. 10, 271), per la pròpia ràbia i maldiença quan passa a ser presonera dels

grecs a la caiguda de Troia. Aquest tret, la ràbia i l'agressivitat, la *toxicitat* de caràcter, que té potencial metasèmic, és compartit pel gos amb les serps —especialment la verinosa *uipera*— i amb l'escorpí (OPELT 1965: 234). Amb aquesta ràbia s'ha de relacionar també l'expressió de PERSI (1, 109–10), *canina littera* 'lletra canina', referida en aquest cas a la 'RRR' del ronc.

► **EL GOS EN CONTEXT FUNERARI.** El gos apareix molt en art funerari, i sospitem que d'alguna manera s'hi mostren alhora les connotacions positives i negatives del ca, l'ambivalència constatada. En molts casos, un gos representat en una tomba pot retratar senzillament una mascota que fou estimada pel difunt en vida. Però s'hi poden afegir altres interpretacions, ja que el gos presenta vinculacions mítiques amb el món dels morts i, de retruc, amb els poders curatius i medicinals —com ja hem vist també per a les serps (§ *anguis*). Un gos representat en una tomba pot ser símbol de fidelitat que lliga mort i viu (TOYNBEE 2013: 122–4). El lligam entre mort i curació està molt present per als antics (§ *anguis*), perquè d'alguna manera els morts també són *curats* amb el renaixement *post mortem*. PLINI (*nat.* XXIX i XXX *passim*) dóna remeis medicinals màgics provinents de parts d'animals, i el gos n'ocupa un lloc destacat, amb un total de cinquanta-set remeis medicinals diferents (CANTÓ & ALII 2002: 562). El gos és company d'Asclepi/ Esculapi, i se'l considerava capaç de curar llepant als xiquets a Epidaure (*I.G.* IV<sup>2</sup> 951 i 952). També es relaciona el gos amb la deessa infernal Hècate. I, al capdavant, el guardià del món dels morts és el Ca Cèrber, que vigila l'entrada al regne dels morts però també té cura de les divinitats de l'inframón. Es conserven, fins i tot, epitafis a gossos: per exemple, una inscripció del segle II dC (*C.I.L.* XIII 488), trobada prop de la població sud-francesa Auch (antiga *Augusta Ausciorum*) dedicada a una

gosseta anomenada *Myia* ('mosca' en grec), amb ecos del tercer poema catul·lià de la mort del *passer* de Lèsbia.

► **MOTIVADA ONOMÀSTICA CANINA.** Tant dels gossos com, encara més, dels cavalls, conservem una gran quantitat de noms propis. COLU·MEL·LA (*rust.* VII 12, 13), quan parla de quin tipus de nom es pot donar als cadells de gos o als gossos en general, recomana de posar-los noms de dues síl·labes per una qüestió pràctica: *Nominibus autem non longissimis appellandi sunt, quo celerius quisque uocatus exaudiat, nec tamen brevioribus quam quæ duabus syllabis enuntiantur, sicuti Græcum est Σκύλαξ, Latinum Ferox, Græcum Λάκων, Latinum Celer, uel femina, ut sunt Græca Σπουδή, Ἀλκή, Πώμη, Latina Lupa, Cerua, Tigris* "Els gossos s'han de cridar amb noms no molt llargs, perquè puguen sentir més ràpidament quan l'amo els crida, però no més breus de dues síl·labes; per exemple: el grec *Skúlax* ('cadell'), el llatí *Ferox* ('ferotge'), el grec *Lákōn* ('lacedemoni'), el llatí *Cèler* ('ràpid'), o, quan es tracta de gosses, per exemple, els grecs *Spoudé* ('esforç'), *Alké* ('força'), *Rómē* ('vigor'), els llatins *Lupa* ('lloba'), *Cerua* ('cérvola'), *Tigris* ('tigressa')". Resulten interessants els noms proposats dels gossos, que generalment etogràfics o fisiogràfics, com a mínim, pel desig de l'amo que el gos siga ràpid (*Celer*), fort i esforçat (*Ἀλκή*, *Πώμη*, *Σπουδή*) o ferotge (*Ferox*). Cridaners són també els tres noms llatins proposats per a gosses, que són noms d'altres animals (*Lupa*, *Cerua*, *Tigris*), i adquireixen valor neozoonímic, tot i que són aplicats segurament al gos amb matís sobretot cromàtic i/o etogràfic —per una voluntat de transferència de qualitats d'un animal a l'altre. Per exemple, es podia esperar ferotgia de gossos anomenats *Lupa* o *Tigris*, velocitat d'un gos anomenat *Cerua* etc. La coloració també hi deu haver influït, probablement (color cervical, llobenc, tigresc etc.). D'altra banda, al literari catàleg ovidià dels trenta-huit gossos

d'Acteó (*met.* III 206–33) hi ha noms de gossos neozoonímics, segurament també amb matis cromàtic o etogràfic: *Dorceus* 'cabirolenc', *Lycisce* 'llobeta' i *Tigris* 'tigre'.

## ANTROPÒNIMS

▷ El *cognomen* *Canis*. Les connotacions negatives del gos poden explicar la raresa d'aquest *cognomen*, enfront dels freqüentíssims *Catulus/a* i relacionats. No hi ha, de fet, més testimoniatges epigràfics de l'ús antroponímic de *canis* a banda del que citem més avall, però el seu ús com a ledoriònim podia haver originat *cognomina*, com el que atribueix HORACI (*serm.* II 2, 55) al denigrat Avidiè: *Auidienus, cui Canis ex uero dictum cognomen adhæret* "Avidiè, a qui el *cognomen* *Canis* merescudament li pega". || *D(IS) M(ANIBVS) S(ACRVM)/ G(AIVS? o GAI?) PET() CANIS/ VIXIT ANN(OS) VI H(IC) S(ITVS) E(ST)* (C.I.L. VIII 12797) "Consagrat als déus Manes./ Gai Pet[...] *Canis*/ va viure cinc anys./ Ací està soterrat". ▶ Inscripció trobada a Cartago (província d'Àfrica Proconsular). L'escassa presència d'un *cognomen* *Canis* fa sospitar si potser no es tracta de la tomba del gos de Gai Pet[...].

## ASTERÒNIMS

▷ *Canis*, la constel·lació austral del Ca Major (*Canis Major* = *CMA*); probable calc de l'asterònim grec Κύων. L'estrela més brillant de la constel·lació, situada sobre el *cap del gos*, és *Syrius*, també anomenat en llatí *Canis* (HYG. *astr.* II 35) o *Canicula* 'gosseta' (CIC. *diu.* II 93), potser un nom genuí romà (GUNDEL 1929: 2421). Segons els autors antics, es tractava fonamentalment de tres possibles gossos:

(1) El gos que Júpiter va posar de vigilant d'Europa, de manera que va acabar sent possessió de Minos; quan Minos va emmalaltir, va ser guarrit per Procris, la dona de Cèfal, a la qual va regalar el gos en agraïment

per la curació, ja que ella era molt afeccionada a la caça. Quan ella va morir, el gos va passar al seu home Cèfal, que se'l va emportar a Tebes.

(2) El gos del caçador gegant Orió, catasteritzat amb el seu amo.

(3) La constel·lació del Ca Major també s'anomena *Canis Erigoneius* o *Canis Icarius* (Ov. *fast.* IV 939–40) 'el Ca d'Erígone/ d'Ícar', perquè seria el catasterisme del gos que amb els seus lladrucs va indicar a Erígone —atzenesa que havia tingut un fill amb Dionís: Estàfil— on era soterrat el cos de son pare Ícar, assassinat per uns pastors embriagats per una beguda acabada d'introduir anomenada *vi*.

L'aparició d'aquesta constel·lació —i de la seua estrella més brillant, *Syrius* o *Canicula*— coincidint amb l'eixida del sol, s'associava a Roma amb els dies de més calor de l'any, des de finals de juliol (23/ 24) a final d'agost (23/ 24). No resulta estrany que els antics establiren una relació de causalitat entre l'estrella i la calor, de manera que consideraren que era la *Canicula* qui *provocava* la calor, i parlaren en termes semblants de la constel·lació i de l'animal: *Rabiem Canis* (HOR. *epist.* I 10, 17) "La ràbia del Ca", on es combina la ràbia etogràfica del gos i la ràbia climàtica de la calor; *Incipit et sicco feruere terra Cane* (PROP. II 28,3–4) "Comença també a bullir la terra per efecte del Ca sec"; *Canis æstifer* (VERG. *georg.* II 353) "El Ca que porta la calor". D'aquesta associació d'idees s'origina la metonímia *canicula* 'calor sufocant de l'estiu' i l'adjectiu *canicularis/le*: *Agente terra per caniculam rimas* (PRIAP. 63, 2) "La terra que es clavilla per la calor sufocant"; *Dies caniculares* (IS. *or.* III 71, 15) "Els dies caniculars". || ER. *cat.* 33 & HYG. *astr.* II 35–6, III 34.

ⓓ *Canis Minusculus* o *Minor*, la constel·lació austral del Ca Menor (*Canis Minor* = *CMi*), també anomenada Proció (HYG. *astr.* III 35), és a dir, *estrella que precedeix al Ca [Major]* (*Procyon* < gr. Προκύων 'Davant del Ca') o, en calc llatí, *Antecanis*. Aquesta constel·lació solia vincular-se, i con-

fondre's també, amb el Ca Major, fins al punt que també les explicacions mitològiques —especialment la del gos d'Orió o el gos d'Ícar— servien per a explicar el Ca Menor. || ER. *cat.* 42 & HYG. *astr.* II 36.

## ETÒNIMS

► De l'escoli introductori es podrà inferir fàcilment que el zoònim *canis/ canicula* té un potencial enorme per derivar en metasèmies de caire etogràfic. Totes les metasèmies etogràfiques de *canis* —al contrari que el diminutiu § *catulus*, que té etònims afectuosos— tenen en comú el fet de ser ledoriònims, és a dir, que presenten les consideracions més negatives del gos. Intentem esquematitzar els principals viaranys metasèmics de *canis*, tots relacionats entre ells:

### 0. Gos fidel

0.1. Insult: gos *massa fidel*: 'satèl·lit, servil, adulator, llepó'

### 1. Gos desvergonyit

1.1. Insult: persona d'actes impúdics, desvergonyits i també de parla desvergonyida, cruament sincera

1.1.1. Aplicació als cíncics

### 2. Gos rabiós i bronquinós (mossegador, lladrador)

2.1. Insult (especialment en femení, aplicat a dones)

### 3. Gos negatiu i menyspreable

3.1. *canis/ canicula* '[la jugada] del gos/ de la gosseta'

Ⓓ *canis* 'gos, sequaç, satèl·lit'. Com s'ha comentat, es tracta de la fidelitat portada a un mal extrem: el *llepó*, en podíem dir. || *Homo Ligurem accusare cœpit, qui in re aduenticia atque hereditaria tam diligens, tam attentus esset; debere eum aiebat suam quoque rationem ducere; multa sibi opus esse, multa canibus suis, quos circa se habe-*

*ret* (CIC. *Verr.* II 1, 126) “Aquest individu [sc. Verres] va començar a acusar Lígur perquè en una propietat que li havia vingut de fora i per herència, hi posara tant d’esforç i atenció; deia que havia de pensar en els seus interessos de pretor; que a ell mateix li calien moltes coses, moltes coses també li calien als seus gossos, que tenia al seu voltant”. ► El matís respecte del narrador CÍCERO és evident; es fa difícil de pensar que Verres anomenara gossos els seus sequaços. CÍCERO també anomenarà *canes uenatici* ‘gossos de cacera’ (*Verr.* II 4, 31) els que ajudaven Verres a trobar i furtar obres d’art. || *Quid? Tu in lictoribus et in toga praetexta esse consulatum putas? Quæ ornamenta etiam in Sex. Clodio te consule esse uoluisti, his tu, Clodiane canis, insignibus consulatum declarari putas?* (CIC. *Pis.* 23) “Què? Tu et penses que el consolat es redueix als lictors i a la toga pretexta? Els ornaments que també, sent tu cònsol, vas voler en Sext Clodi, et penses que amb aquestes insígnies ja es demostra un consolat, gos clodià?”.

▷ *canis* ‘gos!’, persona d’actes impúdics, desvergonyits i també de parla desvergonyida, cruament sincera. || *Cum puer non inspeciosus inter nouos intrasset ministros, inuasit eum Trimalchio et osculari diutius cœpit. Itaque Fortunata, ut ex æquo ius firmum approbaret, male dicere Trimalchioni cœpit et purgamentum dedecusque prædicare, qui non contineret libidinem suam. Vltimo etiam adiecit: canis! Trimalchio contra offensus conuicio calicem in faciem Fortunatæ immisit* (PETR. 74, 9–10) “Havent entrat un xicot no de mal veure entre els nous cambrers, li va entrar Trimalció i va començar a fer-li besades llargament. Per això, Fortunata, per afirmar el seu dret en condicions d’igualtat, va començar a maleir Trimalció i anomenar-lo obertament *escòria* i *vici*, perquè no era capaç de contindre la seua luxúria. Finalment, a més, va afegir: *gos!* Trimalció, al seu torn, ofès per l’insult, va tirar la copa a la cara de Fortunata”. || *TIOPILVS CANIS / CVNNV LINGERE NO/LI PVELLIS IN MVRO* (C.I.L. IV 8898) “Teòfil, gos!/, no llepes el cony/ a les xiquetes en el mur”. ► Inscripció trobada a Pompeia (Campània). Interpretem ací *canis* com a etònim, i *Tiopilus* (*Thiophilus* < *Theophilus* < Θεόφιλος) en funció de vocatiu.

▷ *canis* ‘gos > filòsof cínic’; també l’adjectiu *caninus* —calc del grec κυνικός— és interpretable en molts contextos com *caní* > *cínic*. cf. PETRONI (43, 3): *De re tamen uerum dicam, qui linguam caninam comedi* “Sobre l’assumpte diré la veritat, que m’he menjat llengua de gos” (PETR. 43, 3),



on es pot entendre simplement que serà cruament sincer i desvergonyat, com un gos, però també que segueix els cíncics.

El nom del corrent filosòfic dels cíncics —iniciat en certa manera per un deixeble de Sòcrates, l'atenés Antístenes (445–365 aC), però convertit en icona per Diògenes de Sinope (404–323 aC), *el gos*— s'insereix plenament en aquest context etogràfic, per una combinació de desvergonyiment, crua sinceritat i, a vegades, ràbia i estufit. És a dir, que els cíncics acceptaren per a ells, de grat, un terme que era un insult, i el primer a adoptar el nom de manera honorífica va ser Diògenes *el gos* (OPELT 1965: 234). || *Menippus ille nobilis quondam canis/ hic liquit homines omnes in terra pilas* (VARRO *Men.* 516 ASTBURY) “Menip, aquell en altre temps noble gos/ ací va deixar tots els homes com pilotes en la terra”. || *Non est hic Cynicus, Cosme: quid ergo? Canis.* (MART. IV 53, 8) “No és aquest un filòsof cíncic, Cosme; i què és, doncs? Un gos”. ► Un joc de paraules culte que juga amb el significat originari i etogràfic. || *Diogenes cum choro canum suorum* (LACT. *epist.* 39, 4) “Diògenes amb el cor dels seus gossos”.

Ⓓ *canis* ‘gos!’ = ‘mordaç, rabiós, furiós, irracional’. Molt freqüent en aquest sentit és la forma femenina diminutiva *canicula* (PLAVT. *Curc.* 598; *Pæn.* 1236) que, per cert, no es troba pràcticament mai amb el significat propi de ‘gosseta’, sinó només en sentits translàtics (asterònims, etònims, neozoònims, organònims). El ledoriònim *canis* és en PLAUTE quasi sempre femení —sumat al ja diminutiu *canicula*— i aplicat a dones que mouen molt d’aldarull, juntament amb el matís d’impudícia que té sempre el zoònim (WORTMANN 1883: 19–22); certes adjectivacions canines referides a dones reforcen aquest insult: *oblatratrix* ‘lladradora’ (PLAVT. *Mil.* 681). Els insults canins són freqüents en HOMER: des d’abundants insults cap a dones amb el sentit de *desvergonyides* (HOM. *Il.* VI 344, 356; VIII 423; IX 373; XI 362; XXI 481; *Od.* XIX 91), al curiós insult compost, doblement zoonímic i doblement despectiu, *κυνάμυια* ‘mosca de gos’ (*Il.* XXI 394

Ares a Atena; *Il.* XXI 421 Hera a Afrodita), o el famós insult κυνώπιος ‘de cara de gos > impudent’ (*HOM. Il.* I 159) i sobretot el femení κυνώπιος (*HOM. Il.* III 180; XVIII 396; *Od.* IV 145; VIII 319; XI 424).

Altres referències, sense ser metasèmies, apunten també a la consideració etogràfica del gos com a rabiós, sincer, desvergonyit, és a dir, a una combinació dels punts § 1.1. i § 2.1 de l’esquema. Vegem-ne dos exemples, el primer dels quals de SAL-LUSTI (*hist.* 54 MAURENBRECHER) quan, referint-se a un tribú de la plebs, o potser a CICERÓ en la seua acusació a Verres, diu que *Canina [...] facundia exercebatur* “S’exercitava en una canina manera de parlar”, que s’interpreta com un tipus d’oratòria agressiu, mordaç, desvergonyit (*cf.* semblantment *canina eloquentia* a QUINTILIA *inst.* XII 9, 9), i, en grec, παρορησία κυνική (*PLVT. mor.* 69C), on hi ha alhora referència als cíncics. El segon exemple, d’OVIDI: *Latrat et in toto uerba canina foro* (*OV. Ib.* 232) “Lladra també en tot el fòrum les seues paraules canines”.

|| *Non tu scis, mulier, Hecubam quapropter canem/ Graii esse prædicabant? [...]/ Quia idem faciebat Hecuba quod tu nunc facis:/ omnia mala ingerebat, quemquem aspexerat./ Itaque adeo iure cæpta appellari est canes* (*PLAVT. Men.* 714–8) “[El jove Menecme II s’adreça a la dona de Menecme I:] No saps, dona, per què els grecs deien/ que Hècuba era una gossa? [...]/ Perquè Hècuba feia el mateix que ara fas tu:/ proferia tots els mals que podia contra aquell a qui havia mirat./ Per això, amb justícia, va començar a ser anomenada gossa”. ▶ *cf.* *PLAVT. Men.* 837. || *Antiquom poetam audiui scripsisse in tragædia,/ mulieres duas peiores esse quam unam. Res itast./ Verum mulierem peiorem quam hæc amica est Phædromi/ non uidi aut audiui, neque pol dici nec fingi potest/ peior quam hæc est: quæ ubi me habere hunc conspiciat’st anulum,/ rogat unde habeam. ‘Quid id tu quæris?’, ‘quia mi quæsito’st opus.’/ Nego me dicere. Vt eum eriperet, manum arripuit mordicus./ Vix foras me abripui atque effugi. Apage istanc caniculam* (*PLAVT. Curc.* 591–8) “[Parla el paràsit Corc:] He sentit que un antic poeta va escriure en una tragèdia/ que dues dones són pitjor que una. Això és així./ Ara bé, pitjor dona que aquesta amiga de Fèdrom/ no n’he vist ni sentit, ni, per Pòl-lux, no pot dir-se ni imaginar-se’n/ una de pitjor que aquesta, la qual, quan ha vist que jo tinc aquest anell,/ em pregunta que d’on l’he aconseguit. “Per què ho demanes?”, “Perquè tinc neces-

sitat de saber-ho". Em negue a dir-li-ho. Per llevar-me'l, a mossegades m'agafà la mà./ Amb dificultat me'n vaig poder eixir fora i fugir. Fora d'ací, eixa gosseta!" [sc. la uirgo Planèsia]. || CHÆREA: *Diminuum ego caput tuum hodie, nisi abis.* GNATHO: *Ain uero, canis?* (TER. *Eun.* 803) "QUÈREAS: Et faré el cap xicotet hui si no te'n vas! GNATÓ: Com t'atreveixes, gos?". || Ain uero **canis** hoc uerbo *impudentibus* inimicis conuitium fieri solet; nam militare dictum est in hostem **canis** et apud Homerum pro graui contumelia in aduersarium dicitur (DON. in *Eun.* 803) "Com t'atreveixes, gos? Amb aquesta paraula se sol insultar els pocaverkonyes, ja que gos és una manera militar d'anomenar l'enemic, i en HOMER es diu contra l'adversari com una ofensa greu". ► DONAT relaciona aquest insult amb un ús del llenguatge militar, que, com veiem repetidament, és un llenguatge molt zoonímic.

Ⓓ *canis* (o plur. *canes*)/ *canicula* '[la jugada] del[s] gos[sos]/ de la gosseta', la pitjor o una de les pitjors jugades de *tali* —'taves' de quatre cares, però a vegades també 'daus' de sis cares (= *tesseræ, alea*)—, segurament el triple 1 (LAMER 1927: 1959). La jugada és persistentment adjectivada amb *damnosus/a* 'perdedor/a' (PROP. IV 8, 46; OV. *ars* II 206; *trist.* II 1, 474; PERS. 3, 49; IS. *or.* XVIII 66). En aquest ús etogràfic hi ha implícites les consideracions despectives de *canis* que tot just acabem de veure. La mala jugada canina s'oposa a la millor tirada, anomenada *Venus* o *senio* 'la de Venus/ del [triple] sis'; cf. la jugada també dolenta dels *uulturii* en etònims de § *uultur*. || *Damnosa canicula quantum raderet* (PERS. 3, 49) "La perjudicial gosseta, quant que rasca [la butxaca]". || 'Cenauí', ait, 'mi Tiberi, cum isdem; accesserunt conuiuæ Vinicius et Silius pater. Inter cenam lusimus geronticos et heri et hodie; talis enim iactatis, ut quisque *canem* aut *senionem* miserat, in singulos talos singulos denarios in medium conferebat, quos tollebat uniuersos, qui *Venerem* iecerat.' (SVET. *Aug.* 71, 2) "He sopat —diu [sc. August]— estimat Tiberi, amb els mateixos; s'hi van presentar també Vinici i son pare Sili. Durant el sopar vam jugar a la manera dels vells, tant ahir com hui, és a dir, una vegada tirats els daus, cada vegada que algú havia tret la jugada del gos o la del sis, posava al mig un denari per cada dau, i se'ls enduia tots qui havia tret la jugada de Venus ". || *De uocabulis tesserarum: Iactus quisque apud lusores ueteres a numero uocabatur, ut unio, [binio], trinio, quaternio, [quinio], senio. Postea appellatio singulorum mutata est, et unionem canem, trinionem suppum, quaternionem planum uocabant. De iactu tesserarum ita*

*a peritis aleatoribus conponitur ut adferat quod uoluerit, utputa senionem, qui eis in iactu bonum adfert. Vitant autem canem quia damnosum est; 'unum' enim significat.* (IS. or. XVIII 65–6)

“Sobre la terminologia dels daus. Cada tirada era anomenada a partir del seu número pels jugadors antics, com la de l’ú, la del dos, la del tres, la del quatre, la del cinc, la del sis. Després, la denominació de cadascuna d’elles va canviar, i a la de l’u l’anomenaven gos, la del tres *cap-per-avall*, la del quatre *plana*. Sobre les tirades de daus. La tirada de daus es prepara de tal manera entre els jugadors experts que done el resultat buscat, com per exemple el sis, que els reporta benefici en la tirada. Eviten, però, el gos, perquè és dolenta, ja que significa u”.

## NEOZOÒNIMS

Ⓓ El peix *canis [marinus]/ canicula [marina]* —lit. gos/ gosseta [*de mar*]— és alguna mena de tauró petit, especialment el caçó (*Galeorhinus galeus* L.) —també anomenat *ca marí* o *peix gos*— i el gat (*Scyliorhinus canicula* L.). La motivació més probable n’és l’agressivitat del peix relacionada amb la ràbia i mordacitat del gos. L’ictiònim *canis* deu ser un calc del grec κύων (ARISTOT. *hist.* 566a31). Per últim, fem notar que *canis marinus* també denomina els mítics gossos d’Escil·la (CIC. *Verr.* II 5, 146; LVCR. V 890; VERG. *Æn.* III 432). || VARRO *ling.* V 77 (*canicula*): el text es pot llegir en neozoònims de § *anguis*. || *Ceti dicuntur canes marini* (SERV. *in Æn.* V 822) “Els cetacis es diuen gossos marins”. || *Canes in mari a terrenis canibus nuncupati, quod mordeant* (IS. or. XII 6, 5) “Els gossos de la mar són anomenats així a partir del gossos de terra, perquè mosseguen”.

Ⓓ El mamífer *Ponticus canis* —lit. gos del mar Negre— ‘castor’ (*Castor fiber* L.), segons testimoni d’ISIDOR. El nom llatí del castor era pròpiament *fiber* o, en còpia grega, *castor*. || *Ipsi [sc. castores] sunt et fibri, qui etiam Pontici canes uocantur* (IS. or. XII 2, 21) “Aquests mateixos [sc. els castors] s’anomenen també *fibri*, els quals fins i tot reben el nom de gossos del mar Negre”.

## ORGANÒNIMS

7D L'eina *canis* 'cadena, grillons de ferro', amb els quals eren subjectats els esclaus castigats (cf. semblantment § *catulus/ catellus*). Potser es tracta d'una reetimologització ja antiga de *canis* a partir del diminutiu de *catena* > *catella* 'cadeneta – cadelleta'. De tota manera, aquest organònim pot ser també una metonímia des de la cadena del gos al mateix gos; no falten freqüents associacions entre gos i *catena*, referides, és clar, als gossos vigilants de les cases: *canis catena uinctus* (PETR. 29, 1; 64, 7), *canis catenarius* (SEN. *contr.* VII 5, 12; PETR. 72, 7). || OLYMPIO: *Taceo. Deos quaeso. CHALINVS: Vt quidem tu hodie canem et furcam feras* (PLAVT. *Cas.* 389) "OLIMPIÓ: Calle. Als déus demane... CALÍ: ... que tu hui acabes portant cadena i forca". || *Catulus genus quoddam uinculi, qui interdum canis appellatur* (FEST. 39, 21 LINDSAY) "Cadell és un tipus de cadena que a vegades s'anomena gos".

7D L'instrument *canicula* —lit. *gosseta*— 'ganxo de ferro'. Explica bé la motivació d'aquest organònim el caràcter *mordax* dels gossos i els ullals punxeguts; de fet, *dens caninus* (CELS. VIII 1,9; PLIN. *nat.* XXVIII 45; XXVII 107; COLVM. *rust.* VI 29), segurament calcat del grec κυνόδους (ARISTOT. *hist.* 501b7), no sols significa una específica 'dent canina', sinó, en general, 'ullal': *Dicti canini quia ad similitudinem caninorum existunt, et canis ex ipsis ossa frangit, sicut et homo* (IS. *or.* XI 1, 52) "S'anomenen *canins* per la semblança amb els dels gossos; el gos trenca els ossos amb aquests, com també l'home". El concepte 'ganxo', per comparacions parcials de forma, troba motivació també en § *coruus* i § *lupus*. || *Lupus, qui et canicula, ferreus harpax, quia, si quid in puteum decidit, rapit et extrahit; unde et nomen accepit* (IS. *or.* XX 15, 4) "*Lupus*, que també s'anomena *gosseta*, és un ganxo de ferro, perquè si alguna cosa cau dins d'un pou, l'enganxa i l'extrau; d'ací també ha rebut el nom".

11. *canthērius*, -iī (m) ‘cavall sanat, rossí – ase’

[cast. *caballo* [*de tiro o silla*], *rocín* | angl. *gelding*, *nag* | gr. ὁ κανθήλιος]  
*Equus caballus* L. – (*Equus asinus* L.)

► El significat més estès i primerenc del llatí *cantherius* és el de ‘cavall sanat/ castrat – rossí o cavall de càrrega’, és a dir, el que en llatí tardà comença a anomenar-se *caballus*. Així ho explica FEST (40, 15–7 LINDSAY): *Cantherius hoc distat ab equo, quod maialis a uerre, capo a gallo, berbix ab ariete. Est enim cantherius equus, cui testiculi amputantur* “El cavall sanat es diferencia del cavall el mateix que el porc castrat del verro, el del gall, el moltó del moltó”. A partir d’un moment —sembla que per assimilació amb el grec κανθήλιος [ὄνος] ‘ase de bast, de càrrega’— també significa ‘ase’ (APVL. *met.* III 27; TERT. *ap.* 16).

Pel que fa a l’etimologia del llatí *cantherius*, la qüestió resta oberta. Cal posar el zoònim en relació amb diferents formes gregues:

(a) Κανθήλια· τὰ ἐν τῇ πρύμνῃ τῆς νεῶς ἐπικαμπῆ ξύλα, τιθέμενα πρὸς σκηνοπήγια. Καὶ τὰ σάγματα τῶν ὄνων, καὶ τὰ τούτοις ἐπιτιθέμενα λύγινά πλέγματα. Καὶ τῆς Βιθυνίας ὄρη (HESYCH. *s.u.*) “*Canthelia*: les peces de fusta **corbades** que es posen en la popa d’una nau per a fer coberts. També els **basts** dels ases, i les **alforges** de vímet que s’hi posen a sobre. També unes muntanyes de Bitínia”. El significat segon, el relacionat amb ases i alforges, és el que més interessa de moment, i exemples n’hi ha en ARISTÒFANES (*Vesp.* 170) o ARTEMIDOR (*on.* IV 5, 2).

(b) Τὸ κανθήλιον ‘cabiró d’un sostre’ (*I.G.* II<sup>2</sup> 463, 73).

(c) ‘Ase de càrrega’: ὄνος κανθήλιος (PLATO *symp.* 221e4), ὁ ὄνος ὁ κανθήλιος· (XEN. *Cyr.* VII 5, 12) o, senzillament, κανθήλιος (*Anth. Græc.* XI 383, 5). Κανθήλιος fa tot l’aspecte de ser un adjectiu en origen, finalment substantivat.

El denominador comú d'aquestes formes gregues —sense etimologia clara (CHANTRAINE 473 s. *καυθήλια*)— sembla que és la forma corbada de l'objecte en forma de jou ( $\cap$ ), amb diferents usos: el [probablement significat originari] bast de càrrega de l'ase —i per metonímia, les alforges que s'hi posen—, el cabiró arquitectònic, l'estructura d'un cobert de fusta, la forma d'una muntanya (?). Això fa pensar que potser el significat zoonímic prové de l'objecte que més caracteritza l'ase de càrrega: el bast corbat sobre el qual es carrega l'alforja; és a dir, com si s'anomenara *bast l'ase de bast*, o per veure'n el terme llatí aplicat als muls, com si s'anomenara *clitellarius* el *mulus clitellarius* (PLAUT. *Most.* 780, PHÆDR. *app.* 31, 1). Es tractaria d'una prou lògica i motivada metonímia. Si aquesta hipòtesi és certa, comporta que les metasèmies de *cantherius* no són zoonímiques, sinó que tot plegat deu remuntar a una paraula que denomina un objecte amb eixa forma  $\cap$  —o, potser a vegades, la invertida  $\cup$ .

Hi ha un paral·lel motivacional que fa versemblant la hipòtesi del zoònim motivat en el bast de càrrega: el nom català de la femella de l'ase, la *somera*. Segons COROMINES (1995: VIII 61–3 s. *somada*), aquest nom s'aplicà antigament a bèsties equines de càrrega de qualsevol espècie animal, i després es tendí a restringir-lo a l'espècie asinina; el zoònim provindria de *soma/ somada* (< llatí *sagma* < grec *σάγμα* 'càrrega'), «que degué començar per designar la càrrega, i es troba antigament traslladat a la designació de l'animal que la porta». És a dir, *somera* és una formació en origen adjectival, *la carregadora*, com potser *cantherius* també, si es tenen en compte els exemples grecs del tipus *ὄνος καθήλιος*.

CHANTRAINE (2009: 473 s. *καυθήλια*) es pregunta si potser la forma grega és una còpia a alguna llengua. Per a ERNOUT i MEILLET (2001: 94 s. *cant(h)erius*) no hi ha dubte que es tracta d'una còpia a alguna llengua es-

trangera per determinar, tot i que, apunten, PLAUTE adjectiva amb gran concreció etnonímica el zoònim: *Ego faxim muli, pretio qui superant equos, / sint uiliores Gallicis cantheriis* (PLAVT. *Aul.* 494–5) “Jo aconseguiré que els muls, que superen en preu als cavalls, / siguen més barats que els rossins gèl·lics”. Mot d’origen gèl·lic o no, el cert és que no són pocs els zoònims equins llatins copiats d’altres llengües (cf. *buricus, caballus, cantherius, mannus*) i la causa probable n’és precisament la procedència forana de l’espècie en qüestió, juntament amb el nom —això explica també els zoònims equins de motivació etnonímica, com per exemple el llatí *asturco* ‘asturià > cavall asturc’ o el francès *hongre* ‘hongarès > cavall castrat’.

Cal, doncs, considerar dues qüestions importants pel que fa a l’etimologia de *cantherius*:

(1) *Κανθήλιος* / *cantherius* són quasi segur còpia a una mateixa llengua, però no resta clar si llatí i grec l’han presa per vies independents o el llatí l’ha presa del grec, que l’hauria copiada d’una altra llengua. Les dades fan pensar en un més que probable origen gèl·lic del mot *cantherius*, un origen constatable en altres denominacions equines (*burdo, buricus, mannus*) i també en diversos noms de vehicles (*essedum, petorritum, ræda*), on la tracció animal —equina, sobretot— era imprescindible. La importància dels equins entre els gals no sols es demostra lingüísticament en les denominacions sinó també, per exemple, en l’existència d’una deessa dels equins (*Epona*), o en el fet que és a la Gàl·lia on més relleus funeraris s’han trobat amb representació de vehicles tirats per mules (TOYNBEE 2013: 187). A més, els gals eren considerats especialment aptes (*adpositissimi*) en tindre cura de bèsties de càrrega o *iumenta* (VARRO *rust.* II 10, 4). Si l’origen gèl·lic del zoònim es confirmara, recorda molt a la documentadíssima arrel en



gàl·lic *canta-* ‘pedra [tallada]’, també molt present en toponímia hispànica o en el català *cantó* o *cantell*.

(2) No es pot dir amb seguretat quin era el sentit original del mot d’on provenen *κανθήλιος* i *cantherius*. El fet és que no resta clar que el significat primari siga el zoonímic. ERNOUT i MEILLET (2001: 94 s. *cant[h]erius*) donen com a primer significat el zoonímic, i tot seguit afegeixen que denomina, per extensió, tot objecte en forma de bast (n): l’aspre de la vinya, un suport, biga o cabiró en un sostre, una màquina de pesar cavalls en suspensió; precisament les metasèmies que veurem tot seguit.

► **VELL I CANSAT ROSSÍ INSERVIBLE.** En general es documenta un ús etogràfic despectiu de l’animal —vell, estèril, estúpid— que és comú en general als animals castrats o estèrils (*cf.* etònims). Clarament ho explica la SUDA (κ313, 2 s. *κανθήλιος*): *Κανθήλιος: βραδύς νοῆσαι, ἢ ἀφύης. ἢ ὄνος μέγας* “Rossí: de lent raonar, o sense enginy, o ase gran”. És vist com un animal que es cansa ràpidament, amb poca resistència, i havia esdevingut proverbial per a aquells que es desanimen en una empresa tan bon punt la comencen, segons es percep en la contarella següent: *Sulpicius Galba, cum in prouinciam exiens, ad portam ipsam canterium suum animaduertisset cecidisse: «Rideo», inquit, «canteri, te iam lassum esse, cum tam longum iter iturus, uix id sis ingressus»* (FEST. 356, 9–17 LINDSAY) “Sulpici Galba, quan es disposava a marxar cap a la província, en adonar-se que el seu rossí havia caigut a la mateixa portalada de Roma, va dir: «Em fa riure, rossí, que ja t’hages cansat, quan tot just acabes de començar una marxa tan llarga»”. La seua somnolència i el seu dormir dret —comú, d’altra banda, a molts quadrúpedes— és motiu de comentari còmic: *Hæc cantherino ritu mulier astans somniat* (PLAVT. *Men.* 395) “Aquesta dona somia dreta, a la manera

dels rossins”. Se’l sol adjectivar *uetu[lu]s* ‘vell[et]’ (PLAVT. *Cist.* 307; VARRO *Men.* 5 ASTBURY).

## ANTROPÒNIMS

▷ *Cantherius* es troba com a antropònim en JERONI (*Ion.* I 4, 6), aplicat de manera insultant a algú que l’acusava de sacrilegi perquè corregia i traduïa en un passatge del llibre de Jonàs (4, 6) no la lectura *cucurbita* ‘carabassera’ sinó *hedera* ‘heura’ —recordem que gran part de la traducció de l’antic testament de la *Vulgata* la devem a JERONI. El matís de l’insult —tot i que la lectura *cantherius* és dubtosa: *Cancherius*, *Cantelius*, *Cantherius*— aniria en la línia dels etònims esmentats més avall. No es pot considerar, per tant, un *cognomen* d’ús real i documentat. Recordem que JERONI destaca especialment per fer servir de manera profusa zoònims amb la finalitat d’atacar els seus enemics. || *Cantherius de antiquissimo genere Corneliorum, siue, ut ipse iactat, de stirpe Asinii Pollionis, dudum Romæ dicitur me accusasse sacrilegii, quod pro ‘cucurbita’ ‘hederam’ transtulerim* (HIER. *Ion.* I 4, 6) “*Cantherius*, de l’antiquíssima família dels Cornelis, o, com ell mateix es vanta, de l’estirp d’Asini Pol·lió, es diu que fa poc m’ha acusat a Roma de sacrilegi, perquè he traduït ‘heura’ en lloc de ‘carabassa’”. ▷ El passatge polèmic és el següent: *Et præparauit Dominus Deus cucurbitam–hederam et ascendit super caput Ionæ ut esset umbra super caput eius et protegeret eum* (VVLG. *Ion.* 4, 6) “I el Senyor Déu va preparar una *carabassera–heura* i va fer-la créixer per sobre del cap de Jonàs per a fer-li ombra i protegir-lo”.

## DOMÒNIMS

▷ L’element arquitectònic *cantherius* ‘biga, cabiró’ —*cf.* un altre nom animal dels cabirons, els § *capreoli*. *Cantherius*, en sentit figurat arquitectònic designava qualsevol objecte semblant a un jou (∩/ U) o forqueta que serveix com a suport (MANZANERO 2008: 361 n. 886). Segurament el fet de ser un cavall de càrrega ha contribuït a l’ús metasèmic de *cantherius* per

a elements de suport; cf. la denominació *matxo* 'mul', un altre gran animal de càrrega, que a Polinyà de Xúquer (Ribera Baixa) denomina també «cascun dels pilars que sostenen la jàssera de la sénia» (ALCOVER & MOLL 1975: VII 312). || VITR. IV 2, 1.

⌈ L'estructura *cantherius* 'aspre, emparrat', és a dir, un cobert fet amb barres, llistons etc., que sostenen una o més parres joves o plantes enfiladisses. La imatge motivadora deu ser la mateixa que per al cas anterior, una estructura que suporta i sosté. || *Quod genus iugi cantherium uocant rustici. Plurimum id refert esse, quod paulum infra curuationem uitis prorepens pampinus statim adprendat* (COLVM. *rust.* IV 12, 2) "A aquesta espècie de suport la gent del camp l'anomena *cantherius*, i importa molt posar-lo perquè el pàmpol que puja s'hi agafe de seguida". ➤ D'aquest passatge interessa especialment el fet que és una denominació dels llauradors, que havien de tindre molt present la motivadora imatge [del cavall] de càrrega.

## ETÒNIMS

⌈ *cantherius* 'home impotent per edat', amb les forces sexuals disminuïdes. Els animals castrats/ estèrils/ vells són una freqüent pedrera d'extracció de ledoriònims: *maialis* 'porc castrat > porc!' (CIC. *Pis.* 9, 19), *mulus/a* 'mul/a > ase!' (PLAVT. *Most.* 878; CATVLL. 83, 3), *ueruex/ berbex* 'molto > estúpid, malfaener, beneit!' (PLAVT. *Cas.* 535, *Merc.* 567; PETR. 57, 2). || *Quamquam uetus cantherius sum, etiam nunc, ut ego opinor,/ adhinnire equolam possum ego hanc, si detur sola soli* (PLAVT. *Cist.* 307-8) "[Parla el vell pare d'Alcesimarc:] Tot i que sóc un vell rossí, encara ara, segons em pense,/ puc llançar-li renills a aquesta egüeta, si s'entrega ella sola a mi sol".

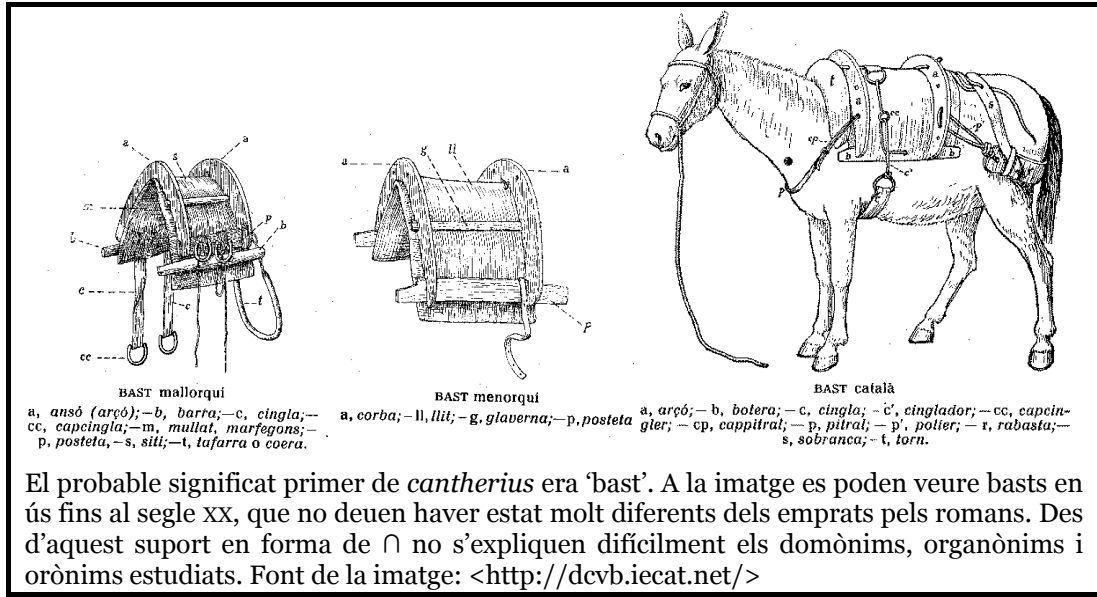
## ORGANÒNIMS

⌈ L'eina *cantherius*, màquina emprada pels veterinaris per pesar cavalls malalts. Com acabem de veure amb els domònims, el fet que aquest fóra un clàssic cavall de càrrega, pot explicar l'ús metasèmic gene-

ral del zoònim *cantherius* com a *suport, instrument de càrrega*, per exemple un pes de cavalls —a banda del fet que ben a sovint serien, precisament, *cantherii* els cavalls que s’hi pesaven. A més a més, sempre hi sembla actuar la imatge de la forma  $\cap$  o, potser en aquest cas, eixa forma invertida (U).  
 || *Iumentum autem fracturam membri passum in cantherio uel in scalis uel in suspenso locato* (VEG. *mul.* II 47, 2) “Una atzembla que haja patit fractura d’un membre, posa’l en un *cantheri* o en unes escales o en suspensió”.

## TOPÒNIMS

▷ *Cantherius mons*, muntanya de la Sabina. Si la motivació de l’orònim és zoonímica o, com a mínim, prové del mot *cantherius* que tractem, ben probablement es tracte, com veiem en altres metasèmies, d’una muntanya amb la forma encorbada del bast o del jou ( $\cap$ ). Es tractaria exactament de la mateixa motivació que té el llatí *iugum* ‘jou > turó, cresta, muntanya’. || *An non etiam item in mari terraque ab his regionibus notæ [a pecore in mari], quod nominauerunt a capris Ægæum pelagus, ad Syriam montem Taurum, in Sabinis Cantherium montem, Bosporum unum Thracium, alterum Cimmerium? Nonne in terris multa, ut oppidum in Græcia Hippion Argos? Denique non Italia a uitulis, ut scribit Piso? Romanorum uero populum a pastoribus esse ortum quis non dicit?* (VARRO *rust.* II 1, 8–9) “I no hi ha també per mars i terres llocs anomenats a partir del bestiar, que van anomenar l’Egeu a partir de les cabres (αἴξ), el mont Taure (ταῦρος) orientat cap a Síria, a la Sabina el mont Canteri (*cantherius*), el Bòsfor (βούς), un de Tràcia i l’altre de Cimèria? No és ver que també en terra ferma molts topònims provenen del bestiar, com la ciutat grega d’Hipíon Argos (ἵππος)? En fi, no prové [el topònim] *Itàlia* dels vedells (*uitulus*), com escriu Pisó? Qui pot negar que el poble romà té origen en els pastors?”. ▶ Aquest interessant passatge presenta la teoria varroniana dels topònims de motivació zoonímica. Molt encertadament, VARRÓ considera que el que té importància per als humans —en aquest cas, la ramaderia— té importància motivacional en la toponímia i altres onomàstiques. Ho constata molt bé, tot i no explicar-nos la raó última d’anomenar una muntanya *Cantherius*.



**12. *caper*, -*prī* (m) ‘boc’ ¶ *capra*, -*æ* (f) ‘cabra’**

[cast. *macho cabrió, chivo – cabra* | angl. *he-goat – she-goat* | gr. ó τράγος – gr. ή αίξ]  
*Capra hircus* L.

► *Caper*, segons VARRÓ (*apud* GELL. IX 9, 9), és el boc castrat, diferenciat del no castrat *hircus*: *Auctore enim M. Varrone is demum Latine ‘caper’ dicitur, qui excastratus est* “I és que segons Varró en llatí és anomenat *caper* el que està castrat”. En diverses faules, però, *caper* apareix denominant genèricament l’*hircus* també. El femení *capra* es considera derivat de *caper*. El cabrit s’anomenava *hædus*, que, a diferència de l’animal adult, té connotacions de tendresa i delicadesa: *tener* ‘tendre’ (OV. *met.* XIII 791), *tenellus* ‘tendret’ (CATVLL. 17, 15).

El mateix VARRÓ posava en relació *caper/capra* amb l’arrel de *carpere* (VARRO *ling.* V 97: *capra carpa; rust.* II 3, 7: *a carpendo capræ nominatæ*) i *capreolus* ‘circell’ amb la de *capere* (VARRO *rust.* I 31, 4: *capreolus a capiendo*), i potser no anaven desencaminats, perquè els caprins tenen la merescuda fama de rosegat tota planta i arbust fins a l’exhauriment i l’exasperació dels amos dels cultius. Per un camí semblant i complementari va FEST. (42, 7–8 LINDSAY): *Capræ dictæ, quod omne uirgultum carpant, siue a crepitu crurum. Vnde et crepas eas prisci dixerunt* “Les cabres (*capræ*) són així anomenades, perquè pasturen (*carpant*) totes les brosses (cf. VARRO *ling.* V 96) o bé per l’espetec de les potes (*crepitu*), raó per la qual els antics també les van anomenar *crabes* (*crepas*)”. Interessant d’aquest passatge, més que l’etimologia en si, és el fet que ja testimonia una metàtesi consonàntica *capra* > *crepa*, que es troba també dialectalment en llengües romàniques (cf. els nosònims caprins següents que signifiquen ‘herpes’: *crebaza* [Ejea i Magallón, Zaragoza], *crebazo* [Alquézar i Somontano, Husca], *crepazas* [Vall de Bielsa, Huesca]). ERNOUT i MEILLET (2001: 94–5 s. *caper*) no proposen cap etimologia de *caper*, però diuen que si l’afirmació de VARRÓ és certa, cal

posar-la en relació amb *capo/ capus* ‘capó [gall jove castrat]’; també esmenten un grec ἔπερος ‘moltó’, que hauria donat lloc a suposar que la *c-* de *caper* seria un prefix que diferenciaria *caper* i *aper*. Per a la qüestió d’una més que probable relació etimològica entre *caper* i *aper* cf. escoli inicial de § *aper*. De fet, el grec κάπρος ‘senglar’, tan paral·lel morfològicament al llatí *caper*, sol trobar-se en HOMER en posició adjectival: el senglar se sol anomenar σῦς κάπρος (Il. V 783; VII 257; XI 293; XVII 21). Això vol dir que en origen aquest zoònim és un adjectiu el significat del qual desconeixem i que, si bé en llatí és relacionable amb *capo/ capus* només pel sentit semblant —animals castrats— no es pot establir eixa relació amb el significat grec del porc senglar.

► **ÚTIL CABRA POC COSTOSA.** La domesticació de la cabra a partir de la varietat salvatge és de les més antigues, juntament amb els ovins: a partir almenys del 6000 aC (KITCHELL 2014: 76). Els romans tenien consciència d’eixe procés de domesticació: *Sic quas alimus capræ a capris feris ortæ, a quis propter Italiam Caprasia insula est nominata* (VARRO *rust.* II 3, 3) “Així, les cabres que criem provenen de les cabres salvatges, a partir de les quals ha rebut el seu nom l’illa de Capràsia, que és enfront d’Itàlia”. Com explica KITCHELL (2014: 76), la cabra va ser essencial per a l’economia mediterrània des del neolític, per diverses raons: produeix més **llet**, en proporció, que una ovella o una vaca, i el seu formatge és excel·lent; el seu **pèl** fi tenia usos diversos —cordes, roba etc. (VARRO *rust.* II 11, 11; VERG. *georg.* III 3, 11); la **pell** s’emprava per a bosses, odres de vi etc.; la **carn** es menjava, però la valoració depén de les fonts; les cabres necessiten menys aigua que les ovelles i poden subsistir amb menjar menys selecte.

► **LASCIU I BREGÓS BOC BARBUT... I XATA CABRA.** Passem ací a assenyalar trets genèrics que afecten en general el boc o cabra mascle (*caper*,

*hircus, hædus*). La lascívia dels caprins és proverbial (HOR. *carm.* III 15, 12; OV. *met.* XIII 791), i aquest ardor sexual duia a la creença que contínuament patien febra (PLIN. *nat.* VIII 202). Tenen una manera de ser inestable i canviant (ARISTOT. *hist.* 574a12–13). El caràcter bregós dels caprins també és notori.

El boc és *barbatus* ‘barbut’ (PHÆDR. IV 9, 10), *putidus* ‘pudent’ (AVIAN. 13, 9), *sætosus* ‘cerrut, pelut’ (AVIAN. 13, 9), *trux* ‘ferotge’ (OV. *ars* III 193). Se’l veu com un estúpid badoc: *stultissimus* ‘estupidíssim’ (AVIAN. 13, 11); *Tu qui cum hirquina barba stas* (PLAVT. *Pseud.* 967) “Tu [sc. el lenó Bal·lió] que t’estàs ací palplantat amb la teua barba de boc”; *Quid nunc stupes tamquam hircus in eruilia?* (PETR. 57, 11) “Per què et quedes ara estupefacte com un boc en un camp de veces?”.

La cabra femella, molt a sovint en diminutiu (*capella*), està molt menys caracteritzada i marcada que el mascle: és *sima* ‘xata’ (OV. *ars* II 486). La cabra més famosa de la mitologia és la cabra Amaltea, que va allestar el nadó Zeus quan estava amagat a les muntanyes de Creta.

► **MALCARATS CAPRINS MALVISTS: BARBES DE BOC, DE LLUNY I POC.**

Com ja s’ha explicat a l’escoli de § *aries*, el positiu moltó era contraposat al negatiu boc. Heus ací unes quantes mostres lingüístiques d’aquesta desconfiança cap als caprins. Els caprins miren *Obliquo ore* (AVIAN. 13, 6) “Amb esguard oblicu, de través”, *torui* ‘malcarats’ (AMM. XXIII 6, 75); *No-uimus et qui te transuersa tuentibus hircis* (VERG. *ecl.* 3, 8) “Coneixem també qui t’ha... (mentre els bocs miraven de través)”. Cal recordar, pel que fa al cas, les males connotacions que té allò considerat esbiaixat o torçut, com es veu en nombrosos proverbis que contraposen [dret–recte–correcte–bo] a [torçut–esbiaixat–incorrecte–malvat] (SOLIMANO 2008: 349–50). Si la mirada esbiaixada dels caprins causava recel, encara era més etogràficament



productiva la manera esbiaixada, torçada, no [cor]recta de caminar dels crancs (PLAVT. *Pseud.* 955; AVIAN. 3, 1; MACR. *Sat.* I 17), considerada incorregible (ARISTOPH. *Pax* 1083), o la perillosa fiblada obliqua de l'escorpi (PLIN. *nat.* XI 87: *ferit et obliquo ictu*).

La contraposició entre positius ovins i negatius caprins també es veu en l'expressió *Rixari de lana caprina* (HOR. *epist.* I 18, 15) "Discutir sobre la llana de les cabres = sobre el sexe dels àngels"; i un altre *adynaton* que associa males raboses i barbuts bocs: *Atque idem iungat uulpes et mulgeat hircos* (VERG. *ecl.* 3, 91) "I que el mateix enjove raboses i munyisca bocs".

## ANTROPÒNIMS

▷ Els *cognomina* *Caper* i *Capra* i alguna variant diminutiva (*Capella*, *Caprola*). El repertori epigràfic de CLAUSS/ SLABY documenta fins a vint-i-tres inscripcions amb aquest [*cog*]nomen, un testimoniatge prou baix (*cf.* també § *hircus*) congruent amb la mala fama dels caprins: no era un nom gens *vestidor*. Hi detectem fins a cinc lliberts, dos cristians, un soldat. Un gramàtic important del segle II dC s'anomenava *Flavius Caper* (SERV. *in Æn.* VI 545). || DIS/ MANIBVS/ SACRVM A(VLO) SC/ANTIO A(VLI) L(IBERTO) CA/PRO QVI VIXIT/ ANNIS LXV VIE/NNA TRYPHERA/ CONIVGI CARISIMO/ ET A(VLVS) SCANTIVS/ EPAPHRODITVS/ PATRONO BENE ME/RENTI D(ONVM) D(EDERVNT)/ F(ECERVNT?) (C.I.L. VI 25978) "Als déus Manes/ consagrat, per a Aulus/ Escanci *Caper*, llibert d'Aulus,/ que va viure/ seixanta-cinc anys./ Vienna Trífera/ al seu estimadíssim marit/ i Aulus Escanci/ Epafrodit/ al seu patró benvolent/ li ho regalaren/ i li ho feren". ▷ Inscripció trobada a Roma. || L(VCIVS) ANINIVS L(VCI) F(ILIVS) CAPRA IIIIVIR ITER(VM)/ APOLLINIS ÆD(EM) ET CIRCVM ÆDEM/ MVROS D(E) S(VA) P(ECVNIA) R(EFICIENDVM) C(VRAVIT) (C.I.L. X 6463) "Luci Anini *Capra*, fill de Luci, quatuorvir per segona vegada/ el temple d'Apol·lo i al voltant del temple/ els murs, es va encarregar que foren refets amb els seus diners". ▷ Inscripció trobada a

l'actual Sezze (antiga *Setia*, al Laci). cf. també una lliberta *Titia Capra* (C.I.L. XI 1218) de *Placentia*.

## ASTERÒNIMS

Ἰ *Capra* és la manera abreujada com MANILI (II 179 i 659) anomena la constel·lació de Capricorn (*Capricornus* = *Cap*), desé signe del zodíac; és un calc parcial de l'asterònim grec *Αἰγιοκερεός* (ARAT. 386). Capricorn és un ésser mitològic híbrid amb la meitat superior caprina i la meitat inferior de peix, una iconografia d'origen mesopotami (TOOMER 2003: 383). Se'l sol identificat amb Pan quan, fugint del monstre Tifó, es va llançar al riu Nil, d'on li ve la mitja part de peix. || ER. *cat.* 27 & HYG. *astr.* II 28.

Ἰ *Capra* (*Capella*) és una estrella de la constel·lació de l'Auriga o Cotxer (*Auriga* = *Aur*); calc de l'asterònim grec *Αἶξ*. Aquesta cabra s'identifica essencialment amb la cabra Amaltea, que va alletar el nadó Zeus ocult al mont Ida de Creta. Quan va arribar el moment de la Titanomàquia, Zeus, seguint un oracle, es va fer un escut impenetrable amb la pell d'aquesta cabra, i, en compensació, hauria catasteritzat la cabra. || *Harum enim dentes inimici sationis, quas etiam astrologi ita receperunt in cælum, ut extra lembum duodecim signorum excluderint: sunt duo Hædi et Capra non longe a Tauro* (VARRO *rust.* II 3, 7) "Les dents d'aquestes [sc. les cabres] són, en efecte, enemigues dels sembrats, fins al punt que els astròlegs tot i admetre-les com a asterònims, les van excloure del limbe de les dotze constel·lacions [zodiacals]: són els dos Cabrits i la Cabra, no lluny de Taure". ► Interessant passatge de Varró on es veu clarament la càrrega etogràfica que també afecta els asterònims. Els caprins tenen males connotacions i una fama de menjar-s'ho tot, destrossar cultius i enverinar les plantes amb la saliva (VARRO *rust.* I 2, 19); fins i tot de tindre un mos verinós (MOURE 1990b: 181). Com es veu, per a VARRÓ hi ha constel·lacions de primera filera (zodíac) i de segona categoria. Els Cabrits són dues estrelles també de la constel·lació de l'Auriga. || ER. *cat.* 13 & HYG. *astr.* II 13; III 12.

Ἰ *capra* és un tipus de meteor citat per SÈNECA, que segueix de prop ARISTÒTIL (*meteor.* 341b3), quan, parlant de tipus d'estrelles, esmenta

Οί καλούμενοι ὑπό τινων δαλοὶ καὶ αἴγες “Els que uns quants anomenen *tions* i *cabres*”; són segurament denominacions populars en grec, i en llatí deu tractar-se d’un calc del grec αἴξ. La motivació possible és la imatge de les barbes dels bocs i el solc dels cometes (cf. l’asterònim § *hirci*, potser un sinònim). || *Ignium multæ uariæque facies sunt. Aristoteles quoddam genus horum capram uocat. Si me interrogaueris quare, prior mihi rationem reddas oportet quare hædi uocentur. Si autem, quod commodissimum est, conuenerit inter nos ne alter alterum interroget quod scit illum respondere non posse, satius erit de re ipsa quærere quam mirari quid ita Aristoteles globum ignis appellauerit capram* (SEN. *nat.* I 1, 2) “Hi ha moltes i variades formes d’astres. Aristòtil anomena *cabra* un tipus d’aquests. Si em demanes per què, primer cal que m’expliques per què n’hi ha uns altres que s’anomenen *cabrits*. Però si, com és més avinent, acordem de no demanar l’un a l’altre el que sap que no pot respondre, serà millor investigar l’assumpte en si que admirar-se de per què Aristòtil va anomenar *cabra* una bola de foc”.

## ETÒNIMS

Ἰδ *caper* (*capra*) ‘pudor de les aixelles’ (cf. § *hircus*). Considerem bàsicament etogràfica aquesta metasèmia —parcialment somatonímica, perquè arriba a denominar les aixelles, i fins i tot nosonímica en certa manera— per tractar-se de l’observació d’una característica de bocs, la mala olor, aplicada a la mala olor de l’aixella humana. El fet és real, i especialment són els mascles que desprenen una poderosa olor —l’ús del femení *capra* per a aquesta metasèmia deu ser un ús genèric llatí— augmentada en època de reproducció, i que prové de les glàndules sebàcies que tenen a la base de les banyes i de l’hàbit de ruixar-se amb la pròpia orina (KITCHELL 2014: 77). Aquest comportament va motivar en llatí i en grec la creació de lèxic referit a mala olor corporal en humans: grec γράσος ‘olor de boc > olor d’aixelles’ (ARISTOT. *probl.* 879a23), κινάβρα ‘ídem’ (LVCIAN. *mort.* 20, 9, 11), τραγομάσχαλος ‘amb les aixelles [sc. pudoroses com les] de boc’ (ARISTOPH. *Pax* 811), ὑπερτραγίζω ‘fer olor de boc > fer mala olor’ (DIOSC.

*med.* I 7, 3); llatí *tragus* ‘ferum’ (< τράγος ‘boc’; MART. XI 22, 7) i per a *hircus* ‘boc – mala olor’ i *hircosus* ‘pudorós’ (cf. § *hircus*). ∥ *Noli admirari quare tibi femina nulla, / Rufe, uelit tenerum supposuisse femur, / non si illam raræ labefactes munere uestis / aut perluciduli deliciis lapidis. / Lædit te quædam mala fabula, qua tibi fertur / ualle sub alarum trux habitare caper. / Hunc metuunt omnes; neque mirum: nam mala ualdest / bestia, nec quicum bella puella cubet. / Quare aut crudelem nasorum interfice pestem, / aut admirari desine cur fugiant* (CATVLL. 69) “No et sorprengues, Rufus, de per què cap dona vol posar-te a sota la tendra cuixa, / ni tan sols si la sedueixes amb el regal d’un vestit exòtic / o amb els encants d’una pedra preciosíssima. / A tu t’està fent mal una certa contarella que diu / que sota la vall de les aixelles teues habita un ferotge cabró. / A aquest li tenen por tots; i no m’estranya, perquè és una molt mala / bèstia, amb qui una xicona guapa no dormiria. / Per tant, o mata la cruel pesta dels nassos, / o deixa de sorprendre’t de per què fugen de tu”. ∥ *Sed nimis arta premunt olidæ conuiuia capræ* (HOR. *epist.* I 5, 29) “Però les oloroses cabres dominen els convits massa atapeïts”. ∥ *Quam pæne admonui, ne trux caper iret in alas, / neue forent duris aspera crura pilis!* (OV. *ars* III 193–4) “He estat a punt d’advertir-vos que la salvatge olor de boc no anara a les aixelles / ni que les cames foren aspres amb pèls durs”. ➤ Fem notar que també el nom llatí de l’aixella, *ala*, té ecos zoonímics parcials.

∞ *capra* / *capella*, un sobrenom per a algú amb pèl abundant (*hirsutus*), sobretot per la barba; en general, una persona repugnant per aspecte i mala olor. ∥ *Statura fuit eminenti, colore expallido, corpore enormi, gracilitate maxima ceruicis et crurum, oculis et temporibus concauis, fronte lata et torua, capillo raro at circa uerticem nullo, hirsutus cetera. Quare transeunte eo prospicere ex superiore parte aut omnino quacumque de causa capram nominare, criminisum et exitiale habebatur* (SVET. *Cal.* 50) “[sc. Calígula] era d’estatura considerable, color de pell pàl·lid, de cos enorme, prim de coll i cames, d’ulls i polsos còncaus, de front ample i adust, cabell poc abundant —cap ni un en la coroneta—, en la resta del cos era pelut. Per això quan passava es considerava un crim funest mirar-lo des de dalt o simplement pronunciar la paraula *cabra*, per la causa que fóra”. ∥ *Omnes qui plus poterant in palatio, adulandi professores iam docti recte consulta prospereque completa uertebant in deridiculum: talia sine modo strepentes insulse “in odium uenit cum uictoriis suis capella, non homo” ut hirsutum Iulianum carpentes appellantesque loquacem talpam et purpuratam simiam et litterionem Græcum* (AMM. XVII 11, 1) “Tots els qui tenien més poder al palau [sc. de Constanci August], instruïts professors de

l'adulació, convertien en objecte de burla decisions [sc. de l'emperador Julià, en el poder els anys 361–3 dC] encertades i acomplides amb èxit, xiuxiuejant sense mesura foteses com que “Ens ha fastidiat amb les seues victòries [sc. sobre la tribu germànica dels almans] una cabreta, no un home”, titlant Julià de *barbut* [sc. filòsof] i anomenant-lo *talpa parlant* i *mona emporprada* i *pedant grec*”. ► cf. com el mateix emperador Julià, en una arenga als seus soldats, es refereix pejorativament a un grup de perses captius amb els termes següents: «En» inquit «quos Martia ista pectora uiros existimant, *deformes* inluuie *capellas* et *tætras*» (AMM. XXIV 8, 1) “Ací teniu els que eixos cors guerrers consideren homes: unes cabretes enlletgides per la brutícia i repugnants”. Els perses són *Caprinis oculis torui* (AMM. XXIII 6, 75) “Malcarats amb ulls caprins”. Afegim ací un petit esment a dos altres insults zoonímics adreçats a l'emperador Julià, que tot just acabem de veure (AMM. XVII 11, 1): *loquax talpa* i *purpurata simia*. Pel que fa a *talpa* ‘talp’, el tret més tòpic que té és la ceguesa (ARISTOT. *hist.* 491b28; 533a3; PLIN. *nat.* XI 139), etogràficament transferible a ignorància, segons l'associació freqüent d'idees entre veure i saber, *ergo* no veure i ignorar. *Loquax talpa* és, per tant, un xerraire ignorant. L'altre insult, *simia*, sí que té una llarga tradició entre romans i grecs. *Purpurata*, segons que hem vist als etònims de *purpura*, es refereix a la possessió del poder, en aquest cas del poder imperial. *Simius/a* tenia etogràficament dos matisos: sobretot ‘lleig, baixet, menyspreable’ (PLAVT. *Mil.* 180, *Most.* 888; AFRAN. 330 RIBBECK; CIC. *ad fam.* VIII 12, 2: Clodi), però també ‘mona imitadora, copiadora’, sense autonomia creadora (HOR. *serm.* I 10, 18; SEN. *contr.* IX 3,12; PLIN. *ep.* I 5, 2). Ací deu jugar el primer significat de menyspreu per l'aspecte, fonamentalment. Per als antics, doncs, les mones no eren considerades molt *mones*.

Ⓓ El verb *caperrare/caperare* ‘arrufar, arrugar’, sobretot emprat en participi *caperratus*, i aplicat al front. L'origen en el zoònim no resta clar (ERNOUT & MEILLET 2001: 95 s. *caperrare*), però la percepció dels antics sí que els relacionava, i consideraven que la metasèmia s'originava en una comparació o bé amb el front rullat de les cabres o bé amb la rugositat de les banyes. || *Quid illuc est quod illi caperrat frons seueritudine?* (PLAVT. *Ep.* 609) “Què passa que aquell arrufa el front amb seriositat?”. || *Quin mihi caperratam tuam frontem... omittis?* (VARRO *Men.* 134 ASTBURY) “Per què no et deixes d'arrufar-me el front?”. || ‘*Caperrata fronte*’ a *caprae fronte* (VARRO *ling.* VII 107) “Front arrufada, prové del front de la cabra”. || *Odiosi mariti tui caperratium supercilium* (APVL. *met.* IX 16) “Les celles arrufades

del teu odiós marit”. || *Caperratum*, *rugosum a cornuum caprinorum similitudine dicitur* (FEST. 41, 27–8 LINDSAY) “Arrufat (*caperratum*), es diu per semblança amb les banyes de les cabres”. || *Caperrare est rugis frontem contrahere et asperare: tractum a caprorum frontibus crispis* (NON. 13, 25–6 LINDSAY) “*Caperrare* és arrufar el front i arrugar-lo [irritar-se]: l’expressió està treta dels fronts rugosos de les cabres”.

## ORGANÒNIMS

↳ El recipient *caprunculum* ‘vas de terrissa’, segons FEST (42, 13 LINDSAY). L’origen zoonímic del mot —un més que possible diminutiu neutre de *caper*, com *homunculus* d’*homo*— és només una possibilitat, derivada, per exemple, d’algun recipient que tinguera la forma de l’animal (cf. semblantment els recipients zoomòrfics *asellus* i *eculeus*). S’ha trobat més d’un exemple de vas corniforme (ῥυτόν) acabat en cap i cos de cabra (KITCHELL 2014: 77), que bé pot haver motivat un *caprunculum*.

## SOMATÒNIMS

↳ *capron[e]æ* ‘grenyes, floc de cabells, serrell’, de persones i d’animals, que cauen damunt del front. Una imatge potser motivada en les barbes caprines. La forma té l’aspecte de provindre d’un adjectiu \**caproneus/a/um*, però l’incloem pel seu ús ja substantiu. || *Iactari caput atque comas, fluitare capronas, / altas, frontibus inmissas, ut mos fuit illis* (LVCIL. 288–9 MARX) “Sac-sar el cap i els cabells, onejar les grenyes/ altes, deixades créixer sobre els fronts, com tenien costum aquells”. || *Præmulsis antiis et promulsis caproneis* (APVL. flor. 3) “Allisats els rínxols i igualades les grenyes”. || *Capronæ equorum iubæ in frontem deuexæ* (FEST. 42, 4–5 LINDSAY) “Grenyes, crineres dels cavalls deixades créixer cap al front”.

## TOPÒNIMS

↳ *Capræ*, nom de dos llocs diferents: (1) Una població dels Apen-nins d’Umbria, on el rei ostrogot Totila va morir el 541 aC i on va ser so-

terrat (PROCOPI. *bell. Goth.* IV 32); (2) Un lloc d'Hístria, segurament l'actual ciutat eslovena de Koper (Capodistria), anomenada *Iustinopolis* a partir de l'emperador bizantí Justí II (565–78 dC). || *Rau.* 257, 4; 382, 10.

↳ *Capra Picta*, llogaret en el desert africà (província de Mauritània Cesariense), on en temps del rei vàndal Genseric (389–477 dC) foren exiliats uns cristians. || VICT. VIT. *hist.* I 11, 35.

### 13. *caprea*, -æ ¶ *capreolus/a* ‘cabra salvatge – cabirol’

[cast. *cabritillo montés* – *corzo* | angl. *roe-deer* | gr. ὄ/ή αἴγαγρος – ή δορκάς]

*Capra ægagrus* ERXLEBEN – *Capreolus capreolus* L.

► Aquest zoònim dóna nom a la cabra salvatge —d’on prové la cabra domèstica— i també al cabirol —el més petit dels cèrvids d’Euràsia. És format a partir de *caper* o *capra*, però li donem entrada a banda —tot i que pot considerar-se’n un neozoònim— per tindre al seu torn bastants significats translaticis. VARRÓ (*ling.* V 101) n’explica el nom així: *Caprea a similitudine quadam capræ* “*Caprea*, [anomenat així] per una certa semblança amb la cabra”. En unes quantes metasèmies no hi ha certesa de si actua com a element motivador el caprí o el cèrvid. A vegades, com és el cas, ocorre que el zoònim amb **sufix diminutiu** no significa el mateix animal en menut, sinó una altra espècie o algun tipus de metasèmia (*cf.* § 4.13.). En grec, per exemple, μελίτιον ‘[lit. *abelleta*] > ‘cel·la del rusc’ — plur. ‘rusc’, σκορπίδιον ‘[lit. *escorpinet*] > màquina de guerra’ (o sense diminutiu: σκορπίος); també és molt freqüent el fenomen en fitònims zoonímics: σκολοπένδριον, σκορπίον, φθειρίον, ψύλλιον.

► Crida l’atenció que un zoònim amb relativament abundosa generació de metasèmies, no té en testimonis llatins una *coloració* característica en forma d’epítets i expressions, com hem vist per a altres zoònims. En general sembla respondre sobretot a la part més motivadora en cèrvids i caprins: les banyes i l’ús que en fan.

#### ANTROPÒNIMS

Ἵ El *cognomen* *Capreolus/a* i *Capriolus/a*. La col·lecció epigràfica de CLAUSS/ SLABY en documenta cent una inscripcions, on és especialment abundant la variant femenina *Capriola*. La meitat de les inscripcions és de Roma. Fa tot l’aspecte de ser un *cognomen* de gent humil —no s’hi



observa la presència de cap alt càrrec polític o religiós— i, de fet, només n’hi ha huit exemples de *tria nomina*: tota la resta o en són dos, o el més senzill i humil nom únic. Hi abunden els esclaus i els lliberts, i la presència cristiana hi és minsa, sembla (dos exemples clars). Davant de la resta de metasèmies, on no resta clar si l’animal motivador és la cabra salvatge o el cabirol, en antropònims és ben probable que es tracte del cabirol, amb les seues connotacions de tendresa i timidesa molt més positives que les dels caprins. || *D(IS) M(ANIBVS)/ CAPRIOLÆ FECIT/ SEVERVS CO(N)SERV(Æ)/ BENE MERENT(I) (C.I.L. VI 14393)* “Per als déus Manes/ de *Capriola*, ho va fer/ Sever per a la seua companya d’esclavitud,/ que bé s’ho mereixia”. ▶ Inscripció trobada a Roma. || *D(IS) M(ANIBVS)/ TRCELIAE FELICVLÆ/ T(ITVS) FLAVIVS CAPRIO/LVS CONIVGI CA/RISSIMÆ FECIT (C.I.L. VI 27636)* “Per als déus Manes/ de *Trèlia Felícula*/ Titus Flavi *Capriolus* ho va fer en honor de de la seua estimadíssima muller”. ▶ Inscripció trobada a Roma. || *D(IS) [M(ANIBVS)]/ B(A)EBIO CAPR[II]/OLO FILIO DVL/CISSIMO Q(VI) VII/XIT ANN(OS) VIII/ [M(ENSES)] II B(ONÆ) M(EMORIÆ) FILIO/ LEOPARDVS/ PATER M(EMORIAM) F(IERI) F(ECIT) (C.I.L. IX 1390)* “Consagrat als déus Manes./ Per a *Bebi Capriolus*, fill dolcíssima que va viu/re huit anys,/ dos mesos. Per al bon record del fill,/ *Leopardus*/ son pare ho va manar fer en memòria”. ▶ Inscripció trobada a l’actual poble del sud d’Itàlia *Mirabella Eclano* (antiga *Æclanum*, a la Campània). || *M(ARCVS) MARIVS CA/PREOLVS VIVOS/ SIBI FECIT ET SATRIÆ/ VOLVPTATI CONIVGI/ ET MARIO CA-PREOLO ET/ VETTIÆ HA[...]INÆ (C.I.L. IX 1874)* “*Marc Màrius/ Capreolus*, en vida/ s’ho va fer construir per a ell i per a *Sàtria/ Voluptas*, la seua muller,/ i per a *Màrius Capreolus* i/ per a *Vètia Ha[...]jina*”. ▶ Inscripció trobada a *Benevento* (antiga *Beneuentum*, a l’Apúlia). || *CLAVDIÆ/ CAPREOLÆ/ Q(VÆ) V(IXIT) A(NNOS) VII M(ENSES) XI D(IES) VI/ CLAVDIVS FOR/TVNATIANVS PAT(ER) (C.I.L. IX 1791)* “Per a *Clàudia/ Capreola*/ que va viure set anys, onze mesos, sis dies/ *Claudi For/tunacià*, son pare”. ▶ Inscripció trobada a l’actual *Benevento* (antiga *Beneuentum*, a l’Apúlia).

## DOMÒNIMS

▷ *capreoli* ‘cabirons, suports’, cf. *estratònims*.

## ESTRATÒNIMS

▷ El domònim [sobretot] militar *capreoli* ‘cabirons, suports’, sempre en plural. És terme també emprat com a domònim en general, no sols d’aplicació militar (VITR. IV 2,1; X 15, 3), però l’incloem ací pel seu ús preponderantment militar, referit a dos tipus de suport (MCCARTNEY 1912: 18): (a) les bigues a dues aigües del § *musculus* (CÆS. *ciu.* II 10, 3) i la § *testudo* (VITR. X 14, 2); (b) les claus en la catapulta i el § *scorpio* (VITR. X 10, 4).

Com explica MCCARTNEY (1912: 18–9), sembla clar que la metàfora en el domònim *capreoli* no prové de les banyes d’una cabra només, sinó de la imatge de les banyes entrelligades quan lluiten dues cabres salvatges; una insinuació d’açò es pot veure en l’expressió vitruviana *capreolorum compactiones* ‘les unions dels cabirons’ (VITR. X 15, 3).

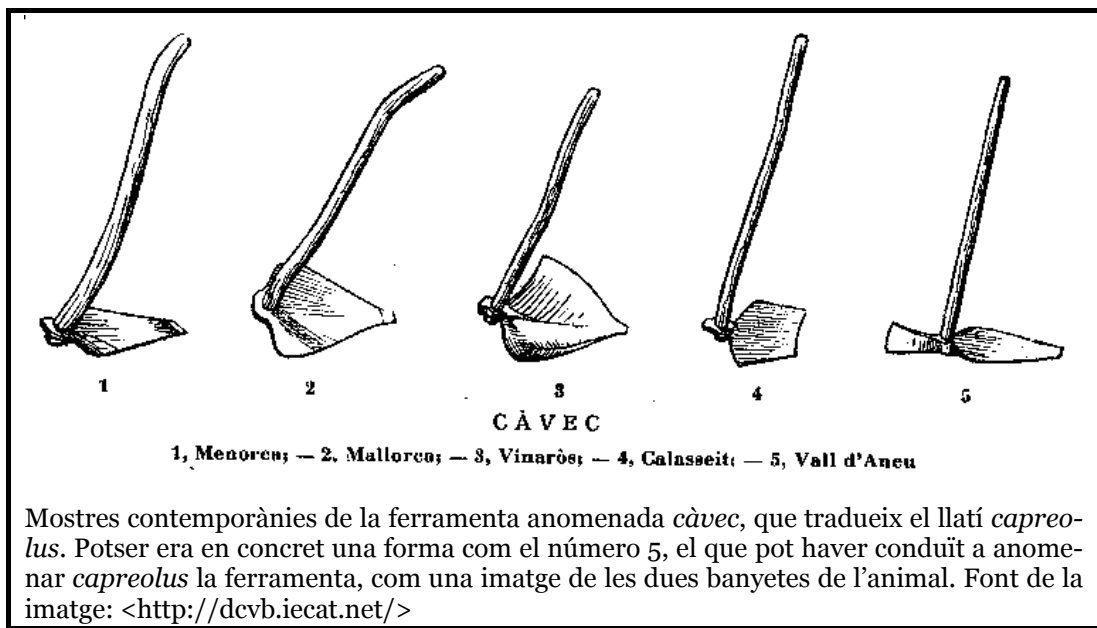
## FITÒNIMS

▷ *capreolus* ‘circell de la vinya’, és a dir, l’òrgan vegetal de la vinya amb aspecte de tija molt prima que s’arrapa a qualsevol suport i s’hi caragola en hèlix, i permet així a la planta enfilar-s’hi. La imatge deu provindre d’una comparació amb l’entortolligament o entrellaçat de les banyes dels animals. Aquest fitònim genera al seu torn un adverbi etogràfic *capreolatim* ‘caragolat en forma d’hèlix o espiral’, com fan els *capreoli*, aplicat a coses diferents de la vinya, com per exemple a la forma entortolligada dels jeroglífics: *Nodosis et in modum rotæ tortuosis capreolatimque condensis apicibus* (APVL. *met.* XI 22) “Amb contorns de lletres retorts i entortollats com una roda, i en forma d’espiral”. || *Ex altera parte parit capreolum. Is est coliculus uiteus intortus, ut cincimus. Hi sunt enim uitis quibus teneat id quo serpit ad locum capiendum, a quo capiendo capreolus dictus* (VARRO *rust.* I 31, 4) “Per altra banda [sc. la vinya] engendra el circell (*capreolus*); aquest és una tiqueta de la vinya, caragolada com un rull. Amb aquests, el cep aferra el suport per on s’enfila per tal d’agafar (*capere*) lloc; és

per aquest *capere* que es diu *capreolus*". ➤ Resulta interessant que els antics persistentment motivaren *capere/ capra/ caprea/ capreolus* en els verbs *capere* o *carpere*. Potser tenien raó. || **Capreoli dicti quod capiant arbores. Sunt enim cincinni siue uncinuli quibus se innectere uites et suspendere solent arboribus, quo admuniculo freti palmites uentos ac turbines contemnere queant et sine lapsu periculorum fructus suos sustineant** (Is. or. XVII 5, 11) "S'anomenen així els circells (*capreoli*) perquè s'agafen (*capiant*) als arbres. I és que són rulls o ganxets amb els quals les vinyes solen enganxar-se i penjar-se dels arbres; confiats en aquest recurs, els sarments poden menysprear vents i tempestes i sostenen els fruits sense perill de caiguda".

## ORGANÒNIMS

▷ L'eina *capreolus* 'càvec', un tipus d'aixada de dues puntes per a tallar males herbes. La motivació més probable deu ser-ne la imatge de les dues banyes invertides de l'animal (MCCARTNEY 1912: 18), segurament de la cabra. || *Prius quam cœperit germinare, capreolis, quod genus bicornis ferramenti est, terra commoueatur* (COLVM. rust. XI 3, 46) "Abans que [sc. l'espàrrec] comence a germinar, s'ha de remoure la terra amb càvecs, que són un tipus de ferramenta de dues puntes".



## TOPÒNIMS

1D) *Capreæ*, l'actual illa de Capri, a la costa de Campània, on hi havia la famosa residència de l'emperador Tiberi. En aquest cas considerem que *caprea* té el significat caprí 'cabra salvatge' (no 'cabirol') perquè els caprins han estat fins fa poc grans motivadors de topònims, i especialment de nesònims o noms d'illes. La causa més freqüent d'aquesta abundància sembla que és que moltes illes de petites dimensions —i habitualment deshabitades— eren emprades per deixar-hi pasturar lliurement ramats sobretot de cabres (BALLESTER 2013b: 11; 2014: 78), que necessiten ben poca cosa per a sobreviure. Els exemples derivatius sense eixir del llatí ja són abundants: *Capraria* és segurament l'illa canària El Hierro, una de les illes dels Afortunats; *Capraria* és també el nom llatí de l'illa mallorquina de Cabrera (PLIN. *nat.* III 78); *Capraria/ Caprasia* és l'illa de Capraia, al nord-est de Còrsega (PLIN. *nat.* III 81). Al capdavant, potser l'illa *cabrera* més famosa del món antic va ser Ítaca, pel tipus de terres seques emprades per a pastura, com un exemple de terres poc productives (HOM. *Od.* IV 605), però no hi va motivar el nom. Per a més toponímia cabrera, vegeu § 4.17. || VERG. *Æn.* VII 735; OV. *met.* XV 709; SVET. *Tib.* 40.

**14. *catulus*, -ī (m) ‘cadell’ ¶ *catula*, -æ (f) ‘cadella’**  
[cast. *perrito*, *cachorro* | angl. *young dog*, *pup*, *whelp* | gr. ὁ σκύλαξ, τὸ κυνίδιον]  
*Canis lupus familiaris* L. i genèric de cadells diversos.

► Amb prou seguretat aquesta arrel *cat-* juntament amb les formacions diminutives *catul[l]-/catel[l]-/catil[l]-/catl-* i el probable diminutiu cèltic *cato[n]-* (BALLESTER 2010a: 263) tenien un significat primari de ‘cadell[et] de gos’; també el grec σκύλαξ denomina sobretot el cadell de gos, rarament d’altres animals (CHANTRAINE 2009: 988 s. σκύλαξ), davant de σκύμνος, que denomina cadells d’animals, especialment de lleó, però també de llop, linx etc. (CHANTRAINE 2009: 989 s. σκύμνος). Els mateixos romans consideraven *catulus* un diminutiu de *canis* (VARRO *ling.* IX 74; CIC. *nat.* II 14,38; FEST. 39, 13 i 21 LINDSAY), i, a tall d’exemple, *catulina* (sc. *caro*) és la carn de gos, i no d’un altre animal (PLIN. *nat.* XXIX 58). Per a ERNOUT i MEILLET (2001: 92 s. *canis*), l’absència de /n/ a *catulus* exclou relació etimològica amb *canis*. L’únic paral·lel lingüístic clar que hi ha del llatí *catulus* és l’ombre *katel* (ac. sing. *katlu*), però es fa difícil pensar que no hi tinga alguna mena de relació etimològica també el tardollatí *cattus* ‘gat domèstic’, tot i que la geminació resulta problemàtica.

► La seqüència metasèmica del zoònim *catulus* sembla que és la següent: cadell de gos > gos de qualsevol edat (metonímia) > cadell de qualsevol mamífer (metàfora) > cadell de qualsevol animal (metàfora). Efectivament, es troba *catulus* també aplicat a les cries d’altres animals, sobretot mamífers: feres en general (LVCIL. 164 MARX; HOR. *carm.* III 3,41), gat (PHÆDR. II 4, 24), lleó (VERG. *georg.* III 245; HOR. *carm.* III 20,2; OV. *met.* XIII 547), llop (VERG. *Æn.* II 357), ós (OV. *met.* XIII 836; XV 379), pantera (LVCR. V 1036), porc (PLAVT. *Truc.* 268), tigre (PLIN. *nat.* VIII 10) i serp (VERG. *georg.* III 438).

► CADELLET AMORÓS. *Catulus*, com sol passar amb les cries dels mamífers, té connotacions en general positives —davant de la freqüent consideració negativa de *canis*— relacionades amb la petitesa i la tendresa del cadell (cf. etònims). Per a consideracions generals sobre els gossos a Roma, cf. § *canis*.

## ANEMÒNIMS

▷ *catlitio*, nom rústic del vent Favoni, segons PLINI (*nat.* XVI 94), equivalent al zèfir grec o vent de ponent, que bufava a principis de primavera i tenia atributs de fecundació proverbials. Pròpiament *catlitio* significa ‘temps de zel’, i és un substantiu (*catulitio*) derivatiu que provindria no directament de *cat[u]lus* sinó del verb denominatiu *catulire* ‘estar [les gosses] en estat de zel, desitjar fecundació’ (VARRO *rust.* II 9,11; LABER. *apud* NON. 129, 30 LINDSAY), de manera paral·lela al verb *equire* per a les egües (ERNOU & MEILLET 2001: 106 s. *catulus*). Aquest nom de vent seria, doncs, el del temps del zel, o més aïna, com diuen ERNOU i MEILLET (*ibidem*), el fecundador. Anomenar *fecundador* un vent, amaga la creença en el poder fecundador real del vent, notablement el *Zephyrus felix* ‘zèfir fecund’ (VERG. *Æn.* III 120). Remetem per a aquest tema als anemònims d’ § *equus*. || *Catulire, id est ostendere uelle se maritari* (VARRO *rust.* II 9, 11) “*Catulire*, ço és, manifestar el desig de ser fecundada”. || *Ordo autem naturæ annuus ita se habet: primus est conceptus flare incipiente uento Fauonio, ex a. d. fere VI idus Febr. Hoc maritantur uiuescentia e terra, quippe cum etiam equæ in Hispania, ut diximus. Hic est genitalis spiritus mundi a fouendo dictus, ut quidam existimauere. Flat ab occasu æquinociali uer inchoans. Catlitionem rustici uocant, gestiente natura semina accipere eaque animam ferente omnibus satis* (PLIN. *nat.* XVI 94) “L’ordre anual de la natura es desenvolupa així: el primer és la fecundació quan comença a bufar el vent Favoni des d’aproximadament el sisé dia abans de les idus de febrer [= 8 de febrer]. Aquest vent fecunda tot el que naix de la terra; encara més: a Hispània, com hem dit, fecunda també les egües. Aquest és el buf generador del món, i, segons diuen, el seu

nom prové del verb *fouere* ('escalfar, covar – afavorir'). Bufa des del ponent equinoccial i enceta la primavera. Els rústics l'anomenen *el que està en zel (catlitio)*, ja que la natura desitja vivament rebre les llavors i fa cobrar vida a totes les coses".

## ANTROPÒNIMS

▷ Els *cognomina Catul[l]us/a* i *Catellus/a*, i nombrosos derivatius (§ 4.3.), entre ells el famós *Catilina*, que deu ser la forma fonètica de *Catulina* (ERNOUT & MEILLET 2001: 106 s. *catulus*). Molt probablement també pertany a aquesta sèrie antroponímica *Cato* (BALLESTER 2010a: 263), tot i que KAJANTO (1965: 249–50) considera que *Cato* i fins i tot *Catullus* provenen de *catus/a/um* 'llest, fi, hàbil'. En tot cas, els romans percebien un parentiu etimològic entre *Cato* i *Catulus*: *Catulus a sagaci sensu et acuto, ut Cato Catulus* (VARRO *ling.* V 99) "Cadell (*catulus*) prové del seu olfacte fi i penetrant (*acuto*), com *Cató* i *Catul*".

Sens dubte, la sèrie antroponímica de *Catullus* i variants és un dels màxims exponents d'antroponímia llatina zoonímica —el tercer més important de tots, darrere d'*Vrsus* i *Leo*. El repertori epigràfic de CLAUSS/SLABY en documenta quatre-centes tres inscripcions, incloent les variants *Catullus/a*, *Catulus/a*, *Catellus/a* i la sincopada *Catlus/a*. La variant predominant n'és, sens dubte, *Catullus/a*. Sembla un [cog]nomen de llarg testimoniatge cronològic (República, Imperi), i amb exemples de tots els estrats socials i oficis. Ara bé, dins d'aquesta extensió panromana del *cognomen*, s'hi detecta una aparent absència de cristians, i una gran representació de classes benestants.

Posem nom i cara a uns quants portadors d'aquest *cognomen*: *Gaius Egnatius Catullus* (C.I.L. IX 650: un soldat de cavalleria, pretorià de la novena cohort, de Venúcia), *Cassia Catulla* (C.I.L. XI 1071: lliberta de Parma), *Catulla Mariana* (C.I.L. II 544: esclava a Lusitània), *Catulus* (A.E. 1969/70,

213: un esclau a Lusitània), *Lucius Valerius Catullus* (C.I.L. XIV 2095: pontífex de Lanuvi al Laci), *Pompeia Catulla* (C.I.L. X 6018: sacerdotessa de *Minturnæ* al Laci), *Quintus Iulius Catullus* (C.I.L. V 3122: quatuorvir a Vicenza del Vènet), *Quintus Tarquitius Catulus* (C.I.L. XIII 8170: legat d'August a Colònia, Germània Inferior), *Valerius Catullus* (C.I.L. XI 6672, 17: un comerciant d'Amerino, al Laci) etc.

Coneixem fins a sis cònsols amb aquest *cognomen*: *Gaius Lutatius Catulus* (242 aC), *Quintus Lutatius Catulus* (102 aC), *Quintus Lutatius Catulus* (78 aC), *Valerius Catullus* (31 dC), *Lucius Valerius Catullus Messalinus* (73 dC) i *Manius Otacillius Catulus* (88 dC). *Catulus* era, com s'hi pot veure, un *cognomen* de la gens *Lutatia*, on també pertanyia el famós poeta preneotèric Quint Lutaci CÀTUL, mentre que *Catullus* era *cognomen* de la gens *Valeria*, on pertanyia l'encara més famós poeta de Verona CATUL.

Per què tant de *cadellet* en antroponímia? Sense excloure'n en cap cas la motivació purament etogràfica —una manera afectuosa d'anomenar un xiquet— deu haver-hi en molts casos una motivació més profunda i de caire supersticiós. Es tracta de la suggeridora proposta de BALLESTER (2010a: 263–8), segons el qual l'abundància d'antropònims d'origen caní arreu del món —sobretot en la versió infantil del *cadellet*— s'explica probablement per una voluntat de protegir els xiquets de la gran mortaldat infantil, *disfressant-los* nominalment amb un nom d'animal[et] de poc valor, de tal manera que els agents malignes causants de la mort no se n'ocuparan i passaran de llarg; ZELENIN (1989: 241–3) dóna molts exemples euroasiàtics d'antropònims canins, del segle XX, que tenen la mateixa finalitat, segons els testimonis dels mateixos parlants. Aquesta creença obeeix al principi del poder intrínsec del nom (*Nomina numina* “Els noms són [poderoses] divinitats”) que és capaç d'actuar com a protector talismà



del xiquet. Ben mirat, afegim, aquest tipus de denominacions tenen una certa càrrega etogràfica també: porten implícita una certa denominació diminutiva *despectiva* de l'animal, que permet utilitzar-lo d'alguna manera d'escut contra els dards de la mort. || *I(OVI) O(PTIMO) (M)AX(IMO) -- --/ [ -- --] CATVLVS [ -- --]/ CVM CATVLINO FIL(IO)/ VOTVM SOLVIT ID(IBVS) MAI(I)S/ TVSCO ET BASSO CO(N)S(VLIBVS) (C.I.L. III 10889) "Per a Júpiter Òptim Màxim/.../ Catulus/.../ juntament amb el seu fill Catulinus/ va acomplir una promesa el dia de les Idus de maig [sc. 15 de maig],/ l'any del consolat de Tusc i Bassus (sc. 258 dC)".* ▶ Inscripció trobada a l'actual poble hongarés Gyekenyes (província de Pannònia Superior). || *DEO SOLI INVICTO/ MYTRÆ FELIX MESSALA/ CVM OMNES SACRATOS CATEL/LVS ET DIANVS POSVERVNT (C.I.L. VI 730) "Al déu Sol Invicte/ Mitra, Fèlix Messala/ juntament amb tots els homes iniciats Catellus i Dianus posaren [sc. aquest altar, ofrena etc.]".* ▶ Inscripció trobada a Roma. Els *sacrati* són els *uiri sacrati* de la religió mitraica, els iniciats. Entenem *cum omnes sacratos* com un vulgarisme equivalent al clàssic *cum omnibus sacratis*. || *M(ARCO) PORCIO M(ARCI) F(ILIO)/ GAL(ERIA) CATVLL(O)/ IIVIRO BIS/ PORCIA [M(ARCI)] F(ILIA)/ CATVLLA F[R]ATRI (A.E. 1972, 312) "Per a Marc Porci Catullus/, fill de Marc, de la tribu Galèria/, duumvir dues vegades./ Pòrcia Catulla/ filla de Marc, per al seu germà".* ▶ Inscripció trobada a l'actual vila catalana d'Isona (antiga *Æso*, a la Tarraconense). || *D(IS) M(ANIBVS)/ PONTIÆ LVPV/LÆ MATRI DVL/CISSIMÆ OCTA/VIA CATVLLA/ FILIA FECIT (A.E. 1993, 306) "Consagrat als déus Manes./ Per a Ponça Lupulla sa mare dolcíssima, Octà/via Catulla/ la seua filla ho va fer".* ▶ Inscripció de Roma. || *D(IS) M(ANIBVS) S(ACRVM)/ CATELLA V(IXIT) A(NNOS) XI/ D(IES) XVIII PIA IN S(VIS)/ [H(IC) S(ITA) E(ST) S(IT)] T(IBI) T(ERRA) L(EVIS) (C.I.L.A. II 2, 428) "Consagrat als déus Manes./ Catella va viure onze anys/ díhuit dies, amorosa dels seus./ Ací està soterrada: que la terra et siga lleu".* ▶ Inscripció trobada a Itàlica (província Bètica). || *[D(IS)] M(ANIBVS) S(ACRVM)/ SITTIA M(ARCI) F(ILIA) CA/TVLA VIXIT/ ANNIS LXXII/ H(IC) S(EPVLTA) (I.L.Alg. 2, 1, 3283) "Consagrat als déus Manes./ Sítia, filla de Marc, Caltula, va viure/ setanta-un anys./ Ací està soterrada".* ▶ Inscripció trobada per l'actual localitat nord-algeriana de Koudiet el Merâba (antic *Castellum Celtianum* o *Celtianis*, de la província d'Àfrica Proconsular). || *CJATVLLÆ VXORI/ EIVS CATVLLVS/ PARENTIBVS (I.L.G.N. 451) "A la seua muller Catul·la/ el seu Catul./ Als seus pares".* ▶ Inscripció trobada a l'actual Nîmes (antiga *Nemausus*, a la Gàl·lia Narbonense).

## ETÒNIMS

Ἰ *catellus/a* ‘cadellet/a’, terme afectuós. ἥ *Mi Libane, ocellus aureus, donum decusque amoris, / amabo, faciam quod uoles, da istuc argentum nobis. / Dic igitur med aniticulam, columbam uel catellum, / hirundinem, monerulam, passerulum putillum, / fac proserpentem bestiam me, duplicem ut habeam linguam, / circumda torquem brachiis, meum collum circumplecte* (PLAUT. *As.* 691–6) “Liban estimat, ullet daurat, regal i ornament de l’amor, / per favor, faré el que vulgues, dóna’ns aquests diners. / Anomena’m, doncs, *anequet, colometa, cadellet, oroneta, cucaleta, pardalet xicotet.* / Fes-me animal que serpege, de manera que tinga doble llengua, / envolta’m amb el collar dels teus braços, abraça el meu coll”. ἥ *Porrigit irato puero cum poma, recusat; / ‘sume, catelle’: negat; si non des, optet* (HOR. *serm.* II 3, 258–9) “Si li ofereixes fruita a un xiquet aïrat, la rebutja; / ‘pren, cadellet’: diu que no; si no li’n dónes, la desitja”.

Ἰ *catula* ‘gosseta’ era anomenat l’emperador Heliogàbal pel seu llibertinatge, quan el seu cadàver fou portat pels carrers com si fóra el soterrar d’un gos. ἥ *Huius corpus per urbis uias more canini cadaueris a militibus tractum est militari cauillo appellantium indomitæ rabidæque libidinis catulam. Nouissime cum angustum foramen cloacæ corpus minime reciperet, usque ad Tiberim deductum, adiecto pondere, ne unquam emergeret, in fluuium proiectum est* (PSEUDO-AVR. 23, 6) “El seu cos [sc. d’Heliogàbal], els soldats l’arrossegaren pel carrer com si fóra un cadàver de gos, enmig de la faceciosa cridòria dels soldats que l’anomenaven *gosseta de desig sexual descontrolat i rabiós*. Finalment, com que no aconseguien encabir el seu cos per l’estret forat de la claveguera, el portaren al Tíber, i després d’afegir-li un pes, perquè no surara gens, el tiraren al riu”.

Ἰ *cat[u]laster* ‘jovencell’, un terme d’amistat o de tendresa. Sembla que es tracta del zoònim *catulus* amb el sufix *-aster/-astrum*, emprat, primer per a arbres i plantes (*oleaster* ‘olivera borda, ullastre’; PLIN. *nat.* XII 26) i després per a persones (*filiaster* ‘fillastre’; C.I.L. VI 3447) i animals (femení *pullastra* ‘gallina’ en VARRO *rust.* III 9, 9, però el nostre *pollastre* ha de provindre d’un *\*pullaster*). ἥ *Exposuit esse in ea terra eiusmodi fontes, ut, qui ibi procrearentur, uoces ad cantandum egregias haberent, ideoque semper transmarinos catlastros emere formosos et puellas maturas eosque coniungere, ut, qui nascerentur ex his, non solum uoce*

*egregia sed etiam forma essent non inuenusta* (VITR. VIII 3, 25). “[Gai Juli, fill de Massinissa] va exposar que en aquella terra [sc. Balears] hi ha unes fonts tals que els qui hi eren engendrats, tenien veus excel·lents per al cant, i que per això sempre compraven jovenets formosos i xiquetes madures d’eixa altra vora del mar, i els unien, per tal que els qui d’ells nasqueren no sols tingueren una veu excel·lent sinó també una bellesa no poc atractiva”. || *Catulaster iuuenis duodecim annorum* (Gloss. V 550,14 LOEWE & GOETZ) “*Catulaster*: xicot de dotze anys”.

## ORGANÒNIMS

▷ L’eina *catulus* (*catellus/a*) ‘argolla, grillons’, també anomenada § *canis*. És possible que tot plegat siga una confusió de termes i una caricatura etimològica que barreja els homònims *catella* ‘cadelleta’ i *catella* ‘cadeneta’. D’un *catella* ‘cadeneta’ (diminutiu de *catena*), posat en relació amb *catella* ‘cadelleta’, pot haver-se creat un masculí *catellus* ‘cadeneta’ i fins i tot haver continuat la caricatura fins a *canis* ‘cadena’. De tota manera, com ja s’ha explicat a l’organònim § *canis*, no és del tot descartable que realment s’hi haja produït una metonímia des del gos a la cadena, tot i que resulta tipològicament estrany. cf. el passatge següent de PETRONI (71), on Trimalció vol que per al disseny de la seua tomba *Ad dexteram meam ponas statuam Fortunatae meae columbam tenentem: et catellam cingulo alligatam ducat* “Poses a la meua dreta l’estàtua de la meua estimada Fortunata, sostenint un colom; i també que porte una cadelleta lligada amb una corretgeta”. El fet és que en grec hi ha un σκύλαξ ‘cadell [sobretot de gos]’, que també significa ‘cadena’ (PLATO COM. 22 KASSEL & AUSTIN) o ‘collar de ferro per al coll dels presoners’ (POLYB. XX 10, 8: σκύλαξ σιδηροῦς). En aquest cas no hi ha possible confusió com la que ocorre en llatí, cosa que mou a pensar en una metasèmia real en llatí, des del cadell–gos a la cadena–collar. Potser al final de tot es tracta d’una cadena dentada o amb baulles punxegudes, un ítem que se sol motivar en els ullals esmolats de gos-

sos i llops (cf. organònims de § *canis* i de § *lupus*). || *Delicatum te hodie faciam, cum catello ut accubes, / ferreo ego dico* (PLAVT. *Curc.* 691–2) “[El jove Fèdrom li retorna paraules insultants al soldat Terapontígon:] A tu, finolis, hui et faré dormir amb un cadell.../ una cadeneta (*catello*) de ferro, vull dir”. ➤ Ací juga PLAUTE gustosament amb el doble significat de *catellus*. || CATO *agr.* 135, 1 (*catella*); LVCIL. 854 MARX (*catulus*). || *Catulus* genus quoddam uinculi, qui interdum canis appellatur (FEST. 39, 21 LINDSAY) “*Catulus*, és un tipus de cadena que a vegades s’anomena gos (*canis*)”. TOPÒNIMS

7D *Porta Catularia*, una porta de la muralla de Roma, de localització incerta. Tot i que és un topònim derivatiu, l’inclouem ací per l’explicació que en dóna FEST, un intent curiós de motivació toponímica que barreja topònim i asterònim, i relaciona clarament *catulus* i *canis*. || *Catularia* porta Romæ dicta est, quia non longe ab ea ad placandum caniculæ sidus frugibus inimicum rufæ canes immolabantur, ut fruges flauescentes ad maturitatem perducerentur (FEST. 39, 13–6 LINDSAY) “La porta Catulària de Roma s’anomena així perquè no lluny, per tal d’apaivagar la calor sufocant de la Canícula, es sacrificaven gosses rogenques, amb la intenció que els fruits, en esgrogueir-se, maduraren”.

**15. *ceruus*, -ī (m) ¶ *cerua*, -æ (f) ‘cérvol – gamma’**

[cast. *ciervo*, *cierva* | angl. *stag*, *deer* | gr. ó έλαφος, ή δορκάς]

Família *Cervidæ* (sobretot *Cervus elaphus* L.)

► El zoònim *ceruus* prové segurament (ERNOUT & MEILLET 2001: 117; URÍA 1997: 153–4) d’un epítet que significava ‘banyut, proveït de banyes’ (cf. HOM. *Il.* III 24: έλαφον κεραόν ‘cérvol banyut’), probable substitució tabuística del nom propi de l’animal de caça —el nom indoeuropeu del cérvol segurament provenia d’una arrel \*elen– que es troba en armeni *eln*, gèl·lic *elein* ‘gamma’, grec έλαφος etc. L’etimologia de *ceruus* proposada pels autors moderns ja era percebuda per FEST (47, 26 LINDSAY), tot i que ell hi veia etimologia grega i no indoeuropea comuna: *Ceruus, quod κέρατα —id est cornua— gerat, dictus* “El cérvol és anomenat així segurament perquè porta *kérata*, és a dir, banyes”.

La motivació dels zoònims en la part més prominent o característica de l’animal, o, si més no, la considerada més important pels humans, no és gens estranya. Per citar-ne un exemple relacionat amb *ceruus*, també el nom del moltó en grec, κριός (< \*κριφός) s’ha posat en relació amb l’arrel de κέρας ‘banya’ (CHANTRAINE 2009: 563), de manera que és, probablement, el *banyut*, amb la mateixa motivació i etimologia que el *ceruus* llatí. Altres noms del cérvol en llengües indoeuropees reincidenten motivacionalment en la imatge de les banyes: alemany *Hirsch*, gèl·lic *carw*, on s’observa l’arrel indoeuropea per a ‘banya’ (cf. anglés *horn*, grec κέρας, llatí *cornu*), o amb una altra arrel, el vell prussià *ragingis* ‘cérvol’, que prové de *ragis* ‘banya’.

► EL TEMORÓS I VELOÇ CÉRVOL, LONGEU I DE GRAN CORNAMENTA.

Hi ha, efectivament, unes quantes idees persistents sobre els cérvols —els cèrvids en general— entre romans i grecs:

(a) Una proverbial **agilitat** i **velocitat**: *alipes* ‘de peus alats’ (LVCR. VI 765), *fugax* ‘fugisser’ (VERG. *georg.* III 539), *leuis* ‘ràpid’ (VERG. *ecl.* 1, 59), *uelox* ‘veloç’ (PHÆDR. I 16, 6); *Vinceretis ceruom cursu* (PLAVT. *Pæn.* 530) “Seríeu capaços de véncer un cérvol corrent”. Associada a l’agilitat i la velocitat, hi ha la **timidesa** i **covardia**: *pauida* ‘poruga [cérvola]’ (OV. *trist.* V 9, 27); *Pauidus ac fugax non metuenda formidat: ceruis similis habeatur* (BOETH. *cons.* IV 3, 21) “El poruc i fugisser té terror de coses que no són de témer: siga tingut per semblant als cérvols”; *Noui et pastores eorum: in pace leones et in prælio ceruos* (TERT. *cor.* 1) “També em conec els seus pastors: en la pau, lleons, i en combat, cérvols”; cf. en grec com Aquil·les titla de covard Agamèmnon, tot dient que té κραδίη ἐλάφοιο ‘cor de cérvol’ (HOM. *Il.* I 225).

(b) La **longevitat** del cérvol és esmentada per nombrosos autors, a més de PLINI (*nat.* VIII 119): *Longa et ceruina senectus* (IVVEN. 14, 25) “Llarga i cerval vellesa”; *Longius insidias cerua uidebit anus* (OV. *ars* I 766) “La cérvola vella veurà els paranys des de lluny”; *uiuax* ‘de llarga vida’ (VERG. *ecl.* 7, 30; OV. *met.* III 194), *uita diuturna* ‘vida llarga’ (CIC. *Tusc.* III 28, 69). La conseqüència directa d’açò és l’ús màgic/ mèdic de parts del cérvol en remeis contra l’envelliment o pel rejuveniment (cf. l’apartat següent). Aquesta creença en la longevitat de l’animal també era proverbial de l’àguila (§ *aquila*) i la *cornix* ‘cornella’ (LVCR. V 1084; HOR. *carm.* III 17, 13; IV 13, 25; OV. *met.* VII 274; PHÆDR. *app.* 26, 7; PLIN. *nat.* VII 153).

(c) La **cornamenta** n’és el tret físic més distintiu: *alta cornua* ‘banyes altes’ (PHÆDR. II 8, 25), *ramosa cornua* ‘banyes ramificades’ (PHÆDR. I 12, 5), *Surgens in cornua* (VERG. *Æn.* X 725) “[sc. Un cérvol] que sobreix pel banyam”. No sols, com veurem, la imatge de les ramificades banyes és productiva metasèmicament, sinó que, a més, com que les banyes es regene-

ren, arriben a ser símbol de regeneració global (cf. § *anguis*, on el canvi de pell dels ofidis els confereix també un valor màgic): *Nec faciunt ceruos cornua iacta senes* (Ov. *ars* III 78) “La caiguda de les banyes no fa vells els cérvols”. D’aquest fet prové segurament la creença en la longevitat del cérvol, i també l’ús habitual com a ingredient en medicina màgica (PLIN. *nat.* XXVIII 149–51).

## ANTROPÒNIMS

Ⓓ Els *cognomina Ceruus* i *Cerua*. Pròpiament d’aquests dos *cognomina* el repertori epigràfic de CLAUSS/ SLABY registra catorze inscripcions. Caldria afegir-hi, perquè tenen un cert pes específic, dèneu inscripcions més amb les variants diminutives, entre les quals destaca (deu inscripcions) la variant femenina *Ceruola*. No es tracta, doncs, d’un *cognomen* molt freqüent ni important (els derivatius *Ceruius/a* i *Ceruonius/a* són prou més freqüents), però dels pocs testimoniatges es pot observar una certa presència cristiana i de lliberts. En l’ús cristià de l’antropònim pot haver influït el principi del famós salm 42: *Sicut ceruus desiderat ad fontes aquarum, ita desiderat anima mea ad te, Deus* “Com el cérvol desitja anar a beure a les fonts d’aigua viva, així desitja la meua ànima anar a tu”. || ]BELLICIANI V(IVVS) F(ECIT) S(ABI) ET/ STAT(ILIAE) CERVÆ CONIVGI OPTIMÆ OBITÆ AN(NORVM) XL/ TERTVLLINÆ FIL(IÆ) AN(NORVM) XXX (C.I.L. III 5274) “[ de Bel·licià, en vida ho va fer per a ell i/ per a Estàcia Cerva, la seua muller/ òptima, traspasada als quaranta anys./ Per a la seua filla Tertullina, de trenta anys”. ▶ Inscripció trobada a l’eslovena Celje (antiga *Celeia*, al Nòric). || T(ITVS) ARVLENVS/ T(ITI) F(ILIVS) CERVOS (C.I.L. VI 4905) “Titus Arulè/ *Ceruos*, fill de Titus”. ▶ Inscripció trobada a Roma. || D(IS) M(ANIBVS)/ HERMETI AV/G(VSTI) LIB(ERTO) PRÆ(CE)PT/ORI PVERORVM/ CÆS(ARIS) N(OSTRI) ÆLIA/ CERVOLA/ CONIVGI B(ENE) M(ERENTI)// D(IS) [M(ANIBVS)]/ ÆL[IA CE]/RVOL[A AVG(VSTI)]/ LIB(ERTA) OR[NATRIX]/ PVER[ORVM]/ CÆ[S(ARIS) N(OSTRI)]/ Q(VÆ) V(IXIT) [ANN(OS) (C.I.L. VI 8977) “Consagrat als déus

Manes./ Per a Hermes llibert d’Au/gust, mes/tre dels xiquets/ del nostre Cèsar. Èlia/ *Ceruola*/, per al seu home que bé s’ho mereix// Consagrat als déus Manes./ Èlia *Ceruola* lliber-ta/ d’August, pentinadora/ dels xiquets del nostre Cèsar,/ la qual va viure... anys”. ► Inscripció trobada a Roma. || *D(IS) M(ANIBVS)/ CERVOL(A)E SI/VE VICTORI/N(A)E QVÆ VIXIT/ AN(NOS) XXX L(VCIVS) AVRE/LIVS MAVREL/LIVS CO(N)IVGI / MERENT(I) D(E) S(VA) P(ECVNIA)* (C.I.L. XI 1079) “Consagrat als déus Manes/ de *Ceruola* o/ Victori-na, que va viure/ trenta anys. Luci Aure/li Mau/rel·li a la seua muller/ que bé s’ho mereix. Ho ha pagat de la seua butxaca”. ► Inscripció de Parma (regió italiana VIII o Gàl·lia Cis-padana). Potser eixe *Ceruol(a)e siue Victorin(a)e* significa que eren apel·latius familiars no fixats.

## DOMÒNIMS

▷ *ceruus* ‘aspre per a la vinya’, és a dir, un pal, canya, plantat a terra per a sostindre arbres tendres o plantes enfiladisses, en aquest cas, la vinya. Es pot endevinar que l’eix motivador és la semblança amb les banyes del cérvol, en una barreja de metàfora i metonímia. || TERT. *an.* 19.

## ESTRATÒNIMS

▷ El giny defensiu *ceru[ol]i* —lit. *cervol[et]s*— consistent en troncs d’arbres amb branques —o pues de ferro— semblants a banyes de cérvol, que els legionaris plantaven en terra enfonsada, en zona plana sense obstacles naturals, davant del campament, per dificultar la marxa de la infanteria enemiga, i sobretot de la cavalleria (LE BOHEC 2004: 181). Aquesta metàfora i alhora metonímia no ofereix dificultat de comprensió: el terme *ramus* ‘branca’ era emprat metafòricament per referir-se a les banyes dels cérvols (PLIN. *nat.* XI 123; cf. *ramosa cornua* (PHÆDR. I 12, 5) ‘branques ramificades’), i d’ací no era difícil, per metonímia des del tot a la part prominent, anomenar directament *cérvols* eixes branques metafòriques. En temps moderns, un giny semblant s’ha motivat en un altre zoònim: cf. anglés



*chevaux-de-frise* o castellà *caballos de Frisia*. || *Cerui* ab similitudine cornuum cerui; item reliqua fere ab similitudine ut uineæ, testudo, aries (VARRO ling. V 117) "Els cérvols són anomenats així per la semblança de les banyes del cérvol; de la mateixa manera quasi tota la resta [sc. d'estratònims] reben el nom per metàfora, com els mantellets, la tortuga, l'ariet". || *Post eas aggerem ac uallum XII pedum exstruxit. Huic lorica pinnasque adiecit grandibus ceruis eminentibus ad commissuras pluteorum atque aggeris, qui ascensum hostium tardarent.* (CÆS. Gall. VII 72, 4) "Darrere d'aquestes [sc. fosses] va bastir un terraplé i una estacada de dotze peus. A aquest li va afegir un parapet i merlets amb grans cérvols que sobreeixien en les juntures dels panells amb el terraplé, per tal que retardaren l'ascens dels enemics". || *Ceruoli trunci ramosi* (PSEUDO-HYG. mun. 51) "Els cérvols (*cerui*) són troncs d'arbres amb les branques". || LIV. XLIV, 11; SIL. X, 412.

## ETÒNIMS

▷ *ceruus* 'esclau fugitiu', un etònim comprensible per la tòpica covardia i caràcter fugisser dels cérvols (cf. escoli inicial). || *Seruorum dies festus uulgo existimatur Idus Aug., quod eo die Ser. Tullius, natus seruus, ædem Dianæ dedicauerit in Auentino, cuius tutelæ sint cerui, a quo celeritate fugitios uocent ceruos* (FEST. 460, 32–6 LINDSAY) "El dia festiu dels esclaus popularment es considera que és el tretze d'agost, perquè aquest dia, Servi Tul·li, nascut esclau, va consagrar el temple de Diana al mont Aventí, els guardians del qual són cérvols, d'on ve que anomenen cérvols els fugitius, per la seua velocitat".

16. colūber, -brī (m) ¶ colūbra, -æ (f) ‘colobra, serp’

[cast. *culebra, serpiente* | angl. *snake, serpent* | gr. ὄφις, ὁ δράκων]

Nom genèric dels ofidis (sobretot serps verinoses)

► La forma *colubra* es troba des de PLAUTE fins a APULEU i TERTUL·LIÀ, més freqüentment que el masculí *coluber*, testimoniats des de VIRGILI (*georg.* III 418; *Æn.* II 471; VII 352). Als autors més recents es generalitza *coluber*. De *colubra* ERNOUET i MEILLET (2001: 134) no donen cap etimologia, però suggereixen com a possibilitat que es tracte d’una còpia —considerablement deformada— del grec χέλυδρος, un tipus de serp d’aigua. D’altra banda, no sembla fora de lloc l’etimologia proposada per ISIDOR (*or.* XII 4, 2): *Coluber ab eo dictus quod colat umbram uel quod in lubricos tractus flexibus sinuosis labatur* “La colobra rep aquest nom potser perquè ronda per l’ombra (*colat umbram*) o bé perquè s’escola en moviments lliscosos amb girs sinuosos”. Considerem probable, no tant l’explicació d’ISIDOR, sinó la consideració que la productivíssima arrel del verb *colere* ‘pegar voltes, rondar > habitar – cultivar – venerar’ pugui estar en la base motivacional de *colubra*.

Anomenar la flexible i enrotllable serp amb el verb *colere*, com si diguérem *la [bèstia] que s’enrosca*, no resulta gens estrany, i menys quan hi ha bastants referències a aquesta capacitat de la serp d’entortolligar-se; cf. l’asterònim *Anguis*, anomenat *tortus* (*OV. met.* II 138) i amb *flexus sinuosus* (*VERG. georg.* I 244); cf. el fitònim i organònim § *draco*, amb forma d’espiral enrotllada; també la insistència d’ISIDOR en el contorsionisme de la serp: *Anguis uocabulum omnium serpentium genus quod plicari et contorqui potest; et inde anguis quod angulosus sit et nunquam rectum* (*IS. or.* XII 4, 1) “*Anguis* és el terme aplicat a tot tipus de serps, perquè poden plegar-se i contorsionar-se; per això *anguis*, perquè és angulosa (*angulosus*) i mai recta”; cf. també el *coluber tortuosus* de JERONI (*Iou.* II 37), referit metafòricament al

retorçut dimoni; o, ja en grec, ὄφις τριέλικτος (HEROD. VI 77) o τετραέλικτος ὄφις ‘serp que s’enrotlla tres/ quatre vegades sobre ella mateixa’ (*Anth. Græc.* VII 4). *Colubra*, segons la nostra proposta, seria en origen, doncs, un adjectiu deverbatiu (< *colere*) amb la mateixa sufixació que els femenins *dolabra* ‘pic, picot’ (< *dolare*), *latebra* ‘amagatall’ (< *latere*), *terebra* ‘barrena, triba’ (< *terere*), *uertebra* ‘vèrtebra, articulació’ (< *uertere*) o, en el cas del més tardà *coluber*, com l’adjectiu *salubris/ saluber* ‘salubre’ (< *saluere*).

► **VERINOSA I ASTUTA COLOBRA.** Per a generalitats sobre els ofidis, cf. § *anguis*. Específicament ens centrem ací en la *colubra*, que denominaria especialment una serp verinosa (ERNOUT & MEILLET 2001: 133 s. *colubra*): *uenenata* (LVCR. V 27). Segons AMAT (2002: 209), la serp representada als *lararia* (cf. § *anguis*), interpretada com la figura zoomòrfica del *genius* protector de la casa, seria una colobra. Pel que fa a l’astúcia d’aquesta serp i a la seua doble llengua i traïdoria (cf. escoli inicial de § *anguis*), hi ha un etogràfic *colubrinum ingenium* ‘mentalitat de colobra > astut, murri’ (PLAVT. *Truc.* 780); en aquesta obra de PLAUTE, el vell Cal·licles acusa l’esclava i la perruquera, quan les sotmet a interrogatori, de tindre *colubrinum ingenium*, és a dir, de respondre amb astúcia i engany. Per a més exemples de l’ús etogràfic derivat de la toxicitat de la serp, cf. escoli de § *anguis*.

## ANTROPÒNIMS

Ⓓ El *cognomen Coluber*, però no mai *Colubra*. Aparentment és l’únic testimoniatge epigràfic d’aquest *cognomen*. || D(IS) M(ANIBVS)/ CALPVRNIVS COLVBER/ ET FORTVNATA [- - -]/ POMPONIO FILIO/ QVI VIXIT AN(NOS) XV D(IES) X (C.I.L. X 152) “En honor dels déus Manes./ Calpurni Coluber/ i Fortunata/ al seu fill Pomponi/ que va viure quinze anys, deu dies”. ► Inscripció trobada a l’actual Potenza (antiga *Potentia*, a Lucània).

## MITÒNIMS

Ἰ *coluber* ‘dimoni’ (sempre masculí, com els antropònims), en llatí cristià, per probable influència semítica de caràcter etogràfic (cf. semblantment § *draco*). ∥ Anotem ací unes quantes referències amb les corresponents adjectivacions, que caracteritzen etogràficament el mitònim: *circumscriptor* ‘defraudador’ (TERT. *Marc.* 2, 7) cf. διάβολος ‘difamador’; *cruentus* ‘cruent’ (PRVD. *per.* 6, 23); *tortuosus* ‘retorçat’ (HIER. *Iou.* II 37). ∥ *Quasi a facie colubri fuge peccata* (VVLG. *eccles.* 21, 2–4) “Fuig dels pecats com si fugires de la cara del dimoni (*coluber*)”.

## NEOZOÒNIMS

Ἰ [*cæcæ*] *colubræ* —lit. *colobres cegues*— ‘cucs intestinals’. També s’anomenen *serpentes* ‘serps’ (PLIN. *nat.* VII 172; APVL. *flor.* 15, 64) o *lumbrici* ‘llambrics’ (CATO *agr.* 126; COLVM. *rust.* IV 30, 9). ∥ COLVM. *rust.* X 231.

## TOPÒNIMS

Ἰ *Coluber*, nom aplicat segons SERVI al riu Tíber, per la seua sinuositat. «Su forma, su caminar serpenteante y su silbido hacen de la serpiente un símbolo del río» (MARIÑO 2014: 574). Aquest ús de l’ofidònim reforça novament l’etimologia espiralada que proposem a l’escoli, com es veu també en l’adjectiu *colubrosus/a/um* ‘serpentejant, sinuós’ (TERT. *Val.* 4). De fet, la sinuositat dels rius és una motivació important dels potamònims, de manera literal o en metàfora ofídia: Aigüestortes (Pirineu lleidatà), Río Tuerto (La Rioja), Riu Tort (Vallès Occidental). L’etimologia ofídia per al riu valencià *Serpis* és, doncs, totalment versemblant (BALLESTER 2014: 114). ∥ *Quia Tiberim libri augurum colubrum loquuntur, tamquam flexuosum* (SERV. *in Æn.* VIII 95) “Perquè al Tíber, els llibres dels àugurs l’anomenen *colobra*, com volent dir sinuós”.

17. *columbus*, -ī (m) ¶ *columba*, -æ (f) ‘colom – (tudó)’

[cast. *paloma*, *pichón* | angl. *pigeon*, *rock-dove* | ή περιστέρα – ή πέλεια/ πελειάς]

Sobretot *Columba livia* GMELLIN (però també *Columba palumbus* L.)

► Es testimonien des de PLAUTE tant la forma masculina *columbus* (*Rud.* 887) com la femenina *columba* (*Mil.* 162), però, mentre que el femení és el nom genèric de l’ocell, el masculí s’utilitza amb sentit propi, per denominar el mascle. VARRÓ (*ling.* IX 56) explica que la forma originària seria la femenina, tot diferenciant *columba mas* i *columba femina* si feia al cas, i que només posteriorment, quan els coloms s’han domesticat, s’ha fet la diferència *columbus* i *columba*. En principi, *columba* denomina la *Columba livia* GMELLIN (espècies o subespècies selvàtiques, la varietat semidomèstica i els descendents domèstics), mentre que el tudó s’anomena § *palumbes* (o § *titus*). Així ho explica SERVI (*in Æn.* V 213): *De his domesticis columbas Vergilius dicit [...] Nam agrestes palumbes uocantur* “D’aquests domèstics Virgili en diu coloms [...] Ja que els coloms salvatges s’anomenen tudons”. De tota manera, la confusió entre *columba* i *palumbes* és freqüent en els autors llatins, i genèricament tant *columba* com *palumbes* denominen coloms i tudons.

► Sobre l’etimologia de *columba*, ERNOUT i MEILLET (2001: s. *columba*) hi sospiten una motivació cromàtica —en paral·lel amb l’etimologia cromàtica quasi segura de § *palumbes*— però no fan cap especulació més enllà. *Columba* s’ha posat en relació amb la mateixa arrel que el grec κελαινός ‘fosc’ (CAPPONI 1979: 176–7), que es troba també en un ornitònim totalment paral·lel al llatí *columbus*, el κόλυμβος ‘cabusset’ (*Tachybaptus ruficollis* PALLAS), el qual no té res en comú amb el colom més que una coloració foscant (CHANTRAINE 2009: 527 s. κόλυμβος). *Columba*, doncs, significa ‘fosca, grisa’, segons aquesta proposta etimològica, i de fet, hi ha un cromatònim derivatiu *columbinus/a/um* ‘color gris pissarrenc’, que en llatí només

s'aplica a una varietat de vinya (PLIN. *nat.* XIV 40) i a una varietat de marga (PLIN. *nat.* XVII 43). Hi ha tres exemples zoonímics al repertori emprats per a coloracions grisenques: *asinusca*, *columbinus/alum* i *murinus/alum*.

Per a VARRÓ (*rust.* III 7, 1–2) l'etimologia de *columba* és evident: *Duo enim genera earum in peristerotrophio esse solent, unum agreste, ut alii dicunt, saxatile, quod habetur in turribus ac columinibus uillæ, a quo appellatæ columbæ, quæ propter timorem naturalem summa loca in tectis captant [...] Alterum genus columbarum est clementius, quod cibo domestico contentum intra limina ianuæ solet pasci. Hoc genus maxime est colore albo, illud alterum agreste sine albo, uario* “Als colomars sol haver-hi dos tipus de coloms: un d'agrest, o roquer —com diuen— que es té en torres i en les teulades (*columinibus*) de la vil·la —d'on motiven el nom els coloms (*columbæ*), que per una por conatural, busquen els llocs més alts a les teulades [...] L'altre tipus de coloms és més mansuet, perquè es conforma amb menjar de casa i se'l sol alimentar de portes endins. Aquest tipus sobretot és de color blanc; aquell altre agrest, sense blanc, virolat”. Per a VARRÓ, doncs, *columba* provindria de *columen* ‘cim (edifici, muntanya) – columna, puntal, suport’, i tindria, per tant, una motivació etogràfica en el seu hàbitat humà més sovintejat: les parts altes de la vil·la, els terrats. Per a una altra proposta etimològica relacionada amb el verb *colere*, vegeu el final de l'escoli (*El collar de la coloma*).

► FIDEL I LASCIVA, POREGOSA COLOMETA (BLANCA):

(a) Tant § *columba* com § *passer* són símbols de *uoluptas amorosa* per antonomàsia, però dins de la monogàmia (lascívia matrimonial, diguem-ne). La *columba*, consagrada a Venus, és símbol de **tendresa**, **mansuetud**, **innocència**: *blanda* ‘tendra’ (MART. XI 104, 9), *tenera* ‘tendra’ (MART. XIII 66, 1); *Veneris dominæ uolucres* “Els ocells de Nostra Senyora Venus”

(PROP. III 3, 31); *Auis simplicitatis et innocentiae* “L’au de la senzillesa i de la innocència” (IS. *or.* VII 3, 22). El colom era molt associat també al **bes**: *Quæ modo pugnarunt, iungunt sua rostra columbæ* (OV. *ars* II 465) “Els coloms que acaben de barallar-se, tot seguit ajunten els becs”; *Oscula dat cupido blanda columba mari* (OV. *am.* II 6, 56) “Dóna besos al mascle delerós l’amorosa coloma”; *Columbæ proprio ritu osculantur ante coitum* (PLIN. *nat.* X 158) “Els coloms per un ritual d’ells, es besen abans del coit”; *Issa est purior osculo columbæ* (MART. I 109, 2) “[sc. La gosseta] Issa és més pura que un bes de colom”. La seua vinculació amb Venus, va motivar, segons ISIDOR (*or.* XII 7, 61), un altre nom per al mateix ocell: *Antiqui uenerias nuncupabant, eo, quod nidos frequentent et osculo amorem concipiant* “Els antics les anomenaven *venèries*, segurament perquè freqüenten els nius i conceben l’amor mitjançant el bes”. Característica positiva per a l’ideal moral romà —i cristià!— era també la creença en la **fidelitat conjugal** dels coloms i en la gran cura amb què cuiden els fills (PLIN. *nat.* X 104–5; AVG. *serm.* 90, 10). Però la lascívia del mascle també permet emprar el zoònim com a imatge de qui recorre el llit de tots els altres, com ho aplica CATUL a l’*albulus columbus* Mamurra (CATVLL. 29, 8).

(b) El colom és considerat un ocell **temorós i pacífic**, suposadament dolç i bondados: *imbellis* ‘pacífica’ (HOR. *carm.* IV 4, 31), *pauida* ‘poruga’ (VAL. FLACC. VIII 32), *timida* ‘poruga’ (OV. *ars* II 363), *timidissima turba* ‘una multitud temorosa’ (OV. *ars* I 117), *Nihil est timidius columba* (VARRO *rust.* III 7) “No hi ha res més porugós que un colom”; *genus inerme* ‘una espècie indefensa’ (PHÆDR. I 31, 6), *trepida* ‘tremolosa’ (OV. *met.* I 506). Com a ocell pacífic i feble se’l sol contraposar als rapinyaires *accipiter* ‘esparver’ (OV. *ars* II 363; *trist.* I 1, 75–6), § *aquila* (HOR. *carm.* IV 31–2; MART. X 65, 12), § *coruus* (IVVEN. 2, 63) i § *miluus* (HOR. *epod.* 16, 32).

(c) Els coloms de **color blanc** —de la varietat domèstica— són especialment valorats per les connotacions positives del color, i són els que més petja ideològica han deixat: *alba* ‘blanca’ (OV. *fast.* I 452), *albulus* ‘blanquet’ (CATVLL. 29, 8), *candida turba* ‘un estol càndid’ (STAT. *Theb.* XII 20), *niueus/a* ‘blanc(a) com la neu’ (CATVLL. 68b, 125; OV. *met.* XIII 674); *sine labe* ‘immaculada’ (OV. *met.* II 537); el colom tindria fins i tot el gust d’habitar en llocs emblanquinats (OV. *trist.* I 9, 7; COLVM. *rust.* VIII 8, 3). Si sumem aquestes connotacions positives —innocència, puresa— a les connotacions sobrenaturals dels animals voladors (*cf.* escoli § *avis*) entendrem bé per què els cristians acabaren emprant el colom com a encarnació de l’Esperit Sant o de l’ànima. Aquesta vinculació del colom amb l’esfera divina —i no sols amb Venus— és anterior al cristianisme, com es pot veure en denominacions del colom del tipus *Chaonis ales* ‘ocell de Caònia’ (OV. *ars* II 150), explicable per la vinculació amb l’oracle de Zeus a Dodona (a l’Epir, una regió del qual és Caònia).

Quan Trimalció dissenya la pròpia tomba (PETR. 71, 11), ordena que esculpiscuen la seua muller Fortunata a la seua dreta, i sostenint un colom i portant lligada una cadelleta de gos. Tot i que es tracta de mascotes que tenien en vida els seus amos, no és descartable que un colom representat en una tomba pugui significar també l’ànima del difunt, com de fet ocorre en l’art cristià primitiu.

► *EL COLLAR DE LA COLOMA*. Aquest és el títol d’un *tractat* sobre l’amor i els amants escrit per Ibn Hazm de Còrdova (994–1064) l’any 1022 a Xàtiva. Aquest llibre no sols presenta l’interès de mostrar una reincidència en la vinculació entre els coloms i l’amor, sinó que dóna una possible pista motivacional per al zoònim *columbus/a*. Com s’ha esmentat adés, la proposta etimològica més ferma del zoònim parla d’una motivació cromà-



tica foscant, paral·lelament a *palumbes*; aquest fet no contradiu la proverbial coloració blanca dels coloms, perquè els zoònims poden haver-se adscrit en el moment de la seua creació a unes varietats específiques, per després aplicar-se a moltes altres —i entre elles, la variant *blanca* de coloms, que és la de més càrrega ideològica.

Voldríem adjuntar ací una proposta etimològica nostra de motivació no totalment cromàtica (ERNOUT & MEILLET, CHANTRAINE, CAPPONI) ni etogràfica (VARRÓ), sinó fisiogràfica: la que destaca precisament el característic *collar* cridaner que tenen la majoria de coloms, ja siga marcat cromàticament amb colors iridescents, o bé, com els tudons (llatí *palumbes*), amb la característica taca blanca al coll. Aquest coll cridaner ha tingut, sens dubte, importància motivacional, com es veu en l'epítet *torquatus palumbus* 'tudó amb collar' (MART. XIII 67, 1) o en la denominació anglesa (*ring-dove*) i alemanya (*Ringeltaube*) del tudó. Per a MARTIN (1914: 64), l'epítet assenyalava concretament cap al tudó, però, sens dubte, està ben constatada en els autors llatins la confusió i intercanviabilitat de *columba* i *palumbes*: «While *columba* is usually applied to the rock-dove and the domesticated pigeon, and *palumbes* to the wood- or stock-dove, yet there existed at all times a slight mingling of names, habits and mythological lore». Efectivament, hi ha també una *torquata columba* 'colom amb collar' (PROP. IV 5, 65), i segons MARTIN (1914: 55) les *columbæ* de VIRGILI (*Æn.* VI 190) o d'HORACI (*carm.* I 2, 10) són en realitat *palumbes* o tudons. En antroponímia —sobretot cristiana— també sembla que hi ha una certa intercanviabilitat entre *Columbus/a* i *Palumbus/a*.

Una vegada constatada aquesta labilitat dels dos ornitònims, anem un poc més enllà de la mà de PLAUTE (*Rud.* 886–8), quan fa un divertit *joc de paraules* que relaciona *columbus*, *columbar* i *collus*: *Credo alium in aliam*

*beluam hominem uortier:/ illic in columbum, credo, leno uortitur,/ nam in columbari collus haud multo post erit* “[Parla el vell Càrmides:] Crec que cada persona es converteix en una bèstia diferent:/ aquell alcavot d’allí [sc. Làbrax], crec, es converteix en colom (*columbum*),/ ja que el seu coll (*collus*) d’ací a molt poquet serà en el pilorí (*columbari*)”. Vegem els termes en joc i la seua possible relació amb *columbus*.

Pel que fa a la relació etimològica entre el zoònim *columbus* i *columbar* ‘colomar – pilorí – nínxol (per a urnes funeràries, columbari)’, ningú no la posa en dubte. Tot i que el tema excedeix el propòsit d’aquest treball, la imatge que desencadena tota la sèrie de significats desplaçats ja no deu ser el zoònim *columbus*, sinó precisament el colomar amb els nínxols semicirculars on fan cria els coloms, i que s’anomena en llatí *columbar* o *columbarium*. Aquest espai *ninxolat* característic havia de ser una imatge molt coneguda —i per tant, motivadora— entre els romans, que tenien una folla afició a la cria de coloms (PLIN. *nat.* X 110). Així s’expliquen la resta de significats, derivats dels forats [semi]circulars dels colomars: *columbar* ‘pilorí’ (PLAVT. *Rud.* 888), és a dir, una post amb tres forats per a les mans i el cap on els malfactors eren exposats a la vergonya; *columbar/ columbarium* ‘nínxol per a urnes funeràries’ (C.I.L. XIV 1650), i el seu conjunt arquitectònic, el columbari; *columbarium* ‘trau’ (VITR. IV 2, 4), en arquitectura, un buit fet en una paret per ficar-hi un travesser; *columbarium* ‘catúfol’ (VITR. X 4, 2), és a dir, els recipients o caixons que portaven aigua en una sínia; *columbaria* (IS. *or.* XIX 2, 3), les obertures al costat dels vaixells a través de les quals passaven els remes.

Pel que fa a *collus/ collum*, la seua etimologia sembla que és *\*kol-sos*, on s’endevina, novament, l’arrel que es troba en el verb llatí *colere* (la de § *colubra* també?), que té un probable significat originari ‘girar, rodar, tor-

nar' (ERNOUT & MEILLET 2001: 132 s. *collum*). És a dir, que el llatí *collus/collum* motivava el nom ben probablement en la circularitat i en ser giradís, com passa també en altres denominacions del coll: antic eslau *vratiŭ* 'coll' (cf. *vratiti* 'gira', com llatí *uertere*), grec τράχηλος (cf. τροχός 'roda') o lituà *kāklas* (cf. grec κύκλος 'cercle').

La nostra proposta posa en relació l'ornitònim llatí *columbus/a* amb aquest verb *colere* que es troba en *collum/collus* en el seu sentit més originari de 'fer voltes, girar, rodar', la circularitat del coll... o del collar. És a dir, que s'estiguera anomenant el colom *el del coll[ar]* o una cosa semblant, amb referència al seu característic *collar*: és el que significa també el castellà *paloma torcaz* o, senzillament, *torcaz*, que prové de... *torquatus/a*. Segons la nostra hipòtesi, l'adjectivació *torquatus/a* pot ser un cas de reincidència motivacional en el mateix aspecte. La motivació d'ornitònims a partir del coll no és rara, però sí més explícita, com per exemple els ànecs *collblau* i *collverd* (*Anas platyrhynchos* L.) o el *colltort* (*Jynx torquilla* L.). LUCRECI parla bellament de la incidència de la llum del sol en el coll dels coloms, que crea colors canviants i tornassolats: *Pluma columbarum quo pacto in sole uidetur,/ quæ sita ceruices circum collumque coronat/ namque alias fit uti claro sit rubra pyropo,/ interdum quodam sensu fit uti uideatur/ inter cæruleum uiridis miscere zmaragdōs* (LVCR. II 801–5) "Quin aspecte té el plomatge dels coloms a la llum del sol,/ el que ceneix bescoll i coll tot al voltant/: adés es fa roig amb un clar granat,/ adés amb una altra percepció sembla/ mesclar entre el blavenc el verd maragda". Evidentment aquesta característica cri-danera dels coloms era observada tant en *columbæ* com en *palumbes*, i el vers destacat, no sols conté una extraordinària al·literació de *c* sinó que insisteix molt en eixa circularitat també en el nivell lèxic (*circum, collum, coronat*).

## ANTROPÒNIMS

1D Els *cognomina* *Columbus/a* i la variant *Colombus/a*. La col·lecció epigràfica de CLAUSS/ SLABY registra trenta-set inscripcions del *cognomen*, inclòs algun cas del diminutiu *Columbula*. No és un *cognomen* quantitativament important, però crida l'atenció algun aspecte. Per exemple, hi ha una estranya absència d'inscripcions de Roma, i, en canvi, una certa presència d'inscripcions del nord d'Àfrica (13): una de Mauritània Tingitana, sis d'Àfrica Proconsular i sis de Numídia. Predomina el nom en femení *Columb[ul]a* sobre el masculí, i es pot detectar un cert nombre de cristians (cinc segurs, i segurament més), un fet lògic si considerem el simbolisme cristià del colom (*cf.* també § *palumbes*). Era *cognomen* sobretot de lliberts i esclaus. || *D(IS) M(ANIBVS)/ GEMINIA/ PRIMIGENI/A V(IXIT) A(NNOS) LXIII/ ET COLVMBV/LA NEPOS E/IVS V(IXIT) A(NNOS) VII* (C.I.L. VIII 8566) “Per als déus Manes./ Gemínia/ Primigèni/a va viure seixanta-tres anys/ i *Columbula*,/ la seua néta,/ va viure set anys”. ► Inscripció trobada a l'actual ciutat del nord-est d'Algèria Sétif (antiga *Sitifis*, a la Mauritània Cesariense). El nom en diminutiu *precisament* de la neteta de set anys és bona mostra de l'ús familiar i flexible dels *cognomina*. || *D(IS) M(ANIBVS) S(ACRVM)/ ARELLIA/ COLOMBA/ P(IA) V(IXIT) A(NNOS)/ XXI* (C.I.L. VIII 14618) “Consagrat als déus Manes./ Arèl·lia/ *Colomba*/ Pia (o pietosa) va viure vint-i-un/ anys”. ► Inscripció trobada a l'actual Chemtou, recinte arqueològic del nord-oest de Tunísia (antiga *Simitthus*, a la província d'Àfrica Proconsular). || *MVR(MILLO)/ COLVMBVS/ SERENIANVS XXV/ NAT(IONE) ÆDV(V)S/ HIC ADQVIESCIT/ SPERATA CONIVX* (C.I.L. XII 3325) “El murmil·ló/ *Columbus*/ Serenià, vint-i-cinc [anys?]/, natiu de la tribu dels edus,/ ací descansa./ La seua muller *Sperata*”. ► Inscripció trobada a la ciutat francesa de Nîmes (antiga *Nemausus*, a la Gàl·lia Narbonense). Segons que sembla, doncs, és la tomba d'un gladiador murmil·ló, és a dir, el tipus de gladiadors armats a la manera gal·la, que lluitaven contra els *retiarii* ‘reciaris’, i que tenien com a distintiu un dibuix al casc del peix marí *murmillo*/ *mirmillo* (< grec  $\mu\omicron\mu\upsilon\lambda\omicron\varsigma$ /  $\mu\omicron\mu\upsilon\mu\omicron\varsigma$ ), el mabre (*Lithognathus mormyrus* L.): *Ipsi murmillones ante Galli appellabantur, in quorum galeis piscis effigies inerat* (FEST. 359, 3–5 LINDSAY) “Els mateixos murmil·lons abans s’anomenaven *gals*, i tenien als cascs la imatge d’un peix”. El gladiador *Columbus* era gal, doncs, per partida doble: per nacionalitat i per

ofici (*Gallus, murmillo*). En definitiva, es tracta d'un altre exemple de metasèmia zoonímica des de l'ictiònim *murmillo* > metonímia *murmillo* 'casc amb el peix dibuixat' > metonímia *murmillo* 'el mateix gladiador amb aquest casc'. Així s'explica bé la cita de FEST (359, 1–2 LINDSAY) del que cantaria un reciari quan s'enfrontava a un murmil·ló: *Non te peto, piscem peto, quid me fugis, Galle?* "No et llance la xarxa a tu, llance la xarxa al peix: per què fuges de mi, gal?".

## DOMÒNIMS

▷ *columbar/ columbarium* 'colomar – columbari'. cf. escoli inicial.

## ETÒNIMS

▷ *columb[ul]a* 'colom[et]a', terme afectiu propi del context eròtic i amistós. El llatí *columba* és molt freqüent com a terme afectiu (PLAVT. *As.* 693; *Cas.* 138), mentre que § *palumbes* (PLAVT. *Bacch.* 51) apareix com a 'amant, colomí ingenu', i § *turtur* (PLAVT. *Bacch.* 68) com a 'estimada' (THOMPSON 1966: 241). || PLAVT. *As.* 693: el text es pot llegir en etònims de § *catulus*. || *Mi animule, mi Olympio,/ mea uita, mea mellilla, mea festiuitas,/ sine tuos ocellos deosculer, uoluptas mea,/ sine amabo ted amari, meus festus dies,/ meus pullus passer, mea columba, mi lepus* (PLAVT. *Cas.* 134–8) "Animeta meua, estimat Olimpi,/ vida meua, meleta meua, festa meua,/ deixa'm besar-te els ullets, delícia meua,/ deixa't, per favor, estimar, dia festiu meu,/ pollet meu, coloma meua, llebre meua". || *Tu passerculis et columbulis nostris inter aquilas uestras dabis pennas, si tamen et sibi et tibi placebunt; si tantum sibi, continendos cauea nidoue curabis* (PLIN. *ep.* IX 25, 3) "Tu [sc. amic Mamilià] als nostres pardalets i colometes entre les vostres àguiles [sc. de l'exèrcit] els donaràs ales, si és que tant a tu com a ells mateixos agraden; si, en canvi, només a ells s'agraden, ja t'ocuparàs de retindre'ls a la gàbia o al niu". ▶ Els *passerculi* i les *columbulæ* designen les creacions literàries de PLINI —tot just les acaba d'anomenar *lusus et ineptiæ litterariæ* 'entreteniments i banalitats literàries'— que li demana el seu amic Mamilià, per entretenir's al campament militar, i que l'autor encara no creu que es puguin publicar, per ser poca cosa i imperfectes, com un colom que ja pot volar però encara necessita cura dels pares.

¶ *columbi* ‘coloms’, terme aplicat a dos amics molt units per l’amistat. L’afecte mutu és una de les connotacions del colom. ¶ *Vrbis amato-rem Fuscum saluere iubemus/ ruris amatores. Hac in re scilicet una/ multum dissimiles, at cetera pæne gemelli/ fraternis animis, quidquid negat alter, et alter,/ adnuimus pariter, uetuli notique columbi/ tu nidum seruas, ego laudo ruris amœni/ riuos et musco circumlita saxa nemusque* (HOR. *epist.* I, 10,1–7) “Saludem Fusc, amant de la Ciutat,/ els qui som amants del camp. Només en aquesta cosa precisament/ molt diferents, però en la resta quasi bessons/ d’ànimes germanes, el que nega un, també ho nega l’altre,/ estem d’acord en les mateixes coses, vellets i coneguts coloms./ Tu conserves el niu, jo lloe de l’agradable camp/ els rierols i les roques recobertes de molsa, i el bosc”.

¶ *columbus* ‘xiquet menut’; es tractaria de la manera com les dides anomenaven els xiquets, juntament amb § *palumbus*, § *passer* i § *pullus*, segons un escoli a PERSI (3, 16). ¶ *Aut cur non potius teneroque columbo/ et similis regum pueris pappare minutum/ poscis et iratus mammæ lallare recusas?* (PERS. 3, 16–8) “O per què no millor, com si fóres un tendre colom/ o fill de família reial, demanes papussa menudeta/ i, enfadat, rebutges el cant de la mama?”. ¶ *Palumbo, et columbo, melius est, ut pueros intellegamus, quos quæ nutriunt blandientes columbos, pullos, et passerres uocant* (Schol. Pers. 3, 16) “Amb tudó i colom, és millor que entenguem xiquets, als quals les dides afectuosament anomenen colomins, pollets i passerells”.

¶ *columbari* ‘bequetejar-se, besar-se com els coloms’. Les referències al costum de besar-se dels coloms són abundants (PLAVT. *As.* 209; PROP. II 15, 27; MART. I 109, 2; XI 104, 9; XII 65, 8–9), cosa que explica la creació d’aquest verb deponent metasèmic, i també de l’adverbi *columbulatim* ‘[besar-se] a la manera dels coloms’ (MAT. 12 BLÄNSDORF), format sobre el diminutiu *columbula*. ¶ *Quid? si quis «feminæ cinno crispata et labris columbatur incipitque suspirans, ut ceruice lassa fanantur nemoris tyranni»* (SEN. *ep.* 114, 5) “I què direm de si algú «S’arrissa el cabell fent ganyotes a la seua dona estimada, i amb els llavis es bequeteja, i comença a sospirar com els tirans del bosc es consagren amb el bescoll cansat?”. ➤ En aquesta carta, SÈNECA parla en essència del fet constatat que *talīs hominibus fuit oratio qualis uita* (*ep.* 114, 1–2), és a dir, que l’estil de cadascú —d’escriure, de parlar— és coherent amb la manera de ser, amb el mode de vida. Per això cita exemples com

aquest de la poesia efeminada i ampul·losa de l'efeminat i ampul·lós Mecenes. || *Sinuque amicam refice frigidam caldo/ columbulatim labra conserens labris* (MAT. 12 BLÄNSDORF) “Reanima la teua freda amiga amb una càlida abraçada/ tot ajuntant llavis amb llavis a la manera dels coloms”.

## TOPÒNIMS

↳ *Columba*, segons l'*Itinerari Antoní* (511) és la *insula Balearis maior*, és a dir, Mallorca. Al mar Tirré hi havia una illa *Columbaria* (PLIN *nat.* III 81).

↳ *Septem Columbæ*, un lloc als afores de Roma, a la via Salària antiga, vinculat amb les catacumbes cristianes. || FORCELLINI V 408 s. *columba*.

**18. *concha*, -æ (f) ‘petxina, mol·lusc’** [< gr.]

[cast. *concha* | angl. *mollusc, shell-fish* | gr. ἡ κόγχη]

► *Concha* és el mot llatí més general per a anomenar tot tipus de petxines (PLIN. *nat.* IX 102); en sentit restringit designa tota mena de closca o petxina en forma d’espiral: bernal ermità, múrex o altres (LVCR. II 501; PLIN. *nat.* IX 94). Incloem dins d’aquest lema les metasèmies derivades de la formació diminutiva *conchylium* (< gr. τὸ κογχύλιον), que significa en primer lloc ‘conquilla’ en general (CIC. *diu.* II 33; PLIN. *nat.* VIII 223) i en segon lloc específicament la conquilla d’on s’extrau la porpra o múrex (PLIN. *nat.* VIII 193; IS. *or.* XII 6).

► Les metasèmies d’aquest zoònim prenen dues direccions bàsiques:

(1) Una primera, a partir de la forma i el material, ha donat nom a tot objecte semblant a una conquilla o fet de conquilla (*cf.* domònims i organònims): un vas fet de conquilla o de forma semblant, una mesura de capacitat, una concavitat, una volta.

(2) Una segona direcció metasèmica de *concha/conchylium* deriva de dos significats específics que pren aquesta paraula (*cf.* neozoònims, hilònims/ cromatònims): ‘ostra’ per una banda —d’on la metonímia a ‘perla’— i ‘conquilla del múrex’ per l’altra —d’on la metonímia a ‘porpra’.

Com sol passar en animals amb closca (*cf.* § *testudo*), el zoònim *concha* denomina tant l’animal com també la closca (*cf.* OV. *fast.* VI 174: *Ostreaeque in conchis tuta fuere suis* “I les ostres van estar segures dins de les seues closques”); la closca és precisament la que sol motivar metasèmies.

► Els zoònims d’origen grec *conchal/conchylium*, estan relacionats etimològicament amb *coc[h]lea* ‘caragol’ (CHANTRAINE 2009: 552 s. κόχλος),



de manera que és possible que tots tres tinguen una motivació en l'aspecte extern dur, en la closca.

## FITÒNIMS

℞ *concha Veneris* —lit. *conca de Venus*— ‘cardó comú, escardot’ (*Dipsacus fullonum* L.). Les fulles soldades a la base retenen l'aigua de la pluja tot formant una basseta; aquesta probable motivació (*concha* com recipient, cf. organònims) es veu reforçada pel sinònim *labrum Venerium* ‘banyera de Venus’ (PLIN. *nat.* XXV 171), que, per cert, un romà també podia entendre com a ‘llavi de Venus’. Sens dubte, els dos fitònims tenen ressonàncies eròtiques per alguna raó. || PSEUDO-DIOSC. *herb.* 4, 11.

℞ *conchylium* —lit. *conquilleta*— ‘flor de la corretjola o campaneta’ (*Convolvulus arvensis* L.). Probablement, la motivació n'és alhora metafòrica —comparació de forma amb una conquilla, com la denominació *campaneta*— amb un paper motivador afegit de l'associació del *conchylium* amb Venus, ja que suposadament aquesta flor estimula els coits. || *Et iasine olus silvestre habetur, in terra repens, cum lacte multo, florem fert candidum; conchylium uocant. Et huius eadem commendatio ad stimulandos coitus. Cruda ex aceto in cibis et mulieribus lactis ubertatem praestat* (PLIN. *nat.* XXII 82) “També la corretjola és considerada una verdura silvestre, que s'arrossega per terra, amb molta llet, fa una flor blanca; l'anomenen *conquilla*. Se la recomana per estimular els coits. Crua i banyada en vinagre, afegida al menjar, també dona abundància de llet a les dones”.

## HILÒNIMS

℞ El litònim *concha* ‘perla’. Aquesta metasèmia s'explica bé si es té en compte que per metonímia *concha* denominava molt especialment l'ostra, i sobretot l'ostra perlera o mareperla (PLIN. *nat.* IX 107). || *Hic dat avaritiæ causas et Coa puellis/ uestis et e Rubro lucida concha mari* (TIB. II 4, 30) “Ací dona motius per a l'avarícia el vestit de Cos per a les xiques/ i la lluenta perla del mar Roig”. ||

*Inda cauis aurum mittit formica metallis,/ et uenit e Rubro concha Erycina salo,/ et Tyros ostrinos præbet Cadmea colores* (PROP. III 13, 5–7) “La formiga índia ens envia or des de les mines subterrànies,/ i ve del mar Roig la petxina de la dea d’Èrix,/ i la cadmea Tir ens ofereix els colors de la porpra”. ► En aquest exemple es troba *concha* amb el significat ‘perla’, i no ‘múrex > porpra > color porpra’, que és, de fet, expressat amb l’adjectiu *ostrinus/alum*, derivat d’*ostrea* ‘ostra’ amb significat metasèmic cap a ‘porpra’.

Ⓓ L’hilònim/ cromatònim *conchylium* ‘porpra > color porpra > peça de vestir de color porpra’ (per a generalitats sobre la porpra, cf. escoli de § *purpura*). Es tracta d’una metonímia de continent —el *conchylium* en el seu sentit restringit del múrex— a contingut —la porpra que s’extreia del múrex i les seues successives metonímies. Des de l’hilònim/ cromatònim *conchylium* es va crear l’adjectiu cromatonímic *conchyliatus/alum* ‘tenyit de color porpra, de color porpra’ (CIC. *Phil.* 2, 67, 10; PLIN. *nat.* IX 138; PETR. 54, 4; SVET. *Iul.* 43), del camp semàntic de la vestimenta. L’hel·lenització de la cultura llatina s’estén ben aviat al vocabulari cromàtic: els nous processos tècnics de tenyit dels teixits contribuïen enormement a la introducció de nous termes grecs (ANDRÉ 1949: 232, 294). D’altra banda, l’adjectiu *conchyliatus* també va derivar etogràficament en ‘home vestit amb porpra > emporprat > amb un alt càrrec polític’ (SEN. *ep.* 62, 3). || *Mulier est Segestana perdiues et nobilis, Lamia nomine, per triennium isti plena domo telarum stragulam uestem confecit, nihil nisi conchylio tinctum [...] Ipse dabat purpuram tantum, operam amici* (CIC. *Verr.* II 4, 59, 1–8) “Hi ha una dona de Segesta, molt rica i coneguda, anomenada *Làmia*, que durant tres anys, plena sa casa de teles, va fer teixir cobertors per a eixe personatge [sc. Verres], no res que no estiguera tenyit de porpra [...] Ell hi posava només la porpra, els amics el treball”. || *Purpureusque color conchyli iungitur unal corpore cum lanæ* (LVCR. VI 1074–5) “El color purpuri del múrex s’uneix juntament amb/ el cos de la llana”. || *Puluinar uero diuæ geniale locatur sedibus in mediis,/ Indo quod dente politum tincta tegit roseo conchyli purpura fuco* (CATVLL. 64, 48–9) “Es col·loca al mig de la sala el llit nupcial sagrat de la deessa/ que, elegant amb la dent índia (sc. ivoiri), cobreix la porpra tenyida de tint rogenç”. || *Incipiam nunc de ostro dicere, quod et carissimam et excellentissimam habet præter hos colores*

*aspectus suauitatem. Id autem excipitur e conchylio marino, e quo purpura efficitur [...] quod legitur Ponto et Gallia, quod hæ regiones sunt proximæ ad septentrionem, est atrum; progredientibus inter septentrionem et occidentem inuenitur liuidum; quod autem legitur ad æquinoctialem orientem et occidentem, inuenitur uiolaceo colore; quod uero meridianis regionibus excipitur, rubra procreatur potestate, et ideo hoc Rhodo etiam insula creatur ceterisque eiusmodi regionibus, quæ proximæ sunt solis cursui. Ea conchylia, cum sunt lecta, ferramentis circa scinduntur, e quibus plagis purpurea sanies, uti lacrima profluens, excussa in mortariis terendo comparatur. Et quod ex concharum marinarum testis eximitur, ideo ostrum est uocitatum (VITR. VII 13)*

“Començaré ara a parlar de la porpra (*ostrum*), que té una caríssima i excel·lentíssima suauitat d’aspecte per davant d’aquests colors. S’extrau de la conquilla marina (*conchylium marinum*) d’on es fa la porpra (*purpura*) [...] La que es produeix al mar Negre i a la Gàl·lia, com que aquestes regions són pròximes al nord, és negra; en canvi, la que es produeix a les zones del sol equinoccial de llevant o ponent, té un color violaci; la que s’extrau a les zones meridionals, presenta una coloració roja, i per això es produeix a l’illa de Rodes i la resta de regions d’aquesta mena. Aquestes conquilles (*conchylia*), quan han estat arreplegades, amb ferramentes es perforen tot al voltant, i d’aquestes ferides ix una secreció purpúria (*purpurea sanies*), com una llàgrima vessada, que, triturada en morters es prepara. I com que s’extrau de les closques de conquilles marines (*conchæ marinæ*), per això se l’ha anomenada a sovint *ostrum*”. || *Fasces huic securesque Romanæ uiam faciunt idemque pro maiestate pueritiæ est, distinguit ab equite curiam, dis aduocatur placandis omnemque uestem inluminat, in triumphali miscetur auro. Quapropter excusata et purpuræ sit insania. Sed unde conchyliis pretia, quis uirus graue in fuco, color austerus in glauco et irascenti similis mari?* (PLIN. *nat.* IX 127) “Els feixos i les destrals romanes li obrin camí [sc. a la porpra], i és pròpia de la infantesa com a signe de respecte; distingeix del cavaller al senador, per apaivagar els déus s’utilitza, i il·lumina qualsevol vestit, en qui celebra el triomf es mescla amb or. Per tot açò pot ser excusada també la bogeria de la porpra. Però com s’expliquen els preus de les conquilles, el tint de les quals té una olor terrible i un color verdós fosc, semblant a la mar aïrada?”. || *Quid non adultus concupiscet qui in purpuris repit? Nondum prima uerba exprimit, iam coccum intellegit, iam conchylium poscit* (QVINT. *inst.* I 2, 6) “Què no desitjarà l’adult que d’infant ha gatejat entre porpres? Encara no ha dit les seues primeres paraules, i ja entén *escarlata*, ja demana porpra”. || *Conchylium dictum eo quod ex conchulis marinis color eius colligitur: idem et ostrum uocatur* (IS. *or.* XIX 2) “La porpra

(*conchylium*) s'anomena així perquè de les conquilletes (*conchulæ*) marines se n'extrau el color: també s'anomena *ostrum*".

Ⓓ El plat culinari *conchis*/*concicla* [< *conchicula*] —lit. *conquilleta*— designa un plat —potser un puré— de faves o pèsols (GÓMEZ I PALLARÉS 1990: 86), o algun llegum semblant; no hi ha acord sobre la composició exacta, a banda de les omnipresents *fabæ*. La denominació deu estar copiada o semicopiada d'un grec κόγχος (TIMO 3 DIELS), que dóna nom a una sopa de llentilles bullides amb la beina. Aquest tipus de preparat va crear un adjectiu *conchiclatus/a/um* '[menjar] preparat amb faves' (APIC. 5, 4). La motivació d'aquest nom en *concha* no resta clar, però versemblantment, o bé *concha* és un nom metafòric de la *faba* o algun altre llegum, o bé, potser el nom prové d'un ús organonímic de *concha* (cf. organònims), i en concret la font o cove on se servia aquest freqüentat plat (cf. el català *paella*, que és en primer lloc el recipient). || *FABA. Si spumet rubra conchis tibi pallida testa, lautorum cenis sæpe negare potes* (MART. XIII 7) "FAVA. Si la pàl·lida fava escumeja en la teua olla rogenca,/ pots dir moltes vegades que no als sopars dels rics refinats". || «Vnde uenis» exclamat «cuius aceto,/ cuius *conche* tumes?» (IVVEN. 3, 292–3) "D'on vénis —exclama— a casa de qui t'has fartat de vinagre,/ a casa de qui t'has fartat de faves?". || *Hesternum solitus medio seruare minutal/ Septembri nec non differre in tempora cenæ/ alterius conchem æstiuam cum parte lacerti* (IVVEN. 14, 129–31) "Acostumat a conservar, a mitjan setembre, la carn picada del dia anterior/ i també a fer guardar per al sopar immediat/ un plat de faves d'estiu amb un tros de verat". || *Concha dicitur a Græcis olla fabæ coctæ*" (Gloss. V 653, 41 LOEWE & GOETZ) "*Concha* anomenen els grecs a una olla de fava cuita".

## ORGANÒNIMS

Ⓓ El recipient *conc[h]a* 'conca', un vas o escudella amb forma de conquilla, utilitzat per a contindre o mesurar oli, unguents, sal. Sens dubte, aquesta metasèmia no ho era tal en origen, ja que realment s'empraven conquilles com a recipients; la metasèmia pròpiament es dóna quan el re-

recipient ja no és una conquilla. Semblant metasèmia de motivació zoonímica hi ha en *echinus* ‘eriçó de mar’, que és alguna mena de recipient menut com la closca d’un eriçó marí sense punxes, potser un saler o un flasconet (LVCIL. 1158–9 MARX; HOR. *serm.* I 6, 117); de fet, sabem de closques d’eriçons, buides i netes de punxes, emprades entre els apotecaris grecs per a guardar medicaments (HIPPOCR. *mul. affect.* 172, 7). També hi ha un recipient per a líquids anomenat *murex* (MART. III 82, 26), que en sentit ampli és una mena de sinònim de *concha*.

La motivació de noms de recipients en zoònims, doncs, no és infreqüent, però obeeix a dues causes diferents: la primera i més antiga motivació, probablement, és que el recipient en origen estiguera fet amb la closca de l’animal (*concha, echinus, murex*). La segona motivació pot ser que el recipient representara la figura d’un animal i per això en rebera el nom (*asellus, caprunculum, eculus*). || *Concæ ferreæ, quibus depletur oleum* (COLVM. *rust.* XII 52, 8) “Recipients de ferro, amb les quals es transvasa l’oli”. || CATO *agr.* 13, 2; 156, 4.

℥ La mesura de capacitat *congius* ‘congi’, per a líquids, equivalent a sis *sextarii* (3,274 litres). La paraula és una derivació popular del grec *κογχίον* (diminutiu de *κόγχη/ κόγχος* > *concha*) amb possible influència de *modius* (ERNOUT & MEILLET 2001: 137 s. *congius*). Es tracta d’una lleu metonímia des del recipient a la mesura de capacitat. De la metasèmia *congius* prové *congiarium* (CIC. *ad Att.* XVI 8, 2), que d’un significat literal de ‘repartiment d’un congi —de vi, oli etc.— al poble o als soldats’, també significava, en general, ‘donació pública – institucional’ (CIC. *ad Att.* X 7, 3). || CATO *agr.* 57.

## SOMATÒNIMS

℥ *concha* ‘vulva’, probablement. La metàfora no resulta estranya i menys encara si es tenen en compte la quantitat de paral·lels en llengües

actuals amb la mateixa motivació: castellà *almeja*, *concha*; català *clòtxina*, *pagellida*, *petxelina*, *petxina*; francès *moule* etc. El fet és que en llatí l'únic exemple probable d'aquest ús (PLAVT. *Rud.* 704) no està lliure de polèmica. Segons MONTERO (1991: 49), deu tractar-se simplement de petxines —o objectes fets de *conchæ* o de forma semblant (*cf.* organònims)— com a ofrenes a Venus. El context del passatge és marítim, relacionat amb Venus, i és tragicòmic, raons suficients per pensar que sí que es pot jugar ambigüament amb el sentit sexual del zoònim. || *Te ex concha natam esse autumant, caue tu harum conchas spernas* (PLAVT. *Rud.* 704) “Diuen que tu [*sc.* Venus] vas nàixer d’una petxina: compte, doncs, no menysprees les petxines d’aquestes [*sc.* Palestra i Ampelisca]”.

### 19. *coruus*, -ī (m) ‘corb’

[cast. *cuervo* | angl. *raven* | gr. ó κόραξ]

*Corvus corax* L.

► L’arrel dels zoònims per a ‘corb’ tant en llatí com en grec respon a la típica seqüència onomatopeica de /gutural + vibrant/ associada als còrvids en moltes llengües (cf. al. *Krähē*, angl. *crow*, gr. κόραξ, llatí *cornix*, *graculus*). En autors tardans llatins (SOLIN. 40, 24; Is. *or.* XII 7, 43) es troba també *corax* (còpia del grec κόραξ) en sinonímia amb el llatí *coruus*.

► **NEGRE CORB ODIÓS, VERAÇ VATICINADOR, SEMPRE ASSEDEGAT.**

(a) La **negror** del corb és proverbial: *Niger tamquam coruus* (PETR. 43, 7) “Negre com un corb”; *Coruina nigredine* (APVL. *met.* II 9, 109) “Amb negror de corb”; *Coruo rarior albo* (IVVEN. 7, 202) “Més rar que un corb blanc”. Míticament, el corb hauria estat en origen blanc, però per haver revelat un secret incòmode a Apol·lo —la *infidelitat* de Corònice— hauria estat castigat a ser negre (OV. *met.* II 533–49; 596–632).

(b) Se’n té una **imatge prou negativa**: és un *ales pessimus* ‘ocell dolentíssim’ (PHÆDR. *app.* 23, 11), *stultus* ‘estúpid’ (PHÆDR. I 13, 9). En general, en **dolenteria** i **depredació** és associat amb *accipiter* ‘esparver’ i § *miluus*, i oposat a § *columba*: *Dat ueniam coruis, uexat censura columbas* (IVVEN. 2, 63) “La censura perdona els corbs [sc. dolents] i ataca els coloms [sc. innocents]”. No pot sorprendre tampoc que, segons PLINI (*nat.* X 205), el corb tinga amistat amb la rabosa, pel fet de tindre qualitats en comú. Tenen fama d’una certa **impietas** —no alimenten els seus progenitors quan són grans— però això s’explica perquè es tracta d’una venjança dels fills per haver estat expulsats del niu i del territori de ben menuts pels pares (PLIN. *nat.* X 31).

(c) Com quasi tots els ocells, el corb té **capacitats predictives**. De fet, està especialment associat amb Apol·lo, i és per això anomenat *ales Phœbe-*

*ius* (OV. *met.* II 544) o *Delphicus ales* 'l'ocell dèlfic' (PETR. 122, 1, v. 177). El corb que dóna bons auspicis ve per la dreta, la cornella, en canvi, per l'esquerra (CIC. *diu.* I 85). D'altra banda, és l'únic ocell que entén els propis presagis (PLIN. *nat.* X 33). També, com sol passar amb els ocells, té capacitats predictives meteorològiques (HOR. *carm.* III 27, 10).

(d) *Coruus* i *cornix* 'cornella' són, segons els romans, els dos ocells amb millors aptituds per a **reproduir el llenguatge humà**: *loquax* (OV. *met.* II 535), *saluator* (MART. XIV 74, 1). Abunden les històries i anècdotes de corbs parladors (PLIN. *nat.* X 60; MACR. *Sat.* II 4, 29–30) i de cornelles parladores i vaticinadores amb llenguatge humà (PLIN. *nat.* X 124), com la cornella que va anunciar en grec la mort de Domicià (SVET. *Dom.* 23, 2).

(e) Es considerava que el corb **paria i copulava per la boca** (PLIN. *nat.* X 32), creença que potser explica el comentari següent de MARCIAL (XIV 74), que no ha arribat, però, a derivar en etònim: *Corue saluator, quare fellator haberes?/ In caput intrauit mentula nulla tuum* (MART. XIV 74) "Corb saludador, per què ets considerat un fel·lador?/ Cap piu no ha entrat al teu cap".

(f) El corb està **sempre assedegat** en estiu, i emmalalteix durant seixanta dies abans que maduren les figues en tardor (PLIN. *nat.* X 32). La causa mítica de la set del corb s'explica en asterònims.

► **EL BEC PUNXEGUT DEL CORB.** Juntament amb el motivador negre d'aquest ocell, destaca en el corb el poderós bec: de fet, la creença popular en l'efectivitat del bec del corb, i a més a més, les depredacions anuals en temps de sembra, va fer que la destructivitat de les seues mandíbules es quedara gravada constantment en la ment popular (MCCARTNEY 1912: 30), cosa que explicarà part de les metasèmies del corb, per designar objectes ganxuts com el bec: garfis, ganxos, instruments quirúrgics punxeguts...



## ANTROPÒNIMS

▷ El *cognomen* **Coruus**. Aquest *cognomen* no té molts testimoniatges epigràfics: el repertori de CLAUSS/ SLABY en troba nou inscripcions; era molt més rellevant sobretot el derivatiu *Coruinus*. D'aquests pocs testimonis no es poden extraure conclusions fermes. S'hi observa una absència de cristians i d'esclaus i una datació considerablement antiga del *cognomen*, en relació amb la majoria de *cognomina* zoonímics. De fet, es conserven noms de còsols *corvins*: sobretot el famós *Marcus Valerius Coruus* (348 aC, 346 aC, 343 aC i 335 aC), però també *Marcus Valerius Maximus Coruus* (312 aC, 300 aC, 289 aC [amb *Quintus Cæcilius Noctua* 'musso!' de *collega!*] i 289 aC) o un molt posterior *Lucius Aquilius Coruus* (388 dC). *Coruus* i *Coruinus* eren *cognomina* de la *gens Valeria*.

En general, doncs, sembla un *cognomen* antic i aristocràtic, per al qual hi ha un intent d'explicació de l'ús antroponímic: es tracta d'un famós episodi del 349 aC sobre l'origen del *cognomen* d'aquest *Marcus Valerius Coruus* (LIV. VII 26) o *Coruinus* (GELL. IX 11), tribú militar sota el comandament de Camil en la guerra contra els gals invasors. Com que rarament es conserven explicacions de l'origen d'antropònims zoonímics —siguen reals o no— reproduïm una selecció del passatge en la versió de LIVI. Independentment d'aquesta curiosa explicació, un antropònim *Coruus* pot tindre connotacions cromàtiques: cf. *coruina nigredine* (APVL. met. II 9, 2) o la còpia grega *coracinus/alum*, que denomina un color negre del velló de certes ovelles (VITR. VIII 3, 33); i també connotacions etogràfiques despectives, si es té en compte la valoració prou negativa de l'ocell (cf. escoli inicial). || *Gallus processit magnitudine atque armis insignis; quatiensque scutum hasta cum silentium fecisset, prouocat per interpretem unum ex Romanis qui secum ferro decernat. M. erat Valerius tribunus militum adulescens, qui [...] in medium armatus processit. Minus insigne certamen humanum numine interposito deorum factum; namque conserenti iam manum Romano **coruus***

*repente in galea consedit, in hostem uersus. Quod primo ut augurium cælo missum lætus accepit tribunus, precatus deinde, si diuus, si diua esset qui sibi præpetem misisset, uolens propitius adesset. Dictu mirabile, tenuit non solum ales captam semel sedem sed, quotienscumque certamen initum est, leuans se alis os oculosque hostis rostro et unguibus appetit, donec territum prodigii talis uisu oculisque simul ac mente turbatum Valerius obtruncat; coruus ex conspectu elatus orientem petit [...] M. Valerium Coruum —id enim illi deinde cognominis fuit (LIV. VII 26, 1–5, 12) “Va fer un pas avant un gal de mida i armes destacades, i després de fer el silenci tot colpejant l’escut amb la llança, mitjançant un intèrpret repta qualsevol romà a lluitar amb ell a espasa. Hi havia un tribú militar jovenet, Marc Valeri, que [...] es va fer avant, armat, entre els dos exèrcits. La intervenció de la voluntat dels déus va fer menys lluit el combat entre homes. Resulta que quan ja el romà iniciava la lluita, de sobte un corb es va parar sobre el seu casc, de cara a l’enemic. El tribú, de primeres, va acceptar content l’averany, com enviat del cel, i tot seguit va pregar que si era un déu o una deessa qui li havia enviat l’ocell de bon averany, li fera costat volenterós i propici. Una cosa admirable de contar: l’ocell no sols es va mantindre en la seua posició inicial, sinó que a cada nova embranzida de la lluita, elevant-se sobre les ales, va atacar amb el bec i les urpes la cara i els ulls de l’enemic, fins que Valeri degolla el gal aterrit a la vista de tal prodigi i amb els ulls i la ment torbats; el corb desapareix de la vista i es dirigeix cap a llevant [...] Marc Valeri Corb, ja que arran d’eixe episodi li va quedar el sobrenom”. ➤ cf. una versió semblant en GEL·LI (IX 11), on el sobrenom no és *Coruus* sinó *Coruinus*. Del passatge de LIVI interessa la plena caracterització de la força d’atac que té el corb amb el seu potent bec, imatge de gran poder motivador per a estratònims i organònims. || **CORVVS/ SIBI ET/ CORVO PATRI/ P() F() MATRI/ ANDROMACHÆ VXORI (C.I.L. XI 4864)** “*Coruus*, per a ell mateix i/ per a son pare *Coruus*/ i per a sa mare P() F()/ i per a la seua dona Andròmaca”. ➤ Inscripció trobada a l’actual població Spoleto (antiga *Spoletium*, a Umbria), on pare i fill són corbs de nom. Contra el que s’ha dit adés de la flaire aristocràtica del *cognomen*, l’ús en aquesta inscripció com a *nomen* únic, i el nom *Andromacha*, convida a pensar que es tracta segurament de lliberts.*

## ASTERÒNIMS

↳ *Coruus*, la constel·lació austral del Corb (*Corvus* = *Crv*), genèricament anomenada també *Auis* (Ov. *fast.* II 266) quan el context ho fa en-

tenedor; *Coruus* és calc de l'asterònim grec Κόραξ. ERATÒSTENES (*cat.* 41), HIGÍ (*astr.* III 39) i OVIDI (*met.* II 533–49), ofereixen en essència dues explicacions mitològiques diferents, que resumim:

(1) Apol·lo va enviar un corb a portar aigua pura per a fer un sacrifici; el corb, de camí, es va trobar una figuera amb les figues encara verdes, i va decidir esperar en una branca fins que maduraren; uns dies després, quan ja les figues maduraren, el corb se'n va fer un fart de menjar-ne i tot seguit va retornar a Apol·lo, carregant amb esforç la tassa d'aigua. Per l'ofensa del retard, Apol·lo va castigar el corb de la manera següent: mentre les figues maduren, els corbs no poden beure; per això Apol·lo, per deixar constància de la set del corb, va situar entre les estrelles la Copa (*Crater = Crt*) i a sota, la vigilant Hidra (*Hydra = Hya*) per retardar la set del corb, que no pot arribar a la Copa. És per això que se solen agrupar en una figura les constel·lacions del Corb, Hidra i Copa.

(2) La segona explicació es relaciona amb Coronis, que havia tingut amb Apol·lo un famós fill: Asclepi. Després d'aquest afer amorós, Coronis va tindre relacions amb Isquis; un corb *blanc* —coloració dels corbs en aquell moment— va comunicar la notícia a Apol·lo, i el déu va castigar Isquis a morir assagetat, i els corbs a ser negres a partir d'eixe moment, per haver comunicat la mala notícia. Aquest corb metamorfosat cromàticament, doncs, seria la constel·lació del Corb.

## ESTRATÒNIMS

∇ El giny ofensiu/ defensiu *coruus* 'corb'. S'hi poden percebre dues motivacions bàsiques en relació amb el corb: una, fisiogràfica, a saber: el bec punxegut del corb comparat amb el punxó metàl·lic que tenia el *coruus* en un extrem; l'altra, etogràfica, a saber: la comparació del poderós movi-

ment del corb quan ataca violentament amb el bec, i el poder d'atac semblant que tenia el giny *coruus* amb el moviment ascendent–descendent i l'impacte de l'esperó metàl·lic. Aquestes motivacions bàsiques, no excloents, expliquen estratònims i organònims de *coruus*, amb tota la varietat d'objectes que puga denominar. En grec, semblants estratònims s'anomenen zoonímicament κόραξ (POLYB. I 22, 3) o tècnicament χειῖρες σιδηραῖ 'mans de ferro' (THVC. IV 25, 4; VII 62, 3); cf. *ferreæ manus* (CVRT. IV 2, 12); novament, doncs, devem estar davant de calcs del grec.

L'estratònim *coruus* tenia, segons MCCARTNEY (1912: 31–2), tres usos militars fonamentals i un poc diferenciats:

(1) Un tipus de grua emprada pels defensors de Tir en el gran setge d'Alexandre Magne del 332 aC, com a mitjà defensiu. || *Omnia belli apparatus strepunt. Ferreæ quoque manus —harpagonas uocant— quas operibus hostium inicerent, coruique et alia tuendis urbibus excogitata præparabantur* (CVRT. IV 2, 12) "Tot en la preparació de la guerra fa soroll. També es preparaven les mans de ferro —garfis, els anomenen— que llançaven contra les obres dels enemics, i els corbs i la resta d'artefactes per a la defensa de les ciutats".

(2) Un tipus de grua emprat —i suposadament inventat— pel cònsol Gai Duilius contra la flota cartaginesa durant la batalla naval de Milyæ (Mylæ, al nord de Sicília) del 260 aC, en el context de la Primera Guerra Púnica (POLYB. I 22, 3–11). Gràcies a aquest giny, en part, els romans van obtindre la seua primera victòria naval contra la potència marítima de Cartago. Es tracta del giny militar més popularment conegut com a *coruus*, consistent en una mena de pal d'abordatge situat a la proa del vaixell, i manipulat amb l'ajut d'una politja i una corda. Quan es feia caure sobre el vaixell de l'enemic —com una mà de morter amb un punxó de ferro a l'extrem superior— el *coruus* es quedava clavat a la coberta, de manera que alhora es malmetia part de l'ormeig dels enemics, i alhora permetia als

soldats romans entrar al vaixell enemic i convertir un combat naval en un combat terrestre *a la romana* sobre coberta. Amb la invenció del *coruus* va guanyar terreny la tàctica de l'abordatge sobre l'atac amb esperó (LE BOHEC 2003: 855). ‖ No n'hi ha fonts textuals llatines.

(3) El *coruus demolitor* o, en còpia grega, *corax*, que, segons MCCARTNEY (1912: 32), en seria sinònim. Aquest tipus de *coruus* serviria per a enderrocar murs. Com es veu al primer exemple de VITRUVI que aduïm tot seguit, aquest *coruus demolitor* també era anomenat (*nonnulli appellat*) amb l'ornitònim *grus* 'grua' (*Grus grus* L.). La transferència del terme *grus*, a diferència de la del *coruus*, ve donada segurament per una semblança entre el llarg coll de l'ocell i el braç projectat del giny bèl·lic —per cert, que de motivació semblant era també la *ciconia*, que és la cigonya (*Ciconia ciconia* L.), però metasèmicament era la denominació hispana del *tol·lino*, també un tipus de grua per a pouar aigua, *Propter quod imitetur eiusdem nominis aues, leuantes aqua ac deponentes rostrum, dum clangit* (Is. or. XX 15, 3) "Perquè imita les aus d'aquest nom, que alcen de l'aigua i baixen el bec mentre criden".

Segons MCCARTNEY (1912: 34–5), la denominació vulgar *grus* competia amb *coruus* pel reconeixement com a terme tècnic, i finalment va adquirir una victòria significativa sobre el seu més *aristocràtic* sinònim, com es pot veure, de fet, a les llengües romàniques, que han pres l'ocell *grus* com a motivació per a denominar les grues: castellà *grúa*, català *grua*, francès *grue*, italià *gru*, portugués *grua* etc.

MCCARTNEY (*ibidem*) considera, molt assenyadament, que les denominacions zoonímiques de mecanismes bèl·lics tenien un caire tan popular que eren vistes amb un cert menyspreu pels escriptors més aristocratitzants, de manera que, si podien evitar l'animalet, l'evitaven; segons

aquest autor, per exemple, el *machinamentum* que descriu TÀCIT (*hist.* IV 30) és molt probablement una *grus* o *coruus demolitor*. || *Diades scriptis suis ostendit se inuenisse turre ambulatorias, quas etiam dissolutas in exercitu circumferre solebat, præterea terebram et ascendentem machinam, qua ad murum plano pede transitus esse posset, etiam coruum demolitorem, quem nonnulli gruem appellant* (VITR. X 13, 4) “Diades en els seus escrits mostra que va inventar unes torres mòbils, que també deslligades les solien portar entre l’exèrcit; a més a més, la barrina i una màquina d’ascens que possibilitava l’accés al mur a peu pla, i també un corb de demolició, que anomenen *grua*”. || *De corace nihil putavi scribendum, quod animaduverterest eam machinam nullam habere uirtutem* (VITR. X 13, 8) “Sobre el *còrax* he pensat de no escriure res, ja que es pot percebre que no té cap virtut”.

## ETÒNIMS

▷ *coruus* ‘home amb el cabell negre tintat’. Es tracta d’una creació de MARCIAL, que suma la negror del corb a les connotacions negatives de l’ocell: una manera subtil d’insultar. PLINI (*nat.* XXIX 109) comenta que els ous de corb batuts en un got de coure i aplicats sobre el cap després d’afaitat, ennegreixen el cap, però qui faça açò s’ha de posar oli d’oliva en la boca fins que s’eixugue el preparat, perquè si no també li quedaran les dents negres... En fi, la transferència des de la proverbial negror és evident. || *Mentiris iuuenem tinctis, Lætine, capillis, / tam subito coruus, qui modo cygnus eras. / Non omnes fallis; scit te Proserpina canum: / personam capiti detrahet illa tuo* (MART. III 43) “Menteixes fent-te el jove, Letí, amb els cabells tintats, / tan de sobte corb, quan fa no res eres cigne. / No ens la pegues a tots; bé sap Prosèrpina que ets canós: / ella t’arrancarà la màscara del cap”. ▷ Si la negror del corb és proverbial, la pura i innocent blancor del cigne també ho és, com es veu per les freqüents adjectivacions *albus* ‘blanc’ (HOR. *carm.* II 20, 10; OV. *her.* 7, 2), *candidus* ‘càndid’ (VERG. *ecl.* 7, 38) o *niueus* ‘blanc com la neu’ (VERG. *georg.* II 199).

## NEOZOÒNIMS

Ἰ) El peix *coruus*, un peix de mar identificat amb dues espècies diferents: d'una banda amb la perca del Nil (*Lates niloticus* L.) i d'altra banda amb la tuta (*Chromis chromis* L.), de coloració fosca. Aquest peix en llatí rep més freqüentment el nom de *coracinus*, una còpia de l'ictiònim grec κορακῖνος —lit. [peix de color] *negre com el corb* (κόραξ)— raó per la qual és probable que *coruus* siga un calc del grec (cf. també una glossa d'HESIQUI: κόραξ· ἰχθὺς ποιός 'corb: un peix'). En tot cas, la motivació d'aquesta metasèmia és, com a mínim, cromàtica: un cromatònim ornitonímic aplicat a un ictiònim! || CELS. II 18, 7.

Ἰ) L'ocell *coruus aquaticus/ marinus* 'cormorà o corb de mar' (*Phalacrocorax carbo* L.), sinònim de *phalacrocorax* (PLIN. *nat.* X 133) —còpia del grec φαλακρόκοραξ o *corb calb*. Es tracta d'una lleu metonímia entre ornitònims, que no és la més freqüent, tot i que, a fi de comptes, segueix sent metasèmia des d'animal d'aire a animal de mar. || *Et quædam animalium naturaliter caluent, sicut struthocameli et corui aquatici, quibus apud Græcos nomen inde* (PLIN. *nat.* XI 130) "Hi ha animals que són calbs per natura, com per exemple els estrussos i els corbs aquàtics, els noms dels quals en grec provenen d'aquesta característica (sc. φαλακρόκοραξ 'corb calb')". || *Coruus marinus* (Gloss. V 629, 60 LOEWE & GOETZ).

## ORGANÒNIMS

Ἰ) L'eina *coruus*, un instrument quirúrgic en forma de ganxo. Com ja passava amb l'estratònim *coruus*, aquesta metàfora deu vindre motivada per una comparació del bec punxegut del corb amb la forma del ganxo, sense excloure tampoc un matís etogràfic de la gran força que hi tenen els corbs. Una vegada més, i sobretot tractant-se de l'àmbit de la medicina, estem, potser, davant d'un semicalc del nom grec de l'instrument mèdic: ὀξύκόρακον σμιλίον (PAVL. ÆG. VI 87) 'bisturinet punxegós com un

corb'. El personatge plautí *Corax, seruus lorarius* 'esclau lorari' de l'obra *Captiui*, potser duu un nom —freqüent entre els grecs— molt apropiat al seu ofici, i més si entenem el zoònim en el seu sentit figurat de 'ganxo – baldó' com a instrument de tortura (LÓPEZ LÓPEZ 1991: 72). El concepte 'ganxo', per cert, troba motivació també en *canicula* (§ *canis*) i § *lupus*, per causes que s'expliquen als apartats respectius. || *Vbicumque autem repertum est malum, ministrum ab inferiore parte exprimere moderate scrotum oportet; medicum digito manubrioloue scalpelli deductam inferiore parte tunicam extra conlocare; deinde eam ferramento, quod a similitudine coruom uocant, incidere sic, ut intrare duo digiti, index et medius, possint* (CELS. VII 19, 7) "Allà on s'ha localitzat el mal, cal que l'ajudant pressione lleugerament l'escrot des de baix cap amunt; que el metge, amb el dit o amb el petit mànec del bisturí separe la túnica de la part inferior; tot seguit que li faça un tall amb la ferramenta que per semblança anomenen *corb*, de manera que hi puguem entrar dos dits, l'índex i el cor".



## 20. *cuniculus*, -ī (m) ‘conill’

[cast. *conejo* | angl. *rabbit* | gr. ὁ κόνικλος, ὁ κύνικλος]

*Oryctolagus cuniculus* L.

► **HISPÀNIC CVNICVLVS SAPADOR.** Explica VARRÓ (*rust.* III 12, 6) que *Tertii generis est quod in Hispania nascitur similis nostro lepori ex quadam parte, sed humile, quem cuniculum appellant* “N’hi ha un tercer tipus [sc. de llebres] que es cria a Hispània, semblant a la nostra llebre parcialment, però de poca alçada, que anomenen *conill*”. L’origen hispànic del conill és cert, i la difusió actual del conill per tota la Mediterrània la devem als romans (KITCHELL 2014: 159). També PLINI (*nat.* VIII 217) considera que els conills eren una espècie originària d’Hispània, i, per tant, també el zoònim *cuniculus*, havia de tindre un origen en alguna llengua hispànica, però resta saber quina. Segons BALLESTER (2000: 457–60; 463–5), aquest mot *cuniculus* potser conté l’arrel cèltica *cun-* ‘gos’ (comuna a llatí *canis* i grec κύνων, per exemple) amb un sufix diminutiu, de manera que s’hauria aplicat el nom del familiaríssim gos (cf. § *canis*) a un animal menys conegut, és a dir, que es tractaria d’un neozoònim (*gosset*) amb el recurs freqüent al diminutiu per a fer la metasèmia (més exemples neozoonímics en § 4.13.).

Les principals metasèmies de *cuniculus* (en estratònims) deriven de l’observació de l’hàbit dels conills de construir els caus o conillers amb túnels davall terra; d’anomenar *conill* el cau, van sorgint per metonímia altres usos de conductes semblants: pas subterrani, túnel, mina —tant la d’explotació minera com l’obra de setge—, conducte, canal d’aigua etc.

### ESTRATÒNIMS

① El domònim *cuniculus* —o el menys freqüent neutre *cuniculum*— ‘conill > conillera > túnel, galeria’. Incloem ací aquest domònim perquè l’ús en context militar és el més freqüent —un túnel per a operacions

de setge—, tot i que s'empra també per a altres tipus d'obres que impliquen conductes subterranis: passos subterranis, túnels, mines, conductes, canals d'aigua. Hi ha poc dubte que es tracta d'una metasèmia provinent d'una observació etogràfica: l'hàbit del conill de fer conilleres, túnels, davall terra. De fet, segurament va cridar molt l'atenció una diferència entre conills i llebres, i és que mentre els conills viuen ocults als seus caus plens de túnels, les llebres viuen a l'aire lliure (KITCHELL 2014: 159 s. *rabbit*); és aquest un fet motivacionalment poderós també per a anomenar *conills* els túnels. I Hispània era, sens dubte, una terra conillera fins a extrems perillosos: *M. Varro auctor est a cuniculis suffosum in Hispania oppidum* (PLIN. *nat.* VIII 104) “Segons Marc Varró, una ciutat d'Hispània va ser soscavada pels conills”. Ara bé, com matisa MCCARTNEY (1912: 53), hi ha d'haver hagut una fase intermèdia en què *cuniculus* ja no significava ‘conill’ sinó directament ‘conillera’, per metonímia. La metasèmia *cuniculus* ‘túnel’ té nombrosos derivats, fet no sorprenent si es té en compte la importància de la mineria i de les obres militars en el món romà: *cunicularius* ‘sapador, minador’ (AMM. XXIV 4, 22), l'adverbi *cuniculatim* ‘en canals’ (PLIN. *nat.* IX 103) o l'adjectiu *cuniculatus* ‘amb forma de canal o de tub’ (PLIN. *nat.* IX 130).

Per últim, no podem estar-nos d'adjuntar ací una observació interessant de TOYNBEE (2013: 203) sobre la famosa *Cuniculosa Celtiberia* (CATVLL. 37, 18) “Celtibèria conillera”. Segons aquesta autora, la frase, a més del significat constatat, també podra suggerir a oïdes romanes “Celtibèria minera”, atesa la importància que tenia Hispània en recursos minerals com or, argent, coure, plom i ferro. || *Cuniculi dicti ab eo, quod sub terra cuniculos ipsi facere solent, ubi lateant in agris* (VARRO *rust.* III 12, 6) “Els conills (*cuniculi*) motiven el nom en el fet que solen excavar túnels (*cuniculos*) davall terra, on s'oculten en els camps”. ► Segons VARRÓ, no són els conills els motivadors de la paraula llatina per a

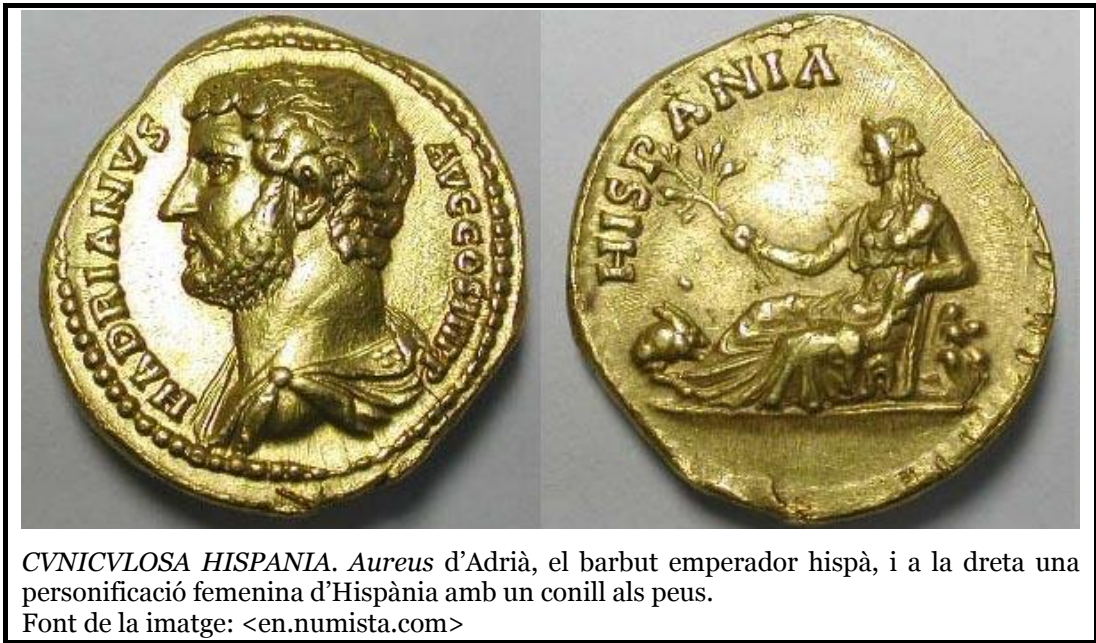
túnel o galeria, sinó més aïna el contrari: els conills van ser anomenat *túnel*s. Els fets, però, parlen novament d'una metasèmia des de l'animal. || *Aggerem cuniculis subtrahebant, eo scientius quod apud eos magnæ sunt ferrariæ atque omne genus cuniculorum notum atque usitatum est* (CÆS. Gall. VII 22) “[Els gals] minaven el terraplé amb galeries (*cuniculis*), amb tanta més habilitat gràcies al fet que hi ha en el seu territori grans mines de ferro i coneixen i utilitzen tot tipus de túnels (*cuniculorum*)”. ➤ Ací hi ha dos significats connectats de *cuniculus*: túnel d'operacions militars, i túnel de mines de ferro. Un altre bon exemple militar, el del setge romà d'Ambràcia (Epir) l'any 189 aC (LIV. XXXVIII 7, 6–11). || *Gaudet in effosis habitare cuniculus antris;/ monstravit tacitas hostibus ille vias* (MART. XIII 60) “Al conill li agrada viure en galeries subterrànies (*effosis antris*);/ ha mostrat als enemics viarans secrets”. ➤ Aquest díctic de MARCIAL mostra com els mateixos romans tenien consciència d'aquesta metasèmia. Ací el conill esdevé un autèntic *πρῶτος εὐρητής* en l'art de fer túnels, mestre i model dels humans. || *Cuniculum, id est foramen sub terra occultum, aut ab animali, quod simile est lepori, appellatur, cui subterfossa terra latere est solitum, aut a cuneorum similitudine, qui omnem materiam intrant findentes* (FEST. 43, 19 LINDSAY) “*Cuniculum*, ço és, forat ocult davall terra, s'anomena així o bé a partir de l'animal que és semblant a la llebre, que té per costum amagar-se en galeries davall terra, o bé a partir de la semblança amb les falques (*cuneorum*), que penetren tota fusta, asclant-la”. || *Genus oppugnationum est subterraneum atque secretum, quod cuniculum uocant a leporibus, qui cauernas sub terris fodiunt atque conduntur* (VEG. mil. IV 24) “Hi ha un giny militar ofensiu subterrani i secret, al qual anomenen *conill* (*cuniculum*) pel tipus de llebres que excaven túnels davall terra i s'hi amaguen”.

## ETÒNIMS

▷ *cuniculus* ‘intriga, artifici, confabulació secreta’. Aquest etònim és una metàfora provinent de la ja metasèmica deriva al domònim/ estra-tònim *cuniculus* ‘túnel, mina’. Els exemples no deixen de significar metafòricament ‘túnel’. || *Quæ res aperte petebatur, ea nunc occulte cuniculis oppugnatur* (CIC. leg. agr. 1, 1) “El que es perseguia obertament, ara s'ataca ocultament amb intrigues”. || *Noui cuniculos tuos* (HIER. Ruf. III 19) “Em conec els teus túnels [= els teus artificis, intrigues]”.

## SOMATÒNIMS

① *cuniculum*, segons les glosses (VI 296 LOEWE & GOETZ), seria un ‘vessament del cos’, segurament, i provindria d’un verb *cunire* (FEST. 44, 11 LINDSAY), és a dir, ‘embrutar-se > cagar’, que tindria relació etimològica amb *cunare* i *inquinare* (ADAMS 1982: 239). La relació dubtosa amb el zoònim potser ve des del domònim *cuniculus* ‘túnel’, aplicat al túnel o forat d’evacuació. La cosa, és, però, molt dubtosa. || *Cunire est stercus facere, unde et inquinare* (FEST. 44, 11 LINDSAY) “*Cunire* és fer femta (= embrutar-se, cagar), d’on també significa *embrutar*”. || *Cuniculum dicitur flux(us) corporis* (Gloss. VI 296 LOEWE & GOETZ) “*Cuniculum* es diu un vessament del cos”.



**21. *dracō, -ōnis/-ontis* (m) 'drac, serp' [< gr.]**

[cast. *dragón* | angl. *snake* | gr. ὁ δράκων]  
Nom genèric d'ofidis (sobretot grans serps)

► **LA MIRADA VIGILANT DEL DRAGÓ.** Per a consideracions generals sobre els ofidis, cf. escoli de § *anguis*. Específicament del *draco* fa FEST (59, 9–13 LINDSAY) una explicació suggeridora: *Dracones dicti ἀπὸ τοῦ δέσκεισθαι, quod est uidere. Clarissimam enim dicuntur habere oculorum aciem: qua ex causa incubantes eos thesauris custodiæ causa finxerunt antiqui. Ideoque Æsculapio adtribuuntur, quod uigilantissimi generis putantur, quæ res medicinæ maxime necessaria est* “Els dragons reben el nom del grec δέσκεισθαι, que significa ‘veure’, perquè es diu que tenen una claríssima aguda visual; per aquesta raó els antics els van representar gitats sobre tresors que han de custodiar. I per això s’atribueixen a Esculapi, perquè se’ls considera una espècie animal molt observadora, cosa molt necessària per a la medicina”.

La motivació del zoònim en la mirada fixa i atenta de la serp, ja suggerida en HOMER (*Il.* XXII 93 i 95), es considera correcta actualment, i s’explica en part per un tabú que evita anomenar l’animal pel propi nom (CHANTRAINE 2009: 254 s. δέσκομαι), però també per un fet constatat: les serps no poden tancar els ulls, i per això es considerava que eren per natura insomnes, d’on els ve la fama de guardians ideals (OGDEN 2014: 305). És, de fet, a partir d’aquesta motivació com FEST explica la vinculació de la serp amb la vigilància o custòdia i amb la medicina, que requereix gran atenció. cf. també HORACI (*serm.* I 3, 26–7): *Cur in amicorum uitiiis tam cernis acutum/ quam aut aquila aut serpens Epidaurius?* “Per què per als defectes dels amics tens una mirada tan aguda/ com l’àguila o la serp d’Epidaure?”.

Segons PLINI (*nat.* XXIX 67), *draco* denomina les serps no verinoses, i d'acord amb el passatge ja citat (§ *anguis*) de SERVI (*in Æn.* II 204), els *dracones* denominarien, en principi, les **serps més sagrades** dels temples: és possible que *draco*, com a còpia, haja entrat al llatí amb un sentit prou especialitzat. Vegem dos exemples d'aquesta sacralitat del terme. Àtia hauria estat fecundada de nit per un *draco* al temple d'Apol·lo (una *incubatio* en tota regla!), i li va quedar de record en la pell una indeleble *Macula uelut picti draconis* "Taca com d'un dragó pintat" (SVET. *Aug.* 94, 4); deu mesos després li va nàixer Octavi, el futur August. D'altra banda, hi havia un tipus inofensiu de serps egípcies, anomenades en llatí *Ægyptii dracunculii*, també conegudes per la còpia grega *agathodæmones* 'bons esperits' —*nota bene* la motivació mitonímica del nom grec— que l'emperador Heliogàbal tenia a Roma (HIST. AVG. *Heliog.* 28, 3), entre molts altres animals.

Potser és d'aquesta concepció vigilant i observant de la serp d'on prové una consideració positiva de la serp entre els cristians —on habitualment encarna el dimoni, però— com a símbol de la prudència: *Estote ergo prudentes sicut serpentes et simplices sicut columbæ* (VVLG. *Matt.* 10, 16) "Si-gueu, doncs, prudents com serps i senzills com coloms".

## ASTERÒNIMS

♃ *Draco*, la constel·lació boreal del Dragó (*Draco* = *Dra*); còpia de l'asterònim grec Δράκων. És el llarg drac que serpeja entre les dues Ósses, la identitat del qual, però, era diversament explicada. Sobretot era considerat el drac que custodiava les pomes d'or de les Hespèrides, mort per Hèrcules al seu onzé treball i catasteritzat per Hera. També se'n donaven tres altres explicacions (CONDOS 1997: 102–3):

(1) La serp que els Gegants van tirar contra Atena en la Gigantomàquia i que aquesta va agafar i va llançar cap al cel, on fou fixada.

(2) La serp Pitó que custodiava el santuari de Delfos, assassinada pel déu nouvingut Apol·lo.

(3) El drac degollat per Cadme en una caverna prop de la futura Tebes, de la sembra de les dents del qual van nàixer els primers habitants de Tebes (els σπαρτοί o *sebrats*).

Aquesta constel·lació també s'anomenava en llatí § *Anguis* (VERG. *georg.* I 244: *maximus Anguis*; MAN. I 306) o *Serpens* (OV. *met.* II 173). || ER. *cat.* 3 & HYG. *astr.* II 3; CIC. *nat.* II 106.

## ESTRATÒNIMS

Ⓓ El *draco*, un tipus d'estendard militar que va començar a ser adoptat cada vegada amb més freqüència per les unitats de cavalleria romana a partir de les guerres dàcies (101–6 dC); suposadament, els romans van prendre l'estendard dels dacis. Segons descripció de DANDO–COLLINS (2012: 89), el *draco* o *signum draconis* consistia en un cap de drac amb la boca oberta construït en fusta o bronze sobre un pal, del qual queia un llarg *cos* format per diversos pedaços de tela tenyits i cosits entre ells. Quan el portador del *draco* o *draconarius* avançava al galop, el cos de tela s'omplia d'aire i onejava darrere d'ell, creant un efecte visual imponent, i la boca del drac tenia un dispositiu que el feia xiular com una serp quan el vent el travessava. || *Eumque post antegressos multiplices alios purpureis subtegminibus texti circumdedere dracones hastarum aureis gemmatisque summitatibus inligati, hiatu uasto perflabiles et ideo uelut ira perciti sibilantes caudarumque uolumina relinquentes in uentum* (AMM. XVI 10, 7) “Darrere de molts que el precedien, l'envoltaren els dragons teixits en fil porpra, subjectes a puntes de llances daurades i ornats amb gemmes, disposats per inflar-se al vent per les seues amples goles, de manera que emetien xiulits com agitats per la ira, deixant onejar a l'aire els anells de les cues”. || *Hi uolucres tollunt aquilas, hi picta dra-*

*conum/ colla leuant, multusque tumet per nubila serpens/ iratus stimulantē Noto uiuitque re-  
ceptis/ flatibus et uario mentitur sibila tractu* (CLAVD. *pan. tert.* 139–42.) “Uns alcen alades  
àguiles, altres alcen brodats colls de dragons./ Pels núvols s’infla molta serp/ enfurisma-  
da, provocant-ho el Notus que les excita;/ viuen després de rebre els bufits del vent i amb  
les seues múltiples ondulacions imiten els xiulits verdaders”. || *Primum signum totius  
legionis est aquila, quam aquilifer portat. Dracones etiam per singulas cohortes a draconariis  
feruntur ad praelium* (VEG. *mil.* II 13, 1) “El principal estendard de tota la legió és l’àguila,  
que porta l’aquilífer. També els dragons, estendards de cada cohort, són portats a combat  
pels dragoners”. || *Draconum signa ab Apolline morte Pythonis serpentis inchoata sunt. De-  
hinc a Græcis et Romanis in bello gestari cæperunt* (IS. *or.* XVIII 3, 3) “Els estendards dels  
dragons es van començar a utilitzar amb motiu de la mort de la serp Pitó a mans  
d’Apol·lo. Arran d’això, grecs i romans van començar a portar-los a la guerra”. ► ISIDOR  
inventa un origen mític i llunyà d’aquest tipus d’estendards, però el que tractem ací és  
del segle II dC.



Relleu d'un *draco*, de la columna de Trajà, el conqueridor dels dacis (101–6 dC), dels quals precisament van prendre els romans aquest estendard.  
Font de la imatge: *Wikimedia Commons*.



## FITÒNIMS

Ⓓ *draco* ‘cep vell de vinya’, anomenat en llatí també *funiculus* (lit. *cordeta, marometa*) o *durum*. La metàfora no es fa difícil d’entendre amb la imatge d’una serp grossa i enroscada sobre ella mateixa, una motivació també visible en la denominació *funiculus*. || *Vitis, antequam septimum annum a surculo compleat, euocata ad fructum ei uncescit ac moritur. Nec ueterem placet palmitem in longum et ad quartum usque pedamentum emitti, quod alii dracones, alii funiculos uocant, ut faciant quæ masculeta appellant* (PLIN. nat. XVII 182) “Una vinya, abans de complir el seté any després de ser empeltada, s’aprima com un jonc i mor. I no és bo deixar créixer el sarment en altura i fins al quart estaló, disposició que uns anomenen *dragons*, altres *cordells*, per a fer el que anomenen vinyes *mascles*”. || *Nuper repertum draconem serere iuxta arborum; ita appellamus palmitem emeritum pluribusque induratum annis* (PLIN. nat. XVII 206) “Fa poc s’ha descobert el fet de plantar vora l’arbre un *dragó*; així anomenem un sarment vell endurit pels anys”.

Ⓓ *dracunculus* denominaria dues plantes diferents:

(1) La bistorta (*Polygonum bistorta* L.), també anomenada *llengua de bou* o *serpentària*, perquè té l’arrel entortolligada (*bis-torta* ‘retorçada’) com un dragó. El fitònim *natrix* ‘serp d’aigua > gavó, unglà de gat’ (*Ononis natrix* L.) té una motivació semblant, en la forma entortolligada de l’arrel (PLIN. nat. XXVII 107). || *Draconis conuoluti modo, unde et nomen* (PLIN. nat. XXIV 142) “A la manera d’un dragó embolicat, d’on també ha tret el nom”.

(2) La rapa pudenta (*Dracunculus vulgaris* SCHOTT), també anomenada *colobra*, *dragonera* o *serpentina*, perquè té les fulles tacades com un dragó (motivació fisiogràfica cromàtica), però també per ser remei contra mossegades de serp (motivació homeopàtica). || *Versicoloribus uiperarum maculis, quem ferebant contra omnium morsus esse remedio* (PLIN. nat. XXV 18) “Amb taques virolades de vibres, de la qual contaven que era remei contra tot tipus de mossegades”.

## MITÒNIMS

Ἰ *draco* ‘el dimoni’, en llatí cristià, per probable influència semítica, de caràcter etogràfic (cf. semblantment § *coluber*). || *Et proiectus est draco ille magnus serpens antiquus qui uocatur Diabolus et Satanas qui seducit uniuersum orbem proiectus est in terram et angeli eius cum illo missi sunt* (VVLG. apoc. 12, 9) “I va ser llançat el drac aquell, gran serp antiga que s’anomena *Diable* i *Satanàs*, que sedueix tot el món, va ser llançat a la terra i els seus àngels van ser enviats amb ell”. ► L’adjectivació *antiquus* per a *draco* fa pensar en les connotacions negatives de la gran antiguitat de la serp —i el seu gran atavisme i arrelament en les creences humanes— que probablement és una causa de la seua demonització.

## NEOZOÒNIMS

Ἰ El peix *draco marinus (dracunculus)*, un peix de mar verinós, probablement l’aranyó (*Echiichthys vipera* CUVIER) o l’aranya blanca (*Trachinus draco* L.); en llatí aquest peix també s’anomena, de fet, § *araneus*. A més de la forma, també la toxicitat deu haver motivat el neozoònim. L’ictiònim *draco/ dracunculus* és un molt probable calc del grec δράκων (ARISTOT. *hist.* 598a11). || *Draco marinus, captus atque inmissus in harenam, cauernam sibi rostro mira celeritate excauat* (PLIN. *nat.* IX 82) “El drago marí, quan és capturat i tret a la platja, cava un forat amb el musell amb admirable rapidesa”. || *Draco marinus aculeos in branchiis habet ad caudam spectantes, qui dum percusserit, quaquam ferit, uenenum fundit, unde et uocatus* (Is. *or.* XII 6, 42) “El dragó marí té espines a les brànquies, inclinades cap a la cua; quan pica, allà on pega, vessa el verí, d’on li ve el nom”.

## ORGANÒNIMS

Ἰ El mecanisme *draco* ‘serpentí’, un aparell amb tubs en espiral per a escalfar aigua. La forma en espiral, enroscada, entortolligada, és freqüentment associada amb les serps (cf. l’etimologia proposada per a § *colubra*, o més avall, l’ornament *dracontarium*), però també amb *capreolus* (§

*caprea* etc.), i sobretot amb *coc[h]lea* ‘caragol’, que arriba a denominar des del caragol d’una premsa d’oli (VITR. VI 6, 3) al famós caragol hidràulic d’Arquimedes (VITR. X 6, 1). || *Facere solemus dracones et miliaria et complures formas in quibus ære tenui fistulas struimus per decliue circumdatas, ut sæpe eundem ignem ambiens aqua per tantum fluat spatii quantum efficiendo calori sat est; frigida itaque intrat, effluit calida* (SEN. *nat.* III 24, 2) “Solem construir serpents i calderes i enginys de diverses formes, on uns tubs de coure de parets primes estan disposats en espiral descendent, per tal que l’aigua, circulant moltes vegades entorn del mateix foc, còrrega per tant d’espai com baste per a elevar-la a una alta temperatura; hi entra, doncs, freda, i n’ix calenta”.



*DOMINVS ANCILLÆ*, es pot llegir a l’interior d’aquest famós braçalet d’or de Pompeia, suposadament el regal d’un amo a la seua estimada esclava. La serp, per la pròpia forma, fàcilment permet[ia] usar-la com a ornament circular, una corona (*dracontarium*), un braçalet, un anell. Ara bé, l’ús ornamental de serps és ben possible que també amague alguna mena de creença protectora. Segons FLORES (2000: 267), existeix *encara* la superstició segons la qual un anell o polsera que continga un poc de pell de serp o que en reproduïska la imatge procura longevitat a qui la porta.

↳ Ornament *dracontarium* ‘collar o corona en forma de serp’, substantiu derivatiu de l’ofidònim. La motivació és la mateixa que per a l’anterior: l’enroscament com la serp. De manera paral·lela, un collar semblant a una morena (*Muræna helena* L.) s’anomena *muren[ul]a* (HIER. *ep.* 24,

3; Is. or. XIX 31, 14). || *Quid caput strophiole aut dracontario damnas, diademati destinatum?* (TERTVLL. cor. 15, 2) “Per què condemes el teu cap a portar una coroneta o un dracontari, si està destinat a una diadema?”. ► Es pot observar com la motivació de l’altre terme grec citat per a corona, *strophium*, és la mateixa que la de *dracontarium*, però sense imatge animal: στρέφειν ‘doblegar, regirar, retòrcer, trenar’.

## TOPÒNIMS

Ⓓ *Ad Dracones* o *Dracones* és el nom de dos llocs diferents, segurament situats a prop d’algun temple o conjunt monumental amb ornamentació ofídica: una *statio* d’Armènia (*Itin. Ant.* 185) i una *statio* de la Mauritània Tingitana (*Itin. Ant.* 38, *Rau.* 160). En àmbit grec, òbviament, també hi ha toponímia dragonera, que deixem de banda. Ara bé, sí que adjuntem, per resultar suggeridor, un passatge breu de PLINI on parla de la muntanya anatòlia anomenada *Draco*. || *Montes Asiae nobilissimi in hoc tractu fere explicant se: Mastusia a tergo Zmyrnæ et Termetis Olympi radicibus iunctus in Dracone desinit, Draco in Tmolo, Tmolus in Cadmo, ille in Tauro* (PLIN. nat. V 118) “Les muntanyes més famoses d’Àsia s’estenen quasi totes en aquesta regió [sc. d’Esmirna]: a les esquenes d’Esmirna i de Termes [ciutat o bé contraforts del Mastúsia], unit als peus de l’Olimp [actual Kemalpaşa o Nif Dağı], el Mastúsia [actual Dikmen Dağı] acaba en el Dragó, el Dragó en el Tmol, el Tmol en el Cadme, i aquest en el Taure”. ► Té un cert interès, per la qüestió discutida de l’etimologia zoonímica de la toponímia, una certa concatenació d’elements zoonímics en aquestes muntanyes: de la muntanya *Draco* es passa a la muntanya Cadme—molt vinculat mitològicament a *draco*— per desembocar en el *Taurus*. Ofidis i bou sí que poden, realment, haver motivat orònims de forma allargada o sinuosa, o de grandària considerable.

## 22. *elephantus*, -ī (m/f) ‘elefant’ [< gr.]

[cast. *elefante* | angl. *elephant* | gr. ó ἐλέφας]

*Loxodonta africana* BLUMENBACH (l’africà) i *Elephas maximus* L. (l’asiàtic)

► El zoònim *elephantus* prové en primera instància del grec ἐλέφας ‘ullal d’elefant, ivori – elefant’, però l’origen al seu torn del mot grec resta obscur. Pel que fa al doble significat en grec ‘ivori – elefant’, les dades sembla que apunten cap a un significat primer ‘ullal d’elefant > ivori’, d’on la metonímia posterior cap a l’animal sencer. Els testimoniatges homèrics de la paraula (*Il.* IV 141, V 583; *Od.* IV 72, VIII 404, XVIII 196, XIX 56, 563–5, XXI 7, XXIII 200) tenen tots el significat hilonímic ‘ivori’, mai el zoonímic, que es documenta a partir d’HERÒDOT (III 114, IV 191), on es troba també un ambigu ἐλέφαντος ὀδοντας ‘ullals d’elefant/ d’ivori’ (III 97). Segons CHANTRAINE (2009: 322 s. ἐλέφας) l’origen del terme grec, que ja està documentat en micènic (*erepa*), cal buscar-lo no a l’Àfrica —com defenen ERNOUT i MEILLET (2001: 67 s. *barrus*)— sinó a Àsia Menor, centre florent d’ivoreria, però no n’hi ha cap bon paral·lel. S’hi ha posat en relació la paraula hitita *lahpaš* ‘dent (d’elefant), ivori’, però es considera que també seria, com el mot grec, còpia d’alguna altra llengua que ignorem. En tot cas, sembla ben probable que el significat primer de la paraula fóra ‘ullal’, a partir del qual es poden explicar les dues principals metonímies en grec i llatí, cap a ‘ivori’ (extret de l’ullal d’elefant) i cap a ‘elefant’ (l’animal de l’ullal d’ivori). Els grecs —i els romans— van conèixer, sens dubte, abans l’ivori que l’elefant: mentre que ja en temps minoics i micènics s’importava a Grècia ivori d’elefants i d’hipopòtams (KITCHELL 2014: 64–6), el primer contacte amb elefants és molt posterior: va ser Alexandre Magne probablement el primer a trobar-se amb elefants en Orient a la batalla de Gaugamela (331 aC) on va derrotar Darius III, i entre els romans, la primera gran trobada, o la més impactant per a la memòria, va tindre lloc quan el

rei Pirrus de l'Epir va envair Itàlia el 280/ 279 aC per Lucània (MAYOR 2014: 290–1). En tots dos casos es tractava, sens dubte, d'elefants indis. El següent famós episodi en què els romans van trobar-se elefants fou a final del mateix segle III aC (218 aC), amb el pas dels Alps cap a Itàlia del cartaginés Hanníbal.

► En llatí hi ha un cas interessant de desdoblament lèxic: el zoònim copiat *elepha[ntu]s* s'oposa a l'hilònim també copiat *ebur* 'ivori', aparentment dues paraules independents. L'origen i via d'entrada al llatí d'*ebur* no es coneix, tot i que hi ha qui ha volgut veure la mateixa arrel en la suposada segona part d'ἐλ-έφας; les formes més pròximes que es coneixen al llatí *ebur* són l'egipci *āb/ ābu* i el copte εβου/ εβυ (ERNOUT & MEILLET 2001: 194 s. *elephantus*). Pel que fa al zoònim en ús llatí, la forma *elephantus* és la de testimoniatge més antic (PLAUTE) i deu ser una forma bastida sobre el genitiu ἐλέφαντος; aquest zoònim, doncs, deu haver entrat com a còpia al llatí al segle III aC, coincidint amb l'entrada física d'elefants de guerra al sud d'Itàlia en les guerres contra Pirrus (280–75 aC), i coetàniament a la gènesi de la denominació llatina *Luca bos* (cf. *infra*). De fet, a PLAUTE hi ha bastants al·lusions a l'elefant (*Cas.* 845; *Curc.* 424; *Ep.* 209; *Mil.* 25 i 235; *Stich.* 167; *Truc.* 319), explicables segurament perquè era una novetat històrica la irrupció d'aquesta bèstia en l'imaginari popular. El fet interessant és que *elephantus* va incorporar-se al llatí al principi només amb el significat zoonímic, i ja posteriorment va assimilar i copiar tota la resta de significats grecs —hilonímic, neozoonímic, nosonímic— alhora que es creaven les variants més cultes *elephas* i *elephans*. És important ressenyar que les formes no són intercanviables en tots els significats desplaçats: *ivori* sempre es diu *elephantus*, i la malaltia *elephas*.

► **ELEPHANTVS, LVCA BOS, BARRVS.** Els romans van tindre dues altres denominacions de l'elefant: la més probablement antiga i famosa, *Luca bos* 'bou de Lucània' (cf. neozoònims de § *bos*), i que, excepcionalment, ve quasi amb data de naixement i motivació documentada: l'aparició a Lucània dels [enormes com bous] elefants de guerra de Pirrus cap al 280 aC. Aquesta explicació romana ha estat posada en dubte fa uns anys, i considerada una caricatura lingüística (cf. *infra* neozoònims).

L'altra denominació, menys coneguda i documentada, és *barrus*: *Elephantum Græci a magnitudine corporis uocatum putant, quod formam montis præferat; Græce enim mons lofos dicitur. Apud Indos autem a uoce barro uocatur; unde et uox eius barritus, et dentes ebur* (IS. or. XII 2, 14) "Els grecs pensen que l'elefant motiva el nom en la grandària del seu cos, ja que evoca la forma d'una muntanya, i en grec, de fet, muntanya es diu *lofos* (λόφος). Entre els indis, d'altra banda, l'elefant s'anomena *barrus*, d'on prové l'onomatopeia, el bram (*barritus*), i els ullals s'anomenen *ivori* (*ebur*)". D'aquest zoònim, també testimoniats en HORACI (*epod.* 12, 1), ERNOUT i MEILLET (2001: 67 s. *barrus*) accepten l'origen indi proposat per ISIDOR, i consideren que el mot hauria arribat amb els elefants indis duts per als jocs. Si això és cert, *barrus* seria denominació específica de l'elefant asiàtic (*Elephas maximus* L.), com també especula KITCHELL (2014: 64), és a dir, la *pecus Indica* 'bèstia índia' de MARCIAL (V 37, 5).

► **L'ENORME, FORTÍSSIMA I TAMBÉ HUMANÍSSIMA BÈSTIA.** Heus ací un passatge de FEDRE (*app.* 3, 4–7) marcadament etogràfic: *Quacumque indulgens Fortuna animali dedit:/ elephanti uires, et leoni impetum,/ cornicis æuum, gloriam tauri trucis,/ equi uelocis placidam mansuetudinem* "Tot el que la indulgent Fortuna va donar a l'animal: la força a l'elefant, l'atac al lleó,/

vida [llarga] a la cornella, l'orgull al bou brau,/ la plàcida docilitat al cavall veloç”.

(a) És la **força** i l'**enormitat** de l'animal el que primer va impressionar els romans. Tot i que venien elefants tant d'Àfrica com d'Àsia, l'elefant a Roma personificava Àfrica o parts d'Àfrica (Mauritània, Numídia) en l'art romà (TOYNBEE 2013: 50). L'ús potser més famós va ser com a **vehicle de guerra** (cf. els elefants d'Hanníbal), amb gran capacitat de trencar rengles de soldats i de provocar por als cavalls. Els romans l'empraren en alguna ocasió: la darrera vegada documentada d'ús d'elefants en combat és l'any 46 aC quan la derrota pompeiana a Thapsus. En època imperial, l'elefant era l'emblema de la *Legio I Alaudæ* (DANDO–COLLINS 2012: 149), legió, per cert, amb nom ornitòmic d'origen gàl·lic: *alauda* 'cogullada vulgar (*Galerida cristata* L.) – alosa (*Alauda arvensis* L.)'. A aquesta legió li venia aquest sobrenom del fet que Cèsar l'havia reclutada a expenses seues *precisament* a la Gàl·lia Transalpina durant la conquesta de les Gàl·lies, i, segurament, a més, els soldats portaven com a ornament distintiu una cresta al casc a imitació de la cresta de l'*alauda* (CIC. *ad Att.* XVI 8, 2; *Phil.* 13, 3, 5–6; SVET. *Iul.* 24, 2).

D'altra banda, com al més espectacular i popular animal als **espectacles públics**, l'elefant es va convertir en símbol de la munificència imperial en monedes dels segles II i III, on sempre és ensenyat caminant cap a la dreta (TOYNBEE 2013: 53) i normalment acompanyat per la llegenda *MVNIFICENTIA AVG[usti]* "Gràcies a la generositat d'August".

(b) De la resta de **consideracions** eminentment **etogràfiques** sobre l'elefant, PLINI (*nat.* VIII 1–34) fa una interessant descripció. L'elefant era considerat el més gran i intel·ligent dels animals —amable, memoriós, obedient, pacient, religiós— molt pròxim als humans: *Opinio eius modi esse*



*quamdam illi beluæ cum genere humano societatem* (CIC. *ad fam.* VIII 1, 3)  
“L’opinió que va quedar [sc. sobre els maltractats elefants als jocs celebrats per Pompeu el 55 aC] és que aquella bèstia [sc. l’elefant] té alguna mena d’afinitat amb el gènere humà”.

(c) **Ús simbòlic de l’elefant.** Com que es creia que els elefants eren adoradors i protegits d’Hèlios, el seu paper com a símbols de llum i vida i victòria sobre la foscor s’expliquen fàcilment. Associat amb la longevitat, eren símbol d’eternitat i vida *post mortem* (TOYNBEE 2013: 54). La consideració de l’elefant com a pacífic, modest, monògam, longeu, *pius* amb pares i cries, va motivar-ne la utilització decorativa pel règim d’August i el seu programa moral: hi ha quatre elefants d’obsidiana polida a l’*ædes Concordiæ Augustæ* (TONER 2012: 212). L’elefant era, a més a més, l’emblema de la *gens Cæcilia*.

(d) Algun **ús negatiu.** La pell grossa de l’elefant ha motivat també l’ús de la comparació per a persones amb poca sensibilitat: *Eru’ meus elephanti corio circumtentust, non suo,/ neque habet plus sapientiai quam lapis* (PLAVT. *Mil.* 235–6) “El meu amo està embolcallat per pell d’elefant, no per la seua pell,/ i no té més trellat que una pedra”.

## ANTROPÒNIMS

7D El *cognomen* **Elefantus**, aparentment només documentat en aquesta inscripció hispana. || EX OFFICINA HOMONI/ VTERE FELIX VASCONI/ IN CHR(ISTO) PROC(VRANTE) TIBERIANO/ FACTVS EST HORREVS/ D(OMINO) N(OSTRO) VALENTINIANO AVG(VSTO)/ TER ET EVTROPIO V(IRO) C(LARISSIMO)/ CONS(VLIBVS) SCRIB(ENTE) ELEFANTO (C.I.L. II 3222) “De l’obrador d’Homoni Vasconi./ Fes-ne un felix ús/ en Crist. Per obra de Tiberià/ es va fer una sitja/ l’any del tercer consolat del nostre senyor Valentinià August/ i del seu col·lega Eutropi, un home excel·lent [sc. 387 dC]./ Ho va inscriure *Elefantus*”. ► Inscripció trobada a Granátula de Calatrava, província de Ciudad Real (antic *Oretum*, a la Tarraconense).

## FITÒNIMS

Ἰ *elephas*, probablement la repalassa o card d'eriçó (*Arctium lappa* L.). És un fitònim grec... no testimoniats en grec! La motivació probable són les fulles del card, que tenen forma d'orella d'elefant —els fitònims del tipus *orella de...* no són rars (§ 4.10.)— o bé també pot haver-hi una relació amb l'elefantiasi, ja que la decocció de la fulla s'utilitza actualment per a ús intern contra les malalties de la pell. || PSEUDO-APVL. *herb.* 36, 22.

## HILÒNIMS

Ἰ *elephantus* 'ivori', una accepció que ERNOUT i MEILLET (2001: 190 s. *elephantus*) consideren imitació literària de l'ús grec (VERG. *georg.* III 26; *Æn.* III 464, VI 895), davant de la denominació més genuïna de l'ivori en llatí, *ebur*. Els noms de matèria en llatí, endemés, són generalment neutres (*argentum, aurum* etc.).

Com ja s'ha comentat a l'escoli inicial, ben probablement no som davant d'una metasèmia des de l'animal, sinó més aïna al contrari: l'hilònim en seria el significat originari. Ja DIELS (*apud* ERNOUT & MEILLET 2001: 193 s. *elementum*) va fer la proposta etimològica segons la qual el llatí *elementum* 'alfabet' provindria en última instància del grec ἐλέφας —mitjançant l'etrusc— amb referència a tauletes d'ivori amb escriptura. La hipòtesi és lluny de ser acceptada i és considerada indemostrable pels etimòlegs francesos.

D'altra banda, la blancor peculiar de l'ivori el feia potencial motivador de cromatònims (*cf.* llatí *eburneus/a/m* 'blanc [com l'ivori]') i així fou en grec ἐλεφάντινος/η/ον (ARISTOPH. *Equ.* 1159), d'on prové l'hilònim llatí copiat del grec *elephantine* 'argamassa blanca' (CELS. V 19, 24): *Percandida compositio [...] ideoque elephantine nominatur* "Una argamassa blanquíssima

[...] i per això s'anomena *elefantina*". || *Sunt geminæ Somni portæ, quarum altera fertur/ cornea, qua ueris facilis datur exitus umbris,/ altera candenti perfecta nitens elephanto,/ sed falsa ad cælum mittunt insomnia Manes* (VERG. *Æn.* VI 893–6) "Hi ha les portes bessones del Somni, de les quals una, diuen, és de banya, per on és permesa una eixida fàcil a les ombres verdaderes,/ l'altra, resplendent, amb un acabat d'ivori blanc,/ però per ella els Manes envien cap al cel somnis il·lusoris".

## NEOZOÒNIMS

⌈ El crustaci marí *elephantus*, algun tipus de llagosta marina o de llamàntol (segurament *Homarus gammarus* L.), probable equivalent del neozoònim § *leo*. La motivació més probable es troba en la grandària de tots dos animals. || PLIN. *nat.* XXXII 148.

⌈ El mamífer semiaquàtic *elephantus*, una *belua* marina identificada o bé amb la morsa (*Odobenus rosmarus* L.) o bé amb l'elefant marí (gènere *Mirounga*). La motivació més probable n'és la grandària de tots dos animals, a més dels grans ullals que tenen. || PLIN. *nat.* XXXII 144.

⌈ Les serps *elephantia*, de gran mida segurament. La trompa de l'elefant també pot haver estat una imatge motivadora d'ofidònims, o fins i tot els ullals, que són característicament grans en certs tipus de serps. || Is. *or.* XII 4, 39.

## NOSÒNIMS

⌈ *elephas* 'elefantiasi', que actualment denomina una lesió cutània produïda per la filària i caracteritzada per la inflamació i l'obstrucció dels vasos limfàtics de la pell i del teixit subcutani; la manifestació externa més cridanera n'és l'augment enorme de parts del cos (paquidèrmia), especialment les extremitats inferiors i els òrgans genitals externs, i aquesta és la imatge motivadora que la compara amb la pell gruixuda i sobrant de

l'elefant. També s'anomena en llatí *elefantiacus morbus* (IS. or. IV 8, 12), *elephantia* (SCRIB. 250) i *elephantiasis* (CELS. III 25). Tot són calcs o semicalcs dels nosònims grecs ἐλέφας (ARET. caus. II 13) i ἐλεφαντίασις (DIOSC. med. II 70, 3). ‖ Est *elephas morbus qui propter flumina Nilil gignitur Ægypto in media neque præterea usquam* (LVCR. VI 1114–5) “És l'elefantiasi una malaltia que s'origina al llarg dels rius del Nil/ enmig d'Egipte i en cap lloc més”. ‖ *Diximus elephantiasim ante Pompei Magni ætatem non accidisse in Italia, et ipsam a facie sæpius incipientem, in nare prima ueluti lenticula, mox increscente per totum corpus, maculosa uariis coloribus et inæquali cute, alibi crassa, alibi tenui, dura, alibi ceu scabie aspera, ad postremum uero nigrescente et ad ossa carnes adprimente, intumescantibus digitis in pedibus manibusque. Ægypti peculiare hoc malum et, cum in reges incidisset, populis funebre, quippe in balineis solia temperabantur humano sanguine ad medicinam eam. Et hic quidem morbus celeriter in Italia restinctus est* (PLIN. nat. XXVI 7) “Hem dit que l'elefantiasi abans de l'època de Pompeu Magne no es donava a Itàlia, i que aquesta, molt a sovint començant per la cara, primer al nas com una pigueta, aviat creixent per tot el cos, en la pell desigual i pigallada de diferents colors, amb els dits inflant-se i peus i mans. Aquesta malaltia és endèmica d'Egipte i, quan la patien els reis, era cosa nefasta per a la gent, ja que en els banys els setials es temperaven amb sang humana per guarir-la. I aquesta malaltia, de fet, s'ha extingit ràpidament a Itàlia”. ‖ *Elefantiacus morbus dicitur ex similitudine elephantis, cuius naturaliter dura pellis et aspera nomen morbo in hominibus dedit; quia corporis superficiem similem facit elephantorum cuti, siue quia ingens passio est, sicut animal ipsum ex quo deriuatum ducit nomen* (IS. or. IV 8, 12) “La malaltia elefantíaca s'anomena així per semblança amb l'elefant, la pell dura i aspra del qual naturalment ha donat nom a la malaltia entre els humans; perquè fa la superfície del cos semblant a la pell de l'elefant, o bé perquè és una malaltia enorme, com l'animal del qual sembla que ha tret el nom”.

## TOPÒNIMS

‡ *Elephantus* siue *Elephas herbarius*, segons el FORCELLINI (1965 V: 521 s.u.) és un lloc de la regio VIII de Roma, entre el *Forum Holitorium* i el *Forum Boarium*, prop de l'actual Piazza Montanara als peus del Capitoli.

### 23. *equus*, -ī (m) ‘cavall, corser’

[cast. *caballo* | angl. *horse, stallion* | gr. ὄπιπος]

*Equus caballus* L.

► **LA JERARQUIA EQUINA.** De la importància dels equins a l'antiguitat i fins a l'actualitat és bona prova la gran quantitat de zoònims de què disposem per a anomenar-los genèricament o específica. En aquest repertori només tractarem amb deteniment § *asinus*, § *cantherius* i § *equus*, per tal com són els més metasèmics. Al repertori complet n'hi havia un grapat més de denominacions equines amb certa capacitat metasèmica (essencialment antropònims), com per exemple *burdo* ‘mul (somerí)’ (< cavall ∞ somera), *buric[h]us* o *mannus* ‘cavallet, haca – ruquet’, *caballus* ‘cavall de treball, castrat, de mala qualitat, rossí’, *hinnu[lu]s* ‘mul (somerí)’ i *mulus/a* ‘mul (eguí)’ (< ase ∞ egua) etc.

En el que GREGORY (2007: 193) ha anomenat la *jerarquia equina*, l'equí més ben valorat pels antics era el cavall (§ *equus*), i la posició inferior l'ocupava l'ase (§ *asinus*), com explicarem amb més detall al seu lloc corresponent. En segona posició, més prop del cavall que de l'ase, hi havia l'equí més absolutament valorat per la gran capacitat de càrrega, l'animal de càrrega i de tir per antonomàsia (TOYNBEE 2013: 191): el *mulus* o *mula* (en grec ἡμίονος, pròpiament *semiase*), que en propietat era el mul eguí (< ase ∞ egua), però des de ben aviat és un genèric per a tots els tipus de mula. Aquesta gran bèstia de càrrega (cf. també § *cantherius*) va produir una metasèmia etogràfica molt famosa, la dels *muli Mariani* (FEST. 22, 13–5; 134, 6–9 LINDSAY), malnom donat als legionaris romans després de la reforma de l'exèrcit de Gai Màrius de finals del segle II aC.

► Centrem-nos ja específicament en el zoònim *equus*, que és el nom llatí més genèric dels cavalls i dels equins en general (ERNOUT & MEILLET 2001: 199–200 s.u.). La mateixa arrel es troba en altres llengües indoeuro-

pees: gèl·lic *Epo-*, gòtic *aihwa-*, grec ἵππος; lituà *ašvà*, sànscrit *áçvaḥ* etc. Bona prova de la importància dels equins a l'antiguitat és l'especificitat i abundància lèxica de les denominacions particulars dels equins, com per exemple els abans esmentats. La causa d'aquesta importància del cavall —ensinistrat prou més tardanament que els ovicaprins, els bovins i els suïds— deriva primàriament de la multiplicitat d'usos que tenia: cavalls de guerra (sobretot de transport), cavalls de tir (relativament estrany per tirar de vehicles, un treball més típic de les mules), cavalls de carrera, espectacles de gladiadors, cavalls de treball... A diferència de vaques, ovelles, cabres i porcs, el cavall no era un animal que proveïra de múltiples productes; la importància del cavall —i dels equins en general— per a grecs i romans (VARRO *rust.* II 7, 1–6; COLVM. *rust.* VI 27, 1–35, 2; PLIN. *nat.* VIII 154–66) es trobava en el fet de ser transportista de persones i productes. El cavall és *el transportista* (KITCHELL 2014: 89): de persones, d'equipatges —inferiors en açò a bous i mules—, de correu (*cursus publicus*), de missatges militars. Aquesta funció essencial dels equins explica part de les metàsèmies que examinarem tot seguit. El potencial *transportista* del cavall explica també l'associació de l'animal a l'àmbit de la mort (REQUENA 2012: 145), eix transport definitiu al més-enllà. Hades és famós pels seus pòltres (HOM. *Il.* V 654: κλυτοπόλωρ), i els seus cavalls són negres (OV. *met.* V 360: *atrorum... equorum*; MART. X 50, 5: *nigros equos*); ací sembla haver-hi, a més, una oposició cromàtica amb els cavalls blancs que tractarem més avall.

Del prestigi ideològic del cavall hi ha dades d'una antiguitat sorprenent, que no ens podem estar d'adjuntar ací. Segons dades de LACALLE (2011: 88–9), el cavall és, amb diferència, l'animal més representat en pintures rupestres del paleolític superior europeu, milers d'anys abans de

domesticar-los —és a dir, no li venia encara el prestigi per ser un *veloç transportista*. L'autora fa el recompte següent de figures rupestres zoomòrfiques documentades a principis del segle XXI:

610 cavalls
510 bisons
247 cèrvids (135 cérvoles i 112 cérvols)
205 mamuts
176 cabres
137 bous braus
84 rens, 36 óssos, 29 lleons, 16 rinoceronts 8 daines, 8 peixos, 6 ocells, 3 carnissers, 2 senglars

Aquesta llista és prou diferent de les nostres llistes de freqüències màximes de zoònims metasèmics: només cavalls i cérvols són abundants en tots dos recomptes, i també en part els caprins i els bovins.

► **EL NOBLE CAVALL VELOÇ (especialment el BLANC).**

(a) Un animal d'**estatus elevat**: *generosus* 'de noble naixença' (STAT. *silu.* V 2, 22), *nobilis* 'noble' (Ov. *ars* I 135; LIV. XLV 32, 9; CVRT. VII 4,18). L'associació del cavall a un cert estatus social prestigiós i distingit explica també el que derivats d'eixa arrel *equ-* hagen acabat denominant en llatí tota una classe social, no aristocràtica, però sí d'estatus elevat: els *equites* (LIV. I 43; CIC. *rep.* II 39) —i semblantment en grec ἵππεῖς (ARISTOT. *Ath.* 7, 2-4; PLVT. *Solo* 18, 1-3), o, en reincidència motivacional, els *cavallers*. Durant tota l'antiguitat —fins al segle XIX, podríem dir— el cavall ha simbolitzat riquesa, pel simple fet, en origen, que els cavalls requereixen més cura i aliment més car que mules i ases. D'alguna manera, la càrrega ideo-

lògica del cavall s'inspirava en un discurs aristocràtic, enfront del discurs servil vinculat als ases (GREGORY 2007: 194).

(b) Un **animal ràpid**: *celer* 'ràpid' (TIB. I 2, 72), *impiger* 'diligent' (HOR. *carm.* IV 3, 4), *pernix* 'ràpid' (PLIN. *nat.* VIII 66), *uelox* 'veloc' (OV. *met.* VIII 555; PHÆDR. *app.* 3, 7). Els cavalls considerats més ràpids de l'antiguitat romana (OPP. *cyn.* I 276–81) eren els Ἴβηρος 'hispan' —més ràpids que l'àguila!— seguits pels armenis i els parts, i, entre els itàlics, pels sicilians del mont Lilibeu. En el mitològic cavall Pegas, cavall alat, s'unien dos tòpics de la velocitat: el mateix cavall i les ales dels ocells (MARIÑO 2014: 47).

Era proverbial per a referir-se a la **velocitat** parlar de **cavalls blancs** (JIMÉNEZ & MORILLAS & MORILLO 2012: 197), segons pensaven, més ràpids que els altres. Els cavalls blancs eren associats amb el carro solar: els cavalls del Sol, de fet, eren blancs (PLAVT. *As.* 279; VERG. *Æn.* XII 82–4; PROP. II 15, 32), i per tant també eren associats amb l'**esfera divina**. Els bessons Càstor i Pòl·lux —els Dioscurs— cavalcaven amb cavalls blancs. El dictador Camil, després de la seua victòria sobre Veïs el 396 aC va celebrar el seu triomf en una quadriga tirada per cavalls blancs, un fet considerat com excessivament sobrehumà, propi de Júpiter i del Sol (LIV. V 23, 5–6); l'any 46 aC el senat va permetre a Cèsar celebrar el triomf escortat de setantadós lictors i tirat per quatre cavalls blancs (CASS. DIO XLIII 14, 3); quan Neró va tornar de Grècia, va celebrar un triomf a Nàpols amb cavalls blancs (SVET. *Nero* 25); Domicià també assistia al triomf de son pare Vespasià i el seu germà Titus amb cavalls blancs (SVET. *Dom.* 2).

Afegim ací dos interessants exemples de continuïtat d'aquestes consideracions sobre els cavalls i la velocitat. D'una banda, l'expressió *marxar en un cavall blanc*, que significa "fugir sense pagar els deutes" (BLANCH &



ESPOT 1999: 80), és a dir, ben ràpid... en cavall blanc, precisament! L'altra és l'específica denominació *aigua cavallera*, que denomina l'aigua del subsòl que flueix sense que l'impulse res més que la força de la gravetat i que corre de manera lliure (JORDÀ 2014: 20).

► **MOTIVADA ONOMÀSTICA EQUINA.** Conservem els noms d'uns sis-cents cavalls de carreres (BELL & WILLEKES 2014: 486), una dada lingüística ben indicativa de la importància i consideració que tenien per als romans aquests animals i aquesta afició esportiva. TOYNBEE (2013: 178–9) n'esmenta un repertori extens de noms —noms propis de gos i noms propis de cavall són els més abundantment documentats per raons òbvies— dels quals seleccionem aquells que denoten la característica velocitat desitjada: *Agilis* 'àgil', *Ballista* 'ballesta', *Celer* 'ràpid', *Cursor* 'corredor', *Dromos* 'cursa', *Passerinus* 'pardalenc', *Penna* 'ploma', *Sagitta* 'fletxa', *Sica* 'punyal', *Volucer* 'volador'; hi afegiríem un cavall amb nom del vent *Zephyrus* (OGDEN 2014: 302), que remet a la velocitat i potser a la creença sobre les egües lusitanes prenyades pel zèfir (*cf. catlitio*, en § *catulus*).

D'altra banda, al repertori recopilat per TOYNBEE (2013: 178–9) també hi ha cavalls amb noms d'altres animals, en una mena de fingida neozoonímia que segurament pretén fer un traspàs de qualitats en virtut del poder del nom: *Aquila*, *Bubalus*, *Catta*, *Leo*, *Lupus*, *Palumbus*, *Pardus*, *Tigris*. Més enllà del pur motiu estètic —que no és motivació menor en onomàstica— aquestes transferències poden tindre motivacions molt diverses, però s'hi pot entreveure prou de pes etogràfic —p. ex. ràpid com els ocells: *aquila*, *palumbus*— i a sovint cromàtic —el color pigallat del *pardus* o el ratllat del *tigris*.

► **CAP, POTES, CUA.** Aquestes tres parts del cos del cavall són les que més metasèmies generen, no sols en llatí sinó en moltes altres llen-

gües. Especialment les potes —davanteres— que simbolitzen també la velocitat del cavall *ergo* el seu poder transportador, són segurament una de les fonts motivacionals de nombroses denominacions equines d'insectes: *cf.* per exemple unes quantes denominacions de la libèl·lula: alemany *Teufelspferd*, anglés *devil's riding horse*, castellà *caballito del diablo*, català *cavall del dimoni*, finés *pirum hevoinen* ('cavall del dimoni'), francès *cheveau du diable*, gallec *cabaliño do demo*, italià del Laci *i cavaluca de streghe*, romanés *calul draculuï*. La forma del cap ha generat la metasèmia cap al cavallet de mar, i la cua es troba abundantment en noms de plantes de forma allargassada com la cua del cavall.

► **LA DEESSA DELS EQUINS.** Una mostra més de la importància dels equins durant l'edat de ferro, no sols a Roma, sinó a tot Europa, és la relllevant deessa gèl·lica, patrona dels equins, Epona, que conté en el seu nom la mateixa arrel indoeuropea d'*equus* o ἵππος. Era venerada també en gran part d'Itàlia (*cf.* IVVEN. 8, 156–7) i altres terres mediterrànies, però sobretot en terres occidentals, és a dir, de base cèltica. De fet, hi ha una gran abundància de monuments votius a Epona, bona mostra de la cura i afecte que els propietaris d'aquests animals els tenien (TOYNBEE 2013: 199).

► **CAVALL GRAN, BOU GRAN.** Com ja s'ha comentat a l'escoli de § *bos*, aquesta arrel bovina arribava a tindre, especialment en grec, un ús adverbial amb el significat de 'gran'. Amb el cavall s'esdevenia el mateix també en grec: un primer terme ἵππο- feia de prefix augmentatiu en paraules com ἵππόκρημνος 'molt escarpat' (ARISTOPH. *Ran.* 923), ἵππόπορος 'molt lasciu' (ATHEN. XIII 18, 27 KAIBEL), ἵπποτυφία 'orgull excessiu' (PLATO *apud* DIOG. LÆRT. III 39). En llatí no sembla trobar-se aquest ús en la documentació conservada, però se'n pot observar una rein-

cidència en llengües romàniques: *cf.* l'expressió *tenir una febre de cavall* "tenir una febra molt alta" (BLANCH & ESPOT 1999: 81).

## ANEMÒNIMS

*Ἴ* *equus* 'vent'. Sembla tractar-se d'un ús poètic de VALERI FLAC (I 612) que associa dos clàssics de la velocitat per als antics: el vent i el cavall. L'exemple poètic llatí no és, però, un cas aïllat tipològicament; ACUÑA i GARROSA (2006: 11), a propòsit del cas no infreqüent de zoònims que donen nom a fenòmens atmosfèrics (*cf.* it. *arcoballeno* '[lit. *arc-balena*] > arc de Sant Martí'), expliquen que «Animalizacions semellantes sófreas o vento a través de bestas que se moven velozmente, como o can ou o caballo». OVIDI (*fast.* IV 392) arriba, de fet, a adjectivar els cavalls de carreres de *uentosi* 'ràpids i lleugers com el vent'. D'altra banda, resulta curiosament paral·lel que les oracions tibetanes que es penjen en forma de banderetes de colors a la intempèrie per tal de purificar l'espai en contacte amb el vent, s'anomenen *Lung ta* 'cavalls del vent'.

Els exemples de l'associació ideològica entre cavall i vent són una bona ocasió per a comentar ací la convicció antiga en la fecundació de les egües lusitanes pel vent Zèfir (VERG. *Æn.* III 120: *Zephyrus felix* 'zèfir fecund') o Favoni. Aquesta capacitat del vent de fecundar és, sens dubte, acceptada per a les plantes —transport d'espores— però per als antics era una convicció persistent que també podia fecundar animals, en especial egües lusitanes. Ho testimonia VARRÓ (*rust.* II 1, 19): *Res incredibilis [...] sed est uera* "Una cosa increïble [...] però és vera"; ho amplifica PLINI (*nat.* VIII 166): *Constat in Lusitania circa Olisiponem oppidum et Tagum amnem equas Fauonio flante obuersas animalem concipere spiritum idque partum fieri et gigni perniciosissimum ita, sed triennium uitæ non excedere* "Està constatat que a Lusitània, a les rodalies d'Olisipo (Lisboa) i del riu *Tagus* (Tajo/ Tejo), les egües,

si quan bufa el vent Favoni (ponent, zèfir) es posen a contravent, es queden prenyades, d'on conceben i pareixen una classe rapidíssima de cavalls, que, però, no arriben a viure més de tres anys". De fet, la cavalleria del lusità Viriat destacava per la gran velocitat dels seus cavalls, segons que conta APIÀ (VI 67). Aquesta creença en la possibilitat que un vent deixi prenyades a les ardents egües, es troba també en autors grecs, ja des d'HOMER (*Il.* XX 223–5). Per altra banda, ELIÀ (*an.* VII 27) relata que, segons els àrabs, les ovelles saben de la capacitat fecundadora —coadjuvant amb el mascle, però— dels vents, i per això, si volen descendència masculina, miraran cap al nord quan són muntades; si volen descendència femenina, cap al sud.

Aquesta creença, doncs, sembla molt estesa tant en la cultura greco-romana com en la semítica. De fet, per als antics, més que una creença era una convicció, i els autors romans cristians, que tendien a desacreditar les creences paganes, seguiren constatant el fet i donant-li validesa. CANTO (2009) cataloga i repassa detalladament totes les fonts antigues que en parlen (vint-i-tres passatges de dèsset autors diferents), i conjectura una hipòtesi d'explicació no mítica del fenomen, sinó basada en la partenogènesi o autofecundació (seguim CANTO 2009: 197–205). Aquest fenomen és conegut des del segle XVIII especialment en plantes, però també és possible en peixos, insectes, llangardaixos i aus —quan les femelles produeixen ous que arriben a convertir-se en cries viables sense haver estat fertilitzades per un mascle. És, però, un fenomen prou anormal en mamífers, perquè en els mamífers uns cinquanta gens porten una empremta que impedeix la partenogènesi entre ells.

La hipòtesi de CANTO, doncs, és que potser hi actuava no exactament el vent zèfir, però sí un bacteri anomenat *Wolbachia*, identificat el

1924, que és capaç de causar fins a quatre efectes en les espècies hoste: **partenogènesi** (femelles infectades amb capacitat de reproduir-se sense mascle, que donen a llum femelles infectades), **feminització** (mascles infectats esdevenen femelles), **mort de mascles** (embrions mascles infectats morts selectivament) i **incompatibilitat citoplàsmica** (limitació en la reproducció de femelles no infectades que s'uneixen a mascles infectats). De fet, les fonts antigues sobre les egües lusitanes parlen d'un excés d'exemplars femenins i d'una vida més curta de l'habitual en les cries. La teoria és molt suggeridora, sens dubte, però el problema és que, fins on sabem, aquest bacteri infecta *només* espècies d'artròpodes (sobretot un gran nombre d'insectes) i de nematodes. Ara bé, el professor Jonathan EISEN, biòleg evolucionista de l'Institute for Genomic Research de Rockville i la John Hopkins University, preguntat per CANTO (2009: 203) sobre la hipòtesi en mamífers, va respondre que no hi veu cap raó per la qual la *Wolbachia*, o altres microbis semblants, *male-targeting*, no puguen existir en mamífers. ||

*Fundunt se carcere lætil/ Thraces equi Zephyrusque et nocti concolor alas/ nimborum cum prole Notus crinemque procellis/ hispidus et multa flauus caput Eurus harena* (VAL. FLACC. I 611–4)

“Es vessen fora de la seua barrera alegres/ els cavalls de Tràcia, el Zèfir i el Notus amb les ales del color de la nit/ amb la seua progènie /de núvols i l'Eurus amb el cabell rebolicat per les tempestes/ i el cap ros de molta arena”. ► Aquests cavalls tracis denominen poèticament el vent fred del nord *Aquilo* o, en grec, *Bòreas*, que, per cert, es presenta sota l'aparença de cavall en HOMER (*Il.* XX 223–4). El cavalls tracis tenien per a grecs —i romans— moltes reminiscències mítiques, literàries i també històriques (SMITH 1854 s. *Thracia*); Tràcia era famosa pels seus abundants cavalls (HOM. *Il.* XIV 227: ἵπποπόλοιοι [els tracis] criadors de cavalls'), i especialment famosos n'eren els cavalls blancs (HOM. *Il.* X 437; EVR. *Rhes.* 304; XEN. *an.* VII 3, 26). Un dels dotze treballs d'Hèrcules consistia a portar a Micenes les egües salvatges de Diomedes, rei dels bistons de Tràcia, que les nodria amb carn humana (OV. *met.* IX 194). VIRGILI parla de cavalls tracis amb taques blanques (*Æn.* V 565, IX 49). L'abundància de cavalls a Tràcia també explica la preponderància del cos de cavalleria als exèrcits tracis (THVC. II 98).

## ANTROPÒNIMS

Ἰ Curiosament, el prestigiós *equus* només té representants derivatius en antroponímia. Esmentem ací el diminutiu *Equiculus*, el *cognomen* d'un *Quintus Modius Equiculus* (VARRÓ *rust.* II 7, 1), del qual es parla precisament quan la conversa deriva cap als equins. VARRÓ ens té acostumats —amb una mescla de fi humor i de *nomen atque omen* (PLAVT. *Pers.* 625)— a fer intervindre interlocutors, sí, reals, però preferentment zoonímics i que, a més, s'ocupen parcialment dels tipus d'animals que porten al *cognomen*: un *Gnæus Tremellius Scrofa* (*rust.* II 4, 1) parlarà, entre d'altres coses, de... porcs!; sobre temes aviars, entre d'altres qüestions, parlen els ornitonímics *Cornelius Merula*, *Marcus Petronius Passer*, *Fircellius Pauo*, *Minucius Pica* (*rust.* III 2, 2).

## ASTERÒNIMS

Ἰ *Equus*, nom genèric de la constel·lació boreal del cavall alat Pegasus (*Pegasus* = *Peg*), fill de Neptú i de la Gòrgona Medusa; calc de l'asterònim grec ἵππος. || ER. *cat.* 18 & HYG. *astr.* II 18.

## ESTRATÒNIMS

Ἰ El giny ofensiu *equus*, un ariet amb un cap de cavall a l'extrem. El testimoni de PLINI segons el qual aquest giny fou inventat a Troia, explica quina és la base metafòrica motivacional de la metasèmia: l'episodi de la conquesta de Troia gràcies a l'*ariet* del cavall de Troia. || [sc. *Inuenisse dicunt*] *equum* —qui nunc aries appellatur— in muralibus machinis Epium ad Troiam (PLIN. *nat.* VII 202) “Diuen que va ser Epi a Troia, qui va inventar el cavall —que ara s'anomena *ariet*— un giny per a assaltar muralles”.

Ἰ La frase feta *uiris equisque* —lit. *amb homes i cavalls*— ‘amb tots els mitjans possibles’. Aquesta expressió feta de caràcter e[stra]togràfic,

conté traces de metàfora i de metonímia —com sol passar amb els modismes— i per això la incloem aquí. L'expressió es completa de vegades amb el verb *decertandum est*, de manera que literalment vol dir “S’ha de lluitar amb homes i cavalls > s’ha de lluitar amb infanteria i cavalleria > s’ha de lluitar amb tots els mitjans possibles”. No sols hi ha metonímia del particular *cavall* al general *cavalleria* (*equus = equitatus*), com es veu en les expressions *Ad equum rescribere* “Destinar a la cavalleria” (CÆS. Gall. I 42, 6) o *Equo merere* “Servir en cavalleria” (CIC. Phil. 1, 20, 9); també hi ha, a més a més, metàfora militar aplicada a altres àmbits no militars, molt comprensible en una societat tan militaritzada com la romana. || *Cum his uiris equisque, ut dicitur, si honestatem tueri ac retinere sententia est, decertandum est* (CIC. off. III 116) “Contra aquests [sc. els filòsofs cirenaics, annicerians i epicuris, defensors de la virtut com a producte del plaer] cal lluitar amb tots els mitjans possibles (*uiris equisque*), com es diu, si es pretén defendre i retindre l’ideal d’honestat”. || *Nunc, quoniam confecta sunt omnia, dubitandum non est quin equis uiris* (CIC. ad fam. IX 7, 1) “Ara, com que ja tot s’ha acabat, no cal dubtar que [sc. cal buscar la salvació] per tots els mitjans possibles (*equis uiris*)”. ➤ Carta de CICERÓ a VARRÓ, de maig del 46 aC, tot just assabentats de la batalla de Tapsos. || Altres exemples són en la frontera del significat literal i del figurat: *armis equis uiris... subuenire* (CIC. Phil. 8, 21, 7); *subegit, equis, armis, uiris, pecunia totam locupletavit Africam* (NEP. Ham. 4, 2); LIV. V 37, 5; FLOR. epit. I 23, 23.

## ETÒNIMS

▷ *equus* ‘cavall, muntura’, en sentit sexual, referint-se sobretot a l’home o, per metonímia, al seu penis. La imatge s’emmarca en la figura anomenada *mulier equitans* o *equus Hectoreus* (MONTERO 1991: 137), és a dir, la metàfora de la dona–genet *cavalcant* sobre l’home–cavall. La imatge de l’acte sexual com una *cavalcada* no resulta gens estranya, però es tracta d’un llenguatge connotatiu que només adquireix valor de metasèmia en un context eròtic, fenomen que pot córrer potencialment amb quasi tots els

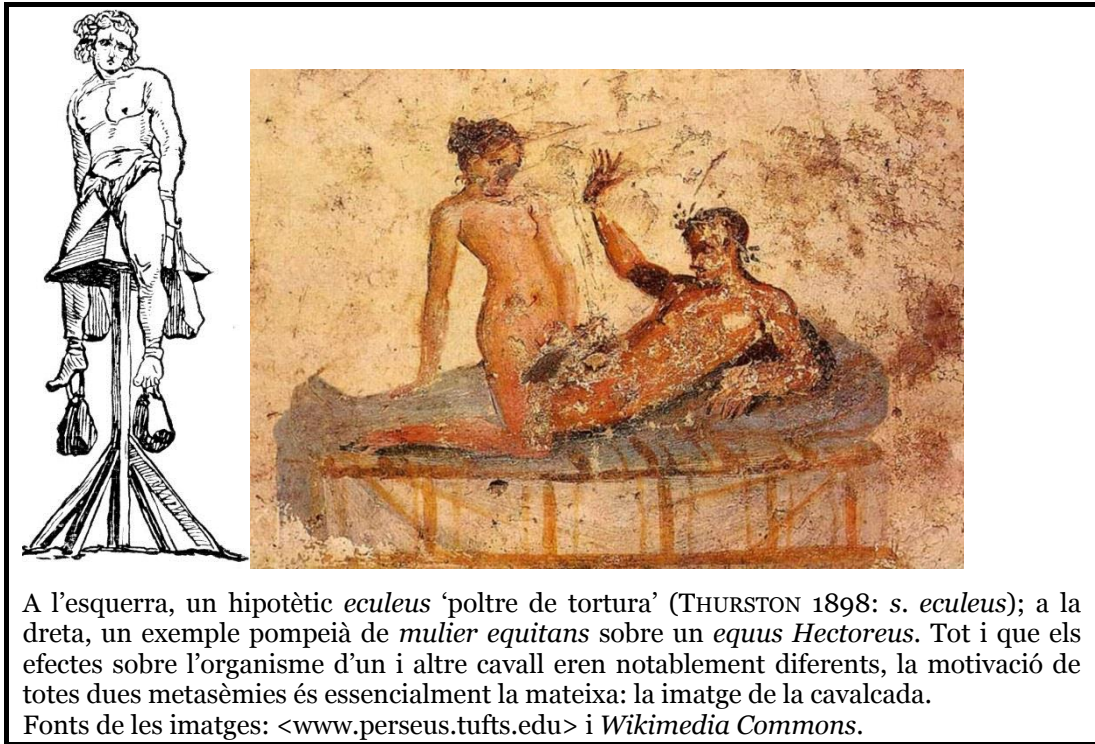
zoònims (cf. § *leo*); es pot considerar *equus*, en eixe context, etònim, o fins i tot un somatònim, si l'arribem a interpretar amb un significat 'penis'. ADAMS (1982: 34) considera que no hi ha cap evidència d'aquest ús, i que hi deu haver influït l'existència d'un grec ἵππος 'cavall' = πέος 'penis' en grec; la metàfora eròtica està ben documentada (LÓPEZ EIRE 1994: 128) en grec κέλης 'cavall de cursa' (ARISTOPH. *Lys.* 60) i el verb κελητίζειν 'cavalcar' (ARISTOPH. *Thesm.* 153). || *Acris ubi mel natura intendit, sub clara nuda lucerna/ quaecumque excepit turgentis uerbera caudæ/ clunibus aut agitavit equum lasciva supinum* (HOR. *serm.* II 7, 47–50) "Quan la natura/ m'apreta fort, sota la clara lluernia qualsevol dona/ nua rep les fuetejades de la meua turgent cua/ en les natges o, lasciva, ha menat el cavall gitat cap per amunt". ► cf. MONTERO (1991: 95): «Parece lógico que *equum* sea el miembro viril (comparado al caballo) y *agitare* el movimiento del coito», d'acord amb l'antic comentari de PSEUDO-ACRÓ *ad locum: idest dum ego iaceo supinus et ipsa supra me crisat. Equum appellavit membrum uirile ab eo, quod supra illud sedet. Ideo permansit in metaphora dicendo agitavit idest crisavit.* "És a dir, mentre jo estic gitat cap per amunt i ella a sobre de mi mou les anques. Va anomenar *cavall* el membre viril perquè ella s'asseu sobre aquest. Per això va continuar amb la metàfora dient *ha menat*, és a dir, *ha mogut les anques*". || *Parua uehatur equo: quod erat longissima, numquam/ Thebais Hectoreo nupta resedit equo* (OV. *ars* III 777–8) "La dona petita que *cavalque*; com que era altíssima, mai/ la núvia tebana [sc. Andròmaca] es va asseure sobre el cavall Hèctor". || *Ab hac uoce equum cinædus mutavit, transituque ad comitem meum facto, clunibus eum basiisque distriuit* (PETR. 24, 4) "Després de dir açò, el sodomita va canviar de cavall i fet el pas al meu company, el va fer pols amb natges i besades". ► cf. el simpàtic joc de paraules que fa PETRONI (126, 11) sobre la metàfora equina: *Ego etiam si ancilla sum, numquam tamen nisi in equestribus sedeo* "Jo, encara que sóc esclava, sempre m'assec entre els *equiestres*", és a dir, o bé a la grada de la classe *equiestre* als teatres o bé en posició sexual de *cavalcada equiestre*. || *Masturbabantur Phrygii post ostia serui,/ Hectoreo quotiens sederat uxor equo* (MART. XI 104, 13–4) "Es masturbaven els esclaus frigis [sc. eunucs?] darrere de les portes/ cada vegada que la dona muntava el cavall Hèctor".

*Ἰδ equus Troianus* —lit. *cavall troià*— una conspiració secreta, un perill gran i proper, interior —el cavall de Troia representa el perill ama-



gat per antonomàsia. Es tracta d'una metàfora essencialment ciceroniana (*Cæl.* 67; *Mur.* 78; *Phil.* 2, 33; *Verr.* II 4, 52) que indica un perill greu, principalment causat per fiar-se d'una cosa aparentment innòcua (TOSI 2012: 114–5). Es pot comparar aquest ús de l'adjectiu *Troianus* 'amagat' amb un altre zoònim i en un context totalment diferent: *porcus Troianus* (MACR. *Sat.* III 13, 13), un porc farcit d'altres menges —*amagades* al seu interior— com el del convit de Trimalció (PETR. 49, 9–10). || *Intus, intus, inquam, est equus Troianus; a quo numquam me consule dormientes opprimemini* (CIC. *Mur.* 78) “Dins [sc. de Roma], dins, dic, hi ha el cavall troià; mai, mentre jo siga cònsol, sereu atacats per aquest [sc. Catilina] mentre dormiu”.

*¶ equum Seianum habere* “Tindre un cavall sejà = tindre una cosa que porta mala sort al seu propietari”. L'explicació de l'origen de la frase feta la dóna tot seguit GEL·LI. || *Gnæum Seium quempiam scribam fuisse eumque habuisse equum natum Argis in terra Græcia, de quo fama constans esset, tamquam de genere equorum progenitus foret, qui Diomedis Thracis fuissent, quos Hercules Diomedem occiso e Thracia Argos perduxisset. Eum equum fuisse dicunt [...] omnibusque aliis equorum laudibus quoque longe præstitisse; sed eundem equum tali fuisse fato siue fortuna ferunt, ut, quisquis haberet eum possideretque, ut is cum omni domo familia fortunisque omnibus suis ad interneccionem deperiret [...] Hinc prouerbiū de hominibus calamitosis ortum dicitur solitum: “Ille homo habet equum Seianum”* (GELL. III 9, 2–3) “[sc. Conten d']un tal Gneu Sei, que era secretari i tenia un cavall nascut a Argos (Grècia), que segons la tradició descendia de la raça de cavalls que havien estat del traci Diomedes, als quals Hèrcules, després de matar Diomedes, va portar des de Tràcia a Argos. Diuen que eixe cavall [...] superava en bones qualitats la resta de cavalls; conten també, però, que el mateix cavall anava lligat a un destí o fortuna consistent en què qui el tinguera o el posseïra, moriria juntament amb tota sa casa i família i possessions [...] D'ací va nàixer un proverbi sobre persones dissortades, d'ús freqüent: l'home té un cavall sejà”.



## NEOZOÒNIMS

► Crida l'atenció la poca documentació llatina amb neozoònims del cavall, si es té en compte l'abundant neozoonímia que origina el cavall en les llengües romàniques i altres famílies lingüístiques actuals.

▷ El peix *equus [marinus]* 'cavallet de mar' (gènere *Hippocampus*), un peix entre la mitologia i la realitat per als antics. La comparació més probable que ha originat la metàsemia és, sobretot, la forma del cap. Segurament es tracta d'un semicalc del grec ἵππόκαμπος (*ÆL. an.* XIV 20), en el nom del qual es pot endevinar un *cavall corbat*. Anotem ací al marge —perquè es tracta de metàsemies netament gregues— que PLINI (*nat.* IX 97; XXXII 149) esmenta en llatí un *hippos*, còpia culta del grec ἵππος 'cavall', que denomina algun peix desconegut, no queda clar si el mateix que ἵππόκαμπος. || *Est in Carpathio Neptuni gurgite uates/ cæruleus Proteus, magnum qui piscibus æquor/ et iuncto bipedum curru metitur equorum* (VERG. *georg.* IV 387–9) "Hi ha en la profunda mar càrpati de Neptú un endeví,/ el blavenc Proteu, que recorre la gran mar

amb peixos/ i amb un carro aparellat de cavalls de dos peus”. || Campas *marinos equos* Græci a flexu posteriorum partium appellant (FEST. 38, 15–6 LINDSAY) “Els grecs anomenen gambes (*campæ*) els cavalls marins a causa del doblegat de les parts posteriors”. || *Equi marini, quod prima parte equi sunt, postrema soluuntur in piscem* (IS. or. XII 6, 9) “Cavallets de mar, perquè per davant són cavalls, per darrere acaben en forma de peix”.

ⓓ El mamífer *equus (fluuiatilis)* —lit. *cavall de riu*— ‘hipopòtam’ (*Hippopotamus amphibius* L.). Sense dubte es tracta d’un calc del grec ἵπποπόταμος (DIOSC. med. II 23), també testimoniats en còpia llatina *hippopotamus* (PLIN. nat. VIII 95; MEL. I 9,3; AMM. XXII 15). || *Apud eosdem et quæ uocatur eale, magnitudine equi fluuiatilis* (PLIN. nat. VIII 73) “Entre els mateixos [sc. els etiòps] hi ha també un animal anomenat *eale*, de la grandària d’un hipopòtam”. || *Nec solum nobis siluestria cernere monstrat/ contigit: æquoreos ego cum certantibus ursis/ spectauit uulos et equorum nomine dictum,/ sed deforme pecus, quod in illo nascitur amne,/ qui sata riparum uernantibus irrigat undis* (CALP. SIC. VII 64–8) “I no sols ens va ser possible veure monstres del bosc:/ jo vaig veure vedells marins [sc. foques] lluitant amb óssos/ i els que reben el nom dels cavalls,/ però un bestiar deforme, que naixen en aquell riu/ que rega amb aigües primaverals els camps sembrats de les riberes [sc. el Nil]”.

## ORGANÒNIMS

ⓓ L’eina *eculeus* —més rarament *equuleus*— ‘poltre’, un instrument de tortura utilitzat habitualment per sotmetre els esclaus a la qüestió de turment (*quæstio*); la forma sembla que prové d’un adjectiu \**equuleus/a/um* derivat del diminutiu *equulus/ eculus*, però ignorem el substantiu que caldria sobreentendre-hi. No se sap de manera segura com era aquest instrument de tortura, però THURSTON (1898: s. *eculeus*) especula que es tractava d’una estructura equina de fusta —d’on la motivació de la metasèmia— on muntava el torturat, amb uns pesos lligats a braços i cames que exercien més pressió cap avall, ja que segurament la imposició consistia a estar asseguts en una punta esmolada, com un empalament; un giny semblant de tortura d’època medieval s’anomenava *bressol de Judes*.

En la denominació equina potser ha influït (MCCARTNEY 1912: 41–2) l'associació del cavall amb la tortura en múltiples episodis del passat mític i històric: per exemple, entre els grecs, la versió segons la qual Hèctor més que *arrossegat* pels cavalls d'Aquil·les, fou *partit en dos* pels cavalls en direccions oposades (SOPH. *Aiex* 1031; EVR. *Andr.* 399; VERG. *Æn.* II 270–3); entre els romans, final idèntic va patir Meti Fufeci, el dictador d'Alba Longa acusat de traïció als romans (LIV. I 28, 10–1). De tota manera, sembla més important tipològicament l'explicació motivacional de THURSTON, i, de fet, encara hui un *cavallet* és un objecte (de fusta, metall etc.) que aguanta un altre objecte, habitualment fent de potes d'una taula, o d'una pissarra o d'un quadre (BLANCH & ESPOT 1999: 26). La imatge motivacional bàsica és la mateixa: la semblança formal amb un cavall és molt esquemàtica, però és el fet de ser cavalcat (suportant un pes) el que crea la metàfora. || CIC. *Mil.* 57; SEN. *ira* III, 19, 1; AMM. XIV 5, 9; IS. *or.* V 27, 21.

ⓓ El recipient *eculeus* (*argenteus*), segons sembla un vas d'argent en forma de banya, acabat en un cap de cavall. No sembla una denominació popular, sinó motivada en si per la figura del vas, com hem vist en altres casos semblants (*asellus*, *caprunculum*). || *Tum iste ab equite Romano splendido et gratioso, Cn. Calidio, cuius filium sciebat senatorem populi Romani et iudicem esse, eculeos argenteos nobilis, qui Q. Maximi fuerant, aufert. Imprudens huc incidi, iudices; emit enim, non abstulit; nollem dixisse; iactabit se et in his equitabit eculeis* (CIC. *Verr.* II 4, 42–3) “Aleshores és quan aquest home [sc. Verres] li furta a un cavaller romà distingit i influent, Gneu Calidi —el fill del qual, això Verres ho sabia bé, era senador del poble romà i jutge— uns famosos vasos d'argent amb un cap de cavall, que havien pertangut a Quint Màxim. He anat a parar a això sense pensar-ho, jutges; perquè els va comprar, no els va furtar; voldria no haver-ho dit: se n'enorgullirà i es passejarà a cavall d'aquests vasos”. ➤ S'hi pot observar com CÍCERÓ juga amb l'arrel equina (*eculeus*, *eques*, *equitare*) i com fa un joc de paraules entre l'organònim *eculeus* i l'*eculeus* poltre de tortura, de manera que *In his equitabit eculeis* pot significar també “Cavalcarà en aquests poltres de tortura”.

↳ El vehicle *equus ligneus* —lit. *cavall de fusta*— ‘nau’. El testimoni de PLAUTE i el seu context és una paròdia d’estil tràgic, de probable font grega; cf. la manera homèrica d’anomenar les naus: ἄλως ἵππος ‘cavall de mar’ (*Od.* IV 708). En la motivació d’aquesta denominació grega i llatina ha d’haver influït, novament, la proverbial velocitat del cavall, i també la idea de la muntura i el moviment sobre les ones. || *Nempe equo ligneo per uias cærulas/ estis uectæ?* (PLAUT. *Rud.* 268–9) “[Parla la sacerdotessa de Venus Ptolemocràcia a les xiques Palestra i Ampelisca:] No és ver que heu arribat ací pels camins blavencs amb un cavall de fusta?”.

## TOPÒNIMS

↳ *Equus Magnus siue Mansio ad Equum Magnum*, una *mansio* entre Apúlia i Campània. || *Itin. Burd.* 610.

↳ *Equus Tuticus*, una localitat del Samni, pertanyent als hirpins, situada al brançal de la Via Àpia que arribava a Bríndisi per Bari; probablement l’actual Sant’Eleuterio. També es troba testimoniats com *Æquum Tuticum* a la *Tabula Peutingeriana*, potser un ètim més apropiat per denominar una zona plana (*æquum*) envoltada de muntanyes. || CIC. *ad Att.* VI 1, 1; *Itin. Ant.* 111, 112 i 115.

**24. *gallus*, -ī (m) ‘gall’ ¶ *gallīna*, -æ (f) ‘gallina’**

[cast. *gallo* – *gallina* | angl. *farmyard cock* – *hen* | gr. ὄ/ή ἀλεκτρούων, ὁ ἀλέκτωρ – ἡ ὄρνις]  
*Gallus gallus domesticus* L.

► Al llarg de tota la llatinitat, el gall domèstic s’anomena o *gallus* o amb l’adjectiu substantivat *gallinaceus*, i molt a sovint, amb el sintagma complet *gallus gallinaceus* (PLAVT. *Aul.* 472; LVCIL. 300 MARX; CIC. *Mur.* 61, 18), per a fer distinció de l’etnònim *Gallus* i del *gallus* ‘sacerdot castrat de Cíbele’, segons sembla (CAPPONI 1979: 260). El femení *gallina* és un adjectiu de *gallus* substantivat (\**gallinus/alum* < *gallina auis*?). Aquest ornitònim amb epítets denomina altres espècies semblants o emparentades: la *gallina Africana* (VARRO *rust.* III 9, 18) o *Numidica* (COL. *rust.* VIII 2, 2) és probablement la pintada o gallina de Guinea (*Numida meleagris* L.); la *gallina fera* (IVST. *inst.* II 1, 16) deu ser el grèvol (*Tetrastes bonasia* L.); la *gallina rustica* o *rusticula* (MART. XIII 76), possiblement denomina la becada o polla bruna (*Scolopax rusticola* L.). En les llengües romàniques, *gallus* i *gallina* entraran en concurrència amb *pullus/a* (*pollastre*, *pollet*, *pollo/a*), una especialització que comentem en § *pullus*.

► **GALLVS ‘gall – gal – sacerdot castrat de Cíbele’.** L’homonímia, o potser polisèmia, del llatí *gallus*, és ben descrita per QUINTILIÀ (*inst.* VII 9, 2): *Singula adferunt errorem cum pluribus rebus aut hominibus eadem appellatio est* (ὁμωνυμία dicitur), *ut gallus auem an gentem an nomen an fortunam corporis significet incertum est* “Hi ha paraules que porten a confusió perquè denominen d’igual manera diverses coses i persones —se’n diu *homonímia*— de manera que no se sap cert si *gallus* significa una au o un poble o un nom [propi] o el destí castrat d’un cos”. ERNOUT i MEILLET (2001: 266 s. *gallus*) proposen dues possibilitats etimològiques per al zoònim *gallus*: «Si ce nom ne désigne pas simplement le ‘gaulois’, de même que les Grecs appellent le coq μῆδος, περσικός [...] ce serait un nom expressif apparte-

nant au groupe de gall. *galw* ‘appeler’, v. isl. *kalla* ‘appeler’». Repassem aquestes dues opcions tipològicament:

(1) *gallus* < *Gallus*? Com s’ha assenyalat en alguna ocasió, la motivació ètnica no és rara en la creació de zoònims: cf. el cavall asturià *asturco* —que aviat es desvincula del seu origen geogràfic, com es veu en PETR. 86, 4: *asturco Macedonicus*— o, precisament, el *galgo* (< *Gallicus*), que en llatí s’anomenava *uertragus* (MART. XIV 200, 1), un zoònim d’origen gàl·lic. ERNOUT i MEILLET (2001: 266 s. *gallus*) esmenten dues denominacions gregues del gall que tenen motivació geogràfica, persistentment oriental: *μηδος* ‘mede’, *περσικός* ‘pèrsic’. En llatí no hem pogut trobar cap pista que indique una rellevància —per la raó que siga— dels galls d’origen gal, que justifiqui una metonímia de l’etnònim al zoònim. Tant VARRÓ (*rust.* III 9, 6) com COLUMEL·LA (*rust.* VIII 2, 4) i PLINI (*nat.* X 48) esmenten l’origen de les millors espècies de galls... de lluita —un costum, la lluita de galls, afirmen, eminentment grec, més que romà. Els millors galls de lluita, diuen, són els de Rodes i Tanagra (Beòcia), i en segon lloc els de Mèdia, Melos i els de Càlcide (Eubea). Aquesta especialització de races amb un ús i un origen concrets, seria suficient per a acabar anomenant eixos galls amb els seus gentilicis d’origen —com deu ser el cas, precisament, de les denominacions quasi sinònimes gregues *μηδος/ περσικός*, és a dir, els galls de lluita d’origen pèrsic. Per als grecs, de fet, el gall era de procedència persa (cf. ARISTOPH. *Au.* 483–4, 708: *Περσικὸς ὄρνις* ‘l’ocell pèrsic’), i potser no anaven desencaminats, perquè el gall de *Bankiva* (*Gallus gallus bankiva* TEMMINCK), considerat avantpassat directe dels galls domèstics, té el seu hàbitat, no a Pèrsia, sinó encara més enllà d’Àsia: des del nord-est de l’Índia fins al sud de Xina i Malàisia, Filipines i Indonèsia. El gall no és esmentat ni per HOMER ni per HESÍODE, sinó primerament al segle VI aC

per TEOGNIS de Mègara (I 864). Per cert, que la denominació grega del gall, ἀλέκτωρ/ ἀλεκτρούων, té motivació etogràfica: és, de fet, un epítet amb el significat de ‘defensor, combatiu’ (CHANTRAINE 2009: 55–6 s. ἀλέξω), una característica ben observada tostemps.

Dit tot això, cal afegir que certs estudiosos han volgut veure en llatí jocs de paraules entre aquests dos sentits del terme *gallus* —l’antropònim *Gallus* i derivats (*Gallicanus*, *Gallicus/a* etc.) és, per a KAJANTO (1979: 195–6), sens dubte, l’etnònim gàl·lic, i no l’ornitònim. Vegem dos exemples del joc lèxic entre *gallus* i *Gallus*. Considera CHEVALLIER (1995: 341) que el còmic passatge d’*Aululària* (465–72) en què Euclió narra la seua lluita contra el gall que suposadament li havia *infiltrat* Megador perquè furgara la terra on tenia soterrada l’olla, potser juga amb eixe doble sentit en al·lusió als galls: *Est pugna in gallo gallinacio* (v. 472) “Té lloc una lluita amb un gall/ gal gallinaci”. Un altre possible exemple: quan el divinitzat Claudi, en l’*Apocolocyntosis* de SÈNECA, arriba al cel, Hèrcules li demana llinatge i pàtria, com a qualsevol persona que hi arriba. Claudi s’adona que no li serà possible governar al cel com ho ha fet a Roma: *Gallum in suo sterquilino plurimum posse* (SEN. *apoc.* 7, 3) “Que el gall és l’amo en el seu femer”, és a dir, que qualsevol persona es creix en el seu territori i se’n sent amo —com fan els galls: *Regnum in quacumque sunt domo exercent* (PLIN. *nat.* X 47) “Exerceixen el seu poder allà on habiten”. S’hi ha volgut veure (JIMÉNEZ & MORILLAS & MORILLO 2012: 444) un joc de paraules *gallus/ Gallus*, en al·lusió a l’origen gal de Claudi —nascut a *Lugdunum* (Lyon). En general, anomenar *gal* un romà tenia un sentit despectiu (cf. CIC. *Pis.* 10, 3).

(2) *gallus* ‘el cridador, el cantor’. Aquesta etimologia defén que el zoònim conté la mateixa arrel indoeuropea amb el significat ‘cridar’ que es troba, per exemple, en anglés *call*, antic eslau *glasŭ* ‘veu’, antic islandés



*kalla* ‘cridar’, gal·lés *galw*, grec καλέω, llatí *clamare* etc. No sembla gens improbable una etimologia que motiva etogràficament el gall pel seu cant matinal (cf. alemany *Hahn* o antic irlandés *cailech*, tots dos amb el significat ‘gall’, però literalment ‘cantor’, de la mateixa arrel que el llatí *canere* ‘cantar’; d’aquesta arrel és probablement també el nom alemany/ anglés del rossinyol: *Nachtigall/ nightingale*, el *cantor nocturn*). Les referències a aquest costum del gall són molt abundants: *Priusquam galli cantent* (PLAVT. *Mil.* 689) “Abans que els galls canten”; *Iam dederat cantus lucis prænuntius ales* (OV. *fast.* II 767) “Ja havia fet el seu cant l’ocell anunciador de la llum”; *Sub galli cantum consultor ubi ostia pulsat* (HOR. *serm.* I 1, 10) “Poc abans de l’alba [lit. *del cant del gall*], quan el client truca a les portes”; *Diem uenientem nuntiant cantu* (PLIN. *nat.* X 46) “Anuncien el nou dia amb el seu cant”; *Gallus gallinaceus cantauit [...] Non sine causa hic bucinus signum dedit* (PETR. 74, 1–2) “El gall ha cantat [...] No sense causa aquest trompeter ha fet el senyal”; el mateix mot *gallicinium* (APVL. *met.* VIII 1) significa ‘[lit. *cant del gall*] > punta de dia, alba’; per últim, el famós *Antequam gallus cantet, ter me negabis* (VVLG. *Matt.* 26, 34) “Abans que el gall cante, em negaràs tres vegades”. Moltes més referències d’aquest ítem motivacional es poden trobar a THOMPSON (1966: 38).

(3) Hi afegim *gallus* ‘sacerdot castrat de Cíbele’, no perquè tinga relació etimològica amb zoònim ni etnònim, sinó perquè l’homonímia total amb els termes que tractem va permetre als romans fer-ne jocs de paraules. Aquest llatí *gallus* prové del grec γάλλος, del mateix significat (ERNOU & MEILLET 2001: 267 s. *gallus*). Els llatins el feien derivar de Γάλλος —un riu de Frígia, o de Bitínia, actualment anomenat *Mudurnu Çayı* (Turquia)— *Quia qui ex eo biberint in hoc furere incipient ut se priuent uirilitatis parte* (FEST. 84, 25–7 LINDSAY) “Perquè els qui han begut d’allí entren en un

estat tal de follia que es priven d'una part dels òrgans sexuals". Queda així insinuada una etimologia frígia del mot. Per als romans, doncs, l'hidrònim era l'origen del nom dels *Galli* (< Γάλλοι), sacerdots castrats de Cíbele (PLIN. *nat.* V 147), i metonímicament dels eunucs en general; però lògicament es preguntaven per eixa total homonímia amb la tribu dels gals: «*Cur igitur Gallos qui se excidere uocamus,/ cum tanto a Phrygia Gallica distet humus?*»/ «*Inter*» ait «*uiridem Cybelen altasque Celænas/ amnis it insana, nomine Gallus, aqua./ Qui bibit inde, furit*» (OV. *fast.* IV 361–5) “Per què, doncs, anomenem gals als que es mutilen,/ quan la terra gal·la està tan lluny de Frígia?/ Entre el verd [riu] Cíbele —va dir [sc. la musa Èrato]— i l'alta [ciutat de] Celenes/ flueix un riu anomenat Gal, l'aigua del qual fa enfollir./ Qui en beu, es torna boig”.

L'homonímia *gallus/ Gallus* es prestava per a jugar, com fa per exemple MARCIAL, entre els significats ‘gal – sacerdot de Cíbele’: *Sic, modo qui Tuscus fueras, nunc Gallus haruspex,/ dum iugulas hircum, factus es ipse caper* (MART. III 24, 13–4) “Així, tu que tot just fa un moment havies estat harúspex etrusc, ara ets gal (*Gallus*),/ mentre degolles un boc (*hircum*), t'has convertit tu mateix en un cabró castrat (*caper ≈ gallus*)”. O el passatge de PETRONI (55, 4) en què es troba perfectament barrejat el significat zoonímic i el del sacerdot castrat: *Gallina tibi Numidica, tibi gallus spado* “Per a tu la gallina de Numídia, per a tu el gall eunuc (= *capo*)”.

► **EL SUPERB GALL CRESTAT DE L'ALBA:** *excubitor ales* ‘l'ocell sentinella’ (VERG. *mor.* 2), *cristatus ales* ‘l'ocell de la cresta’ (OV. *fast.* I 455), *lucis prænuntius ales* ‘l'ocell anunciador de la llum’ (OV. *fast.* II 767), *gloriosus* ‘vanidós’ (PHÆDR. *app.* 18, 2), *nostris uigiles nocturni* ‘els nostres vigilants nocturns’ (PLIN. *nat.* X 46). La consideració antiga —i moderna— d'un ori-

gen oriental del gall reforça aquesta caracterització etogràfica com de portador de la llum, ja que el sol, com el gall, *naix* a orient.

El gall era un ocell molt important en auspicis, d'una importància cabdal per a la política militar romana: *Iam ex his quidam ad bella tantum et praelia adsidua nascuntur —quibus etiam patrias nobilitarunt, Rhodum aut Tanagram; secundus est honos habitus Melicis et Chalcidicis— ut plane dignæ aliti tantum honoris perhibeat Romana purpura. Horum sunt tripudia solistima, hi magistratus nostros cotidie regunt domusque ipsis suas claudunt aut reserant. Hi fasces Romanos inpellunt aut retinent, iubent acies aut prohibent, uictoriarum omnium toto orbe partarum auspices. Hi maxime terrarum imperio imperant, extis etiam fibrisque haut aliter quam opimæ uictimæ diis grati. Habent ostenta et præposteri eorum uespertinique cantus* (PLIN. *nat.* X 48–9) “Ara uns quants d'aquests [galls] naixen només per a baralles i combats habituals —per ells fins i tot han fet conegudes les seues pàtries, Rodes o Tanagra; el segon lloc l'ocupen els de Melos i els de Càlcide— de manera que els cònsols romans (*purpura Romana*) li concedeixen tan alt honor a un ocell digne d'això. D'aquests animals es dedueixen auguris del tot favorables [*tripudia solistima*: basats en l'espetec dels grans que queien a terra quan els pollastres sagrats picaven amb prou avidesa]; dirigeixen cada dia als nostres magistrats i els obrin o tanquen les seues cases. Aquests posen en moviment o retenen els feixos, ordenen o impedeixen el desplegament de l'exèrcit; han estat testimonis de les victòries aconseguides a tot el món. Aquests imperen sobre els que tenen l'imperi del món, i fins i tot les seues entranyes i el seu fetge no són menys grats als déus que els de les víctimes assaonades. Contenen també presagis els seus cants intempestius i vesper-tins”.

► **GALLINA CECINIT** “Una gallina ha cantat” (TER. *Phorm.* 708). Si del gall és el cant un dels trets més definitoris, que una gallina cante és un fet inquietant: *Quot res postilla monstra euenerunt mihi!! Intro iit in ædis ater alienus canis;/ anguis per inpluuium decidit de tegulis;/ gallina cecinit* (TER. *Phorm.* 705–8) “Quants portents m’han passat després!/ Ha entrat a casa un gos negre estrany;/ una serp ha caigut per l’impluvi avall des de les teules;/ una gallina ha cantat”.

També és un fet impossible que la gallina done llet, i per això hi ha l’expressió *lac[te] gallinaceum* ‘llet de gallina’ (PETR. 38, 1; PLIN. *nat. præf.* 24) per indicar una cosa extremadament rara i preciosa, especialment aplicada a un menjar exquisit i raríssim. L’expressió sembla còpia del grec ὄρνιθων γάλα (ARISTOPH. *Au.* 734 i 1673; *Vesp.* 508); de fet, en grec àtic la gallina és anomenada a vegades senzillament ὄρνις ‘ocell’ (ARISTOPH. *Au.* 102, *Vesp.* 815) i a partir del grec hel·lenístic es generalitza aquesta denominació (CHANTRAINE 2009: 793 s. ὄρνις); a COLUMEL·LA (*rust.* VIII 5, 3) es troba un simple *auis* per a denominar la gallina.

## ETÒNIMS

Ἰ *gallina* ‘gallina’, com a terme afectiu. || *Dic me igitur tuom passerculum, gallinam, coturnicem,/ agnellum, hædillum me tuom dic esse uel uitellum,/ prehende auriculis, compara labella cum labellis* (PLAVT. *As.* 666–8) “Anomena’m, per tant, pardalet teu, gallina, guatla/ digues que jo sóc el teu corderet, cabritet o vedellet,/ agafa’m de les orelles, ajunta llavis amb llavis”.

Ἰ *filius gallinæ albæ* —lit. fill d’una gallina blanca— sembla denominar un *Fortunæ filius* ‘fill [≈ favorit] de la fortuna’ (PETR. 43, 7). Potser *gallina alba* és una manera de dir *rara auis* (§ *auis*), però l’expressió *filius gallinæ albæ* deu tindre alguna mena de relació amb l’episodi que va donar nom al topònim *ad Gallinas* (*uide infra*), i que constitueix un *omen imperii*.

Tot i les bones connotacions en general del color blanc (*cf.* les adjectivacions de § *columba* al corresponent escoli), les gallines blanques no eren molt preades: *Mercari porro nisi fecundissimas aues non expedit. Eæ sint rubicundæ uel infuscæ plumæ nigrisque pinnis, ac si fieri poterit, omnes huius et ab hoc proximi coloris eligantur. Sin aliter, uitentur albæ, quæ fere cum sint molles ac minus uiuaces, tum ne fecundæ quidem facile reperiuntur, atque etiam conspicuæ propter insigne candoris ab accipitribus et aquilis sæpius abripiuntur* (COLVM. *rust.* VIII 2) “A més, posats a comprar aviram, només paga la pena de comprar-ne fecundíssim. Que les gallines siguen rogenques o de plomes fosques i amb ales negres, i si pot ser, cal triar-les totes d’aquest color o un de pròxim. Si no pot ser, almenys cal evitar les blanques, perquè no sols són febles i de vida més curta, sinó que ni tan sols se’n troben de fecundes, i damunt, a causa de la visibilitat del seu color blanc, són depredades molt a sovint per esparvers i àguiles”. || *Ten, o delicias, extra communia censes/ ponendum, quia tu gallinæ filius albæ,/ nos uiles pulli nati infelicibus ouis?* (IUVEN. 13, 140–2) “Tu, oh senyoret exquisit, penses que se t’ha de considerar extraordinari/ perquè tu ets un favorit de la Fortuna (*gallinæ filius albæ*)/ i per contra nosaltres uns vils pollets nascuts d’uns infeliços ous?”. ► JUVENAL li recrimina a Calví —que està molt desconsolat per la pèrdua d’un dipòsit de 10.000 sestercis— que deixi de queixar-se pel que li ha passat, perquè passen moltes coses pitjors en els temps que corren: que deixi de sentir-se, doncs, un favorit de la fortuna mentre la resta són pollets de baixa estofa nascuts d’ous de mal averany.

7D) El verb *gallulascere* ‘fer gallets’, un dels signes de la pubertat. El verb denominatiu prové, de fet, d’un jovenet *gallulus*. La imatge animal original d’aquesta *uox angusta* ‘veu aguda’ (ὄξυφωνία) es troba en JUVENAL (3, 90–1). || *Puerum mulieri præstare nœnu scis, quanto siet/ melior cuius uox gallulascit, cuius iam ramus roborascit?* (NOV. 20–1 RIBBECK) “¿Que no saps quant avantatja el xiquet a la dona,/ com és de millor aquell la veu del qual fa gallets, aquell la verga del qual ja es fa ferma?”. ► *cf. Vox autem ultra uires urgenda non est: nam [...] in illum sonum erumpit*

cui Græci nomen a *gallorum* immaturo cantu dederunt. (QVINT. *inst.* XI 3, 51) “La veu, però, no s’ha de forçar més enllà de les pròpies possibilitats, perquè [...] pot arribar a emetre aquell so que els grecs han anomenat a partir del cant immadur dels galls”. ➤ No se sap amb certesa en quina paraula grega deu pensar QUINTILIÀ; potser κοκκυσμός, de κοκκύζειν (ARISTOPH. *Ran.* 1380)?



Mosaic de la luxosa *domus* pompeiana anomenada *Casa del Faune* (VI 12, 2) on es representa un combat de galls. Aquesta afició i aquesta consideració etogràfica del gall com un gran lluitador, es troba en la base motivacional d’alguns noms del gall (ἰλέκτωρ, per exemple), i explica també la gran circulació internacional d’espècies en l’antiguitat, que buscava la selecció dels millors exemplars per a la lluita –i també ha deixat al seu torn noms etnonímics del gall. El caduceu del comercial Mercuri, el *sacculus* de diners i la palma de la victòria mostren la gran quantitat de diners que movien –i mouen encara, de manera legal o il·legal– les apostes de baralles de galls.

## ORGANÒNIMS

7D L’ornament *gallus*, probablement un penell en forma de gall, que, segons el testimoni del *C.I.L.* (VIII 213), es trobaria coronant el mausoleu dels Flavis que es troba a l’actual ciutat del nord-oest de Tunísia Kasserine (antiga *Cillium*, a l’Àfrica Proconsular). || *IN SVMMO TREMVLAS GALLI NON DIXIMVS ALAS/ ALTIOR EXTREMA QVI PVTO NVBE VOLAT/ CVIVS SI MEMBRIS VOCEM NATVRA DEDISSET/ COGERET HIC OMNES SVRGERE MANE DEOS* (*C.I.L.* VIII 213, 13–6) “No hem dit que en la part alta [sc. del mausoleu] hi ha les ales tre-

moloses d'un gall/ que vola, trobe, més alt que el núvol més llunyà,/ i si la natura li haguera concedit veu als membres/ obligaria ací a alçar-se de matí a tots els déus". ► La llarga inscripció —de la qual seleccionem només quatre versos— és una encantadora descripció del mateix monument en primera persona, escrita en díctics elegíacs.

## TOPÒNIMS

↳ *Gallus gallinaceus/ Ad Gallum Gallinaceum*, la primera *statio* de la via romana que anava de Cartago a Útica. || *Itin. Ant.* 22; *Rau.* 142.

↳ *Ad Gallinas*, una vil·la propietat de Lívia, entre Roma i l'etrusca Veïs. || *Liuiæ Drusillæ, quæ postea Augusta matrimonii nomen accepit, cum pacta esset illa Cæsari, gallinam conspicui candoris sedenti aquila ex alto abiicit in gremium inlæsam, intrepideque miranti accessit miraculum. Quoniam teneret in rostro laureum ramum onustum suis bacis, conseruari alitem et subolem iussere haruspices ramumque eum seri ac rite custodiri: quod factum est in uilla Cæsarum fluuio Tiberi inposita iuxta nonum lapidem Flaminia uiæ, quæ ob id uocatur Ad Gallinas* (PLIN. *nat.* XV 137) "A Lívia Drusilla, que posteriorment amb el matrimoni va rebre el nom d'Augusta, havent estat promesa al Cèsar, un dia mentre estava asseguda, una àguila des del cel li va deixar caure sobre les faldes una gallina d'una blancor remarcable, il·lesa. Es va produir el miracle davant de qui la mirava intrèpida. Com que tenia al bec un ramell de llorer carregat de baies, els harúspexs van ordenar que l'au i la seua descendència fóra salvada i que el ramell es plantara i se'n tinguera una cura segons el ritu. Açò va ocórrer a la vil·la dels Cèsars situada a la vora del riu Tíber, a l'altura de la novena pedra mil·liar de la Via Flaminia, que per això s'anomena Gallines". || *Liuiæ olim post Augusti statim nuptias Veientanum suum reuisenti præteruolans aquila gallinam albam ramulum lauri rostro tenentem, ita ut rapuerat, demisit in gremium; cumque nutrir alitem, pangi ramulum placuisset, tanta pullorum suboles prouenit, ut hodieque ea uilla ad Gallinas uocetur, tale uero lauretum, ut triumphaturi Cæsares inde laureas decerperent; fuitque mos triumphantibus, alias confestim eodem loco pangere et obseruatum est sub cuiusque obitum arborem ab ipso institutam elanguisse. ergo nouissimo Neronis anno et silua omnis exaruit radicitus, et quidquid ibi gallinarum erat interiit* (SVET. *Galba* 1, 2–3) "Una vegada que Lívia, immediatament després de les noces amb August, anava a visitar la seua masia de Veïs, una àguila passant-li per davant en ràpid vol, li va deixar caure a les faldes una gallina blanca que sostenia al bec un ramell de llorer quan l'àguila l'havia pre-

sa. Com que va semblar bé que s'alimentara l'ocell i que es plantara el ramell, tan gran descendència de pollets hi va haver, que hui eixa vil·la és anomenada *Gallines*; d'altra banda, del brot de llorer es va fer tal lloreda que els cèsars en collien les branques quan anaven a celebrar els triomfs. Fou, doncs, costum entre els que celebraven el triomf, de plantar branquillons tot seguit en el mateix lloc, i es va poder observar que cada vegada moria un d'ells, l'arbre que ell havia plantat s'havia marcit. Tant és així que el darrer any de Neró el bosc es va assecar de soca-rel i totes les gallines d'allí van morir". ➤ Aquest episodi, també contat per DIÓ CASSI (*hist. Rom.* XLVIII 52, 3: λευκή ὄρνις) és un exemple interessant d'*omen imperii* o presagi figuratiu determinant, és a dir, un relat en què a través de les accions de certs animals, arbres o objectes es prefigura el futur d'un individu, d'una família o de tota una comunitat (REQUENA 2001: 179–80).

Ⓓ *Gallinæ Albæ*, un lloc de la *regio* VI de Roma, al Quirinal. ||

FORCELLINI V 658 s. *Gallina*.



## 25. *hircus*, -ī (m) ‘boc, cabrot, cabró’

[cast. *chivo*, *macho cabrío* | angl. *he-goat* | gr. ὁ τράγος]  
*Capra hircus* L.

► **HIRCUS/ HIRPVS ‘boc – llop’?** *Hircus* és el boc contraposat al castrat § *caper*, el qual, com hem vist, s’empra també genèricament per a denominar tots dos. Les connotacions comunes i generals dels bocs —mala olor, lascívia...— es poden trobar en § *caper*. El zoònim *hircus* (*hircuus*, *hirquus*, *ircus*; cf. sabí *fircus*), per al qual es proposa un origen en \**hirquos* (ERNOUT & MEILLET 2001: 296 s. *hircus*), no té etimologia clara. Ja fa temps ha estat observat que l’*hircus* llatí és lingüísticament molt semblant al nom del llop en samnita, (*h*)*irpus*, i que és ben possible que es tracte de la mateixa paraula que hauria acabat denominant dos animals diferents, el boc i el llop, probablement per un fenomen de *reciclatge* de zoònims, semblant al de *caper* i κάπρος (§ *caper*). El significat ‘llop’ en samnita el comenta FEST (93, 25–6 LINDSAY): *Irpini appellati nomine lupi, quem irpum dicunt Samnites; eum enim ducem secuti agros occupauere* “Els (*h*)irpins s’anomenen així a partir del nom del llop, que els samnites anomenen *irpus*; de fet, va ser amb el llop com a guia que es van establir al seu territori”; SERVI (*in Æn.* XI 785), per la seua banda, atribueix origen sabí a *hirpus* ‘llop’.

És a la vista d’aquest significat (*h*)*irpus* ‘llop’ que es pot probablement entendre un altre comentari de FEST (93, 23–4 LINDSAY): *Irpices genus rastorum ferreorum, quod plures habet dentes ad extirpandas herbas* “(*H*)*irpices* són un tipus de rascles de ferro que té moltes dents per arrancar les herbes”. Aquest organònim amb l’arrel samnita del llop —i potser en forma diminutiva *hirpex* ‘llobet’— és, des del punt de vista motivacional, equiparable a la imatge del *frenum lupatum* (ERNOUT & MEILLET 2001: 296 s. *hirpus*) o a la de l’organònim llatí § *lupus*, que denomina una petita serra de mà, amb les *dentes* esmolades.

► **LUPERCI.** Hi ha qui ha volgut veure en el nom dels *Luperci* —sacerdots de Faune que dansaven en les festes de les *Lupercalia* les idus de febrer— un probable híbrid de *lupus* i *hircus* (URÍA 1997: 145–6). La proposta és molt interessant, i indirectament potser aboca llum sobre un comentari de FEST (49, 18–21 LINDSAY): *Crepp[**p**]os, id est, lupercos, dicebant a crepitu pellicularum, quem faciunt uerberantes. Mos enim erat Romanis in Lupercalibus nudos discurrere et pellibus obuias quasque feminas ferire* “Creppos, ço és, lupercs, s’anomenaven així per l’espetec (*crepitu*) de les pells, que fan quan fuetegen, ja que era costum dels romans en les festes lupercals, anar corrent nus i fujetejar amb pells les dones que se’ls venien al davant”. Si es té en compte un altre comentari de FEST (42, 7–8 LINDSAY) en què afirma que les *capræ* també eren anomenades, amb metàtesi i canvi vocàlic (a > e), *crepæ*, potser el *creppos* ‘Lupercs’ es pot entendre com els *capros*, és a dir, els *hircos*. De tota manera, la motivació onomatopeia és molt versemblant.

## ANTROPÒNIMS

Ⓓ El *cognomen* **Hircus**. La inscripció que adduïm sembla que és l’únic testimoni segur del *cognomen*. || D(IS) M(ANIBVS) S(ACRVM)/ **HIRCVS** V/ AN(NOS)/ II M(ENSES)/ N(VMERO) XI/ CALLIP/PVS FI/LIO D/VLCIS/SIM/O FEC(IT)/ H(IC) S(ITVS) E(ST) (C.I.L. VIII 2077) “Consagrat als déus Manes./ Hircus,/ cinc/ anys,/ dos mesos,/ onze dies./ Cal·li/pus per al fi/ll seu dol/císsi/m ho va fer./ Ací està soterrat”.

► Inscripció trobada a l’actual població nord-algeriana El Mendjel el Abiod (província d’Àfrica Proconsular).

## ASTERÒNIMS

▷ *hirci*, un tipus de cometes; probable calc de la denominació grega també caprina, αἴξ (ARISTOT. *meteor.* 341b31). Segurament la imatge motivadora última en siguen les famoses barbes del boc (cf. SEN. *nat.* VII 11, 2: *In morem barbæ flamma dependet* “Una flama se’n desprén com si fóra una barba”), en comparació amb el deixant del cometa (MOURE & FONTÁN 1996 176). Les metàfores cabelludes són freqüents en denominacions de cometes: el grec κομήτης, de fet, significa ‘cabellut’ i de semblant motivació són les denominacions llatines *stella crinita* ‘estrela cabelluda’ (SVET. *Iul.* 88) i *cincinnatæ* ‘(estrelles) rullades’ (CIC. *nat.* II 14). L’asterònim senequià § *capra* és potser un sinònim d’aquests *hirci*. || *Fiunt et hirci uillorum specie et nube aliqua circumdati* (PLIN. *nat.* II 90) “Hi ha també els [cometes] bocs, amb aspecte vellut i envoltats com d’un núvol”.

## ETÒNIMS

▷ *hircus* ‘pudor, mala olor’, especialment la de les aixelles; qui fa eixa mala olor és *hircosus* (PLAVT. *Merc.* 575). Es tracta d’una metàfora/ metonímia des del [pudorós] boc > a la pudor [del boc] > pudor, com ja passava amb § *caper*, al qual remetem per a més explicacions i paral·lelismes grecs. || *Hircum ab alis* (sc. *sapit*) (PLAVT. *Pseud.* 738) “(Té regust de) cabró sota les aixelles”. || *Si cui iure bono sacer alarum obstitit hircus*. (CATVLL. 71, 1) “Si a algú, amb tota justícia, li molesta el maleït cabró de les aixelles”. || *Facetus/ pastillos Rufillus olet, Gargonius hircum* (HOR. *serm.* I 2, 26–7) “El finet/ Rufil olora a pastilles, Gargoni a cabró”.

▷ *hircus/ irquus*, un insult que denota la falta de refinament i la mala olor. || *Quid ego nunc faciam? flagitium maximum feci miser/ propter operam illius irqui improbi edentuli* (PLAVT. *Cas.* 550) “[Parla el vell Lisídam:] Què puc fer jo ara? He fet el pitjor ridícul/ per culpa d’aquell cabró dolent desdentat [sc. el vell Lisídam]”. || *Germana inluuies, rusticus, hircus, hara suis,/ cænum copro commixtum* (PLAVT. *Most.* 40) “[L’esclau

Tranió a l'esclau Grumió:] Ets autèntica brutícia, llauro, boc, cort de porcs,/ fem barrejat amb merda!”.

▷ *hircus*, una persona repugnant o lasciva. També en grec hi ha un τράγος ‘lascívia, lubricitat’ (LVCIAN. *Sat.* 28, 11), per l’associació d’idees entre el boc i la lascívia o desig sexual desmesurat. ∥ *Profecto ego illunc hircum castrari uolo,/ ruri qui uobis exhibet negotium* (PLAVT. *Merc.* 272–3) “Sense dubte, jo vull castrar aquell cabró,/ que al camp us crea problemes”. ▷ Parla el vell Lisímac i, en principi, les seues paraules són literals, però l’altre vell, Demifont, que el sent, i que acaba de relatar i interpretar el famós somni de la *capra* i la *simia* (PLAVT. *Merc.* 229–70), se sent aludit, perquè està perdudament enamorat de Pasicompsa, l’estimada del seu fill Carí, i tem que la seua dona el castre per això: *Nec omen illuc mihi nec auspicium placet./ Quasi hircum metuo ne uxor me castret mea* (PLAVT. *Merc.* 274–5) “Ni el presagi ni l’auspici m’agraden. Por em fa que la meua dona em castre com a un cabró”. Com sol ocórrer amb les metasèmies etogràfiques, el sentit literal i desplaçat poden coexistir. ∥ *Solis licere, quidquid est puellarum,/ confutuere et putare ceteros hircos?* (CATVLL. 37, 4–5) “[Penseu que només] a vosaltres està permés de follar-vos totes les xiquetes/ i de considerar cabrons els altres?”. ▷ Ací *hircos* sembla que té el sentit del nostre *cabró* – *cornut*. ∥ *Feminarum quoque, et quidem illustrium, capitibus quanto opere solitus sit includere, euidetissime apparuit Malloniæ cuiusdam exitu, quam perductam nec quicquam amplius pati constantissime recusantem delatoribus obiecit ac ne ream quidem interpellare desiit, ‘ecquid pæniteret’; donec ea relicto iudicio domum se abripuit ferroque transegit, obscenitate oris hirsuto atque olido seni clare exprobrata. Vnde mora in Atellanico exodio proximis ludis adsensu maximo excepta percrebruit, ‘hircum uetulum capreis naturam ligurire’* (SVET. *Tib.* 45) “Del seu sovintejat plaer per abusar sexualment també de les dones, fins i tot de dones nobles, en va ser un exemple molt clar la mort d’una certa Mal·lònia. Aquesta va ser violada per ell, però en resistir-se ella constantment a més abusos, ell la va fer acusar per uns delators i ni durant l’acusació no va deixar de preguntar a l’acusada si sentia penediment; finalment ella, en abandonar el tribunal, se’n va anar a casa i es va matar amb un punyal, després d’haver-lo acusat en veu alta de ser un vell de boca obscena, pelut i pudent. D’ací ve que, durant els jocs públics que se celebraren poc després, en una farsa atel·lana fóra acollit amb els més grans aplaudiments, aquest tret que féu fortuna: *El vell cabró* [sc. Tiberi] *llepa la natura a les cabres*”. ▷ Tiberi era anomenat popularment, amb un maliciós joc de paraules, *Caprineus* (SVET. *Tib.* 43, 2), no

sols perquè es va retirar a viure a l'illa de Capri, sinó també perquè era mòrbidament lasciu com un *caper* o *hircus*. || *His consiliis subulci tui pastoribus nostris ditiores sunt, et hirci plurimas secum capras trahunt* (HIER. *Iou.* II 37) “Amb aquests consells els teus porquerols són més rics que els nostres pastors, i els boccs s'emporten amb ells moltíssimes cabres”. ➤ JERONI, per a insultar als jovinians considerats herètics, els animalitza o els relaciona amb animals: són porquerols (*subulci*), i, per la seua luxúria, ells són boccs (*hirci*) i les sacerdoesses, cabres (*capræ*).

▷ *[h]irquitallus* —lit. *boquet*— ‘jove adolescent’. No és infreqüent denominar els adolescents a punt d'entrar en edat adulta, però encara *sense domar*, amb animals joves, i especialment dels bovins, com per exemple *iuuencu[lu]s/a* ‘jòneg/ga – xicot/a jove’ (HOR. *carm* II 8, 21; OV. *her.* 5, 116–7), que es consideren calcs del grec μόσχος ‘jòneg’ i δάμαλις ‘jònega’ amb aquest ús etogràfic (ERNOUT & MEILLET 2001: 330 s. *iuuencus*), aplicats a jovenets *encara no ensinistrats*.

D'aquest *hirquitallus* hi ha el verb *hirquitallire* ‘canviar la veu, entrar en la pubertat’ (cf. *gallulascere*), de la mateixa manera que hi ha un grec τράγος ‘pubertat’ (HIPPOCR. *morb. pop.* VI 4, 21) i el verb τραγίζειν ‘entrar en la pubertat’ (HIPPOCR. *morb. pop.* VI 3, 14). || *Hirquitalli, pueri primum ad uirilitatem accedentes, a libidine scilicet hircorum dicti* (FEST. 90, 1–2 LINDSAY) “Boquets, xiquets que comencen a fer-se home, anomenats així per l'apetit sexuals dels boccs”. || *In secunda hebdomade uel incipiente tertia uocem crassiorem et inæquabilem fieri: quod Aristoteles appellat tragizin* (τραγίζειν), *antiqui nostri irquitallire: et inde ipsos putant irquitillos appellari, quod tum corpus ircum olere incipiat* (CENS. 14, 7) “En el segon septenni, o, millor, a principis del tercer septenni, diuen que la veu es fa més potent i desigual; això ARISTÒTIL ho va anomenar τραγίζειν ‘fer-se boc’, i els nostres antics *irquitallire*; i és també d'ací d'on consideren que motiven el nom els *irquitalli*, perquè llavors el cos comença a fer olor”. ➤ CENSORÍ parla de la manera en què diversos autors (VARRÓ, HIPÒCRATES, SOLÓ, ESTÀSEAS) han dividit les edats de la vida humana. En aquest passatge, concretament, explica la divisió que feien els etruscs de les edats de la vida humana en un total de dotze períodes de set anys o septennis (huitanta-quatre anys). Per tant el segon septenni és l'edat entre

set i catorze anys, i l'inici del tercer septenni és l'edat del canvi de veu, els catorze o quinze anys.

## FITÒNIMS

*Ἰδ* **hirculus** —lit. *boquet*— és una planta no ben identificada, per a la qual ANDRÉ (1985: 125) fa dues propostes diferents:

(1) Una espècie de valeriana (*Valeriana saxatilis* L.), calc del grec τράγος/ τράγιον (DIOSC. *med.* I 8, 2), així anomenada per la seua mala olor. || *Herba quæ hirculus appellatur a grauitate odoris* (PLIN. *nat.* XII 46) “L’herba que s’anomena *boquet* per la pesantor de la seua olor”.

(2) Pistatxer de Palestina (*Pistacia palæstina* BOISS.). També s’anomena amb la còpia grega *tragon* (PLIN. *nat.* XIII 115), que prové del grec τράγιον, és a dir, *hirculus* ‘boquet’. La motivació suposadament és la mateixa que per a l’anterior: la mala olor de la planta. De tota manera, les herbes amb nom caprí no deuen sempre haver motivat el nom en la mala olor. De fet, hi ha una *herba hirculi* ‘matafoc comú’ (*Sempervivum tectorum* L.), que no deu tindre eixa motivació. En els fitònims caprins ha d’haver influït també en algun cas una consideració etogràfica negativa, per denominar plantes de tija molt nua, pobres, menyspreades, d’hàbitat inhòspit, pròpies d’humils illes cabreres (cf. § *Capreæ*). || PSEUDO-DIOSC. *herb.* 4, 49.

## SOMATÒNIMS

*Ἰδ* **hircus** —i **subhircus**, format sobre el model de *subala* o *subascilla*— ‘aixella’, sinònims d’*a[xil]la*, que, per cert, té motivació secundària zoonímica: l’aixella és una *al[et]a*. Aquestes denominacions caprines són tardanes, i deuen ser una metonímia des de l’ús etogràfic *hircus* ‘[mala olor de les] aixelles’ (cf. etònims). || *Si sub hircu scabies exierit...* (PELAG. 41) “Si ix ronya sota l’aixella...”. || *Has quidam subhircos uocant, propter quod in plerisque hominibus hircu-*

*rum fœtorem reddant* (Is. or. XI 1, 65). “Les anomenen [sc. les aixelles] *sotabocs*, per tal com a moltes persones els fan pudor de boc”.

## 26. *hirundō*, *-inis* (f) ‘oroneta’

[cast. *golondrina* | angl. *swallow* | gr. ἡ χελιδών]

*Hirundo rustica* L./ *Cecropis daurica* LAXMANN/ *Riparia riparia* L.

► Aquest ornitònim no té etimologia clara (ERNOUT & MEILLET 2001: s.u.), tot i que s’ha proposat una relació amb χελιδών, com si provinguera d’un \**hilundo*, i pel que fa a la terminació, s’ha relacionat amb *testudo* ‘tortuga’ i *hirudo* ‘sangonera’. El nom és, efectivament, molt semblant al de la *hirudo* ‘sangonera’ (també anomenada en llatí *sanguisuga*), i potser hi ha un vincle motivacional entre tots dos zoònims. Hi ha una certa persistència de creences paganes i cristianes que n’expliquen el color rogenc del coll i del front en relació amb el foc o amb la sang (MARIÑO 2014: 278–9).

Entre grecs i romans hi ha el mite de Progne com a origen de l’oroneta (en altres versions, la seua germana Filomela), que tindria el pit tacat de sang del seu mateix fill, assassinat per ella: *Neque adhuc de pectore cædis/ excessere notæ, signataque sanguine pluma est* (Ov. *met.* VI 699–700) “I encara no s’han esborrat del pit/ els senyals del crim, i la ploma està segellada per la sang”; *Signatum sanguine pectus habet* (Ov. *ars* 384) “Té el pit segellat per la sang”. A Letònia contenen que la forma forcada de la cua —un altre tret fisiogràficament motivacional que retrobarem en els nosònims— i el bescoll cremat són obra del dimoni, que va llevar-li unes plomes quan l’oroneta intentava furtar-li foc. En context cristià, es conta que l’oroneta es va tacar de sang en traure les espines a Crist crucificat, o bé que l’oroneta era en origen totalment blanca, però, amb la mort de Crist, part de la gola i del cap es van tornar de color granat.

Aquesta persistència diacrònica de creences sobre la coloració rogenca del coll de l’oroneta tal volta es pot relacionar amb el nom llatí. La ja esmentada *hirudo* ‘sangonera’ també s’anomenava en llatí *sanguisuga*, és a dir, ‘xupla-sang’. Potser aquest nom és una reincidència motivacional en la



sang, de manera que puguem postular per a eixe segment *\*hir-* un ben probable significat originari ‘sang’ (cf. *hira, hirneal hernia, haruspex*), aplicable tant a un com a altre animal per diferents raons, etogràfiques o cromàtiques. Quedaria sense explicar encara, però, eixe final *-u[n]do*, si és que no es tracta del morfema *-nd-* dels gerundi[u]s i d’adjectius del tipus *facundus, oriundus, secundus*.

► **LA XERRAIRE ORONETA PRIMAVERENCA.** L’ordim d’idees relacionades amb l’oroneta és essencialment positiu, sobretot l’associació amb l’arribada de la primavera, quan tornen d’Àfrica aquests ocells: *Ver blandum uiget aruis, et adest hospes hirundo* (VARRO *Men.* 579a ASTBURY) “L’agradable primavera senyoreja als camps, i s’hi presenta com un hoste l’oroneta”; *ueris prænuntia* ‘anunciadora de la primavera’ (OV. *fast.* II 853). És *arguta* ‘de crits aguts’ (VERG. *georg.* I 377), *garrula* ‘xerraire’ (VERG. *georg.* IV 307), *mitis* ‘pacífica’ (OV. *ars* II 149) i per això no ha de témer als humans, *uigilax* ‘que no dorm’ (AVS. *eph.* 2). Com la majoria d’ocells, és predictora de l’arribada de pluja (VERG. *georg.* I 377; *Anth. Lat.* 772, 46 BÜCHELER & RIESE). Els cristians continuaren considerant especialment positiva l’oroneta perquè creien que aquest ocell li havia llevat a Jesús les espines de la corona que havien quedat clavades al cap (FLORES 2000: 138), com ja hem esmentat adés arran d’una explicació popular de la coloració del coll de l’ocell.

## ANTROPÒNIMS

▷ Els *cognomina* **Hirundo** (**Irundo**), aparentment amb aquests dos únics testimoniats que citem. || *FABIA Q(VINTI) L(IBERTA) HIRVNDO/AN(NORVM) XXX* (C.I.L. II 3908) “Fàbia *Hirundo*, lliberta de Quint,/ de trenta anys”. ► Inscripció trobada a l’actual Sagunt (antiga *Saguntum*, a la Tarraconense), datable al segle

I dC. || L(VCIVS) IVLIVS L(VCI) F(ILIVS)/ IRVNDVO (C.I.L. VI 20088) "Luci Juli, fill de Luci,/ *Irundo* (*Oroneta*)". ► Inscripció de Roma.

## ETÒNIMS

▷ *hirundo* 'oroneta', terme afectiu. || PLAVT. As. 694: el text es pot llegir en etònims de § *catulus*.



Jardí pintat de la *Casa del Bracciale d'Oro* a Pompeia (VI 17, 42). L'aparició d'animals en iconografia pot no tindre cap altra funció que la merament ornamental. Heus ací la nòmina d'ocells, segons interpretació conjectural, en ordre d'esquerra a dreta: a la part de dalt, *hirundo*, *columba*, *pica* 'garsa', dos *passeres* i una *merula*; a la part inferior: *columba*?, *palumbes=titus*, *pica* (= *garrulus glandarius*) 'gaig' i *palumbes=titus*. Significativament, aquests ocells, tret de *pica* 'garsa – gaig', formen part del repertori estudiat, és a dir, que són ornitònims amb un gran potencial metasèmic, ço és, molt marcats per les creences humanes. La *pica*, tant quan significa 'garsa' (*Pica pica* L.) com quan significa 'gaig' (*Garrulus glandarius* L.), també està envoltada de moltes creences i supersticions, antigues i actuals, predominantment negatives.

Font de la imatge: <<http://pompeiiinpictures.com>>

## NEOZOÒNIMS

▷ El peix *hirundo* 'verat volador' (*Dactylopterus volitans* L.) o bé 'orenol' (*Exocætus volitans* L.), tots dos peixos voladors. La motivació del nom pot ser el fet de volar com l'ocell unit a una coloració semblant a l'oroneta. L'ictiònim *hirundo* és probable calc del grec χελιδών (ARISTOT.

*hist.* 535b27). || *Volat sane perquam similis uolucris hirundo* (PLIN. *nat.* IX 82) “Vola de manera molt semblant a l’ocell, el verat volador”.

## NOSÒNIMS

Ἰδ *hirundines*, call en el buit del casc dels cavalls, segurament anomenat així per la forma forçada com la cua d’una oroneta. És un terme mèdic veterinari segurament calcat del grec χελιδών (XEN. *equ.* 1, 3, 6: τὴν χελιδόνα καλουμένην). Per cert, que en llatí es troba una còpia grega *chelidon* (IVVEN. 6, 6) que segons ADAMS (1982: 82) denominaria la vulva, com el grec χελιδών (ARISTOPH. *Lys.* 770). L’oroneta és en grec un zoònim molt més metasèmic que en llatí. || *Squamulæ anteriorum crurum sub armorum partibus [...]* *has Græci λειχῆνας uocant siue χελιδόνας, nos [...] impetigines uel hirundines* (CÆL. AVR. *chron.* I 4, 138) “Unes escametes de les potes anteriors, sota les parts dels costats [...] els grecs les anomenen *líquens* (λειχῆνας) o bé *oronetes* (χελιδόνας), nosaltres [...] *bèrbols* (*impetigines*) o *oronetes* (*hirundines*)”. || Χελιδών· τὸ κοῖλον τῆς ὀπλῆς τῶν ἵππων. Καὶ τοῦ ἀνθρώπου τὸ ἄνωθεν τοῦ ἀγκῶνος τὸ κατὰ τὰς καμπάς (HESYCH.) “Oroneta (χελιδών): el buit del casc dels cavalls. I en l’home, la part superior del braç per la part de la corba”.

**27. *leō*, *-ōnis* (m) ‘lleó’ ¶ *lea*, *-æ* (f) ‘lleona’** [< gr.]

[cast. *león* | angl. *lion* | gr. *ó λέων*]

*Panthera leo* L.

► El zoònim llatí *leo* és còpia probablement molt antiga del grec *λέων*, l’etimologia del qual, afirma CHANTRAINE (2009: 610 *s.u.*), és desconeguda, però probablement còpia d’alguna altra llengua. Aquest autor descarta la possibilitat d’una còpia d’alguna llengua semítica (*cf.* accadi *lābu-*, hebreu *lābī-*). La forma femenina més antiga del zoònim era *leo femina*, i posteriorment es va crear un femení llatí *lea* i una còpia culta *leæna* (< grec *λέαινα*).

► **EL FEROTGE I FORT LLEÓ CORATJÓS I NOBLE.**

(a) El lleó és *ferox* ‘feroc’ (AVIAN. 37, 14), *ferus* ‘ferotge’ (PHÆDR. II 1, 6), *fortis* ‘fort’ (PHÆDR. I 5, 8; I 21, 10), famós pels seus poderosos *impetus* ‘atacs’ (PHÆDR. I 11. 10; *app.* 3, 5), *iratus* ‘airat’ (SEN. *CEd.* 150), *ravidus* ‘rabiós’ (AVIAN. 24, 10), *sæuus* ‘cruel’ (LVCR. III 306). La força, el coratge, l’orgull del lleó, el sol contraposar a § *ceruus*, § *lepus*, i *uulpes*: *Fraus quasi uulpeculæ, uis leonis uidetur* “L’engany sembla com de raboseta, la força com de lleó (CIC. *off.* I 41, 7); *Nouimus pectora eorum in pace leones, in prælio ceruos* (TERT. *cor.* 1) “Coneixem els seus ànims: en període de pau, lleons, en combat, cérvols”; *In prætoriiis leones, in castris lepores* (APOLL. SIDON. *ep.* V 7, 5) “Lleons en els pretoris, llebres en el campament”. *cf.* en aquest sentit l’epítet homèric *θυμόλεων* ‘de cor de lleó’ (*Il.* V 639; VII 228; *Od.* IV 724).

Directament relacionat amb aquesta consideració del lleó fort i ferotge hi ha l’ús com a emblema militar de diverses legions de principis de l’imperi (DANDO–COLLINS 2012: 105, 134, 146, 185, 194): *Legio III Augusta*, *Legio IV Flauia Felix*, *Legio XIII Gemina* i *Legio XVI Flauia Firmis*; probablement també de la *Legio I Germanica* (DANDO–COLLINS 2012: 105). A més a més, la

*Legio Claudia Pia Fidelis* (DANDO–COLLINS 2012: 160) tenia com a signe del zodíac el Lleó.

(b) El lleó és *omnium ferarum princeps* ‘el primer entre totes les feres’ (HYG. II 24); *ingenuus* ‘noble’ (HOR. *serm.* II 3, 186), *rex ferarum* ‘el rei de les feres’ (PHÆDR. IV 14, 1). El lleó és salvatge i ferotge, però també per això és admirat. Astíanax, el fill del troià Hèctor, és un lleonet tendre (EVR. *Troad.* 1095) i el lleó és l’animal més utilitzat en HOMER en símils sobre el coratge del guerrer (KITCHELL 2014: 110). El lleó està iconogràficament molt relacionat amb la noblesa des de l’edat de bronze; a l’art micènic, per exemple, és omnipresent (KITCHELL 2014: 109). Al considerat prebestiari d’on provenen tots els bestiaris medievals, escrit per l’autor anomenat FISIÒLEG, ja en context cristià, s’apliquen les característiques del lleó a Crist (el lleó de la tribu de Judà) tot i que a vegades el lleó és negatiu i associat al dimoni en altres fonts.

(c) El **colorit**: *fuluus* ‘castany’ (VERG. *Æn.* IV 159), *rāuus* ‘gris vermellós’ (HOR. *epod.* 16, 33).

(d) **Geogràficament** se l’associa amb el nord d’Àfrica —sobretot **Getúlia** (AVIAN. 5, 5; HOR. *carm.* I 23, 10), al sud de Numídia— i amb Síria (TOYNBEE 2013: 61).

(e) **El Lleó i l’esfera divina**. El carro de la *Magna Mater* Cíbele era tirat per lleons. En general, aparèixer en carro tirat per lleons s’associava amb la divinitat (TOYNBEE 2013: 64), i per això es va considerar com una insinuació de divinitat quan Marc Antoni, poc temps després de la batalla de Farsàlia (48 aC) va aparèixer en públic amb l’actriu Citèride al seu costat en un carro tirat per lleons (PLIN. *nat.* VIII 55). Segurament, aquesta vinculació del lleó amb l’esfera divina explica la presència freqüent del lleó en l’art funerari (KITCHELL 2014: 111). Segons TOYNBEE (2013: 65–7), el

motiu en art funerari romà d'un lleó devorant la seua presa es considera símbol del poder voraç i salvatge de la mort i a vegades de la victòria humana sobre aquesta.

## ANTROPÒNIMS

▷ Els *cognomina* *Leo* i *Lea*, i nombrosos derivatius (§ 4.3.). La base de dades epigràfica de CLAUSS/SLABY registra vora sis-centes setanta inscripcions amb l'antropònim *Leo* i *Lea* (i la forma femenina minoritària *Leonna*), un nombre de testimoniatges molt elevat, només superat per *Vrsus*. De totes aquestes inscripcions, vora quatre-centes (dos terços del total) són de Roma, i la gran majoria, cristianes. Efectivament, aquests antropònims *Leo* i *Lea*, tot i que es registren des de finals de la República, són especialment freqüents durant l'Imperi entre els cristians (KAJANTO 1965: 327). És a dir, es tracta d'un nom predominantment cristià i humil.

Unes quantes observacions lingüístiques primerament. Si sumem els derivatius (el més freqüent dels quals és *Leontius/a*), la presència del lleó en onomàstica es multiplica exponencialment. Sense eixir de *Leo/Lea*, s'hi observen uns quants fets curiosos: a més de trobar nominatius amb la nasal *Leon* (C.I.L. IV 8669), s'hi constata una oscil·lació entre genitiu *Leonis* (C.I.L. II 4109) i *Leontis* (C.I.L. XIII 1982), i entre datiu *Leoni* (C.I.L. III 12255) i *Leonti* (C.I.L. XI 1247), fets que segurament són atribuïbles a la [renovada] influència del zoònim grec λέων (arrel λεοντ-).

Una vegada constatat que el [cog]nomen presenta un fort testimoniatge cristià, cal dir que es troba abundantment documentat per a totes les classes socials —predominantment humils i lliberts— i per a diversitat d'oficis, durant l'època imperial, i sobretot tardoimperial (segles III–V dC). Hi ha mostres, una vintena, de l'ús en *tria nomina*, com per exemple el

simpàtic i un poc contradictori *Titus Homullus Leo* (C.I.L. XII 3613) de Nîmes, o *Lucius Vitellius Leo* (C.I.L. VI 29087) de Roma; també es troba un nombre semblant d'exemples de *duo nomina*, com el betacista *Balerius Leo* (C.I.L. XI 4026) de Capena (Etrúria) o la cristiana de Roma *Vlpia Lea* (I.C.V.R. VI 16567). Fet i fet, però, el gruix dels exemples en documenta l'ús com a nom únic, un indicador habitual d'estrat social humil, si no directament esclau.

Heus ací unes quantes mostres: *Æmia Lea* (C.I.L. VI 2292: sacerdotessa lliberta, de Roma), *Gaius Valerius Leona* (C.I.L. VI 9764: un pedagog de Roma), *Hordionia Lea* (C.I.L. VI 19527: lliberta, de Roma), *Leo* (C.I.L. III 9194: esclau a Dalmàcia), un altre *Leo* (A.E. 2008, 339: orfebre a Atripalda/ *Abellinum*, de la Campània), i un altre *Leo* (C.I.L. III 14368, 10: retòric al Nòric), i un altre *Leo* (A.E. 1961, 275: oficial del subministrament del cereal a Roma), i un altre *Leo* (I.C.V.R. V 13568: enterramorts cristià de Roma), *Lucius Antonius Leo* (C.I.L. X 3377: soldat de la flota pretòria de Missé), *Titus Æbutius Leona* (C.I.L. V 7496: llibert sevir augustal de Ligúria), *Valerius Antonius Leo* (C.I.L. III 6150: vexil·lari a la Mèsia Inferior). Hi abunden els càrrecs de la jerarquia cristiana, en consonància amb l'ús estés del nom entre els cristians: un clergue *Leo* (I.C.V.R. II 6449, 24), un diaca *Cælius Leo* (A.E. 2008, 340), un bisbe *Leo* (I.C.V.R. II 5150), un prevere *Leo* (C.I.L. X 1377); o el papa de Roma *Leo Magnus* (I.C.V.R. II 4101), entre els anys 440 i 461 dC. En consonància amb les dades, només hi ha un cònsol lleoní, de datació molt tardana: *Flavius Valerius Leo Augustus* (458 dC, 462 dC, 466 dC, 471 dC, 473 dC). Sembla que el poderós lleó no va ser assimilat simbòlicament per l'elit governant romana mai.

Per què aquesta abundància del *cognomen* entre cristians? Se'ns ocorren diverses causes possibles. Evidentment, el nom del lleó tenia unes

connotacions de força i ferotgia que ja en si n'expliquen l'ús antroponímic, i més encara entre cristians, ja que, dels animals forts i ferotges el lleó sembla haver estat pràcticament absent de l'onomàstica romana tradicional, que preferia *Aper*, *Lupus*, *Vrsus*. D'alguna manera, el lleó no estava copat pels romans. S'hi pot sumar una probable associació ideològica amb el Lleó de la tribu de Judà identificat amb Crist (VVLG. *apoc.* 5, 5). || *DIS MANIBVS/ LEONI/ CONSERVO/ QVI VIXIT/ ANNOS PLVS MINVS/ XXXX/ MARITIMA/ CONIVGI POSVIT* (C.I.L. III 9194) “Consagrat als déus Manes./ Per a Leo,/ company d’esclavitud/ que va viure/ més o menys quaranta/ anys./ Marítima/ va posar-ho per al seu home”. ▶ Inscripció trobada a l’actual població croata de Solin (antiga *Salona*, a Dalmàcia). || *SOLI INVICTO MITHRÆ/ LVCIVS ÆLIVS/ LEO/ MILES LEGIONIS/ XIII GEMINÆ/ VOTVM SOLVIT LIBENS* (C.I.L. III 11148) “Dedicat al Sol Invicte Mitra./ Luci Eli/ Leo./ Soldat de la legió/ catorzena Gèmina./ Va acomplir una promesa de bon grat”. ▶ Inscripció trobada a l’actual poble de l’est d’Àustria Bad Deutsch-Altenburg (antiga *Carnuntum*, a la Pannònia Superior). || *DIS MANIBVS/ GAIIO VALERIO/ LEONÆ ET/ LYCO FORTIS/SIMIS VIRIS/ GAIVS VALERIVS/ MYRISMVS/ – – – – – / CONPÆDAGO/GITA BENE MERENTIBVS/ FECERVNT* (C.I.L. VI 9764) “Consagrat als déus Manes./ Per a Gai Valeri/ Leona i/ per a Licus, homes molt/ valerosos./ Gai Valeri/ Mirisme/ .../ col·lega del *pædagogium*/ ho feren/ per a ells, perquè bé s’ho mereixien”. ▶ Inscripció de Roma. Els dos noms dels dedicats són zoonímics: *Leona* i *Lycus* ‘llop’ (< λύκος), prototips d’animals *fortissimi*, com són qualificats aquests *pædagogi*. || *DIS MANIBVS/ ÆLIO ZOTICO ET/ ÆLIÆ CAPRIOLÆ CONIVGI ET FILIIS EORVM/ ÆLIVS LEO PATRONIS/ BENE MERENTIBVS* (C.I.L. VI 10821) “Consagrat als déus Manes./ Per a Eli Zòtic i/ per a Èlia *Capriola* la seua muller i per als seus fills./ Eli *Leo* per als seus patrons/ que bé s’ho mereixen”. ▶ Inscripció de Roma, encomanada pel llibert *Leo*. || *DIS MANIBVS/ ET MEMORIE/ ÆTERNÆ/ LEONIS IVVE/NIS INNOCEN/TISSIMI QVI/ VIXIT ANNOS XXV MENSES VIII SATTO/NIA VRSA ALVM/NO PONENDVM CVRAVIT ET SVB/ ASCIA DEDICAVIT* (C.I.L. XIII 2195) “Consagrat als déus Manes/ i a la memòria/ eterna/ del jove *Leo*,/ innocentíssim, que/ va viure vint-i-cinc anys i huit mesos. *Satònia Vrsa*, per al seu xi/quet es va encarregar de posar-ho i li ho va dedicar sota la *pala* [sc. quan encara estava construït-se?]”. ▶ Inscripció trobada a l’actual ciutat francesa de Lyon (antiga *Lugdunum*, a la Gàl·lia Lugdunense). || *DIS MANIBVS/ LEO ET QVARTILLA/ PARENTES MI-*



SERI POSVERVNT/ LVPÆ FILLÆ INFELICISSI/MÆ ANNORVM XXII/ HOC MON-  
 VMENTVM HEREDEM NON SEQVETVR/ MAXIMINVS SCVLPET (A.E. 1967, 356) “Con-  
 sagrat als déus Manes./ *Leo* i Quartil·la,/ uns pares desgraciats, ho van posar/ per a la seua  
 filla *Lupa* dissortadíssi/ma, de vint-i-dos anys./ Aquest monument no passarà a l’hereu./  
 Maximí l’esculpeix”. ▶ Inscripció trobada a l’actual població de Bòsnia i Hercegovina  
 Sovici (a l’antiga Dalmàcia). || *LEÆ INFANTI/ VIXIT ANNOS II DIES XI IN PACE*  
 (I.C.V.R. VI 16302) “Per a *Lea*, un infant./ Va viure dos anys i onze dies. Descanse en pau”.  
 ▶ Inscripció cristiana de Roma. || *LEO ET TIGRIS PARENTES/ POMPONIÆ SVÆ QVÆ*  
*VIXIT AN/NIS XIII MENSIBVS X DIEBVS V* (I.C.V.R. VII 20144) “*Leo* i *Tigris*, els pares/ a  
 la seua estimada Pomponia que va viure tretze an/ys, deu mesos i cinc dies”. ▶ Inscripció  
 cristiana de Roma, on pare *lleó* i mare *tigressa* tenen noms felins.

## ASTERÒNIMS

▷ *Leo*, la constel·lació del Lleó (*Leo*), cinqué signe del zodíac; calc  
 de l’asterònim grec Λέων. Zeus/ Júpiter hauria catasteritzat l’animal per  
 honrar el rei de les bèsties de totes les bèsties salvatges; mitològicament se  
 solia considerar la catasterització del Lleó de Nèmea, mort a mans  
 d’Hèrcules en el seu primer treball i ascendit al cel per compassió d’Hera.  
 Adjuntem un passatge de MACROBI on explica la vinculació ideològica en-  
 tre el lleó i la constel·lació, de marcat caràcter etogràfic. || ER. *cat.* 12 & HYG.  
*astr.* II 24. || *Propterea Ægyptii animal in zodiaco consecrauerunt ea cæli parte qua maxime annuo*  
*cursum sol ualido efferuet calore, Leonisque inibi signum domicilium solis appellant, quia id animal*  
*uidetur ex natura solis substantiam ducere: primum quia impetu et calore præstat animalia, uti*  
*præstat sol sidera: ualidusque est leo pectore et priore corporis parte ac degenerat posterioribus*  
*membris, æque solis uis prima parte diei ad meridiem increscit, uel prima parte anni a uere in*  
*æstatem, mox elanguescens deducitur uel ad occasum qui diei, uel ad hiemem quæ anni pars uide-*  
*tur esse posterior: idemque oculis patentibus atque igneis cernitur semper, ut sol patenti igneoque*  
*oculo terram conspectu perpetuo atque infatigabili cernit* (MACR. *Sat.* I 21, 16–7) “Per això els  
 egipcis van consagrar aquest animal en la part del cel on el sol en el seu camí anual és  
 més fervent, i la constel·lació de *Leo* que hi ha allí l’anomenen *domicili del sol*, perquè  
 aquest animal els sembla per natura atraure’s la substància del sol: en primer lloc perquè

en ímpetu i en calor avantatja la resta d'animals, de la mateixa manera com el sol avantatja la resta d'estrelles; el lleó és fort de pit i de la part davantera, i va disminuint-li la força en els membres posteriors; de la mateixa manera, la força del sol creix al llarg de la primera part del dia fins a migdia, o bé la primera part de l'any des de primavera a estiu, i tot seguit, debilitant-se, arriba el dia a l'ocàs, o a l'hivern, que és la part, sembla, posterior de l'any; i de la mateixa manera, sempre se'l veu amb els ulls esbatanats i fogosos, talment com el sol, amb ull obert i fogós es mira la terra amb mirada contínua i infatigable".

## ETÒNIMS

▷ *leo* 'home coratjós i valent'. En aquest cas, la metasèmia animal té connotacions bàsicament positives, que és el menys freqüent, puix que la majoria d'etònims són ledoriònims. PLAUTE (*Men.* 864), com a bon escriptor còmic, perverteix aquesta metasèmia (WORTMANN 1883: 2–3) i ridiculitza el *senex amans* de l'obra anomenant-lo *leo uetulus, olens, edentulus* "lleó vell, pudent, desdentegat" (ARTIGAS 2012: 131). || *Iam cernes Libycum huic uallo adsultare leonem, / iam praedas offerre tibi* (SIL. VII 401) "Ja veuràs el lleó libi [sc. Hanníbal] llançar-se contra la fortificació". || *O si haberemus illos leones, quos ego hic inueni, cum primum ex Asia ueni! Illud erat uiuere!* (PETR. 44, 4) "Ai, si tinguérem aquells homenots (*leones*) que vaig trobar ací quan vaig arribar d'Àsia! Allò sí que era vida!". ▶ Per a LÓPEZ LÓPEZ & SAMPIETRO (2007: 55) ací *leones* designa en concret persones íntegres capaces de desafiar els prevaricadors, o potser tropes ocasionals de policia al servei d'aquestes. || *Sed si nos coleos haberemus, non tantum sibi placeret. Nunc populus est domi leones, foras uulpes* (PETR. 44, 14) "Però si nosaltres tinguérem collons, no s'agradaria tant. Ara els del poble són lleons a sa casa, però portes enfora, raboses". ▶ cf. semblantment en grec: ὄντες οἴκοι μὲν λέοντες, / ἐν μάχῃ δ' ἀλώπεκες (ARISTOPH. *Pax* 1189–90). || *Noui et pastores eorum: in pace leones et in praelio ceruos* (TERT. *cor.* 1) "També em conec els seus pastors: en la pau, lleons, i en combat, cérvols".

## FITÒNIMS

▷ *leo* 'conillets' (*Antirrhinum majus* L.), també anomenats *boques de drac, boqueta de lleó, gatets, gossets* o *vedells*. Com diu COLUMEL·LA tot seguit,

la flor pot recordar una boca oberta de lleó, i, en efecte, la imatge motivadora d'una boca oberta deu haver estat important, perquè es troba amb animals diferents: *boques de drac*, *boqueta de lleó*, francès *gueule-de-lion* (i també *gueule-de-loup!*), italià *bocca di leone*. Les denominacions col·lectives catalanes *conillets*, *gatets*, *gossets* o *vedells*, deuen fer referència al conjunt conglomerat de flors com se solen mostrar en un ramell. || *Pingite tunc uarios, terrestria sidera, flores, / candida leucoia et flauentia lumina calthæ / narcissique comas et hiantis sæua leonis / ora feri* (COLVM. *rust.* X 96–9) “Pinteu aleshores flors de diversos colors, constel·lacions terrestres, / violetes blanques i les llums groguenques del galdiró / i els cabells del narcís i les cruels boques / del lleó ferotge que obri la boca”. ► S’hi pot observar com es juga plenament amb la motivació zoonímica del fitònim.

▷ *leo*, un arbre fabulós o, com a mínim, inidentificable, d’on es va construir l’Argo segons un tal Alexandre Corneli, autor citat per PLINI. La relació amb la força i robustesa (*cf. robori*) del lleó és evident. || *Alexander Cornelius arborem leonem appellauit, ex qua facta esset Argo, similem robori uiscum ferenti, quæ neque aqua neque igni posset corrumpi, sicuti nec uiscum, nulli alii cognitam, quod equidem sciam* (PLIN. *nat.* XIII 119) “Alexandre Corneli va anomenar lleó l’arbre del qual havia estat feta la nau Argo, semblant a un roure que porta vesc, que no pot ser destruït ni per aigua ni per foc, com tampoc el vesc, a cap altra persona conegut, que jo sàpia almenys”.

## HILÒNIMS

▷ El dermatònim *leo* ‘pell de lleó’, lleu metonímia poètica des de l’animal a una part molt preada i característica de l’animal. Amb aquesta metasèmia es denomina especialment la pell del lleó de Nèmea amb què Hèrcules es cobria després d’haver-li donat mort en el seu primer treball; per això ben probablement és un ús copiat del grec (LVCIAN. *hist.* 10). Semblants metasèmies poètiques, molt pròpies d’ESTACI, es produeixen també amb *iuuencus* ‘jòneg > pell de bou’ (STAT. *Theb.* III 591), *lynx* ‘linx > pell de linx’ (STAT. *Theb.* IV 272) i *tigris* ‘tigre > pell de tigre’ (STAT. *Theb.* IX

686); també hi ha la metonímia en la llanera *ovis* ‘ovella > llana’ (TIB. II 4, 28). || VAL. FLACC. VIII 125–6; MART. IX 43, 1; STAT. *silu.* IV 2, 51.

## MITÒNIMS

▷ *leones* és el nom d’un grau en la jerarquia de la religió misterica de Mitra, que es comença a testimoniar a Roma a partir de principis del segle II dC —sobretot entre soldats, esclaus i lliberts urbans— i assoleix la major difusió al segle III dC (GRAF 2003: 73–7; GILHUS 2006: 104). Els iniciats (μύσται) tenien una jerarquia ascendent de set graus: començant pel *corax* ‘corb’ (< κόραξ), *nymphus* ‘nuvi?’ (< νυμφίος?), *miles* ‘soldat’, *leo* ‘lleó’, *perses* ‘persa’, *heliodromus* ‘camí del sol’ i *pater* ‘pare’. El primer i el quart grau són zoonímics: el volador corb missatger i el lleó fogós. El tercer grau, el soldat, ens recorda que el mitraisme va arrelar molt especialment als segles II–III dC entre soldats del centre d’Itàlia, de Dalmàcia i de les províncies del Rin i el Danubi. El cinqué grau, *perses*, recorda l’origen persa o iranià del culte. El sisé grau *heliodromus* indica la vinculació o identificació de Mitra amb el sol (cf. inscripció més avall). || *Sic et Osiris quod semper sepelitur et in uuido quæritur et cum gaudio inuenitur, reciprocum frugum et uiuidorum elementorum et recidiui anni fidem argumentantur, sicut aridæ et ardentis naturæ sacramenta leones Mithræ philosophantur* (TERT. Marc. I 13) “Així també Osiris, com que sempre és soterrat i se’l busca en lloc humit i amb goig se’l troba, addueixen com a prova de fe de les collites periòdiques i dels elements vitals i de l’any renaixent, així com els lleons de Mitra raonen sobre els misteris de la natura àrida i ardent”. ▷ El lleó, dins la teoria dels quatre elements, es relacionava amb el foc, i se’l considerava animal calent i sec, amb gran predomini de bilis o còlera (MARIÑO 2014: 356), i per tant violent i rabiós (LVCR. III 294–8). Tot i que TERTUL·LIÀ fa clarament burla de les creences i simbologies dels déus orientals (Osiris, Mitra), la teoria acientífica dels quatre elements —relacionada amb la teoria dels humors: bilis groga (foc), bilis negra (terra), sang (aire) i flegma (aigua)— ha tingut plena vigència popular fins a temps recents. || *CVLTORES D(EI) S(OLIS) I(NVICTI) MITHRÆ [...] SENTIN(AS) PATER LEONVM* (C.I.L. XI 5737, 1 i 5) “Adoradors del Déu

del Sol Invicte Mitra [...] Sentinas, pare dels *Lleons*". || DEO SANCTO I(NVICTO) M(ITHRÆ) SACRATIS D(ONVM) P(OSVERVNT) PLACIDVS MARCELLINVS LEO ANTISTITES ET GVNTHA LEO (C.I.L. VI 737) "En honor del déu sant invicte Mitra, per als iniciats (?), feren una ofrena els sacerdots Plàcid Marcel·lí, lleó, i Gunta, lleó". ► La traducció del passatge és problemàtica, però hi ha poc dubte que els dos *leo* són els mitònims mitraics que tractem.

## NEOZOÒNIMS

Ⓓ El crustaci marí *leo*, una espècie gran de llamàntol (*Homarus gammarus* L.), també anomenada § *elephantus*, probable indicador que la motivació és en la grandària del crustaci. Es tracta d'un probable calc del grec λέων θαλάττιος (ÆL. an. XIV 9). || PLIN. nat. IX 97.

Ⓓ El mamífer *leopardus/a* o *leopardalis* 'lleopard, pantera' (*Panthera pardus* L.) es pot considerar en certa manera un neozoònim de *leo*, un híbrid amb el significat literal de *lleó-pantera*, perquè els antics pensaven realment que era el resultat d'aquesta mescla. Mentre que en llatí el lleopard o pantera també s'anomenava, amb còpies del grec, sobretot *pardus/a*, també *pardalis* i *panthera*; els composts *leopardus/a* i *leopardalis* són ja formacions plenament llatines, però poc testimoniades com zoònim. Tenen, en canvi, una important representació epigràfica en versió antropònica *Leopardus/a* (el repertori de CLAUSS/ SLABY en registra noranta-quatre inscripcions, de les quals noranta a Roma, i la gran majoria cristianes). || *Leopardus ex adulterio leænæ et pardi nascitur, et tertiam originem efficit; sicut et Plinius in Naturali Historia dicit, leonem cum parda, aut pardum cum leænâ concumbere et ex utroque coitu degeneres partus creari, ut mulus et burdo* (Is. or. XII 2, 11) "El lleopard naix de la mescla d'una lleona i d'una pantera, i el resultat és una tercera espècie, segons diu PLINI en *Història Natural* (VIII 42), que un lleó amb una pantera o una pantera amb un lleó es mesclen i d'una i altra combinació naixen criatures d'inferior qualitat, com el mul i el matxo". || C.I.L. II 6328; A.E. 1932, 70.

## TOPÒNIMS

¶ *Ad Leones*, una *statio* de la Contestània hispànica entre *Lucentum* (aprox. Alacant) i *Alonis* (aprox. Santa Pola), potser El Salvador. Aquest topònim deu fer referència segurament a una localització al costat de figures lleonines o d'algun monument amb lleons. A l'àmbit geogràfic de l'Imperi Romà, de fet, hi ha molta toponímia lleonina, però la majoria és en territori grec o hel·lenitzat, com per exemple les cinc ciutats *Leontopolis* (Λεοντόπολις) —vora el mar Negre a l'est de Sinope; a Isàuria; al nord d'Egipte; vora el curs alt de l'Eufrates; a Armènia—, o, al sud hel·lenitzat d'Itàlia, les ciutats sicilianes *Leon* (Λέων) i *Leontini* (Λεοντῖνοι), lloc de naixement del sofista Gòrgias. ¶ *Barrington Atlas* 27E3.

## 28. *lepus, -oris* (m) 'llebre'

[cast. *liebre* | angl. *hare* | gr. ó λαγώς]

*Lepus europæus* PALLAS

► No hi ha nom indoeuropeu reconstruïble de la llebre. ERNOUT i MEILLET (2001: 352 s.u.) li atribueixen un origen en alguna llengua mediterrània i esmenten un grec massaliota λεβηρίς 'llebre'. Per la seua banda, VARRÓ considerava que el llatí *lepus* provenia d'un zoònim grec antic: *Lepus, quod Siculi, ut Æolis quidam Græci, dicunt λέποριν* (VARRO *ling.* V 101; cf. semblantment en *rust.* III 12, 6) "La llebre s'anomena així perquè els sículs, com també algun grec eòlic, en diuen λέπορις". És a dir, la llebre no té etimologia clara, però sí que té unes característiques persistents (orelles llargues, velocitat, fecunditat) que poden propiciar motivacions i explicar-nos etimologies: l'**etologia** (observació d'unes característiques de l'animal) porta a una **etiologia** (motivació lingüística) que n'explica finalment l'**etimologia**.

► **VELOÇ I COVARDA LLEBRE ORELLUDA.** La llebre orelluda (VERG. *georg.* I 308: *auritus*, com § *asinus*) és coneguda per la *pernicitas* 'rapidesa, agilitat' (PHÆDR. I 9, 4), pel *celer pes* 'peu ràpid' (PHÆDR. *app.* 28, 1), és a dir, per ser *leuipes* 'de peu lleuger' (VARRO *rust.* III 12, 6), un adjectiu que per a algun antic (Luci ELI *apud* VARRONEM *ibidem*) era el motivador etimològic del zoònim *lepus*. Actualment, d'una persona àgil se'n diu que està *llebrenca* (JORDÀ 2014: 199), a Montaverner (La Vall d'Albaida), per exemple.

Com passava també amb § *ceruus*, llebre i conills són animals covards i fugissers per antonomàsia: *pavidus* 'poregós' (HOR. *epod.* 2, 35), *præda fugax* 'presa fugissera' (MART. I 48, 2); *In prætoriiis leones, in castris lepores* (SID. *epist.* V 7, 5) "Lleons en els pretoris, llebres en el campament"; *Leo a leporibus insultatur mortuus* (PVBL. SYR. 401 BOTHE) "El lleó, una vegada"

da mort, és insultat per les llebres”. cf. Δειλότερον δὲ λαγῶ Φρυγός (STRABO I 2, 30) “Més covard que una llebre frígia” —potser per la fama d’eunucs que tenien els frigis— o Λαγῶ βίον ἔζης (DEMOSTH. *coron.* 263, 5) “Vivies una vida de llebre”, és a dir, en constant por.

► **LEPIDVS LEPVS, O EL LEPOS DEL LEPVS.** Resulta curiosa la creença segons la qual qui menjava carn de llebre romania bell per set o nou dies: *Vulgus et gratiam corpori in VIII dies, friuolo quidem ioco, cui tamen aliqua debeat subesse causa in tanta persuasione* (PLIN. *nat.* XXVIII 260) “El poble també creu que [sc. menjant llebre] el cos es manté agraciat fins a nou dies, una superstició ben ximple, tot i que segurament hi ha d’haver alguna causa real quan la gent n’està tan convençuda”. MARCIAL (V 29) ja esmentava burlescament aquesta estesa creença: *Si quando leporem mittis mihi, Gellia, dicis:/ ‘Formosus septem, Marce, diebus eris.’/ Si non derides, si uerum, lux mea, narras,/ edisti numquam, Gellia, tu leporem* “Quan en alguna ocasió, Gèl·lia, m’envies una llebre, dius:/ ‘Estaràs formós, Marc, set dies.’/ Si és que no et burles de mi, si dius veritat, perla fina,/ tu mai t’has menjat una llebre, Gèl·lia!”. L’acostament etimològic entre *lepus* (*lepōris*) ‘llebre’ i *lepos* (*lepōris*) ‘gràcia, bellesa’ —sense cap relació, sembla— va afavorir, sens dubte, la formació d’aquesta creença. La llebre, a més, té, com el conill, la fama merescuda de molt prolífica (HOR. *serm.* II 4, 44: *fecunda*), i es creia que era hermafrodita (PLIN. *nat.* VIII 218–9), una creença que deu estar en relació amb la seua puntual capacitat de partenogènesi (MARIÑO 2014: 371).

► **LA LLEBRE, PRESA DE CACERA: ELS LEPORARIA.** La llebre —juntament amb el cérvol i el senglar— era una presa de cacera important per a grecs i romans —la seua carn es considerava d’una gran exquisidesa (MART. XIII 92)— i d’aquesta importància hi ha traces lingüístiques. És la



tòpica presa dels gossos de cacera (MART. I 22, 5: *Præda canum lepus est*). Segons conta VARRÓ (*rust.* III 3, 1–2), els romans podien tindre als seus masos rurals tres tipus de recintes per guardar-hi animals vius: *ornithones* per a ocells, *leporaria* per a llebres —en origen— i *piscinæ* per a peixos. Com el mateix autor comenta, els *leporaria* ja feia temps que denominaven vedats o closos no sols per a llebres sinó per a molts altres tipus de mamífers, fins i tot amb absència de llebres: *Leporaria te accipere uolo non ea quæ tritauī nostri dicebant, ubi soliti lepores sint, sed omnia sæpta, afficta uillæ quæ sunt et habent inclusa animalia, quæ pascantur* (VARRO *rust.* III 3, 2) “Per corral·ls de llebres (*leporaria*) has d’entendre no el que els nostres avantpassats entenien per tal —on solia haver-hi llebres— sinó tot tipus de clos annex al mas que continga animals perquè puguen pasturar-hi”. És a dir, que els *leporaria* van passar ben aviat a denominar, per metonímia, *uiuaria* ‘vivers, vedats’, però l’antonomàsia es va produir des de la concreta llebre, l’animal de cacera menor més freqüent. Aquesta importància de la llebre també es reflecteix en expressions figurades de referència venatòria, com *Aliis leporem excitare* (PETR. 131, 7; OV. *ars* III 662) “Alçar la llebre per a altres”, és a dir, preparar-la perquè la cace un altre: esforçar-se a fer una cosa de la qual acaben traient profit altres.

## ANTROPÒNIMS

¶ El *cognomen* diminutiu *Lepusclvs*. La inscripció cristiana de principis del segle v dC que adjuntem és l’únic testimoniatge segur de l’ús antroponímic de la llebre en llatí (a banda dels derivatius, § 4.3.). ¶ *LEPV·SCLVS LEO/ QVI VIXIT ANVM/ ET MENSIS VNDECI/ ET DIES DECE ET NOVE/ PERIT SEPTIMV KA/LENDAS AVGVSTAS/ ONORIO SEXIS AGVSTO* (I.C.V.R. VI 17252) “*Lepusclvs Leo/* que va viure un any/ i onze mesos/ i dèneu dies/ va morir set dies abans

de les calendes d'agost (26 de juliol)/ en el sisé consolat d'Honori August (404 dC)". ►  
Inscripció cristiana trobada a Roma, doblement zoonímica (*Llebreta Lleó*).

## ASTERÒNIMS

↳ *Lepus*, la constel·lació austral de la Llebre (*Lepus* = *Lep*); calc de l'asterònim grec Λαγώς. Els autors antics en donen essencialment dues explicacions: segons la primera, la llebre fou catasteritzada per Hermes —per la seua velocitat— i formaria part de l'escena del caçador Orió, en fugida del caçador gegant i el seu gos; és a dir, que es tractaria senzillament d'una escena venatòria sobre el cel. Una segona explicació més recent (ATHEN. IX 63 KAIBEL) contava que un xicot va introduir un parell de llebres a l'illa de Leros, perquè no n'hi havia; les llebres van començar a reproduir-se descontroladament fins al punt que es convertiren en plaga i provocaren una gran fam en menjar-se les collites. Aleshores els illencs van prendre la decisió d'expulsar les llebres de l'illa, i la llebre catasteritzada al cel seria un recordatori del fet que no hi ha res a la vida tan desitjable que no comporte més dolor que plaer al final. Hi ha un testimoni real de plaga de llebres a l'illa d'Astipalea —propera a Leros— durant el regnat d'Antígon Gònata (258–39 aC), coetani d'ERATÒSTENES, que bé pot haver constituït la base històrica d'aquesta segona explicació de l'origen de la constel·lació. || ER. *cat.* 34 & HYG. *astr.* II 33, III 32.

## ETÒNIMS

↳ *lepus*, terme afectiu. Com ja s'ha comentat a l'escoli, els romans, a més de considerar la carn de llebre una exquisidesa, veien una relació entre el zoònim *lepus* i *lepos*, o, com a mínim, jugaven amb la quasi total homofonia dels mots. A l'exemple de PLAUTE que citem, deu actuar també aquest doble sentit (CHEVALLIER 1995: 344), a més d'haver-hi una còmica

*congeries* plautina d'animals. || PLAVT. *Cas.* 138: el text es pot llegir en etònims de § *columba*.

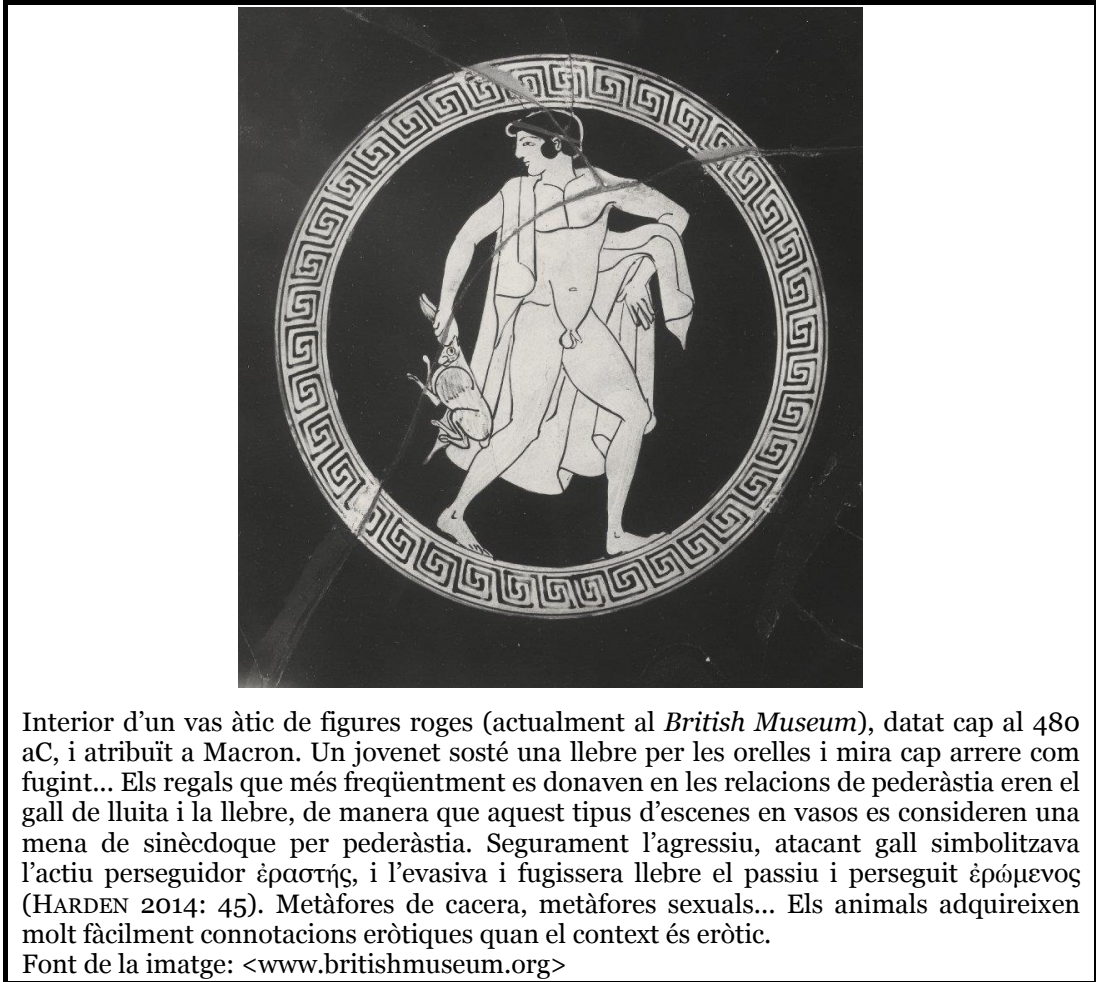
## NEOZOÒNIMS

ⓓ El mol·lusc marí *lepus [marinus]* —lit. *llebre de mar*— una espècie de mol·lusc sense closca del gènere *Aplysia* L. (especialment *A. depilans* GMELIN), molt indigest, capaç de provocar forts còlics i fins i tot la mort. Segurament, la motivació del nom prové d'una comparació entre les orelles de la llebre i els tentacles superiors del mol·lusc (però *cf.* l'opinió de PLINI). Probable calc del grec λαγώς ὁ θαλάττιος (PLVT. *mor.* 983F). || *Nec uenena cessant dira, ut in lepore, qui in Indico mari etiam tactu pestilens uomitum dissolutionemque stomachi protinus creat; in nostro offa informis, colore tantum lepori similis, in Indis et magnitudine et pilo, duriore tantum. Nec uiuus ibi capitur* (PLIN. *nat.* IX 155) “I no falten terribles verins, com en el cas de la llebre, que al mar Índic, fins i tot per contacte, provoca immediatament un vòmit pestilent i descomposició estomacal; al nostre mar és una massa informe, només semblant a la llebre pel color, mentre que la de l'Índic també és semblant a la llebre en grandària i pelatge, només que un poc més dur. I allí no se la captura viva”. ▶ *cf. ibid.* XXVIII 158; XXXII 70; 104.

## SOMATÒNIMS

ⓓ *lepus* ‘penis’, interpretable així en l'expressió proverbial que adduïm del *Satiricó*. *Lepus*, en principi, no tindria cap ús amb aquest sentit (= *mentula*), però la tendència a veure el membre masculí —molt més que el femení, per cert— com un animal va permetre PETRONI de donar a l'expressió un gir obscé (SCHMELING 2011: 501); en general el vocabulari de la cacera és molt apte per a expressions amb doble sentit eròtic (*cf.* OV. *ars* III 662). || «*Vides*» inquit «*Chrysis mea, uides, quod aiunt aliis leporem excitauit*» (PETR. 131, 7) “Veus, estimada Crísida, veus?, és el que diuen: he alçat la llebre [*sc.* el penis d'Encolpi?] per a altres”. ▶ Encolpi ha patit un sobtat atac d'impotència amb Circe. Crísi-

de el porta a una vella fetillera —la que parla en aquest fragment— que li fa l'encanteri perquè li retorne el vigor; just quan Encolpi recupera la trempera, la vella li fa aquest comentari a Crísida, en forma de frase feta, que adquireix matís eròtic contextual. Actualment, *alçar o moure la llebre*, la mateixa metàfora, significa “descobrir o fer evident una informació o una situació” (BLANCH & ESPOT 1999: 93).



Interior d'un vas àtic de figures roges (actualment al *British Museum*), datat cap al 480 aC, i atribuït a Macron. Un jovenet sosté una llebre per les orelles i mira cap arrere com fugint... Els regals que més freqüentment es donaven en les relacions de pederàstia eren el gall de lluita i la llebre, de manera que aquest tipus d'escenes en vasos es consideren una mena de sinècdoc per pederàstia. Segurament l'agressiu, atacant gall simbolitzava l'actiu perseguidor ἐραστής, i l'evasiva i fugissera llebre el passiu i perseguit ἐρώμενος (HARDEN 2014: 45). Metàfores de cacera, metàfores sexuals... Els animals adquireixen molt fàcilment connotacions eròtiques quan el context és eròtic.  
Font de la imatge: <[www.britishmuseum.org](http://www.britishmuseum.org)>

**29. *lupus*, -ī (m) ‘llop’ ¶ *lupa*, -æ (f) ‘lloba’**

[cast. *lobo* | angl. *wolf* | gr. ó λύκος]

*Canis lupus* L.

► Sobre l’etimologia del llatí *lupus* s’ha escrit molt i molt suggeridament (BONFANTE 1939, URÍA 1997, BALLESTER 2006b). Com a animal salvatge que és —i, en temps romans, present per tota Itàlia i Sicília, i molt especialment per les províncies del nord-oest (TOYNBEE 2013: 101)— el seu nom comú indoeuropeu és rastrejable per gran nombre de llengües, però alhora que s’hi detecta un origen comú, també s’hi constata un gran nombre de variants:

VARIANTS DE L'ARREL	FORMES
<i>lup-/ulp-/uulp-</i>	anglès <i>Wolf</i> ; danés <i>ulv</i> ; llatins <i>lupus</i> , <i>Vlpius</i> , <i>uulpes</i> ‘rabosa’.
<i>luc-/vlk-</i>	eslovac <i>vlk</i> ; eslovè <i>volk</i> ; grec λύκος; lituà <i>vilkas</i> ; polonès <i>wilk</i> .
<i>hirc-/hirp-</i>	llatí <i>hircus</i> ‘boc’, samnita <i>hirpus</i> .
<i>urc-</i>	persa antic <i>varka</i> , sànscrit <i>vṛka</i> .

El zoònim fa tota la pinta de ser essencialment de motivació onomatopeica imitativa de l’udol (una base *ul-/ur-*), ampliada per una oclusiva labial o gutural, que també dóna nom sonor a altres animals, com per exemple als ocells nocturns llatí *ulucus* ‘duc, mussol’ o sànscrit *úlūka* ‘òliba’ (BALLESTER 2006b: 198). Ara bé, l’existència de tantes variants del mateix nom indoeuropeu del llop es relaciona probablement amb metàtesis tabuístiques intencionades (BALLESTER 2006b: 191) aplicades als zoònims d’animals salvatges que són temuts (§ *lupus*, § *ursus*) o buscats en cacera (§ *ceruus*). Com que anomenar un animal pot equivaldre a invocar-lo, *trastocant* les lletres del nom, es vol evitar que es done per al·ludit si se l’anomena. Bona prova també d’aquest tabú del nom del llop és la possibilitat que el nom del déu itàlic *Faunus* —els sacerdots del qual eren els *Lu-*

*perci*, cf. escoli de § *hircus*— fóra en origen una denominació eufemística del llop: *el que afavoreix, el benèvol* (URÍA 1997: 146).

Dues són les grans línies motivacionals que en general se solen aduir per al zoònim *lupus*, i que són també combinables diacrònicament:

(a) **Motivació onomatopeica.** Anomenar el llop a partir del seu udol, representat sobretot pel segment potser més originari *ul-* (cf. castellà *ulular* o italià *urlare*).

(b) **Motivació cromàtica.** Anomenar el llop a partir del seu color grisenc o fins a blanc. En testimonis grecs o de temàtica grega, es posa en relació el grec λύκος ‘llop’ amb l’arrel de λευκός ‘brillant, clar’ o llatí *lux*, d’una manera, però, un poc enrevessada: *Prisci Græcorum primam lucem, quæ præcedit solis exortus, λύκην appellauerunt ἀπὸ τοῦ λευκοῦ [...] Neque minus Romani, ut pleraque alia ex Græco, ita et lucem uidentur a λύκῃ figurasse [...] Ipsos quoque λύκους a λύκῃ, id est a prima luce, appellatos quidem putant, quia hæ feræ maxime id tempus aptum rapiendo pecori obseruant* (MACR. *Sat.* I 17, 37–41) “Els grecs antics, a la primera llum que precedeix l’eixida del sol, l’anomenaren *lyke*, de *brillant* (λευκός). I també als romans, com en molts altres mots d’origen grec, els sembla que *lux* prové de *lyke* [...] Hi ha qui considera que els llops també són denominats *lýkoi* a partir de *lýkē*, ço és, ‘punta de dia’, perquè aquestes feres consideren sobretot aquest moment apte per a fer rapinya en el ramat”. Tot i que l’explicació no sembla molt creïble, sí que és versemblant que s’anomene el temible llop amb un epítet cromàtic que, a més, evita anomenar-lo directament: *el blanc, el grisenc*. En grec hi ha l’adjectivació πολιός ‘grisenc, blanc’ aplicada al llop (THEOCR. *id.* 11, 24); en ucraïnés un nom del llop és *сірий* ‘gris’ (ZELENIN 1989: 156) i en estonià un dels noms del llop és *vanahalljne* ‘vell gris’ (ZELENIN 1989: 157).

► **EL FAMOLENC LLOP FEROTGE: LA IMATGE DEL MAL ANIMAL.** Les adjectivacions i perífrasis per a referir-se al llop són abundantíssimes i molt negatives sempre: *avidus* ‘voraç’ (OV. *trist.* I 1, 78), *esuriens* ‘famolenc’ (*Stichus* 577, 605), *impiger raptor* ‘infatigable depredador’ i *improbis* ‘malvat’ (AVIAN. 42, vv. 5 i 12), *latro* ‘lladre’ (PHÆDR. I 1, 4), *pectus improbum* ‘caràcter malvat’ (PHÆDR. *app.* 19, 4), *rabidus* ‘rabiós’ (AVIAN. 1, 2), *uehemens* ‘agressiu’ i *dentibus acer* ‘de dents esmolades’ (HORACI *serm.* II 2, 27–8). Aquesta ferocitat explica que tinga Mart com a déu protector, i per això rep l’epítet *Martialis* (HOR. *carm.* I 17, 9) i *Martius* (VERG. *Æn.* IX 566). La imatge del llop famolenc per designar qui desitja ardorosament una cosa és molt freqüent en PLAUTE (*Capt.* 911; *Stich.* 577 i 605; *Trin.* 169). El llop és poderosament nociu fins i tot amb **la mirada**: es creia —i és una creença de gran extensió cronològica i geogràfica— que si un llop veia un humà abans que l’humà al llop, la persona perdia la veu (PLATO *resp.* 336d; VERG. *ecl.* 9, 53–4; IS. *or.* XII 2, 24). Aquesta creença, lligada a la lluïssor dels seus ulls de nit —com la cabra, com el gat— el vinculava fàcilment amb la capacitat de llançar mal d’ull (PLIN. *nat.* XI 151).

En definitiva, el llop és l’encarnació del perill mític, de la ferocitat, de la crueltat (OTTE 2012: 17): *Lupus est homo homini, non homo, quom qualis sit, non nouit* (PLAVT. *As.* 495) “L’home és un llop per a l’home, no un home, quan no coneix com és”, és a dir, en el context, d’una persona desconeguda cal fiar-se tan poc com del perillós llop. Una manera proverbial llatina de dir *estar entre dos perills igualment dolents*, la desenvolupa còmicament PLAUTE (*Cas.* 970–3): *Nunc ego inter sacrum saxumque sum nec quo fugiam scio./ Hac lupi, hac canes: lupina scæua fusti rem gerit./ Hercle opinor permutabor ego illuc nunc uerbum uetus./ hac ibo, caninam scæuam spero meliorem fore* “Ara jo [sc. el vell Lisídam] estic entre l’espasa i la paret [lit. *entre*

*l'altar i la pedra*] i no sé on fugir-me'n./ Per ací llops [*sc.* l'esclau Calí], per allà gosses [*sc.* la seua muller Clèustrata]: el mal presagi del llop actua amb un garrot./ Per Hèrcules, em pense que canviaré jo ara aquella vella dita:/ per ací aniré, espere que el presagi de la gossa serà millor". En aquesta vella dita (*cf.* semblantment HOR. *serm.* II 2, 64) se sobreentén que es parla figuradament des del punt de vista de les ovelles: una situació perillosa, en què s'ha d'elegir entre dues opcions igualment dolentes: l'enemic llop o el gos pastor. D'altra banda, i sense eixir del llatí però jugant amb el nom grec del llop, *Lycus*, aplicat al lenó del *Pænulus* de PLAUTE, heus ací una interessant reflexió plautina sobre el *nomen atque omen*: *Vosmet nunc facite coniecturam ceterum, / quid id sit hominis, cui Lyco nomen siet* (*Pæn.* 91–2) "Vosaltres, per la vostra banda, ja podeu ben suposar/ quin tipus de persona serà un home que té per nom Llop (*Lycus*)". Segons PLATÓ, en parlar de la metempsicosi al *Fedó* (81e–82b), les ànimes dels que han exercit injustícies (ἀδικία), tirania (τυραννίδες) i rapinyes (ἀρπαγαί) s'encarnaran en llops (λύκος).

L'animal més tòpicament contraposat al llop és l'ovella i el corderet: *Lupo agnum eripere postulant* (PLAVT. *Pæn.* 776) "Demanen d'arrabassar-li el corder al llop"; *Lupos apud ouis linquere* (PLAVT. *Pseud.* 140) "Deixar els llops al càrrec de les ovelles"; *Scelestas, ouem lupo commisisti* (TER. *Eun.* 832) "Criminal, has confiat l'ovella al llop!"; *Lupus ouium custos* (CIC. *Phil.* III 11) "El llop, vigilant de les ovelles"; *Nunc et ouis ultro fugiat lupo* (VERG. *ecl.* 8, 52) "Que ara, damunt, fuja el llop de les ovelles".

► **LVPA ROMANA.** En nombroses obres artístiques (TOYNBEE 2013: 100) es mostra la *lupa Romana* alletant els bessons Ròmul i Rem —la *lupa Romana* acaba esdevenint símbol de la *Roma Æterna*. En citem dos exemples numismàtics, els de primera i darrera datacions. La primera aparició



de la *lupa Romana* en moneda es documenta en el revers de didracmes d'argent encunyades entre 269 i 242 aC —sobretot al sud d'Itàlia acabat de sotmetre al poder romà— amb la llegenda *ROMANO* a l'exerg: Roma deixava així zoonímica i textualment clar qui eren els nous amos del sud d'Itàlia, de tanta influència grega. Una de les últimes aparicions numismàtiques de la *lupa Romana* es troba als medallons de bronze fets per Constantí el Gran cap al 330 dC, amb la llegenda *VRBS ROMA*.

## ANTROPÒNIMS

▷ Els cognomina *Lupus* i *Lupa*, i una gran quantitat de derivatius (§ 4.3.). La col·lecció epigràfica de CLAUSS/SLABY registra vora tres-centes inscripcions de *Lupus/a*, on predomina clarament el masculí *Lupus* sobre el femení *Lupa* (unes quaranta inscripcions). La cronologia és republicana, però sobretot imperial. Geogràficament s'hi detecta una molt lleugera predominança d'inscripcions a la província de Dalmàcia, potser no rellevant (28), i a la Hispània Tarraconense (24), a banda de la usual Roma (24). Unes vint-i-cinc inscripcions es refereixen de manera segura a soldats —i segurament en són més— *ergo* es pot afirmar que el *cognomen* té una certa presència entre militars; un fet comprensible, ja que el poder marcial del llop podia ser considerat transferible onomàsticament. En canvi, observem un mínim testimoniatge de cristians portadors del nom (però n'hi ha també: cf. més avall C.I.L. XIV 4054), un fet que possiblement mostra el rebuig d'un animal molt associat al poder romà —no com el lleó, animal preferit de l'onomàstica cristiana.

El cert és que, a banda d'aquestes predominances esmentades, hi ha exemples de totes les classes socials (lliures, lliberts, esclaus) i oficis amb aquest *cognomen*, i exemples de *tria nomina*, *duo nomina* i de *nomen* simple.

Heus ací unes quantes mostres concretes: *Gaius Seuius Lupus* (C.I.L. II 2559: arquitecte de *Brigantium*/ A Coruña), *Gaius Trebonius Lupus* (C.I.L. XI 103: soldat de la marina a Ravenna), *Clodia Lupa* (A.E. 1972, 300: esclava de Barcelona), *Faustus Lupus* (A.E. 1916, 40: sacerdot a *Thuburbo Maius*, al sud de Cartago), *Lucius Virius Lupus Iulianus* (C.I.L. VI 31774: pretor a Roma), *Lupus* (C.I.L. X 2625: esclau de *Puteoli*, a la Campània), un altre *Lupus* (C.I.L. III 5622: masover del Nòric), *Marcus Antonius Lupus* (C.I.L. X 3429: timoner de la flota de Missé), *Titus Ælius Lupus* (C.I.L. III 1213: cavaller romà, pontífex i duumvir a Dàcia) etc.

El cognomen *Lupus* l'han portat diversos cònsols: *Lucius Cornelius Lentulus Lupus* (156 aC), *Publius Rutilius Lupus* (90 aC), *Cornelius Lupus* (suff. 42 dC), *Publius Iulius Lupus* (suff. 98 dC), *Lucius Virius Lupus Iulianus* (232 dC) i *Virius Lupus* (278 dC). S'hi poden veure diverses *gentes* que empraren el cognomen: la gens *Cornelia*, la gens *Iulia*, la gens *Rutilia*, la gens *Viria*... Especialment la gens *Rutilia*, a la qual pertanyia també un *rhetor* de l'època de Tiberi, *Publius Rutilius Lupus*, i un prefecte d'Egipte entre els anys 113 i 117 dC *Marcus Rutilius Lupus*. || *D(IS) M(ANIBVS)/ LVPVS ANN(ORVM)/ XXXIII M(ENSIVM) II/ HIC SITVS EST VEIATA/ VXOR/ DVLCISSIMO/ SIT LVPO T(ERRA) L(EVIS)* (C.I.L. II 3638) “Consagrat als déus Manes./ *Lupus*, de trenta-quatre anys i dos mesos/ és ací soterrat. *Veiata*,/ la seua muller/. Per al dolçíssim/ *Lupus*, que siga la terra lleu”. ▶ Inscripció trobada a Xàtiva (antiga *Sætabis*, a la Tarraconense). || *D(IS) M(ANIBVS)/ LVP(A)E DEF(VNCTO)/ ANN(ORVM) XV/ DRACONT/ILLA MATER/ INFEL(IX) B(ENE) M(ERENTI) P(OSVIT)* (C.I.L. III 1925) “Consagrat als déus Manes./ Per al difunt *Lupa*/ de quinze anys./ *Dracont*/il-la sa mare/ infeliç, ho va posar per a ell que bé s'ho mereixia”. ▶ Inscripció trobada a l'actual població croata de Stobreč (antiga *Epetium*, a Dalmàcia). || *IVLIÆ LASCIVÆ/ ET IVLIÆ LVPÆ/ ANN(ORVM) XVIII IVLIA/ PANTHERA POS(VIT) SOR(ORI) ET MATR(I)* (C.I.L. III 2692) “Per a Júlia *Lasciva*/ i per a Júlia *Lupa*,/ de díhuit anys. Júlia/ *Panthera* ho va posar per a la seua germana i per a sa mare”. ▶ Inscripció trobada a l'actual ciutat croata Trogir (antiga *Tragurium*, a Dalmàcia). || *DEO SANCTO M/ARTI VENVSTINI/VS LVPVS VOTVM SOLVIT LIBENS MERITO* (C.I.L. VII

884) “Al sant déu M/art. Venusti/ni *Lupus*, va acomplir una promesa de bon grat i perquè s’ho mereixia”. ► Inscripció trobada al fort romà del mur d’Adrià situat a l’actual població del nord d’Anglaterra Castlesteads. || *D[IS] M[ANIBVS]/ IARONIÆ VER[E]/CVNDÆ PIENT[IS]/SIMÆ FILI VRS[VS]/ ET APER ET LVPV[S]/ MATRI BENE ME[REN]/TI VIXIT ANNIS/ XXXXI* (C.I.L. XI 1777) “Als déus Manes/ de Jarònia Verecunda/ afectuosíssima/, els seus fills *Vrsus*/ i *Aper* i *Lupus*/ a sa mare que bé s’ho mereix./ Va viure quaranta-un/ anys” ► Aquesta inscripció d’una família tan zoonímica es va trobar a l’actual Volterra (antiga *Volaterræ*, a Etrúria). || *SEXTO ACERRÆ LVPO/ DVLCISSIMO FI/LIO QVI VIXIT ANN/IS VII MENS VIII/ VRBANVS ET IVS/TINA PARENTES/ AMANTISSIMI* (C.I.L. XIV 4054) “[Aquesta inscripció la dediquen] al seu dolcíssim fill/ Sext Acerra *Lupus*,/ que va viure set/ anys i huit mesos,/ els seus pares/ Urbà i Justina/ amb molt d’amor” ► Inscripció cristiana a uns deu quilòmetres de Roma vora la *uia Nomentana*. Per a una inscripció relacionada amb aquesta, que es dedica a *Vrsus*, el germà d’aquest *Lupus*, també mort prematurament (cf. antropònims de § *ursus*). || *LVPÆ/ TADI HE/DISTI SER(VÆ)/ Q(VÆ) V(IXIT) A(NNOS) XVIII/ POS(VERVNT) SIB(I) VRSA SO/ROR ET THEMIS/ MATER* (A.E. 1978, 752) “Per a *Lupa*/ esclava de Tadi/ Hedistus,/ que va viure díhuit anys./ Ho van posar per a ells *Vrsa* la seua ger/mana i *Themis*/ sa mare”. ► Inscripció trobada a l’actual ciutat albanesa Durrës (antiga *Dyrrhachium*, a la província de Macedònia). El *cognomen* de l’amo de *Lupa* és *Hedistus*, transcripció del superlatiu ἡδίστος ‘el més dolç’ i també és grec el nom de la mare de *Lupa*: *Themis* (Θέμις). || *I(OVI) O(PTIMO) M(AXIMO) PIC/VS LVPV/S* (A.E. 1989, 378) “Per a Júpiter el millor i més gran. *Pi/cus Lupus*”. ► Inscripció trobada a la portuguesa Condeixa-a-Velha (antiga *Conimbriga*, a Lusitània). Resulten interessants aquests *duo nomina*, que contenen els dos animals potser més sagrats dels romans (totèmics?), consagrats a Mart: picot i llop. La lloba i el picot alimentaren els bessons Ròmul i Rem a la vora del Tíber (OV. *fast.* III 37–8). || *D(IS) M(ANIBVS)/ VRSÆ/ ANIMÆ IN/NOCENTIS/SIM(Æ) ANN(ORVM) XX/ STATIA LVPA/ MATER* (A.E. 1994, 1159) “Consagrat als déus Manes./ Per a *Vrsa*,/ per a la seua ànima in/nocentís/sima de vint anys./ Estàcia *Lupa*,/ sa mare”. ► Inscripció trobada a l’actual poble francès Lo Canet dei Mauras/ Le Cannet-des-Maures (antic *Forum Voconii*, a la Gàl·lia Narbonense). || *D(IS) M(ANIBVS)/ GN(ÆI) PETRONI/ LEONIS/ VIXIT ANN(OS)/ XXXV/ PETRONIA/ LVPA/ MATER FECIT* (Z.P.E. 62, 182) “Inscripció dedicada als déus Manes/ de Gneu Petroni/ *Leo*./ Va viure trenta-cinc/ anys./ Petrònia/ *Lupa*/ sa mare, la va manar fer”. ► Inscripció trobada a l’actual ciutat de Sestino (antiga *Sestinum*, a la Umbria).

Ⓓ El *nomen Vlpus*. La relació etimològica entre *lupus* i *Vlpus* ja va ser suggerida per BONFANTE (1939: 79–83), segons el qual una forma *\*ulpos* deu ser la manera umbra d’anomenar el llop. L’autor pren com a referència una inscripció que reproduïm més avall (C.I.L. XIII 8705), on s’esmenta un *Vlp(ius) Lupio*, marit d’una *Vlpia*; segons BONFANTE *Vlpus* seria a *\*ulpos* el que *Asinius* és a *Asinus* o *Porcius* a *Porcus*, és a dir, el nom del llop amb el sufix *-ius* propi de *nomina gentilicia*. Independentment de l’origen de la denominació, BALLESTER (2006b: 199) defén que probablement les denominacions més antigues del llop siguen les començades per *ulp-*, i que la llatina *lup-* seria més recent, una probable metàtesi intencionada.

La *gens Vlpia*, per la forma lingüística, té un probable origen oscumbre amb labialització, però és coneguda perquè uns quants membres de la *gens* anaren de colons romans a Hispània. El *nomen* té un testimoniatge molt vast a partir del segle I dC, i és especialment conegut per l’hispan d’Itàlica *Marcus Vlpus Traianus* (53–117 dC), posterior emperador Trajà (*Imperator Cæsar Nerua Traianus Diui Neruæ filius Augustus*) del 98 al 117 dC. || *D(IS) M(ANIBVS)/ M(ARCO) VLPIO VRSIONI/ FLAVIA FELIC(V)LA/ CONIVNX ET FILI(I)/ VRSIO ET REGILLA ET/ GLYPTVS B(ENE) M(ERENTI) F(ECERVNT)* (C.I.L. VI 29286) “Consagrat als déus Manes./ Per a Marc *Vlpus Vrsio*./ Flàvia *Felicula*/ la seua muller, i els seus fills/ *Vrsio* i *Regil-la* i/ *Gliptus*, ho feren per a ell que bé s’ho mereixia”. ➤ Inscripció de Roma, amb acumulacions zoonímiques. Potser fins i tot *Felicla* és un diminutiu sincopat (*Felicula*) de *feles/felis* ‘feli – gat’, una *gateta*. || *HERCVLI MA/GVSANO ET/ HÆVÆ VLPI(VS)/ LVPIO ET VL/PIA AMMAVA/ PRO NATIS/ V(OTVM) S(OLVERVNT) L(IBENTES) M(ERITO)* (C.I.L. XIII 8705) “Per a Hèrcules *Magusà* i/ per a *Heva*, *Vlpus/Lupio* i *Vlpia Ammava*/ per la salut dels seus fills/ van complir un vot de bon grat i amb motiu”. ➤ Inscripció trobada a l’actual ciutat alemanya d’Elten (Germània Inferior). Si les hipòtesis són correctes, un *Vlpus Lupio* seria una mena de redundant *Llopis Llobell*. *Hercules Magusanus/Magusenua* és la semiromanització d’un déu germànic guerrer, i *Hæua* és deessa germànica. || *D(IS) M(ANIBVS) S(ACRVM)/ VIPSANIÆ ATTICILLÆ/ ANN(ORVM) XXVIII/ M(ARCVS) VLPIVS AVG(VSTI) LIB(ERTVS) LVPVS VXORI* (A.E.

1990, 516) “Consagrat als déus Manes/ de Vipsània Aticil·la,/ de vint-i-huit anys./ Marc Vlpus Lupus, llibert d’August, per a la seua muller”. ► Inscripció trobada a l’actual Mérida (antiga *Emerita Augusta*, de Lusitània). Precisament la gens Vlpia era colonitzadora romana d’aquesta zona.

▷ *Vopiscus/a*, un antic *prænomen* d’època republicana, en cap època freqüent; en fou un poc més sovintejat l’ús de finals de República i Imperi com a *cognomen*. La inclusió de *Vopiscus* com a possible variant de *lupus* és una hipòtesi nostra. Una vegada establert que diverses arrels *lupines* conviuen en llatí (*lup-/ulp-*), i que també el nom llatí de la rabosa (*uolpes/ uulpes*) deu ser-ne una variant femenina —segons el conegut fenomen de *matrimoni lingüístic* entre animals de diferents espècies: en *lupus* i na *uulpes*, en *picus* i na *pica*, en gripau i na granota— no seria gens estrany que un *Vopiscus* provinguera d’un diminutiu o despectiu *\*uolpiscus* ‘llobet, llobell’, amb alteració fònica potser intencionada. Segons conta PLINI al testimoni que adduïm més avall, *uopiscus* era el nom comú que rebia el bessó supervivent quan l’altre moria en el ventre de la mare; potser, si la hipòtesi és correcta, aquesta denominació amaga la creença que el bessó supervivent havia, de fet, matat l’altre bessó, amb ferotgia pròpia de llop. El *cognomen Vopiscus* tal vegada prové d’aquest significat específic, o bé directament és una variant més dels noms del llop, amb un diminutiu atenuador —o despectiu— molt freqüent dels antropònims —i més encara, dels antropònims que contenen animals temuts.

El repertori epigràfic de CLAUSS/SLABY registra fins a huitanta-cinc inscripcions d’aquest *prænomen/ cognomen*. Dins de la seua raresa, fou emprat ocasionalment per la gens *Iulia*, on es troba un cònsol *Vopiscus Iulius Iulus* (473 aC), i ja com a *cognomen*, *Gaius Iulius L. F. Sextus Cæsar Strabo Vopiscus* (130–87 aC), famós orador i poeta, avantpassat de CÈSAR. Conserveu el nom de tres cònsols d’època imperial amb aquest *cognomen*: *Marcus*

*Malilius Vopiscus* (suff. 60 dC), *Lucius Pompeius Vopiscus* (suff. 69 dC, suff. 77 dC) i *Publius Manilius Vopiscus Vicinillianus* (114 dC). A més a més, el nom d'un dels escriptors de l'anomenada *Historia Augusta* era *Flavius Vopisc* (segle IV dC). || **Vopiscos** *appellabant e geminis qui retenti utero nascerentur altero interempto abortu* (PLIN. *nat.* VII 47) "Anomenaven *vopiscs* (llobets?) el bessó sobrevivent al ventre de la mare, mort l'altre per avortament". ► Una altra línia explicativa d'aquest cas, relacionada amb el poder intrínsec del nom, deu guardar relació amb un testimoni de ZELENNIN (1989: 241): «I Serbi, se in una famiglia muoiono dei figli, al neonato si dà il nome *Vuk* 'lupo': pensano che i bambini li mangi la strega, ma non avrà il coraggio di toccare un lupo». És a dir, donaven a l'infant el nom del llop com un talismà protector en una família on hi havia gran mortaldat infantil. Els noms lupins (*Vuka*, *Vukica*, *Vokoslava*, *Vukac*) eren cars als serbis, segons ZELENNIN (*ibidem*), i també eren explicats «allo scopo di ammansire il lupo mannaro che distrugge i bimbi neonati». || I(OVI) O(PTIMO) M(AXIMO)/ G(AIVS) LÆTOR[IVS]/ **VOPISCVS**/ V(OTVM) S(OLVIT) L(IBENS) M(ERITO) (C.I.L. V 4141) "En honor de Júpiter El Millor i Més Gran/ Gai Letori/ Vopisc/ ha complit un vot de bon grat i amb motiu". ► Inscripció trobada a l'actual Casati (antiga *Casatia*), a uns trenta quilòmetres al nord de Venècia.

## ESTRATÒNIMS

↳ El giny defensiu *lupus [ferreus]* 'ganxo [de ferro]'. Aquest ganxo o arpó, enganxat a cordes o pals, era especialment utilitzat pels defensors d'una muralla per agafar i desviar l'ariet atacant o fins i tot els enemics que intentaven escalar el mur per llançar-los-en (VEG. *mil.* IV 23). *Lupus ferreus*. Per a MCCARTNEY (1912: 51–2) la transferència tindria la mateixa motivació que els dos organònims *lupus*, és a dir, per la forma de la mandíbula del llop, més que per l'acció, ja que la capacitat d'enganxar és un resultat de la forma; a aquesta primària metàfora se sumen altres arguments etogràfics, com la proverbial *rapacitas* del llop, que afecta totes les metasèmies d'aquest animal. També s'hi dona, diríem, una associació etogràfica afegida, i és la proverbial antipatia entre llop i ovelles, representa-

da metafòricament pels dos ginys militars *lupus* i *aries*. En grec hi ha un giny semblant anomenat λύκοι ‘llops’ (PROCOP. *bell.* V 21, 19–20), però, com *onager*, seria un rar exemple de mot grec calcat al llatí amb l’ús estratònic (MCCARTNEY 1912: 52). El concepte ‘ganxo’, per comparacions parcials de forma (els ullals), troba motivació també en *canicula* (§ *canis*), § *coruus*, o, per ser punxegut, en el *murex* ‘múrex’ (§ *purpura*), que designa un garfi de ferro emprat com a mitjà de tortura per a presoners (GELL. VII 4, 4). || *Non subire, non scalas ferre ad muros præ incidentibus telis facile erat; etiam qui erexerant ad murum scalas, alii furcis ad id ipsum factis detrudebantur, in alios lupi superne ferrei iniecti ut in periculo essent ne suspensi in murum extraherentur* (LIV. XXVIII 3, 7) “No era fàcil ni pujar ni portar escales cap als murs a causa de la pluja de projectils; també, dels qui havien plantat escales al costat del mur, uns n’eren expulsats amb forques fetes per a això mateix, contra una altres es van llançar per sobre uns ganxos de ferro per posar-los en el perill de ser arrossegats contra el mur”. || *Habet ferreos harpagonas, quos lupos uocant* (VEG. *mil.* II 25, 6) “Té uns ganxos de ferro que anomenen llops”. || *Plures in modum forficis dentatum funibus inligant ferrum, quem lupum uocant, adprehensumque arietem aut euertunt aut ita suspendunt ut impetum non habet ferendi* (VEG. *mil.* IV 23) “Molts lliguen amb cordes un ferro dentat en forma de tisora, al qual anomenen llop, i agafant amb aquest giny l’ariet, el fan tombar o bé el deixen en suspensió de forma que no té impuls per colpejar”. || *Lupus, qui et canicula, ferreus harpax, quia, si quid in puteum decidit, rapit et extrahit; unde et nomen accepit* (IS. *or.* XX 15, 4) “Lupus, que també s’anomena gosseta (*canicula*), és un ganxo de ferro, perquè si alguna cosa cau dins d’un pou, l’enganxa i l’extrau; d’ací també ha rebut el nom”. ➤ Ací es pot veure un ús no militar de l’organònim *lupus*.

7D) Emblema *lupus*, una figura de llop emprada com a estendard de les legions romanes, segons únic testimoni de PLINI que adjuntem. També està testimoniada la *Lupa* —acompanyada pels bessons Ròmul i Rem, zodiacalment associats al signe Bessons pels romans— com a emblema per a les legions imperials següents (DANDO–COLLINS 2012: 127, 155, 163, 181): *Legio II Italica*, *Legio VI Ferrata*, *Legio VII Gemina* i *Legio IX Claudia*. || PLIN. *nat* X 16: el text es pot llegir en estratònims de § *aquila*.

## ETÒNIMS

▷ *lupus*, denomina un home ferotge i rabiós, com el llop. Els exemples de LIVI i VEL·LEI PATERCLE van referits per enemics dels romans —eqües, volscs, samnites— als llops romans. *cf.* les monedes encunyades per Roma durant el *bellum sociale* (91–87 aC), on es representava el llop i la llegenda ROMANO. El substantiu corresponent amb la sèrie \**uulp-*, en canvi, el *uolpio* (APVL. *ap.* 86) té tot un altre matís etogràfic relacionat amb l’astúcia de la rabosa: ‘murri, trapella, astut’. ∥ *Sic, inquam, ueteratorem, uetulum illum lupum/ Annibalem acceptum* (LVCIL. 826–7 MARX) “És així, dic, que l’espavilat, aquell vell llop/ Hanníbal va ser rebut”. ∥ *Arma cepere Æqui ac Volsci, simul quod persuaserant iis duces, cupidi prædarum, biennio ante dilectum indictum haberi non potuisse, abnuente iam plebe imperium: eo aduersus se non esse missos exercitus. Dissolui licentia militandi morem, nec pro communi iam patria Romam esse. Quicquid irarum simultatumque cum externis fuerit in ipsos uerti. Occæcatos lupos intestina rabie opprimendi occasionem esse* (LIV. III 66, 3–4) “Els eqües juntament amb els volscs van prendre les armes, alhora perquè els seus generals, cobejosos de botí, els havien convençut que, durant els dos anys anteriors, no s’havien pogut fer els reclutaments decretats, perquè la plebs rebutjava ja l’autoritat: per això, no s’havien enviat exèrcits contra ells; l’hàbit militar se’ls estava desfent en desídia, i Roma ja no valia com a pàtria comuna; tota la ira i les rivalitats que havien exercit amb els estrangers, ara s’havia girat contra ells mateixos; era l’ocasió perfecta per esclafar i vèncer aquells llops cegats per la ràbia intestinal”. ▶ L’any 446 aC —en el context general de les guerres dels eqües, volscs i sabins contra els romans— comença tranquil exteriorment però turbulent dins de Roma: segons la conservadora visió de LIVI, hi ha discòrdia civil provocada essencialment pels aldarulls que mouen els tribuns de la plebs a les assemblees, contra la noblesa. Els eqües i volscs, doncs, assabentats per rumors d’aquesta discòrdia i debilitat interna dels romans decideixen prendre les armes novament i comencen a devastar el territori llatí fins a les portes de Roma. Els romans són anomenats *lupi intestina rabie occæcati*, on hi ha el component etogràfic clar del llop rapaç, violent, rabiós, aplicat als depredadors romans, a més d’una possible insinuació del llop com a símbol dels romans també. ∥ *Pontius Telesinus, dux Samnitium, uir animi bellique fortissimus penitusque Romano nomini infestissimus [...] circumuolans ordines exercitus sui Telesinus dictitansque ades-*



*se Romanis ultimum diem uociferabatur eruendam delendamque urbem, adiiciens numquam defuturos raptores Italicæ libertatis lupos, nisi silua, in quam refugere solerent, esset excisa* (VELL. II 27, 1–2) “Ponç Telesí, general dels samnites, un home de caràcter molt fort, i molt fort en la guerra, i enemic aferrissadíssim de tot el que sonara a romà [...] movent-se al voltant de l'exèrcit anava dient que havia arribat el darrer dia per als romans i cridava que calia tirar avall i destruir la Ciutat, tot afegint que mai no faltarien llops rapinyaires de la llibertat itàlica, si no es tallava el bosc on solien refugiar-se”. ▶ *Raptores lupi*, amb tan típica adjectivació del llop, es refereix als romans. El context és l'any 82 aC, amb els darrers intents dels samnites de rebel·lió contra els romans, després de la Guerra Social (91–87 aC). Els samnites de Ponç Telesí foren finalment derrotats l'1 de novembre d'eixe any 82 aC a la nocturna Batalla de Porta Col·lina, per l'exèrcit de Sul·la.

▷ *lupa/ lupula/ lupatria* ‘prostituta, bagassa, marcolfa’. Curiosament, el femení *lupa* ‘prostituta’ està testimoniats textualment abans que el zoònim *lupa* ‘lloba’ —que, en principi, s’anomenava *lupus femina* (ENN. *ann.* 65 SKUTSCH). De tota manera, aquest estat precari de la documentació no pot fer dubtar sobre el significat zoonímic originari. D’aquest ús etogràfic de *lupa* deriven els noms llatins del bordell —*lupanar/ lupanarium/ lupariæ* (PLAVT. *Bacch.* 454; QVINT. *inst.* VII 3, 6)— emprats també etogràficament com un insult (CATVLL. 42, 13). Per altra banda, el fet que JUVENAL (6, 123) anomene *Lycisca* (grec ‘llobeta’) la disbauxada Messalina —sufixat com *Vopiscus* (cf. antropònims)— és una al·lusió clara a aquest sentit etogràfic de *lup[ul]a*.

Per quina raó els romans van anomenar *llobes* les prostitutes, no resta ben explicat. Com tants altres animals (cf. § 5), el llop també tenia la fama d’animal luxuriós. Potser una suma de voracitat i luxúria pot explicar aquesta denominació. En castellà hi ha diversos cànids en femení que serveixen per a denominar de manera insultant, si no sempre prostitutes, sí dones considerades molt lascives: *loba, perra, zorra*. || *Caue siris cum filia mea copulari hanc neque conspicerere. Iam tenes?/ In ædiculam istanc sorsum concludi uolo./ Diuortunt mores uirgini longe ac lupæ* (PLAVT. *Ep.* 400–3) “[Parla el vell Perifanes a un esclau:] Vés en

compte de no/ deixar que aquesta [sc. la lirista Acropolístide] s'ajunte amb la meua filla [sc. Telèstide], ni tan sols que la mire. Ho tens clar?/ Vull que estiga tancada en aquesta caseta, a la planta de dalt./ Són de lluny molt diferents els costums d'una donzella i els d'una lloba (*lupæ*). || *Ille qui semper secum scorta, semper exoletos, semper lupas duceret, tum neminem* (CIC. Mil. 55) "Ell [sc. Clodi] que sempre amb ell portava llobes (*lupas*), sempre bandarres, sempre llobes, llavors no portava ningú". || *Sunt qui Larentiam uolgato corpore lupam inter pastores uocatam putent; inde locum fabulæ ac miraculo datum* (LIV. I 4, 7) "Hi ha qui creu que els pastors anomenaven lloba Larència perquè prostituïa el seu cos; d'ací provindria la llegenda i el prodigi". ► MACROBI (*Sat.* I 10, 13) diu que Aca Larència era *nobilissimum id temporis scortum* "Una prostituta molt famosa en aquesta època". Segons aquestes versions, doncs, la *Lupa Romana* original ja no seria el zoònim sinó l'etònim. || *Ipsè nescit quid habeat, adeo saplutus est; sed hæc lupatria prouidet omnia, est ubi non putes* (PETR. 37, 6) "Ell mateix [sc. Trimalció] no sap ni què té, fins a tal punt és ricot; però aquesta llobassa [sc. Fortunata, la dona de Trimalció] ho preveu tot, és on menys t'ho esperes". ► La forma *lupatria* presenta sufixació grega (OPELT 1965: 87 n. 26), no estranya en un context tan hel·lenitzat com el dels lliberts del *Satiricó*; el sufix remet a paraules gregues amb significats semblants: *ἑταιρίστρια* 'cortesana', *πορνεύτρια* 'prostituta'. || «*Ain?*» inquit «*Vulpinaris, amasio, meque sponte asceam cruribus meis inlidere compellis? Sic inermem uix a lupulis conseruo Thessalis; hunc alitem factum ubi quæram, uidebo quando?*» (APVL. met. III 22) "Vols dir? —va dir [sc. Fòtide]— Rabosot, amant, que jo em pegue voluntàriament amb la destal contra les cames? Així desarmat, amb dificultat et preserve de les llobetes tessàlies; on buscaria o quan veuré aquest [sc. Luci], ara que s'ha convertit en ocell?". ► Interessant ací és l'acumulació d'etogràfics on s'associen la rabosa (*uulpinaris*) i la lloba (*lupula*). || *Λούπας γὰρ ἐκάλουν οἱ Λατῖνοι τῶν τε θηρίων τὰς λυκαίνας καὶ τῶν γυναικῶν τὰς ἑταιρούσας* (PLVT. Rom. 4, 4) "Perquè els llatins anomenaven llobes tant les femelles dels llops com les dones que es prostitueixen". || *Spurcæ lupæ* (MART. I 34, 8) "Llobes immundes"; *Vxor, lupa* (APVL. ap. 75) "La dona, una lloba"; *Perfidæ lupulæ* (APVL. met. V 11) "Unes llobetes pèrfides".

Ⓓ El verb *lupari* 'fer de barjaula, prostituir-se', un verb deponent denominatiu de l'anterior metasèmia *lupa*. El verb corresponent amb la sèrie \**uulp-*, també deponent, *uulpinari* (VARRO *Men.* 327 ASTBURY; APVL. met. III 22), té tot un altre matis etogràfic relacionat amb l'astúcia de la ra-

bosa: ‘servir-se d’ardits, comportar-se astutament’. || *LVPARI, ut scortari uel prostitui. Atta Aquis Caldis: cum meretrice/ nostro ornatu per uias lupantur* (ATTA *apud* NON. 193, 11–13 LINDSAY) “*Lupari*, com ‘fer de prostituta o prostituir-se’. Atta a la seua obra *Aigües Calentes*: amb una cortesana/ es prostitueixen pels carrers amb el nostre abillament”. || *Absterge lacrimas et diuos ture precemur/ consilium fassi, placeatne inpune luperis* (LVCIL. 206–7 MARX) “Torca’t les llàgrimes i preguem als déus amb encens/ després d’haver confessat el nostre propòsit, si permeten que et prostituïsqués impunement”.

## FITÒNIMS

► El llop és prou abundant en noms de plantes, sobretot en derivatius, consultables en § 4.10. Les motivacions d’aquests fitònims no són clares en molts casos, però unes quantes observacions s’hi poden fer. Hi abunden les plantes de gust amarg o àcid, com si per una mena de sinestèsia s’haguera posat en relació el llop i el gust amarg; segurament en algun cas hi ha una comparació de forma amb una part motivacionalment molt marcada del llop: les dents; algun cas, sens dubte, es deu explicar com una planta que servia contra els llops o era de profit per als llops.

Un tipus d’all anomenat *ulpicum*, potser precisament està motivant en les *dents* del llop la forma de les *dents* d’all; també són lupines les denominacions llatines del tramús o llobí (*lupinus/ lupinum, lupillus/ lupillum*), probablement per l’associació entre amargor i agudeses —els ullals del llop— que comentem tot seguit per a *lupus salictarius*, o senzillament per una metàfora dels ullals, o totes dues coses alhora.

▷ *lupus [salictarius]* —lit. *llop dels salzes*— probablement ‘llúpol’ (*Humulus lupulus* L.), també anomenat en llatí *lupulus*. L’adjectivació *salictarius* s’explica perquè creix als salzes en llocs humits. Segons ANDRÉ (1985: 148) la planta s’anomenaria *lupu[lu]s* per l’amargor i l’astringència —les bràctees contenen lupulina, una resina amarga. Es constata una associació psicològica —potser universal— entre allò agut i allò àcid (*cf.* l’arrel

*ac-* en llatí: *acer, acerbus, acutus* etc.), de manera que una planta amarga es pot posar en una mena de relació sinestèsica amb els esmolats ullals del llop. Segurament hi deu haver influït també la imatge de la pinya del llúp, que sembla formada per moltes dents conjuntes. || PLIN. *nat.* XXI 86.

↳ *lupa* ‘ricí’ (*Ricinus communis* L.), també anomenat *herba de les talpes* o *figuera del diable*. La lectura no és segura, ja que en algun manuscrit es pot llegir la variant *luta* (λούτα), però potser és novament l’amargor del ricí la que motivaria la denominació a partir del llop, com passa amb *lupus salictarius*. Tampoc cal oblidar una possible motivació en la *punxegositat* característica del fruit; el nom científic conté, de fet, un zoònim llatí, *ricinus* ‘paparra’ (ordre *Ixodida* LEACH), un aràcnid que motiva el nom de la planta per una comparació amb el fruit. || Ῥωμαίοι ρίκινουμ, οἱ δὲ λούπα (PSEUDO-DIOSC. *herb.* 4, 161) “Els romans [l’anomenen] *ricinus*, altres *lupa*”.

## NEOZOÒNIMS

↳ El peix *lupus* ‘llobarro, llobina’ (*Dicentrarchus labrax* L.), un peix de mar que també remunta rius. La metasèmia no es fa difícil d’entendre: el llobarro és molt voraç (COLVM. *rust.* VIII 17, 8) i ràpid (OV. *hal.* 112), a més de tindre un color grisenc semblant al del llop. Consideracions negatives a banda, era tingut en gran estima per la gastronomia romana, especialment el llobarro pescat al Tíber al seu pas per Roma (PLIN. *nat.* IX 169) o a la desembocadura del riu Timave (MART. XIII 89), a Ístria. En grec, hi havia un peix λύκος (HESYCH. *s.u.*), d’identificació poc segura, però presumiblement un peix voraç; el nom grec del llobarro era λάβραξ, com *Labrax* és el nom del voraç alcavot del *Rudens* de PLAUTE, que deu jugar alhora amb el mot llatí *labrum* ‘llavi’, de manera que a un romà el nom li sonaria «*Morrudo*, como si el macarra llevara de algún modo impresos en el rostro sus apetitos insaciables» (LÓPEZ LÓPEZ 1991: 109). || *Quid mihi negotii est*

*cum istis nugatoribus, quin potius potamus mulsum mixtum uino Græco, edimus **turdum** pinguem bonumque piscem, **lupum germanum** qui inter duos pontes captus fuit?* (TIT. 2, 12–15 MALCOVATI) “I a mi què se me’n dóna d’aquests ximplets? Per què no, millor, bevem vi emmelat barrejat amb vi grec, mengem un tord gras i un bon peix, un autèntic llobarro que va ser capturat entre els dos ponts [sc. del Tíber]?”. || *Non Philippus, cum ad Vmmidium hospitem Casini deuertisset et ei e tuo flumine **lupum piscem** formosum apposuisset atque ille gustasset et expuisset, dixit, ‘peream, ni piscem putauit esse’?* (VARRO *rust.* III 3, 9) “No és de veres que Filip, quan es va allotjar a casa del seu amfitrió Ummidi i li va haver servit a taula un formós llobarro pescat del teu riu, el va tastar i el va escopir, tot dient: *Que em mora si açò és un peix?*”. || *Postea præcipuam auctoritatem fuisse **lupo** et **asellis** Nepos Cornelius et Laberius poeta mimorum tradidere. **Luporum** laudatissimi qui appellantur lanati a candore mollitiaque carnis* (PLIN. *nat.* IX 61) “Després, segons han transmés Corneli Nepot i l’escriptor de mims Laberi, van gaudir de les major estima el llobarro i el lluç. Dels llobarros els més lloats són els qui s’anomenen *llanuts*, per la blancor i suavitat de la carn”. || *Lupi, quod **inproba uoracitate** alios persequantur [...] **Lupum**, ut dictum est, **auiditas** appellauit, piscem in captura **ingeniosum**: denique rete circumdatus fertur arenas arare cauda, atque ita conditus transire rete* (Is. *or.* XII 6, 5 i 24) “Els llobarros [sc. s’anomenen així] pel fet que persegueixen altres peixos amb una maligna voracitat [...] El llobarro, com s’ha dit, va motivar el nom en la seua avidesa; és un peix enginyós per escapolir-se dels pescadors: quan es veu envoltat per la xarxa, diuen que remou la sorra amb la cua i així amagat traspasa la xarxa”. || PLIN. *nat.* IX 169; COLVM. *rust.* VIII 16; MART. II 37, 2; XIII 89.

ⓓ L’aràcnid *lupus*, un tipus d’aranya que captura les preses botant sobre elles —com la taràntula— i no mitjançant teranyina. Aquesta agressivitat i voracitat deu estar en la base del neozoònim (GIL 1959: 49). Es tracta, sens dubte, d’un calc del grec λύκος (ARISTOT. *hist.* 623a2), una aranya verinosa que PLINI (*nat.* XXX 52) també copia en *lycos*, i que ha estat identificada diversament (BEAVIS 1988: 51) amb algun membre petit de la família *Lycosidæ* SUNDEVALL o amb la *Filistata insidiatrix* FORSKÅL. || PLIN. *nat.* XI 80.

ⓓ El mamífer *lupus ceruarius* —lit. *llop cerval*— probablement ‘linx’ (gènere *Lynx* KERR), anomenat també en llatí amb la còpia grega

*lynx*. L'epítet *ceruarius* probablement té un matis cromàtic ('marronós – clapat, tacat'), observable en fitònims com *ceruisca* i altres derivatius de *ceruus* (§ 4.10.); no se n'exclou tampoc una consideració etogràfica: *el llop que va darrere dels cérvols*. La mateixa motivació cerval es manté en una denominació nostrada del linx: gat cerval. || *Sunt in eo genere qui ceruari uocantur, qualem e Gallia in Pompei Magni harena spectatum diximus* (PLIN. *nat.* VIII 84) "Hi ha en aquesta espècie [sc. la dels llops] els que s'anomenen *cervals*, el mateix animal procedent de la Gàl·lia que hem dit que s'havia vist als jocs de Pompeu Magne". || *Insatiabilia animalium quibus a uentre protinus recto intestino transeunt cibi, ut lupis ceruariis* (PLIN. *nat.* XI 202) "Són insadollables aquells animals en els quals els aliments passen directament des de l'estómac a un intestí recte, com el cas dels llops cervals".

ⓓ L'equinoderm *lupellus* —lit. *llobell*— és algun tipus d'eriçó marí. La motivació d'aquest neozoònim es pot posar en relació amb els organònims derivats de *lupus*, que solen comportar la presència d'elements punxeguts. En llatí l'eriçó marí s'anomenava amb la còpia grega *echinus* (HOR. *serm.* II 4, 33) o bé amb el zoònim terrestre *ericius* 'eriçó' (IS. *or.* XII 6, 57), a sovint especificat com a *marinus*. || *Gloss.* III 186, 49 LOEWE & GOETZ.

## NOSÒNIMS

ⓓ *ulcus* 'úlcer, nafra – escorxada, pelada – furor uterí'. La inclusió del llatí *ulcus* com un possible nosònim derivat del llop, és una hipòtesi nostra que cal explicar. Per a ERNOUT i MEILLET (2001: 743–4 s. *ulcus*), *ulcus* seria un mot «no romà» i, com CHANTRAINE (2009: 324 s. ἔλκος), suggereixen una possible relació amb el grec ἔλκος 'ferida, úlcer' o el sànscrit *ārçah* 'hemorroides', sense endinsar-se més en la qüestió. D'altra banda, a l'entrada *ulciscor* 'venjar[-se]' d'ERNOUT i MEILLET (2001: 743), es considera que també és un mot «no romà» i que «la ressemblance avec irl. *olc* 'mauvais' a chance d'être fortuite. Peut-être tiré de *ulcus*, mais les sens

sont éloignés». Potser no està tan allunyat *ulcus* i *ulcisci*, si es té en compte tot el retrat del llop esbossat a l'escoli inicial, com una fera ferotge i cruel. La producció lèxica del llop ha d'haver estat enorme en temps pretèrits, i amb gran diversificació semàntica. ¿Com explicariem altrament que una expressió actual com *ser un temps de llops* signifiqui “ser un temps molt dolent” (BLANCH & ESPOT 1999: 95) o que un verb com *allobir*, d'etimologia en *lupus*, signifiqui “Llançar-se damunt d'algú amb molta ràbia o amb molt violència” (JORDÀ 2014: 26)?

Però anem a pams. Els arguments que fan plausible un *ulcus* relacionat amb el llop són essencialment de dues classes: tipològic nosonímic, és a dir, que s'insereix bé en la tendència a anomenar malalties amb zoònims, i més si es tracta del llop; i d'altra banda, de manera complementària, l'argument lingüístic i concretament morfològic.

Tipològicament no falten exemples d'afeccions que es manifesten a la pell —pelades, ulceracions etc.— i tenen noms de llop. És possible que l'associació del llop amb una gran voracitat també haja portat a considerar que una pelada a la pell, una excoriació, era resultat directe o indirecte de l'acció d'un llop. De fet, «en la medicina popular [el lobo] representa la comezón que provocan ciertas dolencias» (MARIÑO 2014: 279). Com es comenta més extensament en § 4.14., considerem nosònims en sentit ampli precisament totes aquelles *irregularitats inquietants* que es fan visibles sobre la pell; de fet, ISIDOR (*or.* IV 8, 19) inclou *ulcus* dins el capítol *De morbis qui in superficie corporis uidentur* “De les malalties que es manifesten a la superfície de la pell”, és a dir, que *ulcus* té consideració de *morbis*. En llengües actuals es troben exemples lupins de les mateixes manifestacions epidèmiques: castellà *lobado*, *lobanillo*, *lupia*, català *llúpia*, italià *lupa*, alemany *Wolf*. La motivació d'aquestes denominacions és ben probable que amague

alguna mena de creença en un *contagi*, atès que el llop és un animal carregat de tabú a les tradicions europees. Sembla que *lupus* era el terme emprat antigament per designar qualsevol malaltia de la pell d'evolució crònica i progressiva, habitualment ulcerosa. Al llenguatge mèdic actual hi ha diverses malalties de manifestació cutània anomenades a partir del llatí *lupus*: lupus discoide/ eritematós sistèmic/ pernio/ vulgar. Algun nosònim de significat semblant, com el castellà *gupia* i l'italià *golpe* —provinents possiblement del llatí *uulpes* 'rabosa'—, pot incloure's en aquest epígraf, atesa la vinculació tradicional entre el llop i la rabosa —mascle i femella en relació *matrimonial*— una vinculació confirmada per l'etimologia dels dos animals en les llengües indoeuropees.

En grec hi ha una possible pista d'aquesta animalització de les ulceracions. CHANTRAINE (2009: 418–9 s. θήρ) esmenta derivats del grec θήρ 'fera' que adquireixen directament sentit nosonímic: θηριώδης 'ple de bèsties salvatges' > com una bèstia > úlcera maligna'; θηριόομαι 'fer-se bèstia > estar infestat de bèsties > fer-se úlcera maligna'; θηρίωμα 'úlcera maligna'. És ben probable que en el cas grec l'animal *latent* en aquestes denominacions no siga un llop, sinó un altre campió dels nosònims, la serp, que és el significat específic més freqüent de θηρίον (cf. escoli de § *bestia*). Poc dubte hi ha que, si més no en grec, la ulceració de la pell s'interpreta en clau animal, com un atac d'una hiperonímica bèstia, o com una *bestialització* de la ferida.

Vists aquests exemples no resultaria estrany que el llatí *ulcus* remuntara a la mateixa arrel *\*ul[k]-/ \*lu[k]-* que ha servit per a formar la paraula *llop* en diverses llengües indoeuropees, com per exemple el grec λύκος o el sànscrit *vṛkaḥ*. De ser certa aquesta etimologia, el llatí conserva-



ria tres sèries derivades d'aquesta arrel onomatopeica \*ul- o \*lu- especialitzades en tres significats diferents:

(1) La sèrie \*lu[p]- hauria donat el nom tabuístic del llop o *lupus*, una forma labialitzada de probable origen oscoumbre.

(2) La sèrie \*ul[p]- hauria donat el nom llatí de la rabosa, *uulpes*, considerada *muller* del llop segons la ja comentada tradició d'establir matrimonis entre animals. Aquesta arrel s'hauria conservat amb el significat 'llop' en el *nomen* de probable origen oscoumbre *Vlpius*, i segurament també, segons proposta nostra, en el nom *Vopiscus*. Es troba també en el nom germànic del llop, com per exemple l'alemany o l'anglès *Wolf*.

(3) La sèrie \*ul[k]- s'hauria conservat només com un nosònim derivat del zoònim, indicant qualsevol pelada o ulceració de la pell: *ulcus*. Deu recolzar aquesta etimologia l'irlandès *olc*, procedent també d'aquesta arrel de *llop*, que ha derivat al significat de 'mal – perjudici' (BALLESTER 2006b: 180–1). Molt interessant és el testimoni següent de DIOSCÒRIDES (*med.* II 63): Ἀράχνη τὸ ζῷον, ὃ ὀλκὸν ἢ λύκον ἔνιοι καλοῦσιν “Aranya, l'animal que anomenen *holkós* o *llop* (*lýkos*)”. En aquest passatge no sols ja es parla d'un neozoònim —l'aranya que s'anomena *llop* (cf. neozoònims)— sinó que testimonia una probable variant grega de *λύκος* absolutament semblant a *ulcus* —o, per exemple, a eslové *volk* 'llop'— que és *ὀλκός*, amb aspiració potser provinent de \**wolkós*. Per a GIL (1959: 155), aquest nom està segurament relacionat amb *ἔλκω* 'arrossegar, maltractar, lacerar', com s'ha suggerit també per a *ἔλκος*.

En definitiva, considerem més que probable, per qüestions tipològiques, que *ulcus* remunte en última instància a una antiga arrel per a 'llop'; potser, de fet, és l'arrel llatina més antiga per a aquest animal, atès que la labialitzada *lupus* és pròpia de l'oscoumbre. I, pel que fa al verb *ul-*

*cisci*, considerem que sí que té relació amb *ulcus* però en el sentit zoonímic originari; una vegada vist l'escoli etogràfic inicial no resulta estrany que poguera existir un verb *ulcisci* '[lit. actuar com el llop?]' > comportar-se cruelment i venjativament'. Aquesta proposta de diferents arrels del llop coexistents en llatí, crearia un ventall polisemàntic de verbs d'origen lupí, tots deponents per alguna raó: *lupari* 'prostituir-se' (cf. etònims), *ulcisci* 'venjar-se' (PLAVT. *Amph.* 1043), i, de la variant *uulpes* 'rabosa', un *uulpinari* 'servir-se d'ardits, comportar-se astutament' (VARRO *Men.* 327 ASTBURY; APVL. *met.* III 22). || *Iam quasi ostreatum tergum ulceribus gestito/ propter amorem uestrum* (PLAVT. *Pæn.* 398) "Ja porte l'esquena viada com una ostra per les nafres/ per culpa del vostre amor". ► Sense comptar el possible zoònim *ulcus*, s'hi pot notar la imatgeria zoonímica plautina, quan empra l'adjectiu *ostreatus* per a descriure una textura rugosa i viada com la closca de l'ostra. || *Et garo ambusta recentia sanantur, si quis infundat ac non nominet garum. Contra canum quoque morsus prodest maximeque crocodili et ulceribus, quæ serpunt, aut sordidis* (PLIN. *nat.* XXXI 97) "També les cremades recents es curen amb *garum*, sempre que s'hi aplique sense esmentar-lo. Contra les mossegades de gos és bo, i sobretot les de cocodril, i per a les úlceres serpiginoses o les infectades" ► S'hi pot observar un tabú ben interessant del nom —no es pot esmentar el mot *garum* si es pretén que la cura faça efecte— i, d'altra banda, la manera zoonímica d'estendre's les ulceracions: *serpunt*, com un ofidi.

## ORGANÒNIMS

Ⓓ L'eina *lupi* o [*freni*] *lupati* o [*frena*] *lupata* 'frens dentats', un tipus de brida, emprada especialment per a ensinistrar cavalls indòmits, ja que a la part de la boca tenia una filera de *dents* metàl·liques punxegudes i dures, d'on la motivació del nom, segurament. Els testimonis fan pensar que la forma més habitual era l'adjectival, substantivada o no, *lupatus/ lupatum*, mentre que la substantiva *lupus* sembla més poètica. En tot cas, i és el que motivacionalment interessa, sembla que el llatí *lupatus*

hauria esdevingut una manera de dir *dentatus*, amb el matís afegit de les dents esmolades. || *Namque ante domandum/ ingentis tollent animos, prensique negabunt/ uerbera lenta pati et duris parere lupatis* (VERG. *georg.* III 206–8) “Perquè abans de ser ensinistrats [sc. els cavalls]/ prendran uns ànims insolents i si se’ls pren es negaran/ a patir els fuets flexibles i a obeir els durs frens”. || *Tempore paret equus lentis animosus habenis,/ et placido duros accipit ore lupos* (OV. *trist.* IV 6, 4) “Amb el temps, obeeix l’animós cavall les flexibles regnes/ i amb boca dòcil accepta els durs frens”. || *Ille diu campis fluviiisque et honore superbo/ gausus non colla iugo, non aspera præbet/ ora lupis* (STAT. *Ach.* I 279–81) “Aquell, havent gaudit molt de temps dels camps i dels rius i d’un honor superbiós/ no ofereix el coll al jou, no ofereix l’aspra/ boca als frens”. || *Lupati sunt freni asperrimi: dicti autem lupati a lupinis dentibus, qui inæquales sunt, unde etiam eorum morsus uehementer obest* (IS. *or.* XX 16, 2) “Els *lupati* són uns frens molt aspres; la motivació dels *lupati* és en les dents del llop, que són desiguals: per això el seu mos és fortament molest”.

⌚ L’eina *lupus*, una petita serra de mà. La motivació és, novament, la comparació de les dents esmolades del llop i les de la serra. || *Instrumenta uero hæc, quæ ruri necessaria sunt, paremus [...] lupos id est serrulas manubriatas minores maioresque ad mensuram cubiti, quibus facile est, quod per serram fieri non potest, resecano trunco arboris aut uitis interseri* (PALL. *agr.* I 42, 1–2) “Sobre les ferramentes dels llauradors. Preparem les ferramentes següents que són necessàries al camp: [...] *llops*, a saber, unes serretes amb mànec menors o majors fins a la mesura d’un colze, susceptibles d’introduir-se en el tronc d’un arbre o d’una vinya per a tallar-lo, cosa que amb una serra normal és impossible”.

## TOPÒNIMS

⌚ *lupanar/ lupanarium/ lupariæ* ‘prostíbul, lupanar’. *cf.* etònim § *lupa*.

**30. *merulus*, -ī (m) ¶ *merula*, -æ (f) ‘merla’**

[cast. *mirlo* | angl. *blackbird* | gr. ὁ κόκκυφος]

*Turdus merula* L.

► **NEGRENCA MERLA SOLITÀRIA.** VARRÓ (*ling.* IX 55) rebutja l'ús de la forma masculina *merulus*, malgrat que, com veurem tot seguit, estava també en ús com a antropònim i com a ictiònim; de tota manera és cert que la forma clàssica habitual és la femenina *merula*. ERNOUT i MEILLET (2001: 400 *s.u.*) no proposen cap etimologia per a aquest ornitònim, i es limiten a dir que és mot del vocabulari «occidental» (?); per als autors llatins, en canvi, la motivació del nom és clara i persistentment etogràfica: *Merula, quod mera, id est sola, uolitat* (VARRO *ling.* V 76) “La merla, perquè sol volar *mera*, és a dir, sola” (*cf.* semblantment també QVINT. *inst.* I 6, 38 i FEST 111, 12–3 LINDSAY). La merla, doncs, per als antics romans era la *solitarieta*, un comportament observable, de fet, en aquest ocell, i per tant, una etimologia acceptable motivacionalment, i més encara quan queda descartada la tan habitual motivació onomatopèica dels ornitònims.

El color tòpic n'és el negre (*Is. or.* XII 6, 5), i n'hi ha l'adjectiu cromàtic derivat *meruleus/alum* ‘negre [com una merla]’ (PLAVT. *Pæn.* 1289), de manera que una *merula alba* era una *rara avis* i com a tals eren exhibides en espectacles públics a Roma (VARRO *rust.* III 9, 17). El cant de la merla era tingut en bona consideració, i també se sabia de la capacitat que té d'imitar la parla humana (com § *coruus*, *cornix*, *pica*).

#### ANTROPÒNIMS

▷ Els *cognomina Merulus* (i *Merula*). El repertori epigràfic de CLAUSS/ SLABY en registra fins a quaranta-dues inscripcions, predominantment amb la forma femenina *Merula* (39), *cognomen* sobretot d'homes, però també amb exemples de dones. Una quarta part de les inscripcions

provenen geogràficament d'Aquitània, una dada que potser indica alguna mena de calc d'onomàstica local. Socialment hi ha un poc de tot: *Merula* (I.C.V.R. II 5233: cristiana de Roma), *Merula* (C.I.L. XI 3777: duumvir de l'etrusca *Veii*), *Publius Decimius Eros Merula* (C.I.L. XI 5400: un llibert metge cirurgià i oculista d'*Asisium* a la Umbria) etc. També coneixem el nom de tres còsols merulins: *Lucius Cornelius Merula* (193 aC), un altre *Lucius Cornelius Merula* (suff. 87 aC) i *Lucius Sempronius Merula Auspicatus* (suff. 121 dC). Era *cognomen* sovintejat de la gens *Cornelia*. La datació cronològica és, doncs, prou extensa (republicana i imperial), tot i no ser un *cognomen* d'una gran importància. || *MERVLVS INNO[CEN]/S FIDELIS VIXIT IN PA/CE ANNIS CII* (C.I.L. VIII 27759, 2–4) “*Merulus*, innocen/t, fidel, va viure en/ pau cent dos anys”. ➤ Inscripció cristiana trobada a l'actual localitat tunisiana d'Al Jamah (antiga *Zama Regia*, a la província d'Àfrica Proconsular). Com s'hi veu, malgrat l'oposició varroniana (cf. escoli) a la forma masculina *merulus*, en àmbit onomàstic es troba documentada. || *D(IS) M(ANIBVS)/ SALASIAE L(VCI) F(ILIAE) MERVLAE/ ANN(ORVM) XIII D(IERVVM) V/ PROH(IBITA?) DOLOR ET LACHRYMAE/ MERVLA MATER INFELICISS(IMA)/ SIBI IPSA ET SVIS O(MNIBVS) V(IVA) F(ECIT)/ NASCENTES MORIMVR FINISQVE AB ORIGINE PENDET* (C.I.L. XI 3273) “Per als déus Manes/ de Salàsia *Merula*, filla de Luci,/ de tretze anys i cinc dies/ Privada [de vida?], dolor i llàgrimes./ Al punt qu'hom naix comença de morir i el final depén de l'origen”. ➤ Inscripció trobada a l'actual Sutri (antiga *Sutrium*, a Etrúria). || *D(IS) M(ANIBVS)/ AVR(ELIVS) STILO BABO/NIS VIX(IT) AN(NOS) L H(IC) S(ITVS) E(ST)/ AVRELIA ZIZA ME/RVLAE MARITO/ ET AVR(ELIVS) AQVILINVS/ PATRI PISSIMO ET SI/BI VIVI FAC(IENDVM) CVR(AVERVNT)* (A.E. 1981, 733) “Per als déus Manes./ Aureli Estiló Ba/bó va viure cinquanta anys. Ací està soterrat./ Aurèlia Ziza a Mè/rula el seu marit/ i Aureli Aquilí/ per a son pare amorosíssim i per a/ ells mateixos, van encarregar-se de fer-ho”. ➤ Inscripció trobada a l'actual població kosovar de Gračanica/ Graçanicë (antiga *Vlpiana*, a la província de Mèsia Superior). En aquest cas, com passa amb els nostres cognoms també, el femení *Merula* era *cognomen* d'un home. Curiosament, la mateixa etimologia eslava del topònim Kosovo sembla relacionada amb el serbi *кoc* ‘merla’. Potser, doncs, un *cognomen* romà *Merula* en aquesta zona s'ha d'interpretar com un calc de llengua indígena, presumiblement eslava.

## NEOZOÒNIMS

Ἰ) El peix *merula* (*merulus*), segurament el tord negre (*Labrus merula* L.), també anomenat *grívia* o *tord roquer*; un peix de roca, de coloració fosca com la merla, per bé que OVIDI (*hal.* 114) adjectiva aquests peixos *uirentes* ‘verdejants’, és a dir, amb reflexos verdosos. Molt freqüentment associat a l’ictiònim també metasèmic *turdus* (PLIN. *nat.* IX 52). En grec hi ha el peix κόσσυφος (ATHEN. VII 117, 5 KAIBEL), probable model per a un calc llatí, i més, tractant-se d’un ictiònim. || *Melanurum, turdum merulamque umbramque marinam* (ENN. 28, 9 BLÄNSDORF) “L’oblada, el tord massot i el tord marí i el corball de roca”. ► És interessant l’agrupació en un sol vers de peixos relacionats també per una motivació cromàtica foscant: *melanurus* (lit. *cua negra*), *umbra* (lit. *ombra*). || *Ex similitudine terrestrium: ut [...] nigri meruli* (IS. *or.* XII 6, 5) “[Animals marins motivats] en la semblança amb els terrestres, com els tords negres”. ► L’ictiònim es registra sobretot en femení, però ací veiem la forma masculina d’ISIDOR.

## ORGANÒNIMS

Ἰ) El mecanisme *merula*, segons sembla un tipus de màquina hidràulica inventada pel grec Ctesibi (285–22 aC), que per la pressió de l’aigua produiria un so semblant al piulet de la merla. No s’exclou que també s’anomenara *merla* per constar de figuretes decoratives d’aquest ocell que es mourien o cantarien a un cert ritme, perquè hi ha constància de tals mecanismes tècnics que combinen l’ús pràctic amb el merament estètic —per exemple, figuretes d’ocellets amb efectes de moviment i so. En descriu diversos l’enginyer grec Filó de Bizanci, contemporani de Ctesibi, a l’obra Πνευματικά sobre dispositius que funcionen per pressió de l’aire o de l’aigua (CALLEBAT & FLEURY 1986: 168–9). || *Nec tamen hæc sola ratio Ctesibii fertur exquisita, sed etiam plures et uariis generibus ab eo liquore pressionibus coactæ spiritus efferre ab natura mutuatos effectus ostenduntur, uti merularum aquæ motu uoces* (VITR. X 7, 4) “I no sols es considera aquesta màquina [sc. elevadora d’aigua] un invent de Cte-

sibi, sinó també molts més i de diversos tipus, que, per la força de la pressió de l'aigua, emeten uns bufits manlevats als efectes de la natura, com les veus de les merles". ► Realement és dubtosa la interpretació tradicional del zoònim com un organònim: sembla que es tracta, senzillament, d'una comparació del so de la maquinària amb el cant de la merla.

## TOPÒNIMS

▷ *Merula*, un riu de Ligúria (actual Arosia). Es fa difícil establir si el nom té relació amb l'ornitònim, amb el qual és totalment homònim. L'arrel *mer-* està ben documentada al món cèltic com a arrel hidronímica (cf. *Mieres*, *Entremeras* etc.) i *-ul-* és possiblement un morfema diminutiu, molt freqüent en hidrònims. || PLIN. *nat.* III 48.

**31. *mīluus*, -ī (m) ¶ *mīlua*, -æ (f) ‘milà’**

[cast. *milano* | angl. *kite* | gr. ὄϊκτινος]

Gènere *Milvus*

► Sobre l’etimologia del zoònim ERNOUT i MEILLET (2001: 403 s. *mīluus*) no emeten cap hipòtesi. CAPPONI (1979: 338 s. *miluus*) recull diverses hipòtesis, entre les quals la més persistent és la de motivació cromàtica, que relaciona l’ornitònim amb el grec μέλας ‘negre’, però també amb el llatí *mullus* ‘roger, moll’ (*Mullus barbatus barbatus* L.), peix rogenic, com el calçat rogenic *mulleus*. Hi ha un cromatònim *miluinus/a/um* ‘color de milà’, amb què PLINI (*nat.* XXXVII 167) descriu el color roig viu mesclat de negre de la pedra *hieracitis* (< ἱέραξ ‘esparver’).

► **EL RAPAÇ MILÀ DE LLARG VOL.**

(a) És una de les imatges de la rapacitat: *avidus* ‘àvid’ (OV. *met.* II 719), *Rapacissima et famelica semper ales* (PLIN. *nat.* X 28) “Molt rapaç ocell i sempre famolenc”, *rapax* ‘rapaç’ (MART. IX 54, 10; AMM. XIV 4, 1), *raptor* ‘rapinyaire’ (PHÆDR. I 31, 5), *uolucris rapidissima* ‘ocell rapidíssim’ (OV. *met.* II 716). La fam perenne del milà era proverbial.

Altres imatges animals de la rapacitat i la depredació, de potencial ús etogràfic, es troben, per exemple, entre els ocells, en *accipiter* ‘esparver, xoriguer etc.’ (Gènere *Falco* L.) molt freqüentment (PLAVT. *Persa* 409; TER. *Phorm.* 330–1; OV. *ars* II 148, 363; *met.* XI 266; XI 344–5; APVL. *Plat.* 2, 15), i per descomptat, en § *aquila*, § *coruus* i § *uultur*. També el *polypus* ‘polp’, amb els seus braços capaços d’agafar-ho tot, servia per a encarnar etogràficament la rapacitat (PLAVT. *Aul.* 198).

(b) Té **capacitat de fer grans distàncies volant**. Aquesta capacitat genera imatges molt gràfiques; per exemple, el llibert Hèrmeros (PETR. 37, 8), per a explicar a l’encuriosit Encolpi que Trimalció és molt ric i que té grans extensions de terres —i s’hi suma l’insult que posteriorment adreça



Trimalció a la seua muller Fortunata: *milua!* (PETR. 75, 6)— utilitza la imatge següent: *Ipse Trimalchio fundos habet, quantum milui uolant* “El mateix Trimalció té propietats d’una extensió com la que volen els milans”. A eixe mateix sentit semblen apuntar aquests dos versos de PERSI (4, 26–7): *Quæsieris «Nostin Vettidi prædia?» «Cuius?»/ «Diues arat Curibus quantum non miluus errat»* “Vols saber si conec les possessions de Vatidi? De qui?/ D’un ric que treballa una extensió de terra a Cures que ni un milà és capaç de sobrevolar-la”. I un tercer exemple, en el mateix sentit: *Dic, passer, cui tot montis, tot prædia seruas/ Apula, tot miluos intra tua pascua lassas?* (IVVEN. 9, 55) “Digues, teuladí, per a qui reserves tantes muntanyes, tantes possessions/ d’Apúlia, fatigues tants milans dins de les teues pastures?”. No sols té el milà fama de vol llarg, sinó també de vida llarga, com § *aquila*, § *uultur* o *graculus* ‘gralla’: *Viuit edax uultur ducensque per aera gyros/ miluus et pluuiæ graculus auctor aquæ* (OV. *am.* II 6, 33–4) “Viu [molt de temps] el voltor voraç i el que fa giragonses aèries,/ el milà, i la gralla causant de la pluja”.

(c) Com § *aquila* (o *lynx*), el milà té fama de **bona vista**, i *miluini oculi* ‘ulls de milà’ (APVL. *met.* VI 27) es pot entendre com a metàfora d’ulls escrutadors que tot ho veuen.

(d) El milà és **enemic proverbial del colom** (PHÆDR. I 31), i per això fan parella poètica habitual en ἀδύνατα (HOR. *epod.* 16, 31).

## ANTROPÒNIMS

∅ El *cognomen Miluos*. En conservem només un testimoniatge, i molt insegur, per l’estat fragmentari de la inscripció, en la qual s’endevina un MILV o ILV. Al repertori epigràfic de CLAUSS/ SLABY s’hi interpreta la lectura LVCIVS MATRINIVS MILVVO. ∥ LVCIVS MATRINIVS MILVOS (C.I.L. XI 3254, II, 11) ► El nom apareix en una inscripció llarga trobada a l’actual Sutri (*Sutrium*, a Etrúria),

amb una llista de *pontifices*. El *pontifex* següent de la llista, curiosament, és també un zoonímic *LVCIVS PONTIVS AQVILA*.

## ASTERÒNIMS

∞ *Miluus* és una constel·lació no identificada, esmentada només per OVIDI (*fast.* III 793–4), propera a l'Óssa Major. Segons THOMPSON (1966: 120) es refereix a la constel·lació del Cigne (*cf.* asterònims en § *avis*), però admet que la cosa no és gens segura.

## ETÒNIMS

∞ *miluus/a* 'rapaç, voraç, harpia', insult comprensible si veiem les característiques atribuïdes al milà de l'escoli inicial. Així s'entén bé l'adjectiu *miluinus/a/um* 'propi del milà > rapaç, voraç – de vista aguda' en diverses expressions: *Mulier, quæ mulier, miluinum genus* (PETR. 42, 6) "Les dones, com a gènere, són unes harpies"; *An tu inuenire postulas quemquam coquom/ nisi miluinis aut aquilinis unguis?* (PLAVT. *Pseud.* 851–2) "Però és que vols dir que és possible trobar un cuiner/ que no tinga urpes de milà o d'àguila?", és a dir, lladregot del que pot; *miluina* [*sc. fames*] (PLAVT. *Men.* 212; *Aul.* 316) 'una [fam voraç] de milà' (*cf.* la interessant denominació grega d'aquest concepte, βουλιμία, que literalment significa 'fam de bou', on l'animal és utilitzat preverbialment amb el significat 'gran, enorme', com s'ha explicat a l'escoli de § *bos*), que ara diríem *fam canina* (ARTIGAS 2012: 59). ∥ *Tene sis me arte, mea uoluptas; male ego metuo miluos,/ mala illa bestia est, ne forte me auferat pullum tuom* (PLAVT. *Pæn.* 1292–3) "[La cortesana Adelfàsia al seu estimat Agoràstocles:] Sostín-me estretament, estimat; mala por tinc jo dels milans [*sc.* el soldat Antamènides],/ aquell és una mala bèstia, no siga que se m'emporte a mi, el teu pollet". ∥ *Non est dignus quem in oculis feram? sed Fortunata uetat. Ita tibi uidetur, fulcipedia? suadeo bonum tuum concoquas, milua, et me non facias ringentem, amasiuncula: alioquin experieris cerebrum meum* (PETR. 75, 6) "[Trimalció:] No es mereix que [*sc.* l'esclau amat de Trimal-

ció] siga la nineta dels meus ulls? Però Fortunata m'ho prohibeix. Així et sembla, refer-mapeus? T'aconselle que digerisques el teu propi bé [sc. ocupa't de les teues coses], milana! [sc. Fortunata], i no em faces ensenyar les dents, estimadeta: altrament patiràs la meua ira".

## NEOZOÒNIMS

7D El peix *miluus*, potser l'orenyola (*Cheilopogon heterurus* RAFINESQUE), un peix volador de mar (cf. § *hirundo*), de coloració fosca com el milà. Aquesta metasèmia també es troba en la forma *miluago* (IS. or. XII 6, 36), un peix que quan se'l veu volant fora de l'aigua indica que hi haurà un canvi d'oratge. L'ictiònim *miluus* és un calc probable de l'ictiònim grec ἰκτῖνος, conservat en la còpia llatina *ictinus* (PLIN. nat. XXXII 149). || *Nam gaudent pelago quales scombrique bouesque, / hippuri celeres et nigro tergore milui* (OV. hal. 94-5) "Perquè gaudeixen de la mar peixos com les cavalles i els rêmols/ les ràpides carpes i les oranyoles de negra esquena". || HOR. *epist.* I 16, 51.

### 32. *mūs, mūris* (m) ‘ratolí – (rata)’

[cast. *ratón* – (*rata*) | angl. *mouse* – (*rat*) | gr. ó μῦς]

Família *Muridæ* (sobretot *Mus musculus* L.) – (Gènere *Rattus* L.)

► **MÚLTIPLE MUS.** El zoònim *mus*, present en moltes llengües indoeuropees, dóna nom en primer lloc a diversos tipus de ratolins, i no tant a les rates, que no van ser introduïdes a Europa fins a l’edat mitjana (CHANTRAINE 2009: 697 s. μῦς). De tot el repertori zoonímic estudiat, *mus* i *bos* són els animals que més neozoònims presenten —en comptabilitzem fins a set de cadascun— com es veurà als corresponents apartats. Aquesta gran capacitat metasèmica ha de tindre alguna explicació, segurament atribuïble, en part, a la consideració com a animal menut per antonomàsia, enfront del gran bou. Però sospitem que hi ha alguna causa més, a saber, que es tracta d’una d’eixes arrels de gran extensió mundial amb tota la traça de significar ‘menut’. Efectivament, hi ha una arrel *mu-* que denomina insectes i animals menuts, en llengües indoeuropees i no indoeuropees: albanés *müzë* ‘mosquit’, antic alt alemany *mucka*, armeni *mun* ‘mosquit’, basc *mumu* ‘insecte’, grec μῦα ‘mosca’, japonés *mushi* ‘insecte’, llatí *musca* (també *murex?*), polonés *mucha* ‘mosca’ etc.

#### ► L’ESPAVILAT I RÀPID RATOLINET ROSEGADOR I MOLEST.

(a) La petitesa —i, en contrast, l’astúcia— del ratolí és font freqüent d’imatges: és *exiguus* ‘exigu’ (VERG. *georg.* I 181), *paruus* ‘menut’ (AVIAN. 31, 1: on s’oposa a *l’ingens taurus*), *pusillus* ‘xicotet’ (PLAVT. *Truc.* 868), *ridiculus* (HOR. *ars* 139) i té *calliditas* ‘astúcia’ (AVIAN. 31, 8); *Cogitato, mus pusillus quam sit sapiens bestia, / ætatem qui non cubili uni umquam committit suam* (PLAVT. *Truc.* 868–9) “Pensa quina bèstia més sàvia és el xicotiniu ratolí/, que no confia la seua vida a un únic cau”; *Parturiunt montes, nascetur ridiculus mus* (HOR. *ars* 139) “Es posen de part les muntanyes, naixerà un ratolí ridícul”, és a dir, es prometia una cosa molt gran i important, i al

final no n'ha eixit pràcticament res. La petitesa del ratolí l'igualava a altres animals que simbolitzen la poca cosa, el no res, la criatura insignificant però molesta, com el *cimex* 'xinxa' (CATVLL. 23, 1–2), el *culex* 'mosquit' (PLAVT. *Cas.* 239) o la *musca* 'mosca' (PETR. 42, 4); i per això quan en un lloc no queden ni ratolins, és que no queda res: *Non solum inquilini sed mures etiam migrauerunt* (CIC. *ad Att.* XIV 9, 1) "No sols els inquilins, sinó fins i tot els ratolins se n'han fugit". El seu hàbitat més habitual i molest per als humans són les cases: *incolæ domuum* (PLIN. *nat.* VIII 221). Són *ueloces* 'ràpids' (PHÆDR. IV 2, 11).

(b) Té *mordax rostrum* 'musell rosegador' (AVIAN. 31, 3), i precisament per aquesta capacitat rosegadora el ratolí formava part de remeis mèdics *homeopàtics* per a malalties relacionades amb les dents, la digestió etc. —una creença relacionada amb la contarella del *ratoncito Pérez*, per cert. Els ratolins són molests i paràsits: *molesti* (PHÆDR. I 22, 3); *Quasi mures semper edimus alienum cibum* (PLAVT. *Capt.* 77) "Com ratolins, sempre mengem el menjar d'altres".

## ANTROPÒNIMS

↳ *Cognomen Mus*, i nombrosos derivats segurs i probables (§ 4.3.). Aquest *cognomen* no té gran testimoniatge, però és antic i republicà; era especialment conegut entre els romans per la *gens Decia*, i en concret per *Publius Decius Mus* i els seus il·lustres descendents. Aquest senyor ja havia destacat durant la Primera Guerra Samnita (343–1 aC), on va servir a les ordres del lleugerament zoonímic *Marcus Valerius Coruus Aruina*. La fama li ve, però, de l'any del seu consolat, el 340 aC, a l'anomenada Batalla del Vesuvi contra els llatins; ell i el seu cònsol col·lega Titus Manli Torquat havien tingut un somni en què se'ls advertia que guanyaria l'exèrcit el general del qual voluntàriament es sacrificaria als déus Manes i a la Terra; els

dos cònsols decidiren fer aquesta autoimmolació si defallia alguna de les ales de l'exèrcit. Deci Mus, en veure que efectivament defallia una part del seu exèrcit, va demanar al pontífex màxim que realitzara el ritual de la *deuotio*, després del qual, es va llançar sol i a cavall contra l'exèrcit enemic; gràcies a aquest autosacrifici l'exèrcit romà s'hauria recuperat d'ànims i hauria acabat vençant els llatins. Aquests *Decii Mures* són cònsols durant tres generacions: *Publius Decius Mus* pare (340 aC), *Publius Decius Mus* fill (312 aC, 308 aC i 297 aC) i *Publius Decius Mus* nét (279 aC). || LIV. VIII 9–10.

## ESTRATÒNIMS

▷ El giny defensiu *musculus*, una mena de mantellet o galeria mòbil emprada en els setges, per cobrir i protegir els sapadors quan s'aproximaven a les fortificacions enemigues. MCCARTNEY (1912: 28–9) considera que la motivació és des del rosegador *mus*, especialment perquè el verb que s'utilitza per al desplaçament d'aquest giny defensiu és *reperere/reptare* 'arrossegar-se, reptar', el mateix verb que designa el moviment dels rosegadors; cf. VARRO *rust.* III 7, 3: *ne mus aut lacerta qua adreperere ad columbaria possit* "per tal que cap ratolí ni llargardaix pugui reptar fins al colomar". Per descomptat, també s'hi pot haver afegit la capacitat rosegadora i destructiva dels múrids.

VEGECI (*mil.* IV 16), per la seua banda, considera que la motivació del nom és en el peix *mūsculus* (cf. neozoònims), cosa ben poc probable, perquè la història que ell relata no sona popular i sí cosa de naturalistes. MCCARTNEY sembla encertat, però també hi pot haver influït la metasèmia *musculus* 'musclo', per les connotacions de protecció que tenen els animals amb closca (cf. § *testudo* i el mapa motivacional de § 5). || *Vercingetorix ex arce Alesiae suos conspicatus ex oppido egreditur; a castris longurios, musculos, falces reliqua que eruptionis causa parauerat profert* (CÆS. *Gall.* VII 84, 1) "Vercingètorix, havent albirat els

seus des de la ciutadella d'Alèsia, ix de la plaça forta; porta davant del campament les perxes, els *ratolins*, les falces murals i tota la resta d'aparells que havia preparat per a la seua eixida". ► *cf.* CÆS. *ciu.* II 10, 1; III 80, 5. || *Interim munitiones cotidie operibus augentur atque omnes oppidi partes quæ minus esse firmæ uidentur, testudinibus ac musculis aptantur; ex ædificiis autem per foramina in proxima ædificia arietes immittuntur* (bell. Alex. 1, 2) "Mentrestant, les fortificacions creixen diàriament amb les obres i totes les parts de la ciutadella que semblaven menys fermes, amb tortugues i ratolins s'equipen; d'altra banda, des dels edificis per forats es claven ariets dins dels edificis veïns". || **Musculos** *dicunt minores machinas, quibus protecti bellatores sudatum auferunt ciuitatis; fossatum etiam adportatis lapidibus lignis ac terra non solum complent sed etiam solidant, ut turres ambulatoriæ sine impedimento iungantur ad murum. Vocantur autem a marinis beluis musculi; nam quemadmodum illi, cum minores sint, tamen ballenis auxilium adminiculumque iugiter exhibent, ita istæ machinæ breuiiores uel deputatæ turribus magnis aduentui illarum parant uiam itineraque præmuniunt* (VEG. *mil.* IV 16) "Anomenen *ratolins* uns ginys menuts, a recer dels quals els soldats eliminen la palissada de la ciutat; i també no sols omplim sinó que també consoliden el fossat portant-hi pedres, trossos de fusta o terra, de manera que puguen les torres mòbils arribar fins a peu de mur sense obstacles. Els *ratolinets* (*musculi*) motiven el nom en les criatures marines, perquè de la mateixa manera que aquests peixos, tot i ser més xicotets, ajuden les balenes i contínuament els serveixen de suport, també aquests petits ginys assignades a les grans torres preparen el camí per a la seua arribada, i els cobreixen el recorregut". ► *cf.* *neozoònim mūsculus*, per a aquesta explicació inversemblant relacionada amb la balena. || **Musculus cuniculo** *similis fit, quo murus perfoditur; ex quo et appellatus, quasi murusculus* (Is. *or.* XVIII 11, 4) "El [giny militar] *musculus* és semblant al conill (túnel, galeria subterrània) amb el qual es perfora el mur; d'on també li ve el nom, com si diguérem *muret* (*murusculus*)". ► Tant en aquest exemple com en el de VEGECI es pot apreciar un intent de relacionar *mus* amb *murus*, que, en principi, no tenen cap relació etimològica.

## ETÒNIMS

Ⓓ *mus* 'ratolí', terme de menyspreu, amb el sentit de *xicotet*, *poca cosa*, *miserable*, *brut*. || *Recte, uidebo te in publicum, mus, immo terræ tuber* (PETR. 58, 4) "[El llibert Hèrmeros a Gitó:] Correcte, ja ens veurem tu i jo al carrer, rata!, o millor encara: tòfona!".

$\mathcal{D}$  *mus* ‘ratolí’, terme afectiu. El que és menut pot ser alhora menyspreat (cf. etònim anterior) o precisament, per menut, convertir-se en terme afectuós.  $\parallel$  *Nam cum me murem, cum me tua lumina dicis,/ horis me refici uix puto posse decem* (MART. XI 29, 3–4) “Perquè quan em dius *ratolí*, quan em dius *nina dels teus ulls*,/ tarde quasi deu hores a recuperar-me”.

$\mathcal{D}$  *musculus* ‘persona tafanera o curiosa’. La vivacitat i quasi omnipresència dels ratolins per tots els racons, la capacitat de rosegar-ho tot, poden haver motivat aquesta metasèmia.  $\parallel$  *Versus quos mihi miseras remis tibi per Victorinum nostrum atque ita remis: chartam diligenter lino transui et ita linum obsignavi, ne musculus iste aliquid aliqua rimari possit. Nam mihi ipse de tuis hexametris numquam quicquam impertiuit, ita est malus ac malitiosus* (FRONTO *epist. ad Cæs.* II 2, 6) “Els versos que m’havies enviat te’ls he reenviats a través del nostre estimat Victori, i te’ls he reenviat de la manera següent: he cosit el papir amb cordill i l’he segellat així amb cordill per tal que el ratolí eixe no pugua escorcollar-ho. Perquè ell a mi no em va fer partícip mai dels teus hexàmetres, així és de dolent i maliciós”.

## NEOZOÒNIMS

$\mathcal{D}$  El mol·lusc *mus/ mŭsculus* ‘clòtxina, musclo’ (especialment *Mytilus edulis* L.). ERNOUT i MEILLET (2001: 424 s. *musculus*) no asseguren que *mŭsculus* ‘musclo’ siga el mateix que *mŭsculus* ‘ratolinet, rateta’, tot i que, normalment es confonen i, afirmen, potser es tracta d’una variació quantitativa de tipus popular. La tipologia fa pensar que sí que es tracta d’un típic desplaçament d’animal menut terrestre a animal menut de mar.

Ben probablement es tracta d’una còpia del grec, per diverses raons. Segons CHANTRAINE (2009: 697–8 s.  $\mu\tilde{\upsilon}\varsigma$ ), mentre que la metasèmia  $\mu\tilde{\upsilon}\varsigma$  ‘ratolí > múscul’ es troba present en moltes altres llengües, i per tant en llatí pot no necessàriament ser una còpia del grec (cf. somatònims),  $\mu\tilde{\upsilon}\varsigma$  ‘ratolí > musclo’ seria una innovació del grec. Un origen grec també es pot considerar probable si es té en compte que una arrel  $\mu\nu-$  (*my-* en còpia



llatina) dóna nom a un gran ventall de tipus de musclos: μῦς > *mys* (PLIN. *nat.* IX 115); μύαξ > *myax* (PLIN. *nat.* XXXII 95); l'espècie més gran μύτιλος/ μιτύλος > *mutulus* (CATO *agr.* 158, 1)/ *mitulus* (HOR. *serm.* II 4, 28); una espècie més menuda, μυίσκος > *myiscus/a* (PLIN. *nat.* XXXII 149).

En vista d'aquests exemples es fa difícil pensar que el llatí *mūsculus* 'musclo' (cf. exemples adduïts més avall, on també hi ha la forma no diminutiva *mus*) no siga la mateixa paraula —amb diversificació polisèmica— que el discutit ictiònim *mūsculus*. || *Mures sunt Æni asperaque ostrea plurima Abydi* (ENN. 28, 2 BLÄNSDORF) "Els musclos es troben a Enos i gran quantitat d'aspres ostres a Abidos". || *Ex urbe ad mare huc prodimus pabulatum:/ pro exercitu gymnastico et palæstrico hoc habemus;/ echinos, lopadas, ostreas, balanos captamus, conchas,/ marinam urticam, musculos, plagusias striatas;/ post id piscatum hamatilem et saxatilem aggredimur* (PLAVT. *Rud.* 295–9) "Hem vingut de la ciutat ací a la mar per menjar:/ en lloc de l'exercici gimnàstic i de la palestra, açò tenim;/ eriçons, pegellides, ostres, glans de mar capturem, conquilles,/ ortiga marina, musclos, plagúsies estriades;/ després mamprenem a pescar d'ham i de roca". || *At aluum mouent [...] ostrea, pelorides, echini, musculi* (CELS. II 29, 1–2) "Remouen els intestins [...] les ostres, les cloïsses, els eriçons, els musclos".

℞ El mamífer rosegador *mus araneus* —lit. *ratolí aranya*— probablement 'musaranya' (família *Soricidæ*), si fem cas de les evolucions romàniques. Es considerava que tenia un mos verinós (PLIN *nat.* VIII 227). || *Mus araneus, quem Græci μυγαλῆν appellant, quamuis exiguis dentibus, non exiguam pestem molitur* (COLVM. *rust.* VI 17, 1) "La musaranya, que els grecs anomenen μυγαλῆ, encara que té dents diminutes, és capaç de produir un mal considerable". ► El nom grec de la musaranya és també un híbrid, que significaria 'ratolí-mostela'.

℞ El peix *mūsculus [marinus]* —lit. *ratolinet [de mar]*— un peix no identificat, potser llegendari, que manté una relació de simbiosi amb la balena, a la qual serveix de guia, a canvi de protecció. Hi ha qui l'identifica (CANTÓ & ALII 2002: 818) amb el pàmpol o peix pilot (*Naucrates ductor L.*). Potser hi ha una confusió amb *mus marinus* (*uide infra*). || *At e contrario amicitia exempla sunt, præter illa quorum diximus societatem, ballæna et musculus, quando prægrau*

*superciliorum pondere obrutis eius oculis infestantia magnitudinem uada prænataans demonstrat oculorumque uice fungitur* (PLIN. *nat.* IX 186) “Per contra, són exemples d’amistat, a banda d’aquells la simbiosi dels quals hem esmentat, la balena i el *musculus*, puix que, en estar tapats els ulls d’ella per la pesada massa de les parpelles, ell va davant nadant, li indica els llocs de poca profunditat per a la seua mida i li fa el paper dels ulls”. ► *cf. musculus marinus* (PLIN. *nat.* XI 165).

Ⓓ El cetaci *mus marinus* —lit. *ratolí de mar*—, no ben identificat. Pot tractar-se d’un calc de ὁ μῦς τὸ κῆτος (ARISTOT. *hist.* 519a23) —al qual sí que sembla referir-se el *mūsculus marinus*— però, de fet, els passatges de PLINI adduïts en aquest apartat estan pràcticament copiats d’un passatge d’ARISTÒTIL en el qual parla de la tortuga d’aigua dolça (*hist.* 558a8), ἡ δ’ἐμὺς, on potser PLINI va llegir ἡ δὲ μῦς ‘el ratolí’ (CANTÓ & ALII 2002: 232). En tot cas, es tracta d’una còpia, errònia o no, del grec μῦς. ∥ *Exeunt in terram et qui marini mures uocantur et polypi et murenæ* (PLIN. *nat.* IX 71) “Ixen a terra també els que s’anomenen *ratolins marins* i els polps i les morenes”. ∥ *Mus marinus in terra scrobe effosso parit oua et rursus obruit terra, tricensimo die refossa aperit fetumque in aquam ducit* (PLIN. *nat.* IX 166) “El ratolí marí diposita els ous en un forat prèviament excavat en terra i el cobreix de nou amb terra; als trenta dies obri de nou el forat i porta les cries a l’aigua”.

Ⓓ El mamífer *mus Africanus* —lit. *ratolí africà*— se sol interpretar com una denominació de les panteres o algun felí semblant (ROMÁN 2005: 354), però tant la tipologia com el context ho fan inversemblant. La tipologia dels neozoònims no sol tindre casos tan extrems de transferència d’un animal minúscul a un de més gran; la direcció més freqüent és d’animal terrestre a animal aquàtic, i d’animal gran a menut, o bé entre animals de mides no molt diferents; d’altra banda, el context de l’exemple —no hi ha més testimonis, pel que sembla— és clarament còmic i ridícul: es tracta del simpàtic passatge de la *traducció simultània* cartaginés-llatí que l’esclau Milfió fa de les paraules d’Hannó al seu amo Agoràstocles; potser paraules

com *muphursa* o *miuulec* suggerien una broma amb *mus*; a més a més, el cartagineset Hannó queda doblement ridiculitzat en atribuir-li el suggeriment de portar ratolins africans per a una desfilada. || MILPHIO: *Tu qui zonam non habes,/ quid in hanc uenistis urbem aut quid quæritis?/ HANNO: Muphursa. AGORASTOCLES: Quid ait? H.: Miuulec hianna. AG.: Quid uenit?/ M.: Non audis? mures Africanos prædicat/ in pompam ludis dare se uelle ædilibus* (PLAVT. *Pæn.* 1008–11) “MILFIÓ: Tu que no portes ni cinturó,/ a què heu vingut a aquesta ciutat o què aneu buscant?/ HANNÓ: *Muphursa. AGORASTOCLES: Què diu? H.: Miuulec hianna. AG.: A què ha vingut?/ M.: Que no ho sents? Diu que vol donar/ uns ratolins africans als edils per a la desfilada dels jocs”.*

ⓓ El mamífer rosegador *Ponticus mus* —lit. *ratolí del mar Negre*— identificat diversament (CANTÓ & ALII 2002: 111; KITCHELL 2014: 153): o bé l’ermine (*Mustela erminea* L.) o bé el liró (*Glis glis* L.) o bé la marmota alpina (*Marmota marmota* L.); deu tractar-se d’una còpia del grec ó μῦς ó Ποντικὸς (ARISTOT. *hist.* 600b13–4). Qui sap si el zoònim etnonímic *ermine* (< *Armenius*) està reincidint en la motivació de *Ponticus*, geogràficament contigus. D’altra banda, en grec modern ποντίκι (< Ποντίκιον, diminutiu d’aquest etnònim) és el nom genèric del ratolí. || *Conduntur hieme et Pontici mures, dumtaxat albi* (PLIN. *nat.* VIII 132) “Hivernen també els ratolins pòntics, almenys els blancs”.

ⓓ El mamífer *mus[s]io* ‘gat [domèstic]’ (*Felis catus* L.). Aquesta denominació l’esmenta ISIDOR i l’estudia tipològicament BALLESTER (2007: 13–6), d’on extraiem la informació i la proposta etimològica. *Mus[s]io* es troba probablement en l’origen del nom del gat en moltes llengües: per exemple, sense eixir de les romàniques, català *moix* —i també *mixo* (JORDÀ 2014: 224)—, sard *mussi*, sicilià *musio*. Ben probablement, sosté BALLESTER, en aquests noms del gat s’amaga el nom del ratolí, de manera que ens trobaríem davant d’un zoònim de motivació etogràfica que anomenaria el gat per la seua activitat venatòria més útil per als humans (*ratoliner[et]*) o bé

senzillament atrauria el mixo anomenant-li el ratolí. ‖ *Musio appellatus, quod muribus infestus sit. Hunc uulgus cattum a captura uocant. Alii dicunt, quod cattat, id est uidet* (Is. or. XII 2, 38) “S’anomena moix (*musio*) pel fet de ser hostil als ratolins (*muribus*). Popularment, també se l’anomena gat (*cattus*), per les seues captures (*captura*), o bé, segons altres, perquè guaita (*cattat*), és a dir, veu”. ▶ cf. semblantment *Gloss. V 621 LOEWE & GOETZ*.

## ORGANÒNIMS

‡ El vehicle *musculus* ‘embarcació curta’. De nou, la motivació deu ser la petitesa de l’objecte. ‖ *Longæ naues sunt quas dromones uocamus, dicta eo quod longiores sint ceteris: cuius contrarius musculus, curtum nauigium* (Is. or. XIX 1, 14) “Les naus llargues són les que anomenem *dromons*, anomenades així pel fet de ser més llargues que les altres: el contrari d’aquest tipus és la *rateta* (*musculus*), una embarcació curta”.

## SOMATÒNIMS

‡ *musculus* —lit. *ratolinet*— ‘múscul’. Està prou documentada tipològicament la denominació del múscul —especialment del braç— amb zoònims: grec ἀλώπηκες ‘raboses > múscul psoes’ (RVF. on. 189); grec μῦς ‘ratolí > múscul’ (HIPPOCR. art. 10), sard logudorés sórigo ‘ratolí > múscul’, francès *souris* ‘ratolí > múscul de la cama’; italià *pesce* ‘peix > bíceps’. Segons ANDRÉ (1991: 203), el llatí *musculus* seria una metàfora natural independent del grec μῦς, que provindria de la forma allargada del múscul fusiforme, prolongat a les extremitats per un tendó, imatge particularment visible sobre el bíceps, corbat quan es contrau; és la imatge d’aquesta contracció la que segurament ha generat metàfores animals, com si es tractara de l’animal en qüestió el que, movent-se per davall, genera el moviment (cf. més avall l’exemple d’ISIDOR).

Segons ANDRÉ (*ibidem*), *musculus* denominaria el múscul en contracció, mentre que *lacertus* seria el múscul braquial en estat de relaxament.

Efectivament, també el zoònim *lacerta/us* ‘llangardaix, fardatxo, lluert’, en plural masculí (*lacerti*) s’emprava per a denominar metafòricament (ANDRÉ 1991: 91) el bíceps humeral o braó o braç alt (OV. *met.* I 501), d’on per metonímia denominava també: (a) el braç sencer (OV. *ars* II 89); (b) múscul en general, força (VERG. *Æn.* V 42).

Tant del somatònim *mus[culus]* com de *lacerti* provenen en llatí dues maneres de dir ‘musculós’: *lacertosus/a/um* (Priap. 36, 2) i *musculosus/a/um* (CELS. IV 1, 4). || *Habet quidem oratio et historia multa communia, sed plura diuersa in his ipsis, quæ communia uidentur. Narrat illa, narrat hæc, sed aliter: huic pleraque humilia et sordida et ex medio petita, illi omnia recondita splendida excelsa conueniunt; hanc sæpius ossa musculi nerui, illam tori quidam et quasi iubæ decent; hæc uel maxime ui amaritudine instantia, illa tractu et suauitate atque etiam dulcedine placet; postremo alia uerba, alius sonus, alia constructio* (PLIN. *ep.* V 8, 10) “Sens dubte, tenen molts trets comuns oratòria i historiografia, però moltes diferències en aquestes mateixes coses que semblen comunes. Narra l’una i narra l’altra, però de manera diferent: a l’oratòria li paren bé les coses humils i brutes i tretes del que és comú a tothom, a la historiografia en canvi, tot el que és ocult, esplèndid, excels; a l’oratòria més a sovint li escauen els ossos, els músculs, els nervis, a la historiografia, per contra, una certa grossor i quasi crineres; l’oratòria té plaer sobretot en la força, l’amargor, la urgència, la historiografia el té en l’arrossegement i la suavitat i també en la dolçor; finalment, les paraules són diferents, els sons, la construcció”. || *Item lacerti siue mures, quia sic in singulis membris cordis loco sunt ut cor in media totius corporis parte, appellanturque a nomine similibus animalium sub terra delitescantium. Nam inde musculi a murium similitudine* (Is. *or.* XI 117) “Igualment els músculs (llangardaixos o ratolins), perquè de la mateixa manera que cadascun dels membres és en el lloc del cor com el cor en meitat de tot el cos, s’anomenen a partir del nom dels animals semblants que s’amaguen davall terra. Perquè d’ací provenen els músculs, de la semblança amb els ratolins.

## TOPÒNIMS

▷ *Ad Mures*, un *castellum* vora el Danubi, prop de l’actual Ács-Concópatak (nord d’Hongria, al *limes Pannonicus*). És difícil de determinar

si es tracta del zoònim i, si és així, per quina raó; també, naturalment, pot ser una caricatura d'un topònim indígena. || *Itin. Ant.* 246.

### 33. *palumbēs, -is* (m/f) ‘tudó – (colom)’

[cast. *paloma torcaz* | angl. *wood-pigeon, ring-dove* | gr. ἡ φάσσα, ἡ πέλεια/ πελειάς]  
Sobretot *Columba palumbus* L. (però també *Columba livia* GMELLIN)

► **RAVCA PALVMBES, TORQVATVS PALVMBES, PALVMBES SINE FELLE: el ronc tudó, amb collar i sense fel.** L’ornitònim *palumbes*, sense distinció de gèneres, és la forma més testimoniada, però també es troba el masculí *palumbus* (CATO agr. 90) i el femení *palumba* (CELS. VI 39), úniques formes registrades en antropònims. *Palumbes* té prou segura motivació cromàtica, i l’arrel deu pertànyer al mateix grup que els llatins *palleo* i *pallidus* (ERNOUT & MEILLET 2001: 477–8 s.u.), amb un significat ‘gris, lívid – clapat’, del qual parlem a l’escoli de § *pullus*. Es considera la mateixa arrel que el grec πέλεια/ πελειάς o el vell prussià *poalis*, noms del mateix ocell, també anomenat entre en català *colom de casta grossa*, *colom peter*, *todó*, *turcàs*.

Com ja comentàvem a l’escoli de § *columba* —al qual remetem per a generalitats sobre els coloms en sentit ampli, i reflexions laterals— la confusió entre *palumbes* i *columba* és freqüent en els autors llatins.

#### ANTROPÒNIMS

Ἰ) Els *cognomina* ***Palumbus*** i ***Palumba***. Es tracta d’un *cognomen* poc documentat epigràficament, encara menys que *Columbus/a*: Vint-i-una inscripcions en registra el repertori epigràfic de CLAUSS/ SLABY, a parts iguals en masculí i femení. Pràcticament tots els exemples són de nom únic, un bon senyal de portadors de classes humils; només hi ha un exemple de *tria nomina* on *Palumbus* és *agnomen*: un *Quintus Cassius Domitius Palumbus* (C.I.L. VI 1523) del segle II dC. El *cognomen* *Palumbus/a* té una petja cristiana considerable, per la mateixa raó que *Columbus/a*. Matisem: contra el que podríem esperar, ni *Columbus/a* ni *Palumbus/a* són *cognomina* freqüents entre cristians —de fet, són *Vrsus* i *Leo* els més freqüents— però

dels testimonis que hi ha, una part considerable són cristians. En unes quantes inscripcions, de fet, no queda clar si *palumbus/a* és un [cog]nomen o bé és el freqüent apel·latiu formular del colom sense fel: *sine felle palumbus* o *palumbus sine felle* (I.C.V.R. I 943, 10; IV 9558, 6; VII 18552, 4–5; VII 19543, 1–2), i en femení *sine felle palumba* o *palumba sine felle* (I.C.V.R. II 5582, 1–2; II 5591, 3; IV 9762, 2; IV 10054, 3; X 27019, 2). També es troba la fórmula, però menys freqüent, *sine felle columba* (A.E. 2001, 552, 2; I.C.V.R. IX 24831, 3). Aquest ús de *palumbus/a* no sols dóna una pista sobre l'origen etogràfic de l'antropònim —sobretot— cristià, sinó que mostra la intercanviabilitat freqüent entre *columba* i *palumba* (cf. escoli de § *columba*), ja que, de fet, aquesta imatge de puresa l'hem vista en llatí aplicada a *columba*, mai a *palumbes*. De fet, l'ornitònim emprat als evangelis per denominar el colom de l'Esperit Sant és *columba*. || *Cum Palumbum* *postulantibus daturum se promisit, si captus esset* (SVET. *Claud.* 21, 5) “Quan [sc. l'emperador Claudi] va prometre al públic que reclamava [sc. al gladiador] *Palumbus*, que els el donaria, si podien capturar-lo”. ▶ Un exemple suetonià d'un *frigidus et arcessitus iocus* (SVET. *Claud.* 21, 5) “Una broma insulsa i rebuscada” de l'emperador Claudi, que juga sobre el nom zoonímic d'un famós gladiador que el públic li reclamava en uns *ludi gladiatorii*. || *APRIVS AIAX/ ANTONIVS MANLIVS/ PALVMBVS ASTIR/ [– –]VS CRISPVS/ SPICIVS LEONIDES/ ALPVS LYTRA* (C.I.L. III 5835a) “Apri Àiax,/ Antoni Manli,/ Palumbus Astir,/, [...] Crisp,/ Espici Leònides,/ Alp Litra”. ▶ Inscripció sobre un mosaic trobat a l'actual ciutat sud-alemanya Augsburg (antiga *Augusta Vindelicorum*, a Rècia). El mosaic està actualment perdut, però en conservem una reproducció: hi ha, en dues fileres de tres, sis noms de gladiadors —tres amb ressonàncies zoonímiques: *Aprius*, *Leonides* i *Palumbus*— enmig dels quals hi ha dibuixades dues *bigæ* i unes *metæ*. Al costat esquerre del mosaic hi havia dibuixat un gall i dos corbs. || *PALVMB(A)E/ BENE MERENTI/ IN PACE CHR(ISTI)* (I.C.V.R. I 3686) “A *Palumba*, que bé s'ho mereix. En la pau de Crist”. ▶ Inscripció trobada a Roma. || Recordem que en § *titus* citem una inscripció en què s'esmentava un possiblement redundant *Palumbus Titus* (I.C.V.R. VII 20179).



## ETÒNIMS

*Ἰ* *palumbes* ‘colomí’, home ingenu. || *PISTOCLERVS: Viscus merus uostra’st blanditia. BACCHIS I: Quid iam? P.: Quia enim intellego,/ duæ unum expetitis palumbem... Perii, harundo alas uerberat* (PLAVT. *Bacch.* 50–1) “PISTOCLER: Les vostres manyagueries són pur vesc. BÀQUIDE I: Per què? P: Doncs perquè m’adone/ que les dues aneu darrere del mateix colomí [sc. jo]... —estic perdut, la canya em colpeja les ales!”. ➤ Aquest exemple de PLAUTE s’insereix en una imatge venatòria: la caça d’ocells amb parany envescat —encara practicada actualment— en què s’untan amb vesc vímets, joncs, palles etc, que es col·loquen entre les branques d’un arbre perquè s’hi enganxen els ocells que hi acudeixen en sentir la veu d’un reclam convenientment amagat prop de l’arbre. Així es pot entendre la referència al vesc (*uiscus*) i a la canya (*harundo*), el parany envescat: el jove Pistocler és a punt de ser caçat com un colomí ingenu, en el vesc de les germanes Bàquides, les manyagueries que li diuen per a aconseguir el que volen —que quan arribe el soldat per a endur-se a una de les dues, es pense que ella realment és l’amiga de Pistocler, i no la toque ni a ella ni a la germana. || *Nos tibi palumbem ad aream usque adduximus:/ nunc te illum meliu’st capere, si captum esse uis* (PLAVT. *Pœn.* 676–7) “[Parlen els *aduocati* ‘testimonis’] Nosaltres t’hem portat el colomí [sc. Col·libisc, el masover d’Agoràstocles] fins a la plaça:/ ara és millor que tu [sc. l’alcavot *Lycus* ‘llop’] el captures, si el vols capturar”. ➤ També hi ha una imatge venatòria en aquest exemple. La frase *si captum esse uis* és ambigua, ja que pot significar “Si el vols capturar” o bé “Si vols ser capturat”.

*Ἰ* *palumb[ul]us/a* ‘colomet/a’, terme afectiu, com semblantment els etònims de *columbus/a*. Un exemple paral·lel en grec amb el mateix valor etogràfic es troba en *φάττιον/ φάβιον* (ARISTOPH. *Plut.* 1011), de lectura discutida, però tots dos amb el mateix significat ornitològic i etogràfic que *palumb[ul]us*. || *Caue ne solus exedas tam bellum scilicet pullulum, sed nobis quoque tuis palumbulis nonnunquam inpertias.*’ (APVL. *met.* VIII 26, 4) “No vulgues menjar-te tu sol tan bell pollet/ pollinet [sc. Luci, l’ase], sinó que comparteix alguna vegada amb nosaltres les teues colometes”. ➤ Ací les *palumbulæ* són, de fet, una colla de xics efeminats —*chorus cinædorum* (*ibid.* VIII 26, 2)— que volen gaudir sexualment de la nova adquisició, l’ase Luci. Per a *pullulum*, cf. etònims de § *pullus*. || *Teneo te —inquit— teneo, meum palumbulum, meum passerem* (APVL. *met.* X 22) “Et tinc —diu— et tinc, colomet estimat, parda-

let estimat". ► Paraules amoroses d'una dama de Corint follament enamorada de l'ase Luci. || *RESPICE QVAM PARBVS CVBAT HIC SINE/ FELLE PALVMBVS [DV]M LVCE EST ISTA/ FRVNITVS VRBICO F(ILIO) LACISTIVS/ ET CAMPANA FECERVNT D(E)P(OSITVS) IN PACE/ VI NON(AS) MAI(AS)* (I.C.V.R. VII 19543) "Mira quin xicotet colomet sense/ fel dorm ací. Mentre d'aquesta llum/ va gaudir, per al seu fill Urbicus, Lacisti/ i Campana van fer [sc. aquest sepulcre]. Descansa en pau./ Sis dies abans de les nones de maig [sc. 2 de maig]". ► Inscripció cristiana trobada a Roma. Aquest apel·latiu cristià *sine felle palumbus*, que hem comentat adés, es troba potser en l'origen de l'ús antroponímic del zoònim.

### 34. *pāpiliō*, -ōnis (m) 'papallona — falena'

[cast. *mariposa* | angl. *moth; butterfly* | gr. ἡ ψυχρά etc.]

Nom genèric de l'ordre dels *Lepidoptera*

► **LA LLEUGERESA DE L'ÀNIMA.** Del *papilio* llatí, zoònim genèric per a tot tipus de papallones diürnes i nocturnes, no hi ha etimologia clara (ERNOUT & MEILLET 2001: 480). Se n'han proposat dues explicacions ben raonables. La primera considera que pertany a l'arrel \**pet-*/ *pat-* 'volar' (\**patpilio*?) que també té el grec πέτομαι 'jo vole' o πτερόν 'ploma – ala', el llatí *penna* 'ala – ploma' o *præpes* 'ocell que vola de dret', o el sànscrit *pātāmi* 'jo vole'. El nom de la papallona en grec modern, πεταλούδα, deu estar també motivat en aquesta arrel. És a dir, potser *papilio* senzillament significava en origen 'voliaina', que és un altre nom de les papallones, especialment les petites.

La segona hipòtesi de l'etimologia del llatí *papilio*, proposada per BALLESTER (2006b: 213), considera que el zoònim conté l'arrel parental *pap-* 'pare' amb un o dos sufixos diminutius, de manera que *papilio* significaria 'petit pare, pare', o, com li agrada a l'autor, *papuchi*. Aquest tipus de zoònim motivat en nom de parentiu seria molt congruent amb el munt de creences sobretot de caire escatològic que volten la voladora voliaina, i que resumim per damunt als mitònims d'aquesta fitxa. Efectivament, en molts pobles els animals perillosos o nocius s'anomenen amb noms de parentiu mitjançant els quals l'home primitiu busca d'obtindre'n un favor, o com a mínim que mantinguen una disposició amigable.

L'associació d'idees més important sobre la papallona entre els romans és la **volàtil lleugeresa**, la *infirmitas* 'feblesa' (PLIN. *nat.* XVIII 209), el *fer la papallona* 'ser inconstant' (BLANCH & ESPOT 1999: 103). Aquesta característica pot estar en la base de l'associació freqüent amb la lleugera i volàtil ànima (*cf.* sobre el tema la secció de mitònims). Però la menudència

també es pot traduir en cosa de poca importància: *Minimi pinna papilionis* (MART. VIII 33, 8) “L’ala d’una menudíssima papallona”, *papiliunculi* (TERT. an. 32), *Leones papilionibus non molesti* (MART. XII 61, 6) “Els lleons no molesten les papallones”, és a dir, els importants i forts no es preocupen de menudències i petiteses inofensives.

## ANTROPÒNIMS

Ⓓ El cognomen *Papilio*, un antropònim rar. El repertori epigràfic de CLAUSS/SLABY en registra setze inscripcions, de les quals tretze són de Pompeia i quasi totes versemblantment referides al mateix *Papilio*, un *graffiter* que demana el vot adés per a un edil adés per un duumvir. L’exemple de la inscripció de Roma (C.I.L. VI 23760), en canvi, testimonia un llibert *Lucius Papilius Eutactus*, que no estem segurs si cal posar-lo en relació amb el lepidòpter o és simplement el *nomen* derivatiu en *-ius* d’un *Papilus*, que testimonia una inscripció: *Aurelius Papilus* (A.E. 1981, 730). || L(VCIVM) C(EIVM) S(ECVNDVM) BENE MER(ENTEM)/ IIVIR(VM) O(RO) V(OS) F(ACIATIS) HINNVLVS/ CVM PAPILIONE ROG(AT) (C.I.L. IV 3367) “A Luci Cei Segon, que bé s’ho mereix,/ us demane que el feu duumvir; *Hinnulus* (*Mul somerí*)/ amb *Papilio* (*Papallona*) ho sol·licita”. ▶ Inscripció de Pompeia (a la Campània), doblement zoonímica. || L(VCIVS) PAPILIVS L(VCI) LIB(ERTVS)/ EVTACTVS FECIT SIBI ET/ L(VCIO) PAPILIO L(VCI) F(ILIO) PAL(ATINA) CELERI/ PATRONO BENE MERENTII/ ET LIB(ERTIS) LIBERTABVSQ(VE)/ POSTERISQ(VE) EORVM (C.I.L. VI 23760) “Luci Papili Eutacte, llibert de Luci,/ ho va fer per a ell mateix i/ per a Luci Papili Cèler, fill de Luci, de la tribu palatina,/ el seu patró que bé s’ho mereixia,/ i per als lliberts i les llibertes/ i per als seus descendents”. ▶ Inscripció trobada a Roma.

## ESTRATÒNIMS

Ⓓ El domònim *papilio* ‘tenda militar’, per comparació de forma entre les parets de tela de les tendes —els tendals— batudes i agitades pel

vent, amb les ales palpitants de les papallones (COROMINES 1995: VI 248 s. *papallona*; ERNOUT & MEILLET 2001: 480 s.u.). Aquesta metasèmia es documenta en llatí cristià, no abans, però va tindre fortuna posteriorment, com es pot veure en el nostre *pavelló*, que en català medieval es documenta en una doble grafia *pabelló/ papalló* ‘tenda de campanya – recintes semblants’, on el lligam amb la *papallona* i sobretot amb la forma antiga general del zoònim *papalló* encara era ben visible (COROMINES 1995: VI 247–9 s. *papallona*). || *Nemo miles ad bellum cum deliciis uenit, nec de cubiculo ad aciem procedit, sed de papilionibus expeditis et substrictis, ubi omnis duritia et inbonitas et insuauitas constitit* (TERT. *mart.* 3, 1) “Cap soldat va per gust a la guerra, ni de l’habitació marxa a l’exèrcit, sinó de les lleugeres i estretes tendes militars, on tot el que hi ha és duresa i malvolença i aspror”. || *Cumque egrederetur Moses ad tabernaculum surgebat uniuersa plebs et stabat unusquisque in ostio papilionis sui aspiciabantque tergum Mosi donec ingrederetur tentorium* (VVLG. *exod.* 33, 8) “Quan Moisès eixia del campament per anar a la tenda (*ad tabernaculum*), tot el poble s’alçava i tothom es quedava dret a la porta de la seua tenda (*in ostio papilionis*) i seguien Moisès amb la mirada fins que entrava a la tenda (*tentorium*)”.

## MITÒNIMS

▷ *papilio* ‘ànima d’una persona morta’. És una creença molt estesa que l’ànima, per la seua lleugeresa, és transportada o, directament, es materialitza, quan fuig del cos, en éssers voladors, com ocells o papallones (GIL 1959: 39–40; BALLESTER 2006b: 51–3; 213; cf. també PHÆDR. *app.* 31, 1–3). Des d’un punt de vista mitonímic, tots els éssers voladors estan considerats en un únic grup: els lepidòpters, de fet, són anomenats en fonts antigues *ocells: auicula* (IS. *or.* XII 8, 8), *auis* (Gloss. V 231, 3 LOEWE & GOETZ).

Aquesta creença que identifica o relaciona papallona i ànima, segons BEAVIS (1988: 127), pot haver-se originat especialment en les papallones nocturnes, per les connotacions que tenen els seus hàbits nocturns, i la vinculació amb les ànimes dels morts que vaguen de nit entre els humans.

D'altra banda, l'observació de la metamorfosi, de l'escapada de l'adult des de la immòbil pupa, pot haver-se interpretat en algun context com el vol de l'ànima des del cos mort.

En llatí, aquesta creença ben estesa, s'insinua en *papilio*, com veurem a l'exemple textual, i en *uappo*, algun tipus de papallona també, segons testimoni del gramàtic PROBVS: *Vappo uapponis, animal est uolans, quod uolgo animas uocant* (IV 10, 30–1 KEIL) “*Vappō, uappōnis*: és un animal volador que el poble anomena *ànimes*”. A més a més, quan OVIDI adjectiva la papallona com *feralis* ‘fúnebre’ (*met.* XV 374) també apunta a la relació entre el lleuger volàtil i les ànimes dels difunts.

La llengua grega, en canvi, conserva diversos noms de papallones que palesen les males associacions ideològiques de la papallona entre els grecs (GIL 1959: 39–40; 200–1), sospitosament absent de tota la poesia. Vegem-ne tres exemples. Hi ha un ἡπίαλος ‘febra contínua, deliri’ (HIPPOCR. *sup.* 34, 6), amb el seu verb ἡπιαλέω ‘tindre febra’ (ARISTOPH. *Ach.* 1165), posats en relació eti[m]ològica amb ἡπίολος (i amb llatí *uappo*), un tipus de papallona Περί τὸν λύχνον πετόμενος (ARISTOT. *hist.* 605b) “Que voleteja al voltant de la llum”, segurament l’arna de la cera (*Galleria mellonella* L.), també anomenada en gran part del valencià, precisament, *palometa* (JORDÀ 2014: 247). En superstició cristiana, hi ha qui considera que aquestes palometes de la llum són ànimes del Purgatori que desitgen passar una estona amb els familiars (FLORES 2000: 190). La relativa continuïtat d’aquesta mena de creences és cosa palesa.

Un altre exemple grec és ψώρα, que denomina alhora la sarna, no-sònim de la pell (HEROD. IV 90), i una papallona nocturna o falena: Ἡ φάλαινα ζῶον, ἣτις νῦν ψώρα καλεῖται “La falena és un animal que ara s’anomena *psora*” (*Schol. Nic. Ther.* 760b). És pensable que el significat zoo-

nímic siga l'originari, el considerat causant de la malaltia. Un tercer exemple grec mostra l'associació de la papallona amb idees fúnebres: el tipus de papallona precisament *nocturna*, també anomenada φάλλαινα 'falena' (*Schol. Nic. Ther.* 760b), tenia també el l'aclaridor nom de ψυχή 'ànima', en un procés invers al llatí *papilio*: Γίνονται δ'αί μὲν καλούμεναι ψυχὰι ἐκ τῶν καμπῶν (ARISTOT. *hist.* 551a14–5) "Les anomenades *ànimes* naixen de les erugues"; Ψυχὴ· πνεῦμα καὶ ζωῦφιον πτηνόν (HESYCH. *s.u.*) "Ànima: un esperit i un animalet alat". No oblidem tampoc que l'ànima del mort en HOMER també té la imatge d'una voliana en general: quan abandona el cos, se'n va volant com un ocell (*Il.* XVI 856, XXII 362: πταμένη). D'altra banda, en mitologia, les divinitats associades amb la mort i la destrucció solen tindre atributs d'ocells (THUMIGER 2014: 87): les alades Erínies (EVR. *Or.* 276; *Iph. Taur.* 289), Hades és alat (EVR. *Alc.* 262) i les mortíferes Sirenes eren alades. || *M(ARCVS) PORCIVS M(ARCI) (– – –)/ HEREDIBVS MANDO ETIAM CINERE(M) VT M[EVM VINO SPARGAT VT SV/PER EVM]/ VOLITET MEVS EBRIVS PAPILIO* (C.I.L. II 2146, 1–3) "Jo, Marc Porci fill de Marc [...] mane als hereus també que [vessen vi sobre la meua cendra]/ perquè sobre d'ella/ voletege èbria la meua ànima (papallona)". ► Inscripció trobada a l'actual Porcuna (antiga *Obulco*, a la Bètica), amb reconstrucció conjectural de Theodor MOMMSEN. || *Papilio animal quomodo quasi apes tenues quas dicunt animula* (*Gloss.* V 384, 44 LOEWE & GOETZ) "Papallona és un animal, com si diguérem les abelles lleugeres que anomenen *animetes*". ► En aquesta glossa, que té certs problemes d'interpretació lingüística —interpretem *animula* com a acusatiu plural *animulas*— es posen en relació dos dels tres zoònims reis de la relació amb l'ànima: la papallona i l'abella.



*Pallida mors æquo pulsat pede pauperum tabernas/ regumque turris* (HOR. *carm.* I 4, 13–4) “La pàl·lida mort colpeja amb peu igualador les cases dels pobres/ i les torres dels reis”. Un crani amb orelles (!) i quasi somrient fa d'eix central i equilibrador exacte de les dues parts, la de roba *purpura* dels rics *purpurati* a l'esquerra, i la de roba *pulla* i el sarró dels pobres *pullati* a la dreta. Totes dues en equilibri davant de la mort igualadora. El crani es recolza en un lleuger *papilio* que al seu torn es posa sobre una roda inestable. Tradicionalment s'interpreta que la papallona representa l'ànima del mort (cf. grec ψυχή ‘papallona – ànima’) sobre la inconstant roda de la fortuna. Aquest mosaic es troba actualment al Museu Arqueològic de Nàpols, però l'emplaçament original n'era el *triclinium* de l'*Officina coriarius* de M. *Vesonius Primus*, a Pompeia (I 5, 2). Un bon recordatori del *Carpe diem*. El mosaic (47x41cm) es data de mitjans del segle I dC.  
 Font de la imatge: <<http://pompeiiinpictures.com>>



### 35. *passer*, *-eris* (m) 'teuladí, pardal'

[cast. *pajarillo*, *gorrión* | angl. *small bird*, *swallow* | gr. ὀΐή στρουθός, τὸ στρουθίον]  
*Passer domesticus* L. o ornitònim genèric (sobretot ocells menuts)

► Sobre l'etimologia de *passer* no se sap res de segur, segons ERNOUT i MEILLET (2001: 486 s.u.), però, potser té relació amb l'arrel \**pet-/pat-* 'volat' (\**patsar?*), que està lògicament en la base de molt ornitònims o termes relacionats amb el vol (cf. uns quants exemples en escoli de § *papilio*). En llatí, el terme es va convertir en un ornitònim genèric —d'on prové el castellà *pájaro*, per exemple— rastrejable, segons ERNOUT i MEILLET, «des de Baixa Època» (cf. *Gloss.* V 459, 44 LOEWE & GOETZ: *hirundo*, *nomen passeris*), però la veritat és que eixa valència hiperonímica sembla trobar-se per tota la llatinitat. Efectivament, dóna nom a bastants ocells diferents del teuladí, que reconeixem per l'adjectivació diferenciada: *passer marinus* 'estruç' (*Struthio camelus* L.), *passer solitarius* 'merla blava' (*Monticola solitarius* L.); també amb el recurs al diminutiu, com *passercula* 'pardal xarrec' (*Passer montanus* L.). Semblant ús genèric té també el grec στρουθός (THOMPSON 1966: 268), que se sol considerar la traducció grega de *passer*.

► **VOLUPTUÓS I LIBIDINÓS PARDALET.** § *Columba* i § *passer* són els símbols de *uoluptas amorosa* i la *salacitas* per antonomàsia: *Voluptas quæ passeribus omnibus nota est, a nobis intellegi non potest?* (CIC. *fin.* II 75) "El plaer, que, com és conegut, és ben propi dels pardals, no pot ser comprés per nosaltres?"; *Vernis passeribus salaciores* (*Priap.* 26, 5) "Més libidinoses [sc. les veïnes] que els pardals primaverals"; *Columbæ et turtures octonis annis uiuunt. Contra passeris minimum uitæ, cui salacitas par* (PLIN. *nat.* X 107) "Els coloms i les tórtores viuen huit anys, mentre que el pardal —que té la mateixa lascívia— viu una vida curtíssima". Com *hirundo*, és també una mena de *portador de la primavera* (MART. IX 55, 8).

## ANTROPÒNIMS

7D El cognomen *Passer*, i altres variants minoritàries ben interessants, quasi ja romàniques (*Passar, Passarus/a, Passerus*), a més de derivatius (§ 4.3.). La base de dades epigràfica de CLAUSS/ SLABY registra fins a cinquanta-dues inscripcions d'aquest *cognomen*, comptant-hi les variants. No s'hi observa cap predominança geogràfica. Socialment, de manera palesa s'hi comptabilitzen amb seguretat set soldats, tres lliberts, tres cristians i un gladiador. N'hi ha exemples de *tria nomina* (cf. text *infra*), però hi predomina el nom únic. No tenim constància de cap cònsol ni alt càrrec portador del *cognomen*. El [co]gnomen, doncs, en general, sembla bastant propi de classes humils. || *T(ITVS) SAMMIVS/ PASSER VIV(V)S/ FECIT SIBI ET/ EPPÆÆ LVCRIVÆ CONIVGI* (C.I.L. III 5068) "Titus Sammi/ *Passer*, en vida/ ho va fer per a ell i/ per a Epea Lúcia/ sa muller". ► Inscripció trobada a l'actual poblet austríac Sankt Peter am Kammerberg (al Nòric). || *MEMORIA[E T]ITI Q(VONDAM)/ DOMNINI SIVE P/ASSERIS NEGOTIANTI SPLEND/IDO QVI VIXI/T ANNIS XXVII INTERFECT/O A BARBARI/S T[I]TIVS// DOMNINV[S]/ PATER INFELIX/ FILIORVM [I]N/ HOC SARCO/FAGO DVO/ CORPORA/ POSVIT// IN M[EMO]RIAM T[I]T[I] VRSINIA/NI QVI [VIXIT] ANN(OS) XVIII TIT/IVS DOMNINVS AVGVST(ALIS)/ MVNICIPI(I) BR[I]G(ETIONIS) FILIO PIEN/TISSIMO FAC[I]ENDVM/ CVRAV[I]T* (C.I.L. III 11045) "En memòria d'aquell que fou *Titius/ Dòmnius*, altrament dit/ *Passer*. Per un comer/ciant esplènd/id que va viu/re vint-i-sis anys,/ assassina/t pels bàrbar/s. *Titius/ Dòmnius/* el seu desgraciat pare/ en aquest sarcòfag/ va posar/ els dos cossos/ dels fills./ *In memoriam* per a *Titius Vrsinia/nus* que va viure díhuit anys. *Ti/tius Dòmnius*, sacerdot augustal/ del municipi de *Brigetio*, per al fill amoro/síssim va fer/ que es construïra". ► Inscripció trobada a l'actual ciutat d'Hongria Komárom (antiga *Brigetio*, a la Pannònia Superior). || *D(IS) M(ANIBVS)/ PASSERI/ RET(IARIO)/ ÆLIA CON/IVNX BENE/ MERENTI* (C.I.L. V 1037) "Consagrat als déus Manes./ Per a *Passer*,/ reciar./ Èlia la seua mu/llder, per a qui bé/ s'ho mereix". ► Inscripció trobada a Aquileia (al Vènet). || *[F]ORTVNAT[A]/ [PA]SSERI CO(N)IV[GII]/ [I]N PACE* (I.C.V.R. VIII 21940) "Fortunata/ per a *Passer* el seu home./ En pau". ► Inscripció cristiana de Roma. Antropònim o etònim?

## ETÒNIMS

Ἰ *passer[culus]* ‘pardal[et]’, expressió afectiva; referida a persones o a creacions literàries de poca volada; a vegades (cf. exemple de JUVENAL) adquireix connotacions obscenes. || PLAVT. *As.* 666 i 694; *Cas.* 138: els textos es poden llegir en etònims de § *gallus/ gallina*, de § *catulus* i de § *columba*, respectivament. || Tu *passerculis et columbulis nostris inter aquilas uestras dabis pennas, si tamen et sibi et tibi placebunt; si tantum sibi, continendos cauea nidoue curabis* (PLIN. *ep.* IX 25, 3) “Tu [sc. amic Mamilià] als nostres *pardalets* i *colometes* entre les vostres àguiles [sc. de l’exèrcit] els donaràs ales, si és que tant a tu com a ells mateixos agraden; si, en canvi, només a ells s’agraden, ja t’ocuparàs de retindre’ls a la gàbia o al niu”. ▶ Els *passerculi* i les *columbulæ* designen les creacions literàries de PLINI —tot just les acaba d’anomenar *lusus et ineptiæ litterariæ* ‘entreteniments i banalitats literàries’— que li demana el seu amic Mamilià, per entretenir-se al campament militar, i que l’autor encara no creu que es puguin publicar, per ser poca cosa i imperfectes, com un colom que ja pot volar però que encara necessita cura dels pares. || Dic, *passer, cui tot montis, tot prædia seruas/ Apula, tot miluos intra tua pascua lassos?* (IVVEN. 9, 55–5) “Digues, pardal, per a qui reserves tantes muntanyes, tantes possessions/ a l’Apúlia, tants milans cansats de volar dins de les teues pastures?”. ▶ En principi, *passer* és un terme de tendresa, però en el context, referit a Nèvol, un *gigoló* amb homes en el paper actiu, i sumant el matis de *salacitas* del *passer*, pot adquirir color d’insult obscé, com de nom del membre masculí.

## NEOZOÒNIMS

Ἰ El peix *passer*, segurament la palaia (gènere *Pleuronectes* L.), un peix pla de mar. L’ictiònim *passer* és potser un calc del grec στρουθός (ÆL. *an.* XIV 3, 14), que, segons CHANTRAINE (2009: 1028 s. στρουθός), es diria així pel color gris o bé per l’abundància en la mar, comparable a la de l’ocell entre les aus (!). || *Fulgentes soleæ candore et concolor illis/ passer et Hadriaco mirandus litore rhombus* (OV. *hal.* 124–5) “Els llenguados, molt lluents i clars i la del mateix color que aquests/ la palaia i el rèmol admirable a la costa adriàtica”. || PLIN. *nat.* IX 72.

Ὁ L'ocell *marinus passer* —lit. *pardal [ultra]marí*— ‘estruç’ (*Struthio camelus* L.). S’anomena *marinus passer* perquè va ser importat a Roma des de l’altra banda de la mar, és a dir, des d’Àfrica. El nom llatí més freqüent de l’estruç és la còpia grega *struthocamelos* (< στρουθοκάμηλος), un zoònim híbrid (*pardal–camell*) que sumava a l’ornitònim genèric la motivació segurament del coll llarg del camell comparat amb el de l’estruç (CHANTRAINE 2009: 1028 s. στρουθός). Els grecs també l’anomenaven senzillament στρουθός ‘pardal’ (ARISTOPH. *Ach.* 1105) o ἡ στρουθός ἡ μεγάλη ‘el gran pardal’ (ÆL. *an.* II 27), per distingir-lo de στρουθός ‘pardalet, teuladí’. || *TOXILVS. I sane. Ego domum ibo. Face rem hanc cum cura geras. Vola curriculo./ PÆGNIVM. Istuc marinus passer per circum solet.* (PLAVT. *Persa* 198–9) “TÒXIL: Vés, sí. Jo me n’aniré a casa. Fes per dur a bon terme aquest assumpte. Vola-hi d’una correguda./ PEGNI: Això sol fer pel circ el pardal ultramarí”. || *Passer marinus, quem uocat uulgus struthocamelum* (FEST. 248, 24 LINDSAY) “Pardal ultramarí, anomenat *estruç* per la gent”. ► Pel que sembla, la denominació *passer marinus* ja no era popular, o no ho havia estat mai.

## SOMATÒNIMS

Ὁ *passer* ‘penis’? No hi ha cap testimoni evident d’aquesta possible metasèmia en llatí, que tant que ha fet parlar arran dels famosos poemes del *passer Lesbiæ* (CATVLL. 2 i 3). Diversos factors fan pensar que sí que pot haver existit aquesta metasèmia en llatí, però no haver-se’ns transmés de manera clara. ADAMS (1982: 32–3) no creu en absolut que el *passer* de CATUL (2 i 3) i el de MARCIAL (XI 6, 16) referit al de CATUL, tingueren un doble sentit, sinó estrictament l’ornitònimic. MONTERO (1991: 88), en canvi, deixa l’assumpte més obert pel que fa a la polèmica del *passer* de CATUL: «La toma de posiciones en la polémica es difícil. En realidad, cualquier nombre de animal con un mínimo de características puede tomarse eróti-

camente [...] El significado sexual de *passer* es posible y no contradice el genio de la lengua erótica latina ni los mecanismos que suele manejar. Además de eso, el ambiente decididamente erótico que rodea a este término en CATULO y MARCIAL se hace particularmente sospechoso». Efectivamente, les metàfores animals per al membre viril abunden en moltes llengües, com a mínim les europees, de les quals ací tenim uns quants exemples trets de BALLESTER (2004: 17) i també de collita pròpia: anglés *cock* 'gall', castellà *pájaro/ polla/ canario*, castellà de Mèxic *mono* i *chango*, català *pardal/ piu*, francès *petit oiseau* 'ocellet', italià *uccello* 'ocell', italià genovés *musa* 'gat', italià romà *sorca* 'rata' etc.

Hi destaca, sens dubte, la metàfora animal aviar per al membre viril, però sempre d'ocellets no grans. També en llatí n'hi ha exemples: hi ha uns § *titus* i § *turtur*, i, afegiríem, la denominació infantil *pipinna* 'titolina, titola' (MART. XI 72) té ressonàncies onomatopeïques molt pròpies dels ornitònims (cf. verbs *pipare*, *pipiare* etc.), com també *Tutunus* (AVG. *ciu*. IV 11), nom de déu itàlic identificat amb el fàl·lic Priap grec. A més a més, segons testimoni de FEST (410, 17–21 LINDSAY), als mims llatins s'emprava la còpia *strutheum* 'penis', mot que prové del diminutiu grec στρουθιον 'pardalet', equivalent grec del llatí *passer[culus]*. El στρουθός estava associat a Afrodita i la seua lascívia era proverbial (ARISTOPH. *Lys*. 723); potser l'ús de *passer* 'penis' pel neotèric CATUL pot interpretar-se com un calc del grec. Segons ADAMS (1982: 31–2), *strutheum* és una de les poques còpies llatines per a termes que denominen òrgans sexuals, però fa tota la pinta de provindre de la parla de classes baixes i populars, d'esclaus i lliberts, d'on segurament hauria passat al llenguatge del mim. Segons aquest autor, va ser probablement introduïda per prostitutes gregues. En aquest sentit també va KAIMIO (1979: 192), el qual, a partir de testimonis de JUVE-

NAL (6, 185–96) i de MARCIAL (X 68), que critiquen l'ús de termes amorosos grecs entre romans, considera que el canvi lingüístic al grec és un símbol sexual, i que el grec era la llengua amorosa del dormitori per a uns quants romans: un ús provinent de les heteres gregues, imitat per les dones romanes.

La polèmica, doncs, amb l'estat actual de la documentació, segueix quedant oberta, però amb un matis: fins i tot si el pardal de Lèsbia era real i literal —cosa ben probable— això no exclou que a oïdes romanes tingueren també ressonàncies eròtiques, de la mateixa manera que podria passar hui en dia si llegim un poema on es juga amb un pardalet. Adjuntem, per tant, algun dels passatges que han engegat la polèmica. || *Passer, deliciæ meæ puellæ,/ quicum ludere, quem in sinu tenere,/ cui primum digitum dare appetenti/ et acres solet incitare morsus/ cum desiderio meo nitenti/ carum nescioquid libet iocari,/ credo, ut, cum grauis acquiescet ardor,/ sit solaciolum sui doloris* (CATVLL. 2, 1–8) “Pardalet, la joia de la meua amigueta,/ amb qui sol jugar, a qui sol tindre a la falda,/ a qui, quan ho demana, sol oferir-li les puntetes dels dits/ i sol incitar-lo a mossegades impetuoses/ quan, en el seu encès enyor de mi/ li agrada enjogassar-se amb no sé quin grat passatemp, / crec, perquè siga un consolet del seu dolor/ quan es calmarà la seua ardorosa passió”. || *Da nunc basia, sed Catulliana:/ quæ si tot fuerint, quot ille dixit,/ donabo tibi passerem* Catulli (MART. XI 6, 14–6) “Dóna'm ara besos, però catul·lians,/ i si arriben a ser-ne tants com ell va dir,/ et regalaré el pardalet de Catul”. ► Aquest és el poema de MARCIAL que més polèmic ha semblat en la discussió sobre el *passer* de CATUL. Les al·lusions de MARCIAL a aquest famós *passer* són abundants, però la resta d'exemples no semblen amagar en absolut un doble sentit (I 7; I 109, 1; IV 14, 14; VII 14; XIV 77). || *Drauci Natta sui uocat pipinnam,/ conlatus cui Gallus est Priapus* (MART. XI 72) “Natta anomena titola a la del seu estimat Drauc,/ comparat amb el qual, Priap és un castrat”. || *Strutheum in mimis præcipue uocant obscenam partem uirilem a salacitate uidelicet passeris qui Græce στρουθός dicitur* (FEST. 410, 17–21 LINDSAY) “En els mims sobretot anomenen pardalet (*strutheum*) la part viril obscena, a causa de la lascívia del pardal que en grec s'anomena στρουθός”.

## TOPÒNIMS

1D) *Aquæ Passaris/ Passeris*, un assentament termal de renom a Etrúria, vora la *Via Cassia*, en una àrea actualment anomenada Bagnaccio (set quilòmetres al nord de Viterbo), que reïncideix motivacionalment en l'ús termal. S'hi pot veure, novament —com passa també en antropònims— que la toponímia és una *reserva* de variants. || *Feruidique/ fluctus Passeris* (MART. VI 42, 5–6) “I les aigües/ del càlid Pardal”. || Figura com un lloc de parada a la *Tabula Peutingeriana* (134), a la *Via Cassia* entre Bolsena i *Forum Cassii* (*Barrington Atlas* 42C4). En epigrafia es troben les *Aquæ Passerianæ* (C.I.L. XI 3003).

### 36. *pāuō, -ōnis* (m) ‘paó, titot’

[cast. *pavo real* | angl. *peacock* | gr. ὁ ταῶς]

*Pavo cristatus* L.

► Aquest ornitònim és de motivació onomatopeica, segons VARRÓ (ling. V 75): *Pauo etiam, ut pleræque uolucres, a sua uoce dictus est* “També el paó, com la majoria d’ocells, té motivació onomatopeica”. Com a ornitònim se’l considera originari d’alguna llengua oriental, ja que l’animal provindria de l’Índia a través de Pèrsia (ERNOUT & MEILLET 2001: 490 s.u., CHANTRAINE 2009: 1059 s. ταῶς); de fet, és anomenat també en català *gall dindi* o *andià*, segurament d’un \**indianu*. Hi havia també en llatí les formes *pāuus* (ENN. ann. 11 SKUTSCH) i *pāua* (AVS. epist. 76, 4), però a la fi d’època republicana, la forma usual era *pauo* i el sexe s’indicava adjuntant-hi *masculus* i *femina*.

► **VANIDÓS I BELL PAÓ DE JUNO.** Una au consagrada a Juno: *auis Iunonia* (OV. ars I 627); *Iunonis ales* (AVIAN. 15, 1). És un dels animals alabats per la seua **bellesa**: *Fatorum arbitrio partes uobis sunt datæ:/ tibi forma, uires aquilæ, luscini melos,/ augurium coruo, læua cornici omina* (PHÆDR. III 18, 10–12) “Per decisió del destí us han estat repartides les qualitats següents:/ a tu [sc. paó] la bellesa, les forces a l’àguila, al rossinyol la melodia,/ l’auguri al corb, els averanys sinistres a la cornella”; té un *ridens lepos* ‘rialler encant’ (LVCR. II 502); *Huic enim natura formæ e uolucris dedit palmam* (VARRO rust. III 6, 2) “Ja que a aquest [sc. al paó], entre els ocells, la natura li va donar la victòria de la bellesa”. Potser aquesta vinculació amb la bellesa explica la relació d’amistat entre el paó i la venèria § *columba* (PLIN. nat. X 207).

La part especialment lloada del paó mascle és la seua **cua bigarrada** (cf. l’ornitònim en anglés, *peacock*, literalment ‘gall bigarrat’) i amb belles figures semblants a ulls que, com és ben sabut, la mitologia grega identifi-



cava amb els ulls del drac Argos mort per Hermes/ Mercuri (Ov. *met.* I 719–22). Aquesta cua és pur ornament per als antics: *Iam membrorum, id est partium corporis, alia uidentur propter eorum usum a natura esse donata, ut manus, crura, pedes, ut ea, quæ sunt intus in corpore, quorum utilitas quanta sit a medicis etiam disputatur, alia autem nullam ob utilitatem quasi ad quendam ornatum, ut cauda pauoni, plumæ uersicolores columbis, uiris mammæ atque barba* (CIC. *fin.* III 18–9) “Uns membres, ço és, les parts del cos, sembla que la natura els ha donat per la seua utilitat, com les mans, les cames, els peus, com els òrgans interns, el grau d'utilitat dels quals encara és objecte de disputa entre els metges; altres membres, en canvi, la natura no els ha donat per a cap ús, sinó com una mena d'ornament, com la cua al paó, les plomes iridescents als coloms, les mamelles i la barba als homes”. I és precisament aquest *inútil ornament* la causa de la **supèrbia** del paó: *cauda superba* (PROP. III 15, 11; MART. XIV 67, 2) ‘cua superbiosa’; *Laudato pauone superbior* (Ov. *met.* XIII 802) “Més vanitosa que un paó quan és alabat”; *Laudatas ostendit auis Iunonia pinnas;/ si tacitus spectes, illa recondit opes* (Ov. *ars* I 627–8) “L'au de Juno fa ostentació de les plomes que té;/ si la mires sense dir res, amaga els seus atributs”. D'aquesta cua es feien ventalls preciosos (PROP. III 15, 11), també amb la finalitat d'espantar les molestes mosques, com el *muscarium pauoninum* de MARCIAL (XIV 67).

La cua del paó, circular com la **volta del cel** plena d'estreles (*cf.* Ov. *met.* XV 385: *Iunonis uolucrum, quæ cauda sidera portat* “L'ocell de Juno, que porta estreles en la cua”) va ser iconogràficament utilitzada com a símbol natural del cel al qual els morts pugen i d'ací es va convertir en símbol d'**apoteosi** i **immortalitat** (TOYNBEE 2013: 252–3).

## ANTROPÒNIMS

Ἰ El cognomen **Pauo**. No és un cognomen gens freqüent: la col·lecció epigràfica de CLAUSS/ SLABY en registra només sis inscripcions, de les quals dues es refereixen al mateix *Aulus Bæbius Pauo* (C.I.L. VI 34659 i 34660), de Roma, i unes altres dues a *Gaius Petilius Pauo* (C.I.L. XI 2198 i 2380), de *Clusium* (Ètrúria). ∥ A(VLVS) BÆBIVS A(VLI) F(ILIVS) ÆM(ILIA) PAVO/ GRANIA Q(VINTI) L(IBERTA) THAIS/ A(VLVS) BÆBIVS A(VLI) L(IBERTVS)/ PRONIMVS/ V(IVA) ANNIA G(AI) L(IBERTA) BACC(H)IS/ IN FR(ONTE) P(EDES) XVIII/ IN AGR(O) P(EDES) XX (C.I.L. VI 34659) “Aulus Bebi fill d’Aulus, Emília Pauo,/ Grània Tais, lliberta de Quint,/ Aulus Bebi llibert d’Aulus,/ Prònim,/ en vida d’Ànnia Bàquide, lliberta de Gai./ Dèhuit peus de llargada/ per vint peus de profunditat (ca. 5,3 m x 5,92 m)”. ➤ Inscripció de Roma.

## NEOZOÒNIMS

Ἰ El peix **pauus**, no identificat, però presumiblement de colors bigarrats, com la cua del paó. ∥ *Nec prætermittam scorprios, ranas, testudines, mustelas quoque et canes maritimos, uitulos marinos, cete immania, delphinas, phocas, leones. Quid attexam etiam merulos, turdos, pauos quoque, quorum etiam colores in auibus uidemus expressos, ut nigri merulæ, paui diuerso colore dorsa et colla depicti sint, turdi aluo uarii, et cætera quorum sibi terræ species et nomina uindicarunt?* (AMBR. hex. V 2, 5) “I no passaré per alt els cap-roigs (*scorpiones*), els raps (*ranas*), les tortugues, els escolans (*mustelas*) també i els caçons (*canes maritimos*), les foques (*uitulos marinos*), les balenes enormes, els dofins, les foques, els lleons. ¿Per què no afegir-hi també els tords negres (*merulos*), els tords verds (*turdos*), també els paons, dels quals també veiem els colors impresos en els ocells, com els negres de la merla, els paons estan pintats per l’esquena i pel coll amb color variat, els tords són pigallats al ventre, i la resta d’animals que la terra va reivindicar per a ella, pels aspectes i pels noms?”. ➤ Com es veu en aquest passatge, AMBROSI considera que hi ha ornitònims que han pres el nom dels ictiònims, i no a l’inrevés, com està constatatíssim en aquest estudi. ∥ *Ex similitudine terrestrium: ut ranæ et uituli et leones et nigri meruli et paui diuerso colore, dorso et collo picti, et turdi albo uarii, et cetera quæ sibi iuxta species terrestrium animalium nomina uindicauerunt* (Is. or. XII 6, 5) “Per la semblança amb els animals

terrestres motiven els seus noms els raps (*ranæ*) i les foques (*uituli*) i els llamàntols (*leones*) i els tords negres (*meruli*) i els paons (*pau*) de color bigarrat, i amb el coll i el dors pigallat, i els tords (*turdi*) virolats amb blanc, i la resta d'animals que s'han aplicat els noms a partir de les espècies terrestres". ► El gran *motivador* ISIDOR sembla, una vegada més, encertadíssim.

### 37. *piscis, -is* (m) 'peix'

[cast. *pez – pescado* | angl. *fish* | gr. ἰχθύς]

► **PEIXETS ESTÚPIDS: *ESTAR PEIX*.** L'ictiònim genèric llatí *piscis* (ER-NOUT & MEILLET 2001: 510 *s.u.*) té relació lingüística *només* amb formes germàniques (*cf.* gòtic *fisks*) i cèltiques (irlandés *iasc*). La imatge etogràfica més estesa dels *muti pisces* 'peixos muts' (HOR. *carm.* IV 3, 19) en l'antiguitat és la d'uns animals estúpids: Ἰχθῦς δὲ τοὺς ἀμαθεῖς καὶ ἀνοήτους λοιδοροῦντες ἢ σκώπτοντες ὀνομάζομεν (PLVT. *mor.* 975b) "Anomenem *peixos* els ignorants i els necis, a manera d'insult o broma". PLUTARC (*mor.* 959a–985c *siue De sollertia animalium*) fa una distinció i oposició entre animals de terra i aire —astuts i enginyosos en diversos graus— i els d'aigua —en general considerats ximplets, però amb excepcions notables, com l'humaníssim dofí. La causa d'aquesta "Falta d'amabilitat, d'afecte i de dolçor de caràcter" (PLVT. *mor.* 970b) de les criatures marines i en general de la seua ximpleta, és Διὰ τὸν τόπον, οὐ διὰ τὴν φύσιν "Pel seu hàbitat, no per la seua naturalesa" (PLVT. *mor.* 976a), és a dir, pel gran aïllament del tracte amb els humans.

► **PEIXOS IMMORTALS.** Que els peixos, d'altra banda, eren considerats símbol dels morts en el pensament de les religions paganes sembla que queda palés en la representació freqüent en art funerari. És possible que aquesta associació tradicional dels peixos amb la immortalitat ajudara a popularitzar-los en el pensament del cristianisme primerenc (TOYNBEE 2013: 212), com es pot veure en el peix com un símbol eucarístic i en el famós acròstic del peix en grec, ΙΧΘΥΣ, desenvolupat com Ἰησοῦς Χριστὸς Θεοῦ Υἱὸς Σωτὴρ "Jesús Crist de Déu Fill, Salvador". Aquesta vinculació cristiana primitiva amb els peixos la trobarem tot seguit reflectida en metasèmies del llatí cristià, ben probables calcs, és clar, del grec.

## ANTROPÒNIMS

↳ El possible *agnomen* *Pisciculus*. Aparentment només es registra en epigrafia l'exemple que hi ha tot seguit, d'interpretació insegura. PLINI (*nat.* XXXVI 39) cita un cavaller romà de nom *Iunius Pisciculus*. || *D(IS) M(ANIBVS)/ M(ARCO) ANTONIO/ SATVRNINO/ PISCICVLO/ VALERIA MYSTICA/ F(ECIT) P(ATRI)/ D(VLCISSIMO)* (C.I.L. X 7622) "Per als déus Manes./ Per a Marc Antoni/ Sadurní *Pisciculus*./ Valèria Mística/ ho va fer per a son pare/ dolcíssim". ➤ Inscripció trobada a la capital de Sardenya, Càller/ Cagliari (antiga *Caralis*), datable als segles II–III dC. Les abreviatures finals admeten una altra lectura, que en essència no n'altera el contingut: *F(ILIA) P(ATRI)/ D(EDICAVIT)* "La filla al pare/ ho va dedicar". El *Pisciculus* s'ha interpretat de diverses maneres (COCCO 2011: 221): o bé seria un *agnomen* de Marc Antoni Sadurní referent a la seua activitat professional (peixater, pescador) o bé senzillament és un apel·latiu afectuós (*cf.* etònims) donat al difunt de part de Valèria Mística.

## ASTERÒNIMS

↳ *Pisces/ Piscis*, constel·lació dels Peixos (*Pisces = Psc*), dotzé signe del zodíac; calc de l'asterònim grec Ἰχθύες. Té origen mesopotàmic, on era anomenada *Peix*, en singular; la representació com dos peixos units per una línia és probablement innovació grega (TOOMER 2003: 383). Se'n donen dues explicacions mitològiques (ER. *cat.* 21 & HYG. *astr.* II 30; III 29; OV. *fast.* II 459–74; *met.* X 162–6; MAN. IV 579–81, 800–1):

(1) O bé són els dos peixos descendents del Gran Peix o *Australis Piscis* (*vide infra*).

(2) O bé aquests dos peixos són la catasterització dels peixos en els quals es van convertir Afrodita i Eros, en tirar-se al riu Eufrates, per fugir de l'amenaça del monstre Tifó. O bé, dels dos dofins que hi hauria enviat Posidó per traure a la superfície de l'aigua, de nou, a Afrodita i el seu fill.

↳ *Australis Piscis/ Piscis Austrinus* és el nom romà de la constel·lació del Peix Austral (*Piscis Australis = PsA*), calc de l'asterònim

grec Ἰχθὺς Νότιος ‘Peix Austral o del Sud’, que els grecs també anomenaven Ἰχθὺς Μέγας ‘Peix Gran’. És el Gran Peix que beu l’aigua que vessa Aquari (*Aquarius* = *Aqr*), i potser és la constel·lació més antiga del peix, anterior als Peixos. Se’n donen dues explicacions mitològiques (ER. *cat.* 38 & HYG. *astr.* II 41):

(1) Era un peix que vivia en un llac prop de la ciutat síria de Bambyce (Mabog, anomenada després en grec *Hieropolis*, prop de l’Eufrates). Quan, una nit, la deessa mare terra Derceto va caure en aquest llac, el peix la va rescatar. En agraïment pel fet, tant aquest Peix com els dos Peixos fills seus foren situats entre les estrelles.

(2) Aquest peix hauria salvat Isis en una situació de perill i per això fou catasteritzat. || *Australis Piscis* (CIC. *Ar.* 33, 167 SOUBIRAN), *Piscis Austrinus* (VITR. IX 5, 1).

↳ *Caper Piscis* —lit. *Boc Peix*— és una denominació de MANILI (II 659) de la constel·lació de Capricorn (*Capricornus* = *Cap*), desé signe del zodíac, considerada el catasterisme de la cabra Amaltea (§ *Capra*), representada a sovint com a meitat cabra i meitat peix. A vegades es considerava Capricorn, de fet, formant part de *Piscis*. Una altra versió mítica diu que Capricorn era el déu caprí Pan, que perseguit també pel monstre Tifó —com Afrodita i Eros— es va llançar al riu Nil, i es convertí en meitat peix i meitat cabra.

## ETÒNIMS

↳ *pisci[culu]s* ‘xicot jove’, presa amorosa potencial i fàcil en la xarxa de l’amant; la imatge s’insereix en la versió *pescadora* de la *uenatio amoris* ‘cacera de l’amor’. || *Casus ubique ualet; semper tibi pendeat hamus:/ quo minime credas gurgite, piscis erit* (OV. *ars* III 426–7) “La sort sempre juga; tin sempre l’ham a punt:/ al remolí que menys t’esperes, hi haurà un peix”. ▶ Consell d’OVIDI a les dones per *pescar*

un amant. || *Quasi pueros primæ teneritudinis, quos pisciculos uocabat, institueret, ut natanti sibi inter femina uersarentur ac luderent lingua morsuque sensim adpetentes* (SVET. Tib. 44) “Es diu que [sc. Tiberi] havia ensenyat a xiquets d’edat tendra, als quals anomenava *peixets*, que el rondaren i jugaren entre les cuixes mentre nadava, excitant-lo a poc a poc amb la llengua i els mossos”. || *FONTICVLVS PISCICVLO SVO PLVRIMAM SALVTEM* (C.I.L. IV 4447) “Fonteta saluda afectuosament el seu peixet”. ► Aquesta inscripció fou trobada a la paret d’un peristil d’una casa de la *insula* 13 de la *regio* VI de Pompeia. Pot interpretar-se, literalment, que la font saluda el seu peixet, però se sol interpretar que *pisciculus* és també ací una manera afectiva d’anomenar l’amat.

Ⓓ El verb *expiscari* ‘pescar, copsar, inquirir’, metàfora treta del lèxic dels pescadors. Pròpiament, aquest verb no és l’etònim verbal típic en què el verb descriu un comportament suposadament típic de l’animal, sinó que prové del nom de l’activitat humana de pescar. || *Proinde expiscare quasi non noris* (TER. *Phorm.* 382) “Però com si no saberes fer inquisicions!”. ► cf. el comentari de DONAT al vers: *expiscari est diligentissime quærere ubinam pisces lateant: ergo tractum uerbum a piscatoribus* “*Expiscari* és buscar exhaustivament on s’amaguen els peixos: per tant la paraula és del vocabulari dels pescadors”. || *Nescis me ab illo omnia expiscatum* (CIC. *ad fam.* IX 19, 1) “No saps que jo ja ho he inquirit tot d’aquell [sc. Balb]”. ► Carta de CICERÓ al seu amic Petus, datada un 20 d’agost del 46 aC.

## MITÒNIMS

Ⓓ *pisciculus* ‘cristià, creient’. Sens dubte, aquesta metasèmia s’explica per una influència o calc del grec ἰχθύς, representació gràfica i acròstica (cf. escoli inicial) de Crist entre els primers cristians. També s’hi pot entreveure la càrrega etogràfica de l’entrada anterior. || *Nos pisciculi secundum ἰχθὺν nostrum Iesum Christum in aqua baptismi nascimur* (TERT. *bapt.* 1,3) “Nosaltres peixets, seguint l’exemple del peix nostre Jesucrist, naixem en l’aigua del baptisme”. || *Venit, ut pisciculos malos separet a bonis* (HIER. *in psalm.* 97, 8) “Ve [sc. el Senyor] a separar els peixets dolents dels bons”.

**38. *porcus*, -ī (m) ‘porc domèstic, verro’ ¶ *porca*, -æ (f) ‘truja’**

[cast. *puerco*, *cerdo domèstic* | angl. *male pig – sow* | gr. ὄ/ή χοῖρος]

*Sus scrofa domesticus* ERXLEBEN

► *Porcus/a* és una denominació genèrica per al porc domèstic en llatí —per a consideracions generals sobre els porcins, cf. escoli de § *sus*. Segurament *porcus* denominava en origen el porc jove, el porcell (BENVENISTE *apud* ERNOUT & MEILLET 2001: 523 s. *porcus*), com el grec χοῖρος, que d’un significat originari ‘porcell de sacrifici’ acaba denominant el porc en general i substituint pràcticament la denominació comuna indoeuropea ὄς a partir del grec del Nou Testament, potser també per evitar homofonia amb οἶς (CHANTRAINE 2009: 1221 s. χοῖρος). L’arrel del zoònim llatí, també amb el significat de ‘porc jove’, es troba en anglosaxó *feorh*, avèstic *parāsa-*, irlandés *orc*, lituà *paršas* etc.

► **PORCA POLISÈMIA!** Sorpren actualment, i potser ja els passava als romans, una aparent homonímia total entre *porca* ‘porca, truja’ i *porca* ‘cavalló, pórca – solc – una mesura de superfície de camps’. Com s’hi pot veure, les dues accepcions llatines de *porca* ens han pervingut en àmbit romànic, però amb obertura vocàlica diferenciada: un zoònim *porca* amb vocal oberta, i un terme *pórca* amb vocal tancada. Una *pórca* és cadascuna de les faixes de terra compreses entre solc i solc, en què es subdivideix el camp per a sembrar-hi, és a dir, un cavalló, que és una de les dues accepcions que té en llatí (‘cavalló – solc’).

A primera vista sembla un cas fortuït d’homonímia de significats molt divergents: quina relació hi pot haver entre l’animal i un cavalló o un solc? Diverses dades que exposem tot seguit semblen suggerir, però, que hi ha un significat originari comú i una diversificació polisèmica posterior. Comencem amb les observacions que ens fa sobre la qüestió, en comunicació personal, Xaverio BALLESTER: «Una forma reconstruïble en estadi in-



doeuropeo como *\*parkas* ‘lechón’ sería literalmente el ‘raya[do] – rayón’, de *\*park-* ‘raya’, significado reconstruible desde ant. alto alemán *furuh* ‘caballón’, galés *rhych* ‘caballón’, inglés *furrow*, latín *porca* ‘[ralos] surco[s de riego]’ o también ‘caballón’ (FEST. 244, 6–9; 274, 19 LINDSAY). El valor agrícola de *porca* está recogido también en NONIO (LINDSAY 61), quien, bajo el lema *porcæ agri* lo justifica con un texto de los *Parerga* de Accio: *porcas bidentis ferro rectas ducere*. También VARRÓN (*rust.* I 29, 3) alude a este significado. Así pues, la motivación de ‘raya’ habría generado el inanimado valor de ‘caballón’ por un lado y el animado de ‘lechón’ por otro. A favor de aquella motivación ‘rayado’ apuntarían testimonios como el dialectal altoaragonés *frajenco* para un cerdo de un año o el chistavino *freixengo* para el cerdito de pocos meses (MOTT 1989: 133). De hecho, de una forma de origen gálico como *\*rica* (ERNOUT & MEILLET 2001: 522 s. *porca*) debe de proceder el francés *raie* ‘raya – surco’ (cf. también provenzal *rega*), italiano *riga* ‘raya’. Ya que, en efecto, a una forma indoeuropea como *\*park-* el conjunto céltico respondería canónicamente con *rik-*. El verbo latino *rigāre* ‘regar’, sin etimología conocida (ERNOUT & MEILLET 2001: 574 s. *rigō*) debe de proceder, pues, de aquella[s] misma[s] bases célticas que el *\*rica* o *\*riga*».

En resum, no estem, sembla, davant d’una homonímia de dues paraules d’origen diferent, sinó, molt probablement, davant d’una arrel comuna amb el significat ‘ratlla’, molt productiva, que ha desenvolupat una interessant polisèmia cap a...

> **zoònim *porcus/a***. Si aquesta etimologia és correcta, té dues conseqüències afegides: (1) que *porcus* denominaria en origen el porcell del senglar o *ratllat*, coloració que manté durant el primer any de vida i que després va perdent fins a fer-se fosc —el porcell domèstic no és ratllat; (2) i ací

tindríem una confirmació del fet que *porcus* denominaria en origen el porquet jove, com creu BENVENISTE. Motivacions segurament idèntiques per a altres zoònims no en falten: Πόρκας· ἐλάφους “*Porkas: cérvols*” (HESYCH. s. πόρκας), probable referència al pelatge ratllat o clapat; o el peix ratllat πέρκη ‘perca’ o un tipus de falcó, previsiblement ratllat, anomenat πέρκος. Curiosament, VARRÓ (*rust.* II 4, 17) tenia la percepció que *Porcus Græcum est nomen antiquum, sed obscuratum, quod nunc eum uocant chæron* “*Porcus* és una paraula grega antiga, però en desús, ja que ara l’anomenen χοῖρος”.

> *porca* ‘solc – pórcia’. Les ratlles del camp, solcs o cavallons, reben aquesta denominació. També la unitat de superfície *porca*, denominació del llatí de la Bètica (COLVM. *rust.* V 1, 5), fa tot l’aspecte de tindre relació amb la rectilínia *porca* que tractem, una superfície delimitada per dos o quatre ratlles.

> segurament *porcus* ‘vulva’ (cf. somatònims), o, com a mínim, de manera complementària al sentit zoonímic. Com es veurà en la secció de somatònims, hi pot haver una tercera explicació del zoònim *porcus* a partir de ‘ratlla’, però amb referència als genitals femenins.

> segurament també el domònim *porcelli*, però no n’hi ha documentació suficient.

## ANTROPÒNIMS

Ⓓ Els *cognomina diminutius Porcellus/a* (i *Porcula*). Com passa també amb § *sus*, els antropònims porcins (exceptuant el salvatge i prestigiós *aper*), només es registren en diminutiu, possiblement per una voluntat atenuadora de les males connotacions de l’animal. El fons epigràfic de CLAUSS/ SLABY en registra unes vint-i-quatre inscripcions, la majoria amb

el masculí *Porcellus*, unes quantes amb *Porcella*, i només una amb *Porcula*. Un terç de les inscripcions —o la meitat, si comptem inscripcions repetides— són del nord d'Àfrica (Àfrica Proconsular, Mauritània Cesariense i Mauritània Tingitana), però potser no és una dada rellevant amb tants pocs exemples. Socialment sembla de gent humil, tot i que n'hi ha uns quants exemples de *tria nomina*: *Gaius Vibius Porcellus* (C.I.L. VIII 5469) de l'Àfrica Proconsular, el belga *Lucius Cossaconius Porcellus* (C.I.L. XIII 4166), *Lucius Appius Porcellus* (C.I.L. VIII 18068) de Numídia, *Lucius Cecilius Porcellus* (I.L. Alg. 02, 03, 9070) també de Numídia. Es registra una inscripció de maledicció a *Porcellus*, un metge veterinari (*medicus mulomedicus*) de Bolonya (A.E. 2011, 377) i tres de cristians. La presència dels porcins en onomàstica és considerablement més important en el *nomen* de la longeva gens *Porcia* (documentada des del segle III aC fins al I dC), originària de *Tusculum*, d'on el primer cònsol va ser *Marcus Porcius Cato* (195 aC), el famós CATÓ el Censor. || GN(ÆVM) HELVIVM/ SABINVM ÆD(ILEM) D(IGNVM) R(EL) P(VBLICÆ)/ **PORCELLVS** CVM SVIS ROG(AT) (C.I.L. IV 9919) “*Porcellus* amb tots els seus demana el vot per a/ Gneu Helvi/ Sabí com a edil digne de la república”. ▶ Inscripció pompeiana (Campània). || G(AIVS) VIBIVS/ **PORCEL/LVS**/ VIV(V)S SIBI/ ET POSTV/MIÆ AD/VENTÆ/ VXORI/ POSTV/MIÆ/ ADVEN/TÆ VI/VÆ/ G(AIVS) VIBIVS/ **PORCELLVS**/ VIR POSVIT (C.I.L. VIII 5469) “Gai Vibi/ *Porcellus*/ en vida per a ell/ i per a Postú/mia Ad/venta/ sa muller./ Per a Postú/mia/ Adven/ta en vi/da, Gai Vibi/ *Porcellus*/ el seu home ho va posar”. ▶ Inscripció trobada a l'actual Guelma algeriana (antiga *Calama*, a Numídia). || D(IS) M(ANIBVS) S(ACRVM)/ **CATELI/VS POR/CELLVS**/ V(IXIT) A(NNOS) XXVIII/ **CATE/LIA** VR/BANA V(IXIT) A(NNOS) XVII/ CREPEREIA VIC/TORIA FILI(I)S FECIT (A.E. 1985, 890) “Consagrat als déus Manes./ *Catellius Por/cellus*/ va viure vint-i-huit anys./ *Catellia* Ur/bana va viure dèsset anys./ Crepereia Vic/tòria per als seus fills ho va fer”. ▶ Inscripció de l'actual Setif algeriana (antiga *Sitifis*, a la Mauritània Cesariense). Tenen a veure els noms *Catellius/a* amb l'arrel de *catullus/catellus*?

## DOMÒNIMS

Ἰ) El plural *porcelli* —lit. *porcells*— apareix en una glossa (III 268, 40 LOEWE & GOETZ) traduïnt el grec ἡμίπλιυθοι ‘mitjos maons, lingots’, en un context de traduccions grec-llatí de termes arquitectònics diversos. Ignorem exactament de quin tipus de maons es pot tractar, però tenim la lleugera sospita que pugua tractar-s’hi de l’arrel *porc-* ‘ratlla, línia’ sobre la qual es parla extensament en organònims. Potser el fet que foren mitjos maons, partits en dos, o bé que foren de disseny ratllat, en va originar la denominació, però no disposem de prou dades per a determinar-ho.

## ESTRATÒNIMS

Ἰ) L’emblema *porcus*, una ensenya militar, potser el mateix que l’estratònim § *aper*. L’explicació de FEST no sembla molt convincent, però, sens dubte, el porc constituïa un animal molt motivador d’estratònims entre els soldats, com es pot veure per exemple en la denominació de l’estratagema militar *caput porci/ porcinum* ‘[formació d’atac en forma de] cap de porc senglar’, és a dir, formació en falca (V), que tant AMMIÀ MARCEL·LÍ (XVII 13, 9) com VEGECI (*mil.* III 19) esmenten amb un cert to despectiu per tractar-se de denominacions populars entre els soldats, com expliquem en § 4.1. i § 4.7. || *Porci effigies inter militaria signa quintum locum optinebat, quia confecto bello inter quos pax fieret, caesa porca foedus firmare solebant* (FEST. 267, 6–8 LINDSAY) “Un emblema d’un porc constituïa la cinquena de les ensenyes militars, ja que quan la guerra era acabada, aquells que feien la pau, solien confirmar el tractat amb el sacrifici d’una truja”.

## ETÒNIMS

Ἰ) *porcus* ‘home obès, de vida regalada’. L’associació horaciana entre aquesta imatge i l’epicureisme va fer fortuna posteriorment: el molt

zoonímic JERONI comparava els seguidors de Jovinià (titlat d'*Epicurus Christianus*) amb porcs, entre molts altres animals (cf. etònims de § *sus*). || *Me pinguem et nitidum bene curata cute uises,/ cum ridere uoles, Epicuri de grege porcum* (HOR. *epist.* I 4, 15–16) “Quan vulgues riure, em visitaràs a mi, plenet i net,/ amb un cutis impeccable, un porc de la cort d’Epicur”. ► HORACI anomena *porcs* els seguidors de l’epicureisme, inclòs ell mateix, autoproclamat epicuri.

## NEOZOÒNIMS

▷ El cetaci *porcu[lu]s [marinus]*, segurament la marsopa comuna (*Phocaena phocaena* L.). La motivació possible de la metasèmia és el suposat gruny que emet quan és capturat. || *Silurus porculo marino simillimus* (PLIN. *nat.* IX 45) “El silur molt semblant al *porculus marinus*”. || *Apion piscium maxime mirum esse tradit porcum, quem Lacedæmoni orthagoriscum uocent; grunnire eum, cum capiatur* (PLIN. *nat.* XXXII 19) “Apió conta que dels peixos el més admirable és el porc, que els lacedemonis anomenen *ortagorisc*; conta que quan és capturat, gruny”.

▷ El cuc *porcellio* —lit. *porcellet*— molt probablement el *porquet de Sant Antoni* (*Armadillidium vulgare* LATREILLE), que es fa una boleta quan el toquen, com es veu en la transparentment motivada denominació popular en castellà *bicho bolita*. En la base motivacional de la denominació porcina d’aquest cuc —també n’hi ha denominació asinina grega (ὄνισκος/ *oniscus* ‘asenet’)— segurament hi ha la relació entre el porc i allò gros, ple, redó; de tota manera, no s’exclou que precisament per l’aspecte extern segmentat o ratllat, hi pugua haver novament la motivació ratllada que estudiàvem a l’escoli inicial. GIL (1959: 235) esmenta una còpia grega tardana del llatí, σκρόφα (< *scrofa* ‘truja’), que donaria nom també a l’ὄνισκος o porquet de Sant Antoni; n’hi ha exemples paral·lels també en anglés dialectal *sow* o *sow-bug* (BEAVIS 1988: 17). || *Porcelliones, hoc est animalia, quæ humectis et aquis locis sæpe nascuntur, a Græcis appellata ὄνισκοι* (CÆL. AVR. *chron.* I 4, 119) “Els *porcellets*, ço és, animals que solen nàixer en llocs humits i aigüosos, anomenats en grec *asenets*”. ► La

denominació grega és també una metasèmia diminutiva des del quadrúpede ὄνος = *asinus*. || *Vermiculos, porcelliones qui appellantur* (PELAG. 49) “Els cuquets que s’anomenen *porcellets*”.

## ORGANÒNIMS

ⓓ L'eina *porculus*, un cercol o anella o ganxo de fusta en una premsa de vi (trull) o d'oli (almàssera), que es clava en la *sucula* (cf. organònims de § *sus*) per a sostindre la corda que va enrotllant-s'hi. El terme pertany al llenguatge tècnic. La possible relació amb el zoònim se'ns escapa, però és palés un sospitós *ambient porcí* (*porculus, sucula*) en vocabulari referit a anelles o cercols. Aquest *porculus* sol posar-se en relació amb el grec πύρκης ‘anella per a fixar el ferro de la llança a l'aasta’ (HOM. *Il.* VI 320; VIII 495), d'etimologia desconeguda (CHANTRAINE 2009: 895). Un punt persistent de connexió entre aquestes paraules és el fet de ser peces circulars que són travessades per altres peces. Eixa idea moltes vegades s'expressa amb una metàfora sexual femella/ mascle., com es veu en una accepció de *femella* (*Gran Diccionari...* 2004: *s.u.*): «Peça de metall, de fusta etc., amb un **buit** o **forat**, normalment **roscat**, en el qual hom **introdueix** una altra peça anomenada **mascle**». Aquest sentit és prou coincident amb el sentit especialitzat de *porculus* que també té en llatí segons que es pot llegir a CATÓ. Per tot açò no seria gens estrany que ací *porculus* ja tinguera el sentit somatòmic referit als genitals femenins —amb un diminutiu, a més, molt propi de les parts del cos, especialment les genitals— aplicat metafòricament a una eina que és *travessada*. El recorregut semàntic seria, en aquest cas: zoònim *porcus* > somatònim *porculus* ‘vulveta’ > organònim *porculus* ‘cercol, anella... [femella?]’.

També se sol explicar, en relació amb *porculus* i *sucula*, que el xisclé produït pel torn o politja de fusta (*sucula*) podia ser comparat amb el xisclé

d'un porc (cf. l'explicació de l'organònim *merula*). || *PALÆSTRA*: *Post sicilicula argenteola et duæ conexæ maniculæ et/ sricula*. *GRIPVS*: *Quin tu i diirecta, cum sricula et cum porculis* (PLAVT. *Rud.* 1169–70) “PALESTRA: Hi ha, després, una corbelleta d'argent, i dues manetes unides [sc. una tèssera d'hospitalitat] i/ un torn (*sricula*). *GRIP*: Vés-te'n a fer punyetes, amb la garrina (*sricula*) i amb els porcells! (*porculi*)”. ➤ El vell Dèmones pregunta a Palestra pel contingut del bagul que ha pescat casualment l'esclau Grip; Palestra fa inventari fil per randa de tot el que hi ha contingut: un *ensiculus aureolus* ‘espaseta daurada’, una *securicula aurea* ‘destraló daurat’, *duæ conexæ maniculæ* ‘dues manetes entrelligades’, i... una *sricula*. Amb aquesta enumeració d'objectes variats Dèmones va adonant-se que Palestra és la seua filla. Amb *sricula* Palestra sembla que es refereix a un tipus de torn —utilitzat per a abaixar i apujar objectes— anomenat en llatí *sricula* —lit. *garrina* (cf. organònims de § *sus*)— i no a alguna joguina amb forma de truja, com també s'ha especulat. L'esclau Grip, que veu que és a punt de perdre el *seu* bagul, reacciona amb ira fent joc de paraules per associació, sumant a la zoonímica *sricula* —que segueix tota la sèrie diminutiva anterior— els seus *porculi* ‘porcells’, que també alhora eren un terme tècnic per a dispositius emprats en un torn. No resulta fàcil d'escatir fins a quin punt PLAUTE jugava amb les paraules i amb l'audiència, però el polièdric joc entre zoònims i organònims indica una consciència —i un potencial còmic— de la polisèmia dels zoònims. || *Semipedem quoquo uersum in sriculam sena foramina indito. Foramen quod primum facies semipedem ab cardine facito, cetera diuidito quam rectissime. Porculum in media sricula facito. Inter arbores medium quod erit, id ad mediam conlibrato, ubi porculum figere oportebit, uti in medio prelum recte situm siet* (CATO *agr.* 19, 1–2) “Al corró del torn fes sis forats de mig peu en quadre: el primer, mig peu lluny de polleguera, els altres, compartits amb tot esment. Posa un croc al mig del torn: el punt mitjà entre els arbres, equilibra'l al centre del torn, on caldrà ficar el croc per tal que la biga de premsa romanguí ben centrada” (traducció de GALMÉS). ➤ El context del passatge és l'elaboració d'una premsa de raïm. La *sricula* té *foramina* ‘forats’ i el *porculus es clava* (*figere*) en la *sricula*. El grau de tecnicisme del passatge ens resulta certament complicat, però és prou palés un ambient porcí del vocabulari, bé siga per etimologia certa o bé per caricatura. cf. també organònim *sricula* (§ *sus*).

## SOMATÒNIMS

Ἰ *porcus* ‘vulva’. L’únic testimoniatge clar d’aquesta metasèmia en llatí prové d’un sol passatge de VARRÓ (*rust.* II 4, 9–10), on comenta que el porc és el primer animal que es va utilitzar per a sacrificis entre els etruscs i els antics llatins i els grecs d’Itàlia, *com es veu* en el nom grec del porc (ϕϋς o θϋς), que *vindria* de θύειν ‘immolar’. Un dels exemples que dona d’aquest primerenc ús sacrificial del porc és el següent: *Nuptiarum initio antiqui reges ac sublimes uiri in Etruria in coniunctione nuptiali noua nupta et nouus maritus primum porcum immolant. Prisci quoque Latini, etiam Græci in Italia idem factitasse uidentur. Nam et nostræ mulieres, maxime nutrices, naturam qua feminæ sunt in uirginibus appellant porcum, et Græcæ chæron, significantes esse dignum insigne nuptiarum* “A l’inici dels casaments, els antics reis i homes nobles d’Etrúria, en la unió nupcial, la núvia i el nuvi primer immolen un porc. També els antics llatins, i els grecs d’Itàlia semblen haver tingut el mateix costum. Perquè també les nostres dones, sobretot les dides, anomenen *porc* (*porcus*) en les donzelles la natura per la qual són dones, i les gregues *porc* (χοῖρος), volent dir que és clar símbol de les nocces”.

És a dir, que segons VARRÓ, el porc hauria estat el primer animal sacrificat als déus —misteris de Ceres, tractats de pau, bodes— i, per això, la vulva que és a punt de *sacrificar-se* una vegada es case la jove donzella —cerimònia en la qual s’ha sacrificat un porc— seria anomenada també *porc* per les dides. Tot i que l’explicació varroniana resulta un poc embolicada, aquest ús de *porcus* en llenguatge familiar —segons VARRÓ— fa pensar que pugua ser una d’eixes rares filtracions del llenguatge popular llatí en àmbit literari. Anem a pams, però, perquè aquesta denominació llatina suggereix diversos estrats semàntics molt interessants:



(1) **Vulva zoonímica?** La denominació de l'òrgan sexual femení amb zònim no és un fenomen gens infreqüent —tot i que sol haver-hi més denominacions zoonímiques per als genitals masculins— com es pot veure, per exemple (BALLESTER 2004: 17), en alemany *Mäuse/ Möse* 'ratolí', anglés *beaver* 'castor' i *pussy cat* 'gat[et]', català *conill*, francès *chatte* 'gata' i *minet* 'gatet' etc. En grec antic, la metàfora porcina és predominant: CHANTRAINE (2009: 1221) confirma que *χοῖρος* 'porc' —i també els diminutius *χοιρίον* i *χοιρίδιον*— és el terme còmic més usual per a 'vulva' (ARISTOPH. *Ach.* 774; *Vesp.* 573, 1353, 1364; HESYCH. s. *δελφάκιον*), que no deixa, però, de tindre també el significat zoonímic literal; fa l'efecte que ARISTÒFANES sempre juga amb el doble sentit, i que el sentit obscé és contextual, i no fix. De tota manera, la metàfora porcina en grec va més enllà de la denominació *χοῖρος*: també denominen la vulva *δελφάκιον* 'porcell' (HESYCH. s.u.) i *ὑσσαξ* (ARISTOPH. *Lys.* 1001) —que conté el segment *ὑς* 'porc' i un probable sufix diminutiu. És potser per tots aquests exemples que MONTERO (1991: 93) considera el llatí *porcus* 'vulva' com un calc semàntic del grec *χοῖρος* 'porc – vulva'.

(2) **Possibles metàfores neozoonímiques gregues.** En grec hi ha un neozònim porcí *χοιρίνη* —potser de [*κόγχη*] *χοιρίνη*—, que donaria nom a diversos mol·luscs marins de closca brillant (especialment *Trivia monacha* DA COSTA i *Luria Lurida* L., però també altres del gènere *Cypræa*), anomenats en dialectes italians meridionals, precisament, *porcelletti* o *porcelluzzi* (THOMPSON 1947: 289–91). Segons THOMPSON, és d'aquest sentit neozoonímic d'on provindria la denominació del sexe femení —per comparació amb l'obertura allargada i estreta d'aquestes conquilles— especialment a partir de dues varietats més grans i precioses provinents del mar Roig (*Cypræa pantherina* LIGHTFOOT i *Cypræa tigris* L.); en llatí, per cert, aquest

tipus de conquilles s'anomenava *Veneria* (PLIN. *nat.* IX 103; XXXII 151), denominació que reincideix en la motivació ja sexual del mol·lusc (ADAMS 1982: 82). Resulta, en fi, interessant, que d'aquest tipus de conquilles marines de nom porcí (*porcelletti*, *porcelluzzi* i altres), amb un preciós esmalt llis, polit i dur, prové la denominació de la *porcellana* —des de l'italià *porcellana* o bé ja de la còpia francesa *porcelaine*.

(3) **La pista *porc-*/ *scrob-*: la ratlla i el forat?** Finalment, hem de tornar al significat probablement originari *porc-* 'ratlla' que explicàvem a l'escoli inicial. Hi ha la possibilitat que al final de tot, *porcus* 'vulva' mantinguera —o, si més no, re incidira en— el significat originari de 'ratlla' aplicat a l'òrgan femení. No falten en llatí exemples de denominacions semblants per als genitals femenins, en especial a partir de la imatge de la ratlla o del forat. Ja GOLDBERGER (1929: 58) suggeria que la metàfora agrícola segons la qual el *cunnus* s'anomenava *sulcus* 'solc' —una línia recta llaurada també anomenada... *porca!*—, solcat pel *uomer* 'rella [de l'arada]' o penis (LVCR. IV 1246, 1272–3; VERG. *georg.* III 135–7; *Anth. Lat.* 712, 17 BÜCHELER & RIESE), fa pensar que *porcus* s'aplicara a l'òrgan femení encara amb el sentit originari de 'ratlla', conservat en *porca* 'solc – cavalló'.

D'altra banda, hi ha una denominació del *cunnus* que beu motivacionalment de la metàfora del forat, i sona també molt porcina: *scrobis uirginalis* 'el clot virginal' (ARN. IV 7, 1). Efectivament, ja també el mateix GOLDBERGER (1929: 60) va suggerir la possibilitat d'una relació etimològica entre aquest *scrōbis* 'clot[et], fora[de]t' i el zoònim *scrōfa* 'truja'. Hi ha diferència quantitativa, potser justificable per una diferència, de fet, dialectal, semblant a la que hi ha entre llatí *rūbeus* i italià *rūfus*, on una oclusiva llatina *-b-* respon a una itàlica *-f-*. Conservem a les glosses (V 331, 23 LOEWE & GOETZ) un bon testimoni de la forma probablement llatina del zoònim:

*Scroba: porca quæ generavit* “*Scroba: truja que ha engendrat*”. Si aquesta relació etimològica fóra certa, comportaria dues conseqüències:

(1) Una forma itàlica del zoònim, *scrofa*, s’hauria reintegrat en llatí en algun moment, com un doblet etimològic amb la forma llatina de significat especialitzat *scrobis* ‘fora[de]t’, una vegada arraconat el llatí *scroba*;

(2) La truja s’anomenaria *fora[de]t* > *vulva*. I és aquest segon punt el que cal explicar un poc més.

Seria plausible que tant el zoònim *porcus/a* com *scrofa* provingueren de diferents metàfores —ratlla, forat— per a denominar els genitals femenins? És a dir, que metonímicament s’anomenara tot l’animal pels genitals? És plausible, naturalment, si per als romans era important el fet, i no hi ha dubte que la fertilitat de la truja és proverbial, suficientment important i significativa per a denominar l’animal amb el somatònim que més representa eixa capacitat **prolífica**: *Qua pecude, quod erat ad uescendum hominibus apta, nil genuit natura fecundius* (CIC. *nat.* II 160) “Com que aquesta bèstia [*sc.* el porc] era apta per a alimentar els humans, la natura no en va engendrar cap altra de més prolífica”. El grec δέλφαξ ‘porc, bacó’, per exemple, prové segurament de δελφύς ‘matriu’ (CHANTRAINE 2009: 250 s. δέλφαξ) i constituiria un exemple paral·lel d’animal —específicament la truja, doncs— anomenat a partir de la seua part més important per als humans, en tractar-se de la fecundíssima truja.

Ja GOLDBERGER (1929: 59) apuntava la possibilitat que el nom del *porcus* tinguera com a significat originari el dels genitals femenins, tot fent el recorregut semàntic següent: (1) arrel *pork-/perk-* ‘línia, ratlla – cavalló’ > (2) somatònim *porcus* ‘vulva’ (esp. de la fertilíssima truja) > (3) la truja sencera.

Si es confirmaren aquests versemblants viaranys etimològics, la denominació *porcus* per als genitals femenins humans seria un exemple més (§ 4.16.) de denominació de somatònims humans amb somatònims animals. Per cert, que relacionat amb el somatònim *porcus*, hi ha el fitònim *porcil(l)āca* ‘verdolaga’ (*Portulaca oleracea* L.), com diu PLINI (*nat.* XIII 120 XXVII 137), deformat en *portulaca* (*Is. or.* XVII 9, 80); ANDRÉ (1985: 205) relaciona *porcilaca* amb *porcus* ‘vulva’, ja que la verdolaga curaria els dolors de la matriu; en grec la planta s’anomena *χοιροβοτάνη* (*DIOSC. med.* II 124).

### 39. *pullus*, -ī (m) 'cria d'ocell, pollet'

[cast. *polluelo* | angl. *nestling, chick* | gr. τὸ ὄρνιθιον]

► Consignem com a significat d'entrada el concret 'cria d'ocell, pollet' perquè n'és el significat més testimoniats en llatí, dada que no necessàriament comporta que en siga el sentit originari. Ara bé, un colp d'ull a *pullus* al diccionari resulta aclaparador pel gran ventall de significats que té aquesta paraula: 'cria d'animal – color fosc, negrós, gris – brot, esqueix – tumor'. Tractarem de presentar en aquest escoli, de manera panoràmica, les direccions semàntiques principals d'aquest mot, per finalment escatir si som davant de casos d'homonímia o bé de polisèmies des d'un significat bàsic.

Hem fet un rastreig dels usos de *pullus* en deu autors diversos temàticament i cronològica: PLAUTE, CATÓ, VARRÓ, CICERÓ, LUCRECI, VIRGILI, OVIDI, PLINI EL VELL, COLUMEL·LA i MARCIAL. Els resultats deuen oferir un panorama prou fiable dels usos més testimoniats de *pullus*, si més no en llatí clàssic. Aquestes dades no impliquen necessàriament, però, que els usos més freqüents siguen els de significat originari; de fet, freqüentment els significats més originaris dels mots es conserven en usos marginals. Dels dos-cents set exemples trobats, aquest és el nombre de testimonis: en primer lloc indiscutiblement hi ha el zoònim *pullus* 'cria d'ocell' (138); el segueixen a distància el cromatònim *pullus/a/um* 'fosc, negrós, gris' (34) i el zoònim *pullus* 'pollí (= cria equina)' (26); finalment, hi ha uns minsos exemples del fitònim *pullus* 'brot' (5), el zoònim *pullus* 'cria d'altres animals' (3) i el nosònim *pullus* 'tumor' (1).

Les dades són prou clares: el significat més testimoniats (80%) és *pullus* 'cria d'animal', amb una especialització molt significativa de 'cria d'ocell' (67%), i, en prou menor grau, de 'pollí' (12,5%). El cromatònim

*pullus/a/um* està també prou testimoniada (un 16,4%). En canvi, els usos fitonímics i nosonímics de *pullus* són prou marginals. Amb aquestes xifres a la vista, exposem tot seguit les direccions semàntiques principals suggerides per les dades i per les etimologies proposades pels estudiosos:

a) ZOÒNIM *pullus* 'cria'. Segons POKORNY (1959: 842-3), aquest mot llatí remunta en última instància a una arrel indoeuropea \**pōu-*/ \**pəu-*/ \**pū-*/ \**pŭ-* 'petit, poc' (a sovint 'jove, cadell, animal petit'), que podríem sintetitzar en \**pau-* i que, per citar exemples només llatins i grecs, trobaríem, amb diferents sufixacions, en grec *παῖς* 'xiquet', *παῦρος* 'poc, petit', *πῶλος* 'poltró' o llatí *paruus* 'petit', *paucus/ paulus* 'poc', *pauper* 'pobre', *pullus* 'cria', *pus(s)us/ putus* 'xiquet' etc. El significat originari de llatí *pullus* (< \**put-s-lo-*) seria simplement 'cria (de qualsevol animal)', però les dades disponibles llatines, com acabem de veure, ja tenen una forta especialització en *pullus* 'cria d'ocell', aplicable a un gran ventall de voladors: alció (PLAVT. *Pæn.* 356), cigne (APVL. *Plat.* 1, 1), cigonya (IVVEN. 14, 74), colom (PLAVT. *As.* 209), oca (VARRO *rust.* III 10), gall i gallina (HOR. *serm.* I 3, 92), milà (CIC. *ad Quint.* I 2, 6), oroneta (CELS. IV 7, 5), paó (VARRO *rust.* III 9, 10) etc.

Dins de l'especialització 'cria d'ocell', hi ha una subespecialització per antonomàsia, que té projecció romànica, cap a 'cria de gallina, pollet, gallinaci': *pulliter/ pullus* 'pollastre', *pullitra* 'gallina jove, polla', *pullarius* 'guardià dels pollastres sagrats' etc. cf. el grec *νεοσσός* 'cria d'animal', però sobretot 'pollet' (ÆSCH. *Chæph.* 256, *Sept.* 503; EVR. *Andr.* 441, *Herc.* 72).

En molta menor mesura, però abundant també, hi ha *pullus* 'pollí, cria equina': ase/ somera (VARRO *rust.* II 8,2), cavall/ egua (COLVM. *rust.* VI 29,1), onagre (PLIN. *nat.* VIII 171). En molt inferior quantitat, i ja probable-

ment per una generalització semàntica, hem trobat *pullus* aplicat a cries dels animals següents: abella (COLVM. *rust.* IX 11, 5), elefant (FLOR. *epit.* I, 13; I 18, 12), granota (HOR. *serm.* II 3, 314) i liró (VARRO *rust.* III 15).

Així doncs, encara que l'*Oxford Latin Dictionary* posa com a primer significat de *pullus* el de 'pollí (cria equina)', les dades del llatí assenyalen cap a un significat ornitològic preponderant que s'ha de tindre en compte.

**b) CROMATÒNIM *pullus/a/um*** 'fosc, negrós, gris, bru, moré'. L'arrel d'aquest cromatònim, segons POKORNY (1959: 804–5) i ERNOUT i MEILLET (2001: 476 s. *palleo*), remet a una arrel indoeuropea \**pel-* 'color no nítid: gris, lívid – clapat', que es troba per exemple en grec *πελιτνός* 'lívid', *πελιός* 'lívid', *πολιός* 'gris, blanc, canós, grisenc', *πέλεια* 'tudó', *πελαργός* 'cigonya', o llatí § *palumbes* 'tudó', *pallere* 'estar pàl·lid, lívid', *pallidus* 'pàl·lid' etc. Pel que fa al cas, és interessant la glossa següent d'HESIQUI: Πελείους· Κῶοι καὶ οἱ Ἑπειρῶται τοὺς γέροντας, καὶ τὰς προεσβύτιδας "Peleus: manera com els de Cos i els de l'Epir (o els del continent?) anomenen els vells i les velles", és a dir, *canosos, grisencs*. Recordem que també per al cromatònim *pullus/a/um* (§ *pullus*) s'ha proposat aquesta arrel.

Sens dubte, el grec *πολιός* 'gris – canós' és paral·lel exacte del llatí *pullus*, però... només del color *pullus* que tractem? Per a ANDRÉ (1949: 71), que segueix també ERNOUT i MEILLET, el color *pullus/a/um* pertany, sens dubte, a la família de *pallēre* 'empal·lidir, esblaimar-se', que hauria derivat, segons llengües i contexts, tant en cromatònims foscs (cf. *πελλός* 'negrenc') com en cromatònims clars (cf. *pallidus*), un fenomen no gens estrany si ho comparem per exemple amb l'anglès *black* 'negre', mateixa paraula que la nostra *blanc*, també d'origen germànic, per cert; aquesta divergència semàntica és explicable per una probable etimologia en una ar-

rel indoeuropea significant en origen 'flam[ej]a[r]', que podia derivar tant en significats 'cremat – flamejat > negre' com 'flamejant – brillant > blanc' (BALLESTER 2012b: 22).

ANDRÉ no considera cap possible relació del cromatònim amb el zoònim, però BALLESTER (2012b: 36), per la seua banda, estableix una possible motivació cromàtica per al zoònim *pullus*, fet que ja *per se* unificaria zoònim i cromatònim a una única arrel: «Se supone que los zoónimos *pullus* 'pollo' y *pelé* 'rata' en lituano provendrían de esta misma raíz indoeuropea [sc. de *pallēre*]. Estos hechos sugieren un significado básico de '[entre]cano – canoso' para aquella raíz \**pal-*, constituyendo esta una común motivación para 'gris'». Recordem que en portugués *pinto* significa 'pollet', un exemple que reincidiria en la motivació cromàtica.

c) FITÒNIM *pullus* 'brot' i NOSÒNIM *pullus* 'tumor'. Entenem que els significats vegetals de *pullus* deuen ser metasèmies des del zoònim, metàfores animals aplicades a brots en plantes, mentre que el significat nosonímic 'tumor' deu ser al seu torn una metàfora des del significat de 'brot', com veurem després a l'exemple de PLINI. Tipològicament està documentat, com veiem, el fitònim zoonímic —en aquest cas un genèric— però rarament, fins on sabem, el zoònim fitonímic, excepte potser quan els entomònims reben el nom de la planta on habiten o de la qual viuen, com probablement el zoònim/ fitònim llatí *eruca* 'eruga – ruca'.

Comptem, a més, amb la interessant denominació del castellà *retoño*, que inclou alhora el significat 'brot' i 'cria', o també amb l'exemple de *pimpollo* 'pi nou – arbre nou – brot', que conté el llatí *pullus* (*pi pollet*). També tenen una motivació semblant el català (*re*)*fillol* o el grec μύσχος 'vedell – plançó, rebrot', que examinarem amb més deteniment en la secció de fitònims.



En resum, sembla haver-hi quatre, o cinc, línies explicatives bàsiques pel que fa a l'etimologia del polisemàntic *pullus*:

(1) Arrel indoeuropea \**pu[t]*- 'petit' > zoònim *pullus* > (per metàfora) fitònim i nosònim *pullus*. En aquesta cadena —la més generalment acceptada— quedaria fora de relació etimològica el cromatònim *pullus/a/um*.

(2) Arrel indoeuropea \**pu[t]*- 'petit' > zoònim *pullus* > cromatònim *pullus/a/um* 'color pollí'. [Fitònim i nosònim segueixen derivant del zoònim, per metàfora: en això hi ha acord]. Certament, la majoria de cromatònims d'origen zoonímic són adjectivals i no substantius, i hi ha un adjectiu *pullinus/a/um*, però no té cap accepció cromatonímica en cap cas.

(3) Arrel indoeuropea cromàtica \**pal*- 'cendros, grisenc' > zoònim *pullus* > fitònim i el nosònim *pullus*. També l'ornitònim *palumbes* provindria d'aquesta arrel.

(4) Arrel indoeuropea \**pat*- 'volar – ocell' > zoònim *pullus*; aquesta arrel pot haver originat § *passer* i potser § *papilio*, però no és cosa gens segura. Aquesta quarta explicació comporta un sentit primer ornitonímic de *pullus*, i deixa sense explicar el cromatònim.

(5) L'italià *polla* 'brollador d'aigua, ullal d'aigua', planteja la possibilitat que d'un significat 'brot, broll' s'hagen originat la resta de significats, tret del cromatonímic: brot de planta – brot d'animal (cria, especialitzat sobretot en equins i en gallinacis) – brot en la pell (tumor).

## ANTROPÒNIMS

▷ El cognomen *Pullus*, que segurament no té en origen tant el significat zoonímic ni fitonímic com el de 'xiquet' (cf. etònims), o alguna consideració d'edat jove (KAJANTO 1965: 299–300: *cognomina relating to age*).

El repertori epigràfic de CLAUSS/SLABY en registra setze inscripcions, sense cap predominança geogràfica ni social: hi ha soldats (*vide infra*), hi ha cristians, hi ha lliberts, hi ha quatre exemples de *tria nomina*: *Gaius Claudius Pullus* (C.I.L. VI 15239: llibert de Roma), *Lucius Iunius Pullus* (cònsol el 249 aC), *Marcus Octavius Pullus* (C.I.L. III 3111) de Dalmàcia i un *Titus Capius Pullus Clustumina* (C.I.L. XI 4260) de la Umbria, que és quasi tot ornitònic, si és que *titus* ‘tudó’, *capo* ‘capó’ i *pullus* ‘pollet’ són l’origen dels seus noms. || *DIBVS MANIBVS/ PVLLVS PEREGRINVS VI/XIT XX ET P(VBLIA) VLPIA IVLIA/ SOROR EIVS VIXIT XII/ P(VBLIVS) VLPIVS SATVRNI/NVS PATER PI(I)SSIMVS/ FILI(D)S SVIS [- -] VOBIS LEVIS* (C.I.L. VIII 21294) “En honor dels déus Manes./ *Pullus* Peregrí va/ viure vint [anys] i Públia Úlpia Júlia,/ la seua germana, onze./ Publi Ulpi Saturní, el seu pare amorosíssim/ per als seus fills [sc. ho va fer?]. [sc. Que la terra?] us siga lleu”. ▶ Inscripció trobada a l’actual ciutat costanera del nord d’Algèria Cherchell (antiga *Cæsarea*, a la Mauritània Cesariense). || *D(IS) M(ANIBVS) S(ACRVM)/ ROCIVS/ PVLLVS/ VIXIT/ ANNIS LXXXXI/ M(ENSIBVS) XI* (C.I.L. VIII 23513a) “Consagrat als déus Manes./ Roci/ *Pullus*/ va viure/ noranta-un anys,/ onze mesos”. ▶ Inscripció trobada a l’actual ciutat tunisiana de Makthar (antiga *Mactaris*, a l’Àfrica Proconsular). || *D(IS) M(ANIBVS)/ IVLIVS/ PVLLVS/ MILES/ C(OHORTIS) I F(LAVIÆ) A(FRORVM)/ COM(M)ILITO/NES EO FEC(ERVNT)/ V(IXIT) A(NNOS) XXII* (A.E. 1995, 1662) “En honor dels déus Manes./ Juli/ *Pullus*./ Soldat/ de la cohort I Flàvia dels africans./ Els companys d’armes/ li ho han fet./ Va viure vint-i-dos anys”. ▶ Inscripció trobada prop de l’actual ciutat Bou Salem, al nord-oest de Tunísia (Àfrica Proconsular).

## CROMATÒNIMS

▷ *pullu[lu]s/a/um* ‘fosc, negrós, grisenc, bru, moré’. Aquest adjectiu es troba aplicat de manera especialment rellevant a dos camps semàntics (ANDRÉ 1949: 71–2):

(1) **Terme agrícola:** *terra pulla* és una terra negrenca i tova per les matèries vegetals en descomposició, diferent de la terra llaurable generalment marró; segons que sembla, era un terme de Campània, o com a mí-

nim, hi abundava i era molt fèrtil —es referirà a la terra volcànica? *cf. terra leuis, ut in Campania* (VARRO *rust.* I 20, 4) “terra lleugera, com la de Campània”.

(2) **Terme tèxtil:** *lana pulla* denomina un cert tipus de llana de color naturalment fosc o negre, una *lana tristis* (MART. XIV 158, 1) originària sobretot de Pol·lència (Ligúria) i de Tarent; per això *pullus/a/um* és adjectiu freqüent de vocabulari tèxtil (*amictus, cucullus, filum, lana, stamen, prætexta, toga, tunica, uestis*), o també de les ovelles que proporcionen eixa llana (*cf. el paral·lel lingüístic Τὰν οἶν τὰν πέλλαν* “L’ovella de pelatge fosc”; THEOCR. *id.* 5, 99). L’ús predominant d’aquest cromatònim per a vestimenta el palesa la varietat de termes derivats d’aquest sentit, que paga la pena veure amb cert deteniment: l’adjectiu *pullatus/a/um* ‘vestit de color fosc, de burell [esp. dit dels plebeus] > endolat, vestit de dol (IVVEN. 3, 213) > (poètic) trist, tràgic’; *pullati* ‘vestits de gris fosc > la gent pobra, la plebs’ (PLIN. *ep.* VII 17, 9; SVET. *Aug.* 44, 5); *pulleiaceus/a/um* ‘negrenc’ (SVET. *Aug.* 87); *pulligo* ‘color fosc’, la coloració de la llana de les ovelles de Tarent (PLIN. *nat.* VIII 191); *pullum* ‘vestimenta fosca > de pobre’ (OV. *met.* XI 48). || *Per uer serito in loco, ubi terra tenerrima erit, quam pullam uocant* (CATO *agr.* 151, 2) “Per primavera sembra en un lloc on la terra siga molt tova, de la que anomenen *pulla*”. ► Altres exemples no explicatius de *terra pulla*: CATO *agr.* 34, 2; 135, 2. || *Nec pulla, qualem habet Campania, ubique optima uitibus* (PLIN. *nat.* XVII 25) “I la terra *pulla*, com la que hi ha a Campània, no és a tot arreu la millor per a les vinyes”. || *Terram uero teneram, quæ uocetur pulla* (PLIN. *nat.* XVII 36) “La terra tova que s’anomena *pulla*”. || *In aliis regionibus nigra terra, quam pullam uocant, ut in Campania, est laudabilis* (COLVM. *rust.* I *præf.* 24) “En altres regions, la terra negra que anomenen *pulla* —a Campània, per exemple— és digna de tindre en compte”. || *Sesama [...] putre solum, quod Campani pullum uocant, plerumque desiderant* (COLVM. *rust.* II 10, 18) “Els sèsams [...] necessiten sobretot el sòl tou, que els campans anomenen *pullus*”. || *Facilis est humus et modice resoluta, quam dicimus pullam uocitari* (COLVM. *rust.* III 11, 6) “La terra és bona de treballar i mitjanament esponjosa, de la que diem que se sol anomenar *pulla*”. || *Prætexta pulla nulli alii licebat uti, quam ei qui funus*

*faciebat* (FEST. 273, 3–4 LINDSAY) “La toga pretexta fosca només li era permesa de portar a qui feia un funeral”.

## ETÒNIMS

▷ *pullu[lu]s* ‘pollet, ocellet’, terme afectiu general; a vegades específicament ‘xiquet’. || PLAVT. *Cas.* 138: el text es pot llegir en etònims de § *columba*. || *Ac pater ut gnati, sic nos debemus amici/ siquod sit uitium non fastidire. Strabonem/ appellat pætum pater, et pullum, male paruos/ si cui filius est* (HOR. *serm.* I 3, 44–6) “I així com el pare no desdenya el fill, tampoc nosaltres hem de desdenyar els amics/ si tenen algun defecte. El fill guerxo/ l’anomena son pare *guenyo*, i *pollet* anomena el seu fill/ qui en té un de molt baixet”. || *Inter altaria et uictimis ardentisque tædas densissimo et lætissimo obuiorum agmine incessit, super fausta nomina sidus et pullum et pupum et alumnum appellantium* (SVET. *Cal.* 13) “[Calígula] va aparéixer entre els altars i les víctimes i les torxes ardents, envoltat d’una munió densíssima de gent i contentíssima, que l’anomenaven *estel* i *pollet* i *xiquet* i *alumne*”. || *Nostra Faustina reficit sanitatem. Pullus noster Antoninus aliquo lenius tussit* (FRONTO *epist. ad Ant.* I 1,3) “La nostra estimada Faustina recupera la seua salut. El nostre estimat *pollet* Antoní tus un poc més lleument”. || *Et ‘heus,’ aiunt ‘caue ne solus exedas tam bellum scilicet pullulum, sed nobis quoque tuis palumbulis nonnunquam inpertias’* (APVL. *met.* VIII 26) “No vulgues menjar-te tu sol tan bell pollet [sc. l’ase Luci], sinó que comparteix alguna vegada amb nosaltres, que som les teues colometes”. ▶ Per a *palumbulis*, cf. etònims de § *palumbes*.

▷ *pullus* ‘xicot jove’ estimat per un home adult, d’on provindria *pullarius* ‘pederasta’. No són infreqüents els ornitònims designant persones joves, com per exemple *buteo* ‘aligot comú’ (*Buteo buteo* L.), segons les glosses (*Gloss.* V 158 LOEWE & GOETZ); o *capo* ‘gall jove [castrat], capó’ (PETR. 59, 2), amb què Trimalció es refereix a Hèrmeros quan era jove, i que segons SCHMELING (2011: 246) no denomina en eixe passatge un castrat capó sinó un gall jove sexualment immadur que escataina orgullós *cocococo*. Aquest tipus de denominacions tenen continuïtat actual, com, per citar un exemple proper, l’adjectiu *pollo/a* (JORDÀ 2014: 267–8), que designa

una persona atractiva, aplicat a xicons i xicones joves. || *Immo etiam pullarius erat, omnis Mineruæ homo* (PETR. 43, 8) “Més encara, [sc. Crisant] era un afeccionat als xicots/ a les xicotes, un home [sexualment] polifacètic”. ► La lectura de H (= *Parisinus lat.* 7989, datat el 1423) no és *pullarius* sinó *puellarius*. Segons SÜETONI (*Cal.* 8, 3), els antics tenien les formes *puella/ puera* i *puellus/ puer[us?]*, de manera que *puellarius* pot significar, precisament, com a *omnis Mineruæ homo*, que té tracte tant amb *puelli* com amb *puellæ*. || **Pullus** Iouis dicebatur Q. Fabius, cui Eburno cognomen erat propter candorem, quod eius natis fulmine icta erat. Antiqui autem pueri, quem quis amabat, **pullum** eius dicebant (FEST. 284, 13–17 LINDSAY) “Quint Fabi era anomenat *pollet de Júpiter*, el qual tenia per cognom *Eburnus* (‘blanc com l’ivori’) a causa de la blancor, perquè el seu cul havia rebut l’impacte d’un raig. Els antics, d’un xiquet a qui algú estimava, d’aquest en deien *el seu pollet*”. || *Puer, qui obscene ab aliquo amabatur, eius, a quo amatus esset, pullus dicebatur* (FEST. 285, 3–6 LINDSAY) “El xiquet que era estimat obscenament per algú era anomenat *pollet per l’amant*”. || *Pullarius: παιδεραστής* (Gloss. II 392, 6 LOEWE & GOETZ) “*Polleter: pederasta*”.

## FITÒNIMS

▷ *pullu[lu]s* ‘rebrot, lluc, rebroll’. Com ja s’ha dit a l’escoli inicial, aquest sentit fitonímic s’explica prou fàcilment a partir del sentit zoonímic, com una metàfora. En grec μύσχος ‘vedell’ presenta usos molt semblants, amb el significat de ‘brot jove’ (HOM. *Il.* XI 105; THEOPHR. *caus. plant.* V 9, 1) o ‘pecíol’ (DIOSC. *med.* II 179); cf. també l’adjectiu μονόμωσχος ‘amb una sola tija’ (DIOSC. *med.* IV 185, 1) o el verb μωσχεύω ‘criar un vedell’ (PHILOSTR. *Apoll.* 6, 30) – plantar un plançó’ (THEOPHR. *caus. plant.* III 5, 1). Per a CHANTRAINE (2009: 688), aquests usos agrícoles són molt antics, però secundaris i rars, i considera que el significat fitonímic és metàfora a partir del *brot animal*, ergo més recent que el sentit zoonímic. La metàfora del brot vegetal en la cria animal *nova* té gran reincidència lèxica, com per exemple es veu en altres maneres nostres d’anomenar l’ull o rebrot nou d’un arbre, que naix normalment entre la soca i les branques (JORDÀ 2014: 211, 238, 287): *mamó, nou, refillol*.

El *pullus* ‘rebrot, lluc’ ha generat diversos verbs denominatius relacionats amb el fet de brotar, com per exemple *pullare* ‘brotar, llucar’ (CALP. SIC. 5, 19), *pullulare* ‘brotar, llucar, germinar – pul·lular, propagar-se, multiplicar-se – criar, produir’ —dit de plantes i animals (VERG. *georg.* II 17; *Æn.* VII 329; COL. *rust.* IV 27, 1), de la luxúria (NEP. *Cato* 2, 3), de la terra (APVL. *met.* V 28, 20)— o *pullulascere* ‘començar a brotar’ (COL. *rust.* IV 21, 3). Aquesta imatge del brot dóna un italià *polla* ‘brollador d’aigua’. || *Propagatio pomorum, aliarum arborum. Ab arbore abs terra pulli qui nascentur, eos in terram deprimito extollitoque primorem partem, uti radicem capiat: inde biennio post effodito seritoque* (CATO *agr.* 51) “Reproducció de fruiters i altres arbres. Els rebrots de soca que naixeran de terra, enfonsa’ls i dreça el cap prim, per tal que prenga arrels: trau-los al cap de dos anys i planta’ls”. || *At specimen sationis et insitionis origo/ ipsa fuit rerum primum natura creatrix,/ arboribus quoniam bacæ glandesque caducæ/ tempestiua dabant pullorum examina supter* (LVCR. V 1361–4) “Però va ser la mateixa Natura, creadora de les coses,/ la mostra originària de sembra i empelt/ atés que les llavors i els glans caiguts/ donaven a un temps un eixam de rebrots al peu de l’arbre”. || *Nullis uero tales pulluli proueniunt nisi quarum radices amore solis atque imbris in summa tellure spatiantur* (PLIN. *nat.* XVII 65) “Eixe tipus de rebrots només vénen als arbres les arrels dels quals, per amor al sol i a la pluja, s’estenen a la superfície de la terra”.

## NOSÒNIMS

▷ *pullus* ‘tumor’ —també semblantment *pullaria* (Gloss. V 511, 59 LOEWE & GOETZ). El significat *pullus* ‘tumor’, deu ser una metàfora del significat fitonímic. || *Circa Ariminum nota est herba quam resedam uocant. Discutit collectiones inflammationesque omnes. Qui curant ea, addunt hæc uerba: “Reseda, morbos reseda; scisne, scisne, quis hic pullus egerit radices? Nec caput nec pedes habeat”. Hæc ter dicunt totiensque despuunt* (PLIN. *nat.* XXVII 131) “Prop de Rímmini es coneix una herba que anomenen *reseda*. Fa fora els abscessos i totes les inflamacions. Els qui curen amb aquesta, afegeixen aquestes paraules: “Reseda, seda les malalties; saps tu, saps tu, quin tumor ha tret ací les arrels? Que no tinga ni cap ni peus!”. Ho diuen tres vegades i el mateix nombre a vegades escopeixen”.

**40. *purpura*, -æ (f) 'múrex, corn'** [< gr.]  
[cast. *múrice* | angl. *purple shellfish, murex* | gr. ἡ πορφύρα]  
Diverses espècies de múrex (*uide infra*)

► El llatí *purpura* era una còpia antiga i oral del grec πορφύρα, tractat com un mot purament llatí, com es veu per l'adaptació en la reduplicada *purpur-* (ERNOUT & MEILLET 2001: 546 s.u.). Pel que fa a l'origen últim del mot, CHANTRAINE (2009: 896 s. πορφύρα) comenta que és possible un origen en Orient Pròxim —i, efectivament, la més prestigiosa i potser primera era la porpra fenícia de Tir (OV. *ars* III 170; PROP. IV 5, 22)— però el domini semític no n'ofereix cap correspondència lingüística satisfactòria.

► **PORPRA I LUXE.** Pot sorprendre la inclusió de *purpura* en aquest repertori de valors dels zoònims, però, sens dubte, era primàriament un zoònim que denominava diverses espècies de múrex, uns mol·luscs famosos per ser la font d'extracció de la porpra, però no menys famosos per l'ús culinari. El significat zoonímic està testimoniament amplament des del principi de la literatura llatina (ENN. 28, 11 BLÄNSDORF; LVCIL. 132 MARX; MACR. *Sat.* III 14, 12).

El tint porpra d'origen animal s'obtenia de diferents espècies de múrex —sobretot, i per ordre d'importància i freqüència, *Bolinus brandaris* L. i *Hexaplex trunculus* L., i en següent lloc *Stramonita hæmastoma* L.— que segreguen una tinta groguenca, la qual, en contacte amb l'aire, es torna de color verd i després roig més o menys fosc o violaci. El descobriment del tenyit de les teles amb aquest color s'atribueix als fenicis i era un procés costosíssim, ja que feien falta deu mil animals per a obtindre'n un gram (JIMÉNEZ & MORILLAS & MORILLO 2012: 385).

► **MÚLTIPLES PORPRES LLATINES.** La importància cabdal de la porpra té naturalment un reflex lingüístic en la diversificació lèxica per de-

nominar la conquilla i els productes derivats, per generalització o per especialització:

(a) *murex* 'múrex, corn' és el terme llatí que més freqüentment denomina la porpra, tot i que PLINI (*nat.* IX 80 i 164; XXXII 129) diferencia *murex* i *purpura*; potser *murex*, més general, comprenia moltes espècies de mol·lusc amb conquilles úniques i eriçades, i la *purpura* designava pròpiament l'espècie d'on s'extreia la porpra. Aquesta distinció, però, es perd en la majoria d'autors, que anomenen *murex* la conquilla d'on s'extrau la porpra (MART. XIII 187) i, per extensió, el tint.

(b) *ostrum*, còpia del grec ὄστρε[ι]ον, i més conegut en la forma femenina *ostrea* 'mol·lusc – ostra', s'especialitza a vegades amb el significat 'porpra'.

(c) *conchylum*, còpia del grec κογχύλιον (diminutiu de κόγχη > llatí *concha*), d'un probable significat genèric 'conquilla', se sol especialitzar en la porpra (*cf.* § *concha*).

(d) *blatta*, un insecte emprat literalment per a fer un color semblant a la porpra, genèricament també acabava denominant la porpra, però ja el tint, no el zoònim.

El suc de les diferents conquilles donava productes diferents; el matís variava segons el tipus de petxina i el país d'origen i també segons el temps d'exposició al sol del suc extret de la petxina: des del blanc inicial fins a violaci del final. El matís també variava perquè els antics hi adjuntaven diferents ingredients. Per a abaratir-ne els preus solien reemplaçar la porpra animal per altres productes colorants d'origen vegetal: PLINI (*nat.* XXVI 103) assenyala l'addició de *fucus* 'orxella' (liquen del gènere *Rocella*



DC). Els qualificatius cromàtics de la porpra són, per això, molt variats, segons les diferents varietats: *rubens*, *ruber*/ *roseus*/ *sanguineus*/ *uolaceus*.

Les abundants metasèmies de *purpura* deriven d'una primera i bàsica metasèmia des del zoònim cap a l'hilònim/ cromatònim; a partir d'aquesta metasèmia, i precisament per la dificultat d'elaboració de la porpra —i, per tant, per ser un producte no abundós i molt cobejat— la porpra s'associarà amb la riquesa i el poder, com veurem més amplament en etònims. El recorregut panoràmic de les metasèmies successives de *purpura* l'esbossa ANDRÉ (1949: 91) amb la claredat habitual, a la qual sumem l'esquematització i la terminologia metasèmica que fem en aquesta tesi:

(1) **zoònim** *purpura* [*maritima*] 'petxina, closca' (VARRO *ling.* V 113: *Purpura a purpuræ maritimæ colore* "La porpra prové del color de la porpra marítima"). En parla llargament PLINI (*nat.* IX 125–41).

> (2) **hilònim** *purpura* 'tint que se n'extrau' (VARRO *ling.* V 132).

> (3) **cromatònim** *purpura* 'color porpra', qualifica objectes diferents del colorant en si: una cara que s'enrogeix (ENN. *ann.* 352 SKUTSCH), una viola (VERG. *georg.* IV 275).

> (4) **hilònim desplaçat** *purpura* 'teixit/ vestit tenyit de porpra' (PLAVT. *Aul.* 168 i 500; *Most.* 286).

> (5) **etònim** *purpura* 'personatge revestit de la porpra', 'la dignitat que aquesta simbolitzava' (consolat: SIL. XIV 112; MART. VIII 61, 8).

## ETÒNIMS

► La porpra, associada amb la **riquesa** —amb *aurum* (PLAVT. *Most.* 286; LVCR. V 1423) i amb *gemmæ* (HOR. *carm.* II 16, 7)— i per tant amb el **poder**, era distintiu del vestit de reis, emperadors, cònsols i altres magis-

trats curuls (toga enribetada de porpra), senadors i cavallers (franja porpra). El lligam ideològic antic de la porpra, sobretot amb la reialesa, reapareix repetidament a Roma, sobretot en to de crítica: les robes porpra de Cèsar (CIC. *diu.* I 118; II 37), les de Neró (SVET. *Nero* 25), la porpra com a insígnia de la reialesa (STAT. *Theb.* VI 80; CLAUD. *Pros.* II 300: *purpurei... reges*), les veles de Cleòpatra a la batalla d'Àctium, de color porpra (PLIN. *nat.* XIX 22) etc. De tot açò es dedueix una metasèmia bàsica i general:

↳ *purpura* 'poder', especialment el poder suprem: cònsol/ consolat, rei/ regnat, emperador/ imperi. Es tracta d'una metonímia des del portadors de les costoses vestimentes de porpra als càrrecs que exerceixen. Recordem que, en el cas dels cònsols, la [*toga*] *prætecta* portava una franja porpra característica d'eixa dignitat. A partir d'aquesta metonímia s'explica el substantiu *purpuratus/a/um* 'alt oficial en una cort reial' (CIC. *Tusc.* I 102, 9; LIV. XXX 42; CVRT. III 2, 10; III 6, 4) i l'adjectiu *purpurissatus/a/um* = *consularis/e* (SID. *epist.* VIII 8).

D'altra banda, citarem un conegut *omen imperii* que combina la porpra i les serps, segons la idea que el naixement d'un bon sobirà és anunciat per l'aparició d'un objecte o animal de color porpra (REQUENA 2001: 126): *Mater eius pridie quam pareret somniauit se purpureum dracunculium parere* (HIST. AVG. *Alex.* 14, 1) "Sa mare [sc. del futur emperador Alexandre Sever, entre els anys 222–35 dC] va somiar el dia abans de parir que paria un dragonet de color porpra". || *Iamque noui præeunt fasces, noua purpura fulget* (OV. *fast.* I 81) "Ja els feixos nous obrin la marxa, la porpra nova brilla". ➤ És a dir: és gener, comença un nou consolat. || *Omnis Latio quæ seruit purpura ferro* (LVCAN. VII 228) "Tota la porpra [sc. reis] que serveix al Laci amb l'espasa". || *Hæc tot senatus funera intra kalendas et idus Ianuarii mensis septima illa Marii purpura dedit* (FLOR. *epit.* II 9, 62–3) "Aquella setena porpra [sc. consolat] de Màrius va provocar tantes morts del senat en el període comprés entre l'u i el tretze de gener". ➤ El seté consolat de Màrius va durar només eixos dies del 86 aC, fins que ell va morir. || *Verum cum primitus uisus adorandæ purpuræ datam sibi copi-*

*am aduertisset, recreatus tandem sui que securus «incaute» inquit «imperator et temere cum paucis alienis partibus te commisisti»* (AMM. XXI 9, 8) “Però tan aviat com [sc. el comandant de cavalleria Lucilià, detingut per les intencions que tenia d’enfrontar-se a l’emperador Julià] va veure [sc. Julià], en adonar-se que tenia l’oportunitat d’adorar la porpra [sc. l’emperador], es va sentir finalment reconfortat i, ja segur d’ell mateix, va dir: «Emperador, t’has dirigit a terres estranyes amb pocs acompanyants de manera incauta i temerària”. || *Nam iuuenis in Gallia et Illyrico multa strenue fecit occiso apud Mursam Ingenuo, qui purpuram sumpserat, et Trebelliano* (EVTR. IX 8) “[sc. Gal·lié] de jove va fer grans gestes militars a la Gàl·lia i a l’Il·líric, després d’haver estat assassinat Ingenu prop de Mursa, que havia assumit la porpra (= sobirania), i Trebel·lià”.

## HILÒNIMS/ CROMATÒNIMS

▷ *purpura* ‘tint extret de la porpra > color porpra > color porpra també d’altres orígens’. Es tracta d’una metonímia des de l’agent creador al producte creat. Com amb altres denominacions de la porpra (*conchylium, murex, ostrum*), és un hilònim/ cromatònim que manté moltes vegades el sentit hilonímic literal.

La importància de la *purpura* per als romans des de temps ben antics és evident: *Purpuræ usum Romæ semper fuisse uideo* (PLIN. *nat.* IX 135) “L’ús de la porpra veig que sempre ha existit a Roma”. Aquesta rellevància la testimonia també la productivitat lèxica: els qui elaboraven aquest preat tint s’anomenaven *purpurarii* (C.I.L. VI 9845); el taller on s’elaborava eren les *officinæ purpurariæ* (PLIN. *nat.* XXXV 46); l’acció de tintar de porpra s’anomena *purpurare* (PLAVT. *Most.* 289) o *purpurascere* (CIC. *apud* NON. 162, 5 LINDSAY) que, per metonímia, també acaba significat ‘embellir, ornar’ (APVL. *met.* VI 24, 8). La tècnica del tenyit amb porpra, tot i que d’origen fenici, als romans els va arribar per via dels grecs, i per això, una vegada més, el vocabulari d’aquesta àrea està fortament hel·lenitzat: *conchylium*,

*crocota, purpura...* Les novetats materials i tècniques entren en forma de còpies lingüístiques directament (ANDRÉ 1949: 232 i 294).

De l'hilònim/ cromatònim *purpura*, es va crear el poètic cromatònim derivat *purpureus/a/um* (VERG. *Æn.* I 590; HOR. *carm.* IV 1,10), còpia del grec πορφύρεος/α/ον, i que generalment s'aplicava a tota coloració afí al porpra (vermell, vermellós, violeta, marró, negrenc) i fins i tot arribava a un significat 'brillant, esplendorós, bonic'. També n'hi ha la variant culta i hel·lenitzant *porphyreticus/a/um* (SVET. *Nero* 50, 6), adjectiu aplicat sobretot a materials i elements arquitectònics. || *In foliis, quæ plurima circum/ funduntur, uiolæ subluceat purpura nigra* (VERG. *georg.* IV 273–4) "En els pètals [sc. de la flor *amellus*] que abundantíssims es vessen/ tot al voltant, brilla feblement el color porpra de la violeta negra". || *Vt gaudet insitiua decerpens pira/ certantem et uuam purpuræ* (HOR. *epod.* 2, 20) "Com gaudeix collint peres empeltades/ i raïm que rivalitza amb la porpra". || *Picta quæ nunc toga dicitur, ante uocabatur purpurea eaque erat sine pictura* (FEST. 229, 2–3 LINDSAY) "La que actualment s'anomena *toga brodada (toga picta)*, abans s'anomenava *purpúria*, i era sense brodat". ► Ací es pot observar com *purpura* era tingut pel tint per antonomàsia, fins al punt de ser sinònim de *pictus/a/um*.

▷ *purpura*, per metonímia directa de l'anterior hilònim, denomina en general qualsevol teixit tenyit de porpra, i especialment les vestimentes portades per reis i magistrats, també anomenades *purpuramentum*. Aquests sentits també els adquirien els quasi sinònims *conchylium* (§ *concha*), *murex* ['porpra, color porpra (VERG. *ecl.* 4, 43–4: *rubens murex*; OV. *ars* III 170: *Tyrius murex*) > vestit [tenyit] de porpra' (VERG. *Æn.* IV 262; HOR. *epist.* II 2, 181)] i *ostrum* ['porpra, color purpuri (VERG. *Æn.* I 639, 700; PROP. IV 3, 51) > teixit tenyit de porpra' (LVCR. II 35)]. Tot i aquestes generalitzacions, VITRUVI (VII 13) matisa els significats de cadascun d'aquests termes, que adjuntem a *conchylium* (§ *concha*).

A més a més, *purpuratus* (o, més poèticament, *purpureus*) denomina qui porta vestimenta de porpra, un significat que prepara una nova meto-

nímia (cf. etònims) explicable per l'associació entre el teixit purpuri i l'alt estatus social. || *Vestitus aspere nostra hac purpura plebeia ac pæne fusca* (CIC. *Sest.* 19) “Vestit toscament amb aquesta porpra nostra plebeia i quasi negra”. || *Facite enim ut non solum mores et adrogantiam eius sed etiam uoltum atque amictum atque etiam illam usque ad talos demissam purpuram recordemini* (CIC. *Cluent.* 111) “Feu per recordar no sols els seus costums i arrogància sinó també la seua cara i el seu vestit i també aquella porpra deixada caure fins als turmells”. || *Purpura Pompeium summi uelabit honoris* (OV. *Pont.* IV 4, 25) “Una porpra cobrirà Pompeu de la més alta magistratura”. || *Lectus eburneus, auro ac purpura stratus* (SVET. *Iul.* 84) “Un llit guarnit d'ivori, d'or i de porpra”.

Ⓓ *purpura* ‘vi [negre]’, una metàfora per comparació cromàtica. || *Hiemale mustum, uuarum frigidus sanguis, in rigore uindemia, cruentus liquor, purpura potabilis* (CASSIOD. *uar.* XII 4, 5) “El most d'hivern, la freda sang del raïm, la verema en el rigor de l'hivern, un líquid sangonós, la porpra bevable”.

## TOPÒNIMS

Ⓓ *purpurilla* ‘prostíbul’, com *turturilla* (§ *turtur*) o *lupanar* (cf. etònims de § *lupus*). Pot tractar-se d'una confusió gràfica amb *turturilla*, però es tracte o no d'un *lapsus*, diversos elements deuen haver motivat aquesta denominació: l'associació de la porpra amb el luxe i l'excés; l'associació de Venus amb la porpra (cf. l'epítet de Venus *Purpurissa* ‘emporprada’; SERV. *in Æn.* I 720) i també amb les prostitutes i els seus vestits emporprats (VVLG. *apoc.* 17, 4: *mulier erat circumdata purpura*); també hi pot haver influït l'associació de Venus i la *concha*, un nom metonímic de la porpra (*conchylium*), i el somatònim genital femení. || *Purpurilla dicitur locus in castris extra uallum in quo scorta prostant; nam apud ueteres, matronæ stola, libertinæ toga, prostitutæ purpurea ueste utebantur* (Gloss. V 524, 30–4 LOEWE & GOETZ) “*Purpurilla* és un lloc en els campaments militars, extramurs, on s'estan les prostitutes; el mot s'explica perquè, entre els antics, les mares de família vestien l'estola, les llibertes la toga, les prostitutes un vestit porpra”.

#### 41. *rāna*, -æ (f) ‘granota – gripau’

[cast. *rana* – *sapo* | angl. *frog* – *toad* | gr. ὁ βάτραχος – ἡ φρύνη]  
Ordre *Anura* (sobretot famílies *Ranidæ* i *Bufo**nidæ*)

► L’etimologia més probable del nom genèric dels anurs en llatí és de motivació onomatopeica: ERNOUT i MEILLET (2001: 564 s.u.) hi reconstrueixen una forma *\*raksna*. El gripau, diferenciat de la granota, també s’anomena en llatí *rana lurida* ‘granota pàl·lida’ (VARRO *rust.* I 2, 26) o [*rana*] *rubeta* ‘[granota] d’esbarzerar’ (PLIN. *nat.* VIII 110) o amb el gàl·lic *cra-xantus/ crassantus* (*Anth. Lat.* 390, 17 BÜCHELER & RIESE), i amb la suggeridora denominació *bufo* (SERV. *in georg.* I 184): *Rana terrestris nimix magnitudinis* “Granota terrestre de mida enorme”. La denominació *bufo* és coincident amb l’ornitònim *bubo/ bufo/ gufo* que denomina el duc (*Bubo bubo* L.), i segurament es tracta d’una coincidència en la motivació onomatopeica *bu-bu-*. De tota manera, en el cas del *bufo* ‘gripau’ és possible que l’arrel sí que siga onomatopeica, però d’una típica arrel onomatopeica que reproduïx el bufit; i no sols perquè granota i gripau s’inflen i es desinflen de manera molt cridanera, sinó per una associació d’idees (*cf.* tot seguit sobre *rana*) entre el bufit i l’inflament, amb la presumpció, amb la sobergueria, amb l’altivesa (BALLESTER 2006b: 233); és a dir, que s’anomenara el gripau, *fan-farró*, o, com diuen en uns quants pobles valencians, *bufaner*, *bufat* o *bufó* (JORDÀ 2014: 62).

#### ► ASTUTA I BUFONA GRANOTA MEDICINAL.

(a) La granota és *callida* ‘astuta’ (AVIAN. 6, 5); *petulans* ‘insolent’ (PHÆDR. I 2, 20), *turgida* ‘inflada’ (AVIAN. 6, 4); *Inflat se tanquam rana* (PETR. 74, 13) “S’infla com una granota”, paraules que adreça Trimalció a la seua muller Fortunata, que actua com si no recordara el seu recent passat miserable d’esclava. Tant podia inflar-se la granota, que volent imitar la grandària d’un bou per enveja, va rebentar (PHÆDR. I 24).

(b) Per contrast amb la seua petulància proverbial, la granota és un ésser per excel·lència **dèbil** i privat de qualsevol poder (cf. ÆSOP. 44 HAUSRATH; PHÆDR. I 2), un *pavidum genus* ‘una espècie poregosa’ (PHÆDR. I 2, 15). Un ésser insignificant i menyspreat: *Amicus uester, qui fuit rana nunc est rex* (PETR. 77, 6) “El vostre amic, que va ser granota, ara és rei”, li diu Trimalció al llibert Habinnas, en relació amb la fortuna canviant, que enlaira [socialment] a uns i enfonsa a uns altres.

(c) Associació de la granota amb el **fang**: *Et ueterem in limo rana cecinerere querelam* (VERG. *georg.* I 378) “I les granotes van cantar una vella queixa a dins del fang”; *Limo immersa profundo* (AVIAN. 6, 1–2) “Immersa en el fang profund”. Aquesta associació entre hàbitat i animal va formar segurament la creença segons la qual les granotes [re]naixen del fang (PLIN. *nat.* IX 159).

(d) El **rauc** resulta **molest i escandalós**, no deixa dormir (HOR. *serm.* I 5, 13–4), i és evocat com la imatge del xerraire molest o petulant (cf. etònims). Octavià, en un *omen imperii* del futur poder sobrenatural d’August (REQUENA 2001: 159–60), quan quasi començava a aprendre a parlar, trobant-se a la finca familiar de *Velitræ* (Laci), *Obstreptentis forte ranas silere iussit, atque ex eo negantur ibi ranæ coaxare* (SVET. *Aug.* 94, 7) “Va manar callar les granotes que en eixe moment raucaven sorollosament, i des d’aquest fet diuen que allí les granotes ja no rauquen”.

(e) La **coloració** més persistent de la granota entre els escriptors romans és el **verd** (OV. *met.* XV 375; PLIN. *nat.* XXXII 122; TOYNBEE 2013: 216). En grec és molt palpable aquesta coloració, ja que diverses metàsèmies a partir de βάρραχος ‘granota’, s’expliquen precisament per ser coses de color verd: βάρραχίς ‘vestimenta de color verd’ (ARISTOPH. *Equ.* 1406),

βατραχίτης (λίθος) ‘una pedra verdosa’ (PLIN. *nat.* XXXVII 10), o, en fi, el color verd clar βατράχειος/ον (ARISTOPH. *Equ.* 523).

(f) Com animal semiaquàtic i en realitat com tants altres animals —especialment els ocells— la granota era considerada com una predictora de canvis de temps, **anunciadora de la pluja** (CIC. *diu.* I 9, 15; VERG. *georg.* I 378; PLIN *nat.* XVIII 361), mitjançant el rauc molest i incessant (HOR. *serm.* I 5, 14–5).

(g) La granota era un dels grans campions entre els animals emprats per a **remeis medicinals** i **encanteris** (PLIN. *nat.* XXVIII 117), creença i pràctica que ha ben continuat fins als nostres dies (FLORES 2000: 252 s. *rana*; BALLESTER 2006b: 217–63): considerada especialment beneficiosa —al contrari que el gripau— i protectora contra diferents malalties. Entre els egipcis, la deessa de la **fertilitat** —qualitat associada amb la curació— era Heket, representada com una granota (MCDONALD 2014: 454).

## ANTROPÒNIMS

Ἰ El *cognomen* **Rana**, de testimoniatge mínim: tres inscripcions en registra la base de dades epigràfica de CLAUSS/ SLABY, totes tres de lliberts (d’*Hispalis*, *Carthago Noua* i *Narbo*). || L(VCIVS) BÆBIVS L(VCI) L(IBERTVS)/ SATVRIO RANA/ HIC SITVS EST (C.I.L. II 3454) “Luci Bebi Saturió *Rana*,/ llibert de Luci,/ ací està soterrat”. ► Inscripció trobada a Cartagena (antiga *Carthago Noua*, a la *Tarraconense*). Potser hi ha alguna relació semàntica entre el *cognomen* *Saturio* (< *satur* ‘sadoll, fart, tip’) i l’*agnomen* *Rana*, en relació amb la inflor que hem comentat a l’escoli inicial.

## ETÒNIMS

Ἰ *ranunculi* —lit. *granotells*— anomena sorneguerament CICERÓ els seus clients de la ciutat del Laci Úlubres (per l’actual Cisterna di Roma), perquè és una zona d’aiguamolls (*Pomptinæ Paludes*), i els seus habi-



tants, per tant, els granotells. Freqüentment se cita aquesta ciutat per la seua situació, com a exemple d'una ciutat remota, humil i amb res d'especial (CIC. *ad fam.* VII 12, 2), perquè el que importa per estar bé no és l'exterior sinó el nostre paisatge interior (HOR. *epist.* I 11, 30). Curiosament, per veure'n un paral·lel actual, els habitants de Melissano (Apúlia), una zona d'aiguamolls, tenien el sobrenom de *cargnòcculari* 'granotes' (SEMERARO 2012: 232), per definir-los com gent habituada a viure en zona d'aiguamolls. I no oblidem que PLATÓ (*Phædo* 109a–b) fa dir a Sòcrates que els habitants de l'οἰκουμένη grega de llavors són com granotes —o formigues— vivint al voltant d'un bassal: la Mediterrània. || *Has litteras scripsi in Pomptino, cum ad uillam M. Æmili Philemonis deuertissem, ex qua iam audieram fremitum clientium meorum, quos quidem tu mihi conciliasti. Nam Vlubris, honoris mei causa, uim maximam ranuncolorum se commosse constabat* (CIC. *ad fam.* VII 18, 3) “Vaig escriure aquesta carta al camp Pomptí, quan vaig estar allotjat a la finca de Marc Emili Filemó, des de la qual ja sentia la cridòria dels meus clients que tu em vas proporcionar. Perquè era evident que a la ciutat d'Úlubres, per a fer-me honor a mi, ell hi havia fet anar una gran quantitat de granotells”. ▶ Carta de CICERÓ a Trebaci, del 13 d'abril del 53 aC.

▷ *loquaces ranæ* 'granotes parladores' anomena JERONI (*epist.* 38, 5) els oponents de l'ideal monàstic. La petulància de les granotes i el rauc molest (*cf.* HOR. *serm.* I 5, 13–4) expliquen aquesta denominació insultant.

## FITÒNIMS

▷ *ranunculus* —lit. *granoteta*— denomina diversos tipus de ranuncles (gènere *Ranunculus* L.), plantes de caràcter semiaquàtic, fet que deu haver-ne motivat el nom. Aquest fitònim sembla que és un calc del grec βατράχιον (HIPPOCR. *nat. mul.* 32, 9) amb aquesta mateixa metasèmia de zoònim a fitònim (CHANTRAINE 2009: 161–2 s. βάτραχος). || **Ranunculum** uocamus quam Græci batrachion (PLIN. *nat.* XXV 172) “Anomenem *ranuncle* la planta que els grecs anomenen *batraci* (< βατράχιον)”.

## NEOZOÒNIMS

Ἰ El peix *rana* [*marina/ piscatrix*] —lit. *granota* [*de mar/ pescadora*]— ‘rap’ (*Lophius piscatorius* L.), també anomenat *granota de mar*, o, en castellà, *pejesapo*. La metasèmia probablement prové de l’aspecte de quasi tot cap i ulls, com si no tinguera cos, o també per la boca gran que té. L’ictiònim *rana marina* deu ser un calc del grec βάτραχος ἄλιεύς ‘granota marina’ (ARISTOT. *hist.* 489b32), que es troba també copiat en llatí *batrachus* (PLIN. *nat.* XXXII 145). || *Ranæ autem marinæ dicuntur obruere sese harena solere et moueri prope aquam; ad quas quasi ad escam pisces cum accesserint, confici a ranis atque consumi* (CIC. *nat.* II 125) “Per altra banda es diu que les *granotes marines* solen colgar-se en l’arena i moure’s prop de l’aigua; quan els peixos s’hi acosten com si foren un esquer, són morts i menjats per les *granotes*”. || PLIN. *nat.* IX 78.

## NOSÒNIMS

Ἰ *ran[ul]a* ‘rànula’. En llatí l’exemple documentat es refereix a la rànula dels bovins només. Actualment, la rànula denomina un quist mucoides del terra de la boca, d’origen salival, que produeix una alteració característica de la veu. Potser aquesta alteració ja era un potencial motivador per comparació amb el rauc de la granota, però també hi ha d’haver actuat poderosament una motivació fisiogràfica, ja que l’aspecte del quist pot recordar d’alguna manera una granot[et]a, i en general hi ha relació entre la inflamació sobre la pell i la capacitat dels anurs d’inflar-se.

És metàfora molt estesa en els nosònims de nombroses llengües la que vincula la granota o altres amfibis amb les malalties bucals, com per exemple altres denominacions de la rànula: alemany *Fröschelein* o *Froschgeschwulst*, francès *grenouillette*, it. *ranella* i *rospo* ‘gripau’ (ACUÑA & GARROSA 2006: 16). En grec hi ha βάτραχος (AET. *iatr.* VIII 39, 1: Ὁ ὑπογλώσσιος λεγόμενος βάτραχος “L’anomenada *granota* de davall la

llengua”), que deu ser aquesta mateixa rànula; en tractar-se de llenguatge mèdic, tendiríem a veure el grec com a model per a un calc llatí, però el testimoni grec del metge AECI és tardà (segle VI dC), per bé que pot remuntar a una tradició molt més antiga. || *Solent etiam fastidia cibo afferre uitiosa incrementa linguæ, quas ranas ueterinarii uocant* (COLVM. rust. VI 8, 1) “Solen també provocar desgana de menjar unes males inflamacions de la llengua, que els veterinaris anomenen *granotes*”. ➤ El context és veterinari, referit en aquest cas a malalties del ramat boví. || *Periculosum fastidium bobus ranulæ faciunt: quæ aperiendæ sunt, et allio cum sale pariter trito ipsa uulnera confricanda* (VEG. mul. IV 5) “Una perillosa desgana de menjar provoquen als bous les rànules: cal obrir-les, i fregar la ferida amb all esmicolat i sal mesclats”.

## ORGANÒNIMS

℥ L’ornament *rana*, una marca en forma de granota, segons sembla, que indicaria el nivell de l’aigua en una banyera d’uns banys públics. El motiu decoratiu no sorprén en tractar-se d’un àmbit aquàtic. Una altra granota decorativa, però potser també amb la mateixa finalitat que la de la banyera, es troba en una gerra de vi feta d’argent (*Anth. Græc.* IX 406). || *AQVAM IN ALVEVM VSQVE AD SVMMAM RANAM HYPO/CAVSTIS ET IN LABRVMTAN MVLIERIBVS QVAM VIRIS PROFLVENTEM RECTE PRÆSTARE DEBETO* (C.I.L. II 5181, 21–2) “Has de procurar que l’aigua òmpliga ben a caramull la banyera fins a la granota superior en els hipocausts i en la pica, tant en la que és per a les dones com en la que és per als homes”.

℥ L’ornament *rana*, un segell en forma de granota —o bé amb la representació d’una granota— que Mecenes utilitzava segurament per a signar, de la mateixa manera que August n’utilitzava un amb la imatge d’una esfinx. Tots dos segells eren molt temuts, per les conseqüències que podien portar els documents segellats. En tot cas, la tria del batraci per a figurar al segell, més enllà del motiu decoratiu, ben probablement comporta connotacions positives associades a la granota en general: fertilitat,

prosperitat, salut etc. || *Diuus Augustus inter initia sphinge signavit [...] Quippe etiam Mæcenatis rana per collationes pecuniarum in magno terrore erat* (PLIN. nat. XXXVII 10) “El diví August al principi signava amb [sc. un segell amb la imatge d’]una esfinx [...] I en efecte la granota de Mecenes causava terror quan es tractava de recaptació d’impostos”.

## SOMATÒNIMS

▷ *ranula* —lit. *granoteta*— part tendríssima del mig de la peül·la dels cavalls, potser per una associació d’idees entre la capacitat d’inflar-se i desinflar-se de les granotes i l’esponjositat d’aquesta part. En grec hi ha un βάρραχος (GEOP. XVI 1, 9) i un diminutiu βατράχιον (PTOL. phas. II 35, 10), que denominen la ‘part superior del casc del cavall’, suposadament el mateix que el llatí *ranula*. És possible que hàgem d’interpretar com a somatònim aquest nosònim. || *Oportet ferramento concisorio animalium soleas ranulasque purgari* (VEG. mul. I 56, 31) “Convé netejar les ferradures i *granotetes* dels animals amb un instrument tallant de ferro”.

**42. *scorpiō, -ōnis* (m) ‘escorpí’** [< gr.]

[cast. *escorpión* | angl. *scorpion* | gr. ὀστροπίος]

Gènere *Euscorpius* THORELL (sobretot *E. carpathicus* i *E. italicus*)

► El tret més cridaner de l’aràcnid escorpí, el fibló verinós en posició erecta i amenaçant —sumat a les dues poderoses pinces davanteres—, ha esperonat la imaginació popular metasèmica a donar nom a altres animals, plantes i objectes punxegosos, espinosos, eriçats, verinosos. De fet, aquesta característica punyent pot haver estat la base motivacional del zoònim, puix que, encara que ni CHANTRAINE ni ERNOUT i MEILLET hi proposen cap etimologia, s’hi ha proposat per altra banda (*Etymology... s. scorpion*) un origen en l’arrel indoeuropea *\*(s)ker-* ‘tallar, raspar’, present en anglés *shear* ‘esquilar’, antic irlandés *scaraim* ‘jo separe’, grec κείρειν ‘tallar, esquilar’, hitita *karsh-* ‘tallar’, lituà *skiriu* ‘jo separe’, llatí *curtus* ‘curt’, sànscrit *kṛnati* ‘fereix, mata’ etc. Aquesta tallant motivació relaciona morfològicament l’escorpí amb el cranc, per exemple —les pinces tallants— fins al punt que *Sole Cancri signum transeunte et ipsorum, cum exanimati sint, corpus transfigurari in scorpiones narratur in sicco* (PLIN. *nat.* IX 99) “Quan el sol passa per la constel·lació de Càncer també el cos d’aquests [sc. crancs], segons que es conta, en morir es transforma en escorpins”. La creença —parcialment certa— que hi havia animals que naixien dels cadàvers d’altres estava molt estesa en l’antiguitat, i servia als pitagòrics com a exemple de metempsicosi, com es veu al llibre XV de les *Metamorfosis* d’OVIDI: *tauri > apes* (XV 364–7), *equus > crabrones* (XV 368), *cancer > scorpius* (XV 369–71), i, verament, *tineæ > papilio* (XV 372–4).

► **MALEÏT ESCORPÍ DE TALLANT FIBLÓ VERINÓS.** L’escorpí tenia en l’imaginari popular dels antics —i encara hui— una reputació sinistra, no sols per la toxicitat sinó per ser incorregiblement dolent i traïdor, que no perd ocasió d’exercitar-se amb el fibló contra els humans, obsessionat a

picar per pura maldat; PLINI (*nat.* X 87–91) ha deixat un retrat detallat del maliciós aràcnid, i el recompte antic més gran de remeis medicinals contra les picades (BEAVIS 1988: 27–8, 30). Entre els animals verinosos que feien un paper considerable en la medicina clàssica, els escorpins estaven només en segon lloc, per darrere de les serps (BEAVIS 1988: 21). Es pensava que els mateixos escorpins proveïen el millor antídote contra les seues picades, ja fóra posant-los a remulla en oli i utilitzant aquest oli com un bàlsam, o bé aixafant-los i aplicant-los a la ferida, o bé rostits i menjats, o cremats i mesclades les cendres en vi (PLIN. *nat.* XI 90, XXIX 91). Aquestes creences han tingut plena vigència fins a l'actualitat en la medicina popular, com es veu en aquest exemple del Montseny (BONET 2012: 44): «Per a les pessigades d'escorpi va bé agafar l'escorpi, aixafar-lo i posar-lo al damunt de la picada; així s'evita que s'infla. És verí contra verí». Com veurem també als fitònims, hi havia certes plantes —*casualment* amb formes que recordaven l'escorpi— que es creia que, per una mena d'homeopatia (§ 4.10.), tenien propietats insecticides contra els escorpins (PLIN. *nat.* XX 50, XXI 171, XXII 60).

## ANTROPÒNIMS

¶ El *cognomen* **Scorpio**, de mínim testimoniatge: tres inscripcions en registra el repertori epigràfic de CLAUSS/SLABY. Les males connotacions de l'escorpi expliquen la presència mínima en antroponímia. Curiosament, però, les altres dues inscripcions que no citem, són *dignes* exemples de *tria nomina*: *Gaius Fulvius Scorpio* (I.G.L.Treviso 68) i *Marcus Crassus Scorpio* (C.I.L. V 3552), tots dos del Vènet. ¶ *D(IS) M(ANIBVS) ANIVS RVFINVS/ SIBI ET GRATVL(Æ?) VXORI SVÆ ET ÆL(IO) SCORPIONI FILIO/ DEF(VNCTO) AN(NORVM) XXVII VIVVS P(OSVIT)* (C.I.L. III 2992) “En honor dels déus Manes/ Ani Rufi/ per a ell i per a Gràtula/ la seua muller i per a Eli/ Scorpio el seu fill/ mort als vint-i-set anys. Ho va

fer posar [Ani Rufí] en vida". ► Inscripció trobada a la població croata d'Omsica (Dalmàcia).

## ASTERÒNIMS

▷ *Scorpio* (*Scorpios/ Scorpheus*), la constel·lació de l'Escorpió (*Scorpius* = *Sco*), huité signe del zodíac; còpia de l'asterònim grec Σκορπίος. En llatí la constel·lació també s'anomenava amb un rar sinònim, d'origen africà: *Nepa* (CIC. *nat.* III 40).

Els antics explicaven dos orígens de l'escorpió, tots dos relacionats amb el caçador gegant Orió. Segons una versió, en una cacera Orió va intentar violar Diana o alguna de les serventes, i, en represàlia, la deessa li va enviar un terrible escorpió, que li va picar i el va matar; en una segona versió, Orió, vantant-se de la seua gran perícia com a caçador, va afirmar davant de Diana i Latona que era capaç de matar qualsevol criatura nascuda de la terra. La Terra, airada, li va enviar un escorpió que el va matar d'una fiblada. En totes dues explicacions, tant l'escorpió com Orió foren catasteritzats per Júpiter, però de manera que quan ix l'Escorpió, es pon Orió, fet que fa l'efecte d'una persecució celestial eterna. || ER. *cat.* 7 & HYG. *astr.* II 26; III 25.

## ESTRATÒNIMS

▷ El giny ofensiu *scorpio/ scorpheus* 'escorpió', un calc de l'estratònim grec σκορπίος (PLVT. *Marc.* 15) o σκορπίδιον (POLYB. *hist.* VIII 5,6), també tècnicament anomenat καταπέλται ὀξυβελεῖς 'catapultes de trets ràpids' (DIOD. SIC. XIV 50, 4, 7). Segons MCCARTNEY (1912: 47), en textos llatins denominaria fins a tres coses diferents:

(1) Un giny petit i mòbil, fonamentalment per a disparar fletxes (aquest és l'ús i significat més genèric dels exemples que citem més avall).

(2) Una fletxa (exemple d'ISIDOR).

(3) Un tipus de ballesta, que AMMIÀ MARCEL·LÍ (XXIII 4, 4) fa sinònim d'*onager* 'ase salvatge – onagre'.

Independentment de variacions de significat al llarg de la llatinitat, la motivació que genera aquests estratònims no ofereix dificultat: la prominència de la cua erecta, alhora que la forma conjunta del giny, i la creença en els efectes mortals del tret o fiblada, assegurava la selecció de l'escorpí per a la transferència (MCCARTNEY 1912: 48). A la Columna trajana apareixen escorpins —o *cheiroballistæ* 'ballestes de mà', que són un desenvolupament de l'escorpí— muntats en petits carros de dues rodes tirats per un parell de mules. Trajà va utilitzar l'escorpí amb molt d'èxit en la campanya contra els parts i la seua cavalleria dels anys 114 dC a 117 dC (LAGO 2007: 268).

Dos altres tipus d'escorpins han estat emprats en diverses ocasions bèl·liques: l'ús d'escorpins reals, llançats contra els enemics, una arma d'un poder enorme, de terror psicològic; i l'ús d'emblemes militars amb figura d'escorpí, com la insígnia oficial de la guàrdia pretoriana romana (MAYOR 2014: 284). || *Quidam ante portam oppidi Gallus, qui per manus sebi ac picis traditas glæbas in ignem e regione turris proiciebat, scorpione ab latere dextro traiectus exanimatusque concidit* (CÆS. Gall. VII 25, 2) "Un gal, davant de la porta de la plaça forta, que llançava al foc, des de la zona de la torre, boles de sèu i pega que li anaven passant de mà en mà, va ser travessat per un escorpí al costat dret i va caure mort". ► El context és el setge d'Avaricum. || *Scorpionum catapultarum ceterorumque telorum quæ ad defendendum solent parari, magnam copiam habebat* (bell. Afr. 31, 7) "D'escorpins, catapultes i la resta de projectils que solen preparar-se per a la defensa, en tenia una gran quantitat". || *Scorpionis autem, quem appellant nunc onagrum, huius modi forma est* (AMM. XXIII 4, 4) "La forma de l'escorpí, que ara anomenen onagre, és la següent". || *Et tormentum quidem appellatur ex eo quod omnis explicatio torquetur, scorpio autem quoniam aculeum desuper habet erectum, cui etiam onagri uocabulum indidit ætas nouella ea re, quod asini feri cum uenatibus agitantur, ita*



*eminus lapides post terga calcitrando emittunt, ut perforent pectora sequentium aut perfractis ossibus capita ipsa displodant* (AMM. XXIII 4, 7) “Aquesta màquina s’anomena *catapultula* (*tormentum*) perquè tot el mecanisme es tensa (*torquetur*), *escorpí*, en canvi, perquè té un fibló alçat; aquest actualment fins i tot se l’anomena *onagre* per tal com els ases salvatges, quan són perseguits pels caçadors, fan etzibades i llancen tan lluny les pedres cap arrere que arriben a travessar el pit dels seguidors o bé els trenquen els ossos i els rebenten el cap”. ➤ Ací es pot veure l’explicació de dues motivacions animals diferents per al mateix giny; l’escorpí és més, diríem, una motivació fisiogràfica i etogràfica, mentre que l’onagre és més de caire etogràfic, descriptiu d’un comportament. || *Scorpiones dicebant, quas nunc manuballistas uocant, ideo sic nuncupati, quod paruīs subtilibusque spiculis inferunt mortem* (VEG. mil. IV 22) “En deien *escorpins*, de les que ara anomenen *ballestes de mà*, anomenats així perquè amb fiblons petits i prims provoquen la mort”. ➤ Segons VEGECI, doncs, la denominació zoonímica era més antiga i, sembla, ja no en ús, sinó substituïda pel nom *manuballista*. Si es té en compte que *scorpio* denominava un peix de mar espinós, una planta punxegosa, un instrument de tortura punxegut, una fita entre camps etc., es pot concloure que VEGECI té raó en atribuir la motivació de l’estratònim al mateix fibló, i no a l’acció de fiblar (MCCARTNEY 1912: 47). || *Scorpio est sagitta uenenata arcu uel tormentis excussa, quæ dum ad hominem uenerit, uirus, qua figit, infundit; unde et scorpio nomen accepit* (IS. or. XVIII 8, 4) “L’escorpí és una sageta enverinada disparada amb arc o amb ballesta que, quan arriba a clavar-se en una persona, vessa el verí per allà on entra; d’on també ha motivat el nom l’escorpí”. ➤ Segons ISIDOR, doncs, el significat primer seria la sageta enverinada en si, i metonímicament tot el giny —la ballesta— que s’empra per a disparar-la.

## ETÒNIMS

¶ *scorpio/ scorpius* ‘persona tòxica, verinosa, agra’. || *Nosti quendam Barbarum nostræ ciuitatis decurionem, quem Scorpionem præ morum acritudine uulgus appellat?* (APVL. met. IX 17) “Coneixes un tal Bàrbar, decurió de la nostra ciutat, a qui la gent anomena *Escorpí* pel seu caràcter agre?”. ➤ cf. DEMÒSTENES (*Aristog.* 1, 52), quan diu que l’ociós, desfaenat i malèfic sicofanta Aristogíton no es dedica ni a servir profitosament a la ciutat, ni a cap ofici, ni a l’agricultura, ni a res de res, ἀλλὰ πορεύεται διὰ τῆς ἀγορᾶς ὥσπερ ἔχισ ἢ σκορπίος ἠρκῶς τὸ κέντρον, ἄπτων δεῦρο κάκεισε, σκοπῶν τίνι συμφορὰν ἢ βλασφημίαν ἢ κακόν τι προστριψάμενος καὶ καταστήσας εἰς φόβον

ἀργύριον εἰσπράξεται “Sinó que fa camí per l’àgora com una serp o un escorpí amb el fibló alçat, botant d’ací cap allà, mirant a veure a qui infligeix una desgràcia, una calúmnia o un mal, o intimidant-lo per furta-li els diners”. || *Scorpius inter Enceladum el Porphyrionem Trinacriæ humo premitur, et hydra multorum capitum contra nos aliquando sibilare cessauit* (HIER. *comm. Ezech. I prol.*) “L’escorpí ja està soterrat entre [sc. els gegants monstruosos] Encèlados i Porfirió en terra siciliana, i l’hidra de molts caps per fi ha deixat de xiular contra nosaltres”. ➤ *Escorpí* anomena JERONI a Rufí d’Aquileia (345–410 dC), antic amic seu i posteriorment enemic per qüestions teològiques, que va morir a Sicília l’any 410. També és anomenat *hydra*, i no hi ha dubte, per tant, que l’element dominant de l’etònim és la toxicitat (*cf.* escoli de § *anguis*, per a més exemples).

## FITÒNIMS

Ⓓ La còpia grega *scorpio* (*scorpios*, *scorpion*) es refereix a diverses plantes que motiven el nom en alguna mena de semblança amb la cua erecta de l’animal i el fibló punxegut característic, a més d’altres tipus de motivacions, sobretot medicinals, i en concret, el fet de ser remeis homeopàtics contra la picada d’escorpí. El zoònim és grec, i els fitònims essencialment també, com es veu en les formes hel·lenitzants *scorpios* i *scorpion*. Les següents són, segons ANDRÉ (1985: 232), les plantes que denomina el llatí *scorpio*:

(1) La trompera o genitina (*Ephedra distachya* L.). Les plantes de tiges molt nues, com n’és el cas, troben motivació en la cua de l’escorpí. S’hi poden afegir altres motivacions, com és l’ús medicinal contra la picada d’escorpí. || *Tragon et Asia fert siue scorpionem, ueprem sine foliis, racemis rubentibus, ad medicinæ usum* (PLIN. *nat.* XIII 116) “També Àsia produeix el *tragos* (< τράγος ‘boc’) o *escorpí*, un arç sense fulles, amb penjolls rojos, d’ús medicinal”. ➤ Zoònim sobre zoònim —en àmbit, però, totalment grec: una planta que té dos noms zoonímics: el boc (*tragos* < τράγος) i l’escorpí (*scorpio*). Sobre l’ús medicinal d’aquesta planta, precisament contra escorpins, vegeu els exemples següents. Aquest *tragos/ scorpios* torna a ser esmentat més endavant (PLIN. *nat.* XXVII 142), amb la sempre interessant manera dels antics de dir que

es tracta d'una denominació segurament popular: *Est et alia herba tragos, quam aliqui scorpion uocant* (PLIN. nat. XXVII 142) “Hi ha també una altra planta, el *tragos*, que anomenen *escorpí*”. Per a les herbes de noms caprins, cf. *hirculus* (§ *hircus*). || *Ex argumento nomen accepit scorpio herba. Semen enim habet ad similitudinem caudæ scorpionis, folia pauca. Valet aduersus animal nominis sui* (PLIN. nat. XXII 39) “L’herba anomenada *escorpí* (trompera, herba de l’escorpí) té un nom plenament motivat, ja que té una llavor semblant a la cua d’escorpí, i poques fulles; és útil contra les picades de l’animal del mateix nom”. ➤ Ací hi ha un bon exemple d’explicació motivacional en fitònims: no sols hi ha la comparació fisiogràfica entre parts de la planta —llavor, fulles, part superior— i animal —la cua, el fibló— sinó que també rebria el nom d’escorpí per ser precisament remei contra la fiblada d’escorpí. Aquesta és una de les motivacions més importants dels fitònims zoonímics: reben el nom d’aquell animal les picades del qual guareixen.

(2) L’herba de l’escorpí (*Coronilla scorpioides* KOCH), de motivacions semblants a l’anterior. || *Est et alia eiusdem nominis effectusque, sine foliis, asparagi caule, in cacumine aculeum habens et inde nomen* (PLIN. nat. XXII 39) “Hi ha també una altra planta del mateix nom i efecte [sc. que l’anterior], sense fulles, amb tija d’espàrrec, que té un fibló en la part superior d’on li prové el nom (herba de l’escorpí)”.

(3) La gatosa fasciculada o ginestell espinós (*Genista acanthoclada* DC. *subsp. fasciculata* (KNOCHE), de motivació espinosa. || *Ergo quædam herbarum spinosæ sunt, quædam sine spinis. Spinosaarum multæ species. In totum spina est asparagus, scorpio, nullum enim folium habent* (PLIN. nat. XXI 91) “Per tant, unes plantes són espinoses, altres sense espines. De les espinoses n’hi ha moltes espècies. L’espàrrec és una espina tot ell, el ginestell espinós (*scorpio*), ja que no tenen cap fulla”.

(4) El dorònic cordat o corona de rei (*Doronicum pardalianches* L.), planta d’arrel verinosa en forma d’escorpí, i mortal per als escorpins. || *Thelyphonon herba ab aliis scorpion uocatur propter similitudinem radice. Cuius tactu moriuntur scorpiones; itaque contra eorum ictus bibitur* (PLIN. nat. XXV 122) “L’herba *matafemelles* (*thelyphonon* < *θηλύφωνον*) és anomenada per altres *escorpí* per la semblança de l’arrel. Els escorpins moren en contacte amb aquesta, i per això es beu contra les picades d’aquests”. || *Cauda radice incuruatur paulum scorpionum modo, quare et scorpion aliqui uocauere* (PLIN. nat. XXVII 9) “La cua de l’arrel s’encorba un poc a la manera dels escorpins, i per això hi ha qui la va anomenar *escorpí*”. ➤ Novament, doncs, doble motivació:

una de fisiogràfica, i una de caire medicinal: el remei contra l'animal rep el nom de l'animal.

(5) El cogombre salvatge o esquitxagossos (*Ecballium elaterium* A. RICH.), segurament per la forma del fruit i el fet que llance fora la llavor al menor contacte com si fóra la fiblada d'un escorpí. || *Semen autem esse ad speciem scorpionum caudæ reflexum [...] Aliqui etiam ab scorpione cucumim uocant, efficacissimo contra scorpionum ictus et semine et elaterio* (PLIN. nat. XX 7–8) “La llavor té una forma corbada a la manera dels escorpins [...] Hi ha qui fins i tot motiva a partir de l'escorpí el nom del cogombre salvatge, que té una llavor i un purgant molt eficaços contra les picades d'escorpí”.



Un camp ple d'escorpins... o de cogombre salvatge (*Ecballium elaterium* A. RICH.). El fet que la forma de la planta i la manera d'esclatar al mínim contacte recordara el fibló erecte d'un escorpí i la seua poderosa fiblada, va dur els antics a pensar que —per la doctrina de les signatures, cf. § 4.10.— havia de ser remei, *precisament*, contra les picades d'escorpí. Font de la imatge: <<https://myeducationofagardener.wordpress.com/tag/ecballium-elaterium/>>

(6) L'herba berruguera o cua d'escorpí (*Heliotropium europæum* L.), amb flors de punta corbada que recorden el fibló de l'escorpí. || PSEUDO-APVL. herb. 49, 9; Gloss. III 566, 10 LOEWE & GOETZ.

## NEOZOÒNIMS

Ⓓ El peix *scorpio* [*marinus*] —lit. *escorpí marí*— ‘cap-roig’ (*Scorpæna scrofa* L.), que té unes espines punxegudes al dors, possible element

motivador de la transferència, a més de l'efecte dolorós —verinós— de la punxada. Aquesta característica és encara més prominent en un altre peix el nom del qual deriva també de l'escorpi, la *scorpæna* 'escórpora fosca' (PLIN. *nat.* IX 162; XXXII 151), còpia del grec σκόρπαινα (*Scorpæna porcus* L.), llengua en què és un neozoònim femení de l'escorpi (una *escorpina*, diguem-ne). || PLIN. *nat.* XX 150; XXXII 70 i 102.

## ORGANÒNIMS

ⓓ L'eina *scorpionēs* 'fita entre camps', constituïda per una pila de pedres. Descartada en aquest cas una possible figura d'escorpi amb les pedres, es pot queda suposar que *scorpionēs* era un nom intencionadament posat pels romans per marcar nominalment un lloc perillós, per a no transgredir-lo: la propietat privada protegida pel déu *Terminus* i pels seus escorpins. || *Si uero pali lignei pro terminis dispositi sunt, aut congeries lapidum aceruatim congestæ sint, quos scorpionēs appellant* (SIC. FLACC. 106) "Si per a fer funció de fites, s'hi posen pals de fusta, o bé una pila de pedres amuntegada, que anomenen *escorpins*". ➤ Queda el dubte, de tota manera, de si el relatiu *quos* es pot referir també al masculí *pali lignei*; en aquest cas, la punxegositat dels pals pot estar motivada en la punxegositat del fibló de l'escorpi.

ⓓ L'eina *scorpio*, un tipus de *uirga* 'vara' punxegosa que s'emprava com a instrument de tortura. La motivació en la punxegositat del fibló de l'escorpi és evident. Diversos altres zoònims han motivat fisiogràficament la creació de metasèmies on l'element punxegós és predominant: *echinus* 'eriçó de mar > diverses espècies de card (*Cirsium ferox* L., *Cirsium acarna* MOENCH) – pello punxegós de la castanya (SERV. *in. ecl.* 7, 53); *ericius* 'eriçó de terra > l'estratònim punxegós *ericius militaris* (SALL. *hist.* 36 MAURENBRECHER; CÆS. *ciu.* III 67, 5) – un tipus de card (*Dipsacus fullonum* L.) (PSEVDO-DIOSC. *herb.* 3, 11); *murex* 'múrex, corn > l'estratònim

punxegós *murex ferreus* o obriüills' (CVRT. IV 13, 36; VAL. MAX. III 7, 2). || *Si certe nodosa uel aculeata, scorpio rectissimo nomine, quia arcuato uulnere in corpus infigitur* (Is. or. V 27, 18) "Si [sc. la vara] és ben nuosa o punxosa, se l'anomena *escorpí* motivadíssimament, perquè es clava en el cos amb ferida corbada".



ΚΑΙ ΣΥ! "I tu també!". Aquesta sembla que és la fórmula grega per a llançar un mal d'ull, o més exactament per a repel·lir-lo. Aquest mosaic, anomenat el *Mosaic del Mal d'Ull* i trobat a l'actual ciutat turca d'Antakya (antiga Antioquia de l'Orontes), se sol interpretar com un atac-conjura contra el mal d'ull. L'ull que ens mira, que ens vol *fascinare* 'llançar mal d'ull', és contraatacat amb tota una artilleria apotropaica de nou figures, on destaquen sis animals no precisament *neutres*: un maligne escorpí ataca l'ull, una serp enroscada s'erigeix contra l'ull, al qual lladra un gos rabiós, seguit per un centpeus verinós, un gat inquietant i finalment un ocell negre, potser un corb sinistre. La resta d'elements són també molt punyents: un trident i un punyal es claven a l'ull com un fibló; i finalment, la figura d'un nan que toca, sembla, una flauta doble, i mentre sembla que dona l'esquena a l'ull, el seu membre viril es dirigeix amenaçant cap al mal ull: el fal·lus, considerat obscé, és un dels remeis més clàssics contra el mal d'ull, i, en general, contra el perill supersticiós. Les paraules del mosaic són curiosament coincidents amb les que suposadament hauria dit CÈSAR a Brutus en morir (SVET. *Iul.* 82, 3): καὶ σὺ, τέκνον;

Font de la imatge: *Wikimedia Commons*.

### 43. *sūs, suis* (m/f) ‘senglar – porc, truja’

[cast. *cerdo, cerda, puerco, cochino* | angl. *pig, sow* | gr. *ὄ/ ἡ ὑς, σῦς*]

*Sus scrofa* L.

► El zoònim epicé *sūs* és el terme més genèric per als porcins en llatí, tant el senglar com el domèstic (ERNOUT & MEILLET 2001: 670 s.u.) i el zoònim té paral·lels en altres llengües indoeuropees: anglés *swine*, grec *ὑς/σῦς*, letó *suvēns* ‘porquet’ etc. Els següents són els porcins als quals pot referir-se *sus*: § *aper* ‘senglar’; § *porcus* ‘[genèric per al] porc domèstic’; el mascle (no castrat) s’anomena específicament *uerres* i la truja de cria, *scrofa* o § *porca* (*porcus femina*); el porc castrat és el *maialis*.

El porc va ser dels primers animals ensinistrats, en diversos llocs independentment, a partir de l’espècie salvatge que representa el senglar, cap al 7000–6000 aC (KITCHELL 2014: 150), i la raó és clara: un animal fecundíssim del qual s’aprofitava alimentàriament tot, i que no requeria una cura especial.

► **EL BRUTOT PORC UTILÍSSIM.** El porc és l’animal brutot per antonomàsia, tant en sentit físic —brut, pudent— com en sentit intel·lectual i moral —poc refinat, insensible, groller. Heus ací unes quantes constatacions: *Non homines habitare mecum mihi uidentur, sed sues* (PLAUT. *Stich.* 64) “No sembla que habiten amb mi persones, sinó porcs”; *Nihil cum fidibus graculo est, nihil cum amaricino sui* (GELL. *I præf.* 19) “La gralla no té res a veure amb la lira, ni el porc amb el perfum de marduix”; famosa pel que fa al cas és l’expressió *Sus Mineruam* (CIC. *ad fam.* IX 18, 4; FEST. 408 14–7 LINDSAY) en què es pot sobreentendre *Sus Mineruam [docet]* “Un porc [vol ensenyar] a Minerva”, és a dir, quan algú vol ensenyar a una altra persona alguna cosa que el mateix docent ignora; CICERÓ (*or.* II 233) en fa una paràfrasi: *Et docebo sus, ut aiunt, oratorem* “I jo, un porc, ensenyaré a l’orador, com diuen”. En la línia d’aquest menyspreu cap als porcs és interessant

l'explicació de FEST (408, 6–14 LINDSAY): *Suillum genus inuisum Veneri proderunt poetæ ob interfectum ab apro Adonim, quem diligebat dea. Quidam autem, quod **inmundissimi** sint sues ex omni mansueto pecore, et ardentissimæ libidinis* “Els porcins són una espècie odiada per Venus, segons expliquen els poetes, pel fet que un senglar va matar Adonis, a qui estimava la deessa. Altres, en canvi, expliquen aquest odi pel fet que són els més bruts de tot el bestiar domèstic; també pel seu apetit sexual tan ardent”.

Els porcs eren animals menyspreats, sí, però alhora enormement populars, ja que tenien molt de contacte amb els humans i alimentàriament són aprofitables al complet; és per això que ocupaven un lloc molt destacat en l'enginy popular dels romans (TONER 2012: 146–7), com es pot veure per exemple en la gran quantitat de metasèmies que originen els porcins o, en l'anomenat *Testamentum Porcelli*, un còmic text anònim del segle IV dC, el suposat testament d'un porc que és a punt de ser sacrificat, acusat d'haver trencat vaixela de la cuina, anomenat *M. Grunnius Corocotta* —on el *nomen* *Grunnius* està onomatopeicament motivat pel nom del porc, de la mateixa manera que el grec γρῦλλ(λ)ος, conegut per un simpàtic diàleg de les *Moralia* de PLUTARC (985d–992e11), Περί τοῦ τὰ ἄλογα λόγῳ χρῆσθαι “Sobre si les bèsties brutes tenen ús de raó” o, senzillament, Γρῦλλος. En aquest diàleg, Γρῦλλος, un dels companys d'Ulisses encara transformat en porc, li posa en dubte a l'enginyós Ulisses que realment siga millor tornar a la condició humana, perquè troba molta més virtut en la vida porcina animal que en la humana. D'altra banda, de la mateixa onomatopeia també es motivava el nom d'un altre animalet: el grill (*grillus/ gryllus*).





*Suouetaurilia* del Louvre, o sacrifici de *sus*, *ouis* i *taurus* –en ordre de proximitat a l’altar– tots mascles, al déu Mart, per a fer una *lustratio* o sacrifici lustral. Un dels sacrificis romans més importants, amb els tres grans animals sacrificials, el poderós bou brau, la pacient ovella, la truja fecundíssima. Font de la imatge: *Wikimedia Commons*.

## ANTROPÒNIMS

Ⓓ El *cognomen* diminutiu *Sucula*, de mínim testimoniatge: dues inscripcions en registra la base de dades epigràfica de CLAUSS/ SLABY, la que citem i una altra del segle II dC, d’un edil, quatuorvir i qüestor *Lucius Axius Sucula* d’Herdònia, a l’Apúlia (A.E. 2008, 411), si la restitució de la inscripció és correcta. Com ja passava amb el més abundant —però minoritari— *Porcellus/a*, la documentació de *cognomina* porcins —llevat del valerós i prestigiós *aper*— és minoritària i sempre en diminutiu, potser per atenuar les no molt netes connotacions de l’animal. || *M(ARCVM) CERRINIVM ÆD(ILEM) / [- - -] SVCVLA ROG(AT) / D(IGNVM) R(EI) P(VBLICÆ) S()* (C.I.L. IV 159) “*Sucula* demana/ l’elecció per a edil de Marc Cerrini/ digne d’ocupar càrrec polític s)”. ➤ Inscripció trobada a la *Regio I* de Pompeia (Campània).

## ASTERÒNIMS

Ⓓ *Suculæ* —lit. *Garrines*— són una manera llatina d’anomenar les estrelles Híades, que formen part de la constel·lació de Taure (§ *taurus*, asterònims), en forma d’una Y sobre el cap del bou brau. Anotem ací en primer lloc les explicacions mítiques sobre la constel·lació, per passar després a escatir el que s’ha dit sobre la peculiar denominació llatina. Pel que

fa a les Híades, tres explicacions fonamentals en donen els antics (ER. *cat.* 14 & HYG. *astr.* II 21; III 20), la tercera de les quals no és mitològica:

(1) Les Híades eren unes nimfes de Dodona, que van fer de dides de Dionís, i després de ser perseguides per Licurg, van portar el nadó a Tebes per confiar-lo a la cura d’Ino. Zeus, en gratitud, les va catasteritzar.

(2) Les Híades eren quinze filles d’Atlas i Etra, que s’estimaven amb passió el seu germà Hiant. Quan l’estimadíssim germà fou mort per un lleó en una cacera, a totes els va sobrevindre un dol tan gran, que cinc van morir de pena. Els déus, compadits, van catasteritzar les cinc xicones, anomenades Híades per ser les germanes d’Hiant.

(3) Les estrelles Híades (Ἰάδες) s’anomenen així precisament per la forma en Υ que dibuixen sobre el cap de Taure.

**Llatí *Suculæ*, grec Ἰάδες.** Pel que fa al nom llatí, que és clarament un diminutiu de *sus*, amb el significat ‘Garrines’, els testimonis romans (CIC. *nat.* II 111; PLIN. *nat.* II 106; XVIII 247; GELL. XIII 9, 4), es resisteixen a acceptar que realment es tracte d’un asterònim zoonímic, i consideren que és una caricatura popular. Segons afirmen, els *rudes* romans *van confondre* el nom grec de les Híades (Ἰάδες) i el grec ὕς ‘porc/a’, ja que Ἰάδες *prové realment* del verb ὕειν ‘ploure’, i, per tant, les *Híades* són les *plujoses* (cf. l’adjectivació *pluuiax Hyades* de VERG. *Æn.* I 743), puix que, efectivament, la seua aparició a principis de maig anuncia pluja —les llàgrimes de les Híades... També ERNOUT i MEILLET (2001: 662 s. *Suculæ*) consideren encertat el judici dels autors antics. En canvi, CHANTRAINE (2009: 1109 s. Ἰάδες), LE BONNIEC & LE BŒUFFLE (1972: 278–9) i MOURE i FONTÁN (1996: 188) consideren que, de fet, l’etimologia plujosa de les gregues Híades és probablement una caricatura, i que l’etimologia zoonímica és segurament la més antiga també per al grec. En primer lloc hi ha la constatable abundància

d'asterònims zoonímics —de gran plasticitat visual, *ergo* visualment molt motivats— fet que ja en si inclina la balança cap a un zooasterònim. Segons aquests autors, potser el fet que Aldebaran —anomenada popularment en català *Cabra, Mosca, Ull de Bou*— l'estrela més brillant de Taure ( $\alpha$  *Tauri*) i situada entre les Híades, es destaque entre les restants Híades de lluminositat més feble, pot haver fet pensar en una truja envoltada dels seus porcells, de manera semblant a com l'estrela *Capella* té ben a prop els seus *Hædi*, a la constel·lació de l'Auriga o el Cotxer (*cf.* asterònims de § *caper*).

Segons CHANTRAINE, l'asterònim llatí *Suculæ* és un probable calc semàntic del grec o bé una creació independent, mentre que LE BONNIEC & LE BŒUFFLE consideren que són formacions independents però de motivació reincident. || *Has Græci stellas Hyadas uocitare suerunt a pluendo —ὕειν enim est plouere— nostri imperite Suculas, quasi a subus essent non ab imbribus nominatæ* (CIC. *nat.* II 111) “Aquestes estrelles els grecs les solien anomenar *Híades*, del verb *ploure* —ja que ὕειν significa ‘ploure’—, els nostres barroerament les anomenaren *Porquetes*, com si hagueren estat anomenades a partir dels *porcs* (*subus*), i no a partir de les *pluges*”. ► S’hi pot notar el deix de menyspreu cap a les denominacions populars, quan CICERÓ les considera pròpies d’*homines imperiti* (*imperite*), persones inexpertes i barroeres. Estem veient abundants exemples de denominacions zoonímiques en què els autors romans solen menystindre la llengua popular tan procliu a la motivació zoonímica. || *Nimborum argumento hyadas appellantis Græcis eas stellas quod nostri a similitudine cognominis Græci, propter sues inpositum arbitantes, imperitia appellauere suculas* (PLIN. *nat.* XVIII 247) “Com que porten núvols plujosos, els grecs les anomenaren *Híades*; els romans, per la semblança de la denominació grega, que, segons ells, provenia de *sues* (truges), les van anomenar *Garrines* (*Suculæ*), per ignorància”. ► *cf.* semblantment, sobre la motivació plujosa de les Híades gregues, *pluuio nomine* (PLIN. *nat.* II 106). || *Adeo —inquit— ueteres Romani litteras Græcas nesciuerunt et rudes Græcæ linguæ fuerunt, ut stellas, quæ in capite tauri sunt, propterea suculas appellarint, quod eas Græci ὑάδας uocant, tamquam id uerbum Latinum Græci uerbi interpretamentum sit, quia Græce ὕες, sues Latine dicantur. Sed ὑάδες —inquit— οὐκ ἀπὸ τῶν ὕων,*

*ita ut nostri opici putauerunt, sed ab eo, quod est ὕειν, appellantur; nam et cum oriuntur et cum occidunt, tempestates pluuias largosque imbres cient. Pluere autem Græca lingua ὕειν dicitur* (GELL. XIII 9, 4) “Fins a tal punt —diu Tiró [el secretari de CÍCERÓ], en una obra seua titulada Πανδέκται— els antics romans ignoraven la literatura grega i tenien un coneixement tan rudimentari de la llengua grega, que les estreles que es troben en el cap de Tauré, les van anomenar *Garrines* (*suculas*) perquè els grecs les anomenen Híades, com si la paraula llatina fóra una traducció de la paraula grega, pel fet que el grec *truges* (ὑεξ) es diga en llatí *sues*. Però les Híades —diu— no motiven el nom en ὑεξ, que és el que els nostres llauradors pensaren, sinó en el verb ὕειν (‘ploure’). I és que, efectivament, tant quan ixen com quan es ponen, mouen temps plujós i ruixats duradors —*ploure* en grec es diu ὕειν”. ► Novament s’hi percep l’associació de les denominacions zoonímiques amb la rudesia i la poca formació del poble senzill.

## ESTRATÒNIMS

↳ L’organònim *sucula* ‘corriola, politja’, utilitzats en el § *scorpio* i la catapulta, i en altres aparells (cf. organònims). || VITR. X 12, 1.

## ETÒNIMS

↳ *sues* ‘porcs’, una de les moltes maneres amb què JERONI animalitza els seguidors de Jovinià, l’*Epicur cristià*. Les associacions d’idees del porc tenen a veure sobretot amb la brutícia, real i metafòrica (cf. l’insult de l’urbà esclau Tranió al rural i pudent Grumió en PLAVT. *Most.* 40: *hara suis* ‘porquera’). Dels usos etogràfics dels porcins, hi ha també exemples en § *porcus*, i afegirem el ledoriònim *uerres* ‘[porc domèstic mascle] > porc!’ (PLAVT. *Mil.* 1058), ben conegut pels continus jocs de paraules que CÍCERÓ (*Verr.* II 1, 121; 4, 95) feia entre el nom zoonímic del seu acusat Verres i el zoònim comú *uerres*. || *Nunc restat ut Epicurum nostrum subantem in hortulis suis inter adolescentulos et mulierculas alloquamur. Fauent tibi crassi, nitidi, dealbati. Adde, si uis iuxta Socraticam irrisiōnem, omnes **sues** et **canes**, et quia carnem amas, **uultures** quoque, **aquilæ**, **accipitres** et **bubones*** (HIER. *Iou.* 2, 36) “Ara resta que ens adrecem al nostre estimat Epi-

cur [sc. Jovinià], que està en zel en els seus hortets, entre jovenets i donetes. Són del teu bàndol els grossos, els refinats, els emblanquinats. Pots afegir-hi —si vols, per seguir la burla socràtica— tots els porcs i els gossos, i ja que t'estimes la carn, també els voltors, àguiles, esparvers i ducs". ► cf. un altre exemple de JERONI (*Comm. in Ier. 1 prol.*), que anomena el seu enemic Rufí *Grunnius*, és a dir, *Porc*, denominació onomatopèicament motivada.

## FITÒNIMS

▷ *suillus* (sc. *fungus*) —lit. [bolet] porquet— '[bolet] suil' (gènere *Boletus*), dels comestibles i dels no comestibles; la paraula és segurament una formació adjectival en origen \**sui-no-lo-s* (ERNOUT & MEILLET 2001: 670), amb el significat 'porcí', o en diminutiu. El matís zoonímic porcí deu ser etogràfic, si es té en compte el poema de MARCIAL citat més avall: els bons *boleti* s'oposen als humils o menyspreats *suilli*. || *Et boletos suillosque —gulæ nouissima inritamenta— qui circa radices gignuntur, quercus probatissimos, robur autem et cupressus et pinus noxios* (PLIN. *nat.* XVI 31) "L'alzina també fa créixer bolets i suils excel·lents —novíssimes atraccions del paladar— al voltant de les arrels; el roure, en canvi, i el xiprer i el pi en fan créixer de perjudicials". || *Cum uocer ad cenam non iam uenalis ut ante,/ cur mihi non eadem, quæ tibi, cena datur?/ Ostrea tu sumis stagno saturata Lucrino;/ sugitur inciso mitulus ore mihi;/ sunt tibi boleti, fungos ego sumo suillos;/ res tibi cum rhombo'st, at mihi cum sparulo;/ aureus inmodicis turtur te clunibus implet;/ ponitur in cauea mortua pica mihi./ Cur sine te ceno, cum tecum, Pontice, cenem?/ Sportula quod non est, prosit: edamus idem* (MART. III 60) "Ja que se'm convida a sopar ara que no sóc un client pagat, com abans,/ per què no se'm serveix el mateix sopar que abans?/ Tu prens ostres engreixades al llac Lucrí;/ a mi em toca xuplar una clòtxina després de fer-li un forat;/ tens a la teua disposició bolets, jo prenc suils;/ tu vas de rèmol, jo, en canvi, de peixet;/ una esplendent tórtora t'ompli amb les seues anques desmesurades;/ una garsa morta se'm posa en la gàbia./ Que per què quan sope amb tu sense tu sope, Pòntic?/ Ja que no hi ha espòrtula, que em siga profitós això: mengem les mateixes coses".

## NEOZOÒNIMS

Ἰ) El peix *sus*, del mar Negre. No s'ha aconseguit identificar-lo, però pot ser un calc del grec ὕς, que segons ATENEU (326ef) és un nom de la tonyina: Διόπερ οὐκ ἂν ἀμάρτοι τις λέγων ὕς εἶναι **θαλαττίους** τοὺς θύννους. εἰσὶν γὰρ οἱ θύννοι οἷον ὕες, ἀπὸ τῶν βαλάνων ἀῦξανόμενοι “Per això no aniria errat que afirmara que les tonyines són porcs de mar, ja que les tonyines, com els porcs, s'alimenten de glans”. || Ov. *hal.* 132.

Ἰ) El cetaci *suillus* —lit. *porquet*— ‘marsopa comuna’ (*Phocaena phocaena* L.). Segons ISIDOR (*or.* XII 6, 12) és una denominació popular del *porcus marinus* (*cf.* § *porcus*) i la motivació seria la semblança de comportament quan busquen menjar tot fessant la terra com els porcs, o també la forma del musell. D'aquest *suillus* prové segurament el castellà *sollo* o portugués *solho* (BALLESTER 2007: 313), que són noms del peix esturió (gènere *Acipenser* L.). || *Porci marini, qui uulgo uocantur suilli, quia dum escam quærunt, more suis terram sub aquis fodiunt. Circa guttur enim habent oris orificium, et nisi rostrum arenis immergunt, pastum non colligunt* (Is. *or.* XII 6, 12) “Els porcs marins, que popularment s'anomenen *porquets*, perquè mentre busquen menjar, a la manera del porc, fussen la terra per davall les aigües. Al voltant de la gola tenen l'orifici de la boca, i si no submergeixen el musell dins les arenes, no aconsegueixen menja”.

## ORGANÒNIMS

Ἰ) L'eina *sucula* ‘torn, argue, corriola’ (*cf.* *estratònims*). Ja els antics posaven en relació aquest organònim amb el zoònim *sucula* ‘garrina’ —diminutiu de *sus*— com es pot veure en el joc de paraules de l'exemple de PLAUTE (*Rud.* 1169–70) que hem vist en l'organònim *porculus* (§ *porcus*).

ERNOUT i MEILLET (2001: 662 *s. sucula*) no arriben a cap conclusió segura sobre la relació entre aquests *homònims*, tot i que anoten que l'organònim deu ser de la mateixa arrel que el grec σεύω ‘tirar, estirar’. El

fet és que hi ha una certa *olor* porcina en mecanismes com *sucula* i *porculus* que caldria tindre en compte. Si conservàrem complet el testimoni de FEST que adduïm, tindríem, potser, la clau per a resoldre aquest porc assumpte.

|| *Sucula est machinæ [genus teretis] materiæ, et foratæ, [ac crassæ], quam, ut uber scrofæ, [porculi circum]stant sic, uersant[esque ductario] fune uolunt* (FEST. 390, 10–9 LINDSAY) “La *sucula* és [un tipus] de maquinària de fusta [arredonida], i foradada, [i grossa] que, de la mateixa manera que els porcells envolten el braguer de la truja, així la giren pegant-li voltes amb una corda [d’estirar]”. ➤ Les formes entre claudàtors són reconstrucció conjectural de MÜLLER, l’anterior editor de FEST. Sembla que s’hi intenta posar en relació *sucula* amb els porcins (*scrofæ*), però no arribem a entendre l’explicació. El fet que siga un giny foradat (*foratæ*) remet novament a l’associació dels porcins amb el forat físic o metafòric. *cf.* escoli inicial, somatònims i sobretot organònims de § *porcus*, on hi ha més exemples que posen en relació *porculus* i *sucula*.

#### 44. *taurus*, -ī (m) ‘bou brau, toro’

[cast. *toro*, *buey* | angl. *bull* | gr. ó ταῦρος]

*Bos taurus* L.

► El zoònim *taurus* pertany al grup de zoònims comuns a diverses llengües indoeuropees, com antic eslau *turŭ*, [el déu] gèl·lic *Taruos*, grec ταῦρος, lituà *taūras* etc. (CHANTRAINE 2009: 1058 s. ταῦρος). En llatí hi ha el femení de formació secundària *taura* ‘vaca forra’: *Taurus uaccas steriles dici existimatur hac de causa, quod non magis pariant quam tauri* (FEST. 481, 1–2 LINDSAY) “Les vaques estèrils es considera que es diuen *tauræ* perquè no poden parir, com els braus”.

► **EL GRAN I FORT BOU BANYUT.** El bou en general, castrat o no, és paradigma de força bruta i grandària i no estranya gens la seua associació simbòlica amb Zeus/ Júpiter. Repassem uns quants exemples d’aquesta connotació, a més dels generals que ja es poden veure en § *bos*: *trux* ‘ferotge’ (PHÆDR. *app.* 3, 6); *Tauri uiribus* “Amb les forces del bou” (AVIAN. 13, 12); la capacitat d’investir amb les banyes és un tema repetit: *Dente lupus, cornu taurus petit* (HOR. *serm.* II 1, 52) “El llop empaita amb la dent, el brau amb la banya”; *Infestis cornibus* (PHÆDR. I 21, 7) “Amb banyes agressives”; *Luctans cornibus* (PHÆDR. V 9, 1) “Lluitant amb les banyes”; *Hinc etiam puto prouerbium natum illud (ut dicatur) posse taurum tollere, qui uitulum sustulerit* (PETR. 25, 6) “D’ací també crec que deriva aquell proverbi que diu que *pot alçar un bou brau qui abans ha pogut alçar un vedell*”.

► **HISPÀNIC TAURVS?** Tot i que, en propietat, *taurus* no té cap metàsèmia estratonímica, anotem ací una dada curiosa: el comú denominador de les legions que utilitzaven l’emblema del *taurus* és que eren reclutades a Hispània (DANDO–COLLINS 2012: 91–2). Tant a final de la República com a la primera fase de l’Imperi, l’emblema del bou era emprat per totes les legions des de la I a la X, excepte la IV *Flauia*, que tenia el lleó. La legió V



*Alaudæ*, que va adoptar com a emblema l'elefant després de la batalla de Tapsos (46 aC), potser havia utilitzat el bou anteriorment. De les legions imperials, les següents tenien el *taurus* com a emblema: *Legio III Gallica*, *Legio IV Macedonica*, *Legio IV Scythica*, *Legio V Macedonica*, *Legio VI Ferrata*, *Legio VII Claudia Pia Fidelis*, *Legio VII Gemina*, *Legio VIII Augusta*, *Legio X Fretensis* i la *Legio Gemina* (DANDO–COLLINS 2012: 138–79), i potser la *VI Victrix* i la *IX Hispana* (DANDO–COLLINS 2012: 158, 167). A més a més, les legions imperials *Legio I Minerua* i *Legio II Traiana* tenien com a signe del zodiac *Taurus* (DANDO–COLLINS 2012: 91–2), que és alhora, doncs, asterònim i estratònim. El significat simbòlic d'aquest emblema per a tantes legions deu ser essencialment la força i l'embranchida, però l'associació persistent amb Hispània no sabem dir si té alguna significació afegida. De fet, la vinculació d'Hispània amb els bous ja ve de temps anteriors: el mític Geriò, rei de Tartessos, posseïa ramats de bous excel·lents, que Hèrcules li va furta; ESTRABÓ, d'altra banda, compara Ibèria amb una pell de bou estesa (STRABO II 1, 30).

## ANTROPÒNIMS

Ⓓ El *cognomen Taurus*, i diversos derivats (§ 4.3.). Es tracta d'un *cognomen* de testimoniatge important, probablement, en part, per les connotacions positives de força que té l'animal, que és antroponímicament molt més important que el treballador § *bos*. El repertori epigràfic de CLAUSS/ SLABY en registra fins a 344 inscripcions, cent quaranta de les quals a Roma, potser una dada lleugerament rellevant en aquest cas. En general s'hi observa una datació des de finals de la República (segle I aC) fins a final de l'Imperi (segle V dC); geogràficament es troba per tot l'imperi des de Lusitània a Pannònia i Rècia, i en la part oriental se solapa amb el grec ταῦρος; socialment sembla haver-hi una mínima presència

d'esclaus i de cristians (però n'hi ha!), bastants lliberts, i sobretot molts portadors del nom que ocupen càrrecs polítics importants, religiosos i militars del poder romà. Hi abunden, per tant, les formacions de *tria nomina*.

Heus ací uns quants exemples concrets: *Gaius Cosconius Taurus* (C.I.L. II 1476: duumvir d'Astigi/ Écija), *Gaius Sallustius Taurus* (C.I.L. XIII 6721: espia de la legió a Mainz, Germània Superior), *Domitius Taurus* (I.C.V.R. V 14193: un venedor de pernils cristià de Roma), *Lucius Pacilius Taurus* (C.I.L. IX 6099: sacerdot de la *Magna Mater* Cíbele a Bríndisi), *Taurus* (I.C.V.R. V 13929: un cristià mort a Roma el 384 aC), *Taurus Statilius Coruinus* (C.I.L. VI 2027: mestre dels germans arvals, a Roma), *Titus Ælius Taurus* (C.I.L. XII 2254: llibert de Grenoble), *Titus Statilius Taurus* (C.I.L. XIII 6817: comandant dels obrers a Mainz, Germània Superior) etc. La presència de còsols taurins és molt considerable, és, de fet, l'animal més consular: *Titus Statilius Taurus* (suff. 37 aC i 26 aC), un altre *Titus Statilius Taurus* (11 dC), *Sisenna Statilius Taurus* (16 dC), un altre *Titus Statilius Taurus* (44 dC), *Titus Statilius Taurus Coruinus* (45 dC), *Lucius Petronius Taurus Volusianus* (261 dC), *Flavius Taurus* (361 dC), *Flavius Taurus* (428 dC), *Flavius Taurus Seleucus Cyrus* (441 dC).

No es pot excloure la possibilitat que en algun d'aquests antropònims s'amague un significat geogràfic o etnonímic, o bé del poble lígur dels taurins o bé —més difícilment— de la serralada del Taure a Àsia Menor. || *SILVA[NO]/ SACR(VM)/ VLP(IVS) TAVRV/S MIL(ES) LEG(IONIS) I/ AD(IVTRICIS) EX VOTO* (C.I.L. III 14049) "Consagrat/ a Silvà./ *Vlpus Tauru/s*, soldat de la legió I/ *Adiutrix*, per l'acompliment d'una promesa". ► Inscripció trobada a la població croata de Topusko (antiga *Ad Fines*, a la Pannònia Superior). || *L(VCIVS) SEXTILIVS Q(VINTI) F(ILIVS)/ TAVRV/S/ CE(N)S(OR)* (C.I.L. X 6470) "Luci Sextili *Taurus*,/ fill de Quint,/ censor" ► Inscripció republicana trobada a l'actual Sezze (antiga *Setia*, al Laci). || *D(IS) M(ANIBVS)/ [- - -] SERGIO TAVRO/ FILIO INCOMPAR[A]/BILI QVI VIXIT AN/NIS XXXI M(ENSIBVS) VIII DIE/BVS VII ARVSP[ICI]/ QVOT FILIVS PA/[TRI] DE-*

BVERAT FA/[CERE PA]TER FILI[O] (A.E. 1990, 59) “Consagrat als déus Manes./ [– – –] Per a Sergi *Taurus*,/ harúspex,/ fill incompara/ble que va viure trenta-un anys,/ nou mesos i set di/es./ El que havia de fer el fill al pa/re, ho fa el pare al fill”. ▶ Inscripció de Roma. || D(IS) M(ANIBVS)/ TRIBVNICIVS *BVBALVS QVI/ ET TAVRVS DOMINO FILIO CA/RISSIMO QVI BIXIT ANNIS XXII/ TRIBVNICIVS ALEXANDER PATER/ BENE MERENTI FECIT* (I.C.V.R. I 1773) “Consagrat als déus Manes./ Tribunici *Bubalus*, que/ també s’anomena *Taurus*, per al seu senyor fill es/timadíssima que va viure vint-i-dos anys./ Tribunici Alexandre son pare/ li ho va fer perquè bé s’ho mereixia”. ▶ Inscripció cristiana trobada a Roma. S’hi pot apreciar clarament la natura de sobrenom de *Taurus*: *qui et Taurus*.

## ASTERÒNIMS

▷ *Taurus*, la constel·lació Taure (*Taurus = Tau*), segon signe del zodíac; calc de l’asterònim grec Ταῦρος. El nom i la iconografia són, sens dubte, d’origen mesopotami (TOOMER 2003: 382). L’explicació mitològica més freqüent, la que en donen ERATÒSTENES i HIGÍ, és que es tracta de la catasterització del bou blanc en què es va transformar Zeus per raptar la princesa Europa —filla d’Agènor, el rei de Tir— a qui es va emportar a l’illa més famosa pels bous —Creta— on la va fecundar de tres fills: Minos, Radamantis i Sarpèdon. Una altra explicació secundària (CONDOS 1997: 193) és que es tractaria d’Io, filla d’Ínac, transformada en vaca o bé per Zeus per tal d’ocultar-la d’Hera, o bé per Hera com un càstig. || *Deinde totus caelus taurulus fit. Itaque tunc calcitrosi nascuntur et bubulci et qui se ipsi pascunt* (PETR. 39, 6) “Després tot el cel esdevé Tauret. Per això en eixe moment naixen els reguitnosos i els bovers i els qui s’alimenten a ells mateixos”. ▶ Astrologia en acció en un famós moment del sopar de Trimalció: una combinació d’etografia i astronomia és en l’origen de les explicacions astrològiques. || ER. *cat.* 14 & HYG. *astr.* II 21.

## ETNÒNIMS

↳ *Tauri* ‘els taures’, habitants de la *Chersonesus Taurica* (actual península de Crimea). Aquesta metasèmia no és gens segura; potser *taur-* és una arrel anatòlica o d’una altra procedència, amb el significat probable de ‘muntanya’. Hi ha, almenys, dos etnònims més amb aquesta arrel, però derivatius: els *Taurini* ‘torinesos’ —tribu ligúrica de la Gàl·lia Transpadana, amb capital a l’actual Torino (antiga *Augusta Taurinorum*: LIV. XXI 38 *Taurini Semigalli*; PLIN. *nat.* III 123; TAC. *hist.* II 66)— i els *Taurisci*, una tribu alpina de Pannònia (PLIN. *nat.* III 133; 148). || CIC. *rep.* III 15; OV. *Pont.* III 2, 45–6.

## FITÒNIMS

↳ *taurus* ‘arrel d’arbre’, probablement la [robusta] soca d’un arbre. Si l’origen del mot és el zoònim, és ben probable que la motivació siga la proverbial força o grandària del bou, aplicada a allò que suporta l’arbre. || *Quæ uel uitanda apud iudicem ignarum significationum earum uel interpretanda sunt, sicut in iis quæ homonyma uocantur, ut taurus animal sit an mons an signum in cælo an nomen hominis an radix arboris nisi distinctum non intellegetur* (QVINT. *inst.* VIII 2, 13) “Aquestes [sc. paraules] s’han d’evitar davant d’un jutge desconeixedor d’aquests significats o bé s’han d’aclarir, com en aquelles que s’anomenen *homònims*, per exemple *taurus*, si no se’n fa una distinció, no s’entendrà si és l’animal [zoònim *taurus*], la muntanya [orònim *Taurus*] o el signe zodiacal [asterònim *Taurus*] o el nom de persona [antropònim *Taurus*] o l’arrel d’un arbre [fitònim *taurus*]”. ▶ Polisèmic *taurus* o homonímic *taurus*?

## NEOZOÒNIMS

↳ L’insecte coleòpter *taurus*, un tipus d’escarabat, segurament el cérvol volant (*Lucanus cervus* L.). La motivació deu vindre donada per les banyes de l’escarabat. L’escarabat *taurus* és un probable semicalc del grec βουῦς (ANT. LIB. 22, 6, 4), un escarabat Δίκερως καὶ ταυροειδής “De dues banyes i amb aspecte de bou” (HORAP. *hier.* I 10, 26), segurament el mateix

cérvol volant. || **Tauri** uocantur scarabæi terrestres ricino similes —*nomen cornicula dedere*—, alii **pediculos terræ** uocant (PLIN *nat.* XXX 39) “S’anomenen toros uns escarabats terrestres semblants a la paparra —el nom els va vindre motivat per les banyetes que tenen—, altres els anomenen *pollets de terra*”.

⌈ L’ocell **taurus**, probablement el bitó comú (*Botaurus stellaris stellaris* L.). Una possible motivació de la metasèmia l’explica PLINI tot seguit. || *Minimæ auium cardueles imperata faciunt, nec uoce tantum, sed pedibus et ore pro manibus. Est quæ boum mugitus imitetur, in Arelatensi agro taurus appellata, alioquin parua est* (PLIN. *nat.* X 116) “Les més menudes de les aus, les cadernerres, manen ordres no sols amb la veu sinó també amb les potes i amb el bec fent el paper de les mans. Hi ha un ocell que imita el bram dels bous, anomenada *toro* a la regió d’Arelate, menut, per altra banda”.

## SOMATÒNIMS

⌈ **taurus** ‘perineu’, o, més probablement, ‘testicles d’una víctima sacrificial’ (ERNOUT & MEILLET 2001: 677 s. *taurus*). Hi ha també els compostos clarament grecs *hypotaurium* (VEG. *mul.* I 46, 2) i *hypotaurus* (CHIR. 228), amb el mateix significat, còpies del grec ὑποταύριον (HIPPIATR. 48) o ὑπόταυρος (*Schol. Lucian.* 46, 2, 12). Segurament, doncs, es tracta d’una còpia del grec ταῦρος amb eixe significat també (*cf.* POLL. II 173, 7–8). No falten en grec denominacions taurines dels òrgans genitals, tant dels femenins (HESYCH. s. ταῦρος: τὸ γυναικεῖον) com dels masculins (SVDA s. ταῦρος: τὸ αἰδοῖον τοῦ ἀνδρός).

Segurament, el que hi ha al final de tot és una associació del bou amb la força fecundadora de la natura, simbolitzada pels testicles. De fet, conta FLORES (2000: 124 i 280) l’estesa creença segons la qual la fertilitat i la potència sexual s’estimula menjant turmes (testicles) de bou o participant en certs ritus nupcials que tenen aquest animal com a protagonista. Aquesta associació d’idees es troba en altres representacions plàstiques antigues típiques; per exemple els déus fluvials són generalment represen-

tats en figura parcial de bou, un bou amb cara humana o un humanoide amb banyes (ASTON 2014: 368); hi ha una certa associació dels bous amb l'aigua, i el lligam és probablement en les propietats fertilitzants de tots dos. També la famosa *cornucopia* (OV. *met.* IX 87–8), la representació de la banya de l'abundància, no deixa de ser una part prominent del bou, de fet, una mena de metonímia del bou que també denota fertilitat (ASTON 2014: 368–9), i per això apareix representada en *lararia* romans. || *Atque harum hostiarum omnium inuiolati sunt tauri, quæ pars scilicet cæditur in castratione* (FEST. 372, 32–33 LINDSAY) “I de totes aquestes víctimes van quedar intactes els *tauri*, la part que es talla en la castració”. || **Taurus** *dicitur locus inter inguina et podicem medius* (Gloss. V *præf.* XVIII LOEWE & GOETZ) “S’anomena *taurus* el lloc enmig dels engonals i l’anus”.



Μίθρας ταυροκτόνος ‘Mitra el matabous’. L’*escenografia* representa una cova, natural o artificial, que era el recinte més habitual dels mitreus: Mitra degolla un *taurus*, mentre un *canis* llepa la sang de la ferida, i un *anguis* sembla que va a fer el mateix; un *scorpio* ataca els testicles del bou. A dreta i esquerra hi ha els portadors de torxes –una cap amunt, l’altra cap avall– Cautus i Cautopates. El simbolisme dels animals de la iconografia mitraica és lluny de ser satisfactòriament explicat (HARDEN 2014: 42), però no pensem que les connotacions d’aquests animals sistemàticament representats als mitreus siguin molt diferents de les que es troben en un context grecoromà. Especialment la connotació bàsica de la fecunditat del bou, dominat per Mitra: GRAF (2003: 75–6) explica que la mort del bou *establiria* un nou ordre còsmic amb un nou cicle de fertilitat natural. L’escorpió ataca una part simbòlica del bou, els testicles o turmes, que precisament tenen denominacions taurines en llatí i en grec. Font de la imatge: <[www.louvreens.fr](http://www.louvreens.fr)>

## TOPÒNIMS

► Una base lèxica *Taur-* ha motivat molts topònims i etnònims antics, però no hi ha certesa sobre la relació amb l'animal. En tot cas, la majoria arriben al llatí a través del grec, siguen o no grecs, i són quasi tots derivatius; n'esmentem ací, però, uns quants a tall d'exemple: *Tauriaco* (uilla situada vora el riu *Liger*, l'actual *Loira*), *Tauriana* (llogaret de Macedònia), *Tauri(a)num* (llogaret costaner del Bruti), *Tauris* (illa de Dalmàcia), *Tauromenium/ Taurominium/ Tauromenon* (ciutat de l'est de Sicília, actual *Taormina*), *Aquæ Tauri* (termes al sud de Tarquínia, Etrúria) etc.

No és descartable que, de fet, sí que estiga el zoònim (ταῦρος) en la base motivacional d'accidents geogràfics de gran magnitud; o bé, que ja els grecs, en algun cas, feren una caricatura toponímica a partir de paraules indígenes.

Ἰ) *Taurus mons*, una serralada enorme del sud d'Àsia Menor, que la recorre des de Cilícia i Capadòcia cap al nord-est, cap a Armènia. El topònim llatí prové del grec Ταῦρος, probablement pres a alguna llengua anatòlia i amb el significat 'muntanya' o una cosa semblant. Localització actual: *Toros Dağları* (Turquia). A l'oest de la serralada corre el riu *Tauros* (actual *Istanos Çay*), i hi havia una calçada anomenada *Via Tauri*, que travessava la serralada del *Taurus* de nord a sud, a través de les *Κιλικία Πύλαι* 'Portes de Cilícia'. || *Taurus mons [...] immensus ipse et innumerarum gentium arbiter* (PLIN. *nat.* V 97) "El mont Taure [...] és una muntanya enorme que marca el límit d'innombrables pobles". || Ταῦρος· ὄνομα ὄρους. Ταύρω γάρ ἐστι συμφυῶς εἰκασμένος σκιρτῶντι καὶ ῥίπτοῦντι τοὺς ὀπισθίους πόδας πρὸς ὕψος· εἶτα δὴ τὸν ἀχένα κυρτῶς ὑπεξαίρουντι (SUDA s. ταῦρος) "Taurus: nom de muntanya. En efecte, és semblant a un bou botant i elevant cap amunt les potes de darrere; i després apartant encorbadament el coll". ► Cert o no, ací es veu un intent de motivar la serralada zoonímicament.

#### 45. *testūdō*, *-inis* (f) ‘tortuga’

[cast. *tortuga* | angl. *tortoise, turtle* | ἡ χελώνη]

Ordre *Testudines* L.

► Es pot suposar que *testudo* primerament denominaria la tortuga de terra (sobretot *Testudo græca* L., *T. marginata* L. i *T. hermanni* L.), i després també, per una lleu metonímia, la de mar (sobretot la *Caretta caretta* L.). La closca és l’element més cridaner de la tortuga, i no era estrany que en motivara el nom en diverses llengües. Com passa en els animals amb closca (§ *concha*) no resulta fàcil de determinar si el zoònim ha acabat donant nom a la closca o simplement s’ha anomenat directament l’animal amb alguna paraula de significat ‘closca’. Aquest sembla que és el cas, si més no, de *testudo*, si es compara amb paraules com *testa* ‘gerro, closca’ o *testu* ‘olla, test, atuell de terrissa’, o la mateixa opinió dels antics: *Testudo, quod testa tectum hoc animal* (VARRO *ling.* V 79) “Tortuga, perquè aquest animal està cobert per una closca (*testa*)”; *Testudo dictus, eo quod tegmine testæ sit adopertus in cameræ modum* (IS. *or.* XII 6, 56) “La tortuga, així anomenada perquè està coberta per una closca (*tegmine testæ*) a la manera d’una volta”.

#### ► LA LENTA I BEN PROTEGIDA TORTUGA.

(a) La lentitud dels quelonis és proverbial: *Testudineum istum tibi grandibo gradum* (PLAVT. *Aul.* 49) “Ja t’engrandiré jo eixe pas de tortuga”, com semblantment la lentitud de la formiga (PLAVT. *Men.* 888: *Moue formicinum gradum* “Mou eixe pas de formiga”) o del caragol (PLAVT. *Pæn.* 532: *Vicistis cocleam tarditudine* “Heu vençut en lentitud el caragol”).

La tortuga té, sí, *tardus gressus* ‘pas lent’ (AVIAN. 2, 5), però és *sedula* ‘constant’ (AVIAN. 2, 5), també com la formiga. Per això un típic ἀδύνατον és: *Iam testudo uolat, profert iam cornua uultur* “Ja vola la tortuga, ja li ixen banyes al voltor” (CLAVD. *Eutr.* I 375).



(b) La closca, sa casa tan ben protegida, és la gran característica de la tortuga, la més gran generadora de metasèmies. Aquestes metasèmies fan referència quasi totes simplement a la forma de la closca de la tortuga i, derivadament, a la protecció que comporta: *Sicut testudinem, ubi collecta in suum tegumen est, tutam ad omnis ictus uideo* (LIV. XXXVI 32) "Així com veig la tortuga, quan s'arreplega dins de la closca, protegida de tots els impactes". La tortuga té *cornea domus* 'casa còrnea' (PHÆDR. II 6, 5) i *dura cortex* 'closca dura' (PHÆDR. II 6, 12).

## DOMÒNIMS

Ⓓ L'estructura arquitectònica *testudo* 'teulada de quatre costats convergents en un punt, volta', també anomenada en llatí *fornix* o *camera*. D'aquest significat prové l'adjectiu *testudin[e]latus* 'cobert amb una teulada de quatre vessants' (COLVM. *rust.* XII 15, 1; VITR. II 1, 5). Un exemple literal de l'ús de tortugues per a fer teulades i barques (!) l'aporta PLINI (*nat.* IX 35): *Testudines tantæ magnitudinis Indicum mare emittit, uti singularum superficie habitabiles casas integant atque inter insulas Rubri præcipue maris his nauigent cumbis* "A l'oceà Índic hi ha unes tortugues tan grans que amb la closca d'una arriben a cobrir el sostre de les cabanes, i, a més, naveguen entre les illes, sobretot del mar Roig, emprant-les com a barques". Els romans es van quedar sempre en la metàfora constructiva de la tortuga, sense arribar a extrems tan exòtics. || *In hoc locus si nullus relictus erat, sub diuo qui esset, dicebatur testudo ab testudinis similitudine, ut est in prætorio et castris* (VARRO *ling.* V 161) "En aquest lloc [sc. el pati interior], si no es deixava cap obertura cap a cel obert, s'anomenava *tortuga*, per semblança amb la tortuga, com s'esdevé al pretori i al campament". || *Peristeron fit ut testudo magna, camara tectus, uno ostio angusto, fenestris Punicanis aut latioribus reticulatis utrimque, ut locus omnis sit inlustris, neue quæ serpens aliutue quid animal maleficum introire queat* (VARRO *rust.* III 7, 3) "El colomar es fa com una gran teulada, coberta de volta, amb una porteta estreta, amb finestres a l'estil cartaginés o més amples i cobertes de xar-

xa als dos costats, perquè el lloc sencer estiga il·luminat i cap serp o animal nociu hi pugui entrar”. || *Tum foribus diuæ, media **testudine** templi, / sæpta armis solioque alte subnixa resedit* (VERG. *Æn.* I 505–6) “Llavors, a les portes de la deessa, enmig de la volta del temple, / envoltada d’homes armats, [sc. Dido] s’assegué al tron, en alt”.

## ESTRATÒNIMS

▷ L’estratagema militar *testudo*, formació dels legionaris romans consistent a apinyar-se amb l’escut sobre el cap per protegir-se en acostar-se a la muralla enemiga. La imatge al·ludeix a la impenetrabilitat de la closca de la tortuga (TOYNBEE 2013: 222), a la idea de protecció (MCCARTNEY 1912: 21), però també hi deu haver influït la mateixa comparació de forma, i potser les connotacions de lentitud que tenen els quelonis. || *Sublatis deinde supra capita scutis continuatisque ita inter se ut non modo ad cæcos ictus sed ne ad inserendum quidem ex propinquo telum loci quicquam esset, **testudine** facta subibant* (LIV. XXXIV 39, 6) “Tot seguit, alçats els escuts sobre els caps i units entre ells de tal manera que no sols no hi havia espai per a disparar a l’atzar sinó ni tan sols a clavar-hi un projectil des de prop, una vegada formada la tortuga, anaven acostant-se al peu del mur”. ▷ El passatge es refereix a l’assalt romà d’Esparta (195 aC). || *Quadrato agmine facto, scutis super capita densatis, stantibus primis, secundis summissioribus, tertiis magis et quartis, postremis etiam genu nixis, fastigatam, sicut tecta ædificiorum sunt, **testudinem** faciebant* (LIV. XLIV 9, 6) “Feta la formació quadrada de l’exèrcit, concentrats els escuts sobre els caps, drets els primers, els segons més ajupits, els tercers i els quarts més, els darrers fins i tot agenollats, feien una tortuga acabada en punta, així com són les teulades dels edificis”. ▷ El passatge es refereix a l’atac romà a Heraclea (Tessàlia), l’any 169 aC. || *Testudo est scutorum conexio, curuata in **testudinis** modum et similitudinem, cum a militibus aliqua ciuitas obsidetur, et fit ut murus eius subruatur. Namque in armorum generibus milites sumunt ab animalibus nomina, ut **aries**: Sallustius «In modum **ericii** militaris». Inuentor autem testudinis Artemon Clazomenius fertur idemque **arietis** repertor dicitur* (SERV. in *Æn.* IX 503) “La formació de tortuga (*testudo*) és una interconnexió d’escuts, corbada a manera i semblança d’una tortuga, i es fa per socavar un mur d’una ciutat que és assetjada pels soldats. És un fet que, per donar nom als ginys militars, els soldats utilitzen zoònims, com *ariet* (‘moltó’); SAL-LUSTI diu «a la

manera d'un eriçó (*ericius*) militar». L'inventor de la *testudo* es considera que fou Artèmon de Clazomene, al qual també s'atribueix l'invent de l'ariet''.

ⓓ El giny bèl·lic defensiu/ ofensiu *testudo*, una galeria mòbil de fusta que protegia els soldats durant un setge, més gran que les *uineæ* o els *plutei*. La metàfora existeix en grec també aplicada a una galeria coberta que protegiria una rasa, i es troba per primera vegada a XENOFONT (*Hell.* III 1, 7): *χελώνη ξυλίνη* 'tortuga de fusta'. No queda clar, doncs, que *testudo* en aquest cas siga un calc del grec *χελώνη*; pot tractar-se d'un cas de reincidència motivacional, on la protectora tortuga s'aplicaria metafòricament a diversos tipus de proteccions, mòbils o no. També hi ha en llatí una còpia grega *chelonium* (< *χελώνιον*), que és una peça d'encaix d'una catapulta. D'altra banda, es constata que en llatí medieval proliferen els zoònims que denominen ginyes militars semblants en funció i forma a la *testudo*: *cancer* 'cranc', *cattus* 'gat', *locusta* 'llagosta', *sus* 'porc' (DU CANGE 1954 *sub uocibus*). || *Antecedebat testudo pedum LX æquandi loci causa facta item ex fortissimis lignis, conuoluta omnibus rebus, quibus ignis iactus et lapides defendi possent* (CÆS. *ciu.* II 2, 4) "Anava davant, per a igualar el terreny, una tortuga de seixanta peus, feta també de fusts molt forts, envoltada de totes les coses amb les quals pogueren defendre's de projectils de foc i de pedres". ► Operacions militars del setge cesarià de Marsella (del 19 d'abril al 6 de setembre del 49 aC), que va acabar amb victòria de Cèsar. Com que els mantellets fets de vímet (*contextæ uiminibus uineæ*) no podien resistir els forts atacs des de les muralles, es va recórrer a cobrir les galeries amb fusts engalzats, i davant anava la sòlida i resistent *testudo*, que sí que recorda la *χελώνη ξυλίνη* de XENOFONT. || *Geras autem Chalcedonius de materia primum basim subiectis rotis fecit supraque compegit arrectariis et iugis uaras et in his suspendit arietem coriisque bubulis textit, uti tutiores essent, qui in ea machinatione ad pulsandum murum essent conlocati. Is autem, quod tardos conatus habuerat, testudinem arietariam appellare cœpit* (VITR. X 13, 2) "Geras de Calcedònia fou el primer que va fer una base de fusta amb rodes subjectes i damunt va unir vares amb muntants i travesses i hi va penjar l'ariet i el va cobrir de pells de bou perquè estigueren més segurs els qui hi hagueren estat col·locats en aquesta màquina per a disparar. Aquest, per altra banda, com que la màqui-

na feia colps lents, va començar a anomenar-la *tortuga xocadora (testudo arietaria)*". ► Varietat de tortuga que incorporava també ariet; possible calc del grec χελώνη κριοφόρος (DIOD. SIC. XX 48, 3) o *tortuga porta-ariet*. || *Testudo a similitudine ueræ testudinis uocabulum sumpsit, quia, sicut illa modo reducit modo proserit caput, ita machinamentum interdum reducit trabem, interdum exerit, ut fortius cædat* (VEG. mil. IV 14) "La formació de tortuga va motivar el nom en una semblança real amb la tortuga, perquè, així com aquesta unes vegades amaga el cap i altres el trau fora, així també el giny militar unes vegades fa arre- re la biga, altres, en canvi, la tira avant per colpejar més fort". ► Aquesta és també la *testudo arietaria* de VITRUVI, de motivació clarament etogràfica.

▷ *testudo* 'escut', segons ISIDOR. Novament es tracta d'una metà- fora per transferència de forma i també per les connotacions protectores que té sempre la tortuga. || *Dicitur autem et testudo scutum, nam in modum testudinis fit clypeus* (IS. or. XVIII 12, 6) "S'anomena també *tortuga* l'escut, ja que l'escut es fa a la manera de la closca de la tortuga".

## HILÒNIMS

▷ El material preciós *testudo* 'carei'. Es tracta d'una metonímia del tot a la part, ja que el carei —utilitzat per a fer incrustacions sobre mo- biliari de luxe o sobre parets— s'extreia de la part interior de la closca de la tortuga d'Etiòpia i de l'Índia: *Testudinum putamina secare in laminas lec- tosque et repositoria iis uestire Caruilius Pollio instituit, prodigi et sagacis ad luxuriæ instrumenta ingenii* (PLIN. nat. IX 39) "Carvili Pol·lió fou el primer a començar a tallar en làmines les closques [interiors] de les tortugues i en- castar-les en llits i safates, un home d'enginy portentós i d'un olfacte agut per a elaborar instruments de luxe". Aquest hilònim genera l'adjectiu *tes- tudineus/a/um* 'ornat amb incrustacions de carei' (VARRO Men. 448 ASTBURY: *testudineus lectus*). || *Rogant, si similitudo sit sequenda, cur malimus habere lectos alios ex ebore, alios ex testudine* (VARR. ling. IX 47) "Pregunten, si s'ha de seguir l'analogia, per què preferim tindre uns llits amb incrustacions d'ivori, uns altres amb incrustacions de carei". || *Nec uarios inhiant pulchra testudine postis* (VERG. georg. II 463) "I

no desitgen batents de les portes virolats per les belles incrustacions de carei”. || *Pars secreta domus ebore et testudine cultos/ tres habuit thalamos* (OV. *met.* II 737–8) “Una part separada de la casa tenia/ tres llits llaurats d’ivori i de carei”. || *Quinque egit triumphos: Gallici apparatus ex citro, Pontici ex acantho, Alexandrini testudine, Africi ebore, Hispaniensis argento rasili constitit* (VELL. II 56, 2) “[sc. Juli Cèsar] va celebrar cinc triomfs: els ornaments del triomf gàl·lic estaven fets de fusta de cedre, els del pòntic, de fulles d’acant, els de l’alexandrí, de carei, els de l’africà d’ivori, els de l’hispanic d’argent polit”.

## ORGANÒNIMS

↳ Instrument musical *testudo* ‘lira’, i qualsevol instrument musical de forma arquejada, com la closca de la tortuga. És una metonímia pròpia del llenguatge poètic, amb prou seguretat un calc del grec χέλυς/ χελώνη ‘tortuga > [caixa de ressonància de la] lira’ (EVR. *Alc.* 447; PLVT. *mor.* 1030b6). La metonímia, però, té un origen real i palpable, i amb explicació mitològica: la creació de la primera lira per Hermes, que va utilitzar com a caixa de ressonància la closca d’una tortuga, com es pot llegir a l’*Himne homèric a Hermes* (vv. 25–56). || *Ipse caua solans ægrum testudine amorem/ te, dulcis coniunx, te solo in litore secum,/ te ueniente die, te decedente canebat* (VERG. *georg.* IV 464–6) “Ell mateix [sc. Orfeu], consolant-se un amor insà amb la tortuga buida/ a tu, dolça esposa, a tu en la costa solitària et cantava amb ell,/ a tu et cantava en fer-se de dia, a tu en fer-se de nit”.

## SOMATÒNIMS

↳ *testudo*, per metonímia, denomina la closca d’altres criatures, com el cranc o l’eriçó. Potser, en realitat, som davant del significat primer de la paraula (‘coberta’), especialment aplicada a la tortuga, però també a altres animals || *Aspice Taurum/ clunibus et Geminos pedibus, testudine Cancrum/ surge-re, cum rectis orientur cetera membris* (MAN. II 198–200) “Mira com ixen Taure/ amb les anques i els Bessons amb els peus, i el Cranc amb la closca/ mentre que els altres [sc. signes zodiacals] ixen amb els membres rectes”. || *ECHINI. Iste licet digitos testudine pungat*

*acuta*,/ cortice deposita mollis *echinus* erit (MART. XIII 86) “ERIÇONS. Encara que eixe punxe amb la seua coberta punxegosa,/ una vegada llevada la corfa serà un eriçó moll”.

#### 46. titus, -ī (m) ‘tudó’

[cast. *paloma torcaz* | angl. *wood-pigeon* | gr. ἡ φάσσα, φάττα]  
*Columba palumbus* L. i genèric

► L’accepció zoonímica de *titus* ‘tudó’ (també anomenat § *palumbes*, al qual remetem per a les connotacions generals), suposadament l’originària, si fem cas dels testimonis, fa l’efecte que era d’ús molt popular i potser per això no se’ns ha transmés pràcticament per via escrita —sí que té, en canvi, gran continuïtat romànica. Es tracta de testimonis marginals en llatí: *Titi sunt columbæ agrestes* (*Schol. Pers.* 1, 20) “Els tudons són coloms salvatges”; *Palumbes [...] quas uulgu titos uocant* (*Is. or.* XII 7, 62) “Els tudons, que popularment s’anomenen *titos*”.

La dificultat pel que fa a *titus* és arribar a escatir bé quina [p]relació semàntica hi ha entre l’ornitònim *titus*, l’antropònim *Titus* i el probable somatònim *titu[lu]s*. És possible arribar a trobar-hi un recorregut semàntic partint de només un d’ells com a originari? Anem a pams, sobre cadascun primerament:

(a) **ORNITÒNIM TITVS.** La forma *titus* sona onomatopeica, motivació freqüentíssima en la creació de zoònims —i sobretot de cantors ornitònims— i això fa pensar que sí que es tracta d’un zoònim originàriament, d’on deriven la resta de metasèmies. En primer lloc, una onomatopeia del tipus *ti-* (*te-/ tu-*) és productivíssima en llatí: *Passerum est titiare* (*SVET. fragm.* 161 REIFFERSCHIED) “És propi dels pardals piular”; el verb *tinnire* ‘dringar – xisclar’ i el seu substantiu *tintinnabulum* ‘campaneta, esquella, cascavell’ (*PLAVT. Trin.* 1004: *tinnit tintinnabulum*). N’hi ha també una bona sèrie ornitònica: *titiunculus* (*COL. rust.* VIII 8,7) o *tinnunculus* (*PLIN. nat.* X 109) són noms del xoriguer comú (*Falco tinnunculus* L.) i, segons *SERVI* (*in ecl.* 1, 57), *teta* seria també sinònim popular de § *palumbes* i, per tant, de *titus/a*: *Palumbes columbæ, quas uulgo tetas uocant* “Els tudons són els co-

loms que popularment anomenen *tetas*”; *tucus* és un altre nom del *cuculus* ‘cucut’ (Is. or. XII 7, 67). Aquesta arrel és també productiva en altres llengües, com per exemple el grec, on τῆτις (PHOT. 592, 12–3) té una polisèmia interessant: Τῆτις· βραχὺ ὀρνίθιον σημαίνει καὶ τὸ γυναικεῖον αἰδοῖον· τῆτις καὶ ἡ κέρκος “*Titís*: un ocellet menut; també denomina els genitals femenins; *titís* és també la cua”. El grec τυτώ, segons HESIQUI (s.u.), denomina la *noctua* ‘mussol’, i un referent clar de l’onomatopeia el dóna còmicament PLAUTE (*Men.* 653–4): *Vin adferri noctuam,/ quæ ‘tu tu’ usque dicat tibi?* “Vols que et portem un mussol/ que et vaja dient *tu tu*?” (ARTIGAS 2012: 109). I finalment, per no estendre’s amb més exemples, però sí veure’n algun de molt proper, conservem ornitònims romànics amb aquesta arrel, com per exemple el castellà *tita* ‘gallina’ o el català *tètol* (*Limosa limosa* L.), *tito* (= § *pauo*), i, sens dubte, el mateix *tudó*, anomenat en sard *tidu*, *tidone*, *totoni* i en sicilià *tuduni* i *tutuni*.

(b) **ANTROPÒNIM TITVS.** *Titus* pertany al grup reduït dels *prænomina* llatins (vora una vintena) i és de testimoniatge ben antic, si fem cas a l’onomàstica de la història narrada per TITUS LIVI: era el *prænomen* del rei sabí *Titus Tatius*, que, després de la reconciliació de sabins i romans va compartir un temps el regnat amb Ròmul (LIV. I 13, 4), i, del qual, segons LIVI (I 13, 8), hauria pres el nom una de les tres tribus primitives de Roma, els *Titienses* o *Tities*.

(c) **SOMATÒNIM TITVS.** Sobre els ornitònims *titus* i *teta*, THOMPSON (1966: 284) comenta que són paraules d’etimologia molt discutida, però que, com en altres noms de coloms, solen tindre un significat eròtic o obscé. ERNOUT i MEILLET (2001: 693 s. *titus*) expliquen que, com *turtur*, sembla haver estat emprat *sensu obsceno* per a penis, i, categòricament afirmen que «sans doute identique au prénom *Titus*». La motivació del somatònim pe-



nis en ornitònims l'hem tractada més amplament en § *passer*, de manera que no li falta suport tipològic dins del llatí, ni tampoc en altres llengües: *cf.* per exemple la denominació del penis del català *titola* (Barcelona, Empordà, Menorca), que fa tot l'aspecte de pertànyer etimològicament a l'ornitònim que tractem.

D'altra banda, GOLDBERGER (1929: 51–6) consigna una sèrie llarga d'arrels onomatopeïques de base *pi-/pu-/ti-/tu-* que, constata, «poden haver tingut un valor eroticoafectiu, a sovint obscé (majoritàriament 'penis', i sobretot 'petit penis'), alhora que a partir del significat 'pardal, ocell', també han tendit a significar 'jove, petit, jovenet, joveneta'». El que interessa és aquesta aparent prelació ornitonímica, d'on deriven somatònims (penis) i denominacions etogràfiques de 'xicot/a, xicot/a': valga l'exemple de lectura discutida *pipinna/ pisinna* (MART. XI 72, 1), que és 'la xicoteta – la titolina', denominació infantil del penis que no deixa de sonar ornitonímica. Encara que, en tractar-se en molts casos de llenguatge infantil, aquestes formacions onomatopeïques són freqüents i no necessàriament remetent a zoònims.

► GOLDBERGER (1929: 47–9) fa un resum de les possibles explicacions i relacions que s'han anat establint entre aquests significats, les quals esquematitzem tot seguit:

(1) **Antropònim *Titus* > zoònim *titus*.** El *prænomen Titus* s'hauria aplicat al tudó, un fenomen sí testimoniats en llatí (*cf.* *lucius* 'Luci > lluç', *gaius* 'Gai > gaig') i en moltes altres llengües (*cf.* castellà *maría* 'rabosa', anglès *magpie* 'Marga la garsa').

(2) **Zoònim *titus* > antropònim *Titus*.** L'ornitònim *titus* 'tudó' seria l'origen de l'antropònim *Titus*, és a dir, seria un cas d'antropònim zoonímic, com tants que hem vist en aquest repertori.

(3) El **somatònim** *titus* ‘penis’ s’explica de tres maneres:

3.1. **Antropònim** > **somatònim**. S’hauria anomenat el membre viril amb el nom propi *Titus*, fenomen del llenguatge infantil documentat en bastants llengües —però no en llatí, fins on sabem— com per exemple en francès *Félix* i *Jacques*.

3.2. **Zoònim** > **somatònim**. L’ornitònim, com altres casos que hem vist (§ *passer*, § *turtur*), denominaria el membre viril. Una arrel possible relacionada, *Tutunnus*, era precisament el nom d’una divinitat fàl·lica romana equiparada al grec Priap.

3.3. **Onomatopeia infantil**. Una tercera opció explicaria que anomenar *titus* al penis provindria d’una tendència del llenguatge infantil a denominar amb onomatopeies —no necessàriament d’origen zoonímic— parts obscenes: el popó, el pipí... cf. dins del llatí *pipinna* (MART. XI 72, 1), mot infantil que denomina també la *titoll[ina]* —el penis— però que alhora remet a un molt aviari verb *pipiare* ‘piular’.

► En conclusió, si es tenen en consideració les tendències més documentades en llatí pel que fa a les metasèmies zoonímiques, sembla que el recorregut semàntic més versemblant és el següent:

(0) onomatopeia *ti-* > (1) ornitònim *titus* ‘tudó’

> (1.1.) somatònim *titus* ‘penis’ & (1.2.) antropònim *Titus*

> (2) e[stra]tònim *titi* ‘soldats romans’

## ANTROPÒNIMS

ἃ El *prænomen Titus* (femení *Tita*), un dels dèssset *prænomina* estàndard llatins, de suposat origen sabí (cf. el rei *Titus Tatius*), el sisé més freqüent de l’onomàstica llatina només per darrere de *Gaius*, *Lucius*, *Marcus*, *Publius* i *Quintus*. Consignem en § 4.3. possibles derivatius d’aquesta

arrel. Per citar només uns quants portadors famosos d'aquest nom, a més del rei sabí esmentat, hi ha l'amic de CÍCERO *Titus Pomponius Atticus* (110–35 aC), el general de Cèsar i posterior *inimicus* seu *Titus Labienus* (100–45 aC), el gran poeta *Titus Lucretius Carus* (94–55 aC), l'historiògraf *Titus Livi* (59 aC–17 dC) o els tres emperadors Flavis *Titus Flavius Vespasianus* pare (9–79 dC), *Titus Flavius Vespasianus* fill (39–81 dC) i *Titus Flavius Domitianus* (51–96 dC).

Entre els portadors més anònims del nom hi ha exemples curiosos com *Titus Testius Titullus* (A.E. 1981, 619) de Port-Vendres (antiga *Portus Veneris*, a la Gàl·lia Narbonense), on caldria preguntar-se si el *cognomen* *Titullus* pertany també a l'arrel zoonímica que tractem, en diminutiu (*cf.* MART. VIII 44); o el simpàtic *Titus Homullus Leo* (C.I.L. XII 3613), de Nîmes (antiga *Nemausus*, també a la Narbonense), que barreja un apocat *homenet* amb un valent *lleonot*. || *D(IS) M(ANIBVS)/ VRITEÆ TITÆ/ P(VBLIVS) C(ASSIVS) H(ERMETIO)/ CO(N)IVGI/ SANCTISSIMÆ* (C.I.L. XII 2299) “Per als déus Manes./ Per a Uritea Tita./ Publi Cassi Hermeti/ a la seua muller/ honestíssima”. ▶ Inscripció trobada a l'actual ciutat francesa de Grenoble (antiga *Cularo/ Gratianopolis*, a la Gàl·lia Narbonense). || *I(OVI) O(PTIMO) M(AXIMO)/ T(ITVS) BASSI/ENIVS/ AGNVS/ V(OTVM) S(OLVIT) L(IBENS) L(ÆTVS) M(ERITO)* (A.A.B.W. 1985, 134) “Per a Júpiter Òptim Màxim/ Titus Bassi/eni/ Agnus/ va fer una promesa de grat, content i amb raó”. ▶ Inscripció trobada a l'actual poble alemany Walheim (Germània Superior). || *PALVMBVS TITVS QVI/ BISIT ANNOS III/ ET MESES V* (I.C.V.R. VII 20179) “*Palumbus Titus* que/ va viure dos anys/ i cinc mesos”. ▶ Inscripció trobada a Roma. Presenta l'interés d'acumular en un mateix nom dos suposats sinònims zoonímics com *palumbus* i *titus*, a més d'un vulgar *bisit* (= *uixit*), amb betacisme i simplificació de /ks/.

## ESTRATÒNIMS

▷ L'apel·lació *tituli* ‘soldats’. Aquest ús el testimonia només FEST (503, 17–8 LINDSAY), i sospitem que té una càrrega etogràfica forta provi-

nent del més que probable somatònim *titus*. Com ja hem vist, el llenguatge militar, de base molt popular, és ple de denominacions zoonímiques. A més a més, no fa gens estrany que entre soldats tingueren tipus de denominacions entre exaltadores i despectives de la virilitat. Així ho pensa també GOLDBERGER (1929: 28), que considera com a significat probable de *tituli* ‘*Schwänzchen*’, és a dir, *els cuetes* > *els pardalets*, *els pollet[es]* —de l’afecció dels soldats per aquest tipus de denominacions també són testimoni les probables apel·lacions militars del prostíbul: *purpurilla*/ *turturilla* (cf. § *purpura*, § *turtur*).

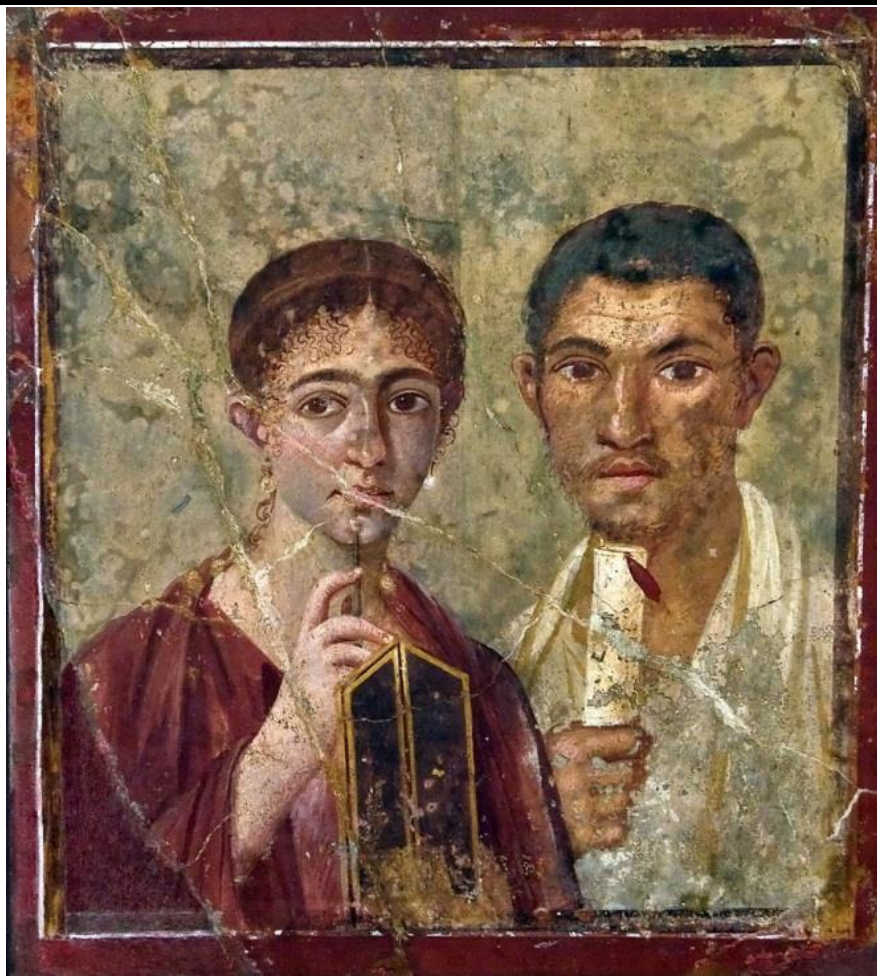
L’explicació de FEST per a aquesta denominació és tota una altra, ja que relaciona *tituli* amb *tutuli* ‘tútuls, còfies rituals’, i tot seguit relaciona *tutuli* amb el verb *tueri* ‘protegir’, de manera que al final els *tituli* serien, potser, els *protegidets* (?), és a dir, els soldats. Al marge d’aquesta explicació, hi ha l’interés que per a FEST el nom de pila *Titus* provindria d’aquesta antiga apel·lació dels soldats. || **Tituli** *militēs appellāntur quasi tutuli, quod patriam tuerentur; unde et Titi prænomen ortum est* (FEST. 503, 17–8) “Als soldats se’ls anomena *tituli*, com si diguérem còfies (*tutuli*), pel fet que defenien (*tuerentur*) la pàtria; d’ací també es va originar el nom de pila *Titus*”.

## ORGANÒNIMS

▷ *titulus*, pròpiament, segons l’*Oxford Latin Dictionary*, és una «Peça plana de fusta, pedra o qualsevol altre material, inscrita amb una nota, una identificació o una altra informació – cartell, tauleta, etiqueta». Aquest deu ser el significat primitiu, concret i material del llatí *titulus*, del qual, per successives especialitzacions i metonímies, es pot deduir tota la resta de significats, com per exemple (ERNOUT & MEILLET 2001: 693 s. *titulus*): (1) L’especialització militar: el cartell o pancarta enganxat a un pal i portat als triomfs, on s’escrivien en lletres grans el nombre de presoners, els

noms de les ciutats preses etc. (2) L'especialització comercial: el cartell que indicava que una casa estava de lloguer, d'on ve l'expressió *Mittere Lares sub titulum* (Ov. rem. 302) "Posar una casa de lloguer". (3) L'especialització funerària: el cartell que hi havia en els funerals i relatava els fets del difunt, d'on derivaria també cap al significat 'epitafi'. (4) L'especialització editorial: el títol d'un llibre. (5) L'especialització metafòrica moral: el títol donat a un altre, és a dir, 'fama, glòria'. (6) Una altra especialització metafòrica i moral cap a 'excusa, pretext'.

En principi, es fa difícil pensar que un tan homònim *titulus* no tinga cap relació amb algun dels diversos *titus* que hem repassat: la forma *olora* a diminutiu, però de quin sentit de tots? Segons F. BÜCHELER i BIRT (*apud* BALLESTER 1998: 15), el *titulus* o *index*, és a dir, l'etiqueta amb el títol, que solia anar subjecta a la part superior del rotlle de papir, seria un diminutiu de *titus* 'penis', com si diguérem un *penjollet* (*cf.* mexicà *pendejo*), el membre que penja del rotlle. És una proposta interessant que caldria, però, estendre a la resta de significats de *titulus*, ja que aquesta accepció llibresca no deu haver estat la més antiga. Ara bé, quasi totes les accepcions materials de *titulus* —les quatre primeres— tenen en comú el fet de ser *penjolls*, i per ací pot justificar-se l'etimologia genital proposada. || *D(IS) M(ANIBVS)/ APER MILIS EXER/C(IT)VS VIXIT ANNI/S XXXV MILIT/AVIT ANNIS/ XIII VRSVS CV/NTVBERNALI/S CVNTVBER/NALI BENE ME/RITO TITVLV(M) / POSVIT* (I.L.Jug. III 1448) "Consagrat als déus Manes./ *Aper*, soldat de l'exèr/cit, va viure trenta-cinc/ anys. Va fer de sol/dat durant tretze/ anys. *Vrsus*, el seu company d'armes,/ per al seu company d'ar/mes que bé s'ho me/reixia, va posar/ l'epitafi". ► Inscripció trobada a l'actual ciutat kosovar de Pejë/ Peć (Mèsia Superior).



Fresc pompeià (actualment al *Museo Archeologico Nazionale di Napoli*), considerat el retrat de *Terentius Neo* i sa muller. La pintura, realista, fa tot l'aspecte de voler mostrar un cert estatus social (ell, *togatus* com un magistrat *candidatus*, i ella amb color purpuri) i intel·lectual (la tauleta de cera, el gest com inspirat d'ella, i el papir d'ell). De la part superior del papir penja l'*index* o *titulus*. Font de la imatge: *Wikimedia Commons*.

## SOMATÒNIMS

∞ *titu[lu]s*, sembla que va adquirir el sentit metafòric de 'penis', si fem cas a l'escoli de PERSI que citem més avall, i a formes romàniques totalment paral·leles com la denominació infantil del membre viril *titola*. Com ja s'ha explicat a l'escoli inicial i als somatònims de § *passer*, és molt freqüent aquest ús translàtic d'ornitònim a membre viril en moltes llengües. Sobre el sentit discutit de *tituli* a PETRONI (7, 2-4), vegeu tot seguit. ∥ *Centonem anus urbana reiecit et «hic» inquit «debes habitare». Cum ego negarem me agnoscere domum, uideo quosdam inter titulos nudasque meretrices furtim spatiantes. Tarde, immo iam*

*sero intellexi me in fornicem esse deductum* (PETR. 7, 2–4) “L’amable velleta va apartar la cortina apedaçada i em va dir: «Ací t’has de quedar». Mentre jo deia que no reconeixia la casa, vaig veure uns individus que es passejaven furtivament entre rètols (*titulos*) i prostitutes nues. Lentament, potser ja massa tard, em vaig adonar que se m’havia portat a un bordell”. ➤ Comenta SCHMELING (2011: 25) que aquests *tituli* eren rètols o cartells a la cel·la d’una prostituta, i que potser anunciaven *especialitats*: *Meretrix uocata es, in communi loco stetit, superpositus est cellæ tuæ titulus, uenientem recepisti* (SEN. *contr.* I 2, 5) “Has estat anomenada *meretriu*, t’has prostituït en lloc públic, s’ha posat a la llinda de la teua porta el rètol, has rebut el client”. A GOLDBERGER (1929: 48), d’altra banda, li sorprenia que encara es dubtara de l’adscripció d’aquest *titulus* al grup d’ornitònims que denominen el membre viril, i considerava que *tituli* tenien sentit eròtic, és a dir, que “Uns individus es passejaven furtivament entre *pius* i prostitutes nues”. URÍA (1997: 355) considera del tot improbable aquesta connotació del passatge. En tot cas, com ja passava amb el *passer* de CATUL, la interpretació literal del significat no exclou la connotació fàl·lica del terme, i més en una escena tan erotitzada de prostíbul. PETRONI ens té acostumats al llenguatge polièdric i més quan es tracta de connotacions sexuals. És el mateix que ocorre en l’ovidiana *At nunc nocturnis titulos imponimus actis, / atque emitur magno nil nisi posse loqui* “Però ara posem cartells (*titulos*) als nostres actes nocturns, / i es paga a bon preu no res sinó poder contar-ho” (*ars* II 625–6). OVIDI sembla que parla de *tituli* metafòrics, de les medalles que els homes es posen quan contenen les gestes amoroses de la nit, siguin reals o no. No sols aquest *titulos* es pot llegir com un somatònim, depenent d’un *imponere*, que és un verb emprat per acoblar una egua (COLVM. *rust.* VI 36, 4), sinó que també se’l pot posar en relació amb la denominació etogràfica dels soldats, els *tituli*, en relació amb el seu caràcter fanfarró i de penjar-se medalles de glòria en qüestions amoroses. || *Tunc neque more probo uideas nec uoce serena / ingentis trepidare Titos, cum carmina lumbum / intrant et tremulo scalpuntur ubi intima uersu* (PERS. 1, 19–21) “Però aleshores podràs veure tremolar els grans *Titos* / ni decentment ni amb veu serena, mentre les poesies els entren / pel llom i quan les parts íntimes siguen fregades per un vers tremolós”. || *Ingentes Titos dicit Romanos senatores aut a Tito Tatius rege Sabinorum, aut certe a membri uirilium magnitudine dicti titi* (*Schol. Pers.* 1, 20) “[Persi] anomena grans *titots* els senadors romans o bé pel rei dels sàbins Titus Taci, o bé per la grandària considerable del membre viril són anomenats *titots*”.

## TOPÒNIMS

► De l'organònim *titulus* hi ha dos testimonis toponímics, segurament assenyaladors d'alguna mena de cartell o anunci viari:

↳ *Tituli*, un llogaret identificat amb l'actual població tunisiana HENCHIR-MADJOUBA (al nord-est de l'antiga *Thevesta*, a l'Àfrica Proconsular). || *Barrington Atlas* 33B1.

↳ *Ad Titulos*, un *castellum* identificat amb l'actual població croata ŠAPJANE (província d'Ístria). || *Itin. Ant.* 273; *Barrington Atlas* 20B4.



#### 47. turtur, -uris (m) 'tórtora'

[cast. *tórtola* | angl. *turtle-dove* | gr. ἡ τρυγών]  
*Streptopelia turtur* L.

► Aquest ornitònim té motivació onomatopeica i reduplicació, com els també ornitònims *ulula* o *upupa*: *Turtur de uoce uocatur; auis pudica, et semper in montium iugis et in desertis solitudinibus commorans* (Is. or. XII 7, 60) “La tórtora té motivació onomatopeica; un ocell cast, i sempre habitant dels crestalls de les muntanyes i de deserts solitaris”. Eixa és la principal caracterització etogràfica de la tórtora: un ocell púdic i cast (*cf.* antropònims). A efectes més pràctics, la tórtora estava considerada una delicadesa culinària, un dels plats més preats dels romans, associats a la bona taula (ANDRÉ 1961: 124; PLAVT. *Most.* 45): *Aureus inmodicis turtur te clunibus implet* (MART. III 60, 7) “T’ompli la panxa una resplendent tórtora amb unes anques desmesurades”; *pinguis* ‘ben nodrida’ (MART. XIII 53, 1).

#### ANTROPÒNIMS

Ἰ El *cognomen* *Turtura* (i un *Turtur*), de baix testimoniatge, i eminentment cristià: efectivament, de les onze inscripcions que registra el repertori epigràfic de CLAUSS/ SLABY, set són cristianes. La datació de les inscripcions és tardoimperial. Un possible perquè d’aquesta associació de l’ocell amb els cristians s’explica tot seguit. || *PRIVATO/ TVRTVRI E[T]/ SEC-VNDINE/ FANNIONIS PL/[– –]VS F(ILIVS) VI(VVS) SIBI ET PAR(ENTIBVS)* (A.E. 1986, 542) “Per a Privat/ *Turtur* i/ Secundina/ la filla de Fannió, Pl/... el seu fill, en vida, per a ell mateix i per a sos pares”. ► Inscripció trobada a l’actual població austríaca de Leoben (a la província del Nòric). || *HIC REQVIESCIT IN PACE TVRTVRA/ .../ TVRTVRA NOMEN ABIS SET TVRTVR VERA FVISTI* (I.C.V.R. II 6018, 8 i 10) “Ací descansa en pau *Turtura* [...] Tens per nom *Turtura*, i realment vas ser una vera tórtora”. ► Inscripció cristiana de Roma, datada sobre el 530 dC, amb una bonica *laudatio* de la viuda *Túrtura*, trobada a la catacumba de Commodil·la a Roma. Hi hem inclòs només dues línies on es veu el *cogno-*

*men* en femení, i també una breu reflexió sobre la mateixa natura del nom: segurament el fet de dir que no sols de nom, sinó també de fet fou una verdadera tórtora, s'haja de posar en relació amb l'afirmació d'ISIDOR (Is. or. XII 7, 60: *avis pudica*) sobre la castedat i pudicitia de la tórtora.

## ETÒNIMS

∞ *turturella/ turturilla* —lit. *tortoreta*— 'efeminat'. Segurament som davant del sentit somatònic de *turtur* 'penis', més un sufix diminutiu i femení, aplicat a un home. ∥ *Ipse te interroga, si quis potestatem tibi deus faciat, utrum uelis uiuere in macello an in castris. Atqui uiuere, Lucili, militare est. Itaque hi qui iactantur et per operosa atque ardua sursum ac deorsum eunt et expeditiones periculosissimas obeunt fortes uiri sunt primoresque castrorum; isti quos putida quies aliis laborantibus molliter habet turturillæ sunt, tuti contumeliæ causa* (SEN. ep. 96, 5) "Preguntes't a tu mateix, si un déu te n'oferia la possibilitat, si voldries viure al mercat o al campament militar. Però Lucili, viure és fer de soldat. Per això, els que es vanten d'anar amunt i avall fent faenes laborioses i àrdues i emprenen expedicions perillosíssimes, són homenots valents i soldats de primera línia del campament; eixos als qui domina una podrida i molla inacció mentre els altres treballen i s'esforcen, són *tortoretas efeminades*, segurs per a la pròpia deshonra".

## NEOZOÒNIMS

∞ El peix *marina turtur* —lit. *tórtora marina*— 'escurçana' (*Dasyatis pastinaca* L.), un tipus de rajada també anomenat *escurçó* o *milà/ milana*. L'ictiònim *turtur* és probablement un calc del grec τρυγών (ARISTOT. *hist.* 598a12), testimoniats també en còpia llatina *trygon* (PLIN. *nat.* IX 155). La motivació del nom no resta clara: des del so que fa el peix quan se'l trau de l'aigua, que recordaria el parrup de la tórtora (ARISTOT. *hist.* 535b), a l'opinió de STRÖMBERG (1943: 118), segons el qual aquest benèvol nom s'hauria aplicat a un peix temut per eufemisme i antífrasi. ∥ DICT. CRET. VI 15.

## SOMATÒNIMS

¶ *turtur* ‘penis’, per metàfora aviar, com també molt probablement § *passer* i § *titus*. Com tots els somatònims genitals, la proposta no està exempta de polèmica, perquè l’estat de la documentació llatina només permet endevinar insinuacions d’aquest significat. ¶ *Quid ego metuam, rogitas, adulescens homo?/ Penetrare me huius modi in palæstram, ubi damnis desudascitur?/ Vbi pro disco damnium capiam, pro cursura dedecus?/ [...] Vbi ego capiam pro machæra turturem,/ ubique imponat in manum alius mihi pro cestu cantharum/ pro galea scaphium, pro insigni sit corolla plectilis,/ pro hasta talos, pro lorica malacum capiam pallium,/ ubi mihi pro equo lectus detur, scortum pro scuto accubet?/ Apage a me, apage!* (PLAVT. *Bacch.* 65–73) “[El jove Pistocler respon a Bàquide II:] Que quina por li tinc [sc. a la teua germana], em preguntes a mi, un home jove?/ Que jo penetre en una palestra d’aquesta mena, on se sua per a la pròpia perdició?/ On en lloc de llançar el disc em llançaria a perdre jo, en lloc de la carrera guanyaria el deshonor?/ [...] ¿On en lloc de l’espasa agafaria una tórtora,/ on un altre em faria a mans en lloc d’una cistella una copa,/ on en lloc d’un casc tindria un orinal, on en lloc d’un distintiu, una corona trenada,/ on en lloc de la llança tiraria els daus, on en lloc de la cuirassa prendria una delicada capa,/ on se’m donaria un llit en lloc d’un cavall, i al meu costat dormiria en lloc de l’escut, una cortesana?/ Calla, calla...”. ➤ La cortesana Bàquide I li demana per favor al jove Pistocler que s’allotge per un moment a casa d’elles al bordell per tal que quan arribe el soldat per a endur-se-la, es pense que ella realment és l’amiga de Pistocler, i no la toque ni a ella ni a la germana. És a dir, li proposen una *missió especial* a dins del bordell (la *palæstra*, que diu PLAUTE). Aleshores Pistocler, en una llarga enumeració típicament plautina, fa un repàs de totes les *substitucions/ inversions* (pro...) que haurà de fer en eixe altre *camp de batalla* si es deixa embolicar per les Bàquides... I és precisament en aquest context on diu que en lloc de l’espasa (*machæra*) haurà d’agafar la tórtora (*turtur*), que s’ha volgut veure com una insinuació per a dir *penis*. Certament, tant *machæra* (cf. PLAVT. *Mil.* 5, *Pseud.* 1181) com *turtur* són metàfores no estranyes per al penis, però ni ADAMS (1982: 32) ni MONTERO (1991: 93) consideren que s’hi pugui veure un sentit eròtic en *turtur*. Per a MONTERO al context no hi ha res que indique que *turtur* haja d’entendre’s com a *penis*, i considera que deu ser un regal representatiu (cf. PLAVT. *Most.* 46: *tu tibi istos habeas turtures piscis auis*), potser literalment una tórtora o colom, que són, precisament, ocells de Venus. Com ja ocorria en els altres casos estudiats de possibles

somatònims genitals, som en el domini de la insinuació només, del doble sentit, i en un context eròtic, el sentit literal no exclou altres sentits. Fem notar que una altra de les substitucions, el llit pel cavall (*pro equo lectus*) també admet en aquest context una lectura eròtica (§ *equus*, en etònims). || **Turturilla**: *loci in quibus corruptelæ fiebant, dicti quod ibi turturi opera daretur, i.e. peni* (Gloss. V 612, 42 LOEWE & GOETZ) “Tortoreta: llocs on hi havia seduccions, anomenats així perquè allí s’ocupaven de la tórtora, és a dir, del penis”. ► El manuscrit diu *panem*; la restitució a *peni* és de BÜCHELER.

## TOPÒNIMS

▷ **turturilla** ‘prostíbul’, com *purpurilla* (§ *purpura*). Com ja es comenta al topònim *purpurilla*, segurament aquesta denominació prové de l’argot dels soldats (ADAMS 1982: 32). Aquesta metasèmia deu tindre relació amb l’etònim *turturilla/ turturella*. || **Turturilla**: *loci in quibus corruptelæ fiebant, dicti quod ibi turturi opera daretur, i.e. peni* (Gloss. V 612, 42 LOEWE & GOETZ) “Tortoreta: llocs on es feien seduccions, anomenats així perquè allí s’ocupaven de la tórtora, és a dir, del penis”.

48. *uitulus*, -ī (m) ‘vedell’ ¶ *uitula*, -æ (f) ‘vedella’

[cast. *ternero/a*, *novillo/a* | angl. *bull-calf*, *bullock* |

gr. ὀΐ μόνχος, ὀΐ ἢ πόρτις/ ἡ δάμαλις]

*Bos taurus* L.

► **EL VEDELLET INDÒMIT.** Sobre l’etimologia d’aquest zoònim hi ha dues direccions bàsiques: la primera, proposada pels mateixos romans —i que tractarem amb deteniment a l’apartat d’etnònims— que relacionava *uitulus* amb l’etnònim *Italus* i considerava que tot plegat tenia origen grec; la segona, la dels mestres ERNOUT i MEILLET (2001: 742 s. *uitulus*), segons els quals, el llatí *uitulus* té relació etimològica amb albanés *vit* ‘any’, gòtic *wiþrus* ‘vedell’, grec *ἔτος* ‘any’, grecs dòric *ἔτελον* i eòlic *ἔταλον* ‘animal de l’any’, llatí *uetus* ‘vell’, sànscrit *vatsáh* ‘vedell’ etc. El significat probablement originari del grup és ‘any’, perquè permet explicar tant els zoònims —*criatura de l’any/ d’un any (de l’any anterior)*; cf. castellà *añojo*— com la deriva al significat ‘vell’, si entenem que pugua referir-se no a enguany, sinó a l’any ja passat, l’any anterior. Aquest desplaçament *any* > *vell* s’explicaria bé (ERNOUT & MEILLET 2001: 730 s. *uetus*; CHANTRAINE 2009: 366 s. *ἔτος*) amb un exemple de VARRÓ (*rust.* I 65, 1) on empra terminologia tècnica en parlar de vins: el vi vell (*uetus uinum*) és el terme referit al vi de l’any anterior, enfront del *nouum uinum*, que és el d’enguany. És probablement d’un sentit així de concret i especialitzat com va derivar en llatí un *uetus* ‘vell’, sentit també present en l’antic eslau *vetŭxŭ* o el lituà *vėtušas*. En conclusió, si aquesta proposta etimològica és correcta, el llatí *uitulus* ‘vedell’ i *uetulus* ‘vellet’ són potser un doblet etimològic amb divergència semàntica i divergència de vocalisme. Contrasta aquesta denominació amb un altre nom del vedell, *iuuencus*, que, de fet, conté la paraula *iuuuenis* ‘jove’. Per a VARRÓ (II 5, 6), no es tracta de sinònims, sinó que estableix clarament quatre edats dels bovins, de menor a major: (1) els *uituli* ‘ve-

dells' (*uitulus/a*); (2) els *iuuenci* 'jònecs' (*iuuencus/a*); (3) els *boues nouelli* 'bous novells' (*taurus/ uacca*); (4) els *boues uetuli* 'bous vell[et]s' (*taurus/ uacca*), on, curiosament, reapareix la paraula en qüestió amb el significat ja de 'vell'.

Pel que fa a una caracterització etogràfica del vedell, hi valen les generalitats dels bovins (*cf.* escoli inicial de § *bos*), a les quals cal afegir fonamentalment dos matisos importants: l'edat jove de l'animal, motivador potencial de denominacions per a xicots i xicotes en edat adolescent, i el consegüent caràcter relativament indòmit i per ensinistrar encara (*cf.* una de les denominacions gregues de la vedella, δάμαλις, que motiva el nom en δάμνημι 'domar, ensinistrar').

#### ANTROPÒNIMS

Ἰ) Els *cognomina Vitulus/a*, i les variants *Vitellus/a*, *Vitullus/a* i la sincopada *Vitlus/a*. Conjuntament amb aquestes variants, la col·lecció epigràfica de CLAUSS/ SLABY en registra fins a cent vuitanta-sis inscripcions, en les quals la forma majoritària és *Vitulus/a* (149). No s'hi observa cap predominança geogràfica, i socialment hi ha varietat: lliberts, soldats, cristians, càrrecs polítics elevats... Aparentment no hi ha esclaus, però no és una dada concloent, perquè no sempre s'informa del fet. La datació cronològica és ampla, sobretot imperial, com és habitual, però conservem els noms de dos còsols del segle III aC: *Lucius Mamilius Vitulus* (265 aC) i *Quintus Mamilius Vitulus* (262 aC). Era, de fet, *cognomen* emprat a vegades per aquesta *gens Mamilia*. El vedell també és famós onomàsticament per haver donat nom a la *gens Vitellia*, de suposat origen sabí, el membre més famós de la qual fou un dels quatre emperadors de l'any 69 dC (del 16 d'abril al 22 de desembre), *Aulus Vitellius Germanicus Augustus*.

Com que *Vitulus* i afins és un *cognomen* de testimoniatge considerable, vegem-ne un mostrari de portadors del nom: *Marcus Vitelus Titianus* (C.I.L. XI 110: un soldat cilici), *Quintus Voconius Vitulus* (C.I.L. XIII 7608: centurió a la Germània Superior), *Vitella* (C.I.L. I 3299: lliberta del Picé), *Vitulus* (VI 631: un veterà mirmil·ló a Roma), un altre *Vitulus* (C.I.L. V 7255: llibert sevir Augustal a *Segusio*/ Susa, al peu dels Alps occidentals) etc.

Pel que fa a la qüestió de *uitulus/a* en relació amb l'etnònim *Italus/a* (cf. discussió en etnònims) hi ha testimoniats el *cognomen Vitalus* (I.L.Alg. II 1, 2241: *Gaius Aruntius Vitalus* de Numídia, per exemple) i el *nomen Vitalius*, amb un interessant *Gaius Vitalius Vitulus* (C.I.L. III 5456) del poble del sud d'Alemanya Pfannberg, a la província del Nòric. La relació d'aquests antropònims amb el zoònim o amb l'etnònim és del tot incerta. || MEMORIE/ A(VLI) VITELLI VALERI/ HIC ANNORVM X/ IN STVDIIS ROMÆ DE(CESSIT?)/ PARENTES NYMPHI[VS(?)]/ ET TYCHE VNI[CO]/ ET CARISSIMO FIL[IO] (C.I.L. XIII 2040) "En memòria/ d'Aulus Vitellus Valeri./ Aquest, als deu anys/ d'estudis a Roma, va faltar./ Sos pares, Nimfi/ i Tique ('fortuna'), al seu únic/ i estimadíssim fill". ► Inscripció de l'actual ciutat francesa de Lyon (antic *Lugdunum*, a la Gàl·lia Lugdunense). || D(IS) M(ANIBVS)/ G(AIO) DIDIO G(AI) FIL(IO)/ SAB(ATINA) VITVLO/ IVVEN[IA] MAN/TISSIMO QVI VI/[X]IT ANN(OS) XXXV M(ENSES) X/ D(IES) XV IVNIA RVFI/NA CO(N)IVGI INCOM/PARABILI ET FI/[L]I(I) PATRI BENE/ MERENTI FE/CERV[NT] (A.E. 1977, 257) "Per als déus Manes./ Per a Gai Didi Sabatina Vitulus/ fill de Gai/, jove molt amatent que va viure trenta-cinc anys, deu mesos/ i quinze dies. Júnia Rufi/na per al seu home incom/parable i els fi/l·ls per al seu pare que bé/ s'ho mereixia, ho feran". ► Inscripció trobada a l'antiga ciutat de *Saturnia* (Etrúria). || VITVLA/ DVLCIS AMOR/ [SE]MPER SVSPIRIA/ NOSTRI QVOD/ PETO SI DEDERIS/ MVNERA GRATA/ DABO (C.L.E.Pann. 28) "Vitula,/ dolça amigueta/ sempre ens fas sospirar./ El que/ demane si m'ho donares/ regals d'agraïment/ jo donaré". ► Inscripció trobada a l'actual ciutat hongaresa de Komárom (campament *Brigetio*, al *limes Pannonicus* de Pannònia Superior). És un díptic elegíac. Potser no és tant un nom propi com una apel·lació afectiva (cf. etònims) de l'estimada, o un joc de paraules amb el nom propi.

## ETNÒNIMS

▷ *Itali = Vituli?* L'etnònim dels ítals era posat pels romans en relació amb *uitulus* (testimonis de VARRÓ, GEL·LI i FEST citats *infra*), essencialment en els termes següents: el mot *uitulus* tenia origen grec, relacionat amb una paraula ἰταλός/ *italus* 'vedell – bou', i Itàlia i els seus habitants havien estat batejats pels mateixos grecs com a *terra dels vedells (bous)*, amb referència a l'abundància, la grandària i la bellesa dels bous d'aquesta terra —una terra amb bones pastures de bous, bons *bovalars* (JORDÀ 2014: 58). Per a ERNOUT i MEILLET (2001: 325 s. *Italus, Italia*), «le rapprochement de *uitulus*, qui fait de l'Italie la *terre des veaux*, n'est qu'un calembour. Sans doute mot indigène (illyrien?)». Malgrat aquesta afirmació rotunda —i un prudent «sans étymologie»— aquests autors citen un osc *vítel(li)ú* 'Itàlia' que segueix assenyalant versemblantment cap a l'etimologia antiga. Considerem per un moment, doncs, aquesta motivació zoonímica dels *Itali*.

Els testimonis assenyalen persistentment cap a la llengua grega i cap al sud d'Itàlia, l'hel·lenitzada Magna Grècia. Hi ha dues formes gregues dialectals —dòric ἔτελον i eòlic ἔταλον— prou pròximes a *Italus*, que signifiquen 'animal de l'any' (cf. escoli inicial), perfectament aplicable a un vedell. No seria gens estrany que el sud d'Itàlia —o alguna regió concreta de la zona— poguera haver estat batejada pels colonitzadors grecs com a *terra de vedells (bovins)*, un topònim motivadament indicatiu d'una terra bona de colonitzar per les bones pastures per a bovins —ben al contrari del que podia indicar la toponímia *cabrera*, que evidenciava un territori pobre de pastura. No falta toponímia bovina, que sol indicar, però, llocs de mercat de bestiar major: el *Forum bo(u)arium* de Roma (cf. també el *Forum pecuarium* i el *Forum suarium*), dues ciutats samnites de nom *Bouianum* (*Bouianum Vndecimanorum*, *Bouianum Vetus*), o *Bouillæ*, una població del Laci,



als peus del Mont Albà i sobre la Via Àpia. D'altra banda, el grec Ἰταλιώτης denomina exclusivament un italià de la Magna Grècia (HEROD. IV 15; THVC. VI 90, VII 87). A més a més, la vinculació simbòlica del sud hel·lenitzat d'Itàlia amb els bovins és persistent en el temps i accentuada al mateix segle I aC en el context del *bellum sociale* (91–87 aC) i els anys posteriors, d'on hi ha testimonis numismàtics ben interessants de simbologia zoomòrfica. Mentre que els romans encunyaven monedes amb la figura amenaçant i agressiva d'una lloba (la *lupa Romana*) i la llegenda *ROMA* —per exemple, una moneda dels anys 75–74 aC, per *P. Satrienus*— els *socii* —marsos, samnites, apulis, lucans— encunyaven monedes amb figures de brau i la llegenda *ITALIA*. Potser ja jugaven amb aquesta creença en la vinculació entre itàlics i vedells, o potser se'ns explica així que la primera Itàlia i els primers itàlics amb tal nom eren els del sud d'Itàlia (els de l'actual Calàbria?).

A banda d'aquestes consideracions, sí que hi ha en llatí un etnònim derivatiu amb un probable origen en el nom del vedell en la variant diminutiva *uitellus*: els *Vitellenses* (PLIN. *nat.* III 69), un antic poble del Laci, esmentat per PLINI entre els *populi Albenses* desapareguts sense deixar rastre. Per altra banda, CHANTRAINE (2009: 175 s. Βοιωτός) considera una possible etimologia popular i no real la relació del topònim grec Beòcia (Βοιωτία) —i, afegiríem, Eubea (Εὐβοία)— amb βούς i βοωτεῖν 'llaurar [amb bous]' (HES. *op.* 391), segons la qual Beòcia i Eubea significaven '[bons] bovalars'. En tot cas, no és gens estranya la motivació toponímica o etnonímica a partir dels bovins, per la gran utilitat que tenen en molts aspectes. || *Vitulus, quod Græce antiquitus ἰταλός, aut quod plerique uegeti: 'uegitulus'* (VARRO *ling.* V 96) "Vedell (*uitulus*), perquè en grec des d'antic es deia *ital* (*italós*), o bé perquè la majoria de vedells són vigorosos (*uegeti*): 'vigoroset' (*uegitulus*)". || *Nam bos in pecuaria maxima debet esse auctoritate, præsertim in Italia, quæ a bubus nomen habere sit existimata. Græcia enim antiqua,*

*ut scribit Timæus, tauros uocabat italos, a quorum multitudine et pulchritudine et fetu uitulorum* Italiam dixerunt. Alii scripserunt, quod ex Sicilia Hercules persecutus sit eo nobilem *taurum*, qui diceretur Italus (VARRO *rust.* II 5, 3) “Perquè el bou, en qüestions de ramaderia, és de la més gran importància, sobretot a Itàlia, que, segons es pensa, li deu el nom als bous. La Grècia antiga, segons escriu Timeu, anomenava els bous braus *itals* (*italos*). De la multitud i bellesa d’aquests, i per l’[abundant] cria de vedells, l’anomenaren *Itàlia*. Altres han escrit que perquè des de Sicília Hèrcules va perseguir fins a Itàlia un noble bou brau que s’anomenava Ítal”. || *Timæus in historiis quas oratione Græca de rebus populi Romani composuit et M. Varro in Antiquitatibus rerum humanarum terram Italiam de Græco uocabulo appellatam scripserunt, quoniam boues Græca uetere lingua italœ uocitati sunt, quorum in Italia magna copia fuerit, bucetaque in ea terra gigni, pascique solita sint complurima* (GELL. XI 1, 1) “Timeu, en les *Històries* que va escriure en grec sobre els romans, i Marc VARRÓ en les *Antiguitats de les coses humanes*, van escriure que la terra d’Itàlia havia rebut el nom d’una paraula grega, ja que els bous en grec antic s’anomenaven *italoi*, i pel fet que n’hi havia gran abundància a Itàlia i en aquesta terra abundaven les terres de pastura de bous, i hi solien péixer grans quantitats d’aquests animals”. || *Italia dicta, quod magnos italos, hoc est boues, habeat. Vituli etenim ab Italis itali sunt dicti. Italia ab Italo rege* (FEST. 94, 9–10 LINDSAY) “Itàlia s’anomena així pel fet de tindre grans *italos*, és a dir, bous. I en efecte, els vedells són anomenats *itals* pels itàlics. Itàlia s’anomenaria així pel rei Ítal”. ► Els *itals* sembla que són els italiotes, els grecs del sud d’Itàlia. FEST desvincula l’etnònim *Itali* (< *itali/ιταλοί* ≈ *uituli*) del topònim *Italia* (< rei *Italus/Ἰταλός*). Sobre l’origen i els dominis d’aquest rei *Italus/Ἰταλός*, suposadament epònim d’Itàlia, circulaven diferents versions, molt confuses (GRIMAL 2001: 292–3 s. *Ítalo*). Segons una primera versió, Ítal seria un rei d’origen enotri, que regnaria a l’extrem meridional dels *Bruttii* (just a la punta de la bota davant de Sicília), amb tanta justícia i prudència que se’l va honrar donant-ne el nom a la zona; posteriorment el nom s’hauria estés per tot el sud i cap al nord, arribant a substituir el nom antic de la península (*Ausonia*) pel d’Itàlia. Segons altres versions, el rei seria d’origen sícul, o potser de Lucània, Ligúria o Corcira, o fins i tot un nét de Minos; hi ha també una versió en què seria fill de Penèlope i Telègon —un fill d’Ulisses i Circe o bé Calipso! El que interessa de tot aquest embolic és que en general assenyalava cap a un origen grec, i cap al sud d’Itàlia, especialment la zona de Calàbria. || *Ἰταλός· Ῥωμαῖος, ταῦρος* (HESYCH.) “*Italós* ‘romà – bou’”.

## ETÒNIMS

▷ *uitellus* ‘vedellet’, terme afectuós, segurament significat present en l’antropònim. Adjuntem també un exemple epigràfic perquè el nom propi deu provindre de l’etònim. || PLAVT. *As.* 667: el text es pot llegir en etònims de § *gallus/ gallina*. || *VITELLVS/ V(IXIT) A(NNOS) XVII/ PRÆSENTIA/ ACCEPTA MATE(R)/ FECIT* (C.I.L. IX 5498) “*Vitellus (Vedellet)/ va viure dèssset anys./ Presència/ Accepta, sa mare,/ la va fer*”. ▷ Inscripció trobada a l’actual Falerone (antiga *Falerio*, al Picé).

## HILÒNIMS

▷ *uitellum/ uitellus* ‘rovell de l’ou’. ERNOUT i MEILLET (2001: 741 s. *uitellus*) reconeixen que la paraula és fonèticament igual al zoònim, però que la relació semàntica no es troba enlloc. La qüestió, doncs, queda oberta. || CIC. *diu.* II 134; CELS. IV 22,3; PLIN. *nat.* X 148.

## NEOZOÒNIMS

▷ El mamífer marí *uitulus* [*marinus/ æquoreus*] ‘foca’ (família *Phocidæ*). Per a altres maneres també bovines d’anomenar la foca en llatí, cf. *bos marinus* en neozoònims de § *bos*. El mallorquí Ramon LLULL (*Art de contemplació* 171, 6), al segle XIII, anomena *vell marí* la foca, on no sabríem dir si *vell* prové de *uitulus* ‘vedell’ o de *uetulus* ‘vell[et]’ —una confluència, si més no, que reforça l’etimologia de *uitulus* tractada a l’escoli inicial. || *Quæ pilo uestiuntur, animal pariunt, ut pristis, ballæna, uitulus [...]* *Ipsis in sono mugitus— unde nomen uituli— accipiunt tamen disciplinam uocemque pariter et iussu populum salutant incondito fremitu, nomine uocati respondent* (PLIN. *nat.* IX 41) “Els [animals] que estan revestits de pèl són vivípars, com el peix serra, la balena, el vedell de mar [...] Els vedells de mar emeten un so de mugit —d’on reben el nom de *vedell*— no obstant, accepten la disciplina i les ordres verbals, i saluden el públic quan se’ls ordena; en cridar-los pel seu nom, responen amb grunyts inarticulats”. || *Et uituli marini, quos uocant phocas, spirant ac dormiunt in terra* (PLIN. *nat.* IX 19) “També els vedells marins, que anomenen *foques*, respiren

i dormen en terra". || *Tonitrua et fulgura paulo infirmius expauescebat, ut semper et ubique pellem uituli marini circumferret pro remedio* (SVET. Aug. 90) "[August] temia els trons i els llamps un poc malaltissament, fins al punt que sempre i a tot arreu s'embolcallava amb una pell de foca com a remei". ► Es creia que el raig no colpia mai la pell de foca (cf. PLIN. nat. II 146). || *Æquoreos ego cum certantibus ursis/ spectauit uitulos et equorum nomine dictum* (CALP. SIC. 7, 66-7) "Vaig veure foques que lluitaven amb óssos/ i l'animal que pren el nom del cavall". || PLIN. nat. IX 40, XI 235, XXXII 144; IUVEN. 3, 238.

▷ *uitulus*, genèricament, s'aplica també a les cries d'altres animals no bovins (cf. semblantment § *catulus*) com els elefants (PLIN. nat. VIII 2), les orques (PLIN. nat. IX 13) o els poltres (VERG. georg. III 164).

49. *ursus*, -ī (m) ‘ós’ ¶ *ursa*, -æ (f) ‘óssa’

[cast. *oso, osa* | angl. *bear, she-bear* | gr. *ὄς/ή ἄρκτος*]

Especialment *Ursus arctos* L.

► **FEROTGE I VORAÇ ÓS PELUT I AMORÓS.** El nom indoeuropeu del terrible ós —un antic i tabuístic *rei caigut* (PASTOREAU 2011)— s’ha conservat parcialment en llatí *ursus* i altres llengües: avèstic *arša*, armeni *arj*, grec ἄρκ[τ]ος, irlandés *art*, sanscr. *ṛkṣaḥ*. Per interdiccions de vocabulari en un context venatori antic, el zoònim va ser reemplaçat per altres noms en germànic, bàltic i eslau. El retrat estereotipat que feren de l’ós els romans es pot resumir en els següents punts:

(a) L’ós és una *fera sæua* ‘fera ferotge’ (AVIAN. 9, 11), *truculenta* ‘cruel’ (OV. *met.* XIII 893). L’ós és l’Hèrcules dels animals per la seua capacitat de devorar grans quantitats de menjar: *Patinas cenabat omasi/ uilis et agninae, tribus ursis quod satis esset* (HOR. *epist.* I 15, 34–5) “Sopava cassoles de budells de bou/ barates i de carn de corder, que serien suficients per a tres óssos”; *Sed miserere tui, rabido nec perditus ore/ fumantem nasum uiui temptaueris ursi* (MART. VI 64 27) “Però compadeix-te de tu i no intentes, temerari, amb la teua rabiosa boca/ atacar el nas fumejant d’un ós viu”. És a dir, i per a dir-ho amb una altra expressió zoonímica, MARCIAL adverteix a un crític seu que si el segueix atacant, *Inritabis crabrones* (PLAVT. *Amph.* 707) “lit. *Irritaràs els borinots > Et ficaràs en un vesper*”, ço és, torbaràs una situació de tranquil·litat, provocant una reacció en cadena de conseqüències imprevisibles i que es giren contra qui ha començat a molestar (*cf.* la mateixa expressió en grec σφηκιάν ἐρεθίζειν, ARISTOPH. *Lys.* 475).

Hi ha uns quants exemples d’onomàstica ursina que denoten aquesta consideració etogràfica: en un paviment de la *Casa del Paó* a Cartago (província d’Àfrica Proconsular) amb representacions de lluites

d'amfiteatre apareixen els noms escrits de dos óssos *cruels* i *homicides*: *Cru- delis* i *Omicida* (TOYNBEE 2013: 97).

(b) Un animal pelut: *horrida* 'eriçada' (MART. VI 25, 2), *uillosa* 'pelu- da' (Ov. *met.* XIII 836); *Vrsis asperior pilosiorque* (*Priap.* 46, 4) "Més aspre i pelut que els óssos". Per aquesta raó precisament es feien servir parts de l'ós com a remei medicinal màgic contra la caiguda de cabell (PLIN. *nat.* XXVIII 163). Encara actualment l'expressió *ser lleig com un ós* significa "ser un home lleig i pelut" (BLANCH & ESPOT 1999: 102).

(c) Cridava l'atenció als antics el gran **amor mutu** que es tenen els óssos, sent per altra banda tan ferotges: *Indica tigris agit rabida cum tigride pacem/ perpetuam, sæuis inter se conuenit ursis* (IVVEN. 15, 163–4) "La tigressa índia amb la rabiosa tigressa fa la pau/ perpètua, entre els ferotges óssos hi ha bona pau"; *Illæ inter se placidæ sunt morsuque similibus abstinent* (SEN. *ira* II 8, 3) "Aquelles [sc. les feres] entre elles són pacífiques, i eviten mossegar les de la seua espècie", al contrari que els humans, que es maten entre ells; *Neque hic lupis mos nec fuit leonibus/ umquam nisi in dispar feris* (HOR. *epod.* 7, 11) "I llops i lleons no tenen mai cap altre costum/ que atacar les feres de distinta espècie". En resum, els animals més ferotges —lleó, llop, ós, senglar, tigre— no ataquen els de la pròpia espècie, al contrari que l'ésser humà.

(d) Els óssos més tòpicament localitzats a Itàlia eren els de **Lucània** (MART. *spect.* 8, 1) —i a Grècia, els d'**Arcàdia** (KITCHELL 2014: 12–4)— i VARRÓ (*ling.* V 100) considerava que el zoònim tenia origen lucà. Eren de mostra freqüent als espectacles circenses, com es pot constatar en la sovintejada aparició al llibre de MARCIAL (*spect.* 7, 3; 8, 1; 11, 1; 15, 3; 21, 7; 22, 5).

(e) El famós **alé pestilent** dels óssos també era atribuït al lleó (PLIN. *nat.* XI 277); curiosament, els dos reis de l'antroponímia animal.

(f) Corria la brama que els óssos **naixien sense formar-se del tot**, i que la mare els acabava de donar forma llepant-los (Ov. *met.* XV 379–81; PLIN. *nat.* VIII 126; fonts gregues: *ÆL. an.* II 19; VI 3; OPP. *cyn.* III 159–60). Aquesta creença arriba a utilitzar-la metafòricament VIRGILI per descriure la seua manera de compondre versos: *Dicere eum solitum ferunt parere se uersus more atque ritu ursino. Namque ut illa bestia fetum ederet ineffigiatum informemque lambendoque id postea, quod ita edidisset, conformaret et fingeret, proinde ingenii quoque sui partus recentes rudi esse facie et imperfecta, sed deinceps tractando colendoque reddere iis se oris et uultus liniamenta* (GELL. XVII 10, 2–5) “Conten que ell [VIRGILI] solia dir que paria versos a la manera i mode dels óssos. Perquè de la mateixa manera que aquella bèstia expulsa el fetus sense figura i deforme, i després llepant-lo li dóna forma i faccions, així també els seus recents productes de talent deia que tenien en nàixer un aspecte rude i inacabat, però després, amb la revisió i el repàs continu deia que els tornava les faccions de la cara i del gest”.

## ANTROPÒNIMS

Ⓓ Els *cognomina* *Vrsus* i *Vrsa*, i nombrosíssims derivatius (§ 4.3.). La famosa consideració (*cf.* escoli inicial) de l’ós com un rei caigut és ro-tundament falsa pel que fa a l’antroponímia: de fet, l’ós és el rei absolut dels antropònims zoonímics llatins. El repertori epigràfic de CLAUSS/SLABY en registra vora nou-centes inscripcions, incloses les aproximada-ment dues-centes formes diminutives *Vrsulus/a* (i *Vrsilla*). La documenta-ció d’aquest antropònim és realment aclaparadora, i n’inclourem nombro-sos exemples, especialment els que posen en combinació més d’un zoò-nim. La datació és imperial (segles I–V dC), sense exemples palesos de da-tació republicana. S’hi detecten portadors del *cognomen* de totes les extrac-

cions socials —és, potser, el nom d'extensió social més transversal— des de cònsols i altres alts càrrecs polítics i religiosos, fins a soldats, botiguers, lliberts i esclaus, i també a una forta presència cristiana (vegeu-ne exemples tot seguit). És a dir, hi ha exemples de *tria nomina*, de dos, i molts de nom simple.

Dues dades criden l'atenció, i són segurament prou significatives. En primer lloc, la forta presència del nom en diminutiu (*Vrsulus/a*, *Vrsilla*), quasi una quarta part del total; si comptàrem també altres formes com el probablement diminutiu *Vrsio* i altres derivatius, la presència del diminutiu encara seria més destacable. No hi veiem altra explicació que la voluntat apaivagadora del portador del nom, per quedar-se no amb la part terrible de l'animal, sinó amb els atributs més positius. En segon lloc, una dada geogràfica. A banda de l'habitual predominança geogràfica de les inscripcions a la ciutat de Roma (272), sí que hi ha una regió amb una xifra suficientment notable per ser indicatiu d'alguna cosa: Dalmàcia (102). La dada encara té més interès si es té en compte que va seguida en importància per Pannònia (66) i el Nòric (66), que són un *continuum* geogràfic amb Dalmàcia de sud a nord. Aquesta concentració d'*Vrsus* en eixa zona és segurament indicativa d'alguna mena de procés de *calcat* de noms indígenes.

Uns quants exemples de *cognomina* ursins: *Gaius Saluius Vrsulus* (A.E. 2003, 504: llibert de Venúcia), *Maria Vrsa* de Lisboa (C.I.L. II 5005: cristiana de Lisboa), *Numisia Vrsula* (C.I.L. II 6172: esclava de Barcelona), *Publius Ælius Vrsus* (A.E. 1990, 635: duumvir d'Aurgi, a la Bètica), *Titus Coninius Vrsus* (I.L.Jug. III 1645: centurió a Dalmàcia), *Valerius Vrsus* (C.I.L. III 10911: sacerdot a la Pannònia Superior), *Vlpius Vrsulus* (C.I.L. III 14731: pedagog de Dalmàcia), *Vrsilla* (A.E. 1972, 116: esclava de Tarent), la dolcíssima *Vrsula* (I.C.V.R. I 3888: cristiana de Roma), *Vrsulus* (C.I.L. X 8217: ma-



sover de Càpua), *Vrsus* (E.D.C.S. 152: trompeter a l'exèrcit, a la Germània Superior), un altre *Vrsus* (I.L.Jug. III 2733: carter a Dalmàcia), i un altre *Vrsus* (C.I.L. XII 5336: prevere de finals del segle IV dC a la Narbonense), i un altre *Vrsus* (C.I.L. VI 9103: botiguer de Roma), i un altre *Vrsus* (I.C.V.R. IV 12425: enterraments cristià de Roma) etc. Hi ha també tres cònsols *Vrsus*: *Lucius Iulius Vrsus* (suff. 84 dC, suff. 98 dC i suff. 100 dC), *Lucius Iulius Vrsus Seruianus* (102 dC i 134 dC) i *Flavius Vrsus* (338 dC). || *D(IS) M(ANIBVS)/ VRSVLVS/ VIXIT ANNIS/ XXIII LVPV/LA FRATRI B(ENE)/ M(ERENTI) POS(VIT)* (C.I.L. III 1253) “Consagrat als déus Manes./ *Vrsulus*/ va viure trenta-quatre/ anys. *Lupulla* per al seu germà que bé/ s’ho mereixia ho va posar”. ► Inscripció trobada a l’actual població romana d’Alba Iulia (antiga *Apulum*, a Dàcia). || *OLIMPVS LEO-NIC/VS SIBI ET CORPORI/ VRSÆ IVLIÆ* (C.I.L. V 1962) “Olimp *Leonicus*/ per a ell mateix i per a la vida/ d’*Vrsa Júlia*”. ► Inscripció trobada a l’actual ciutat italiana de Caorle (antic *Portus Liguentia*, al Vènet). Un matrimoni de lleons i óssos. || *FAVSTVS/ VIVIR ET AVGVST(ALIS)/ QVI INTER PRIMOS/ AVGVSTALES/ A DECVRIONIB(VS)/ AVGVSTALIS FACTVS EST/ VIRIÆ MAXIMÆ/ VXORI CARISSIM(Æ)/ ET VRSO LVPO LEONI/ LIBERTIS FVTVRIS* (C.I.L. V 5859) “Faust,/ sevir i augustal,/ que entre els primers/ augustals,/ dels decurions/ fou elegit augustal,/ per a *Víria Màxima*,/ la seua estimadíssima muller/ i per a *Vrsus*, *Lupus* i *Leo*,/ futurs lliberts”. ► Inscripció trobada a l’actual ciutat italiana Milano (antiga *Mediolanum*, a la Transpadana). || *D(IS) M(ANIBVS)/ MANILIORVM/ EVTYCHETIS/ [– – –]/ MANILIA LVPA/ MARITO ET FILIO/ ET MANILI/ LVPVS ET VRSVS/ PATRI ET FRATRI/ B(ENE) M(ERENTIBVS)* (C.I.L. V 7737) “Consagrat als déus Manes/ d’Eutique/ dels Manilis/.../ *Manília Lupa*/ per al seu home i per al seu fill/ i els Manilis/ *Lupus* i *Vrsus*/ per a son pare i per al seu germà/ que bé que s’ho mereixen”. ► Inscripció trobada a l’actual població italiana Bene Vagienna (antiga *Augusta Bagiennorum*, a la Ligúria). La gens *Manilia* era una de les *gentes* que va utilitzar el *cognomen* *Lupus*. || *D(IS) M(ANIBVS)/ L(VCIO) LVCANIO/ AVGVRINO/ FEC(IT) CLAVDIA/ COMPSE VIRO/ BENE MERENT(I)/ ET L(VCIVS) LVCANIVS/ VRSVS PATRI/ OPTVMO ET IN/DVLGENTISS(I)MO* (C.I.L. VI 21518) “Per als déus Manes./ Per a Luci Lucani/ Augurí/ ho va fer *Clàudia/ Compse* per al seu home que bé s’ho mereixia/ i Luci Lucani/ *Vrsus* per a son pare/ òptim i molt benvolent”. ► Inscripció trobada a Roma, que presenta l’interès del nom del fill, on, casualment o no, convergeixen un etnònimic *Lucanius* amb *Vrsus*, i

resulta que el territori tòpic dels óssos a Itàlia era, precisament, Lucània. || *D(IS) M(ANIBVS) S(ACRVM)/ TVRRANIVS APER/ HOMO DVLCISS(IMVS)/ QVI VIX(IT) ANN(OS) XL/ TADIA VRSA/ CON(IVGI) DVL(CISSIMO) CVM QVEM (!) VIXIT/ ANN(OS) XVII* (C.I.L. IX 2005) “Consagrat als déus Manes./ Turrani *Aper*,/ home dolcíssim,/ que va viure quaranta anys./ Tàdia *Vrsa*/ al seu marit dolcíssim amb el qual va viure/ dèssset anys”. ▶ Inscripció trobada a Benevento (antiga *Beneventum*, a l’Apúlia). || *G(AIO) CAMPANIO/ COL(ONIÆ) LIB(ERTO)/ VRSVLO LVPVLVS/ COL(ONIÆ) CAPVÆ ARCAR(IVS)/ AMICO OPTIMO* (C.I.L. X 3940) “Per a Gai Campani *Vrsulus*,/ llibert de la colònia,/ *Lupulus* Arcari/ de la colònia de Càpua,/ per al seu millor amic”. ▶ Inscripció de Càpua, a la Campània. || *SEXTO ACERRE/ VRSO SANCTO/ QVI VIXIT/ ANNIS VI/ MENSES VIII/ DIEBVS VII/ FILIO DVL(CISSIMO)/ VRBANVS/ ET IVSTINA/ PARENTES/ SANCTO HISPIRITO/ VRSO IN PACE* (C.I.L. XIV 4055) “Per a Sext Acerre/ *Vrsus* sant/ que va viure/ sis anys/ huit mesos/ set dies./ Per al fill dol/císsim/ Urbà/ i Justina,/ sos pares./ Amb l’Esperit Sant/ per a *Vrsus*, en pau”. ▶ Inscripció cristiana trobada a uns deu quilòmetres de Roma vora la *uia Nomentana*. Per a una inscripció relacionada amb aquesta, que es dedica a *Lupus*, el germà d’aquest *Vrsus*, també mort prematurament (cf. antropònims de § *lupus*). || *DIS [M(ANIBVS)]/ PARDVS VR[SIL[LÆ)]/ CO(N)IVGI DVL(CI[IS]/SIMÆ BENE/ MERENTI/ MEMORIÆ/ FECIT/ B(ENE) M(ERENTI)* (A.E. 2002, 213) “Consagrat als déus Manes./ *Pardus* per a *Vrsilla*/ la seua dolcíssima muller que bé/ s’ho mereixia./ Per al seu record/ ho va fer,/ que bé s’ho mereixia”. ▶ Inscripció de Roma. El nom de l’home, *Pardus*, el lleopard, és també d’un alt testimoniatge epigràfic (*Leopardus/ Pardus*). || *VRSAM GA[I F(ILIAM?) DEFIGO]/ CORPVS VR[SÆ DEFIGO]/ OCVLOS VR[SÆ DEFIGO]/ TOTVM COR[PVS DE]/FIGO CVTEM CO[RPORIS ET(?)]/ VNG(V)ES DEF[IGO – – –]* (A.E. 2006, 1101) “A *Vrsa*, filla de Gai, la maleïsc./ El cos d’*Vrsa*, el maleïsc./ Els ulls d’*Vrsa*, els maleïsc./ Tot el cos, el ma/leïsc, la pell del cos i.../ les ungles, els maleïsc”. ▶ *Tabula defixionis* contra una tal *Vrsa*, trobada en algun lloc de la província de Pannònia Inferior (que comprén parts de l’actual Hongria, Serbia, Croàcia i Bòsnia-Hercegovina). || *MEMORIÆ AVR(ELIÆ)/ SEVERÆ QVÆ VIXIT/ AN(NOS) XXII M(ENSES) VI D(IES) XV M(ARCVS) AVR(ELIVS) AS/CLEPIADES VET(ERANVS)/ ET VLP(IÆ) VR[SÆ DVL(CISSIMÆ)* (A.E. 2008, 1122) “A la memòria d’Aurèlia Severa, que va viure/ vint-i-dos anys, sis mesos i quinze dies, Marc Aureli Asclepiades, veterà,/ i per a Úlpia *Vrsa* dolcíssima”. ▶ Inscripció trobada a l’actual barri de Budapest Nagytetyen (antiga *Campona*, a la Pannònia Inferior).

## ASTERÒNIMS

↳ *Vrsa*, en singular, pot denominar tant les constel·lacions boreals de l'Óssa Major (*Vrsa Major* = *UMa*) com de l'Óssa Menor (*Vrsa Minor* = *UMi*) —a l'extrem de la cua de la qual es troba l'estrela polar— mentre que el plural *Vrsæ* denomina totes dues juntes; són un calc dels asterònims grecs Ἄρκτος Μικρά i Ἄρκτος Μεγάλη, que també es troben als escriptors llatins en la còpia grega *Arctos* (*Ov. met.* III 45; *HYG. astr.* I 6, 2), referida a totes dues ósses.

L'explicació mitològica més habitual considera que l'Óssa Major és Cal·listo, filla de Licàon, nimfa arcàdia que va triar vida de virginal caçadora en el seguici d'Àrtemis. Zeus, corprés d'ella, la va deixar embarassada després de presentar-se-li amb l'aspecte d'Àrtemis; Cal·listo va intentar dissimular l'embaràs fins que un dia en què Àrtemis i les nimfes es banyaven nues la van descobrir; com a càstig, Àrtemis l'hauria convertida en óssa. En aquesta forma d'óssa hauria parit el seu fill Arcas (heroi epònim d'Arcàdia), que fou confiat per Zeus a Maia perquè el criara. Passat un grapat d'anys, el ja adult caçador Arcas es va trobar durant una cacera sa mare en forma d'óssa i la va perseguir; aquesta es va refugiar al temple de Zeus Lici i Arcas hi va entrar dins, però hi havia càstig de mort per a qui entrara així al temple. Zeus, però, se'n va compadir i els va catasteritzar, a ella en Óssa Major i a ell en el seu guardià —la constel·lació de l'Arctofílax ('Guardià de l'Óssa') o del Bover—, tot i que en una altra versió Óssa Major i Óssa Menor són la catasterització respectiva de la mare Cal·listo i del fill Arcas. Aquesta famosa versió del catasterisme explica que l'Óssa Major —o a vegades, totes dues Ósses— siga anomenada amb diverses perífrasis que fan referència, per metonímies, a diferents indrets de la seua Arcàdia natal: *Erymanthidos Vrsa* 'Óssa de l'Erimant' (*Ov. trist.* I 4, 1), *Mænalis Vrsa*

‘Óssa del Mènal’ (Ov. *trist.* III 11, 8), *Parrhasis Vrsa* ‘Óssa de Parràsia’ (Ov. *her.* 18, 152). De la mateixa manera que a Itàlia la regió més tòpicament d’óssos era Lucània, a Grècia era Arcàdia, i les vinculacions onomàstiques són palpables: no sols semblen tindre relació amb ἄρκτος ‘óssa’ tant l’heroi epònim Arcas i la seua Arcàdia, sinó que potser també la deessa Àrtemis conté eixa arrel, i, casualitat o no, les donzelles que eren dedicades al servei d’Àrtemis a Bràuron (prop d’Atenes), eren anomenades ósses (ἄρκτοι) i assistien al ritual anomenat ἀρκτεία. De tota manera, la validesa d’aquestes suggeridores etimologies ursines —especialment per a Àrtemis— està molt en dubte (CHANTRAINE 2009: 112 s. Ἄρτεμις): l’etimologia indoeuropea de l’ós és molt problemàtica.

Pel que fa a l’Óssa Menor, a banda de la vinculació amb el mateix Arcas, fill de Cal·listo, rep altres explicacions: una explica que era una tal Fènice transformada per Àrtemis en óssa en haver estat seduïda per Zeus, on es veu un probable solapament de mites molt semblants, el de Cal·listo i el de Fènice. Segons una altra versió, es tracta de Cinosura, una dida de Zeus i nimfa del Mont Ida, que havia alletat el nadó Zeus quan s’amagava de Cronos, i Zeus, agraït, l’havia catasteritzada quan va morir. Complementàriament, es considerava que tant l’Óssa Major com la Menor eren dues d’aquestes dides de Zeus (Hèlice i Cinosura) catasteritzades com a premi.

Els antics grecs i romans han vist també altres figures en aquesta constel·lació important per a trobar la zona nord (*Septentriones*), especialment un carro (Ἄμυξα/ *Plaustrum*) i, només entre els romans, uns bous (*Boues, Septentriones*), com hem vist als asterònims de § *bos*. || ER. *cat.* 1 & HYG. *astr.* II 1. || *Corpore traditur maculoso dispersis per pectus atque aluum genetiuis notis in modum et ordinem ac numerum stellarum caelestis ursæ* (SVET. *Aug.* 80) “Es conta que [sc. August] tenia el cos pigós, amb marques de naixement disperses pel pit i pel ventre, a la manera,

en ordre i en nombre, de les estrelles de l'Óssa Celeste". ► L'óssa Celeste pot referir-se a l'Óssa Major i a l'Óssa Menor. Aquesta manera de dir, l'óssa celeste, deu estar en l'origen de les denominacions zoonímiques d'asterònims: és el primer grau de metasèmia, per dir-ho així, quan encara es fa un vincle explícit entre l'animal de la terra i el referent celeste. || *Qui circulus arcticus appellatur, quod intra eum Arctorum simulacra ut inclusa perspicuntur; quæ signa a nostris, ursarum specie ficta, Septentriones appellantur* (HYG. astr. I 6, 2) "Aquest cercle s'anomena àrtic perquè a dins es veuen com encabides les imatges de les Ósses; aquestes constel·lacions, figurant-hi la imatge d'unes ósses, s'anomenen *Septentrions*".

### 50. *uultur, -uris* (m) 'volor'

[cast. *buitre* | angl. *vulture* | gr. ó γύψ]

*Ægyptius monachus* L./ *Gyps fulvus fulvus* HABL./ *Neophron percnopterus* L.

► La forma més freqüent de l'ornitònim en llatí clàssic és *uultur* (*uoltur*), però també presentava les formes *uolturus* (*uulturus*), i la que sembla d'origen adjectival, *uolturius* (*uulturius*), que és l'única documentada en PLAUTE (*Capt.* 844, *Curc.* 357, *Mil.* 1044, *Most.* 832–8, *Trin.* 101). L'etimologia d'aquest ornitònim no és segura, però en essència se'n proposen tres (ERNOUT & MEILLET 2001: 751 s.u.):

(1) *Vultur* tindria la mateixa arrel que el verb *uellere* (supí *uolsum/ uulsum*) 'arrancar, arrabassar, destruir, torçar', de manera que l'ornitònim tindria motivació etogràfica (*l'arrencador, el rapinyaire*), i tindria relació amb l'avèstic *urvatō* 'au de presa' o el grec homèric ἔλωρ '[cadàver que serveix de] presa [a gossos, a xacals, a ocells]'. La importància motivacional d'aquesta característica etogràfica del volor, el fet de ser rapinyaire (*cf.* alemany *Geier* 'volor', però literalment 'àvid'), fa que la proposta etimològica siga molt versemblant.

(2) L'etimologia de *uultur* s'ha posat també en relació amb la mateixa base lèxica que els topònims *Velia, Velitræ, Volaterræ* o l'hidrònim *Velinus*, que CAPPONI (1979: 511) considera de probable origen etrusc, puix que el volor en la llengua augural és l'ocell del déu etrusc *Vel* (*velθurna*), anomenat en llatí *Volturnus: Volturnalia Volturno suo deo sacra faciebant, cuius sacerdotem Vulturnalem uocabant* (FEST. 519, 19–20 LINDSAY) "Durant les festes volturnals feien sacrificis al seu déu Volturn, el sacerdot del qual anomenaven *Volturnal*". És a dir, segons aquesta hipòtesi, la motivació de *uultur* és mitonímica: l'ocell portaria el nom del déu.

(3) Una tercera proposta etimològica no esmentada per ERNOUT i MEILLET és la de KELLER (1878: 6), que considera *uoltur* provinent del verb

*uoluere* ‘voltar, giravoltar’, és a dir, una denominació etogràfica del voltor, com el *voltador*, amb referència al seu vol característic en cercles lents.

► **ÀVID, DESPIETAT I MESQUÍ VOLTOR.** És *avidus* ‘àvid’ (CATVLL. 108, 4), *edax* ‘devorador’ (OV. *trist.* I 6, 11). Té fama de vida llarga: *Viuit edax uultur* (OV. *am.* II 6, 33) “Viu [llargament] el voltor devorador”. Etogràficament té prou coses en comú (PLIN. *nat.* X 19) amb § *miluus* i sobretot amb § *aquila* —longevitat, velocitat de vol, visió aguda, niu inaccessible, peculiar afecte pels pollets— amb qui a vegades es confon.

#### ANEMÒNIMS

▷ *Volturnus/ Vulturnus* [*sc. uentus*], vent del sud-est o xaloc, també anomenat en llatí amb la còpia grega *Eurus* (< Εὐρος); segons COLUMEL·LA (*rust.* V 5, 15), *Vulturnus* era el nom que es donava al vent Eure a la Bètica, i, de fet, el castellà *bochorno* en prové (MOURE & FONTÁN 1996: 196), tot i que no denomina el mateix vent. ERNOUT i MEILLET (2001: 751 s. *Volturnus/alum*) el consideren un adjectiu *Volturnus/alum* derivat de l’orònim *Voltur/ Vultur*, muntanya de Campània propera a Venúsia (*cf.* topònims); és a dir, el vent que bufa des del mont *Voltur*. No són estranys els anemònims de caràcter geogràfic i marcadament local (*cf.* el vent *xativi*, vent del sud o sud-oest, a Carcaixent [La Ribera Alta]), com és, potser, el cas d’aquest vent. La denominació *Vulturnus*, si ERNOUT i MEILLET tenen raó, s’hauria estés amb els colons romans des de la Campània a la Bètica, on s’hauria conservat.

L’imaginatiu ELIÀ (*an.* II 46) esmenta una dada que relaciona voltor i vent: els voltors són tots femelles, i quan volen quedar-se prenyades, emprenen el vol tot obrint el bec al vent migjorn (*Notus*) o al xaloc (*Eurus*), i el vent inspirat els fecunda. Aquesta feminització total de l’espècie i fecun-

dació pel vent recorda molt el que hem explicat en l'anemònim § *equus*, al qual remetem.

En fi, lingüísticament resulta temptadora la idea de posar en relació un septentrional *Aquilo* 'vent de l'àguila' amb un meridional *Volturnus* 'vent del voltor', però la cosa és improbable. No és, en canvi, inadmissible que un vent reba el nom d'un ornitònim, atesa la relació ideològica entre ocells, vent i velocitat (cf. escoli de § *avis*). || *Marcus quidem Columella, patruus meus, uir inlustribus disciplinis eruditus ac diligentissimus agricola Bæticiæ prouinciæ, sub ortu Caniculæ palmeis tegetibus uineas adumbrabat, quoniam plerumque dicti sideris tempore quædam partes eius regionis sic infestantur Euro, quem incolæ Vulturnum appellant Euro, ut, nisi teguminibus uites opacentur, uelut halitu flammeo fructus uratur* (COL. rust. V 5, 15) "Marc Columella, el meu oncle patern, un home erudit en disciplines il·lustres i molt diligent llaurador de la província Bètica, amb l'aparició de la Canícula, ombrejava els ceps amb cobertes de palmera, puix que, sobretot durant el període canicular, certes parts d'eixa regió són tan malmeses pel vent Eurus —anomenat pels seus habitants *Vulturn*— que, si no feren umbracles per als ceps, el fruit s'abrusa com amb un alé ple de flama". || *Eurus, quem quidam Vulturnum appellant* (COL. rust. XI 2, 65) "L'Eurus, que també hi ha qui anomena *Vulturn*". ► Fórmula freqüent que desvetla denominacions populars llatines: *quidam appellant*. || SEN. nat. V 16, 3; PLIN. nat. II 119; GELL. II 22, 11.

## CROMATÒNIMS

▷ *subuolturius* 'color [lleugerament] de voltor', és a dir, fosc, negrenc. Una creació còmica de PLAUTE —l'únic exemple és el que citem més avall— a partir del cromatònim *subaquilus* 'lleugerament bru'. De fet, el joc còmic parteix de la percepció del cromatònim *subaquilus* com provinent del zoònim, i la substitució còmica i inesperada —perquè es fa una alabança de la bellesa d'Ampelisca— de l'elegant *aquila* pel lleig i menyspreable *uultur*. Per a WORTMANN (1883: 40), no és un cromatònim, sinó una comparació de forma. || *Pro di immortales, Veneris effigia hæc quidem est./ Vt in ocellis hilaritudo est, heia, corpus cuius modi,/ subuolturium—illud quidem, subaquilum uolui dicere*



(PLAVT. *Rud.* 420–2) “[Parla l’esclau Esceparnió:] Pels déus immortals!, aquesta [*sc.* Ampe-  
lisca] és l’autèntica imatge de Venus!/ Oh, quina joia en els seus ullets, quin *costrarro* que  
té,/ una miqueta *voltorenc* (*subuolturium*)... ui, perdó!, volia dir una mica *aguilenc* (?) = *bru*  
(*subaquilum*)”.

## ETÒNIMS

▷ *uultur/ uulturius* ‘volor, rapinyaire’ (*cf.* escoli inicial), dit en general de persones rapaces, àvides, mesquines, extorsionadores; a sovint denominen als caçadors d’herències, ja que, segons PLINI (*nat.* X 19), els voltors oloren el lloc on hi haurà cadàvers des de tres dies abans. || *Male dicitatur tibi uolgo in sermonibus:/ turpilucricupidum te uocant ciues tui;/ tum autem sunt alii, qui te uolturium uocant:/ hostisne an ciuis comedis, parui pendere* (PLAVT. *Trin.* 99–102) “[Parla el vell Megarònides al vell Cal·licles:] Malament va parlant de tu la gent en les seues converses:/ *arrapa-guanys-desvergonyit* t’anomenen els teus conciudadans;/ finalment hi ha altres que t’anomenen *volor*;/ perquè diuen que poc t’importa si et menges forasters o els teus conciudadans”. ▶ *cf.* semblantment PLAVT. *Capt.* 844, *Mil.* 1043, *Most.* 832; *Truc.* 337. || *Appellatus est hic uolturius illius prouinciæ, si dis placet, imperator* (CIC. *Pis.* 39) “Aquest depredador (*uolturius*) d’aquella província va ser nomenat *imperator*, si als déus plau”. || *Amico aliquis ægro adsidet: probamus. At hoc hereditatis causa facit: uultur est, cadauer expectat* (SEN. *ep.* 95, 43) “Algú assisteix un amic malalt: ho aprovem. Però açò ho fa per l’herència: és un volor [*sc.* caçador d’herències], espera el cadàver”. || *Cuius uulturis hoc erit cadauer?* (MART. VI 62,4) “De quin volor [*sc.* caçador d’herències] serà aquest cadàver?”.

▷ *uulturii* ‘els voltors’, una tirada desafortunada del joc de daus o de tabes o daus, segurament els quatre uns (LAMER 1927: 1956). Com ja s’ha vist amb § *canis* —també una mala tirada, no sabem si millor o pitjor que *uulturii*— les jugades de daus tenien noms molt expressius, indicadors de la consideració que mereixien entre els jugadors. || *Iacit uolturios quattuor:/ Talos arripio, inuoco almam meam nutricem Herculem,/ iacto basilicum; propino magnum poclum: ille ebibit,/ caput deponit, condormiscit. Ego ei subduco anulum* (PLAVT. *Curc.* 357–60) “[Parla el paràsit Corcó sobre com ha enganyat al soldat Terapontígon:] Fa la *tirada dels quatre voltors*./ Ar-

replegue els daus, invoque Hèrcules, la meua dida nodridora,/ m'ix la *tirada reial*; bec brindant un gran got: ell se'l beu sencer,/ abaixa el cap, s'adorm. Jo li birle l'anell".

## TOPÒNIMS

↳ *Vultur/ Voltur*, una muntanya dels Apennins meridionals, a Apúlia, a uns vint quilòmetres a l'oest de l'horaciana Venúcia (HOR. *carm.* III 4, 9) i a la vora del riu Aufidus; el nom actual n'és *encara* Monte Vulture, i és un volcà extint. No veiem raó per a desconfiar de l'origen zoonímic d'aquest orònim, per bé que, comparativament, la toponímia vulturina és escassa. Més dubtosa relació amb el zoònim té, en canvi, el riu *Volturnus* (VERG. *Æn.* VII 729; LIV. VIII 11), actual Volturno (Campània), que desemboca al mar Tirré al nord de Cumes, just on hi havia la ciutat *Volturnum* (LIV. XXV 20; XXXIV 45), actual Castel Volturno.

## 4. CONCLUSIONS

### 4.1. Conclusions de conjunt

Adjuntem a la pàgina següent una taula sinòptica amb els resultats quantitatius de les setze metasèmies zoonímiques llatines estudiades. Hem agrupat en colors diferents els grans tipus d'animals perquè amb un colp d'ull es pugui percebre quins en són els més abundants.

<u>LLEGENDA DE LA TAULA SINÒPTICA</u>	
<b>amfibis</b>	<b>aràcnids</b>
<b>hiperònims</b>	<b>insectes</b>
<b>mamífers</b>	<b>mol·luscs</b>
<b>ocells</b>	<b>peixos</b>
<b>rèptils</b>	

**D** = El zoònim només té metasèmies en forma derivativa  
**?** = Metasèmia d'origen zoonímic en dubte  
**numeració** = Nombre d'animals que tenen un mateix tipus de metasèmia  
**||** Entrades diferents en un mateix tipus de metasèmia

De l'observació del repertori extraïem les conclusions següents:

(1) **Gran heterogeneïtat dels materials.** Efectivament, el conjunt dels materials investigats és molt heterogeni, de natures molt diverses. Hi ha denominacions segurament populars, denominacions de la llengua científica d'origen grec, metasèmies que són creació neta d'un autor, casos en què la frontera entre l'ús literal i l'ús translàtic és discutible, exemples molt segurs i d'altres molt dubtosos, mostres de fons religiós pagà, cristià o mitraic... Les fonts i la cronologia dels testimonis utilitzats són també molt variables. Això no obstant, considerem que el fenomen de fons és el mateix, i és el que confirma aquest estudi: la capacitat indubtable del lèxic zoonímic de ser emprat en sentits translàtics.

	ANEMÒNIMS (4)	ANTROPÒNIMS (45)	ASTERÒNIMS (21)	CROMATÒNIMS (14)	DOMÒNIMS (10)	ESTRATÒNIMS (17)	ETNÒNIMS (3)	ETÒNIMS (36)	FITÒNIMS (39)	HILÒNIMS (7)	MITÒNIMS (6)	NEOZOÒNIMS (29)	NOSÒNIMS (7)	ORGANÒNIMS (24)	SOMATÒNIMS (14)	TOPÒNIMS (32)
<i>anguis</i>			3						D							
<i>aper</i>									D			2				
<i>aquila</i>	?			?		3			D							
<i>araneus</i>																
<i>aries</i>								2	D							
<i>asinus</i>				D				3	D			2/3				D?
<i>auis</i>			3					2								
<i>bestia</i>																
<i>bos</i>		D	2						D			7				D
<i>canis</i>			2					4	D			2		2		D
<i>cantherius</i>					2				D							
<i>caper</i>			3					3	D							D
<i>capreolus/a</i>				D												
<i>catulus</i>	?							3								D
<i>cervus/a</i>				D					D							D
<i>colubra</i>									D							
<i>columba</i>				D	D			4	D							2
<i>concha</i>									2					2		
<i>coruus</i>				D					D							
<i>cuniculus</i>									D						?	D
<i>draco</i>									2					2		2
<i>elephantus</i>												3				D
<i>equus</i>						2		3	D			2		3		?
<i>gallus/ina</i>		?						3	D							3
<i>hircus</i>								5								
<i>hirundo</i>									D							
<i>leo</i>									2			2				
<i>lepus</i>									D						?	
<i>lupus</i>						2		3	2			4	?	2		
<i>merula</i>				D												?
<i>miluus</i>				D					D					D		
<i>mus</i>				D				3	D			7				?
<i>palumbes</i>								2	D							D
<i>papilio</i>																
<i>passer</i>									D			2			?	
<i>pauo</i>				D					D					D		
<i>piscis</i>			3					2	D							D
<i>porcus/a</i>						2			D			2				
<i>pullus</i>				?				2							D	D
<i>purpura</i>		D														?
<i>rana</i>								2								
<i>scorpio</i>														2		
<i>sus</i>												2				
<i>taurus</i>							?					2		D		?
<i>testudo</i>						2										
<i>titus</i>						?								?	?	
<i>turtur</i>																?
<i>uitulus/a</i>							?		D	?		2				D
<i>ursus/a</i>							D		D							D
<i>uultur</i>	?	D						2								?

(2) Les **proporcions de tipus d'animals** estudiats són les següents: destaquen els vint-i-tres mamífers (46%), seguits de prop pels quinze ocells (30%); i després tota la resta (quatre rèptils, dos aràcnids, dos mol·luscs, un amfibi, un insecte, un hiperònim i un peix). No és una dada gens sorprenent: els animals més metasèmics són, d'una banda, els més familiars i congèneres (mamífers), i d'altra, els ocells celestials. Amb un repertori més gran, les proporcions es mantenen semblants, però hi hauria un cert augment d'entomònims o noms d'insectes, ja que tenen un considerable ús etonímic i també fitonímic.

Entre els **mamífers**, s'hi pot observar algun grup repetit, que no és cap sorpresa, ja que es tracta d'animals fonamentals per a la vida dels romans (i dels humans!): tres suïds (*aper, porcus, sus*), tres caprins (*caper, caprea, hircus*) i tres bovins (*bos, taurus, vitulus*) —però només un oví (*aries*), tot i la importància dels ovins també. Hi ha també els cànids (*canis, catulus, lupus*) i dos cèrvids (*ceruus, capreolus*). Com es veu, són tots animals d'una gran importància agropecuària o venatòria, i el gran enemic, el llop. La resta de mamífers es presenten de manera aïllada, tot i que amb un gran pes específic cadascun, sobretot el fort *leo*, el petit *mus*, o el temible *ursus*.

Entre els **ocells**, *aquila* n'és la reina, i és també la reina dels ocells metasèmics, seguida per *coruus*. Destaca, d'altra banda, la presència del grup dels colúmbids (*columba, palumbes, titus, turtur*).

(3) Els **deu zoònims amb més capacitat metasèmica pura (no derivativa)** sense dubtes, són els següents, per eixe ordre: *leo, equus, porcus, rana, scorpio, sus, aquila, aries, capreolus* i *coruus*. Hi destaca la presència d'animals que no són ni mamífers ni ocells, com l'amfíbia *rana*, l'aràcnid *scorpio* i l'ofidi *draco*, tres éssers molt marcats de connotacions ideològiques (curació, toxicitat). L'ordre dels zoònims més metasèmics no

és exactament el mateix si es té en compte també la producció exclusivament derivativa d'algun d'ells i els casos dubtosos; en eixe cas, la llista quedaria així: *aquila, equus, mus, asinus, coruus, leo, porcus, taurus, aries* i *bos*. Si es trau factor comú de les dues llistes, els reis globals dels zoònims metasèmics llatins són els sis següents: *leo, equus, porcus, aquila, aries* i *coruus*.

(4) **Ordre jeràrquic de les metasèmies.** A la taula sinòptica es pot observar quines són les metasèmies més freqüents. Tot tenint en compte el nombre de zoònims presents en cadascuna, aquestes són per ordre les tendències metasèmiques llatines principals: antropònims (45) > fitònims (39, dels quals 27 només derivatius) > etònims (36) > topònims (32, dels quals 13 només derivatius) > neozoònims (29) > organònims (24) > asterònims (21) > estratònims (17) > cromatònims (14, dels quals 9 només derivatius) > somatònims (14) > domònims (9) > hilònims (7) = nosònims (7) > mitònims (6) > anemònims (4) > etnònims (3).

Cal tindre en compte, però, que fitònims, cromatònims i topònims es presenten massivament en forma derivativa, raó per la qual no considerem tan purament metasèmiques les seues derivacions. És a dir, que es pot afirmar, sens dubte, que les tres metasèmies *pures* més freqüents en llatí són antropònims, etònims i neozoònims.

(5) **Popularitat dels zoònims metasèmics.** Queda poc dubte, arribats a aquest punt, que el procediment semàntic consistent a motivar zoonímicament lèxic nou és d'una productivitat fora mida. Ho hem vist en llatí i puntualment en grec, però l'afirmació, sospitem, deu ser extensible a qualsevol llengua antiga i actual. Tot i el deplorable estat de les fonts llatines que ens han pervingut —deplorable per partida doble: per la ingent pèrdua de texts (80%?), però també perquè pràcticament fan el retrat esbiaixat de només una part de la societat romana— s'hi pot percebre la popu-

laritat d'aquest tipus de denominacions. Com es veurà a les conclusions específiques de cada tipus de metasèmia, hi ha camps lèxics en què és més perceptible que en altres: per exemple, és indubtable en llatí la gran extensió d'antroponímia zoonímica entre totes les classes socials, però també és cert que com més humil la classe social, més zoonímica; també els etònims zoonímics són d'un gran ús popular, i els estratònims són alarmantment populars per als escriptors (cf. § 4.7).

Aquesta popularitat de les metasèmies es pot percebre en un tipus de girs lingüístics que solen indicar un ús estés entre la gent, tot i que l'escriptor ho diga amb un cert menyspreu. N'adjuntem ara uns exemples en ordre cronològic que han anat mostrant-se al repertori estudiat, i uns quants de nous —per als quals sí que posem traducció— on es pot intuir l'ús popular del terme. Potser en algun cas no és cert, però la freqüència d'aquests girs sembla que assenyala en aquesta direcció:

- ✓ XENOFONT: τὴν χελιδόνα **καλουμένην** (*equ.* 1, 3, 6). cf. etònims de § *hirundo*.
- ✓ ARISTÒTIL: αἱ μὲν **καλούμεναι** ψυχὰι (*hist.* 551a14–5), cf. mitònims de § *papilio*; οἱ **καλούμενοι** ὑπὸ τινῶν δαλοὶ καὶ αἴγες (*meteor.* 341b3), cf. asterònims de § *caper*.
- ✓ CICERÓ: *Has Græci stellas Hyadas uocitare suerunt a pluendo —ὕειν enim est pluere— nostri imperite* *Suculas, quasi a subus essent non ab imbribus nominatæ* (*nat.* II 111). cf. asterònims de § *sus*.
- ✓ DIODOR SÍCUL: Τοὺς τε **ὀνομαζομένους** κριοὺς καὶ χελώνας (XII 28, 3) “Els anomenats *ariets* i *tortugues*”.
- ✓ VITRUVI: *Nonnulli* *gruem appellant* (X 13, 4). cf. estratònims de § *coruus*.

- ✓ PROBUS: *Vappo uapponis: animal est uolans, quod uolgo animas uocant* (IV 10, 30–1 KEIL). cf. mitònims de § *papilio*.
- ✓ PLINI EL VELL: *Vituli marini, quos uocant phocas* (nat. IX 19), cf. neo-*zoònims* de § *uitulus*; *Exeunt in terram et qui marini mures uocantur et polypi et murenæ* (nat. IX 71), cf. neo-*zoònims* de § *mus*; *Catlitonem rustici uocant* (nat. XVI 94), cf. anemònims de § *catulus*; *Quod alii dracones, alii funiculos uocant* (nat. XVII 182), cf. fitònims de § *draco*; *Araneum uocant* (nat. XVII 229), cf. nosònims de § *araneus*; *Nimborum argumento hyadas appellantibus Græcis eas stellas quod nostri a similitudine cognominis Græci, propter sues inpositum arbitrantes, inperitia appellauere* *suculas* (nat. XVIII 247), cf. asterònims de § *sus*; *Cauda radicis incuruatur paulum scorpionum modo, quare et scorpion aliqui uocauere* (nat. XXVII 9), cf. fitònims de § *scorpio*; *Est et alia herba tragos, quam aliqui scorpion uocant* (nat. XXVII 142), cf. fitònims de § *scorpio*.
- ✓ DIOSCÒRIDES: Ἀράχνη τὸ ζῷον, ὃ ὀλκὸν ἢ λύκον ἔνιοι καλοῦσιν (med. II 63). cf. nosònims de § *lupus*.
- ✓ COLUMEL·LA: *Id genus mensuræ ciconiam uocant rustici* (rust. III 13,11) “Aquest tipus d’instrument de mesura l’anomenen *cigonya* els llauradors”; *Quod genus iugi cantherium uocant rustici* (rust. IV 12, 2). cf. domònims de § *cantherius*.
- ✓ QUINT CURCI: *Ferreæ quoque manus —harpagonas uocant* (IV 2, 12). cf. estratònims de § *coruus*.
- ✓ FEST: *Passer marinus, quem uocat uulgus struthocamelum* (248, 24 LINDSAY). cf. neo-*zoònims* de § *passer*.
- ✓ AMMIÀ MARCEL·LÍ: *Caput porci simplicitas militaris appellat* (AMM. XVII 13, 9) “Els soldats, amb la seua senzillesa, ho anomenen



- cap de porc*"; cf. **Milites nominant** caput porcinum (VEG. mil. III 19)  
 "Els soldats ho anomenen *cap de porc*". cf. estratònims de § *porcus*.
- ✓ JERONI: *Draco miræ magnitudinis, quos gentili sermone boas uocant* (Hil. 39). cf. neozoònims de § *bos*.
  - ✓ VEGECI: Testudines, musculos, arietes, uineas, **ut appellant** (mil. II 25) "Tortugues, ratolins, ariets (*moltons*), mantellets (*vinyes*), com ho anomenen"; *Habet ferreos harpagonas, quos lupos uocant* (mil. II 25), cf. estratònims de § *lupus*; *Genus oppugnationum est subterraneum atque secretum, quod cuniculum uocant a leporibus, qui cauernas sub terris fodiunt atque conduntur* (mil. IV 24). cf. estratònims de § *cuniculus*.
  - ✓ LIDUS: Καταπέλτης δέ ἐστὶν εἶδος ἐλεπόλεως, **καλεῖται δὲ τῶ πλήθει ὄναγρος** (mag. 72, 23–4) "Catapulta és un tipus de màquina de setge, anomenada *onagre* per la plebs".
  - ✓ AECI: Ὁ ὑπογλώσσιος **λεγόμενος βάρραχος** (iatr. VIII 39, 1). cf. no-sònims de § *rana*.
  - ✓ ISIDOR: *Has quidam subhircos uocant* (or. XI 1, 65), cf. somatònims de § *hircus*; *Porci marini, qui uulgo uocantur suilli* (or. XII 6, 12). cf. neozoònims de § *sus*.

L'expressió en passiva impersonal o en tercera persona del plural sense subjecte se sol interpretar com una manera antiga de referir-se al que *la gent* deia, a denominacions populars. Els judicis de valor despectius són des de subtils a evidents: hi ha des de l'anonimat (ἐνιοὶ καλοῦσιν, καλούμενοι ὑπὸ τινῶν, *aliqui uocauere, quidam uocant, ut appellant*), fins a l'explicitació genèrica dels qui ho diuen (καλεῖται δὲ τῶ πλήθει, *gentili sermone uocant, rustici uocant, uocat uulgus*) o el comentari despectiu (*nos-*

*tri... imperitia appellauere, simplicitas militaris appellauit*). La popularitat indubtable i inevitable del zoònim motivador ha permès que, malgrat aquestes reticències dels autors, hagen pervingut metasèmies zoonímiques antigues fins a l'actualitat.

La zoonímia metasèmica era i és, sens dubte, molt popular, i el que sol trobar-se als escriptors és, precisament, una certa reticència a les denominacions zoonímiques per tindre flaire *massa* popular. L'antroponímia zoonímica es dispara quantitativament durant l'Imperi, just quan hi ha unes certes condicions de benestar per a les classes més humils, que n'han pogut deixar testimonis escrits. Vol dir això que durant la República no hi havia tanta gent amb nom zoonímic? Seria estrany. També els primers cristians, dels estrats socials més populars, tenen molts noms zoonímics. PLAUTE era molt popular i era molt zoonímic, enfront del més *refinat* TERENCEI, molt poc zoonímic.

(6) **Zoònims grecs i altres: *egestas linguæ Latinæ*?** Tot i que la famosa afirmació de LUCRECI (I 139) es referia sobretot a la dificultat d'adaptar lèxicament la filosofia grega al llatí, la sensació que queda després del recorregut fet és com si la llengua llatina no tinguera pràcticament producció lèxica autònoma, ja que de moltíssims casos es poden constatar paral·lels grecs. És el llatí una llengua de còpies i calcs? La sensació encara augmenta quan es compara la pobresa terminològica llatina amb la gegantina riquesa terminològica de qualsevol dialecte modern.

Al repertori estudiat hi ha zoònims ja plenament llatins que tenen origen grec o han estat transmesos pel grec (*araneus?*, *concha*, *draco*, *elephantus*, *leo*, *purpura*, *scorpio*). A aquests se sumen altres orígens, com el probablement cèltic *cantherius* —però, sembla, introduït des del grec— o un potser asiàtic *asinus*. La forta presència de còpies a altres llengües en zoònims

relativament comuns, indica la gran circulació interlingüística dels zoònims, i la gran influència del grec (directa i mediatitzada) sobre el llatí. Però també cal demanar-se per què el llatí va assimilar amb tanta facilitat el grec, i segurament la resposta és que a tota la Mediterrània existia ja de temps una certa κοινή cultural —de base grega— que permetia fàcilment l'absorció, un fons comú de metàfores que constituïen una certa unitat de cultura, on, quan no es tracta de còpies, no sempre és fàcil reconèixer si es tracta de calcs o de reincidència motivacional.

La forta presència del grec no sols es troba en els zoònims pròpiament, sinó en les mateixes metasèmies; fins i tot hi ha metasèmies de base grega no testimoniades en grec (§ *arachne*, § *draco*, § *elephas*). És evident que el grec no sols va penetrar al llatí a través de les ciències i de la navegació, sinó per vies molt més populars: de fet, una gran proporció d'esclaus i gent humil de Roma eren d'origen hel·lenòfon (KAIMIO 1979: 301), i és difícil que en certs àmbits la seua parla no impregnara la llengua popular. I encara un factor més: la moda, el prestigi, les connotacions de luxe que d'altra banda tenia el grec, no són gens menyspreables. Tot i les reaccions d'uns quants romans contra la impregnació total del grec, dir paraules i expressions en grec era, sens dubte, una moda útil i moderna.

Aquesta *pobresa* de la terminologia llatina també la constata un tant despectivament GIL (1959: 33), quan deia que «un estudio comparativo del léxico latino de los insectos demostraría la pobreza imaginativa de esta lengua, sin confiar los muchos puntos en los que la revelaría subsidiaria de la griega». Sembla molt estrany que els parlants reals del llatí foren en açò tan diferents del que es constata en tota la resta de llengües. El que sembla que ocorre contínuament en llatí és un problema de fonts —pocs textos conservats (20% del total?) i la majoria escrits per classes altes o amb

aspiracions a l'ascens social, a més d'una llengua molt uniforme i sense dialectes prestigiosos, com era el cas de la grega— i la percepció d'una llarga i contínua *veu silenciada*, que de tant en tant aguaita des de l'epigrafia, des de Pompeia, des d'un PLAUTE o un PETRONI, i, per descomptat, des del tresor lingüístic de la continuïtat romànica.

Les metasèmies més hel·lenitzants són probablement els asterònims, els fitònims, els neozoònims, els nosònims i els somatònims. Les causes respectives es comenten tot seguit en cada apartat de conclusions, però es tracta essencialment d'una mateixa causa: el transplament de la ciència grega al món romà, en còpia o en calc. Semblen, en canvi, prou genuïnament romanes —o amb menor presència hel·lènica— les metasèmies cap als antropònims i els etònims.

## 4.2. Anemònims

«El viento eleva/ a un dios distante y fuerte/ que nos evita»  
(*Águila real*, A. CABRERA)  
«El vencedor/ del viento. Desde lo alto,/ ansia de muerte»  
(*Buitre leonado*, A. CABRERA)

PANORÀMICA, PREDOMINANCES, OBSERVACIONS, MOTIVACIONS. El cas dels anemònims és segurament el més polèmic entre totes les metasèmies tractades. Només n'hi ha quatre exemples (*Aquilo*, *Catlitio*, *equus* i *Volturnus*) i tots problemàtics. Per això precisament hem decidit incloure'ls i exposar-ne les línies interpretatives principals.

Tot i que l'associació d'animals a fenòmens naturals està lingüísticament ben documentada (ACUÑA & GARROSA 2006: 11), aquests quatre possibles casos són lluny de demostrar la seua *animalitat*. Només *equus* 'vent' és, sens dubte, el zoònim aplicat poèticament al vent, un ús molt documentat fora de contextos poètics (discussió en anemònims de § *equus*).

Dels altres tres casos hi ha discussió detallada als llocs corresponents (§ *aquila*, § *catulus*, § *uultur*).

### 4.3. Antropònims

*Romanorum uero populum a pastoribus esse ortum quis non dicit? [...] Nomina multa habemus ab utroque pecore, a maiore, et a minore. A minore Porcius, Quinius, Caprilus; sic a maiore Equitius, Taurus, Asinius: idem cognomina adsignificare quod dicuntur, ut Anni Capræ, Statili Tauri, Pomponi Vituli: sic a pecudibus alii multi*  
(VARRÓ *rust.* II 1, 9–10)

“Però qui pot negar que el poble romà té origen en els pastors? [...] Tenim molts noms de bestiar major i del menor. Del menor *Porcius, Quinius, Caprilus*; així mateix del major *Equitius, Taurus, Asinius*. El mateix que es diu del significat d’uns cognoms, com els *Annis Capra*, els *Estatilis Taurus*, els *Pomponis Vitulus*: i així podien dir-se’n molts més de provinents de bestiar”

QUINS ANTROPÒNIMS? Com per a la resta de metasèmies, ens hem centrat pròpiament en els antropònims on apareix el zoònim *pur*, no derivatiu. Dit això, cal matisar que en determinats antropònims zoonímics hem tingut especialment en compte un tipus de derivatiu molt sovintejat en noms de persona, i per tant molt important: el diminutiu. El diminutiu, en casos com *Asellus/a* o *Vrsulus/a* té un pes específic en antroponímia, i no es pot deixar de banda.

El gruix dels noms estudiats són *cognomina* en sentit molt ampli: no exclusivament en el sentit del *cognomen* dels *tria nomina* que seguia el *nomen gentilicium*, sinó també com l’apel·latiu o nom propi únic de la gent més humil i dels esclaus, molt documentat epigràficament en època imperial, i també el segon nom en els casos de *duo nomina*. Per això ens referim a tots aquests antropònims zoonímics amb el genèric *nom* o amb l’escriptura *[cog]nomen*. Només hi ha al repertori dos casos de *prænomen*: *Titus* i *Vopiscus* (§ *lupus*), que posteriorment fou un *cognomen*; i també un

exemple de *nomen*, *Vlpius*, que s'ha tractat, pel seu interès lingüístic, en § *lupus*.

Abans d'entrar en matèria adjuntem en una taula tots els derivatius no inclosos al repertori. Tot i que el seu estudi només ja seria una altra tesi doctoral, considerem important pegar-los una ullada perquè ajuden a entendre les dades que estudiarem tot seguit. Per exemple, un fet prou constant: quan un zoònim *pur* no derivatiu presenta molts testimonis, també sol presentar molts derivatius: és a dir, l'abundància zoonímica sol afectar totes les formes del zoònim (cf. *Aper*, *Leo*, *Lupus*, *Vrsus*).

ANTROPÒNIMS DERIVATIUS	
<i>aper</i>	<i>Apellius, Aprarius, Aprianus, Apricius, Apriclius, Apricolus, Apric[ullus/a, Apri- dius, Aprilio, Aprilla, Aprinus, Aprio, Apris, Apri[u]lus, Aprius, Apro, Aprofi- nius, Apronius, Apronianus, Aprucius, Aprufenius, Aprufclano, Aprulla, Apruncu- lus, Aprus, Aprusco, Aprylla.</i>
<i>aquila</i>	<i>Aquilas, Aquileus/ius i Aquilinus/a.</i> [Possibles interferències amb el grec Ἀχιλλεύς i semblants, i també, segons FEST (24, 18 LINDSAY), possible presència del cromatònim, i més tractant-se d'un cromatònim aplicat freqüentment a color de la pell]
<i>asinus</i>	<i>Asellicus/a, Asellinus/a, Asellio, Asinius, Asinula.</i>
<i>auis</i>	<i>Ocellio, Aucella.</i>
<i>bos</i>	<i>Bubulus, Bubulianus.</i>
<i>canis</i>	<i>Caninius, Caninus/a, Canio.</i>
<i>caper</i>	<i>Capel[l]ianus/a, Capillianus, Capellinus/a, Capel[l]io, Capellus/a, Capras, Capren- tius, Capria, Caprola.</i>
<i>catulus</i>	<i>Catellis, Catilina, Catulianus, Catulinus/a.</i>
<i>ceruus/a</i>	<i>Ceruella, Ceruenius, Ceruilla, Ceruinus/a, Ceruolus/a, Ceruonius/a.</i>
<i>columba</i>	<i>Columbalia, Columbanus, Columbula.</i>
<i>coruus</i>	<i>Coruinus.</i>
<i>equus</i>	<i>Equina.</i>
<i>hircus</i>	<i>Hircinus.</i>
<i>hirundo</i>	<i>Hirundinus.</i>
<i>leo</i>	<i>Leonianus/a, Leonicus/a, Leoninus/a, Leonius/a, Leunilla.</i>
<i>lepus</i>	<i>Leporica, Leporinus/a.</i>
<i>lupus</i>	<i>Lup-</i> : <i>Lupantia, Luparius, Lupelus, Lupentius, Lupianus, Lupicianus, Lupicinus, Lupicus, Lupillus/a, Lupinula, Lupinus/a, Lupio, Lupius/a, Lupo, Luppò, Lupu- lus/a.</i> [Potser alguna denominació masculina era un sobrenom de significat 'tramús – tramusser' (p. ex. <i>luparius</i> ) i no ja 'llop'] <i>Vlp-</i> : <i>Vlpianus, Vlpiculus, Vlpicus.</i> <i>Vop-</i> : <i>Vopiscus, Vopiscianus.</i>
<i>merula</i>	<i>Merulicus, Merulinus/a.</i>

<i>mus</i>	<i>Murentius, Muriclus, Muricelus, Muricellus, Muricillus, Muriclio, Muricus, Muricinus, Murilla, Murinus, Murinilla, Murosus, Musc[ullus/a]. [Possibles interferències ocasionals de murus]</i>
<i>passer</i>	<i>Passaratus, Passarinus/-a, Passerilla, Passerinus, Passerio.</i>
<i>pauo</i>	<i>Pauillus, Pauolina.</i>
<i>piscis</i>	<i>Piscininus/a, Piscenila, Piscinilla.</i>
<i>porcus/a</i>	<i>Porcius.</i>
<i>pullus</i>	<i>Pullarius? Pullentius? Pullinus, Pullio?, Pullo?</i>
<i>purpura</i>	<i>Purpureo, Purpurio, Purpurius.</i>
<i>rana</i>	<i>Ranarius.</i>
<i>scorpio</i>	<i>Scorpianus.</i>
<i>taurus</i>	<i>Taurentius, Taurianus, Taurillus/a, Taurinus/a, Taurinianus, Taurio, gens Tauria.</i>
<i>titus</i>	<i>Titicus, Titita, Titosa, Titiola, Titianus, Titicus, Titinianus, Titio, Titiola, Titita, Tito, Titosa, Titto, Tituleianus, Titullinus, Titullo, Titul(l)us, Titunus, Tutunnus?</i>
<i>turtur</i>	<i>Turturanus.</i>
<i>uitulus/a</i>	<i>Vitellius, Vitellianus, Vitellus/a, Vitellusa, Vitulinus.</i>
<i>ursus/a</i>	<i>Vrsacius/a, Vrsatius, Vrsella, Vrsenius/a, Vrsianus, Vrsicinus/a, Vrsicius, Vrsico, Vrsiclus, Vrsilia, Vrsilianus, Vrsilla, Vrsinia, Vrsinus/a, Vrsinianus, Vrsio, Vrsulus/a, Vrsulianus.</i>
<i>uultur</i>	<i>Volturcius?</i>

#### PANORÀMICA, PREDOMINANCES, OBSERVACIONS.

(1) **Antroponímia zoonímica en context: una cosa menor.** Els noms derivats de zoònims no són especialment abundants en llatí: del repertori de *cognomina* romans documentat per KAJANTO, els antropònims zoonímics representen poc més d'un 2% del repertori total d'antropònims llatins. Aquest tipus de noms està molt per darrere dels més representats en llatí, com són: els relacionats amb el naixement (*Agrippa, Postumus, Primus, Secundus, Sextus...*), els referents al cos humà (*Capito, Fronto, Labeo, Naso...*), els d'origen geogràfic (*Gallus, Valentinus...*) o els derivats de *prænomina* (*Seruius, Spurius...*) i de *nomina* (*Æmilianus, Claudianus...*).

(2) Els **animals més freqüents**, com ja s'ha dit en conclusions generals, són els **mamífers** (22), seguits dels **ocells** (15) i la variada resta. Els antropònims provinents de serps i aràcnids són mínims, lògicament. Adjuntem més avall una taula amb dues dades diferents: a la columna de l'esquerra hi ha els deu animals més freqüents en antroponímia llatina,

comptant-hi derivatius (el recompte el fem a partir de les dades de KAJANTO (1965: 325–34); a la columna de la dreta hi ha les dades provinents del testimoniatge epigràfic extret de la base de dades de CLAUSS/ SLABY. Les diferències entre una columna i l'altra s'expliquen per la producció derivativa d'uns quants animals. Per exemple, només d'*ursus*, si es compten derivatius, observem que, dels deu *cognomina* zoonímics més freqüents del llatí, cinc són d'aquest animal: *Vrsus*, *Vrsa*, *Vrsinus*, *Vrsulus* i *Vrsio*. *Aper/ Apra* no serà amb aquesta forma el més freqüent, però com es comprova a la llista de derivatius, presenta una extensíssima gamma derivativa, que explica la seua tercera posició a la columna de l'esquerra.

	ELS DEU ANIMALS MÉS FREQÜENTS EN ANTROPONÍMIA (comptant-hi derivatius)	ELS DEU COGNOMINA MÉS FREQÜENTS DE ZOÒNIMS NO DERIVATIUS
1	<i>ursus</i>	<i>Vrsus/a</i>
2	<i>lupus</i>	<i>Leo/a</i>
3	<i>aper</i>	<i>Catulus/a</i>
4	<i>aquila</i>	<i>Taurus</i>
5	<i>taurus</i>	<i>Lupus/a</i>
6	<i>leo</i>	<i>Aper/ Apra</i>
7	<i>caper</i>	<i>Aquila</i>
8	<i>tigris</i>	<i>Vitulus/a + Vitellus/a</i>
9	<i>vitulus</i>	<i>Capreolus/a + Capriolus/a</i>
10	<i>asinus</i>	<i>Asinus/a + Asellus/a</i>

Si es trau factor comú a les dues llistes, es veu que hi predominen, entre els més freqüents, animals salvatges, forts, valents, ferotges, poderosos: *aper*, *aquila*, *leo*, *lupus*, *taurus*, *tigris*, *ursus*. Aquesta dada estadística important fa pensar que hi ha d'haver actuat, en part, la motivació anomenada *màgica*, el poder transferidor del nom. També pot ser el cas de *Catulus*. *Vitulus* és possible que provinga de denominacions etogràfiques per a xiquets i xiquetes, i probablement eixe nom de criatura menuda buscara el mateix poder atenuador que s'explica per a *catulus* (§ *catulus*). La pre-



sència de caprins en onomàstica és coherent amb la importància dels caprins per a l'ésser humà, però es mostren en forma sobretot derivativa, perquè en si *Caper/ Capra/ Capella* no és *cognomen* quantitativament important. La presència de l'ase també s'explica per la importància que té per als humans, però hi ha d'haver influït molt l'ús etogràfic pejoratiu del zòonim; hi manquen, sorprenentment, els importantíssims equins *equus* i *mulus*. Per últim, l'aparició sorpresa del tigre desvetla un *cognomen* i derivats relativament de moda en època imperial, un animal important onomàsticament però no molt productiu metasèmicament, raó per la qual no s'ha inclòs al repertori.

A manera de curiositat tipològica, dos dels cognoms més freqüents d'Espanya són, el primer de tots, *García*, i el quart, *López* (FAURE & RIBES & GARCÍA A. 2006: 805). Per al primer es proposa una probable etimologia relacionada amb el basc *hartz* 'ós' (FAURE & RIBES & GARCÍA A. 2006: 374); per al segon, sens dubte, hi ha etimologia en *lupus*. El fet que també l'ós i el llop estiguen *encara en el present* entre els primers antropònims zoonímics, suscita la qüestió de si es tracta de la mateixa línia de pensament que hi havia entre els romans: una continuïtat ideològica i una reincidència motivacional lingüística.

(3) **Cronologia, fonamentalment imperial.** El 95% de la documentació epigràfica de *cognomina* zoonímics és d'època imperial (segles I-V dC). Només d'un terç del repertori hi ha testimonis datables en època republicana, sobretot a partir del segle III aC: *Aquila, Asina/ Asellus, Bestia, Capella, Catulus, Coruus, Equiculus, Leo, Lupus, Merula, Mus, Pauo, Taurus* i *Vitulus*. Aquesta dada deu guardar relació més amb l'estat de les fonts i la documentació que amb una possible tendència imperial a l'onomàstica animal. L'Imperi és també l'època romana en què prenen *veu escrita* diver-

sos sectors socials que fins llavors havien estat documentalment quasi en silenci, com ara esclaus, lliberts i, en general, estrats humils. És a dir, sembla que hi ha precisament una *eixida a la superfície de l'escriptura* d'una tendència popular a la zoonímia.

(4) **Predominances socials: dels *tria nomina* al *nomen simple*.**

Normalment, com més alt és el rang social més abunden les formacions de *tria nomina*. Aquesta formació dels *tria nomina*, fixada com a tal a final de la República entre els estrats socials elevats, no indica necessàriament que el seu portador siga de classe benestant, però sí, com a mínim, una certa pretensió de rang social —lliberts— i d'integració en el sistema ideològic romà aristocratitzant. I a la inversa, el *nomen simple* sol denotar humilitat i, de fet, els seus portadors són generalment esclaus, cristians, classes treballadores. En conjunt, l'antropònim zoonímic més documentat és el nom simple d'època imperial, tot i que també hi ha nombrosos exemples de les formacions de *tria nomina* i *duo nomina*.

Uns quants *cognomina* tenen una certa especialització social, fins al punt que semblen realment motivats *a posteriori*. Per exemple, molts portadors del *cognomen Aquila* són soldats i càrrecs polítics romans i, en contrast, s'hi detecta una mínima presència de cristians amb aquest *cognomen*. També són *cognomina* molt documentats entre soldats i càrrecs polítics, *Aper*, *Lupus* i *Taurus*: noms amb connotacions de valor guerrer i força que faria estrany no relacionar amb els seus marcial portadors. Hem parat prou atenció a escatir quins cònsols han portat *cognomen* zoonímic, perquè potser és un indicador de zoònim acceptat per l'*establishment*. El resultat és el següent (un terç del repertori): *Aper*, *Aquila*, *Asina*, *Bestia*, *Catulus*, *Coruus*, *Lupus*, *Merula*, *Mus*, *Ocella*, *Pullus*, *Taurus*, *Vitulus*, *Vrsus*. D'aquests, els tres animals més *consulars* són: *taurus* (9), *lupus* (6) i *catulus*

(6). Significativament, només hi ha un cònsol *Leo*, molt tardà, del segle v dC: aquest *cognomen* de connotacions molt poderoses —juntament amb *Vrsus*, el més nombrós dels zoonímics— era molt emprat precisament entre cristians i gent humil, i absent, per contra, entre els romans de classe dominant. El romaníssim i abundant *Catulus* també sembla molt poc usat per cristians.

En definitiva, es pot dir que, si bé l'antropònim zoonímic és massivament popular, no se'n lliuren tampoc les classes socials altes. Quasi totes les grans *gentes* de la Roma republicana han portat algun *cognomen* zoonímic, però sembla que de manera un tant controlada i no com a nom únic en cap cas, que això és propi dels més humils. L'animalització total onomàstica és un fenomen de les classes baixes, sens dubte, com s'ha pogut comprovar en els quantiosos exemples epigràfics recopilats.

(5) Gran presència de **diminutius**. La presència de diminutius en antroponímia zoonímica —i en antroponímia en general— és molt destacable, fins al punt que algun zoonim té més testimonis en la forma diminutiva (*Asellus/a*, per exemple) que en la forma plena. Els menyspreats porcins *porcus* i *sus*, només se'ns mostren diminutivament en antroponímia (*Porcellus/a* i *Sucula*), on potser hi ha una voluntat suavitzadora de les porques connotacions de l'animal.

Els animals amb més testimonis en diminutiu són *aper*, *lupus* i *ursus*, una dada especialment significativa en animals ferotges. Si complementem el que n'hem estudiat a les seccions corresponents i la taula dels derivatius, s'hi constata una gran quantitat de formes diminutives: *Apellius?*, *Apricolus*, *Apric[u]llus/a*, *Aprilio?*, *Aprilla?*, *Aprio?*, *Apri[u]llus?*, *Apro?*, *Aprulla*, *Aprunculus*, *Aprusco?*, *Aprylla?*, *Lupelus*, *Lupicus?*, *Lupillus/a*, *Lupio?*, *Lupulus/a*, *Vrsella*, *Vrsico?*, *Vrsiclus*, *Vrsilia*, *Vrsilla*, *Vrsio?*, *Vrsulus/a*. La raó

de tanta presència de diminutiu, a banda del tan habitual tracte hipocorístic en antroponímia, deu ser una certa voluntat atenuadora, apaivagadora del terrible animal —terrible, sí, però també poderós i útil per a dur-ne el nom com un talismà. El diminutiu, com era d'esperar, és més freqüent en els noms femenins per una relació lingüística habitual entre allò menut i el gènere femení.

(6) **Noms cristians, noms animals.** Crida l'atenció l'índex elevat d'antroponims zoonímics entre cristians: segons KAJANTO (1965: 87) un 19,5% del repertori total, una immensa cinquena part! Aquest fet no pot ser casual, però no resta ben explicat. Es pot pensar en una influència de la simbologia animal cristiana; Crist és assimilat a molts animals diferents: els sacrificials *aries*, *taurus*, *uitulus*; els ocells *aquila*, *columba*; el salvatge *ceruus*; els prestigiosos *equus* i *leo* i, sobretot, la víctima *agnus* (TORRES 2012: 231). Tret de *Leo*, la resta d'animals no tenen pràcticament representació en antroponímia cristiana: esperaríem trobar uns simbòlics *Agnus* i *Columba* com a antroponims abundants, però són ben escassos. Ja hem vist que *Aquila* i *Taurus* són noms poc cristians. Els noms animals més massivament cristians són *Leo* i *Vrsus*, és a dir: hi ha molts cristians amb aquests noms, però no són noms exclusivament cristians ni de bon tros: són noms molt populars durant l'Imperi. És més, en escrits cristians, el lleó —també identificat amb Crist!— i l'ós són símbols del dimoni: *Et quia ursus in manu fortitudinem habet, et leo in ore: in istis duabus bestiis idem diabolus figuratus est* (AVG. *serm.* 37, 4) “Com que l'ós té la seua força en les urpes i el lleó en la seua gorja, en eixes dues bèsties es representa la figura del diable”.

No hi ha dubte de l'enorme labilitat i ambivalència en l'ús simbòlic d'animals, en general, i particularment entre cristians (AVG. *serm.* 263, 1): *Ipsa leo dictus est, qui agnus occisus est: leo propter fortitudinem, agnus propter*

*innocentiam: leo quia inuictus, agnus quia mansuetus [...] Dicitur enim diabolus leo, feritate, non uirtute* “Ell [sc. Jesús] va ser anomenat *lleó*, ell que va morir com un corder: lleó per la força, corder per la innocència, lleó perquè invicte, corder perquè dòcil [...] I és que al dimoni se l’anomena *lleó*, però per la ferocitat, no pel valor”. Encara és més extens, pel que fa al cas, ISIDOR (*or.* VII 2, 42–4), que ofereix diverses denominacions zoonímiques de Crist, amb base etogràfica: *Nam et Christus Agnus pro innocentia; et Ouis propter patientiam; et Aries propter principatum; et Hædus propter similitudinem carnis peccati; et Vitulus pro eo quod pro nobis est immolatus; et Leo pro regno et fortitudine; et Serpens pro morte et sapientia; idem et Vermis, quia resurrexit; Aquila, propter quod post resurrectionem ad astra remeavit* “Crist és també anomenat *Corder* per la innocència, *Ovella* per la paciència, *Moltó* per la preeminència, *Cabrit* per la semblança de la carn del pecat; *Vedell* pel fet d’haver estat sacrificat per a nosaltres, *Lleó* pel regnat i força, *Serp* per la mort i saviesa; igualment *Cuc*, perquè va ressuscitar; *Àguila*, pel fet que després de la resurrecció va alçar el vol cap a les estrelles”.

Potser es tracta senzillament del fet que el primer cristianisme arrela bé en els estrats populars de la societat, i el zoònim seria un recurs ben popular en antroponímia. De fet, bona mostra n’és que la majoria d’animals emprats en locucions populars llatines, també existeixen com a antropònims.

MOTIVACIONS PRINCIPALS DELS ANTROPÒNIMS ZOONÍMICS. Les motivacions dels antropònims llatins poden ser tan diverses com les dels noms i cognoms actuals. És molt freqüent portar un nom heretat del qual no sabem el perquè, o al contrari: un nom del qual circulen anècdotes etiològiques. Es considera que tot nom propi ha estat en origen un nom comú, i

que l'origen de gran part de l'antroponímia —i més encara en les classes baixes— és el sobrenom, l'apel·lació propera, oral i quotidiana: «Spesso la nascita di un soprannome è di una banalità sconcertante, altre volte no. In alcuni casi i soprannomi da cui derivano questi cognomi indicano rassomiglianza fisica, altri ancora caratteristiche morali, altri, invece, e non sono meno numerosi, traggono origine dal lavoro, indicano l'occupazione di chi la portava» (RUBANO 2012: 75).

Aquest origen de la majoria dels *cognomina* tractats en apel·latius banals, té una importància cabdal per a aquest estudi motivacional. Així com el *prænomen* i el *nomen* solia ser heretat i freqüentment d'etimologia opaca, el *cognomen* tendia a estar més motivat, potser en algun fet d'un avantpassat, però molt a sovint, fa l'efecte, era un sobrenom motivat realment en la persona portadora. S'ha de tindre present que la immensa majoria de les inscripcions consultades són epitafis, és a dir, són una retrospectiva d'una persona ja difunta, a la qual a vegades es fixaria epigràficament el sobrenom familiar que havia tingut en vida de manera oral. En algun cas, de fet, es troben maneres de dir que en desvetlen l'ús com a apel·latiu: cf. *BVBALVS QVI/ ET TAVRVS* (I.C.V.R. I 1773) “*Bubalus* que/ també [s'anomenava] *Taurus*”; *APRONIANO QVI ET SA/BANATI* (A.E. 1997, 332) “Per a Apronià que també [s'anomenava] *Sa/banat*” (§ *aper*); *CERVOLE SI/VE VICTORI/NE* (C.I.L. XI 1079) “[Els déus Manes] de *Ceruola* o/ bé *Victorina*” (§ *ceruus*). Que una neteta morta als set anys s'anomene precisament en diminutiu *Columbula* (C.I.L. VIII 8566) sembla un apel·latiu molt directament motivat en la persona. Les acumulacions zoonímiques del tipus boví *Publius Vaccius Vitulus* (C.I.L. IX 5982, 14) o porcí *Gaius Apronius Aper* (C.I.L. XIII 8153) semblen buscades. A més, com es veurà tot

seguit, s'observen predominances de *cognomina* en certs sectors socials o oficis que no semblen casuals ni arbitràriament heretats.

KAJANTO (1965: 21 i 84) considera que en conjunt els *cognomina* provinents de zoònims (*Cognomina obtained from fauna*), «perhaps the easiest to interpret», en forma substantiva, són de motivació essencialment metonímica, una associació d'algun tipus de qualitat —física, psíquica— atribuïda a l'animal i transferida al portador del nom, sobretot de manera pejorativa, però també afectuosa. Aquest caràcter metonímic de la motivació deu explicar també per què uns quants zoònims carregats amb nombroses connotacions culturals eren de freqüència molt elevada i per què uns altres (per exemple, noms de peixos) rarament figuraven com a antropònims (BECKER 2012: 209). D'acord, doncs, essencialment metonímia, però es poden diferenciar unes motivacions bàsiques per a l'antroponímia zoonímica, que poden confluïr de manera combinada:

(M1) **Motivació etogràfica primordial.** Considerem que per a entendre bé els antropònims zoonímics cal tindre especialment en compte, com un gran eix vertebrador, les consideracions etogràfiques sobre l'animal. És ben difícil que un *cognomen* *Asina* o *Asellus* estiguen deslligats de totes les consideracions sobre els ases (*cf.* escoli en § *asinus*). «L'ironia, la derisione, lo scherzo sono infatti spesso le molle dalle quali hanno origini i soprannomi, che per poter essere utilizzati devono in partenza essere significativi e quindi fare riferimento a fatti o dati noti alla comunità che per prima si applica» (ROSSEBASTIANO 2012: 21). Un gran nombre de *cognomina* semblen pejoratus d'origen (*Asinus, Canis, Cantherius, Coluber, Scorpio* etc.), però també n'hi ha d'afectuosos (*Catellus, Columba, Hirundo, Passer, Vitellus* etc.).

(M2) **Motivació fisiogràfica:** a partir d'alguns aspectes prominents d'un animal. És possible que en algun cas hi haja la comparació sobretot fisiogràfica, com anomenar *Asinus* un orellut o *Vrsus* un pelut.

(M3) **Motivació anecdòtica.** En algun cas realment els noms provenen d'anècdotes, rarament documentades. En llatí queda l'explicació, inventada o no, del *cognomen* *Coruinus* (§ *coruus*), o fins a dues explicacions molt diferents del *cognomen* de *Gnæus Tremellius Scrofa* 'el truja' (VARRO *rust.* II 4, 1–2 i MACR. *Sat.* I 6, 30); també n'hi ha que consideraven que el *cognomen* de *Sergius Orata* o *Licinius Muræna* els provenia de la dedicació a cria en *piscinæ* i venda de peix i mol·lusc, i entre altres peixos, la daurada o la morena (VARRO *rust.* III 3, 10; COLVM. *rust.* VIII 6). Aquesta motivació deu haver estat molt important en l'àmbit popular i d'aldea menuda, però la informació n'és minsa, generalment.

(M4) **Motivació estètica: la importància de la moda.** Posar un nom simplement per la sonoritat, o bé perquè siga de moda —la moda és un gran factor de canvi i creació semàntica— és i fou una motivació important en antropònims. De fet, de tots els tipus de cirionims, els antropònims són els més inestables i canviants de tots, i una de les raons principals n'és la moda i la sonoritat. Potser un *Aquila* entre soldats, que per a un romà no sonava molt diferent d'Aquil·les, era una certa moda. També eren moda en època tardoimperial els *Leo* i els *Vrsus*.

(M5) **Motivacions màgiques.** És possible que uns noms s'aplicaren amb la creença del poder intrínsec del nom, és a dir, amb una voluntat de transferir les qualitats bones de l'animal a la persona pel simple fet de portar-lo, és a dir, pel fet de *ser lingüísticament* l'animal. La creença en el poder de les paraules en general i dels noms en particular no són restes d'una espiritualitat primitiva i condemnada a desaparèixer, sinó fets originaris



de la vida psíquica humana, que tindran vigència mentre hi haja homes i parla humana (URÍA 1997: 108). L'abundància d'antropònims provinents d'animals ferotges (*aper, leo, lupus, ursus...*) fa difícil pensar que no es busque amb l'aplicació del nom el transvasament de les qualitats admirades de l'animal. Si es dóna un nom d'un animal fort i terrible a un xiquet, probablement, pensaven, no l'atacarien els agents causants de la mort. D'aquest fenomen BALLESTER (2010a: 264–5) forneix abundants exemples per a antropònims tipus *Llop* i *Ós*.

Els antropònims lupins també potser *busquen l'amistat* amb el llop mitjançant el parentiu que comporta participar de la seua natura en prendre'n el nom (URÍA 1997: 140). D'altra banda, també l'explicació donada als noms llatins provinents del cadell (*Catulus* i variants) va en aquesta línia de pensament, però no des de la ferotgia sinó des de l'angle contrari, com s'explica en § *catulus*. En efecte, determinats casos de noms d'animals, lletjos i despectius, també poden interpretar-se en clau màgica; el fet de posar «disgustosos apelatius para los hijos a fin de disuadir de sus aviesos propósitos a la inquisidora muerte. O al menos a fin de despistarla» (BALLESTER 2006b: 119). La motivació *màgica* està relacionada amb la creença totèmica que s'explica tot seguit, però una no comporta l'altra.

(M6) **Motivació totèmica?** Per als antropònims llatins aquesta motivació està molt en dubte, i en general no s'accepta. Estem d'acord en l'explicació general etogràfica i fisiogràfica. No caldria descartar que per a algun cas sí que hi haja una explicació totèmica, però la cosa és indemonstrable: «El origen de un segmento —probablemente el más prisco y ancestral— de la abundante antroponimia animal podría tener así un origen positivo como destinado, en suma, a transferir a su portador las cualidades de los animales, muchas veces las cualidades venatorias de los gran-

des depredadores, considerados como verdaderos antepasados de sus portadores. En Europa o de modo general en la zona asiática más contigua y habitualmente denominada Eurasia a dicho origen totémico apunta además la propia tipología de los animales usualmente más representados, como notoriamente los euroasiáticos campeónísimos del tabú: el oso y el lobo, que *casualmente* resultan también campeónísimos de la zooantroponimia en este amplísimo territorio» (BALLESTER 2012a: 261).

El ben cert, però, és que en general no pensarem per als noms llatins en motivacions totèmiques ni molt antigues, sinó en un «intento de individualizar a una persona mediante su asociación a un animal, ya sea por su semejanza física, ya sea por el contacto, figurado o real, con tal animal, ya sea por alguna otra variopinta y poco predecible razón» (BALLESTER 2012a: 262–3).

EL GRAN ZOOLOGIC ANTROPONÍMIC LLATÍ. No voldríem tancar aquesta secció sense inserir el repertori que hem estudiat dins el conjunt complet. El gran repertori d'antropònims provinents de la fauna que recopila KAJANTO (1965: 325–34), més alguna aportació nostra (*Craxantius, Elefantus, Titus*), documenta fins a setanta-tres animals diferents, i, en termes zoonímics, fins a noranta-nou zoònims diferents:

- ✓ **Mamífers (25):** ase (*Asellus, Buricus* etc.), bou/ vaca (*Iunix, Taurus, Vaccula, Vitulus*), cabra (*Caper/præ, Hircus*), camell (*Camelus*), cavall (*Caballus, Cantherius, Equiculus*), cérvol (*Ceruus/a, Damma*), elefant (*Elefantus*), fura (*Furo*), gat (*Cattus/a, Feles*), gos (*Canis, Catulus/a*), llebre (*Lepusclus*), lleó (*Leo/a*), lleopard (*Leopardus*), llop (*Lupus/a*), mona (*Simius*), mostela (*Mustela*), mul/ matxo (*Burdo, Mulus*), musaranya (*Sorex*), ós (*Vrsus/a*), ovella (*Agnus, Aries, Ouicula*), porc (*Por-*

*culus, Scrofa, Suscula, Verres*), porc senglar (*Aper/ Apra*), ratolí/ rata (*Mus*), talp (*Talpa*), tigre (*Tigris*).

- ✓ **Ocells (19):** àguila (*Aquila*), astor (*Buteo*), colom (*Columbus/a*), corb (*Coruus*), cornella (*Cornicula*), falcó (*Falco*), gall (*Capo, Cicirrus*), garsa/ gaig (*Pīca*), gralla (*Gragulus, Gracchus*), merla (*Merulus/a*), milà (*Miluos*), oca (*Anser*), oroneta (*Hirundo*), paó (*Pauo*), picot negre (*Picus*), teuladí (*Passer*), tord (*Turdus*), tórtora (*Turtur*), tudó (*Palumbus/-a, Titus*).
- ✓ **Insectes (10):** abella (*Apic[u]lla*), cigala (*Cicada*), corcó [insecte?] (*Curculio*), formiga (*Formica*), llagosta (*Locusta*), mosca (*Musca*), mosquit (*Culicio*), papallona (*Papilio, Vappo*), puça (*Pulex*) i vespa (*Vespa*).
- ✓ **Peixos (9):** cetaci (*Cetus*), daurada (*Orata*), grívia (*Scarus*), moll (*Mullus*), morena (*Murena*), orca (*Orca*), salmó (*Salmo*), sardina (*Sarda*), silur (*Silurus*).
- ✓ **Rèptils (4):** dragó (*Stellio*), llangardaix (*Lacerta*); colobra (*Coluber*) i vibra (*Viperius*).
- ✓ **Crustacis (2):** gamba (*Cammarus*) i musclo (*Mitulus*).
- ✓ **Aràcnids (2):** aranya (*Araneola*) i escorpí (*Scorpio*).
- ✓ **Amfibis (2):** granota (*Rana*), gripau (*Craxantius, Rana*).

Les proporcions del repertori complet són aproximadament les mateixes que les del repertori estudiat: una predominança de mamífers, seguits pels ornitònims, i tota la resta. La presència d'insectes en antroponímia llatina té una relativa importància, però en aquest repertori limitat només n'hi ha un representant (*Papilio*).

#### 4.4. Asterònims

*Et miranda dementia gentilium, qui non solum pisces, sed etiam arietes et hircos et tauros, ursas et canes et caneros et scorpiones in cælum transtulerunt. Nam et aquilam et cignum propter Iouis fabulas inter cæli astra eius memoriæ causa conlocauerunt*  
(Is. or. III 71, 32)

“És sorprenent el poc trellat dels pagans, que no sols peixos sinó també moltons i bocs i bous braus, ósses i gossos i crancs i escorpins van traslladar al cel. També, en efecte, l'àguila i el cigne, per mites de Júpiter, els posaren entre les estrelles del cel per al record”

UN BESTIARI GREC DEL CEL. L'asteronímia llatina està quasi totalment transplantada en bloc de la grega, tant les denominacions (calcades o copiades) com els mateixos coneixements astronòmics. Molt pocs asterònims ens han arribat amb un nom genuí llatí, com es veurà més avant. Abans d'entrar en l'estudi dels asterònims del repertori, com que aquesta metasèmia és tan grega, sembla escaient un repàs a uns quants aspectes de l'asteronímia grega. A banda dels llibres esmentats (§ 2.3.), seguim també de prop GUNDEL (1929), BECK (2003) i TOOMER (2003).

Segons sembla, tot el conjunt sistematitzat d'asterònims grecs és de creació prou *recent*. HOMER només esmenta pel seu nom les sis constel·lacions següents: Πληιάδες 'Plèiades' (Il. XVIII 486), Ἰάδες 'Híades' (Il. XVIII 486), Ὠρίων 'Orió' (Od. V 121), Βοώτης 'el Bover' (Od. V 272), Ἄρκτος 'Óssa Major' (Il. XVIII 487) = Ἄμαξα 'el Carro' (Il. XVIII 487) i el κύων Ὠρίωνος 'gos d'Orió = Sírius' (Il. XXII 29). Els dotze signes del zodíac, que interessin especialment en aquesta investigació, són d'origen babiloni i van ser introduïts a Grècia des de Mesopotàmia cap al segle VI aC, una introducció atribuïda a Cleòstrat de Tènedos. Ara bé, la divisió grega de *tot* el cel visible en constel·lacions no sembla anterior a Eudoxus (390–40 aC), el qual va fer una sistematització de tot el material preexistent i va dividir el cel visible des de Grècia en constel·lacions amb nom, que amb pocs canvis es van establir com a canòniques. Les fonts per a la gran majore-

ria de coneixements astronòmics són orientals (Mesopotàmia, Egipte); l'astrologia, no clarament diferenciada de l'astronomia mai en el món antic, va arribar també des de Mesopotàmia, i en concret, des de Babilònia (HOR. *carm.* I 11, 2–3: *Babylonii numeri*).

Les constel·lacions eren concebudes no sols com a grups d'estrelles sinó com a *esbossos* de figures reals fixades al cel. La sistematització definitiva, i sobretot la gran xarxa connectada d'asterònims d'etiologia mitològica (cicle de Perseu, cicle d'Hèrcules etc.), prové de temps hel·lenístics, i l'obra més influent pel que fa a la qüestió va ser *Catasterismes* (Καταστερισμοί) d'ERATÒSTENES de Cirene (285–194 aC), dels quals ha sobreviscut un epítom. Aquests *Catasterismes* foren una gran font de totes les obres posteriors sobre el tema, per exemple d'HIGÍ (anterior al segle II dC). Especialment importants foren les obres sobre astronomia dels coetanis HIPARC de Nicea i Claudi PTOLEMEU d'Alexandria (segle II dC). Aquest darrer va establir un catàleg canònic de quaranta-huit constel·lacions, sens dubte una classificació feta sobre noms que ja circulaven feia temps. Sobre aquest catàleg fem tot seguit alguna observació relacionada amb el tema d'estudi.

PTOLEMEU va organitzar aquestes quaranta-huit constel·lacions en vint-i-una constel·lacions boreals (al nord del cinturó zodiacal), dotze constel·lacions del zodíac i quinze constel·lacions australs (al sud del cinturó zodiacal). Just la meitat del total de constel·lacions ptolemaïques són figures zoomòrfiques o híbrids (el centaure Sagitari o la cabra-peix Capricorn), una proporció suficientment elevada per a poder afirmar que el cel dels antics està zoonímicament molt motivat: és un autèntic bestiar. Vegem-ne els exemples, on citem sols pel nom llatí. Com ocorre en pràcticament totes les metasèmies, hi predominen els mamífers: *Aries*, *Canis Maior*,

*Canis Minor, Leo, Lepus, Lupus, Taurus, Vrsa Maior, Vrsa Minor* etc. Ara bé, en segon lloc no vénen els ocells, com era esperable —potser per presentar menor variació figurativa que la resta d'animals catasteritzats— sinó animals marins (*Cetus, Delphinus, Pisces, Piscis Austrinus*) —en una espècie de moviment contrari als habituals neozoònims terra-aire > mar— i, igualats, ofidis (*Draco, Hydra, Serpens*) i ocells (*Aquila, Coruus* i *Cygnus*). I, finalment, el motivadíssim *Scorpio* i el relacionat *Cancer*.

Com i quan va arribar l'asteronímia grega als romans, és la qüestió que es presenta en aquest punt. Com explica GUNDEL (1929: 2420–2), l'asteronímia i l'astronomia romanes, tal com ens han arribat, depenen quasi totalment dels grecs. Aquest autor esmenta els pocs exemples de noms genuïns romans de constel·lacions que ens han pervingut: *Iugulæ* ('Muscles'? = els *muscles* d'Orió > Orió sencer), *Septentriones* ('Set bous de llaura'? = Óssa Major), *Suculæ* ('Porquetes'? = Híades) i *Vergiliæ* ('Feix?, Ramell?' = Plèiades); per a aquest autor l'estrela *Canicula* (*Gosseta* = Sírius) és també denominació romana. Significativament es conserven noms genuïns llatins de quasi les mateixes constel·lacions que esmenta HOMER, una bona prova de la importància d'aquestes estrelles per a l'orientació en l'espai —el nord amb els *Septentriones*, per exemple— i el temps —la primavera amb les *Suculæ*, l'estiu amb la *Canicula* etc.

Malgrat la gran dependència dels grecs, mèrit dels romans és, com sempre, haver fet una enorme tasca sobretot de traducció (calcs) i en menor grau de copiat, dels noms grecs. De fet, d'aquests termes llatins prové la terminologia científica actual de gran part de les constel·lacions de l'hemisferi nord. Fet i fet, però, no se sap qui va fer aquest munt de traduccions dels asterònims grecs ni quan. Només resta clar que ja abans de la reforma del calendari de CÈSAR (45 aC) eren coneguts els noms en la

major part, ja que CICERÓ els empra amb normalitat en la traducció dels *Fenòmens d'ARAT*. També OVIDI (*passim*), GERMÀNIC (*Aratea*) o HIGÍ (*De astronomia*) ofereixen la terminologia coneguda. És a dir, que amb prou seguretat ja al segle I aC circulava entre les classes cultes romanes tota la terminologia asteronímica llatina que coneixem.

PANORÀMICA, PREDOMINANCES, OBSERVACIONS. El repertori estudiat no és coincident del tot amb el catàleg de PTOLEMEU, per dues raons: en primer lloc perquè a vegades es tracta de parts de constel·lacions (*Aselli, Capra/ Capella*); i en segon lloc, perquè tractem també fenòmens astronòmics amb noms comuns —concretament, cometes o meteors de noms caprins: *capra, hircus*— que òbviament no s'inclouen en el catàleg de PTOLEMEU. Heus ací, doncs, el panorama dels asterònims concretament estudiats en aquest treball:

(1) Hi ha vint-i-un zònim asteronímics, és a dir, quasi el 50% del repertori. D'aquests, com és habitual, **predominen** els mamífers (*aries, asinus, bos, canis, caper, equus, hircus, leo, lepus, sus, taurus, ursus*), seguits per quatre ocells (*aquila, avis, coruus, miluus*), dos rèptils (*anguis, draco*) i la resta (*bestia, piscis, scorpio*).

No cal oblidar que el *Solis Iter* (CIC. *Ar.* 100 SOUBIRAN) o *Solis uia* (GERM. *Ar.* 357) dels romans, és a dir, l'aparent recorregut del sol per les constel·lacions zodiacals, en grec s'anomenava ó ζῳδιακός [κύκλος] 'el cercle zodiacal' o ή ζῳδιακή [ὁδός] 'el camí zodiacal', és a dir, el *cicle/ camí dels animallets* (ζῳδια). I, efectivament, de les dotze constel·lacions zodiacals sis són animals (Àries, Taure, Càncer, Leo, Escorpí i Peixos) i dos, híbrids animals (Capricorn, Sagitari). Al repertori n'hi ha cinc: *Aries, Caper* (= *Capricornius*), *Piscis, Scorpio* i *Taurus*.

(2) Com ja ha quedat dit, només hi ha uns quants casos en què sembla que es tracte d'**asterònims llatins genuïns**, independents de la tradició grega. Al repertori estudiat n'hi ha dos: les *Suculæ* (discussió en § *sus*) i el nom romà del Carro o Óssa Major, els *Boues* (= *Septentriones*). El bestiar era una font motivacional irresistible per als antics: *Quod si apud antiquos non magna dignitatis pecus esset, in cælo describendo astrologi non appellassent eorum uocabulis signa, quæ non modo non dubitarunt ponere, sed etiam ab iis principibus duodecim signa multi numerant, ab ariete et tauro, cum ea præponerent Apollini et Herculi [...] præterea a pecuariis addiderunt capram, hædos, canes* (VARRO *rust.* II 1, 7–8) “Perquè si entre els antics el bestiar no fóra tingut en gran estima, els astròlegs en la descripció del cel no hagueren anomenat les constel·lacions amb zònim del bestiar, que no sols dubtaren a posar, sinó que fins i tot molts compten les dotze constel·lacions [del zodíac] començant precisament per aquests, per Àries i Taurus, anteposant-los a Apol·lo i Hèrcules [...] A més a més, dels ramats posaren la Cabra, els Cabrits, els Cans”.

MOTIVACIONS PRINCIPALS. Es pot dir que la gran motivació de les constel·lacions és la metàfora de la forma, però també que la semblança formal amb l'animal és a vegades més que dubtosa. Com que l'asteronímia llatina és quasi tota grega —i la grega és parcialment mesopotàmica— s'hi observa una motivació mitològica en xarxa, és a dir, que a vegades, a partir d'una constel·lació mitològica, diversos grups propers d'estrelles *completen* el cicle mític (d'Hèrcules, per exemple) i es motiven per una mena de contagi. En definitiva, el que importa en asteronímia zoonímica és que la pròpia abundància d'animals és, una vegada més, la



prova de l'enorme potencial motivacional dels zoònims, que motiven tant allò més proper com allò més llunyà.

#### 4.5. Cromatònims

«Con tristeza, el camaleón se dio cuenta de que,  
para conocer su verdadero color, tendría que posarse en el vacío»  
(A. J.)

MOTIVATS CROMATÒNIMS. En un context motivacional, les explicacions etimològiques abstractes no tenen cabuda. Els cromatònims en són una bona mostra: s'associa habitualment un color a un objecte o animal que mostre eixe color clarament, i el referent visual ha de ser concret, físic, visual, pròxim, per a resultar motivador (ANDRÉ 1949: 213 i 297; BALLESTER 2012b: 26). Ara bé, en general la motivació natural dels cromatònims és molt més freqüent en estables minerals i vegetals que en mòbils animals (BALLESTER 2012b: 29), tot i que, com veurem tot seguit, sí que hi ha un bon grapat de cromatònims motivats en zoònims, però massivament en forma derivativa. Per això adjuntem, primerament, una taula amb els casos en què el cromatònim només existeix en forma derivativa:

<b>CROMATÒNIMS DERIVATIUS</b>	
<i>asinus</i>	<i>asinastra/ asinina/ asinusca</i> (carpònims grisencs).
<i>caprea</i>	<i>capreaginus/a/um</i> 'pigat, clapat'. Segurament una còmica creació plautina (no es troba al repertori d'ANDRÉ 1949), però que respon a la motivació zoonímica freqüent per a un cromatònim <i>uarius</i> (PLAVT. <i>Ep.</i> 18).
<i>ceruus/a</i>	<i>ceruinus/a/um</i> 'color cervical > color lleonat, falb', aplicat només al pelatge dels cavalls (PALL. <i>agr.</i> IV 13; IS. <i>or.</i> XII 1, 48).
<i>columba</i>	<i>columbinus/a/um</i> 'color gris pissarrenc', aplicat a una varietat de vinya (PLIN. <i>nat.</i> XIV 40) i a una varietat de marga (PLIN. <i>nat.</i> XVII 43).
<i>coruus</i>	<i>coruinus/a/um</i> 'negre com el corb' ( <i>coruina nigredine</i> : APVL. <i>met.</i> II 9, 5).
<i>merula</i>	<i>meruleus/a/um</i> 'negre [com una merla]' (PLAVT. <i>Pæn.</i> 1289).
<i>miluus</i>	<i>miluinus/a/um</i> 'color de milà': roig viu mesclat de negre (PLIN. <i>nat.</i> XXXVII 167).
<i>mus</i>	<i>murinus/a/um</i> 'grisenc', aplicat només al pelatge dels equins (COL. <i>rust.</i> VI 37, 6).

<i>pauo</i>	<i>pauoninus/a/um</i> (MART. XIV 85) i <i>pauonaceus/a/um</i> (PLIN. nat. XXXVI 159) 'colorit [com la cua d'un paó]', i, a vegades, un cromatònim més o menys sinònim de <i>uarius/a/um</i> 'virolat', referit a una pedra i a un llit. A vegades el significat és encara hilonímic, és a dir, 'fet de plomes de la cua del paó o semblant'.
-------------	--

PANORÀMICA, PREDOMINANCES, OBSERVACIONS.

(1) S'hi veu un predomini de cromatònims que són només adjectius **derivatius** (huit dels catorze casos), especialment els sufixats en *-inus/a/um*. És lògic que hi haja tants derivatius, ja que els cromatònims solen fer una referència comparativa a l'animal, *un color com el de...* i eixa pertinença és la que especifica el sufix *-inus/a/um*.

(2) Crida l'atenció una dada: dels catorze exemples de cromatònims zoonímics —no arriba, doncs, a un terç del repertori complet— huit són ocells, quatre mamífers i dos mol·luscs. El fet cridaner en aquest cas és que es tracta de **l'única metasèmia estudiada en la qual el nombre d'ornitònims és superior al de mamífers**. Definitivament, els colors zoonímics en llatí s'han motivat més en el cel dels ocells que en els terrestres mamífers.

(3) Els únics **dos cromatònims realment substantius** són precisament els dos hilònims *conchylium* i *purpura*, d'on prové realment el color. En origen poden haver estat substantius també *aquilus/a/um* i *pullus/a/um*, però realment la discussió sobre la natura semàntica d'aquests termes (cromatònims? zòonims?) resta oberta (cf. § *aquila* i § *pullus*). *Subuolturius* no sols sembla una creació plautina, sinó que s'hi veu el ben probable origen adjectival de l'ornitònim. Tota la resta de cromatònims són derivats adjectivals, com ja s'ha dit. En algun cas, aquests cromatònims derivats es pot discutir si ho són, de cromatònims, o simplement són adjectius amb un significat genèric de 'relatiu a...' o fins i tot hilònims. Efectivament, quan

APULEU diu *coruina nigredo* 'negror corvina' (*met.* II 9, 5) és ben discutible que *coruina* faça pròpiament de cromatònim, i no senzillament de terme de comparació.

(4) Crida l'atenció que pràcticament tots els cromatònims del repertori són **colors foscants del negre fins al gris**: *asininus/a/um* 'gris', *columbinus/a/um* 'gris pissarrenc' —curiosament, no dóna nom al tòpic blanc dels coloms—, *coruinus/a/um* 'negre', *merulinus/a/um* 'negre', *miluinus/a/um* 'negre rogenic', *murinus/a/um* 'gris', *subuolturius* 'negrenc'. També són colors foscants els dos cromatònims en discussió —per la seua relació amb el zoonim— *aquilus/a/um* 'bru, moré' i *pullus/a/um* 'fosc'. Aquesta dada crida l'atenció, perquè es podia pensar que la sorprenent major abundància d'ornitònims en la formació de cromatònims provenia de la major varietat cromàtica dels ocells. Del sobreabundant negre/ fosc passem, naturalment, als dos exemples rogenics de la porpra; faltaria el tercer gran color, el blanc, però no es troba al repertori. Curiosament, els noms del blanc en llatí no presenten casos de motivació zoonímica, tret només de l'ús poètic de *cycneus/a/um* '[blanc] com el cigne' (*Ov. trist.* IV 8, 1), amb un sentit cromàtic discutible. En lloc del blanc, sí que hi ha al repertori algun exemple d'un tipus de color que sol estar abundantment representat en les llengües, el color variat, pigallat, virolat: *capreaginus/a/um* —probable creació plautina— o *pauonaceus/a/um* i *pauoninus/a/um*, que són en el límit amb els hilònims.

(5) Hi ha un **grau alt d'especialització d'uns quants cromatònims**: *ceruinus/a/um* i *murinus/a/um* només s'apliquen al pelatge dels cavalls; *asinastral* *asininal* *asinusca* són específicament carpònims de motivació zoonímica en sentit cromàtic —i en algun cas també amb connotacions etogràfiques afegides; *columbina* és el color específic d'un tipus de marga.

MOTIVACIONS PRINCIPALS. Les dues motivacions bàsiques dels cromatònims zoonímics llatins sembla que són les següents:

(M1) Comparació amb el **pelatge/ plomatge extern de l'animal** (metonímia): essencialment tot el repertori excepte els dos casos següents.

(M2) El fet que realment **el color provinga del mateix animal** (metonímia tot > part): *conchylium* i *purpura*. Es tracta en aquest cas d'una confluència de cromatònim i hilònim.

#### 4.6. Domònims

Ὁ Δημόκριτος ἀποφαίνει μαθητὰς ἐν τοῖς μεγίστοις γεγονότας ἡμᾶς· ἀράχνης ἐν ὑφαντικῇ καὶ ἀκεστικῇ, χελιδόνος ἐν οἰκοδομίᾳ, καὶ τῶν λιγυρῶν, κύκνου καὶ ἀηδόνος, ἐν ᾧδῃ κατὰ μίμησιν. Ἰατρικῆς δὲ πολὺ τῶν τριῶν εἰδῶν ἐκάστου καὶ γενναῖον ἐν αὐτοῖς μόριον ὁρῶμεν  
(DEMOCR. 154B DIELS & KRANZ)

“Demòcrit mostra que [dels animals] som alumnes en el més important: de l'aranya en el teixit i el sargit; de l'oroneta en la construcció; dels animals canors —el cigne i el rossinyol— en el cant, per imitació; de les tres formes de medicina [*sc.* cura mitjançant fàrmacs, dieta i cirurgia], veiem en ells una generosa porció de cadascuna”

PANORÀMICA, PREDOMINANCES, OBSERVACIONS. El grup de domònims o noms d'elements arquitectònics de tota mena, no és, fet i fet, molt nombros: deu animals dels cinquanta (20%), entre els quals predominen els mamífers. Com es comenta als llocs respectius, en algun cas hi ha concomitàncies entre domònims, estratònims i organònims atés el sovintejat i preponderant ús militar romà de tots aquests elements.

MOTIVACIONS PRINCIPALS. Essencialment en distingim dues, sobretot la primera:

(M1) **Metàfora parcial o total**: una part de l'estructura remet d'alguna manera a una part de l'animal, sobretot, o a l'animal complet. És

el cas de *cantherius* ‘cavall de càrrega > cabiró – emparrat’, *capreoli* ‘cabirols > cabirons’, *ceruus* ‘cérvol > aspre de l’emparrat de la vinya’, *papilio* ‘papallona > tenda de campanya’ i *testudo* ‘tortuga > volta arquitectònica. D’alguna manera es tracta sempre de **suports**. La imatge de les banyes ha d’haver estat clau en el cas de *capreoli* o *ceruus*; en el cas de *cantherius* deu ser clau el fet de considerar-lo com a un cavall de càrrega, si és que no som davant del significat més originari (cf. discussió en § *cantherius*). La metàfora de la closca de tortuga deu funcionar en *testudo*, i la imatge de les ales de la papallona en la metàfora *papilio* ‘tenda de campanya’.

(M2) **Altres motivacions:** en la discutida *aquilæ* ‘timpà, frontó’ potser hi va influir en origen la **representació ornamental** de l’animal al frontó del temple. En la manera llatina de dir ‘túnel’ (*cuniculus*) actua un **component etogràfic**, una observació de les conilleres plenes de túnels. El *columbarium* s’explica com a **lloc on es crien** coloms, en origen.

#### 4.7. Estratònims

*Namque in armorum generibus milites sumunt ab animalibus nomina*  
(SERV. in *Æn.* IX 503)

“És un fet, que per donar nom als ginys militars, els soldats utilitzen zoònims”

PANORÀMICA, PREDOMINANCES, OBSERVACIONS. Un terç del repertori total estudiat (17/ 50) presenta derives estratonímiques, deu de les quals són mamífers (*aper, aries, capreolus, ceruus, cuniculus, equus, lupus, mus, porcus i sus*), tres ocells (*aquila, coruus, titus?*), dos rèptils (*draco, testudo*), un aràcnid (*scorpio*) i un insecte (*papilio*). Els estratònims més abundants i destacats són els ginys militars ofensius o defensius, en segon lloc emblemes o ensenyes militars, i en tercer lloc domònims militars.

MOTIVACIONS PRINCIPALS. Com s'ha comentat als seus llocs respectius, els estratònims conflueixen a vegades amb els domònims i amb els organònims, i la inclusió en un o altre apartat depén sobretot dels usos predominants. Les motivacions principals en l'animalització d'estratònims sembla que són les següents:

(M1) **Motivació metafòrica tridimensional o bidimensional, total o parcial:** una part del giny militar o el giny militar complet remet a una part de l'animal (banyes, bec, closca, dents, fibló etc.) o a l'animal complet. En són mostres: *aries, ceru[ol]li, coruus, equus, lupus ferreus, musculus, papilio, scorpio, succula?, testudo*. Aquest és el tipus més freqüent i és generalment introduït, quan es vol explicar, per expressions com *A similitudine* (VEG. mil. IV 14) "Per semblança amb...", *In modum* + genitiu "A la manera de..." (Is. or. XVIII 12, 6) o *Vnde et nomen accepit* (Is. or. XX 15, 4) "D'on també rep el nom".

Els emblemes o ensenyes militars amb la representació plàstica de l'animal o una part, són també metàfores: *aper, aquila, draco, lupus, porcus*.

(M2) **Motivació etogràfica.** Combinadament amb la motivació anterior era molt important la que es basava en comportaments observats dels animals, en accions com xocar (*aries, coruus*), mossegar (*canicula, lupus*), excavar (*cuniculus*), picar (*scorpio*) etc.

(M3) **Altres:** metonímies com *aquila* 'àguila > legió > *aquilifer*' o expressions fetes com *uiris equisque*, o apel·latius etogràfics com *tituli*.

POPULARS ESTRATÒNIMS ZONÍMICS. Com MCCARTNEY (1912: 6-7, 34-5) comenta, es pot suposar que els estratònims zoonímics tenen una base molt popular, les metàfores i metonímies animals per denominar ginyes militars eren enormement populars. De fet, com remarca l'autor, es

pot notar en els autors que conservem un intent de posar un fre a aquestes denominacions populars. Crida l'atenció que, amb un repertori tan gran d'estratònims zoonímics —i, segurament era encara més gran— se'n detecte una absència tan notable en els historiadors principals. S'hi observa, o bé l'absència dels noms, o bé un ús de perífrasis i noms tècnics que eviten esmentar l'animal, o bé, quan és inevitable, una mena de disculpa per emprar el nom animal, amb girs del tipus “hi ha qui ho anomena”, “com diu la simplicitat militar” etc.

Com explica MCCARTNEY (1912: 9), l'acumulació d'aquestes diverses expressions quasi apologètiques (de les quals hem citat nombrosos exemples en § 4.1.) palesa com de forta era l'oposició a les metasèmies animals (*transferred animal names*) de la part dels puristes. Mentre que el prejudici aristocratitzant contra el seu ús no va ser mai totalment eradicat, la plena conveniència dels termes i el seu potencial motivador (*picturesqueness*) els va permetre d'escapar de l'ostracisme total. Havia de ser un repte complicat, pensem, conjugar la important i freqüent producció de *literatura* militar —que en general recolzava la ideologia de l'elit dirigent— amb aquest segell tan absolutament popular que imprimia la soldadesca als estratònims.

El fet és que tots aquests intents de *desanimalitzar* la terminologia militar van ser prou inútils, si s'ha de jutjar pel testimoni dels estratònims medievals llatins: «If one may judge from the animal names (or derivatives from them) included under *Machinæ Bellicæ* in DU CANGE, a siege during the Middle Ages might have suggested a **zoological garden**. The list is as follows: *aries, asellus, berbices, cancer, catus, colobrina, ericius, falconeta, gatta, hirundo, locusta, lupus, moschetta, musclus, onager, panthera, scropha, spingarda, spingardella, sus, talpa, talparii, turturela, uulpes, uulpecula*»

(MCCARTNEY 1912: 55). No sols no es va parar aquesta tendència motivacional, sinó que sembla que es va, literalment, *disparar!*

#### 4.8. Etnònims

*Multa ab animalium uocibus translata in homines*  
(VARRO *ling.* VII 103)

“Dels zòònims hi ha moltes metasèmies aplicades als humans”

PANORÀMICA, PREDOMINANCES, OBSERVACIONS. Els etnònims zoonímics són la metasèmia més minoritària de totes les del repertori, amb només tres casos, dos dels quals molt discutibles (els *Vituli/ Itali* i els *Tauri*) i un tercer en forma derivativa, els *Vrsentini*, una de les tribus de Lucània, la regió d'Itàlia més tòpicament abundant en óssos (PLIN. *nat.* III 98).

Sembla que no hi ha en llatí restes lingüístiques de possibles **creences totèmiques**, almenys en el repertori que tractem. ALINEI (1996: 637) sí que considera que en queda alguna resta: per exemple, considera aquest autor que el mite de la lloba que alleta els fundadors de Roma és un dels mites totèmics més transparents de l'antiguitat clàssica —però no n'hi ha etnònim; també són etnònims totèmics en territori itàlic els dos següents, segons ALINEI:

- Els *Hirpi* o (*H*)*irpini*, un poble del Samni, el nom dels quals proviniria d'*hirpus*, el nom samnita del llop (FEST. 93, 25 LINDSAY).
- Els *Piceni* o *Picentes*, habitants del *Picenum* (*ager Picenus/ Picena regio*), la regió centreataliana que fita al nord(-oest) amb Umbria, a l'est amb l'Hadriàtic i al sud(-oest) amb el Samni; segons ALINEI reben el nom de l'ornitònim *pica* 'garsa' (*Pica pica* L.) – gaig (*Garrulus glandarius* L.), però sembla més probable, si de cas, que aquest etnònim provinga de l'ornitònim *picus* 'picot negre' (*Dryocopus mar-*



*tius* L.), un ocell consagrat a Mart (SERV. *in Æn.* VII 190: *picus Martius*; OV. *fast.* III 37: *Martia auis*) i d'una gran importància mítica en sòl itàlic. Un *picus* havia estat present amb la lloba quan els bessons Ròmul i Rem arribaren a Roma pel Tíber (OV. *fast.* III 37–8; PLVT. *Rom.* IV 2).

#### 4.9. Etònims

«El meu cor, ocell de la jungla»  
(R. TAGORE)

PANORÀMICA, MOTIVACIÓ, PREDOMINANCES, OBSERVACIONS. Quasi tres quartes parts del repertori (36/ 50) presenten metasèmies etonímiques, i en uns quants zoònims es presenten diversos casos diferents. Es tracta, doncs, d'un tipus de metasèmia amb un pes específic dins d'aquest estudi: la tercera més freqüent, després dels antropònims i dels derivatius fitònims. Les proporcions de tipus d'animals emprats per als etònims és l'esperada: la meitat justa, díhuit, són mamífers i uns significatius onze són ocells. Els restants casos són minoritaris: dos mol·luscs, un amfibi, un aràcnid, un ofidi, una bèstia i un peix). En un repertori més ample és previsible que les proporcions es mantindrien, però notaríem un cert augment dels molestos insectes i dels malèfics ofidis (*cf.* § *anguis* i § *colubra*).

La motivació dels etònims és, com el mateix nom indica, essencialment etogràfica, és a dir, que sol tindre l'origen en observacions i judicis sobre el comportament tòpic dels animals. En altres paraules, els etònims són una mostra d'antropització dels animals i, al seu torn, d'animalització dels humans. Com s'explica amb més detall a l'escoli de § *bestia*, l'animalització lingüística dels humans és una eina valuosa de desqualifi-

cació de l'altre, d'exclusió social, d'insult poderós. I, com sol passar amb l'ús simbòlic dels animals i les seues generals ambivalències, també pot servir per a fer un tracte afectuós i afalagador. Examinem ara les grans predominances i els trets més característics dels etònims:

(1) **Els animals més etonímics.** L'animal més etonímic és, sens dubte, el **gos** (*canis, catellus/ catulus*), un resultat esperable pel tracte tan llarg i continuat amb els humans, que n'ha fet un dels animals més estimats i menyspreats alhora. També són molt etonímics els **caprins** (*hircus, caper*) i els **equins** (*asinus, equus*), i, en solitari, **lupus** i **mus**. Entre els ocells, els més etonímics són els **colúmbids** (*columba, palumbes*) i el **gall** (*gallus*).

(2) **Predomini absolut de ledoriònims:** sens dubte l'ús del zoònim com a insult i terme despectiu és el més habitual en llatí, i, es pot pensar que en qualsevol llengua, prou més abundant que l'ús en sentit positiu o elogios (HOFMANN 1958: 128–9). Aquest fet s'adscriu bé a una voluntat d'animalització de l'adversari, entesa en el sentit més negatiu i deshumanitzador (*cf.* escoli de § *bestia* sobre aquest tema). S'han tractat els ledoriònims següents: *asinus/ asellus, auis, bestia, canis, cantherius, caper/ capra, catulla, coruus, hircus, lupus/ lup(ul)a/ lupatrial/ lupari, miluus, mus(culus), palumbus, porcus, ranunculus* i (*loquaces*) *ranæ, scorpio, sus, turturilla, uultur*.

També hi ha un grapat d'**etònims afectuosos**: *asellus, catellus/a* i *catulaster, columbus/a, gallina, hirundo, lepus, mus, palumbus/a, passerculus, pisciculus, pullu(lu)s, uitellus*. Un altre grup el constitueixen **etònims descriptius més o menys neutres** (*arietillus?, ceruus, cuniculus, hirquitallus, leo, purpura*), on s'inclouen la majoria d'etònims verbals: *arietare, bouiniari, caperrare, columbari, expiscari, gallulascere, hirquitallire*. En darrer lloc, hem tingut ocasió de trobar altres etònims diversos, com **frases fetes** (*equus Seianus/ Troianus, gallina alba, rara auis*) o **jugades de daus** (*canes, uulturii*).

(3) **Ambigüitat: entre l'insult i l'afecte.** S'hi poden observar animals repetits amb usos positius i negatius alhora. Un insult *asinus/ asellus* és també un terme afectuós *asellus*. Un insult *catula* pot ser un afectiu *catellus/a*. Un petit *mus* pot emprar-se com a insult o com a terme afectiu, i també *palumbu(lu)s* pot adquirir sentit positiu o negatiu. Aquesta **ambivalència general de l'ús dels zoònims** és una constant potser de tots els temps, molt perceptible també en el simbolisme cristià, on, per exemple, la serp és el dimoni però també la positiva paciència, o el lleó és Jesucrist però també el dimoni (MARIÑO 2014: 355).

(4) **Predomini de diminutius en els etònims afectuosos:** per causes fàcils d'entendre, l'ús amorós de zoònims sol servir-se de l'atenuador diminutiu, per a fer de l'animal un tendre cadellet: *asellus, catellus/a, columbula, palumbulus, passerculus, pullulus, uitellus*. El cas més clar n'és el sempre negatiu *canis* davant del quasi sempre positiu *catellus/a*: els cadellats dels mamífers tenen connotacions molt afectives normalment. Ja HOFMANN (1958: 133) va observar bé que els hipocorístics són especialment freqüents *precisament* en dos dels camps lèxics més productius de les llengües: els somatònims i els zoònims. Tant els exemples que n'aporta HOFMANN com els que es tracten en aquest treball tenen un tret comú: en gran part provenen d'escenes còmiques i amoroses de PLAUTE, acostumat a estirar verbalment les enumeracions (*congeries*).

(5) **Jugades de daus, frases fetes.** Aquest grup menor d'etònims mereix un breu comentari. La denominació de jugades de daus és realment integrable en l'ús ledorionímic dels animals, ja que són precisament dos noms de jugades dolentes, denominades amb animals clàssics per a l'insult: el gos (*canes*) i el voltor (*uulturii*). Les frases fetes són només lleugerament zoonímiques, és a dir, sí que s'hi empra el nom de l'animal, però

és molt més important i té més pes l'adjectiu que porten: *gallina alba, rara auis*; els casos d'*equus Troianus* o *equus Seianus* tenen anècdotes mítiques o històriques al darrere on realment té tanta importància l'adjectiu com el zoònim.

(6) **L'animalització del xiquet i sobretot del xicot jove.** Hi ha una subclasse d'etònim prou interessant en què es tendeix a anomenar un xiquet, però sobretot un xicot adolescent a punt de fer-se home (menys casos per al femení), amb zoònims quasi sempre també d'animals joves o almenys no grans: *cat[u]laster, hirquitallus, pisci[culu]s, pullu[lu]s*. Aquest interessant ús presenta més exemples en llatí, com denominacions afectives, en *columbus, palumbus, passer*, i altres no tractats com *buteo* 'aguilot, astor – xicot', *capo* 'gall jove [castrat], capó' i *iuencu[lu]s/a* 'jòneg – xicot/a jove'. En aquest darrer cas dels bovins especialment, s'afeg la connotació d'animal encara no ensinistrat, rebel encara, com es veu també en grec δάμαλις 'vedella > xicona' (*Anth. Græc.* V 291). o μόσχος 'vedell/a > xicon' (EVR. *Iph. Aul.* 1623) – xicona (EVR. *Hec.* 526).

(7) **Castrats i impotents menyspreables!** En els etònims normalment la varietat d'animals més menyspreada és la dels animals castrats o estèrils o impotents: l'equí *cantherius*, el caprí *caper* —i, podíem afegir-hi, de fora del repertori, el porcí *maialis* (CIC. *Pis.* 9, 19), l'equí *mulus* (CATVLL. 83, 3) i l'oví *ueruex* (PLAVT. *Cas.* 535). Potser en aquest ús etogràfic, a banda d'una desconfiança popular cap a les criatures infèrtils, hi ha influït també un altre fet, almenys en els usos còmics: el freqüent ús d'animals castrats (*caper, maialis, ueruex*) per a sacrifici (EKROTH 2014: 332) podia convertir l'ús etogràfic en una mena de sinònim de *furcifer* i insults còmics de l'estil, de *destinats al sacrifici*.

(8) **Molestes bestioles de no-res!** Al repertori estudiat només hi ha un exemple d'insecte molt especial (*papilio*). En aquest cas, certament, si el repertori fóra més gran cobrarien una certa importància els insectes i cucs, uns tipus d'animals que, encara que no molt metasèmics, es presten a un ús etogràfic relacionat amb la seua petitesa i habitual molèstia. PLAUTE (*Curc.* 499–502), de la mà del paràsit Corc, fa un retrat formidable de la xinxa i altres insectes relacionats: *Item genus est lenonium inter homines meo quidem animo/ ut muscæ, culices, cimices pedesque pulicesque:/ odio et malo et molestiæ, bono usui estis nulli,/ nec uobiscum quisquam in foro frugi consistere audet* “La raça dels alcavots entre els humans és, al meu parer,/ talment com les mosques, els mosquits, les xinxes, els polls i les puces:/ sou odiosos i dolents i molestos, de cap profit per a ningú/ i cap persona bona s’atreveix a parar-se amb vosaltres al fòrum”.

Heus ací uns exemples d’aquest aspecte amb animals que no hem tractat al repertori: *cimex* ‘xinxa > crític maliciós’ (*HOR. serm.* I 10, 78), *curculio* ‘corc, corcó > *curculiunculus* ‘una quantitat ridícula [de diners], un no-res, una menudència’ (*PLAVT. Rud.* 1325), *lumbrice!* ‘llambric! > cuc!’ (*PLAVT. Aul.* 628), *musca* ‘mosca > home importú, moscardó – tafaner, curios’ (*PLAVT. Merc.* 361), *uruca!* ‘eruga > cuc!’ (*IVVEN.* 6, 275).

(9) **El fort component etogràfic de totes les metasèmies zoonímiques llatines.** Es pot afirmar que els etònims són els reis absoluts de totes les metasèmies. Molt freqüentment els antropònims, estratònims, fitònims, organònims etc. inclouen en la seua explicació algun element etogràfic. No sols hi ha la freqüentíssima metàfora, sinó la metonímia etogràfica també, directament o complementàriament. Aquest és un cas molt important per als antropònims, on rarament trobarem alguna traça possible de totemisme, però, en canvi, sí que es poden explicar quasi tots a partir de les seues

connotacions etogràfiques i fisiogràfiques. Els etònims són, per dir-ho així, la metasèmia transversal de tota la resta de metasèmies.

(10) **Els autors més zoonímics.** Per alguna raó hi ha autors literaris que són considerablement més zoonímics que altres, especialment en l'ús etogràfic dels zoònims. Amb un colp d'ull als autors més citats en aquest treball —a banda, naturalment, de PLINI EL VELL— es pot observar l'omnipresència sobretot de PLAUTE (*cf.* WORTMANN 1883; LOJENDIO 2011). El bestiar de PLAUTE és una veritable *arca de Noé* que evoca unes setanta-huit espècies diferents d'animals (CHEVALLIER 1995: 327), una animalització lingüística total: verbs, substantius, adjectius, comparacions, proverbis, noms propis. Segons dades de WORTMANN (1883: 54), a les comèdies de PLAUTE hi ha fins a un total de 353 aparicions de zoònims (en sentit propi o translàtic): la més zoonímica de les comèdies plautines és, amb diferència, l'africana *Pænulus*, i la més mínimament zoonímica és la mitològica *Amphitruo*. Potser no és casual que la púnica *Pænulus* tendisca tant a l'animalització, quan feia molts pocs anys que l'enemic cartaginés havia estat derrotat. Per això sorprén l'afirmació de PÜTZ (2014: 69) sobre la baixa freqüència d'ús d'animals de la comèdia romana, com ocorria en la Comèdia Nova grega; d'acord que la Comèdia Antiga àtica no sols era molt zoonímica sinó també molt *animal*, amb intervenció d'actors en forma animal; això PLAUTE no ho fa, és cert, però en el nivell lèxic, és, sens dubte, salvatgement zoonímic: els animals de PLAUTE es refugien en la llengua.

Altres autors citats prou zoonímics són PETRONI (*cf.* SCHMELING 2011: 29–30), el satíric JUVENAL, i JERONI, amb els seus furibunds atacs als seus enemics ideològics —OPELT (1965: 234–5) en recopila un bon repertori de salvatges impropis. També CICERÓ és prou zoonímic en el vessant de la invectiva, és a dir, el ledoriònim zoonímic. De fet, en l'estudi de FAUST

(1969: 97) sobre insults metafòrics i específicament ledoriònims zoonímics llatins, els dos autors amb més exemples són PLAUTE (20) i CICERÓ (12), amb una gran diferència sobre la resta d'autors estudiats.

És possible que, d'alguna manera, ens hàgem topetat amb un curiós criteri lèxic d'anàlisi d'autors (exclosos els de tema científic i els escriptors de faules, és clar): el grau d'ús de zoonímia, clarament un marcador d'alguna cosa. Per exemple, a les comèdies de TERENCEI, de pretensió més refinada que les de PLAUTE i dirigides des de l'elit política, la presència de zoonímia és mínima, amb sols vint-i-nou exemples; *curiosament*, la comèdia més zoonímica de TERENCEI és l'*Eunuc*, que potser és la més *plautina* de totes. Sembla com si l'allunyament d'allò popular causara l'allunyament de l'ús massiu de zoònims: com més popular, més zoonímic.

#### 4.10. Fitònims

«But, for mine own part, it was Greek to me»  
(*Julius Cæsar* I 2, SHAKESPEARE)

PANORÀMICA, PREDOMINANCES, OBSERVACIONS. Dels fitònims llatins estudiats, la gran majoria són noms de plantes pròpiament, però una certa quantitat són noms de fruits (carpònims), i hi hem inclòs una part que són realment denominacions genèriques de parts de plantes que recorden animals, com per exemple les arrels. Els fitònims zoonímics són, amb diferència, el tipus de metasèmia que més es troba en forma derivativa: dels trenta-nou fitònims zoonímics que registrem, vint-i-set són només derivatius. Per aquesta raó, la majoria d'aquests fitònims no han estat inclosos al *corpus* general, però sí que els inclourem ací de manera panoràmica —per a les respectives identifications remetem a ANDRÉ (1956 i 1985)— perquè

tenen un pes específic dins de l'estudi i són d'un gran ajut en molts casos per a entendre les motivacions de la fitonímia zoonímica.

FITÒNIMS DERIVATIUS	
<i>anguis</i>	<i>anguin[e]um = cucumis anguin[e]us.</i>
<i>aper</i>	<i>apronia?</i>
<i>aquila</i>	<i>aquileia?</i>
<i>asinus</i>	CARPÒNIMS: <i>asinina</i> [sc. <i>pruna</i> ]; <i>asinusca</i> [sc. <i>uitis/ uua</i> ]; <i>asinastra</i> [sc. <i>ficus</i> ]. FITÒNIMS: <i>asinaria/ asinina herba, cucumis asininus, malua asinina, origanum asinale, rosa asinaria.</i>
<i>bos</i>	<i>corona bubula, cunila bubula, femur bubulum, lappa boaria, lingua bouis/ boum/ bubula</i> (cf. còpia grega <i>buglossos</i> ).
<i>canis</i>	<i>brassica canina, canaria herba, cerebrum canis = cerebellum canis, fungus caninus, lappa canaria, lingua canina/ canis</i> (cf. còpies gregues <i>cynoglossum</i> i <i>cynoglossa</i> ), <i>malum caninum, rosa canina, rubus/rufus caninus, sentis canis, testiculus canis</i> (cf. còpies gregues <i>cynosorchis</i> ), <i>uitis canina/ canis, urtica canina = urtica siluestris = canicum, uua canina.</i>
<i>cantherius</i>	<i>hordeum cantherinum, lapathum cantherinum, marrubium cantherinum, rumex cantherinus.</i>
<i>caper</i>	<i>caprigo (=cicer columbinum), caprificus, caprifolium, caprina herba, ficus caprius, lactuca caprinaria, multilago capraria = multilago caprina.</i>
<i>ceruus/a</i>	CARPÒNIMS: <i>alium ceruinum, ceruisca</i> (pera). FITÒNIMS: <i>lingua cerui/ ceruina, milium ceruinum, ocellus cerui, spina cerualis.</i>
<i>colubra</i>	<i>colubrina (= dracontea), alium colubrinum.</i>
<i>columba</i>	CARPÒNIMS: <i>columbinum</i> [sc. <i>cicer</i> ]; <i>columbinæ</i> [sc. <i>uuæ</i> ]. FITÒNIMS: <i>columbaria, columbaris, columbina.</i>
<i>coruus</i>	<i>uua coruina.</i>
<i>cuniculus</i>	<i>cunicularis herba.</i>
<i>draco</i>	<i>dracontium, dracontea, lappa draconis.</i>
<i>equus</i>	<i>equimulga, equinalis, equitinale, equisæta/ equisætis/ equisætum/ equisêta, equiseptium, feniculum equinum, salix equinalis, salix equinus, ungula equi.</i> [Moltes còpies gregues de motivació equina: <i>chryssippeos, hippace, hippolapathum, hippomanes, hippomarathum, hippophæes, hippophæston, hippopheos, hippophlomos, hippophobas, hippophyes, hipposelinum, hippuris</i> ].
<i>gallus/ina</i>	<i>gallus: gallicentrum, gallicrus, gallidraga?</i> <i>gallina: crista gallinacia, cunila gallinacea, pes gallinaceus.</i>
<i>hircus</i>	<i>herba hirculi.</i> [Hi ha moltes còpies del grec amb un component inicial <i>trag-</i> : <i>tragacantha, traganon, tragon, tragonis, tragopisum, tragopogon, tragoriganum, tragos.</i> ]
<i>hirundo</i>	<i>cardus hirundinina, hirundinaria, hirundinina</i> (cf. còpia grega <i>chelidonia</i> ).
<i>leo</i>	<i>pedes leonis</i> (cf. còpia grega <i>leontopodium</i> ), <i>semen leoninum</i> (cf. còpia grega <i>leontospermon</i> ).
<i>lepus</i>	<i>auricula leporis, beta leporina, lactuca leporina</i> (cf. còpies gregues <i>thridacion lagion, thridacion lagoon</i> ), <i>leporina, pes leporis/ leporum</i> (cf. còpia grega <i>lagopus</i> ), <i>testiculus leporis/ leporinus.</i>



<i>lupus</i>	CARPÒNIMS: <i>lupinum (lupillum)/ lupinus (lupillus)</i> , [alium] <i>ulpicum?</i> , <i>faba lupina</i> , <i>uua lupina</i> . FITÒNIMS: <i>luparia herba</i> , <i>luparia</i> , <i>lupicuda</i> , <i>lupurtica (= lupus)</i> . Les còpies llatines del grec són també abundants: <i>chamælycos</i> , <i>lycapsos</i> , <i>lycoctonon</i> , <i>lycopnus</i> , <i>lycopsis</i> , <i>lycopsolon</i> .
<i>miluus</i>	<i>miluinus pes/ pes miluinus</i> .
<i>mus</i>	<i>auricula muris/ murina</i> , <i>herba muri</i> , <i>hordeum murinum</i> , <i>pabulum murinum</i> , <i>radix murica</i> . No s'exclou que alguna d'aquestes pugui provindre de <i>murus</i> 'mur'.
<i>palumbes</i>	<i>palumbaris herba</i> .
<i>passer</i>	<i>passarina</i> .
<i>pauo</i>	<i>acer pauoninum</i> .
<i>piscis</i>	<i>piscariola</i> , <i>piscatoria</i> .
<i>porcus/a</i>	<i>feniculus porcinus</i> , <i>porcacla?</i> , <i>porcastrum?</i> , <i>porcil[ll]laca</i> , <i>porcillago</i> , <i>rapum porcinum</i> .
<i>pullus</i>	<i>holus pullum?</i> , <i>pes pulli/ pulli pes</i> .
<i>rana</i>	<i>apium raninum</i> .
<i>scorpio</i>	<i>scorpinaca</i> , <i>scorpionius [cucumer]</i> , <i>scorpiurus</i> .
<i>uitulus/a</i>	<i>salix uitellina</i> .
<i>ursus/a</i>	[alium] <i>ursinum</i> , <i>sentis ursina</i> .

(1) Les **proporcions de tipus d'animals** són les habituals. Dels cinquanta zoònims del repertori, trenta-nou tenen metasèmies fitonímiques (vora un 80%), només per darrere dels antropònims, tot i que amb ús estès de derivatius. D'aquests trenta-nou casos, més de la meitat són mamífers (21), seguits pels ocells (8), els ofidis (3) i altres.

(2) Els **deu animals més freqüents en fitonímia**, comptant-hi els derivatius, són, per ordre, els següents: *canis*, *equus*, *caper/ capra*, *pulex* 'puça', *lupus*, *lepus*, *asinus*, *bos*, *cervus* i *porcus*. Tots, tret de *pulex*, s'inclouen en els cinquanta zoònims que tractem. En general, quan un animal és important per a l'ésser humà per alguna causa, serà lingüísticament important també. La importància de *canis* en fitònims —el més testimoniada amb gran diferència sobre la resta— difícilment deu tindre altra explicació que la motivació etogràfica (negativa), a banda d'altres possibles explicacions menors. La forta presència de *pulex* en fitònims, deu provindre o bé d'una denominació d'hàbitat o bé de considerar-se plantes contra les puces.

(3) Les **dues maneres més freqüents de formar els fitònims derivatius** són sobretot l'adjectivació de l'animal amb el sufix *-inus/a/um* (i en menor grau amb *-arius/a/um*) determinant un substantiu freqüentment elidit (*arbor, herba, malum* etc.). L'altre recurs freqüent és un somatònim (sobretot *lingua* 'llengua', *pes* 'peu', *auris/ auricula* 'orella', *testiculus* 'testicle', *oculus/ ocellus* 'ull/ ullet', *ungula* 'ungla' i *cauda* 'cua') i l'animal complementant-lo en genitiu. És aquest un cas interessant molt present en els fitònims populars, on pròpiament la metàfora és la part del cos d'un animal comparada amb una part de la planta, en la majoria dels casos la fulla (ANDRÉ 1963: 654); l'animal hi afegeix altres matisos que veurem més avall en les línies motivacionals.

(4) **La gran presència del grec en fitonímia.** Com en altres metasèmies, es constata una forta presència de grec en fitonímia llatina, fenomen que explicable en essència de la mateixa manera que per a nosònims i somatònims. El repertori de fitònims llatins recopilats per ANDRÉ està format per uns mil cent fitònims, un nombre que realment no és gens alt per a tractar-se d'un domini geogràfic i temporal tan vast. En qualsevol llengua actual, si recopilem totes les denominacions populars de les plantes, tindrem amb seguretat un repertori molt més gran. El motiu d'açò, com s'ha comentat en més d'una ocasió, és sobretot un problema de fonts escrites.

Per als antics, les plantes eren fonamentalment tres coses: alimentació (plantes fruiteres), medicina/ metzina (plantes medicinals o tòxiques) i ornamentació (plantes ornamentals). Els antics només citen les plantes útils per a l'alimentació humana i dels animals domèstics (incloses les espècies), per a la indústria (tècnica de la fusta, colorants, perfumeria) i sobretot per a la **medicina** (ANDRÉ 1985: xi–xii). No hi havia cap pretensió enciclopedista de fer una llista exhaustiva de les plantes: les plantes inútils

no tenien nom, o com a mínim no ens n'ha pervingut; l'excepció la constituïen les plantes espinoses o tòxiques, la nocivitat de les quals havia d'atraure necessàriament l'atenció. Per altra banda, pràcticament només ha quedat la nomenclatura oficial i tècnica de les plantes, i en pocs casos n'han pervingut els noms populars, que de segur eren ben abundants i variats com es pot testimoniar per a qualsevol llengua actual.

Al repertori general de fitònims llatins predominen les còpies i els calcs, un fenomen normal i comú en totes les llengües per als objectes importats, i encara més quan sols una part de la planta és comercialitzada: escorça, fulla o arrel. La llengua més important de referència és, com no podia ser d'una altra manera, el grec. Un terç del repertori arreplegat per ANDRÉ només té nom grec, i no sols es tracta de plantes rares o estranyes al món occidental, sinó també de plantes usuals a la nostra àrea geogràfica, però pervingudes científicament des de l'àmbit grec i per tant així fixades; els fitònims grecs encara en són més si es tenen en compte els calcs, que són abundants: per exemple, la còpia *arnoglossa* es calca en *lingua agni*, la còpia *cynosorchis* es copia en *testiculus canis*, la còpia *lagopus* es calca en *pes leporis* etc. Quan un zoònim té molts fitònims llatins (*canis*, per exemple) també en té molts de grecs, un bon indicador de la importància motivacional, sí, però ben probablement, en aquest àmbit, indicador de calc o còpia.

Aquests fitònims grecs en llatí van ser sobretot introduïts i emprats per metges (ANDRÉ 1985: xii i xiii). No sols les deportacions del segle II aC van crear una forta aflluència de metges grecs a Roma, no sols s'ensenyava en grec la medicina (PLIN. *nat.* XXIX 17), sinó que la major part de metges a Roma porten noms grecs, probablement perquè eren grecs. Fins i tot els metges romans escrivien en grec (PLIN. *nat.* I 20) i fins al segle IV dC no es

començaren a publicar traduccions llatines de tractats grecs, farcits de còpies i calcs del grec. És a dir, que la causa d'aquesta omnipresència del grec en fitònims llatins és de caire pràctic: l'estudi detallat de plantes sobretot s'ha originat amb una finalitat mèdica pràctica: la busca de remeis, antídots, medecines, en definitiva. I les paraules van arribar als romans en la llengua dels inventors de la medicina. Una certa importància en l'hel·lenització de la terminologia fitonímica llatina la té també l'agricultura, per la introducció de plantes alimentàries i industrials—sobretot medicinals— provinents dels grecs, i sobretot a partir de la conquesta de Grècia i Àsia Menor.

MOTIVACIONS PRINCIPALS. Centrem-nos primer en els fitònims de denominació zoonímica *pura*, per a després afegir unes observacions més, extretes dels derivatius. Hi ha dotze casos de fitònims substantius: *capreolus*, *concha*, *draco*, *elephas*, *hircus*, *leo*, *lupus*, *pullus*, *ranunculus*, *scorpio*, *suillus* (< *sus*) i *taurus*. La natura fitonímica d'aquests és prou variable: mentre que *concha*, *elephas*, *hircus*, *leo*, *lupus*, *ranunculus* i *scorpio* denominen plantes específiques, *capreolus* denomina una part de la vinya (el circell), *pullus* és un genèric per a qualsevol brot, i *taurus* sembla una metàfora genèrica per a una robusta arrel d'arbre. Es poden veure una sèrie de motivacions bàsiques en aquests fitònims, que per ordre d'importància deuen ser les següents:

(M1) La **metàfora de forma (motivació fisiogràfica)** sembla la motivació majoritària dels fitònims en general. Aquesta metàfora pot ser selectiva, és a dir, que una part prominent de la planta remeta a una part prominent de l'animal: *capreoli* (entrelligament de brots > de banyes?), *elephas* (fulles grans > orelles), *leo* (flor oberta > boca oberta del lleó: *hiantis*

*sæua leonis ora feri*), *scorpio* (tija punxegosa, forma de fibló etc. > fibló de l'escorpí). La metàfora pot ser també completa, de manera que una part prominent de la planta remet a la imatge de l'animal sencer: *conchal conchylium* (forma de la fulla o de la flor > conquilla), *dracunculus* (forma de l'arrel > forma entortolligada de la serp: *draconis conuoluti... unde et nomen*), *pullus* (brot vegetal > brot animal). Segurament anomenar *taurus* a una arrel d'arbre siga una metàfora d'aquest tipus —on l'enorme bou brau designa una arrel gran— o bé una comparació entre cornamenta forta i gran i arrel gran.

Entre els derivatius hi ha també exemples de motivació metafòrica amb un intent d'explicació antic. Per exemple, el nom llatí de la blada (*Acer opalus* MILL.) era *acer pauoninum*: **A similitudine** *caudæ pauonum nomen accepit* (PLIN. *nat.* XVI 66) “Va motivar el nom en la cua dels paons”. Entre els tipus de cigrons, n'hi ha dos de motivació zoonímica, *arietinum* i *columbinum*: *Differentiæ plures, magnitudine, colore, figura, sapore. Est enim arietino capiti simile, unde ita appellatur, album nigrumque; est et columbinum, quod alii Venerium appellant, candidum, rotundum, leue, arietino minus, quod religio peruigiliis adhibet* (PLIN. *nat.* XVIII 124) “Les diferències [sc. entre els cigrons] són moltes: la mida, el color, la forma, el gust. Hi ha, doncs, el semblant a un cap de moltó, d'on rep el nom, el blanc i el negre; hi ha també el de colom, que altres anomenen *veneri* —càndid, redó, lleuger, menor que el de moltó— que la religió utilitza en celebracions nocturnes”. L'*arietinum* té motivació metafòrica en el cap del moltó, mentre que el *columbinum* potser té motivació cromàtica (blanc) i etogràfica, ja que s'hi veu l'associació d'idees entre el colom i Venus.

Sens dubte, els fitònims diversos que prenen nom d'escorpí són els més abundantment explicats. La toxicitat i la forma de l'animal resultaven

enormement motivadors per als antics. La combinació de causes que porten a anomenar una planta *escorpí* és explicada a sovint, sobretot la motivació fisiogràfica: *ex argumento nomen accepit — semen enim habet ad similitudinem caudæ scorpionis — in cacumine aculeum habens, et inde nomen — propter similitudinem radicis — semen ad speciem scorpionum caudæ reflexum*. També alhora la motivació homeopàtica, que es tracta tot seguit: *ualet aduersus animal nominis sui — item contra eorum ictus bibitur — contra scorpionum ictus*.

(M2) La **motivació homeopàtica** o *Similia similibus curentur* “Que les coses semblants es curen amb les coses semblants”. La motivació que anomenem *homeopàtica*, és a dir, que una planta rep el nom d’un animal perquè és antídoto o remei contra les picades *precisament* d’eixe animal, o bé perquè serveix per a matar-lo o fer-lo fora, o perquè serveix per a curar l’animal, deu estar en la base motivacional de molts fitònims en general, atés l’ús primàriament medicinal de les plantes: gran part de la fitonímia ha d’haver estat en origen de motivació fitoterapèutica o bé també avisadora del perill de la planta.

Es tracta d’una mena d’hàbil *truc* de creació lingüística de la realitat: una picada d’escorpí es cura amb una planta que anomenem *escorpí*, de manera que l’escorpí (planta) guareix homeopàticament la picada de l’escorpí (animal), a imitació dels remeis en què s’utilitzava un escorpí real ja mort per curar-ne la picada (PLIN. *nat.* XXIX 91). Aquest truc lingüístic necessita, però, un pas previ, i és la interessant i supersticiosa creença anomenada *teoria del signe* o *doctrina de les signatures* (*signatura rerum*), formalment teoritzada pel suís PARACELS (1493–1541) però de difusió mundial i ben antiga (FONT 1979: xxxviii). Aquesta creença considera que les plantes —i els animals, i els minerals— són signíferes, és a dir, que por-

ten els signes que permeten conèixer-ne les virtuts. Aquests signes poden manifestar-se en la mateixa forma de la planta o d'alguna part de la planta, en el color, en l'olor o el gust o altres tipus de senyals més complexos o més ocults (FONT 1979: xxvi–xxxvii). En són clars exemples al repertori estudiat *dracunculus*, *scorpio*, plantes guaridores contra aquests animals perquè assenyalen amb la pròpia forma el remei per al qual *han estat creades*.

El grec, sempre expressiu i eloqüent, palesa molt bé la motivació homeopàtica dels fitònims gràcies a la gran capacitat que té de crear composts lèxics: l'acònit (gènere *Aconitum* L.), per exemple, es diu μυοκτόνον/μυοφόνον 'mata-ratolins' o λυκοκτόνον 'matallops'. El llatí ho calca clarament: *Luparia herba, unde lupi moriuntur* (Gloss. III 568, 10 LOEWE & GOETZ) "Herba llobera, per causa de la qual moren els llops". El roser silvestre (*Rosa canina* L.), anomenat *silvestris rosa* (PLIN. *nat.* VIII 153) o *rosa canina* (PLIN. *nat.* XXI 92) —un ben probable calc del grec κυνόροdon— es considerava un bon remei contra la ràbia dels gossos, a més a més de tindre unes punxes que recorden els ullals del gos. La corretjola borda (*Cynanchum acutum* L.) s'anomenava en grec ἀπόκυνον (copiat en llatí *apocynum*), és a dir, *espantagossos*, *matagossos*.

Potser l'exemple més palpable d'aquesta motivació homeopàtica és tot el reguitzell de plantes anomenades *scorpio*, molt clarament calcades del grec, on se suma la motivació fisiogràfica (σκορπίουρος 'cua d'escorpi') a l'homeopàtica (σκορπιοκτόνον 'mataescorpins'). Aquestes denominacions tan explícites del grec i tan absents del llatí que ens ha arribat, són molt freqüents en fitonímia popular: «Muchas hierbas o plantas con **usos medicinales**, en efecto, se caracterizan en las diferentes hablas de nuestra Península por poseer denominaciones tan expresivas —sea por su

efecto real o figurado para animales— cuales [*es*]pantagusanos y matapollos o —sea por su efecto para humanos— tapaculos para el escaramujo de propiedades antidiarreicas» (BALLESTER 2013a: 25). Aquesta persistent motivació mèdica utilitària de la fitonímia fa acceptar com a versemblant el suggeriment de BALLESTER d'una possible i senzilla etimologia del mot *mata* —d'etimologia no ben resolta— en el verb *matar*: un arbust que *ma-ta...* alguna cosa nociva.

(M3) La **motivació etogràfica** (metonímia): tota la sèrie de creences associades als animals han d'haver estat en la base motivacional de molts fitònims, fins i tot dels ja esmentats. És a dir, que les motivacions són generalment combinables. Una planta de nom caprí (*hirculus*) és ben probable que, a més de les connotacions de mala olor (*a grauitate odoris*), tinga algun matís despectiu afegit; l'arbre suposadament anomenat *leo*, amb què es va construir la nau *Argo*, remet a la força i robustesa del lleó; una planta anomenada *lupus* és plausible que siga també una mena d'advertència contra algun perill de la planta; finalment el bolet porcí *suillus* deu contindre una càrrega etogràfica de menyspreu, segurament.

Entre els derivatius, hi ha algun exemple en què el pes etogràfic de l'animal deu estar en la base motivacional del fitònim, com a mínim de manera complementària. Per exemple, el llatí *caprificus* (TER. *Ad.* 577) denomina la figuera borda o cabrafiguera (*Ficus carica* L.), una denominació que deu accentuar-ne la condició silvestre i menor productivitat que la figuera comuna. Un tipus d'all silvestre i olorós s'anomena *ursinum* (PLIN. *nat.* XIX 116), i l'ós té ullals poderosos i fama de mal alé. Les plantes derivades d'*asinus* i de *canis* es fa difícil pensar que no tinguen connotacions etogràfiques també, indicatives de baixa o mala qualitat (ANDRÉ 1963: 656–7), com es veu en aquest exemple: *Alia eodem colore seriora maioraque, asini-*



*na cognominata a uilitate* (PLIN. *nat.* XV 41) “Hi ha un altre tipus [sc. de prunes], del mateix color [sc. *uersicolor* = blanquinegres], més tardanes i més grosses, anomenades *asinines* per la baixa qualitat”.

(M4) La **motivació sinestèsica** (metonímia?): a vegades sembla haver motivat el nom de la planta no l’element visual, sinó un altre tipus de sentits, com l’olfacte (*hirculus*, una planta pudenta com el boc) o el gust (el *lupus*, una planta amarga).

(M5) La **motivació cromàtica** (metonímia). D’alguna manera és una subclasse de la metàfora d’aspecte on només es pren en compte el color. És l’exemple de *dracunculus*, on es combinen diverses motivacions, la cromàtica (*uersicoloribus uiperarum maculis*) i l’homeopàtica (*ferebant contra omnium morsus esse remedio*).

Entre els derivatius hi ha algun bon exemple de motivació cromàtica: una varietat de vinya (PLIN. *nat.* XIV 42) i de raïm (MACR. *Sat.* III 20, 6) anomenada *asinusca* [sc. *uitis/ uua*], on *asinusca* denomina un color grisenc del fruit, i per extensió la planta sencera (ANDRÉ 1949: 73). El color grisenc de l’ase se suma a les males connotacions de tot allò asiní (cf. motivació etogràfica), i, de fet, eixe sufix *-usca* té un cert matís despectiu.

(M6) La **motivació de l’hàbitat** (metonímia): aparentment una planta com el *ranunculus* li deu el nom al fet de compartir hàbitat aquàtic amb els batracis. Aquest tipus de motivació està relacionat també amb plantes que reben el nom d’un animal perquè, de fet, aquest animal sol rondar per la planta. No n’hi ha clars exemples al repertori estudiat, però potser *eruca* ‘ruca’ (*Eruca vesicaria* L.), una planta homònima d’*eruca* ‘eruga’, en siga un exemple, tot i que, de fet, admet les dues direccions explicatives: un fitònim zoonímic, o bé un zoònim fitonímic —un tipus no molt freqüent, però sí documentat, sobretot, és clar, en cucs i insectes.

(M7) Un cert grup de fitònims zoonímics derivatius deuen haver motivat el nom, no en ser nocives per a certs animals, sinó al contrari, en ser **útils o menja habitual de certs animals**. És el cas, segons ANDRÉ (1963: 659–60), de l'*apium* (< *apis* 'abella'), la *planta de les abelles*, nom de l'api i de diverses altres plantes mel·líferes; l'*apronia* (< *aper*) o gatmaimó (*Dioscorea communis* L.), l'arrel de la qual busquen els senglars; la *ceruina* o xirivia (*Pastinaca sativa* L.), estimada pels cérvols; la *columbaria* o berbena (*Verbena officinalis* L.), menjada pels coloms; la *hirundinaria* o celidònia (*Chelidonium majus* L.), que les oronetes suposadament empraven per fregar els ulls dels pollets i donar-los la vista; *palumbaris* o peu de llop (*Lycopus europæus* L.), planta freqüentada pels tudons etc.

#### 4.11. Hilònims

*Omnia mutantur, nihil interit: errat et illinc/ huc uenit, hinc illuc, et quoslibet occupat artus/  
spiritus eque feris humana in corpora transit/ inque feras noster, nec tempore deperit ullo*  
(Ov. met. XV 165–8)

“Tot es transforma, no res es destruirà: va errant i d'allà/ cap ací ve, d'ací cap allà,/ i ocupa els membres que vol/ l'esperit, i des de les feres es transmuta en cossos humans/ i de nou es transmuta el nostre esperit en feres, i no es destrueix mai”

«La nit és un dibuix/ que fas amb les pestanyes./  
La música dels ulls/ teixida amb fil d'aranyes»  
(X. GRIMAU)

PANORÀMICA, PREDOMINANCES, OBSERVACIONS. El tipus de metasèmia que hem anomenat *hilònims*, és a dir, noms de materials, localitzats en recerca lèxica, presenta només set exemples i molt heterogenis: *aranea/ araneum*, *conchylium*, *elephantus*, *leo*, *purpura*, *testudo* i un molt discutible *uitellus*. Hi destaca, dins del limitat repertori, l'absència d'ocells, que normalment ocupen el segon lloc en la jerarquia animal metasèmica.

MOTIVACIONS PRINCIPALS. Els hilònims són metonímies:

(M1) **Metonímia de l'animal d'on s'extrau la matèria a la matèria en si:** és el cas dels quasi sinònims *conchylium* i *purpura* 'porpra', i també del poètic *leo* 'pell de lleó' i de *testudo* 'carei', i d'*elephantus* 'ivori', si no és que l'hilònim és el sentit originari de la paraula (cf. § *elephantus*). El cas *aranae/ araneum* 'teranyina' podríem interpretar-lo com una metonímia d'animal creador a producte creat, tot i que és ben possible, de fet, que 'teranyina' en siga el significat original.

(M2) **Altres:** el cas de *uitellus* 'rovell d'ou' i la possible relació amb *uitellus* 'vedell' està sense resoldre. Si l'origen fóra el zoònim, estaríem davant d'una metàfora, però potser el sentit de la metasèmia és el contrari (del rovell al vedell), o fins i tot remunten tots dos mots a una tercera arrel el significat de la qual ignorem.

#### 4.12. Mitònims

*Pisces, canes, lupos, feles, multas præterea beluas in deorum numero reponemus*  
(Cic. *nat.* III 47)

"Haurem de comptar entre els déus als peixos, gossos, llops, gats i moltes altres bèsties"

«A designación dos animais no é soamente a suma de historias físicas  
senón tamén a suma de historias espirituais»  
(ACUÑA & GARROSA 2006: 2)

PANORÀMICA, PREDOMINANCES, OBSERVACIONS, MOTIVACIONS. El tipus de metasèmia que genèricament anomenem *mitònims* per abastar tota paraula que denomine alguna mena de creença religiosa o superstició, només presenta sis exemples en aquest repertori de cinquanta zoònims: *auis, coluber, draco, leo, papilio* i *piscis*. És un grup petit i heterogeni, però permet ja un comentari a la primera ullada: els mamífers, habitualment majoritaris, estan en minoria, i destaquen, per contra, éssers vinculats a moltes creences,

dos de la terra (els ofidis *coluber* i *draco*) i dos del cel (els volàtils *avis* i *papilio*). La meitat del mitònims són del llatí cristià: la serp–dimoni (*coluber*, *draco*) i el peix–cristià (*pisciculus*).

En un repertori més ample augmentarien especialment els ornitònims (*parra*, *picus* etc.), perquè, de fet, com s'explica a l'escoli d' § *avis*, la vinculació dels voladors amb creences supersticioses sobrenaturals és segurament la més important des del punt de vista mitonímic. D'altra banda, els asterònims es poden considerar també una mena de mitònims. Els éssers de l'aire s'associen a l'averany mentre que els éssers de la terra, els ofidis, especialment en un context cristià, es demonitzen.

#### 4.13. Neozoònims

*Vera ut fiat vulgi opinio, quicquid nascatur in parte naturæ ulla,  
et in mari esse præterque multa quæ nusquam alibi*  
(PLIN. *nat.* IX 2–3)

“De manera que queda confirmada l'opinió popular que considera que tots els éssers que naixen en alguna part de la natura també es troben en la mar, a banda de molts altres que no es troben en cap lloc més”

«Humildad. Pura/ belleza inesperada./ Tierra en el cielo»  
(*Alondra común*, A. CABRERA)

PANORÀMICA, PREDOMINANCES, OBSERVACIONS. Les metasèmies zoonímiques o neozoònims, és a dir, el *reciclatge* de zoònims propers (sobretot mamífers terrestres, però també ocells) per denominar altres zoònims menys propers (sobretot peixos i insectes), són, potser, el tipus més visualment motivat de tot el repertori estudiat. Extraïem les conclusions següents del conjunt:

(1) Del repertori de cinquanta zoònims, vint-i-nou —un poc més de la meitat— presenten neozoònims. Les **proporcions de tipus d'animals** són les esperades: dels vint-i-nou, en són mamífers quinze i uns significa-

tius huit són ocells; la petita resta són tres ofidis, dos aràcnids i l'amfíbia granota. En el cas dels neozoònims no és només important veure el punt de pertinença sinó també el punt d'arribada, és a dir: quin és el tipus d'animal més freqüentment denominat amb neozoònims. La resposta és claríssima: la majoria de neozoònims són ictiònims, com bé sabia VARRÓ (*ling.* V 77): *Vocabula piscium pleraque translata a terrestribus ex aliqua parte similibus rebus* "Els noms de peixos en la seua majoria són translaticis dels animals terrestres, per alguna semblança en alguna part". De l'observació del repertori conjunt de neozoònims extraïem les conclusions següents:

(2) **Principals motivadors de neozoònims:** el BOU i el RATOLÍ. Els dos *reis* clars de la neozoonímia són, sens dubte, b o s i m u s, cadascun amb set neozoònims diferents. La raó d'aquest lideratge deu ser la marcada diferència de mides, que permetia prendre'ls com a imatge tòpica d'animal gran i animal menut (*cf.* escolis de § *bos* i § *mus*), i per tant eren un recurs útil de creacions lèxiques noves. El bou, a banda de l'ictiònim *bos* —que sembla motivar-se en una comparació amb les banyes del bou i de la rajada— ha donat nom en llatí a mamífers *exòtics* grans (bisó, elefant, foca, ren i rinoceront) i a la boa, una gran serp. El cas del ratolí és més complicat perquè presenta casos sospitosos de no provindre de l'animal o de tractar-se de bromes plautines. Efectivament, es pot entendre bé anomenar *ratolí* (*rata*) la musaranya o l'ermini/ liró/ marmota; fins i tot es pot acceptar que un musclo se'l pugua haver anomenat genèricament *ratolinet*. Ara bé, anomenar *mus marinus* un cetaci de gran mida (*cf.* neozoònims de § *mus*), ja fa sospitar que alguna dada se'ns escapa; en efecte, hi ha discussió sobre un possible error de copista textual, com s'explica al seu lloc. D'altra banda, el *mus Africanus* de PLAUTE, a sovint interpretat com a 'pantera', sembla més una broma de l'autor que altra cosa. Com es comenta a

l'escoli de § *mus*, l'arrel \**mu-* és de gran extensió lingüística i potser no és de significat originari 'ratolí'.

(3) **Principals direccions neozoonímiques.** El panorama de neozoonims resultants és el següent, per ordre de freqüència:

- **Mamífer > peix** (13): *aper, aries, asellus, bos, canis, equus, lepus, lupus, musculus, porcus, sus/ suillus*. I els crustacis sinònims *elephantus* i *leo*, considerats peixos, com tot animal d'aigua per als antics.
- **Mamífer > mamífer** (9): *asinus, bos, canis, elephantus, equus, leo, lupus, mus, uitulus*.
- **Ocell > peix** (7): *aquila, coruus, hirundo, merula, passer, pauus, turtur*.
- **Altres** de menor importància: mamífer > insecte (*asilus?*, *porcellio, taurus*); ofidi > peix (*anguilla, draco*); ocell > ocell (*coruus, passer*); aràcnid > peix (*araneus, scorpio*); mamífer > ofidi (*boa, elephantia*); mamífer > aràcnid (*lupus*); ofidi > cuc (*cæcæ colubræ*).

Sens dubte, la direcció bàsica dels neozoonims és des de la terra i l'aire cap a la mar: fins a vint-i-quatre ictionims s'hi troben. No és difícil d'entendre'n la raó: «El mar ha sido como una especie de espejote, espejote mágico de lo que sucedía en la tierra [...] por lo que muchos animales tienen su reflejo, físico y consecuentemente nominal, en las añiles aguas de la mar oceána» (BALLESTER 2006b: 103). Es pot suposar que, versemblantment, quan ja els humans tenien nombrosos zoònims d'animals propers o importants, els ictionims encara no presentarien molta riquesa terminològica; i que la primera reacció lògica hauria estat motivar els noms d'aquests *altres animals desconeguts* amb noms d'animals coneguts: de la terra i de l'aire cap a la mar.

ISIDOR (or. XII 6, 4) explica que les motivacions d'aquesta translació semàntica són essencialment fisiogràfiques (aspecte, color, forma) i etogrà-

fiques: *Pecoribus autem et bestiis et uolatilibus antea homines nomina inposuerunt quam piscibus, quia prius uisa et cognita sunt. Piscium uero postea paulatim cognitis generibus nomina instituta sunt aut ex similitudine terrestrium animalium, aut ex specie propria siue moribus seu colore, uel figura* “Al bestiar i a les feres i als ocells els humans els van donar nom abans que als peixos, perquè els van veure i conèixer abans. Posteriorment, amb el gradual coneixement de les espècies de peixos, els van anar donant nom, motivant-lo o bé en la semblança amb els animals terrestres, o bé en l’aspecte o en el comportament [dels terrestres] o en el color, o bé en la forma”.

Hi ha exemples neozoonímics de pràcticament totes les combinacions possibles, tret d’una: no hi ha exemples d’ictiònims que bategen animals de terra o d’aire. Els ictiònims no són productors de neozoònims, sinó receptors.

(4) **Tipologia dels neozoònims llatins.** Al seu llibre sobre entomònims grecs, GIL (1959: 8) ja esbossava els tipus principals de neozoònims, que tot i que aplicada als insectes grecs, amb alguna matisació i afegit nostre, és plenament vàlida per al llatí també:

- El **neozoònim pur**, en què un animal rep exactament el nom d’un altre, una metàfora directa sense cap altra explicació. És el tipus més freqüent en llatí: *aper/ apriculus, aquila, araneus, aries, bos, coruus, elephantus, hirundo, leo, lupus, merula, miluus, passer, pauus, sus, taurus*.
- El **neozoònim amb l’adjectivació d’hàbitat *marinus/a*** (cf. grec *θαλάσσιος/α*) o variants menys usuals com *æquoreus/a, aquaticus/a, fluuiatilis* (cf. grec *ποτάμιος/α*). És un tipus de neozoònim també molt habitual, en el qual freqüentment s’elideix l’adjectiu: *bos, canis, coruus, draco, equus, lepus, mus, passer, porcus, rana, scorpio, turtur, ui-*

*tulus*. Qui sap si és aquest el tipus de neozoònim més originari, amb l'especificació de l'hàbitat, d'on després s'acabaria eliminant l'adjectiu.

- El **neozoònim en diminutiu**: un recurs clàssic per a transformar un animal en un altre és fer-lo lingüísticament petit: *anguilla*, *asellus*, *asil(l)us?*, *capreolus*, *dracunculus*, *lupellus*, *mussio*, *porcellio*, *porculus*, *suillus*.
- El **neozoònim amb l'adjectivació d'hàbitat geogràfic**. L'etnònim és freqüentment utilitzat en la creació de zoònims per a especificar-ne el suposat origen; moltes vegades el que quedarà com a zoònim serà purament l'etnònim (cf. *canis Gallicus* > *galgo*). Al repertori es troba Àfrica (*mus Africanus*), Egipte (*bos Ægyptius*), Índia (*asinus Indicus*, *bos Indicus*), Lucània? (*Luca bos?*) i mar Negra (*Ponticus canis*, *Ponticus mus*).
- El **neozoònim hibridat de dos animals**. Dos noms d'animals diferents s'uneixen per a denominar-ne un altre. Es tracta d'un fenomen molt freqüent en grec, una llengua amb una gran facilitat per a formar compostos. Els exemples llatins són sobretot còpies del grec com *camelopardalis* '[lit. camell-pantera] > girafa' (< ἡ καμηλοπάρις), *leopardus* '[lit. lleó-pantera] > lleopard' o *struthocamelus* '[lit. pardal-camell] > estruç' (< στρουθοκάμηλος), però té algun tímid exemple amb ajut adjectival: *lupus ceruarius* 'llop cerval > linx' o *mus araneus* '[lit. ratolí aranya] > musaranya'. Paga la pena veure uns quants exemples d'híbrids zoonímics grecs perquè són d'una gran bellesa i plasticitat visual, i de gran interès per a l'estudi de neozoònims, on conflueixen dues motivacions visuals alhora com en una metamorfosi: ἵππέλαφος '[lit. cavall-cérvol] > nilgau?', ἵππότιγρις/ ἵππος



τιγροειδής '[lit. *cavall-tigre/ tigrenc*] > zebra?', όνέλαφος '[lit. *ase-cérvol*] > 'onagre persa? antílop equí?', τραγέλαφος '[lit. *boc-cérvol*] > '= 'ίπέλαφος?', χηναλώπηξ '[lit. *oca-rabosa*] > 'tadorna?' etc. Com s'hi pot veure, són tots d'identificació discutida (seguim essencialment KITCHELL 2012 *s.u.*), i n'hi ha que són considerats actualment animals imaginaris. En tot cas, el fenomen lingüístic de la hibridació té punts en comú amb el dels neozoònims.

- **Altres tipus de neozoònims menys freqüents:** en algun cas sembla haver-hi una **feminització** del zoònim per transformar-lo en un altre (dues serpotes: *boa, elephantia*). L'adjectivació *ferus/ siluestris*, en el cas de *bos*, pot servir per a fer-ne un neozoònim.

(5) **El grec i els neozoònims.** Amb l'examen dels neozoònims es pot percebre, una altra vegada, com pràcticament tots presenten paral·lels prou exactes en grec. De nou és pensable que en llatí es tracte en general de calcs del grec, atés que els autors llatins empren moltes fonts gregues. Això no lleva que el fenomen dels neozoònims tinga abast europeu i, potser, mundial.

Com que els ictiònims són els destinataris principals dels neozoònims, sembla d'interés enganxar ací breument unes observacions generals sobre el repertori ictionímic llatí recopilat per SAINT DENIS (1947), que conté vora dos-cents seixanta termes provinents de PLINI EL VELL i de l'*Halièutica* atribuïda a OVIDI. Com no podia ser d'altra manera, la presència de grec hi és especialment forta: cent setanta-sis ictiònims (67%) són còpies del grec, sumats a quaranta-sis (17,5%) quasi segurs calcs del grec (hi ha molts dobles còpia/ calc); vint-i-tres (9%) són creacions aparentment llatines i dèset (6,5%) són d'altres etimologies o d'etimologia desco-

neguda. És a dir, el 84,5% dels ictiònims són d'origen grec directament o indirecta!

Com per a tots els casos metasèmics que hem vist on la presència del grec és considerable, les causes en són semblants. Si els principals amos de la mar —i per tant de la denominació dels seus fruits— eren essencialment els grecs, presents en territori sud-itàlic (Magna Grècia) des de molt aviat (segle VIII aC), la influència en els veïns llatins havia de ser important, i sobretot quan els grecs tenien una cultura escrita tan poderosa. Uns quants ictiònims grecs també poden haver arribat al llatí a través de l'ús medicinal dels animals marins (PLINI XXXII *passim*).

MOTIVACIONS PRINCIPALS. Una vegada vistes aquestes tendències neozoonímiques bàsiques, s'examinen les possibles motivacions principals de les transferències d'uns animals a altres. Hi creiem albirar quatre motivacions bàsiques, combinables, prou igualades quantitativament; s'hi afegeixen entre parèntesis aquells casos en què un autor antic ha fet un intent d'explicació de la transferència, i remetem als zoònims respectius per a una consulta del text:

(M1) **Comparació fisiogràfica total o parcial (metàfora)**: els ictiònims *anguilla* [*similitudo anguis nomen dedit*], *aquila*, *bos*, *equus marinus* [*quod prima parte equi sunt, postrema soluuntur in piscem*], *mus*, *rana marina* i *scorpio*. Altres: els cucs *cæcæ colubræ* i *porcellio*, l'eriçó *lupellus*, l'escarabat *taurus*.

(M2) **Comparació amb forta càrrega etogràfica (metonímia)**: els ictiònims *aper* [*grunnitum habet!*], *araneus* [*noxius*], *aries* [*arietare*] *canis marinus* (rabiositat?), *draco marinus* [*uenenum fundit, unde et uocatus*], *hirundo* [*uolat sane perquam similis uolucris hirundo*], *lupus* [*lupum auiditas appella-*

uit], *porcus marinus* [**grunnire!**], *suillus* i *turtur*. Altres: entomònim *asilus?*, mamífer *asinus Indicus* i ornitònim *taurus* (*boum mugitus imitetur!*).

(M3) **Comparació cromàtica (metonímia)**: els ictiònims *asellus*, *coruus*, *hirundo*, *lepus marinus* [**colore tantum lepori similis**, una afirmació discutible], *merula*, *miluus*, *passer?*, *pauus*.

(M4) **Animal pres com a zoònim genèric: gran, menut, jove (metonímia)**. És especialment el cas dels dos camps extrems de la neozoonímia: *bos* i *mus*. El millor i més abundantment explicat és el famós *Luca bos* ‘elefant’, però sobre aquesta famosa denominació hi ha dubtes (discussió en neozoònims de § *bos*). És possible que també s’hagen tractat com a zoònims genèrics *asinus* (*Indicus*), (*Ponticus*) *canis*, els crustacis *elephantus* i *leo* (*marinus*) *passer*, *uitulus marinus*.

#### 4.14. Nosònims

*Quandoque ista gens suas litteras dabit, omnia conrumpet, tum etiam magis, si medicos suos hoc mittet. Iurarunt inter se barbaros necare omnes medicina, sed hoc ipsum mercede faciunt, ut fides iis sit et facile disperdant [...] interdixi tibi de medicis*  
(CATO *Censor ad filium apud* PLIN. XXIX 14)

“I quan eixa gentola [sc. els grecs] ens farà arribar la seua literatura, ho corromprà tot, i encara més, si ens envia els seus metges. S’han conjurat per matar tots els estrangers amb la medicina, i damunt ho fan cobrant, perquè es confie en ells i puguen fàcilment anar matant [...] Et prohibisc tot tracte amb els metges”

QUINS NOSÒNIMS? UN ESBÓS GENERAL DE LA NOSONÍMIA. «Poco studiato dal punto di vista linguistico è il fenomeno delle malattie con nomi di animali [...] Si tratta di una concezione arcaica delle malattie, che ne attribuisce la causa all’influenza di animali» (ALINEI 1996: 700–1). Efectivament, la motivació de nosònims en noms d’animals és un fenomen lingüístic ben constatat —com a mínim a les llengües europees— encara que no satisfactòriament explicat. L’explicació metonímica (contagi) que en dóna ALINEI és

probablement la més antiga i freqüent, però amb el repertori a la vista veurem com a vegades permeten altres explicacions molt més senzilles (metafòriques, essencialment). L'espero per a aquest tema dels nosònims zoonímics ha estat, doncs, el passatge citat d'ALINEI amb els seus exemples —que esmentarem tot seguit— però sobretot ha estat decisiu el subcapítol «Males de animales» del llibre *Zoónimos ancestrales* (BALLESTER 2006b: 223–5) on expandeix el tema amb exemples hispànics d'aportació pròpia. De fet, com ALINEI recorda *ibidem*, els testimonis de nosònims zoonímics són molt més abundants en dialectes que en llatí i grec, un fenomen que de nou remet a l'estat de les fonts antigues, que solen obviar la terminologia popular rastrejable en dialectes moderns.

Una matisació cal fer des d'ara: quan parlem de malalties, no hem de pensar en cap moment en la concepció científica actual —iniciada per HIPÒCRATES de Cos (460–377 aC)— que atribueix a les malalties unes causes explicables racionalment i no d'origen sobrenatural mai, sinó que «durante siglos se creyó que las enfermedades se debían a la presencia en el cuerpo humano de malos espíritus o a daños que éstos le habían enviado, de modo que para curarlas la mejor solución era traspasarlas a otra persona, animal o cosa» (FLORES 2000: 109 s. *enfermedad*). Aquesta concepció ancestral de les malalties és la que interessa per a aquest treball, ja que, sens dubte, és la que ha deixat més petges lingüístiques. Per bé que en aquesta cita de FLORES els animals només són esmentats com a possibles víctimes a qui transferir les malalties —per exemple, la icterícia al groc oriol/ *galgulus*/ ἰκτερός (PLIN. *nat.* XXX 94)— de cap manera cal excloure'n el procés invers: que els animals es consideren agents causants de les malalties. En una concepció ancestral dels animals, que els considera quasi emparentats amb els humans, és molt normal que es considere que eixos *mals esperits*

estiguen encarnats en els animals, o, més exactament, que siguin els mateixos animals.

Dit això, com que aquest és un tema fins a cert punt inexplorat, considerem adient, abans de concretar sobre el llatí, enganxar ací una recopilació multilingüe —quan en sabem l'origen geogràfic específic el consignem— de nosònims d'origen animal, provinent D'ALINEI (1996: 700–1), BALLESTER (2006b: 83, 223, 225–9), COROMINES (1995: VII 453–6 s. *ronya*) i en gran part de collita pròpia. Sobre aquest marc general —sembla que és un fenomen de gran extensió geogràfica i lingüística— intentarem situar els casos llatins estudiats. Vegem-ne, doncs, exemples, sobretot de llengües romàniques, però també d'altres llengües indoeuropees:

- **Del grec antic:** ἀλωπεκία (< ἀλώπηξ 'rabosa') 'espècie de tinya [que provoca l'alopecia]' (ARISTOT. *probl.* 10, 27, 2), d'on prové l'alopecia o pèrdua de pèl, com les raboses. El grec ἕρπης és alhora una serp (*herpes*: PLIN. *nat.* XXX 116) i un herpes, normalment en plural ἕρπητες (HIPPOCR. *prorrh.* II 11). També del grec antic prové καρκίνος [o abstracte καρκίνωμα] 'lit. *cranc* > tumor maligne, gangrena, càncer' (HIPPOCR. *aph.* 6, 38), copiat en aquest sentit pel llatí *cancer* (CATO *agr.* 157, 3), d'on l'actual *càncer* amb un sentit especialitzat, en doblat amb el gal·licisme *xancre*, que és una ulceració amb tendència a estendre's i destruir els teixits veïns, i també la lesió inicial de la sífilis i de les malalties venèries. També en grec antic hi ha un ἰκτερός 'lit. *oriol* (*Oriolus oriolus* L.) > icterícia (plural ἰκτεροί: HIPPOCR. *aph.* 4, 62), d'on precisament prové la *icterícia*, un augment de la bilirubina circulant, que provoca l'aparició d'un color groguenc a la pell i a les mucoses, un color groc com el de l'oriol. També hi ha μυρμηκία 'lit. *formigueig* > berrugues [en el

palmell de la mà]’ (DIOSC. *med.* I 68). De la mar hi ha dos polps: ὄζαινα ‘lit. *polp prudent, polp mesquer* > *ozena*’ (GAL. *comp.* 12, 678: plural ὄζαιναί), és a dir, una afecció de les fosses nasals caracteritzada per crostes i supuració fètida; i el quasi sinònim πόλυπος ‘lit. *polp* > tumor nasal, pòlip’ (HIPPOCR. *aff.* 5), és a dir, un tumor tou que s’implanta per un pedicle en una mucosa o bé a la pell. Tornant a la terra, hi ha un ὄφις [o abstracte ὀφίασις] ‘lit. *serp* > espècie de tinya, ofiasi’ (CELS. VI 4, 2: *ophis*), és a dir, l’origen de l’*ofiasi* o forma d’alopècia parcial, clapejada, com la pell d’una serp. De χοῖρος ‘porc’ hi ha χοιράδες ‘tumors escrofulosos a les glàndules del coll’ (HIPPOCR. *aph.* 3, 26) possiblement origen d’un calc llatí *scrofulæ*. De ψώρα ‘lit. *falena* (papallona nocturna) > ronya, sarna’ (HEROD. IV 90: ψώρα), d’on prové la *psoriasi*, una dermatopatia crònica caracteritzada per la presència de lesions eritematoses de mides diverses, arrodonides i circumscrites, recobertes per escames de color blanquinós.

- **Del llatí:** a banda del repertori de nosònims zoonímics llatins que estudiarem tot seguit, també hi havia *pedi[culu]s/ peduculus* ‘pollet > tumor nasal, pòlip’, un sinònim aproximat de la còpia grega *polypus* que acabem de veure. També hi havia unes *scrofulæ* ‘lit. *garri-nes* > *escròfula*’, l’origen de l’*escròfula*, que és una forma de tuberculosi localitzada en els ganglis limfàtics de la regió cervical que afecta sobretot xiquets i adolescents. Com hem vist, en llatí pot ser un calc del grec χοιράδες, i s’aplica sobretot a l’*escròfula* que ataca el bestiar major (VEG. *mul.* II 25).
- **De l’alemany: Hühnerauge:** ‘lit. *ull de gallina* > *ull de poll*’, és a dir, la durícia redona amb una part còncava al centre que es fa als dits

dels peus. També hi ha un *Wolf* 'llop > excoriació a les cames' i un *[Finger]wurm*: 'lit. *cuc [al dit]* > rodadits o voltadits', és a dir, el panadís subepidèrmic.

- De l'anglès: *hive* 'sing. eixam d'abelles > plur. *hives* 'urticària' o *shingles* 'lit. *colobretes* > herpes inguinal'.
- Del castellà: *arraclán* 'lit. *alacrà* > icterícia', d'on prové *arraclanao*, un adjectiu que denomina l'aspecte malaltós i groguenc dels malalts d'icterícia (Jalance, a La Vall de Cofrents). També hi ha *bicha/ bicho* 'lit. *serp* > herpes' (Oropesa, a Toledo), on s'endevina el llatí § *bestia*, que ja en llatí s'especialitzava freqüentment com a ofidònim. D'altra banda, *burra* és una erupció cutània en forma de bambolla, produïda per l'excessiu fregament de la pell amb algun instrument dur (Jalance, a La Vall de Cofrents); denomina a l'Alt Palància també una bufeta de sang que es forma a l'epidermis a causa d'un colp, i una bufeta de sang o callositat a les mans (Aragó i Navarra). Del llatí § *capra* 'cabra' provenen un gran nombre de nosònims i variants: *cabras* (Monflorite, a Huesca); *cabrillas* o *cra-ba* (Gistaín, a Huesca), que són unes bufetes o taques que ixen a les cames per estar massa exposades a la calor del braser; *crabaza* (Gistaín, a Huesca), que és una clivella a les mans; *crebaza* (Ejea i Magallón, a Zaragoza), *crebazo* (Alquézar i Somontano, a Huesca), *crepazas* (Vall de Bielsa, a Huesca), que equivalen a 'herpes'. D'altra banda, hi ha un *culebrillas/ culebrón* 'colobra > herpes'. Un *golondrino*, a banda de l'oroneta mascle, és un infart glandular que forma un tumor a l'aixel·la; sinònims d'aquest *golondrino*, hi ha els noms següents d'ocells o derivats a Aragó i Navarra: *avispero*, *aurispero*, *colondrino*, *golondrina*, *huevo de gallina*, *ñiu de golondri-*

*nas, tordo, vispé, vispero* (A.L.E.A.N.R. VIII, 1203, 1009). Provenients del llatí *lupus* 'llop' hi ha els següents: *lobado*, que és un tumor del carboncle que afecta el ramat i els cavalls; *lobanillo* o *lupia*, a saber, un bony produït per un tumor indolent, generalment al cap. Com en alemany *Hühnerauge*, un *ojo de gallo* és un ull de poll, també anomenat a Aragó i Navarra: *gallo con ojo, ojo de gall/ gallina/ gallol/ perdiz/ poll* (A.L.E.A.N.R. VIII 1171, 978). Finalment *potra*, una poltra però també una hèrnia d'escrot, com ha estudiat BALLESTER (2006b: 83) en relació amb la frase feta *tener potra*.

- Del català: l'escorpí en les seues múltiples formes *alacrà/ aliacrà/ diacrà/ lacrà/ liacrà/ liacrà*, dóna nom a la icterícia o fel sobreeixit. Dels caprins hi ha també les múltiples formes *cabretes/ cabrassa/ crebassa/ quirbassa*, que denominen el clavill que es fa a la pell de la mà a causa del vent fred (JORDÀ 2014: 97). Hi ha dos ofidònims dels herpes: *escurçó* i *serpeta* (JORDÀ 2014: 228). *Llúpia* equival al castellà *lupia*. Una *mula* és una butllofa o bambolla que ix a la mà (JORDÀ 2014: 230). Segurament el *mussol* de l'ull, el granet inflamatori que naix de les vores de les parpelles, siga l'ocell nocturn, tot i que se'n discuteix la natura zoonímica originària (COROMINES 1995: VIII 987–8 s. *mussol*; VENY 1991: 75). La *ronya*, que és una malaltia cutània contagiosa, comuna a l'home i a diferents animals (sobretot quadrúpedes), caracteritzada per la formació de petites vesícules que fan molta picor, i causada per l'insecte *sarcoptes scabiei*; segons COROMINES (1995: VII 453–6 s. *ronya*), aquest nosònim prové del llatí § *aranea*, com tractarem al seu lloc. També hi ha la *tinya* o micosi cutània —especialment del cuir cabellut, pèls i ungles— causada per dermatòfits, caracteritzada per la formació de taques cobertes



d'escates, crostes, etc., i, sovint, per la caiguda de cabells; el seu nom prové de l'animalet causant, la *tinea* 'arna – poll – cuc'. Finalment, una *vaca* és una taca rogenca que ix a la cama després d'estar una estona vora foc (JORDÀ 2014: 346).

- Del francès: *bête noire* 'lit. bèstia negra > qualsevol malaltia'. Hi ha un *compère loriot*: 'lit. compare oriol > mussol [de l'ull]'. Semblantment al castellà *potra*, hi ha un *poulain* 'poltre > bubó sifilític'.
- De diversos dialectes italians: el que hem anomenat adés *cabrillas* o *cabretes* rep en italià molts noms diferents d'animals: *cabra*, *cavallo*, *gallo*, *gatto*, *porco*, *scorpione*, *scrozone* 'escurçó, serp' i *vacca*. Les mans ertes pel fred i l'aspecte de la pell resultant s'anomenen en italià *fringuello* 'pinsà', *grillo* 'grill', *tarme* 'arnes', *uccello* 'ocell'. *Golpe* [< llatí *vulpes* 'rabosa'] i *lupa* són noms d'una malaltia del blat. L'escròfula s'anomena *rana* 'granota' o *scrofa* 'truja'. *Rospo* és el gripau i alhora denomina una inflamació de la llengua dels bovins: la rànula. *Ruga* és l'eruga i la berruga alhora. *Taranta* és la tarantula, però també dóna nom al tarantisme, a l'epilèpsia. Per últim, *verme*, a més de 'cuc', dóna nom a diverses afeccions, com la pigota, la rubèola, el rodadits.
- Del lituà: *krùpè* 'lit. granota o gripau femelles > marques de la pigota'.
- Del portugués: *mula*: 'mula > bubó sifilític'.
- Del rus: *žaba* 'gripau > diftèria'.
- Del sard: *istriga* 'mussol > icterícia'.

El fenomen dels nosònims zoonímics, com es pot constatar, és lluny de ser anecdòtic, i quan més ens endinsem en el gran tresor dels dialectes n'apareixen més i més exemples. Aquest tipus de denominacions tenen

tota la traça d'haver estat molt populars, d'extensió europea, sens dubte, i probablement mundial. Es poden extraure unes quantes conclusions generals de l'observació del repertori que acabem tot just d'exposar:

(1) **Un bestiar de la pell.** Una part dels exemples no es considerarien hui pròpiament malalties, sinó pupes, bonys, excoriacions. Efectivament, quasi tots els exemples tenen un fet en comú, i és la seua manifestació epidèmica: quasi sempre es tracta d'afeccions cutànies. La pell és un dels grans indicadors *visibles* i *palpables* de l'estat de salut d'una persona, i a més, el gran receptor de les hostilitats externes.

(2) **Motivacions principals: metonímia i metàfora, freqüentment entremesclades i indestriables.**

Segurament la motivació més antiga i estesa siga la **metonímia o contagi**: la translació del nom de l'agent causant a l'efecte produït; quan parlem d'agent causant, no ens referim només a la pura acció física d'un animal sobre un humà; s'hi inclouen totes aquelles influències físiques, però també màgiques, que la superstició popular puga atribuir a un animal. Exemples d'aquesta motivació són, per exemple, la psoriasi, la ronya i la tinya. El cas del mussol sembla també una associació d'idees entre la mirada del mussol, l'ull humà i la creença en el mal d'ull i el mal averany de l'au. Hi ha una subclasse de motivació metonímica que potser n'explica algun cas, i és no considerar l'animal com a causa del contagi, sinó al contrari, com un remei, un intermediari en la curació, mitjançant la transferència màgica de la malaltia a l'animal (GILHUS 2006: 21). Aquesta creença deu estar en la base d'alguna denominació zoonímica de malaltia: és a dir, etiquetar una malaltia amb l'animal al qual es pot transferir; és el cas ja esmentat de la icterícia.

L'explicació d'aquest fenomen per pur contagi no serveix per a entendre tots els casos. A vegades es deu tractar d'una motivació molt més senzilla: una mera comparació entre l'aspecte de l'animal o d'una part d'aquest i l'aspecte —sobretot la coloració— que presenta la pell a causa de la malaltia, és a dir, una **motivació metafòrica**. En són exemples: la grogor de la icterícia i de l'oriol; l'ofiasi, per les taques de la pell i de la serp. En el cas de l'alopecia, sembla que s'estableix una comparació entre la pèrdua de pèl de la rabosa i la pèrdua de pèl en els humans; en grec antic, en què també alopecia significa 'espècie de tinya', es tractaria de la pèrdua de pèl provocada per la tinya, un significat més restringit que l'actual. També el cas de les *μυρμηκία* deu comparar la forma de les berugues i les formigues. Una comparació parcial, es troba als exemples del castellà *ojo de gallo*, català *ull de poll* o alemany *Hühnerauge*, que denominen el mateix.

(3) **Tendències principals dels nosònims zoonímics**, d'acord amb aquest repertori. La fauna nosonímica presenta molta varietat, però s'hi veuen unes **predominances**: entre els mamífers, els equins, els caprins i el llop; entre els ocells, l'oroneta, gall/ gallina i ocells nocturns. Tenen un pes específic les denominacions a partir d'anurs (granota i gripau), aràcnids (aranya, escorpió) i serps. Els grans absents són els animals marins —només n'hi ha polps— ja que quan es tracta sobretot de contagi, naturalment els animals més allunyats de l'ésser humà són els de la mar. Repassem amb cert deteniment unes quantes tendències zoonosonímiques:

- **Els equins i les hèrnies: importància de la *mulomedicina***. Denominacions persistentment equines donen nom a bubons i hèrnies. Ja va quedar apuntat per COROMINAS i PASCUAL (1980: IV 623–6 s. *posttra*) i per BALLESTER (2006b: 83) que a l'expressió castellana *tener po-*

*tra*, que significa 'tindre molta sort', s'amaga un nosònim zoonímic: una *potra* és, en primer lloc, el femení equí jove, i en segon lloc una hèrnia a l'escrot. Independentment de com s'explique aquesta derivació, els paral·lels francès *poulain* i portugués *mula* per a una malaltia semblant, recolzen l'etimologia zoonímica. Per altra banda, hi ha el castellà *burra*, que amb diferents matisos, denomina una bombolla de sang en la pell provocada per diferents causes. No seria gens estrany que totes aquestes denominacions equines provin-gueren del lèxic veterinari aplicat en origen, realment, a malalties dels equins. És a dir, que és possible que uns quants nosònims zoonímics vinguen de noms de malalties d'animals reutilitzats per a les mateixes malalties en humans: això, segur, és el cas d'*hirundines* (equins), *ranula* (bovins), *scrofulæ* (bovins).

- **“Les males cabretes, pels seus pecats, tenen els genollets pelats”.** Si es té en compte l'imaginari popular generalment negatiu sobre els caprins (cf. escoli de § *caper*), podem entendre millor les *males cabretes* i els seus *pecats* d'aquesta dita popular. La constatació dels genolls realment pelats de les cabres pot donar explicació senzilla al fet que la cabra haja donat nom a la mateixa afecció cutània en diferents dialectes hispànics *cabras*, *cabrillas*, *craba*, *crabaza*, *crebaza*, *crebazo* i *crepazas*, en català *cabretes* i en italià *cabra*. Tal vegada es tracte, en principi, d'una mera comparació entre els genolls pelats de les cabres i l'afecció cutània esmentada, però no s'hi pot excloure alguna motivació afegida relacionada amb la concepció negativa de les cabres, ja que, com hem vist, la majoria d'animals que donen nom a nosònims solen tindre males connotacions. De fet, l'expressió *carregar les cabres* és un equivalent de *carregar les culpes* (BLANCH & ESPOT

1999: 78), una possible al·lusió al *boc expiatori*; d'altra banda, *ser cabrerot* (JORDÀ 2014: 67) es refereix a una persona que fa alguna cosa malament.

- El **llop ulcerant**. Al repertori hi ha exemples diversos provinents del nom del llop, com castellà *lobado*, *lobanillo*, *lupia*, català *llúpia*, italià *lupa*, alemany *Wolf*, a banda de denominacions actuals tècniques com el *lupus eritematós*. La motivació d'aquestes denominacions és ben probable que amague alguna mena de creença en un *contagi*, atés que el llop és un animal carregat de tabú a les tradicions europees. Totes aquestes dades ens han portat a proposar una etimologia del llatí *ulcus* relacionada amb el llop (*cf.* nosònims de § *lupus*).
- Les **inflamades granotes**. Dels anurs es troben les mostres següents: llatí *rana* 'granota > rànula', italià *rana* 'granota > escròfula' i *rospo* 'gripau > inflamació de la llengua dels bovins – rànula en els humans', lituà *krùpė* 'granota o gripau femelles > marques de la pigota' i rus *žaba* 'gripau > diftèria'. Els exemples del llatí i l'italià es deuen tractar, per una banda, d'una comparació entre la inflamació i l'inflament de granotes i gripaus; per altra banda, el cas de la rànula deu ser una comparació entre la veu que es fa al pacient i el rauc de la granota. L'exemple lituà deu contindre alguna comparació entre la pell del gripau i la pell *ratada* de les marques de la pigota. BALLESTER (2006b: 252) comenta que «el pensamiento popular mete en un mismo saco a anuros cuales la rana y el sapo y a reptiles cuales las diversas sierpes y lagartos». Més endavant (BALLESTER 2006b: 255–6) fa notar que a aquests animals se'ls atribueixen popularment poders medicinals (*cf.* la vinculació entre les serps i Asclepi, el déu grec de la medicina) i dóna uns exemples de remeis tradicionals

que utilitzen com a ingredients granotes, gripaus i serps. Ara bé, com ocorre habitualment, aquestes creences populars no estan exemptes d'ambigüitats i contrarietats: els animals vinculats a la terra presenten connotacions positives i negatives: el que provoca malalties, també és capaç de curar-les, segons el principi homeopàtic. Els exemples de nosònims a partir de rèptils i anurs s'emmarquen bàsicament en una concepció d'aquests com a portadors o provocadors de malalties.

- **L'herpes i les serps.** Dels ofidis hi ha el grec ἔρπης 'serp > herpes', grec ὄφις 'serp > espècie de tinya, ofiasi', anglés *shingles* 'colobretes > herpes inguinal', castellà *bicha/ bicho* 'serp > herpes', castellà *culebrillas* o *culebrón* 'herpes', francès i l'italià *scrozone* 'serp – cabretes' —els casos de *bête noire*, *bicha*, *bicho* els comentem tot seguit en bloc, a propòsit de l'explicació d'*herpes*. Tot i la relació de la serp amb la medicina i la curació (*cf.* escoli de § *anguis*), el cert és que lèxicament s'associa més a sovint amb la malaltia. Les causes no deuen ser-ne moltes: creença en el contagi o metàfora cromàtica sobretot, una comparació de la textura de la pell malalta i la pell de l'ofici. Sembla, però, que s'hi afegeix una explicació complementària que té a veure amb una observació sobre la manera serpejant d'estendre's per la pell, és a dir, una nova metàfora.

El verb *serpere* és en origen el que denomina la manera de desplaçar-se de les serps i els rèptils, tant en contacte amb la terra: *Liur, iners uitium, mores non exit in altos/ utque latens ima uipera serpit humo* (Ov. *Pont.* III 3, 101–2) "L'enveja, un vici ociós, no se'n va a buscar costums elevats,/ i s'arrossega com un escurçó amagat per terra". El verb *serpere* s'utilitza també per parlar de l'extensió de malal-

ties: *Priusquam/ dira per incautum **serpant contagia** uulgus* (VERG. *georg.* III 468–9) “Abans que els terribles contagis s’estenguen per entre el poble desprevingut”; *Vtque malum late solet inmedicabile **cancer/serpere** et inlæsas uitiatis addere partes* (OV. *met.* II 826) “Així com sol un mal càncer sense cura amplemment/ estendre’s i infectar les parts sanes”; *Si **ulcus** latius atque altius **serpit*** (CELS. VI 18, 2) “Si la ulceració s’estén més amplemment i més profundament”. Més exemples al nosònim § *aranaea*.

Aquest verb llatí *serpere* i el paral·lel grec ἔρπειν creen noms de serp (*serpens*, ἕρπης) i d’afeccions cutànies, com el mateix grec ἕρπης ‘herpes’ o el llatí *serpedo*: *serpedo est rubor cutis cum pustularum extantia, et nomen sumpsit a **serpendo**, eo quod **serpiat** membra* (IS. *or.* IV 8, 5) “*Serpedo* és una rojor de la pell amb sortint de pústules, i motiva el nom en el verb *serpere*, ja que serpeja pels membres”. A aquesta metàfora del moviment d’extensió de la malaltia també s’hi pot sumar alguna altra explicació: **Herpes** *quoque animal a Græcis uocatur, quo præcipue sanantur quæcumque **serpunt*** (PLIN. *nat.* XXX 116) “En grec hi ha també un animal anomenat *herpes* amb el qual es curen especialment totes les afeccions que s’estenen *serpejant*”. Així s’explica també una possible explicació homeopàtica de noms de malalties amb noms de serp, precisament perquè s’estenen com les serps i, *per tant*, són guarides amb un remei semblant, amb l’aplicació medicinal d’una serp.

- **La icterícia: entre la mirada de l’ocell i la picada d’escorpí.** Aquesta malaltia registra diverses denominacions animals, de les quals dues són ocells de mirada perillosa: grec ἰκτερος ‘oriol’ i el sard *istriga* ‘mussol’ —recordem que el francès *compère loriot* ‘compare

oriol' és una denominació popular del mussol de l'ull o urçol. Són, d'altra banda, molt populars les denominacions de la icterícia a partir de l'escorpí: castellà *arraclanao* i català *all[i]acrà*, *lacrà*, *liacà*, *liacrà* (A.L.D.C. I 73). La denominació més popular de la icterícia en català és, amb variants, *fel sobreixit*, encara que hi ha denominacions derivades d'*icterícia* com *terícia* a Mequinensa (Baix Cinca, Zaragoza), i *tirícia* a l'Alguer (Sardenya).

PANORÀMICA, PREDOMINANCES, OBSERVACIONS DEL REPERTORI. Aterrem en aquest punt ja sobre els nosònims zoonímics del repertori, per a integrar-lo en el seu marc global. Registrem set nosònims llatins: *araneus*, *boua* (< *bos*), *elephas*, *hirundines*, *pullus*, *ran(ul)a* i la hipòtesi *ulcus* (*lupus*). Aquest tipus de metasèmia no és molt freqüent en llatí —no arriba ni a una cinquena part del repertori estudiat— i, a més a més, presenta diversos casos de còpia (*elephas*) o possible calc (*araneus?*, *hirundines*, *rana?*) des del grec. Vista la gran presència dialectal del fenomen, es pot suposar que les fonts han obviat moltes més denominacions llatines populars. Sobre la gran presència del grec en els nosònims llatins valen les observacions fetes en l'apartat dels somatònims (§ 4.16.).

Dels set exemples llatins, doncs, no hi ha especial predomini de cap tipus d'animal (dos mamífers, dos ocells, un aràcnid, un amfibi i un ofidi), però s'hi endevina ja alguna concomitància amb les tendències generals que acabem de veure: hi ha un possible llop, hi ha oroneta, i sobretot hi ha presència en certa manera destacada d'éssers de la terra i de l'aigua amb fortes connotacions guaridores o contagioses: *araneus*, *bo[u]a*, *ran[ul]a*. Un altre fet que crida l'atenció respecte d'altres metasèmies és que no presenten metasèmies derivatives, sinó que són totes purament el zoònim; en tot cas, a vegades detectem un ús del plural per a denominar la malaltia.



MOTIVACIONS PRINCIPALS. Es poden percebre dues motivacions diferenciades en aquest repertori:

(M1) La **metàfora total o parcial**: *pullus* és una metàfora que segurament ja prové del sentit vegetal: cria > brot > brot en la pell – tumor. *Aranea araneum* —malaltia de la vinya— té el sentit possiblement original de ‘teranyina’, i és per tant una metàfora aplicada a l’aspecte teranyinós que causa aquesta malaltia. Metàfores parcials —les més freqüents, sembla— centrades més en una part de l’animal, però en associació metafòrica, poden ser *elephas* (aspecte de la pell de l’elefant i la del malalt), *hirundines* (forma de la cua de l’ocell > forma del call en la peül·la dels cavalls); *ran[ul]la* (l’inflada granoteta > un quist a la boca), tot i que també hi deu influir el to rauc de la veu quan es té rànula. Potser en *bo[u]a* hi ha una associació entre la pell tacada de la serp i l’aspecte de la pell amb pústules roges.

(M2) La **metonímia del contagi**: la motivació metafòrica no exclou que complementàriament s’atribuïra a l’animal en qüestió la causa de la malaltia, la metonímia del contagi. És aquesta la causa principal segons ALINEI (1996: 700–1) en la creació de nosònims zoonímics. Aquest és probablement el cas d’*aranea* ‘herpes’, si es té en compte el seu possible derivat actual *ronya*. La nostra hipòtesi d’un vincle etimològic entre *ulcus* i *lupus* es basa també en la metonímia del contagi, en una associació d’idees entre l’excoriació de la pell i el ferotge llop, de manera que un aspecte lacerat de la pell fóra explicat per l’acció cruel del llop, directa o indirecta. En la *bo[u]a* deu també haver influït una idea de contagi. En *ranula*, en canvi, es fa difícil veure connotacions de contagi, ja que la granota té connotacions normalment positives de curació (FLORES 2000: 252).

## 4.15. Organònims

«Com un arbre rabent,/ arrelat dins el vent»  
(*Cérvol*, P. QUART)

PANORÀMICA, PREDOMINANCES, OBSERVACIONS. Els organònims del repertori sumen vint-i-quatre zoònims; si hi afegim els organònims que hem classificat com a estratònims pel seu ús sobretot militar, i algun domònim considerable organònim, el nombre augmentaria encara més, és a dir: l'organònim és un tipus de metasèmia prou important en aquest estudi. Com és habitual, hi predominen els mamífers (13), seguits pels ocells (6) i la resta variada.

MOTIVACIONS PRINCIPALS. Es poden observar al repertori diferents motivacions que han contribuït a crear organònims zoonímics:

(M1) **Metàfora parcial (o total)**: una part de l'objecte recorda una part destacada de l'animal; a vegades també es remet de l'objecte sencer a l'animal sencer. És, sens dubte, la motivació organonímica principal: *canicula* (ullals > ganxo), *capreolus* (les banyes > un suport), *coruus* (bec > ganxo; cf. CELS. VII 19, 7: *a similitudine coruom uocant*), *draco/ dracontarium* (entortolligament de la serp > ídem de l'objecte), *eculeus* (poltre > poltre de tortura), *lupus/ lupi* (ullals del llop > brida per a les dents), *musculus* (ratolinet > barca menuda), *scorpiones/ scorpio* (fibló > pals punxeguts).

(M2) **Identificació de l'objecte amb l'animal**. D'aquesta metasèmia hi ha tres graus diferents. El primer grau es dona quan un objecte s'anomena com un animal perquè literalment està fet de l'animal: és el cas de *concha/ congius* i, en origen, de *testudo* 'lira'. En un segon grau hi ha els objectes que representen plàsticament amb volum un animalet, i per tant en reben el nom: *asellus, caprunculum, eculeus, gallus, rana*. El tercer grau es

dóna quan es tracta d'un dibuix sobre un lloc o material, i el suport rep el nom de l'animal representat: és el cas d'*aper*.

Hi ha una subclasse d'aquests organònims, i que només es dóna en derivatius, en què l'objecte rep per metonímia el nom de l'animal del qual està fet sense tractar-se de la forma de l'animal. És el que podríem dir organònims hilonímics: un ventall fet amb plomes de la cua del paó s'anomenarà *muscarium pauoninum* (MART. XIV 67), doblement zoonímic, i un fuet elaborat amb pell de bou és una *taurea* (IVVEN. VI 492).

(M3) Altres, per **metonímia**. Per exemple, en el cas de *canis/ catulus* 'cadena', si realment l'etimologia és zoonímica, deu haver-hi una metonímia per proximitat. Si el giny anomenat *merula* realment motiva el nom en el cant de la merla, com expliquen els antics, seríem davant d'una associació d'idees etogràfica. Aquest darrer cas deu ser el mateix que el d'un tipus de flauta de so agut anomenat *miluina* (FEST. 110, 3 LINDSAY), un derivatiu de *miluus*.

#### 4.16. Somatònims

*Verum hæc quidem humanæ naturæ in bestias **translatio** maxime antiquissimæ illi ætati propria erat, qua homines cum bestiis frequentiore et propiore usu coniuncti erant, omnibus autem temporibus et apud omnes gentes usitatum erat, hominum agendi rationem cum animalibus comparare*  
(WORTMANN 1883: 1)

“Certament, però, aquesta translació de la natura humana a les bèsties era sobretot pròpia d’aquella època antigüíssima en què els humans estaven més units amb les bèsties per un tracte més freqüent i proper; era usual en tota època i en tots els llocs comparar el comportament humà amb els animals”

PANORÀMICA, PREDOMINANCES, OBSERVACIONS.

(1) Al repertori general hi ha catorze somatònims, quasi un terç dels animals estudiats, i, com sol passar, **hi destaquen primerament els mamífers** (7) i en segon lloc els ocells (4).

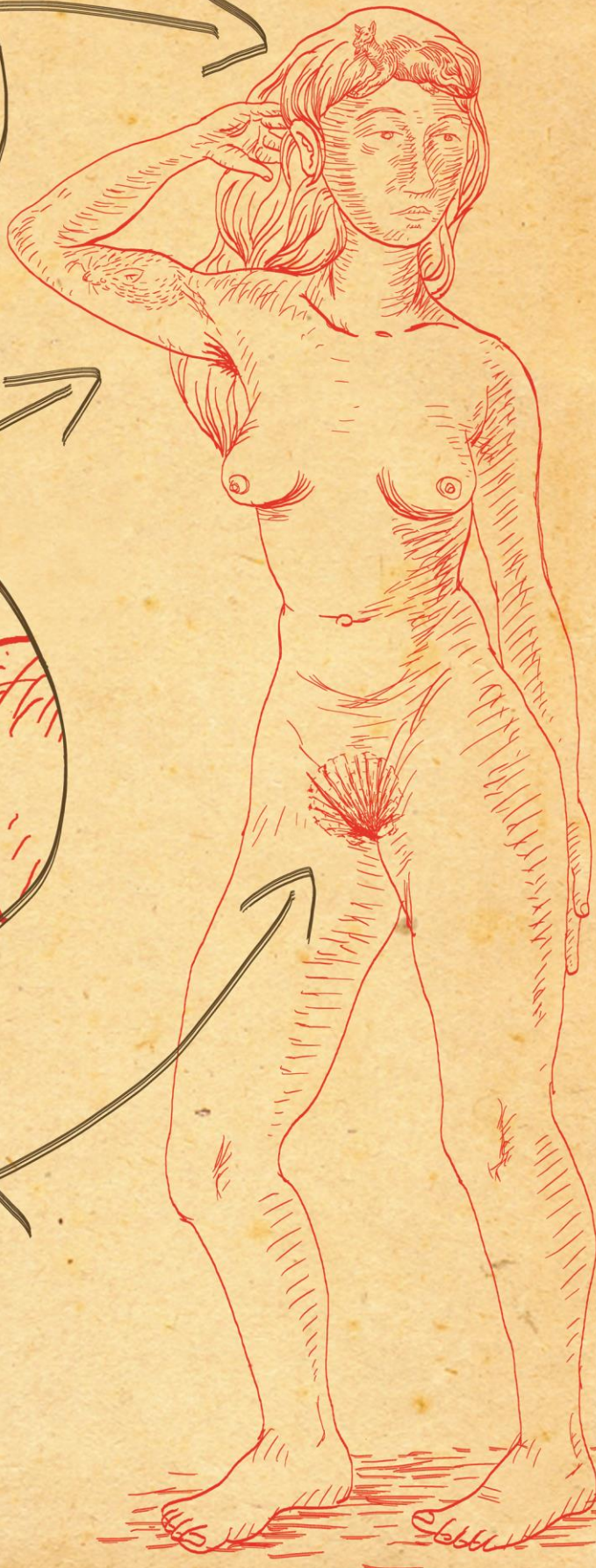
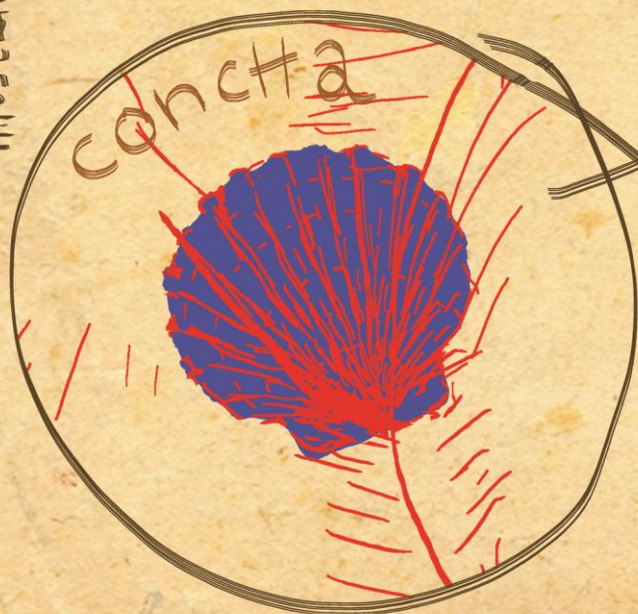
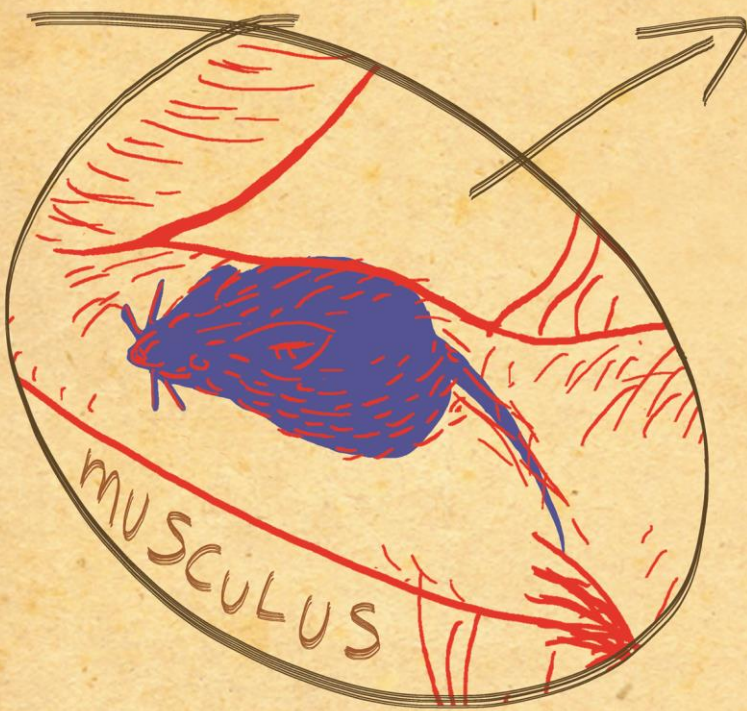
(2) S’hi detecten **persistents somatònims genitals**: es veu al repertori una certa abundància de somatònims denominadors de genitals, sobretot el penis (*passer, titus, turtur*), la vulva (*concha, porcus*) i potser els testicles (*taurus*). Els valors somatonímics d’aquests zoònims els solen adquirir de manera molt contextual. ADAMS (1982: 82) constata que en general hi ha més metàfores animals per a parts del cos masculí que per al cos femení. Sembla que hi ha una certa animalització de l’element sexual, tant si són denominacions tabuístiques com si són denominacions humorístiques i expressives. És prou persistent la **metàfora aviar per al penis**, una imatge que no resta ben explicada del tot, però que probablement estiga lligant la imatge del cap de l’ocell sobreixint del niu, on hi ha els ous. En parlarem més extensament als somatònims de § *passer* i de § *titus*, però anotem ací ja les observacions de GOLDBERGER (1929: 46) pel que fa al cas, segons el qual normalment es tracta d’ocells petits i jovenets que es pres-taven fàcilment a entrar en l’àmbit de les representacions sexuals per les

seues connotacions de lascívia i *salacitas* sexual: *turtur* (*turturilla*), *titus*, *strutheus*, *capo* etc.

(3) L'ús de zoònims per a denominar parts del cos humà, una autèntica **animalització del cos humà**, constitueix en certa manera una **inversió dels desplaçaments semàntics més habituals** —que solen anar des de l'humà a l'animal i tota la resta— i una de les causes més freqüents és la busca d'expressivitat (BALLESTER 2013a: 64). De fet, un bon nombre de somatònims en llatí aplicats al cos humà, provenen de somatònims en origen aplicats als animals —són, per tant, en certa manera zoònims també— com es veu en aquesta taula elaborada a partir d'ANDRÉ (1991: 258–9):

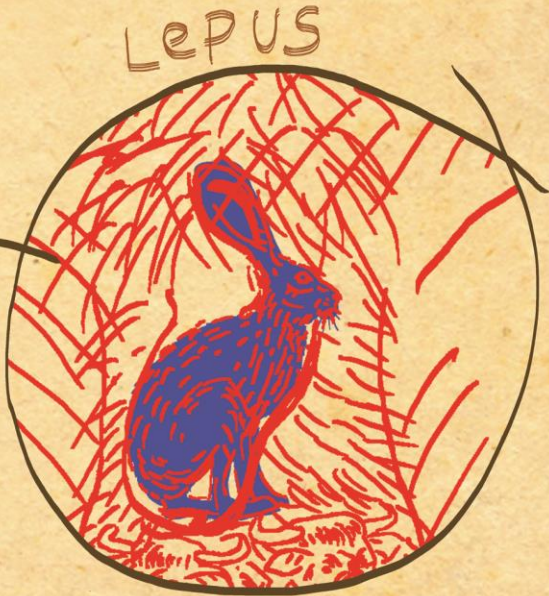
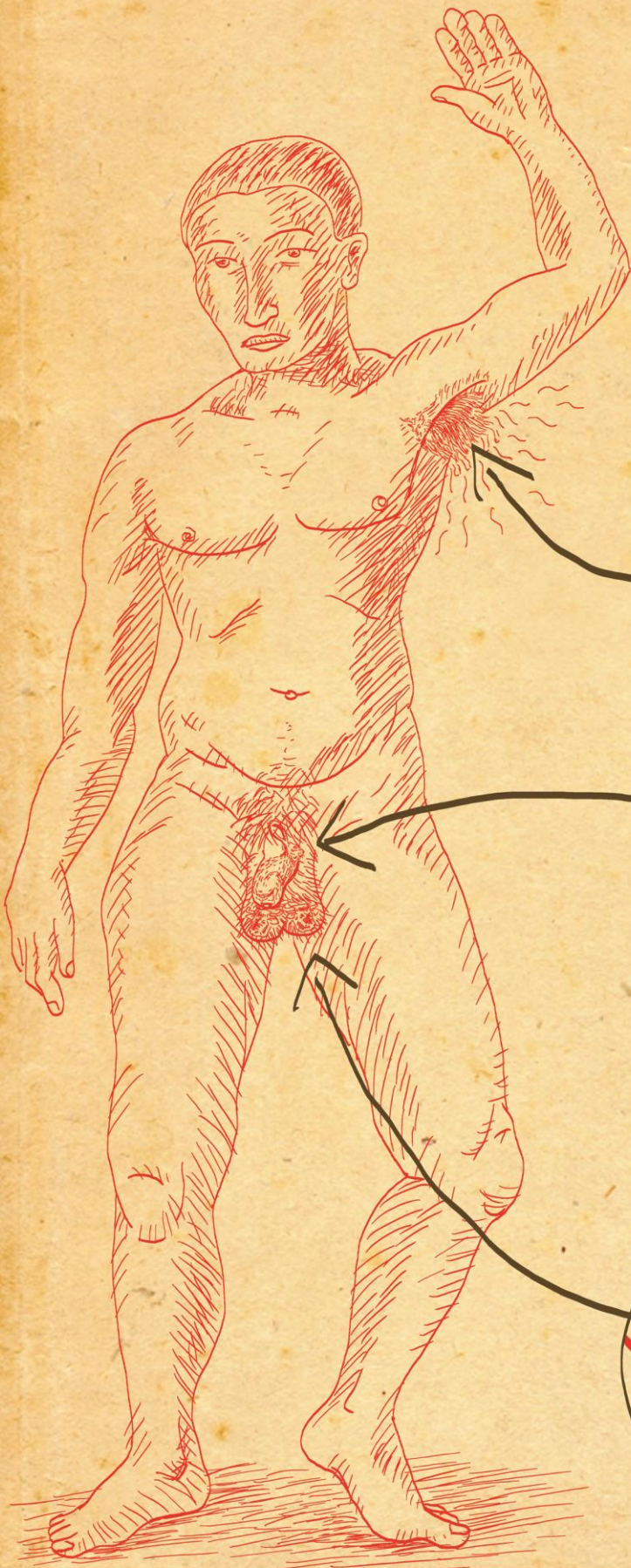
	SIGNIFICAT EN ÀMBIT ANIMAL > APLICACIÓ EN HUMANS	
<i>abdomen</i>	ventre del porc > ventre	
<i>aqualiculus</i>	estómac de porc/ cavall > estómac	
<i>cauda</i>	cua > penis	
<i>cerebellum</i>	cervell d'animals comestibles > cervell	
<i>corium</i>	cuir > pell dels esclaus futejats	
<i>coxa</i>	maluc, cuixa de quadrúpede > cuixa	
<i>ficatum</i>	fetge de porc o d'oca engreixat amb figues > fetge	
<i>gamba</i>	garreta, sofraja > cama	
<i>hillæ</i>	intestí prim > intestí	
<i>iuba</i> <i>sæta</i> <i>uillus</i>	crinera (cavall) cerra (porc) tofa de llana (ovins)	> cabell
<i>longauo</i>	intestí gros, recte > intestí gros	
<i>natura</i>	òrgans sexuals d'animals de granja > sexe de la dona	
<i>omentum</i>	oment, greix del ventre (de l'animal) > epíploon, oment	
<i>pellis</i>	despulla d'un animal mort > pell	
<i>perna</i>	cuixa de porc, pernil > garreta	
<i>rostrum</i>	bec, musell > rostre	
<i>rumen</i>	primer estómac dels remugants > esòfag	
<i>suffrago</i>	sofraja (del cavall) > sofraja humana	
<i>sumen</i>	mamelles de truja > pits	
<i>uestigium</i>	petjada d'un animal > planta del peu	
<i>ungula</i>	peülla > ungla	
<i>uulua</i>	matriu d'animal > matriu de dona	

# SOMATÒMIESI



Illustració, David Carboneras

# SOMATÒMIES II



Illustració, David Carboneras

L'animalització del cos humà no cal només interpretar-la en termes de major expressivitat, com hem dit adés, sinó també més senzillament com a reflex d'una societat totalment impregnada per la ramaderia i el tracte quotidià amb animals, i, encara més, probablement més coneixedora de l'anatomia animal —cura mèdica d'animals— que de l'anatomia humana. En una societat agrària on, fora dels esclaus, la força animal era la més utilitzada per l'home, les comparacions eren inevitables entre l'home i l'animal, especialment els quadrúpedes alimentaris i el cavall, animal de tir, de muntar, civil i militar. Es tracta de transferències sobretot a partir del món o bé dels ramaders —*ergo* carnisseria *ergo* gastronomia— i de manera molt més secundària a partir del món de la cacera i la veterinària (ANDRÉ 1991: 258–9). L'animal amb més presència en aquestes transferències és el porc, primer animal de la carnisseria a Roma: *abdomen, omentum, perna, sumen, uulua*. El fet que molts somatònims de les llengües romàniques ja es troben en aquesta taula (*cama, cuixa, pierna, rostre* etc.) indica la força motivacional que van seguir tenint aquestes denominacions animals.

Vegem dos exemples més d'aquesta persistent animalització total o parcial del cos humà. PLAUTE, amant dels jocs de paraules, és conscient que el llatí *ala* 'aixella' era una metàfora aviar ('ala'): *Sine pennis uolare hau facile'st: meæ alæ pennas non habent* (*Pœn.* 871) "Volar sense plomes no és fàcil: les meues ales/ aixelles no tenen ales". D'altra banda, per al verb *præsagire* 'pressentir, intuir' es postula un primer significat en *sagire* 'percebre finament', verb aplicat en origen als gossos (AMAT 2002: 89).

(4) **Grec també, per descomptat.** A la primera capa prou genuïna de termes anatòmics llatins provinents sobretot de la ramaderia, s'ha d'afegir una segona capa molt important i més recent on els **termes grecs** són predominants, ja que el grec era la llengua tècnica de la medicina a



escala mediterrània (ANDRÉ 1987: 29–30; 1991: 247). Els primers metges establits a Roma a partir del segle III aC eren grecs, l'ensenyament de la medicina es feia en grec, la literatura mèdica estava escrita quasi exclusivament en grec: a banda del rar *Compositiones medicamentorum* del segle I dC, escrit en llatí, les traduccions llatines, farcides de calcs grecs, comencen a final de l'Imperi, al segle IV dC; fins i tot els pesos de les receptes per a les preparacions eren grecs. La major part de la literatura científica estava en grec: del catàleg de 473 autors que esmenta PLINI EL VELL com a fonts, només cent quaranta-sis escriuen en llatí, és a dir, menys d'una tercera part (KAIMIO 1979: 258). De manera que tot i que hi va haver bastant literatura científica en llatí, la gran majoria d'obres científiques, fins a final de l'Imperi, continuaren en mans dels grecs, o, com a mínim, escrites en grec per romans —la gran majoria dels quals, del rang senatorial (KAIMIO 1979: 269).

S'entén així, doncs, per què la terminologia de l'anatomia (somatònims) i de la patologia (nosònims) estava fortament influïda pel grec: va arribar a haver-hi una certa κοινή lingüística mediterrània en anatomia i medicina, que, a través del llatí medieval, hereu de grecs i romans, ha acabat conquerint tot Europa. Per als termes que ens ocupen, els somatònims humans procedents d'animals, hi ha també exemples de còpies del grec: *chelidon* (< χελιδών = *hirundo*) 'vulva', *strutheus* (< στρουθός = *passer*) 'penis'.

MOTIVACIONS PRINCIPALS. Els somatònims zoonímics llatins sembla que tenen fonamentalment dos tipus de motivacions:

(M1) La **metàfora**, total o parcial. Ho és una denominació de la vulva (*concha*), i segurament ho són les habituals metàfores avians per al penis

(*passer, titus, turtur*). Metàfora parcial és la denominació *caproneæ* ‘grenyes, serrell’, segurament basada en una comparació amb les barbes caprines.

(M2) **Metonímies** de diversos tipus. *Hircus* ‘aixella’ és metonímia del significat ‘mala olor de les aixelles’, un desplaçament semàntic i espacial. La denominació *taurus* ‘perineu – testicles?’ conté potser una associació metonímica entre la força del bou i la força viril concretada en la part genital, o també una metàfora parcial. També és una metonímia estranya d’origen metafòric *musculus* ‘múscul’, on la imatge d’un ratolinet movent-se per dins del braç deu haver-ne estat el motor motivador original. La *ranula* ‘part tendríssima de la peül·la dels cavalls’, si és que no és realment un nosònim, deu fer alguna mena d’associació entre el batraci i la consistència tova.

#### 4.17. Topònims

*Nominauerunt a capris Ægæum pelagus, ad Syriam montem Taurum, in Sabinis Cantherium montem, Bosporum unum Thracium, alterum Cimerium [...] Denique non Italia a uitulis? [...] Romanorum uero populum a pastoribus esse ortum quis non dicit? Quis Faustulum nescit pastorem fuisse nutricium, qui Romulum et Remum educauit?*  
(VARRO *rust.* II 1, 9)

“Van anomenar l’Egeu a partir de les cabres (αἴξ), el mont Taure (ταῦρος) orientat cap a Síria, a la Sabina el mont Canteri (*cantherius*), el Bòsfor (βοῦς), un de Tràcia i l’altre de Cimèria [...] En fi, que no ve també Itàlia dels vedells (*uituli*)? [...] Qui pot negar que el poble romà té origen en els pastors? Qui ignora que el pastor Fàustul va ser el pare no-drissar que va criar Ròmul i Rem?”

PANORÀMICA, PREDOMINANCES, OBSERVACIONS. Tot i que es conserva molta toponímia zoonímica en totes les llengües, els animals no són ni de lluny grans motivadors naturals de la toponímia, sobretot en comparació amb la motivació fitonímica, ja que les plantes són prou més estables i descriptives d’un hàbitat (CONCEPCIÓN 1990: 751–2). Més de la meitat del repertori estudiat presenta zootopònims (32), però un terç d’aquests són només derivatius: fitònims i topònims, seguits pels cromatònims, són les metasèmi-

es amb més tendència derivativa. Per això adjuntem en primer lloc una taula amb el resum dels zootopònims retirats i un intent de situació geogràfica:

TOPÒNIMS DERIVATIUS	
<i>aquila</i>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• <i>Aquileia</i>, colònia romana fundada al Vènet el 180 aC (actual <i>Aquilea</i>), i que hauria rebut el nom d'un indígena <i>Akylis</i>.</li> <li>• <i>Aquileia</i>, una ciutat al <i>limes</i> de Rècia, al nord del Danubi (actual <i>Heidenheim</i>).</li> </ul>
<i>asinus</i>	El riu de Sicília <i>Asinius?</i> (actual <i>Alcantara</i> ) que voreja el nord del mont Etna i desemboca al mar Jònic molt a prop de <i>Tauromenium</i> (actual <i>Taormina</i> ).
<i>bos</i>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• El <i>Forum boarium</i> de Roma, on es venien i compraven bous.</li> <li>• <i>Bo[u]a?</i>, una illa de Dalmàcia (actual illa croata de Čiovo), probablement una caricatura o calc d'una llengua indígena.</li> <li>• <i>Bouianum</i>, dues ciutats samnites: (1) <i>Bouianum Vndecimanorum</i> (actual Boiano); (2) <i>Bouianum Vetus</i> (actual Pietrabbondante).</li> <li>• <i>Bouillæ</i>, una població del Laci, als peus del Mons Albanus i sobre la Via Àpia. Nom actual: Frattocchie.</li> <li>• <i>Vicus Bouius/ Bobius</i>, un llogaret a uns trenta quilòmetres al sud-oest de Cartago, vora la via romana que anava a Theveste.</li> </ul>
<i>canis</i>	• <i>Canaria</i> , segurament l'illa de Gran Canaria.
<i>caper</i>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• <i>Capr[el]æ palus</i> siue <i>Capralia</i>, el lloc de Roma on Ròmul va desaparèixer misteriosament entre llamps i trons.</li> <li>• <i>Capraria</i>, una població de la <i>Gallia Narbonensis</i>. Nom actual: Cabrières.</li> <li>• [<i>Ostium</i>] <i>Caprasia</i>, una de les embocadures del riu Po.</li> <li>• <i>Caprasia</i> és una <i>statio</i> a Lucània, entre <i>Interamnium</i> i <i>Consentia</i>.</li> </ul>
<i>ceruus/a</i>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• <i>Ceruaria</i>, un cap entre la Gàl·lia i la Tarraconense. Nom actual: Cap Cerbère, prop de Cervera de la Marenda.</li> <li>• <i>Ceruaria</i>, un illot d'Hítria, molt proper a l'illot d'<i>Vrsaria</i>. Nom actual: Červar (Croàcia).</li> </ul>
<i>colubra</i>	L'illa <i>Colubraria</i> , documentada també amb el nom grec <i>Ophiusa</i> (Ὠφιούσσα). Nom actual: Formentera.
<i>cuniculus</i>	<i>Cuniculariæ Insulæ</i> , entre Sardenya i Còrsega.
<i>elephantus</i>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• <i>Elefantaria</i>, una <i>statio</i> al nord de Sardenya. Nom actual: Arzachena.</li> <li>• <i>Castellum Elefantum</i>, a Numídia. Nom actual: Rouffach.</li> </ul>
<i>equus</i>	<i>Equilum?</i> , localitat costanera del Vènet, d'improbable etimologia en <i>equus</i> . Nom actual: Jesolo.
<i>gallus/ina</i>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• <i>Gallinaria</i>, una illa a la costa de Ligúria. Nom actual: Gallinara, enfront d'Albengo (Itàlia).</li> <li>• <i>Gallinaria Silua</i>, un bosc al nord de Cumes (Campània).</li> </ul>
<i>palumbes</i>	<i>Palumbinum</i> , un lloc del Samni.
<i>piscis</i>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• <i>Piscense</i> (o <i>*Piscium</i>), riu de Getúlia, actual Oued Ksob (Marroc).</li> <li>• <i>Piscenæ</i>, llogaret de la Gàl·lia Narbonense. Localització actual: Pézenas.</li> </ul>
<i>pullus</i>	• <i>Nigrum pullum</i> , un <i>castellum</i> a la vora del Rin, quasi a la seua desembo-

	cadura. Localització actual: Zwammerdam (Holanda). • <i>Pullariæ insulæ</i> , unes illetes d'Hítria, al mar Adriàtic. Localització actual: Brijuni (Croàcia).
<i>purpura</i>	• <i>Purpurariæ</i> [ <i>sc. insulæ</i> ], dues illes de la costa atlàntica de Marroc. Localització actual: enfront d'Essaouira.
<i>uitulus/a</i>	• <i>Vitularia uia</i> , prop d'Arpinum. • <i>Vitellia</i> , una colònia romana en territori dels eqües, prop de l'actual Valmontone.
<i>ursus/a</i>	• L'illot <i>Vrsaria</i> , a la península d'Hítria. Localització actual: Vrsar (Croàcia). • <i>Vrso?</i> Ciutat de la Bètica. Localització actual: Osuna (Sevilla). • <i>Vrsolis</i> , una <i>statio</i> a la ribera del riu <i>Rhodanus</i> , vora seixanta quilòmetres al sud de <i>Lugdunum</i> .
<i>uultur</i>	• <i>Vulturina</i> , un llogaret del Vènet, a la vora del riu Po, entre Cremona i Parma. Localització actual: Gussola.

Del conjunt dels zootopònims extraïem les conclusions següents:

(1) Les **proporcions d'animals** són les esperades: setze mamífers, deu ocells i la resta repartida. En el conjunt de zootopònims llatins, els animals més presents hi són els caprins (*caper*, *capra*, *caprea*) i els bovins (*bos* i *uitulus*); els caprins probablement per la raó que s'explica en topònims de § *caprea* (les illes cabreres), i els bovins segurament per denominar llocs de venda de bestiar major.

Per a fer una comparativa actual, en un estudi recent sobre la zootoponímia valenciana (ROS 2012: 149–76) extreta del *Corpus Toponímic Valencià* (2009), les dades difereixen un poc en comparació amb les dades llatines. Cal tindre en compte, però, que l'estat de les fonts és molt divergent, ja que en aquest *corpus* hi ha inclosa molta toponímia menor, de la qual hi ha pocs testimonis per al llatí. D'un repertori, doncs, de 993 zootopònims, el 44% són ocells (els tres més freqüents amb diferència: colom, àguila, corb), el 39% mamífers (els cinc més freqüents, en eixe ordre: cabra, llop, conill, bou i cavall); la resta (17%) està formada per invertebrats (sobretot caragol, puça i abella), peixos, rèptils (*serp*), amfibis (*sapo*). És a dir, que

quantitativament és un punt superior la toponímia aviar, però seguida de prop pels mamífers.

(2) La toponímia llatina trobada és de **gran varietat**: noms sobretot de *stationes* o *mansiones* (*Ad Aquilam Maiorem/ Minorem, Ad Dracones, Ad Gallum Gallinaceum, Ad Leones, Equus Magnus* etc.), algun *oppidum* (*Equus Tuticus?*), establiments termals (*Aquæ Passaris*), orònims (*Cantherius, Taurus?, Voltur*), potamònims (*Merula?*) o noms comuns de lloc (*coluber, purpurilla/ turturilla*). S'hi troba molta toponímia menor i, de fet, on actualment també es troba més zootoponímia és en la microtoponímia.

(3) Els **formants toponímics més freqüents** són, essencialment, dos:

- El sintagma preposicional començat per *Ad...* (*Ad Aquilam Maiorem/ Minorem, Ad Capræ Paludem, Ad Leones, Ad Mures, Ad Titulos*), ja que aquests topònims solen documentar-se *a la vora d'una via romana*.
- El zoònim en forma derivativa amb el sufix *-arius/a/um*.

MOTIVACIONS PRINCIPALS. Sobre les motivacions dels zootopònims en general, diu PAPA (2012: 111) que «accanto a toponimi che realisticamente intendono designare aree di stanziamento o di passaggio di determinati animali, trovano spazio denominazioni puramente evocative. L'occasione può nascere da un fatto accidentale o da tradizioni e suggestioni le cui radici affondano nel mito e nella leggenda. Molto più forte rispetto a quanto non avvenga per il mondo vegetale è il valore metaforico attribuito agli animali [...] È necessario che l'indagine del repertorio zootoponimico sia profondamente ancorata al territorio». Del repertori estudiat es poden conjecturar unes motivacions bàsiques:

(M1) La **metàfora de la forma**: sens dubte, anomenar el sinuós Tíber *Coluber*, i potser el mont *Cantherius*, amb referència a la forma del bast (cf. § *cantherius*).

(M2) La **metonímia a partir dels animals més abundants**. Aquest sembla que és el cas en general de les illes cabreres (cf. § *Capreæ*) i d'altres illes. Segons PLINI (*nat.* VI 205), *Proximam ei Canariam uocari a multitudine canum ingentis magnitudinis* “Pròxima a aquesta [sc. l'illa *Ninguaria*, actual Tenerife], la Canària s'anomenaria així per la quantitat de gossos de mida enorme”. Semblantment de la *insula Gallinaria*: *Ab his gallinis dicitur insula Gallinaria appellata, quæ est in mari Tusco secundum Italiam contra montes Liguscos, Intimilium, Album Ingaunum* (VARRO *rust.* III 9, 17) “D'aquests galls fers diuen que prové el nom de l'illa Gallinera, que és al mar Tirré a continuació d'Itàlia, enfront dels monts ligurs, Ventimiglia, Albengo”. També l'actual illa de Formentera, anomenada *Colubraria*: *Ebusi terra serpentes fugat, Colubrariæ parit [...] Græci Ophiussam dixere* (PLIN. *nat.* III 78) “L'illa d'Eivissa fa fugir les serps, Formentera (*Colubraria*) les cria [...] Els grecs la van anomenar *Ofiüsa* (< ὄφις ‘serp’)”.

(M3) La **metonímia a partir d'una anècdota real o inventada**. A vegades es troben històries reals o imaginades que expliquen un topònim. És el cas de la vil·la de Lívia *Ad Gallinas* (§ *gallus/ gallina*) o de la *Porta Catularia* de Roma (§ *catulus*).

(M4) Potser en algun cas el zootopònim està indicant la **representació plàstica d'un animal com a nom o distintiu d'una taberna o mansio** vora una via de circulació.

(M5) La **caricatura lingüística**. La certesa zoonímica i en general etimològica d'algun dels topònims estudiats és ben discutible. Hi ha molts casos insegurs. De fet, en toponímia és molt freqüent la caricatura d'un

element incomprensible i opac amb un de comprensible i transparent, en aquest cas els familiars zoònims. Sospitarem sobretot dels casos en què un topònim d'un lloc allunyat d'Itàlia tinga un nom llatí *massa* transparent. El parlant prefereix motivar i fer comprensible els noms nous opacs i incomprensibles; encara que moltes vegades els resultats siguen grotescs i absurds, el parlant els prefereix, ja que mnemotècnicament són més econòmics (BALLESTER 2014: 58–64).

Incloem, doncs, molts topònims amb una bona dosi de dubte, però fins i tot així els considerem valuosos perquè constitueixen exemples de remotivació caricaturesca en elements importants com els zoònims. El cas de *Bestia Desolata* és amb poc dubte una caricatura, i potser ho són també *Equus Tuticus*, el riu *Merula* o el mont *Taurus*.

(M5) En algun cas de topònim zoonímic potser es tracta realment d'**antropònims zoonímics que designaven l'amo d'un lloc**, com es pot constatar en microtoponímia actual. Lamentablement les fonts antigues no permeten interpretar en aquest sentit cap exemple.





## 5. ESBÓS D'UN MAPA MOTIVACIONAL ZONÍMIC LLATÍ

Sense cap pretensió d'exhaustivitat, però amb desig de reflectir les motivacions principals suggerides pels animals en aquest treball, deixem ací esbossat l'heterogeni mapa motivacional que s'ha anat dibuixant, incloent-hi, ocasionalment, animals que no hem tractat:

- ✓ **ALTURA:** *aquila*.
- ✓ **ÀNIMA:** *avis, columba, papilio*. [Altres: *apis*]
- ✓ **ASTUT:** *anguis/ colubra/ draco, coruus, rana, ursus*. [Altres: *cornix, ericius, mustela, perdix, serpens, uulpes*] ≠ **ESTÚPID:** *asinus, bestia, cantherius, ouis, piscis, porcus/ sus*. [Altres: *animal, belua, mulus, pecus, talpa, uerres, ueruex*]
- ✓ **BANYES:** *aries, capreolus, ceruus, elephantus (!), taurus*.
- ✓ **BELL:** *pauo*. ≠ **LLEIG** [Altres: *camelus, simia*]
- ✓ **BLANC:** *columba* (no sempre). [Altres: *cygnus*] ≠ **NEGRE:** *coruus, merula*.
- ✓ **BONA OLOR** (perfum): *elephantus* (alé). [Altres: *panthera*] ≠ **MALA OLOR** (pudor): *caper/ hircus, leo* (alé), *ursus* (alé).
- ✓ **BRUT:** *aper/ porcus/ sus, rana*.
- ✓ **CACERA:** *aper, canis, ceruus, lepus*.
- ✓ **CADENA:** *canis, catulus*.
- ✓ **CANT MELODIÓS:** *merula*. [Altres: *cygnus, luscinia*] ≠ **XERRAIRE MOLEST:** *coruus, rana, turtur*. [Altres: *cicada, cornix, pica, psitaccus, sturnus*]
- ✓ **DÒCIL:** *agnus, bos, columba, elephantus*. [Altres: *ouis*]
- ✓ **DOLENT:** *coruus, lupus*. [Altres: *cornix, feles, mustela, uulpes*]
- ✓ **FEROTGE** (agressiu, àïrat, rabiós): *aper, aquila, aries, bestia, canis, coruus, gallus, hircus, leo, lupus, miluus, taurus, ursus, uultur*. [Altres: *panthera, tigris, uulpes*] ≠ **TENDRE:** *catulus, columba, passer, pullus*. [Altres: *agnus, hædus*]

- ✓ **FÈRTIL** i/o **FECUND**: *anguis/ colubra/ draco, aper/ porcus/ sus, aries, canis, columba, concha, cuniculus, gallina, lepus, mus, passer, rana, taurus*. ≠ **ESTÈRIL**: *cantherius*. [Altres: *mula, ueruex*]
- ✓ **FIDEL**: *canis* (a l'amo). ≠ **TRAÏDOR** (no de fiar, enganyívol): *anguis/ colubra*. [Altres: *feles, uipera*]
- ✓ **FIDELITAT CONJUGAL**: *columba, elephantus, palumbes/ titus, turtur*. [Altres: *ciconia*] ≠ **INFIDELITAT**: *gallina*.
- ✓ **FORT** (robust): *aries, aquila, bos* (força lenta, controlada), *elephantus, leo, taurus*.
- ✓ **GANXO**: *canicula, coruus, lupus*.
- ✓ **GRAN**: *bos, elephantus, leo, taurus*. ≠ **MENUT**: *mus*. [Altres: *culex, cimex, formica*]
- ✓ **GROLLER**: *asinus, porcus/ sus/ uerres*. [Altres: *graculus*]
- ✓ **GROS**: *porcus/ sus*.
- ✓ **INDÒMIT**: *uitulus*. [Altres: *iuuencus*]
- ✓ **IMMORTALITAT**: *pauo, piscis*.
- ✓ **INDÚSTRIA INTEL·LIGENT**: *araneus* (teranyina), *hirundo* (niu). [Altres: *apis, formica*]
- ✓ **LASCIU/IVA** (gran apetit sexual): *anguis/ colubra/ draco, asinus, canis, caper/ capra, ceruus, columba/ palumbes/ titus, equus i equa, gallus, hircus, lupus/a, mus, palumbes, passer, porcus/ sus, testudo* (mascle), *titus, ursus*. [Altres: *uacca*] ≠ **CAST**: *elephantus, turtur*.
- ✓ **LONGEU**: *aquila, ceruus, elephantus, miluus, uultur*. [Altres: *graculus*]
- ✓ **MEDICINAL**: *anguis, ceruus, rana*.
- ✓ **MEMORIÓS**: *canis, elephantus, equus, hirundo*. ≠ **DESMEMORIAT**: *gallus, piscis*.
- ✓ **MOLEST**: *mus, rana*. [Altres: *cimex, culex, musca, tabanus*]
- ✓ **MORT**: *coruus, leo, uultur*. [Altres: *strix*]
- ✓ **ORELLUT**: *asinus, lepus*.
- ✓ **PELUT**: *aper, caper/ caprea/ hircus, ursus*.

- ✓ **PENIS:** *asinus, passer, titus, turtur*. ≠ **VULVA:** *concha, porcus*. [Altres: *cheldon, pecten*]
- ✓ **PIETAS:** *elephantus*. [Altres: *ciconia, delphinus*]
- ✓ **PLUJA:** *hirundo, miluus, rana*. [Altres: *graculus*]
- ✓ **PODER SUPREM** (noblesa, reialesa): *aquila, elephantus, leo*.
- ✓ **PRIMAVERA** (bon temps, bona sort): *hirundo*.
- ✓ **PROFECIA.** Pràcticament tots els animals, però especialment els ocells, i molt especialment *aquila, coruus*. [Altres: *cornix*]
- ✓ **PRUDENT:** *anguis, testudo*. [Altres: *cochlea, serpens*]
- ✓ **PUNXEGÓS:** *canicula* (ullals), *coruus* (bec), *lupus* (ullals), *scorpio* (fibló). [Altres: *echinus, ericius, murex*]
- ✓ **RÀPID:** *aquila, ceruus, equus, lepus, miluus, mus*. [Altres: *accipiter, delphinus, pardus, tigris*] ≠ **LENT:** *asinus, bos, cantherius, testudo*. [Altres: *formica, cochlea, mula*]
- ✓ **RAPINYAIRE:** *aquila, lupus, miluus, uultur*. [Altres: *accipiter, polypus, uulpes*]
- ✓ **RIQUESA** (o luxe): *bos, purpura/ conchylum*. [Altres: *pecus*] ≠ **POBRESA:** *aranea* (abandonament), *asinus*.
- ✓ **ROSEGADOR** (perforador): *mus*. [Altres: *curculio, mustela*]
- ✓ **SACRIFICIAL:** *bos/ taurus, sus*. [Altres: *agnus, ouis*]
- ✓ **SENTITS:** bona oïda (*aper, ceruus*), bon olfacte (*aper, canis, uultur*), bona vista (*aquila, caper/ hircus, draco, hirundo, miluus, uultur*).
- ✓ **SOL:** *aquila, equus, leo*. ≠ **LLUNA:** (*mula*).
- ✓ **SOLITARI:** *aper, lepus, merula, ursus*.
- ✓ **SUBMÍS** (esclau): *asinus, canis*. [Altres: *agnus, ouis*]
- ✓ **SUPERB** (arrogant): *caper/ caprea/ hircus, equus, gallus, pauo, rana*. [Altres: *anser, bufo, graculus, musca*] ≠ **HUMIL** (senzill): *asinus, columba*.
- ✓ **SUPORT:** *cantherius, capreolus, ceruus, testudo*. [Altres: *mulus*]
- ✓ **TOSSUT:** *asinus*.
- ✓ **TRANSPORT:** *elephantus, equus*. [Altres: *mulus*]

- ✓ **TREBALLADOR:** *bos*. [Altres: *apis, formica, mulus*] ≠ **PERESÓS:** *asinus, ursus*. [Altres: *asilus/ tabanus, cicada*]
- ✓ **ULLALS:** *aper, canis, elephantus, lupus, ursus*.
- ✓ **VALENT:** *aper, aquila, leo, taurus*. ≠ **POREGÓS:** *capreolus, ceruus, columba, lepus, mus, rana*. [Altres: *agnus, damma, ouis*]
- ✓ **VERINÓS:** *anguis/ colubra/ draco, scorpio*. [Altres: *bufo, uipera*]
- ✓ **VICTÒRIA** (trionf): *aquila, elephantus*.
- ✓ **VIGILANT:** *anguis/ colubra/ draco, canis, leo*. [Altres: *anser*]
- ✓ **VORAÇ:** *canis, lupus, mus, ursus*.

## 6. BIBLIOGRAFIA

### Abreviatures

- A.A.B.W.* = *Archäologische Ausgrabungen in Baden–Württemberg*, Stuttgart 1974–.
- Barrington Atlas...* = *Barrington Atlas of the Greek and Roman World*, R.J.A. TALBERT ed., Princeton & Oxford 2000.
- A.E.* = *L'Année Épigraphique*, Paris 1888–.
- A.L.D.C.* = *Atles lingüístic del domini català* (9 voll.), J. VENY & L. PONS i GRIERA (edd.), Barcelona 2001–14.
- A.L.E.A.N.R.* = *Atlas Lingüístico y Etnográfico de Aragón, Navarra y La Rioja* (12 voll.), M. ALVAR coord., Madrid 1980.
- Animales simbólicos...* = *Animales simbólicos en la historia. Desde la Protohistoria hasta el final de la Edad Media*, M. R.GARCÍA HUERTA & F. RUIZ GÓMEZ edd., Madrid 2012.
- Brill's New Pauly...* = *Brill's New Pauly. Encyclopaedia of the Ancient World* (15 voll.), H. CANKIK & H. SCHNEIDER & M. LANDFESTER edd., Ch. SALAZAR & F. G. GENTRY tradd., Leiden & Boston 2003.
- C.I.L.* = *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Th. MOMMSEN & F. RITSCHL & alii edd., Berlin Berlin 1863–2005.
- C.I.L.A.* = *Corpus de Inscripciones Latinas de Andalucía. Vol. II (Sevilla)*, J. GONZÁLEZ FERNÁNDEZ ed., Sevilla 1991.
- CLAUSS/SLABY* = *Epigraphik–Datenbank Clauss/ Slaby* [en línia]  
<[http://db.edcs.eu/epigr/epi\\_es.php](http://db.edcs.eu/epigr/epi_es.php)>.
- C.L.E.Pann.* = *Carmina Latina Epigraphica Pannonica. Studi sui carmi epigrafici*, P. CUGUSI ed., Bologna 2007.
- Con i Romani...* = *Con i Romani. Un'antropologia della cultura antica*, M. BETTINI & W. SHORT edd., Bologna 2014.
- De dioses y bestias...* = *De dioses y bestias. Animales y religión en el Mundo Antiguo*, E. FERRER ALBELDA & J. MAZUELOS PÉREZ & J.L. ESCACENA CARRASCO edd., Sevilla 2008.
- Etymology...* = *Online Etymology Dictionary* [en línia]. <[www.etymonline.com](http://www.etymonline.com)>
- Gloss.* = *Corpus Glossariorum Latinorum* (7 voll.), G. LÆWE & G. GOETZ edd., Leipzig 1888–1923.
- Gran Diccionari...* = *Gran Diccionari de la Llengua Catalana*, M. TORRAS i CONANGLA coord., Barcelona 2004.

- Homme et animal...* = *Homme et animal dans l'antiquité romaine. Actes du colloque de Nantes 1991*, Centre de Recherches A. Piganiol ed., Tours 1995.
- I.C.V.R.* = *Inscriptiones christianæ Urbis Romæ. Noua series I–III*, A. SILVAGNI & A. FERRUA edd., Roma 1922–.
- I.G.* = *Inscriptiones Græcæ*, A. KIRCHHOFF & U. WILAMOWITZ–MOELLENDORFF & alii dirs., Berlin 1860–.
- I.G.L.Treviso* = *Iscrizioni greche e latine dei musei civici di Treviso*, F. LUCIANI ed., Treviso 2012.
- I.L.Alg.* = *Inscriptions latines d'Algérie*, St. GSELL & H.G. PFLAUM edd., Paris 1922–.
- I.L.G.N.* = *Inscriptions latines de Gaule (Narbonnaise)*, E. ESPÉRANDIEU ed., Paris 1929.
- I.L.Jug* = *Inscriptiones Latinæ quæ in Iugoslauia inter annos MCMII et MCMLXX repertæ et editæ sunt*, A. ŠAŠEL & J. ŠAŠEL edd., Ljubljana 1963–86.
- Onomàstica mediterrània...* = *Onomàstica mediterrània. Onomàstica d'origen zoonimic i dels intercanvis entre pobles. Actes del Convegno di Onomastica de la scuola di dottorato di Torino (València, abril 2012)*, E. CASANOVA ed., València 2012.
- R.E.* = *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, G. WISSOWA & alii edd., München & Stuttgart 1893–1978.
- R.E.W.* = *Romanisches etymologisches Wörterbuch*, W. MEYER–LÜBKE, Heidelberg 1935.
- The Oxford Classical...* = *The Oxford Classical Dictionary*, S. HORNBLLOWER & A. SPAWFORTH edd., Oxford & New York 2003.
- The Oxford Handbook...* = *The Oxford Handbook of Animals in Classical Thought and Life*, G.L. CAMPBELL ed., Oxford 2014.
- Z.P.E.* = *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, L. KÖNEN & alii edd., Bonn 1967–.

## Llibres i articles

- ACUÑA TRABAZO Ana & GARROSA GUDE José Luis, «Os nomes dos animais, das doenzas e doutros elementos relacionados coas crenzas en Galicia: estudio comparativo» [en línia], *Culturas Populares. Revista Electrónica* 2 (2006), 21 pàgines.  
<[www.culturaspopulares.org](http://www.culturaspopulares.org)> [Consulta: 22 nov. 13].
- ADAMS James N., *The Latin Sexual Vocabulary*, London 1990.
- ALCOVER Antoni Maria & MOLL Francesc de Borja, *Diccionari Català–Valencià–Balear* (10 voll.), Palma de Mallorca 1975.
- ALINEI Mario, *Origini delle lingue d'Europa. I La Teoria della Continuità*, Bologna 1996.

- «The Role of Motivation (“iconymy”) in Naming: Six Responses to a List of Questions», G. SANGA & G. ORTALLI edd., *Nature Knowledge. Ethnoscience, Cognition, and Utility*, Venezia 2003, 108–18.
- L’origine delle parole*, Roma 2009.
- ALLEN Richard Hinckley, *Star Names: Their Lore and Meaning*, New York 2000.
- AMAT Jacqueline, *Les animaux familiers dans la Rome antique*, Paris 2002.
- ANDRÉ Jacques, *Étude sur les termes de couleur dans la langue Latine*, Paris 1949.
- Lexique des termes de botanique en latin*, Paris 1956.
- L’alimentation et la cuisine à Rome*, Paris 1961.
- «Noms de plantes et noms d’animaux», *Latomus* 22 (1963), 649–63.
- Les noms de plantes dans la Rome antique*, Paris 1985.
- Être médecin à Rome*, Paris 1987.
- Le vocabulaire Latin de l’anatomie*, Paris 1991.
- ARTIGAS Esther (intr., trad., not.), *Plaute. Els bessons*, Martorell 2012.
- ASTON Emma, «Part–Animal Gods», *The Oxford Handbook...* 366–83.
- BALLESTER Xaverio, *Los Mejores Títulos y los Peores Versos de la Literatura Latina*, Barcelona 1998.
- Las Primeras Palabras de la Humanidad*, València 2002.
- «Caricatura Lingüística: la Motivación al Poder», *Culturas populares. Revista Electrónica* 3 (2006a). 23 pàgines. <[www.culturaspopulares.org](http://www.culturaspopulares.org)> [Consulta: 22 abr. 14].
- Zoónimos Ancestrales*, València 2006b.
- «Moix y otros Étimos Hespéricos», *Studia in Honorem Joan Coromines*, Lleida 2007, 299–316.
- «De Cátulo o Catulo», *Actas del XII Congreso Español de Estudios Clásicos*, València 2010a, II 261–8.
- Gálatas, Getas y Atlantes. Tres Ensayos de GeoFilología Clásica*, València 2010b.
- «Zooantroponimia Latina: de Dónde, a Dónde», *Onomàstica mediterrània...* 254–72.
- «Contribución a una Teoría de los Cromatónimos», *Liburna* 5 (2012b), 15–52.
- 40 Antídotos contra los Venenos de la Lingüística Tradicional*, Lugo 2013a.
- «Teresa y Otros Nuevos Étimos Hespéricos», *Actes del XXVI Congrès Internacional de Lingüística i Filologia Romàniques*, Berlin & Boston 2013b, V 7–18.
- Amavida. Una Introducció a la Arqueotoponimia*, València 2014.
- BEAVIS Ian C., *Insects and Other Invertebrates in Classical Antiquity*, Exeter 1988.

- BECK Roger L., «Astrology», *The Oxford Classical...* 195.
- BECKER Lidia, «Zoónimos en la antroponimia altomedieval y el contacto de lenguas», *Onomàstica mediterrània...* 209–16.
- BELL Sinclair & WILLEKES Carolyn, «Horse Racing and Chariot Racing», *The Oxford Handbook...* 478–90.
- BILLIGMEIER J.C., «Latin *Lucabos* ‘Elephant’», *Bibliothèque des Cahiers de Linguistique de Louvain* 42 (1988), 321–31.
- BLANCH Xavier & ESPOT Laura, *Fer l’animal. Bestiari popular il·lustrat*, Barcelona 1999.
- BLOK Anton, «Montoni e becchi: un’oposizione–chiave per il codice mediterraneo de l’onore», *Quaderni di Semantica* 1 (1980), 347–62.
- BOBILLO LOBATO Ana Rut, «Animales en el reino de la muerte. Aportaciones al estudio de la religiosidad funeraria fenicio–púnica», *De dioses y bestias...* 45–81.
- BODSON Liliane, «Zoological Knowledge in Ancient Greece and Rome», *The Oxford Handbook...* 556–78.
- BOLÓS Oriol de & VIGO Josep & MASALLES Ramon M. & NINOT Josep M., *Flora manual dels Països Catalans*, Barcelona 2005.
- BONET M. Àngels, «Notes sobre els remeis d’origen animal en la medicina popular», *Caramella* 27 (2012), 43–5.
- BONFANTE Giuliano, «Le latin *Vlpius* et le nom osco ombrien du loup», *Latomus* 3 (1939), 79–83.
- CALLEBAT Louis & FLEURY Philippe (edd.), *Vitruve. De l’architecture. Livre X*, Paris 1986.
- CANTO Alicia M<sup>a</sup>, «Un ‘mito’ homérico en Iberia: *Zephyrus* y las yeguas de Olisipo. Nuevos textos y ensayo de explicación desde la genómica», *Lusitânia romana – Entre o mito e a realidade. Actas da VI Mesa–Redonda Internacional sobre a Lusitânia Romana (4 a 6 de Novembro de 2004)*, G.J. GORGES & alii coord., 2009, 165–218.
- CANTÓ Josefa & GÓMEZ SANTAMARÍA Isabel & GÓNZÁLEZ MARÍN Susana & TARRIÑO Eusebia (intr., trad., not.), *Plinio. Historia natural*, Madrid 2002.
- CAPPONI Filippo, *Ornithologia Latina*, Genova 1979.
- CASANOVA I HERRERO Emili & TERRADO I PABLO Xavier (edd.), *Studia in honorem Joan Coromines*, Lleida 2007.
- CASCAJERO Juan, «A la sombra del asno. Asnos, burros y jumentos en la Paremiología antigua», *Paremia* 8 (1999), 113–7.
- CHANTRAINE Pierre, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque*, Paris 2009.
- CHERUBINI Laura, «Stregoneria», *Con i Romani...* 127–42.



- CHEVALLIER Raymond, «Le bestiaire de Plaute», *Homme et animal...* 327–50.
- COCCO Maria Bastiana, *Servi e liberti nella Sardegna romana alla luce della documentazione epigrafica* [en línia], tesi doctoral, Università di Sassari 2011.  
 <[http://eprints.uniss.it/4914/1/Cocco\\_MB\\_Servi\\_liberti\\_Sardegna\\_romana.pdf](http://eprints.uniss.it/4914/1/Cocco_MB_Servi_liberti_Sardegna_romana.pdf)>  
 [Consulta: 2 oct. 14].
- CONCEPCIÓN SUÁREZ Julio, «El lenguaje toponímico de origen animal (Zootoponimia)», *Boletín del Instituto de Estudios Asturianos* 136 (1990), 751–67.
- CONDOS Theony, *Star Myths of the Greeks and Romans: a Sourcebook*, Grand Rapids 1997.
- COROMINAS Joan [& PASCUAL José A. col.], *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico* (6 voll.), Madrid 1980.
- COROMINES Joan [& J. GULSOY & M. CAHNER col.], *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana* (10 voll.), Barcelona 1995.
- Corpus Toponímic Valencià*, Acadèmia Valenciana de la Llengua ed. (2 voll.), València 2009.
- CORTÁZAR Julio, *Un tal Lucas*, Madrid 2008.
- DANDO–COLLINS Stephen, *Legiones de Roma. La historia definitiva de todas las legiones imperiales romanas*, T. MARTÍN LORENZO trad., Madrid 2012.
- DELORT Robert, *Les animaux ont une histoire*, Paris 1984.
- Diccionari llatí – català*, A. SEVA i LLINARES dir., Barcelona 1993.
- DU CANGE & ALII, *Glossarium mediæ et infimæ Latinitatis* (5 voll.), Graz 1954.
- EKROTH Gunnel, «Animal Sacrifice in Antiquity», *The Oxford Handbook...* (2014), 324–54.
- FAURE Roberto & RIBES María Asunción & GARCÍA Antonio, *Diccionario de apellidos españoles*, Madrid 2006.
- FAUST Manfred, «Metaphorische Schimpfwörter», *Indogermanische Forschungen* 74 (1969), 54–125.
- FLORES ARROYUELO Francisco J., *Diccionario de supersticiones y creencias populares*, Madrid 2000.
- FÖGEN Thorsten, «Animals in Graeco–Roman Antiquity and Beyond: a Select Bibliography» [en línia] <[www.telemachos.hu-berlin.de/esterni/Tierbibliographie\\_Foegen.pdf](http://www.telemachos.hu-berlin.de/esterni/Tierbibliographie_Foegen.pdf)>  
 [Consulta: 28 abr. 12].
- FONT I QUER Pius, *Plantas medicinales. El Dioscórides renovado*, Barcelona 1979.
- FORCELLINI & ALII, *Lexicon totius Latinitatis* (6 voll.), Bologna 1965.
- FRANCO Cristiana, «Animali», *Con i Romani...* 249–67.
- GALMÉS Salvador (intr., trad., not.), *M. Porci Cató. D'agricolia*, Barcelona 1927.

- GAMKRELIDZE Tamaz Valeryanovich & IVANOV Vyacheslav Vsevolodovich, *Indoeuropean and the Indo–Europeans: a Reconstruction and Historical Analysis of a Proto–language and a Proto–Culture. Part I. The Text*, J. NICHOLS trad., Berlin & New York 1995.
- GARCÍA HUERTA M<sup>a</sup> Rosario & RUIZ GÓMEZ Francisco (dirs.), *Animales simbólicos en la historia. Desde la Protohistoria hasta el final de la Edad Media*, Madrid 2012.
- GARCÍA MOUTON Pilar, «Motivación en Nombres de Animales», *Lingüística Española Actual* 9.12 (1987), 189–98.
- GIL FERNÁNDEZ Luis, *Nombres de insectos en griego antiguo*, Madrid 1959.
- GILHUS Ingvils Sælid, *Animals, Gods and Humans. Changing attitudes to Animals in Greek, Roman and Early Christian Ideas*, London & New York 2006.
- GOLDBERGER W., «Kraftausdrücke im Vulgärlatein», *Glotta* 18 (1929), 8–65.
- GÓMEZ I PALLARÉS Joan (intr., trad., not.), *Apici. L'art de la Cuina*, Barcelona 1990.
- GOUDI Maria, «Aperçu d'une étude motivationnelle de certains zoonymes dans les parlers de l'île de Lesbos (Grèce)», *Géolinguistique* 10 (2008), 71–91.
- GRAF Fritz, «Mithras», *Brill's New Pauly...* IX 73–7.
- GREGORY Justina, «Donkeys and the Equine Hierarchy in Archaic Greek Literature», *The Classical Journal* 102 (2007), 193–212.
- GRIMAL Pierre, *Diccionario de mitología griega y romana*, F. PAYAROLS trad., Barcelona 2001.
- GUIRAL PELEGRÍN Carmen, «Los animales en la pintura romana: ¿motivos decorativos o elementos simbólicos?», *Animales simbólicos...* 133–53.
- GUNDEL Wilhelm, «Sternbilder und Sternglaube», *R.E.* III A2 (1929), 2412–39.
- HARDEN Alastair, «Animals in Classical Art», *Oxford Handbook...* 24–60.
- HOFMANN Johann Baptist, *El latín familiar*, J. COROMINAS trad., Madrid 1958.
- HOWE Timothy, «Value Economics. Animals, Wealth, and the Market», *The Oxford Handbook...* 136–55.
- JIMÉNEZ GAZAPO Pilar & MORILLAS GÓMEZ Mercedes & MORILLO RUIZ Francisca, *La musa sensata. Aforismos y proverbios en la sátira latina*, Madrid 2012.
- JORDÀ MULET Juli (ed.), *Paraules en xarxa*, València 2014.
- KAIMIO Jorma, *The Romans and the Greek Language*, Helsinki 1979.
- KAJANTO Iiro, *The Latin Cognomina*, Helsinki 1965.
- KELLER Otto, *Über die Bedeutung einiger Thiernamen*, Graz 1878.
- KITCHELL Kenneth F., *Animals in the Ancient World from A to Z*, New York 2014.
- KÖHLER Carl Sylvio, *Das Tierleben im Sprichwort der Griechen und Römer*, Leipzig 1881.

- LACALLE RODRÍGUEZ Raquel, *Los símbolos de la prehistoria. Mitos y creencias del Paleolítico Superior y del Megalitismo Europeo*, Madrid 2011.
- LAERA Giovanni, «Zoonimi nell'onomastica medievale della Puglia centrosettentrionale: riflessi lessicali», *Onomástica mediterrània...* 129–48.
- LAGO Jose Ignacio, *Roma en guerra*, Madrid 2007.
- LAMER Hans, «Lusoria tabula», *R.E.* XIII (1927), 1900–2029.
- LE BOHEC Yann, «Corvus», *Brill's New Pauly...* III 855.
- LE BOHEC Yann, *El ejército romano*, I. HIERRO trad., Barcelona 2004.
- LE BONNIEC Henri & LE BŒUFFLE André (intr., trad., not.), *Pline L'Ancien. Histoire naturelle. Livre XVIII*, Paris 1972.
- LÉVI-STRAUSS Claude, *Le totémisme aujourd'hui*, Paris 1962.
- LOJENDIO QUINTERO M<sup>a</sup> del Pilar, «Los animales en la comedia latina. Aproximación a un análisis fraseológico», *Paremia* 20 (2011), 161–8.
- LÓPEZ EIRE Antonio, *Lisístrata. Introducción, traducción y notas*, Salamanca 1994.
- LÓPEZ LÓPEZ Matías, *Los personajes de la comedia plautina: nombre y función*, Lleida 1991.  
—LÓPEZ LÓPEZ Matías (advertència preliminar, revisió del text llatí, notes, epíleg i traducció) & SAMPIETRO LARA Marta (traducció), *Petronio Árbiter. El Festín de Trispudientillo (Cena Trimalchionis) [Satiricón: 26, 7–78, 8]*, Barcelona 2007.
- LYONS John, *Semántica*, R. CERDÀ trad., Barcelona 1980.
- MARCOVECCHIO Enrico, *Dizionario etimologico storico dei termini medici*, Firenze 1993.
- MARTIN Ernest Whitney, *The Birds of the Latin Poets*, Palo Alto 1914.
- MANZANERO CANO Francisco (intr., trad., not.), *Arquitectura de Vitruvio. Libros I–V*, Madrid 2008.
- MARIÑO FERRO Xosé Ramón, *Diccionario de simbolismo animal*, Madrid 2014.
- MARTÍNEZ MANZANO Teresa & CALVO DELCÁN Carmen (intr., trad., not.), *Pseudo Aristóteles. Fisiognomía– Anónimo. Fisiólogo*, Madrid 1999.
- MARTÍNEZ SAURA Fulgencio, *Diccionario de zoología en el mundo clásico*, Castelló 2007.
- MAYOR Adrienne, «Animals in Warfare», *The Oxford Handbook...* 282–93.
- MCCARTNEY Eugene Stock, *Figurative Uses of Animal Names in Latin and their Application to Military Devices. A Study in Semantics*, Lancaster (Pennsylvania) 1912.
- MCDONALD Angela, «Animals in Egypt», *The Oxford Handbook...* 441–60.
- MONTERO CARTELLE Enrique, *El latín erótico. Aspectos léxicos y literarios*, Sevilla 1991.
- MOURE CASAS Ana (intr., trad., not.), *Julio Obsecuente. Libro de los prodigios*, Madrid 1990a.

- Paladio. *Tratado de agricultura. Medicina veterinaria. Poema de los injertos* (intr., trad., not.), Madrid 1990b.
- MOURE CASAS Ana & FONTÁN Antonio & alii (trad., not.), *Plinio el Viejo. Historia natural (Libros I–II)*, Madrid 1996.
- NEWMYER Stephen T., *Animals in Greek and Roman Thought*, New York 2011.
- OGDEN Daniel, «Animal Magic», *The Oxford Handbook...* 294–309.
- OPELT Ilona, *Die lateinischen Schimpfwörter und verwandte sprachliche Erscheinungen*, Heidelberg 1965.
- OTTE Marcel, «Les premiers loups, les premiers hommes», *Ô Loup! De nos campagnes à nos imaginaires*, Musée Royal de Mariemont 2012, 16–21.
- OTTO A., *Die Sprichwörter und sprichwörtlichen Redensarten der Römer*, Leipzig 1890.
- OTTO Walter F., *Dioniso. Mito y culto*, Madrid 1997.
- Oxford Latin Dictionary*, P.G.W. GLARE ed., Bath 2000.
- PANUNZIO Saverio (ed.), *Bestiariis* (2 voll.), Barcelona 1988.
- PAPA Elena, «Nella bocca del lupo: zoonimi nella toponomastica del Piemonte», *Onomàstica mediterrània...* 111–28.
- PASTOREAU M., *The Bear: History of a Fallen King*, Cambridge 2011.
- PELLICER Joan, *Costumari botànic. Recerques etnobotàniques a les comarques centrals valencianes* (3 voll.), Picanya 2005.
- POKORNY Julius, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, Bern & München 1959.
- PÜTZ Babette, «Good to Laugh with. Animals in Comedy», *Oxford Handbook...* 61–72.
- REQUENA Miguel, *El emperador predestinado. Los presagios de poder en época imperial romana*, Madrid 2001.
- «Los Caballos que Lloraban a César», *Liburna* 5 (2012), 143–53.
- RIEGLER Richard, «Zoonimia popolare», *Quaderni di Semantica* 2 (1981), 325–61.
- ROMÁN BRAVO José (intr., trad., not.), *Plauto. Comedias II*, Fuenlabrada 2005.
- ROS PARDO Honorat, «Zootopònims en el corpus toponímic valencià: notes per a un catàleg», *Onomàstica mediterrània...* 149–76.
- ROSSEBASTIANO Alda, «Vacca e affini nell'onomastica piemontese», *Onomàstica mediterrània...* 21–38.
- RUBANO A., «Tra equini, ruminanti, rettili e insetti. Cognomi da zoonimi in area pugliese», *Onomàstica mediterrània...* 65–80.

- RUBIO MARCOS Elías & PEDROSA José Manuel & PALACIOS César Javier, *Creencias y supersticiones populares de la provincia de Burgos. El cielo. La tierra. El fuego. El agua. Los animales*, Burgos 2007.
- SAINT DENIS Eugène De, *Le vocabulaire des animaux marins en latin classique*, Paris 1947.
- SAUSSURE Ferdinand de, *Curso de lingüística general*, A. ALONSO trad., Madrid 1987.
- SHELTON Jo-Ann, «Spectacles of Animal Abuse», *The Oxford Handbook...* 461–77.
- SCHMELING Gareth, *A Commentary on the Satyrice of Petronius*, New York 2011.
- SEMERARO Maria, «Come gli dicevano: tracce di zoonimia nei soprannomi della Puglia centro-meridionale», *Onomastica mediterranea...* 231–44.
- SMITH William (ed.), *Dictionary of Greek and Roman Geography*, 1854. [en línia] <<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/>> [Consulta: 29 set. 14].
- SOLIMANO Giannina (intr., trad., not.), *Fedro e Aviano. Favole*, Torino 2008.
- STRÖMBERG R., *Studien zur Etymologie und Bildung der griechischen Fischnamen*, Göteborg 1943.
- STRUCK Peter, «Animals and Divination», *The Oxford Handbook...* 310–23.
- THOMPSON D'Arcy Wentworth, *A Glossary of Greek Birds*, Hildesheim 1966.  
—*A Glossary of Greek Fishes*, London 1947.
- THUMIGER Chiara, «Animals in Tragedy», *The Oxford Handbook...* 84–98.
- THURSTON PECK Harry, *Harpers Dictionary of Classical Antiquities*, New York 1898.
- TOMASCHEK Wilhelm, «Bestia», *R.E.* III (1897), 359–60.
- TONER Jerry, *Sesenta millones de romanos. La cultura del pueblo en la antigua Roma*, L. NORIEGA trad., Barcelona 2012.
- TOOMER Gerald J., «Constellations and named stars», *The Oxford Classical...* 381–3.
- TORRES JIMÉNEZ Raquel, «El cordero místico. Espiritualidad, iconografía y liturgia en la Edad Media», *Animales simbólicos...* 231–52.
- TOSI Renzo, *Dizionario dell sentenze Latine e Greche*, Milano 2012.
- TOYNBEE Jocelyn M.C., *Animals in Roman Life and Art*, Barnsley 2013.
- ULLMANN Stephen, *Semántica. Introducción a la ciencia del significado*, J. MARTÍN RUIZ-WERNER trad., Madrid 1980.
- URÍA VARELA Javier, *Tabú y eufemismo en latín*, Amsterdam 1997.
- VENY Joan, *Mots d'ahir i mots d'avui*, Barcelona 1991.
- WELLESLEY Kenneth, *Cornelius Tacitus. The Histories. Book III*, Sidney 1972.
- WORTMANN Ernestus Franciscus, *De comparationibus Plautinis et Terentianis ad animalia spectantibus*, Marburg (Hessen) 1883.

ZELENIN Dmitrij K., «Tabù linguistici nelle popolazioni dell'Europa orientale e dell'Asia settentrionale. Tabù venatori e di altre attività», *Quaderni di Semantica* 9 (1988), 187–318.

ZELENIN Dmitrij K., «Tabù linguistici nelle popolazioni dell'Europa orientale e dell'Asia settentrionale. Tabù della vita domestica», *Quaderni di Semantica* 10 (1989), 123–80 e 183–276.

## 7. CONSPECTVS SCRIPTORVM ET OPERVM ANTIQVORVM

- Quan el nom original de l'autor està en grec, significa que l'obra va ser escrita en grec, independentment que l'autor fóra grec o no.
  - Els títols de les obres, tant gregues com llatines, estan desenvolupats canònicament en llatí.
  - La datació freqüent amb *floruit* indica o bé els anys de producció escrita de l'autor, o bé l'època de la seua vida de la qual hi ha constància documental.
- 
- **ad Her.** = *Rhetorica ad Herennium*. Principis del segle I aC.
  - **ÆSOP.** = **ISOP** de Frígia (Αἴσωπος). ca. 620–564 aC ➤ *Fabulæ* (ed. HAUSRATH 1909).
  - **ÆL.** = **CLAUDI ELIÀ** de Preneste (*Claudius Ælianus*/ Κλαύδιος Αἰλιανός). ca. 170–235 dC ➤ *an.* < *De natura animalium*.
  - **ÆSCH.** = **ÈSQUIL** d'Eleusis (Αἰσχύλος). 523–456 aC ➤ *Ag.* < *Agamemnon* • *Chæph.* < *Chæphori* • *Sept.* < *Septem contra Thebas*.
  - **AET.** = **AECI** de Bizanci (Αἰτίος). 502–75 dC ➤ *iatr.* < *Iatricorum libri XVI*.
  - **AFRAN.** = **LUCI AFRANI** (*Lucius Afranius*). Comediògraf de *fabulæ togatæ* contemporani d'Acci (170–ca. 86 aC) ➤ Fragments editats per O. RIBBECK, *Comicorum Romanorum præter Plautum et Terentium fragmenta*, Leipzig 1873.
  - **AMBR.** = **AMBROSI** (*Aurelius Ambrosius*), bisbe de Milà. 339–97 dC ➤ *hex.* > *Hexæmeron* • *off.* < *De officiis ministrorum*.
  - **AMM.** = **AMMIÀ MARCEL·LÍ** d'Antioquia (*Ammianus Marcellinus Antiochenus*). 330–400 dC ➤ *Rerum gestarum*.
  - **Anth. Græc.** = *Anthologia Græca siue Anthologia Palatina*.
  - **Anth. Lat.** = *Anthologia Latina*, F. BÜCHELER & A. RIESE edd., Leipzig 1964.
  - **ANT. LIB.** = **ANTONÍ LIBERAL** (*Antoninus Liberalis*/ Ἀντωνίνος Λιβεράλις). Segles II/III dC ➤ *Metamorphoseon synagoge*.
  - **APIAN.** = **APIÀ** d'Alexandria (Ἀππιανός). ca. 95–ca. 165 dC ➤ *Historia Romana siue Res Romanæ*.
  - **APIC.** = **APICI** (*Marcus Gaius Apicius*). Segles III/IV dC ➤ *De re coquinaria*.
  - **APVL.** = **APULEU** de Madaura (*Lucius Apuleius*). ca. 124–ca. 170 dC ➤ *ap.* < *Apologia siue de magia* • *flor.* < *Florida* • *met.* < *Metamorphoseon (uulgo Asinus aureus)* • *Plat.* < *De Platone*.

- **ARET.** = **ARETEU** de Capadócia (Ἀρεταῖος Καππάδοξ). *Floruit* segurament en temps de Neró i de Vespasià (54–79 dC) ➤ *caus.* = *De causis et signis acutorum morborum*.
- **ARISTOPH.** = **ARISTÒFANES** d'Atenes (Ἀριστοφάνης). 445–385 aC ➤ *Ach.* < *Acharnenses* • *Au.* < *Aues* • *Equ.* < *Equites* • *Lys.* < *Lysistrata* • *Pax* • *Plut.* < *Plutus* • *Ran.* < *Ranæ* • *Thesm.* < *Thesmophoriazusæ* • *Vesp.* < *Vespæ*.
- **ARISTOT.** = **ARISTÒTIL** d'Estagira (Ἀριστοτέλης). 384–22 aC ➤ *Ath.* < *Atheniensium respublica* • *hist.* < *Historia animalium* • *meteor.* < *Meteorologica* • *part.* < *De partibus animalium* • *pol.* < *Politica* • *probl.* < *Problemata*.
- **ARN.** = **ARNOBI** de Sicca (*Arnobius rhetor Africanus*). *Floruit* en temps de Dioclecia (284–305) i va morir cap al 330 dC ➤ *Disputationes aduersus nationes*.
- **ARTEM.** = **ARTEMIDOR** d'Efes (Ἀρτεμίδωρος). *Floruit* en temps d'Antoní Pius i Marc Aureli (138–80 dC) ➤ *on.* > *Onirocriticon*.
- **ATHEN.** = **ATENEU** de Naucratis (Ἀθήναιος). *Floruit* a final del segle II dC i principis del segle III dC ➤ *Deipnosophistæ*, G. KAIBEL ed., Leipzig 1890.
- **ATTA** = **ATA** (*Titus Quinctius Atta*). Escriptor de comèdia *togata*, mor l'any 77 aC ➤ Fragments editats per O. RIBBECK, *Comicorum Romanorum præter Plautum et Terentium fragmenta*, Leipzig 1873.
- **AVIAN** = **AVIÀ** (*Auianus*). Segles IV/V dC ➤ *Fabulæ*.
- **AVG.** = **AGUSTÍ** (*Aurelius Augustinus*), bisbe d'Hipona. 354–430 dC ➤ *ciu.* < *De ciuitate Dei* • *serm.* < *Sermones*.
- **AVS.** = **AVSONI** de Bordeus (*Decimus Magnus Ausonius*). 310–95 dC ➤ *eph.* < *Ephemeris* • *epist.* < *Epistolæ*.
- **bell. Afr.** = *De bello Africo* (segle I aC).
- **bell. Alex.** = *De bello Alexandrino* (segle I aC).
- **bell. Hisp.** = *De bello Hispaniensi* (segle I aC).
- **BOETH.** = **BOECI** (*Anicius Manlius Seuerinus Boethius*). Mor el 524 dC ➤ *cons.* < *De consolatione philosophiæ*.
- **CÆL. AVR.** = **CELI AURELIÀ** (*Cælius Aurelianus*), metge del segle V dC (?) ➤ *chron.* < *Chronicarum siue tardarum passionum libri quinque*.
- **CÆS.** = **CÈSAR** de Roma (*Gaius Iulius Cæsar*). 100–44 aC ➤ *ciu.* < *De bello ciuili* • *Gall.* < *De bello Gallico*.



- **CALP. SIC.** = **CALPURNI SÍCUL** (*Titus Calpurnius Siculus*). Floruit segurament en temps de Neró (54–68 dC) ➤ *Eclogæ*.
- **CASS. DIO** = **CASSI DIÓ** de Nicea de Bitínia (*Lucius Cassius Dio Cocceianus siue Δίων Κάσσιος Κοκκηϊανός*). ca. 155–post 230 dC ➤ *Historia Romana*.
- **CASS. FEL.** = **CASSI FÈLIX** (*Cassius Felix*). Mitjan segle v dC ➤ *De medicina*.
- **CASSIOD.** = **CASSIODOR** (*Flavius Magnus Aurelius Cassiodorus Senator*). Principis del segle vi dC ➤ *uar.* < *Variæ*.
- **CATO** = **CATÓ** de Túscul (*Marcus Porcius Cato*). 234–149 aC ➤ *agr.* < *De agricultura*.
- **CATVLL.** = **CATUL** de Verona (*Gaius Valerius Catullus*). ca. 87–54 aC ➤ *Carmina*.
- **CELS.** = **CELS** (*Aulus Cornelius Celsus*). Floruit en temps de Tiberi (14–37 dC) ➤ *De medicina*.
- **CENS.** = **CENSORÍ** (*Censorinus*). Segle III dC ➤ *De die natali* (escrit el 268 dC).
- **CHIR.** = *Mulomedicina Chironis*. Tractat de veterinària atribuït pel seu autor al centaure Quiró. Traduït del grec al llatí ca. 400 dC, probablement per Claudi Hèrmeros.
- **CIC.** = **CICERÓ** d'Arpí (*Marcus Tullius Cicero*). 3/1/106 aC–7/12/43 aC ➤ *ad. Att.* < *Epistulæ ad Atticum* • *ad fam.* < *Epistulæ ad familiares* • *ad Quint.* < *Epistulæ ad Quintum* • *Ar.* < *Arati phainomena uersa* (J. SOUBIRAN ed., Paris 1972) • *Cluent.* < *Pro Aulo Cluentio Habito oratio* • *diu.* < *De diuinatione* • *fin.* < *De finibus bonorum et malorum* • *har.* < *De haruspicum responso oratio* • *leg.* < *De legibus* • *leg. agr.* < *De lege agraria orationes* • *Mil.* < *Pro Tito Annio Milone oratio* • *Mur.* < *Pro Lucio Murena oratio* • *nat.* < *De natura deorum* • *off.* < *De officiis* • *Phil.* < *In Marcum Antonium orationes Philippicæ* • *Pis.* < *In Lucium Calpurnium Pisonem oratio* • *prou.* < *De prouinciis consularibus oratio* • *rep.* < *De republica* • *Rosc. Am.* < *Pro Sexto Roscio Amerino oratio* • *Sest.* < *Pro Publio Sestio oratio* • *Sull.* < *Pro Publio Cornelio Sulla oratio* • *Tusc.* < *Tusculanæ disputationes* • *Verr.* < *In Gaium Verrem orationes*.
- **CLAVD.** = **CLAUDIÀ** d'Alexandria (*Claudius Claudianus*). ca. 370–post 404 dC ➤ *Eutr.* < *In Eutropium* • *pan. ter.* < *Panegyricus de tertio consulatu Honorii Augusti* • *Pros.* < *De raptu Proserpinæ*.
- **COLVM.** = **COLUMEL·LA** de Gades (*Lucius Iunius Moderatus Columella*). Floruit poc després de la mort de Sèneca (65 dC) ➤ *rust.* < *De re rustica*.
- **CVRT.** = **QUINT CURCI** (*Quintus Curtius Rufus*). Floruit en temps de Vespasià (69–79 dC) ➤ *Historia Alexandri Magni*.

- **DEMOCR.** = **DEMÒCRIT** d'Abdera (Δημόκριτος). 460–370 aC ➤ Fragments editats per H. DIELS & W. KRANZ, *Die Fragmente der Vorsokratiker* (3 voll.), Dublin 1969.
- **DICT. CRET.** = **DICTUS CRETENC** (*Dictys Cretensis*). Segle I dC, en temps de Neró (54–68 dC) ➤ *De bello Troiano* = *Ephemeris belli Trojani*
- **DIOD. SIC.** = **DIODOR** de Sicília (Διόδωρος). Segle I aC ➤ *Bibliotheca historica*.
- **DIOG. LÆRT.** = **DIÒGENES LAERCI** (Διογένης Λαέρτιος). Naix en temps d'Alexandre Sever (222–35 dC) ➤ *Vitæ philosophorum*.
- **DIOSC.** = **DIOSCÒRIDES PEDANI** d'Anazarbe (Διοσκορίδης Πεδάνιος). ca. 40–90 dC ➤ *med.* < *De materia medica* (Περὶ ὕλης ἰατρικῆς). Principal tractat de farmacopea fins als segles XVII/ XVIII. El llibre segon parla de remeis amb animals.
- **DON.** = **DONAT** (*Ælius Donatus*). Segle IV dC, preceptor de JERONI ➤ *in Eun.* < *Commentum in Terentii Eunuchum* • *Verg.* < *Vita Vergilii*.
- **ENN.** = **ENNI** de la calabresa Rúdies (*Quintus Ennius*). 239–169 aC ➤ *ann.* < *Annalium libri*, fragments editats per O. SKUTSCH, *The Annals of Quintus Ennius. Edited with introduction and commentary*, Oxford 1985. La resta de fragments, editats per J. BLÄNSDORF, *Fragmenta poetarum Latinorum epicorum et lyricorum præter Enni Annales et Ciceronis Germanicique Aratea*, Berlin & New York 2011.
- **ERAT.** = **ERATÒSTENES** de Cirene (Ἐρατοσθένης ὁ Κυρηναίος). 276–194 aC ➤ *cat.* < *Catasterismi*.
- **EVV.** = **EURÍPIDES** de Salamina (Εὐριπίδης). 480–406 aC ➤ *Alc.* < *Alcestis* • *Andr.* < *Andromacha* • *Hec.* < *Hecuba* • *Herc.* < *Hercules* • *Iph. Aul.* < *Iphigenia Aulidensis* • *Iph. Taur.* < *Iphigenia Taurica* • *Or.* < *Orestes* • *Rhes.* < *Rhesus* • *Troad.* < *Troades*.
- **EVTR.** = **EUTROPI** (*Flavius Eutropius*). Finals del segle IV dC ➤ *Breuiarium historiae Romanæ*.
- **FEST.** = **FEST** (*Sextus Pompeius Festus*), gramàtic dels segles II o III dC. Va fer un resum de l'obra perduda de Verri Flac *De significatu uerborum*, abreuja al seu torn per Pau el Diaca al segle VIII dC. L'edició de W. LINDSAY (1913) combina les restes que han quedat de tots dos epítomes. ➤ *Epitome operis de uerborum significatu quæ exstant* (ed. W. LINDSAY, Stuttgart & Leipzig 1997).
- **FLOR.** = **FLORUS**. Es discuteix si es tracta d'una persona, dos, o fins i tot tres (el mateix nom està en discussió: *Publius/Lucius Annæus/Annius/Iulius Florus*) autor(s) d'una obra històrica, poètica i retòrica, d'època d'Adrià (117–38 dC), i potser d'Àfrica. ➤ *epit.* < *Epitoma de Tito Liuii bellorum omnium annorum DCC*.

- **FRONTO = FRONTÓ** (*Marcus Cornelius Fronto*). Floruit en temps de Marc Aureli (161–80 dC) ➤ *epist. ad Ant.* < *Epistulæ ad Antoninum imperatorem et inuicem libri IV* • *epist. ad Cæs.* < *Epistulæ ad Marcum Cæsarem et inuicem libri V*.
- **GAL. = GALÉ** de Pèrgam (Γαληνός). 129–ca. 200 dC ➤ *comp.* < *De compositione medicamentorum secundum locos libri X*.
- **GELL. = AULE GEL·LI** (*Aulus Gellius*). 115–180 dC ➤ *Noctes Atticæ*.
- **GEOP. = GEOPÒNICA** (Γεωπονικά). Compilació en vint llibres sobre temes d'agronomia i agricultura, feta al segle X a l'imperi bizantí, amb materials que remunten a l'antiguitat.
- **GERM. = GERMÀNIC** (*Cæsar Germanicus*). 15 aC–19 dC ➤ *Ar.* < *Aratea*.
- **HEROD. = HERÒDOT** d'Halicarnàs (Ἡρόδοτος). 484–25 aC ➤ *Historiæ*.
- **HES. = HESÍODE** d'Ascra (Ἡσίοδος). Segles VIII–VII aC ➤ *op.* < *Opera et dies*.
- **HESYCH. = HESIQUI** (Ἡσύχιος). Segle V dC.
- **HIER. = JERONI** d'Estridó (Dalmàcia), sacerdot i abat a Betlem (*Sophronius Eusebius Hieronymus*). 331–420 dC ➤ *comm. Ezech.* < *Commentarius in Ezechielem prophetam* • *ep.* < *Epistulæ* • *Hil.* < *Vita Hilarionis* • *in psalm.* < *Commentarioli in psalmos* • *Ion.* < *Commentarius in Ionam prophetam* • *Iou.* < *Aduersus Iouinianum* • *Ruf.* < *Apologia aduersus libros Rufini*.
- **HIPPIATR. = HIPPIATRICA** (Ἱππιατρικά). Recull d'escrits sobre veterinària (Ἱππιατρικά = *mulomedicina*) recopilats al segle X dC.
- **HIPPOCR. = HIPÒCRATES** de Cos (Ἱπποκράτης). 460–377 aC ➤ *aff.* < *De affectionibus* • *aph.* < *Aphorismi* • *art.* < *De articulis* • *cord.* < *De corde* • *mul. affect.* < *De mulierum affectibus* • *nat. mul.* < *De natura muliebri* • *morb. pop.* < *De morbis popularibus* • *prorrh.* < *Prorrheticus* • *sup.* < *De superfætatione*.
- **HIST. AVG. = SCRIPTORES HISTORIÆ AVGVSTÆ**. Segle IV dC? ➤ *Alex.* < *Alexander Seuerus* • *Comm.* < *Commodus Antoninus* • *Heliog.* < *Antoninus Heliogabalus*.
- **HOM. = HOMER** de Jònia? (Ὅμηρος). Segle VIII aC? ➤ *Il.* < *Ilias* • *Od.* < *Odyssea*.
- **HOR. = HORACI** de Venúsia (*Quintus Horatius Flaccus*). 65–8 aC ➤ *ars* < *De arte poetica (Epistula ad Pisones)* • *carm.* < *Carminum (Odarum) libri* • *epist.* < *Epistulæ* • *epod.* < *Epodon liber (Iambi)* • *serm.* < *Sermones (saturæ)*.
- **HORAP. = HORAPOL·LO** d'Egipte (Ἡραπόλλων). Segles IV/V dC ➤ *hier.* < *Hieroglyphica*.
- **HYG. = HIGÍ** (*Hyginus*). Anterior al segle II dC ➤ *astr.* < *De astronomia*.

- **IS.** = **ISIDOR** (*Isidorus*), bisbe de Sevilla. 560–636 dC ➤ *or.* < *Originum libri seu Etymologiæ*.
- **Itin. Burd.** = *Itinerarium Burdigalense*. Descripció anònima del segle IV dC de la ruta de Burdeus a Jerusalem; també s'anomena *Itinerarium Hierosolymitanum*. P. GEYER & O. KUNTZ edd., Turnhout 1965.
- **Itin. Ant.** = *Itinerarium Antonini Augusti*. Descripció de províncies i rutes marítimes, conservada en una recensió del segle III dC. O. KUNTZ ed., Leipzig 1929.
- **IUVEN.** = **JUVENAL** d'Aquí (*Decimus Iunius Iuuenalis*). ca. 60–ca. 135 dC ➤ *Saturarum libri*.
- **LACT.** = **LACTANCI** de l'africana Fírmium (*Cæcilius Firmianus Lactantius*). ca. 245–ca. 325 dC ➤ *epist.* > *Fragmenta epistularum*.
- **LIV.** = **TITUS LIVI** de Patàvium (*Titus Liuius Patauinus*). 59 aC–17 dC ➤ *Ab Vrbe condita libri*.
- **LVCAN.** = **LUCÀ** (*Marcus Annæus Lucanus*). 39–65 dC ➤ *Bellum ciuile (Pharsalia)*.
- **LVCIAN.** = **LLUCIÀ** de Samòsata (Λουκιανός). 120–90 dC ➤ *hist.* < *Quomodo historia conscribenda sit* • *mort.* < *Dialogi mortuorum* • *Sat.* < *Saturnalia*.
- **LVCIL.** = **LUCILI** de Suessa Aurunca (*Gaius Lucilius*). ca. 168–102 aC ➤ *Saturarum fragmenta*, edició de F. MARX, Leipzig 1904.
- **LVCR.** = **LUCRECI** (*Titus Lucretius Carus*). 94–55 aC ➤ *De rerum natura*.
- **LYD.** = **JOAN LLORENÇ EL LIDI**, de Filadèlfia (Ἰωάννης Λαυρέντιος ὁ Λυδός). Escriptor bizantí del segle VI dC sobre antiguitats romanes ➤ *mag.* < *De magistratibus reipublicæ Romanæ*.
- **MACR.** = **MACROBI** (*Ambrosius Theodosius Macrobius*). Principis del segle V dC ➤ *Sat.* < *Saturnaliorum liber*.
- **MAN.** = **MANILI** (*Marcus Manilius*). Segle I dC (*floruit* en temps d'August) ➤ *Astronomica*.
- **MART.** = **MARCIAL** de Bìlbilis (*Marcus Valerius Martialis*). ca. 43–ca. 101 dC ➤ *Epigrammata* • *spect.* < *De spectaculis*.
- **MAT.** = **MACI** (*Gnæus Matius*). Poeta anterior a Varró. Fragments editats per J. BLÄNSDORF, *Fragmenta poetarum Latinorum epicorum et lyricorum præter Enni Annales et Ciceronis Germanicique Aratea*, Berlin & New York 2011.

- **MEN.** = **MENANDRE** d' Atenes (Μένανδρος). ca. 342–ca. 292 aC ➤ Fragments editats per R. KASSEL & C. AUSTIN, *Poetæ comici Græci* (8 voll.), Berlin & New York 1983–98.
- **NEP.** = **NEPOT** de Tici (*Cornelius Nepos*). ca. 100–post 27 aC ➤ *Cato* • *Ham.* < *Hamilcar*.
- **NON.** = **NONI MARCEL** (*Nonius Marcellus*). Principis del segle IV dC ➤ *De compendiosa doctrina*, W. LINDSAY ed. (3 voll.), München–Leipzig 2003.
- **NOV.** = **NOVI** (*Nouius*). Segle I aC ➤ Fragments editats per O. RIBBECK, *Comicorum Romanorum præter Plautum et Terentium fragmenta*, Leipzig 1873.
- **OPP.** = **OPIÀ** d'Apamea (Ὀππιανός). Floruit en temps de Caracal·la (198–217 dC) ➤ *cyn.* < *Cynegetica*.
- **OV.** = **OVIDI** de Sulmona (*Publius Ovidius Naso*). 43 aC–17 dC ➤ *am.* < *Amores* • *ars* < *Ars amatoria* • *her.* < *Heroides (epistulæ)* • *fast.* < *Fasti* • *hal.* < *Halieutica* • *Ib.* < *Ibis* • *met.* < *Metamorphoseon libri* • *Pont.* < *Epistulæ ex Ponto* • *rem.* < *Remedia amoris* • *trist.* < *Tristia*.
- **PALL.** = **PAL·LADI** (*Rutilius Taurus Æmilianus Palladius*). 363–ca. 430 dC ➤ *agr.* < *De agricultura*.
- **PAVL. ÆG.** = **PAU** d'Egina (Παῦλος Αἰγινήτης). 625–90 dC ➤ *Epitomæ medicæ libri septem*.
- **PAVL. NOL.** = **PAULÍ**, bisbe de Nola (*Paulinus*). 354–431 dC ➤ *carm.* < *Carmina*.
- **PELAG.** = **PELAGONI** de Salona (*Pelagonius*). Segle IV dC ➤ *De ueterinaria medicina*.
- **PERS.** = **PERSI** de Volterra (*Aulus Persius Flaccus*). 34–62 dC ➤ *Saturæ*.
- **PETR.** = **PETRONI** (*Gaius Petronius Arbiter*). ca. 27–66 dC ➤ *Satyrica*.
- **PHÆDR.** = **FEDRE** (*Phædrus*). ca. 14 aC–50 dC ➤ *Fabulæ* • *app.* < *Appendix Perottina*.
- **PHILOSTR.** = **FILÒSTRAT** d' Atenes. (Φιλόστρατος). 170–247 dC ➤ *Apoll.* < *Vita Apollonii*.
- **PHOT.** = **FOCI** (Φώτιος). Lexicògraf del segle IX (810–93).
- **PHYSIOLOGVS** (Φυσιολόγος 'investigador de la natura'): bestiari anònim cristià i moralitzant, redactat en grec, segurament a l' Alexandria del segle II dC. És la font principal de tots els bestiaris euopeus posteriors.
- **PLATO** = **PLATÓ** d' Atenes (Πλάτων). 427–347 aC ➤ *apol.* < *Apologia* • *Phædo* • *resp.* < *Respublica* • *symp.* < *Symposium* • *Tim.* < *Timæus*.

- **PLATO COM.** = **PLATÓ EL CÒMIC** (Πλάτων Κωμικός). Segles V–IV aC ➤ Fragments editats per R. KASSEL & C. AUSTIN, *Poetæ comici Græci* (8 voll.), Berlin & New York 1983–98.
- **PLAVT.** = **PLAUTE** de Sàssina (*Titus Maccius Plautus*). 254–184 aC ➤ *Amph.* < *Amphitruo* • *As.* < *Asinaria* • *Aul.* < *Aulularia* • *Bacch.* < *Bacchides* • *Capt.* < *Captiui* • *Cas.* < *Casina* • *Cist.* < *Cistellaria* • *Curc.* < *Curculio* • *Ep.* < *Epidicus* • *Men.* < *Menæchmi* • *Merc.* < *Mercator* • *Mil.* < *Miles gloriosus* • *Most.* < *Mostellaria* • *Persa* < *Persa* • *Pæn.* < *Pænulus* • *Pseud.* < *Pseudolus* • *Rud.* < *Rudens* • *Stich.* < *Stichus* • *Trin.* < *Trinummus* • *Truc.* < *Truculentus*.
- **PLIN.** = **PLINI EL VELL** de Còmum (*Gaius Plinius Secundus: Plinius Maior*). 23–79 dC ➤ *nat.* < *Naturalis historia*.
- **PLIN.** = **PLINI EL JOVE** de Còmum (*Gaius Plinius Cæcilius Secundus: Plinius Minor*). 61–117 dC ➤ *ep.* < *Epistulæ* • *pan.* < *Panegyricus*.
- **PLVT.** = **PLUTARC** de Queronea (Πλούταρχος). 46–120 dC ➤ *Marc.* < *Marcellus* • *mor.* < *Moralia* • *Rom.* < *Romulus* • *Solo*.
- **POLL.** = **PÒL·LUX** de Nàucratis (Ίούλιος Πολυδεύκης). *Floruit* en temps de Còmode (161–92 dC) ➤ *Onomasticon*.
- **POLYB.** = **POLIBI** de Megalòpolis (Πολύβιος). *ca.* 205–*ca.* 120 aC ➤ *Historiæ*.
- **Priap.** = **CARMINA PRIAPEA**. Segles I–II dC? ➤ *Carmina Priapea. A Priapo, dios del fallo*, P.L. CANO & J. VELÁZQUEZ (introducció, traducció i notes), Barcelona 2000.
- **PROBUS** (*Marcus Valerius Probus*). Gramàtic del segle I dC ➤ En *Grammatici Latini* (8 voll.), H. KEIL ed., Hildesheim & New York 1981.
- **PROP.** = **PROPERCI** (*Sextus Propertius*). *ca.* 50–*ca.* 15 aC ➤ *Elegiæ*.
- **PRVD.** = **PRUDENCI** (*Marcus Aurelius Clemens Prudentius*). *ca.* 348–405 dC ➤ *per.* < *Peristephanon liber*.
- **PSEUDOACRÓ**, escoliasta d'Horaci dels segles VI o VII dC ➤ O. KELLER ed., *Pseudocracronis scholia uetustiora*, Stuttgart 1902–4.
- **PSEUDO–APVL.** = **PSEUDOAPULEU** (*Opuscula aut Apuleio perperam ascripta aut certe uulgo suspecta habita*) ➤ *herb.* < *De herbarum medicaminibus*.
- **PSEUDO–AVR.** = Atribució falsa a AURELI VÍCTOR de l'obra del segle IV dC *Epitome de Cæsaribus*.
- **PSEUDO–DIOSC.** = **PSEUDODIOSCÒRIDES** ➤ *Liber de herbis feminis*.

- **PSEUDO-HYG.** = **PSEUDO-HIGÍ.** Segle III dC? Obres d'agrimensura atribuïdes a un *Hyginus Gromaticus* o agrimensor (actiu en temps de Trajà 98–117 dC), una atribució recentment posada en dubte. ➤ *mun.* < *Liber de munitioibus castrorum.*
- **PSEUDO-SALL.** = **PSEUDOSAL·LUSTI** ➤ *rep.* < *Epistolæ ad Cæsarem senem de re publica.*
- **PTOL.** = **CLAUDI PTOLEMEU** (Κλαύδιος Πτολεμαίος). Actiu a Alexandria al segle II dC ➤ *phas.* < *Phaseis.*
- **QVINT.** = **QUINTILIÀ** de Calagurris (*Marcus Fabius Quintilianus*). ca. 30–95 dC ➤ *inst.* < *Institutio oratoria.*
- **Rau.** = **Rauennati Anonymi Cosmographia.** Versió anònima compilada a les aca-balles del segle VII dC a Ravenna a partir de materials anteriors. M.E. PINDER & G. PARTHEY edd., Berlin 1860.
- **RVF.** = **RUFUS** d'Efes (*Rufus*). Floruit en temps de Trajà (98–117 dC) ➤ *on.* < *De onomasia.*
- **SALL.** = **SAL·LUSTI** (*Gaius Sallustius Crispus*). 86–35 aC ➤ *Cat.* < *De coniuratione Catilinæ* • *hist.* < *Historiarum fragmenta* (B. MAURENBRECHER ed., *Historiarum reliquiæ*, Leipzig 1891–3). • *Iug.* < *De bello Iugurthino.*
- **Schol. Lucian.** = *Scholia in Lucianum*, H. RABE ed, Leipzig 1906.
- **Schol. Nic. Ther.** = *Scholia et glossæ in Nicandri Theriaca*, A. CRUGNOLA ed., Milano 1971. Nicandre de Colofó (Νίκανδρος ὁ Κολοφώνιος), del segle II aC, va escriure dos llibres relacionats: un sobre remeis contra mossegades de bèsties salvatges (sobretot serps), titulat *Theriaca* (Θηροιακά), i un altre sobre verins, contraverins i antídots, titulat *Alexipharmaca* (Ἀλεξιφάρμακα).
- **Schol. Pers.** = *Scholia in Persium*, JAHN & F. LEO edd., Berlin 1932.
- **SCRIB.** = **ESCRIBONI LLARG** (*Scribonius Largus*). Floruit en temps de Tiberi i de Claudi (14–54 dC) ➤ *Compositiones siue De compositione medicamentorum.*
- **SEN.** = **SÈNECA** pare, de Còrdova (*Marcus Annæus Seneca*). 58 aC–ca. 32 dC ➤ *contr.* < *Controversiæ.*
- **SEN.** = **SÈNECA** fill, de Còrdova (*Lucius Annæus Seneca*). 4 aC–65 dC ➤ *apoc.* < *Diui Claudii apocolocyntosis* • *const.* < *Dialogus de constantia sapientis* • *ep.* < *Epistolæ morales ad Lucilium* • *ira* < *Dialogus de ira* • *nat.* < *Naturales quæstiones* • *Œd.* < *Œdipus.*

- **SERV.** = **SERVI** (*Maurus Seruius Honoratus*). Finals del segle IV dC ➤ *in Æn.* < *Commentarius in Vergilii Æneidem* • *in ecl.* < *Commentarius in Vergilii eclogas* • *in georg.* < *Commentarius in Vergilii georgica*.
- **SIC. FLACC.** = **SÍCUL FLAC** (*Siculus Flaccus*). Floruit en temps de Domicià (81–96 dC) ➤ *De conditionibus agrorum*.
- **SID.** = **SIDONI APOL·LINAR** de Lúgdunum (*Gaius Sollius Modestus Apollinaris Sidorius*). 431–86 dC ➤ *carm.* < *Carmina* • *epist.* < *Epistulæ*.
- **SIL.** = **SILI ITÀLIC** (*Tiberius Catius Asconius Silius Italicus*). 28–103 dC ➤ *Punica*.
- **SOLIN.** = **SOLÍ** (*Gaius Iulius Solinus*). Mitjan segle III dC ➤ *Collectanea rerum memorabilium*.
- **SOPH.** = **SÒFOCLES** de Colonus (Σοφοκλῆς). 496–406 aC ➤ *Ajax*.
- **STAT.** = **ESTACI** (*Publius Papinius Statius*). 45–96 dC ➤ *Ach.* < *Achilleis* • *silu.* < *Siluxæ* • *Theb.* < *Thebais*.
- **STRABO** = **ESTRABÓ** d'Amàsia (Στράβων). 64 aC–ca. 24 dC ➤ *Geographica*.
- **SUDA** (Σοῦδα, Σουῖδας) = **SUIDES** o la **SUDA**, enciclopèdia bizantina del segle X dC.
- **SVET.** = **SUETONI** (*Gaius Suetonius Tranquillus*). 70–ca. 150 dC ➤ *Aug.* < *Diuus Augustus* • *Cal.* < *Caligula* • *Claud.* < *Diuus Claudius* • *Dom.* < *Domitianus* • *fragm.* < *Fragmenta* (A. REIFFERSCHIED ed., *C. Suetonii Tranquilli præter Cæsarum libros reliquiæ*, Leipzig 1860) • *Galba* • *Iul.* < *Diuus Iulius* • *Nero* • *Tib.* < *Tiberius* • *Vesp.* < *Vespasianus*.
- **Tab. Peut.** = **Tabula Peutingeriana**. Representació gràfica del món conegut pels romans, descoberta per l'humanista alemany Conrad Peutinger (1465–1547). L'original remunta probablement al segle IV dC (S. MÜLLER ed., Stuttgart 1887–8).
- **TAC.** = **TÀCIT** (*Publius (?) Cornelius Tacitus*). 56–117 dC ➤ *ann.* < *Annales* • *Germ.* < *Germania* • *hist.* < *Historiæ* • *or.* < *Dialogus de oratoribus*.
- **TER.** = **TERENCI** de Cartago (*Publius Terentius Afer*). 195–59 aC ➤ *Ad.* < *Adelphæ* • *Eun.* < *Eunuchus* • *Heaut.* < *Heautontimorumenos* • *Phorm.* < *Phormio*.
- **TERT.** = **TERTUL·LIÀ** de Cartago (*Quintus Septimius Florens Tertullianus*). ca. 150–ca. 220 dC ➤ *an.* < *De anima* • *ap.* < *Apologeticum* • *bapt.* < *De baptismo* • *cor.* < *De corona* • *Marc.* < *Aduersus Marcionem* • *mart.* < *Ad martyras* • *Val.* < *Aduersus Valentinianos*.
- **THEOGN.** = **TEOGNIS** de Mègara (Θέογνις). ca. 546–post 490 aC ➤ *Elegiæ*.
- **THEOCR.** = **TEÒCRIT** de Siracusa (Θεόκριτος). ca. 310–260 aC ➤ *id.* < *Idyllia*.



- **THEOPHR.** = **TEOFRAST** d'Eresós (Θεόφραστος). 371–287 aC ➤ *caus. plant.* < *De causis plantarum* • *hist.* < *Historia plantarum* • *sens.* < *De sensu*.
- **THVC.** = **TUCÍDIDES** d'Àlimos (Θουκυδίδης). ca. 460–ca. 400 aC ➤ *Historiæ*.
- **TIB.** = **TIBUL** (*Albius Tibullus*). 54–19 aC ➤ *Elegiæ*.
- **TIMO** = **TIMÓ** (Τίμων ὁ Φλιάσιος). Filòsof escèptic. ca. 315–230 aC ➤ Fragments editats per H. DIELS, *Poetarum Philosophorum Fragmenta*, Berlin 1901).
- **TIT.** = **TICI** (*Caius Titius*). Segles II–I aC ➤ Fragments editats per H. MALCOVATI, *Oratorum Romanorum fragmenta liberæ rei publicæ* (3 voll.), Torino 1976.
- **VAL. FLACC.** = **VALERI FLAC** (*Gaius Valerius Flaccus Setinus Balbus*). Floruit en temps de Vespasià (69–79 dC) ➤ *Argonautica*.
- **VAL. MAX.** = **VALERI MÀXIM** (*Valerius Maximus*). Floruit en temps de Tiberi (14–37 dC) ➤ *Facta et dicta memorabilia*.
- **VARRO** = **VARRÓ** de la sabina Reate (*Marcus Terentius Varro Reatinus*). 116–27 aC ➤ *ling.* < *De lingua Latina* • *Men.* < *Saturarum Menippearum fragmenta* (R. ASTBURY ed., Leipzig 1985) • *rust.* < *Res rusticæ*.
- **VEG.** = **VEGECI** (*Publius [Flavius] Vegetius Renatus*). Segles IV/V dC ➤ *mil.* < *Epitoma rei militaris (De re militari)* • *mul.* < *Ars ueterinaria siue mulomedicina*.
- **VELL.** = **VEL·LEI PATERCLE** de la Campània (*Gaius Velleius Paterculus*). Floruit en temps de Tiberi (14–37 dC) ➤ *Historiæ Romanæ*.
- **VERG.** = **VIRGILI** d'Andes (*Publius Vergilius Maro*). 70–19 aC ➤ *Æn.* < *Æneis* • *mor.* < *Moretum* • *ecl.* < *Eclogæ (Bucolica)* • *georg.* < *Georgica*.
- **VICT. VIT.** = **VÍCTOR** (*Victor Vitensis*), bisbe de l'africana Vita. ca. 430–post 484 dC ➤ *hist.* < *Historia persecutionis Africanæ Prouinciæ, temporibus Geiserici et Hunirici regum Wandalorum*.
- **VITR.** = **VITRUVI** (*Marcus Vitruuius Pollio*). 75–10 aC ➤ *De architectura*.
- **VVLG** = *Biblia sacra iuxta uulgatam uersionem*. 405 dC ➤ *apoc.* < *Apocalypsis Iohannis apostoli* • *eccles.* < *Ecclesiastes* • *exod.* < *Exodus* • *gen.* < *Genesis* • *Ion.* < *Ionas*.
- **XEN.** = **XENOFONT** d'Atenes (Ξενοφών). 430–354 aC ➤ *an.* < *Anabasis* • *Cyr.* < *Cyropædia* • *eq.* < *De re equestri* • *mem.* < *Memorabilia*.



## 8. ÍNDEX D'AUTORS MODERNS

- ACUÑA:** 115, 243, 394, 476, 523.  
**ADAMS:** 39, 96, 220, 248, 275, 348-9, 370, 443-4, 548.  
**ALCOVER & MOLL:** 155.  
**ALINEI:** 14, 16-7, 21, 62, 107, 504, 531-3, 545.  
**ALLEN:** 39, 57.  
**AMAT:** 136-7, 187, 552.  
**ANDRÉ:** 39, 69-70, 72, 76, 98, 202, 270, 307, 332-3, 372, 375-6, 378, 385, 388, 402, 441, 497, 511, 514-5, 520-2, 549, 552-3.  
**ARTIGAS:** 282, 322, 432.  
**ASTON:** 422.  
**BALLESTER:** 1, 3-5, 9, 13-4, 20-1, 33, 39, 70-1, 76, 107-8, 114, 172-3, 175-6, 188, 217, 293, 300, 313, 331, 339, 341, 349, 360, 369, 376, 390, 392, 414, 437, 488-90, 497, 520, 526, 532-3, 536, 539, 541, 549, 559.  
**BEAVIS:** 34, 39-40, 83, 105, 309, 341, 365, 398.  
**BECK:** 492.  
**BECKER:** 487.  
**BELL:** 241.  
**BLANCH:** 240, 243, 252, 292, 311, 339, 454, 540.  
**BLOK:** 88-9, 120.  
**BOBILLO:** 107.  
**BODSON:** 15, 26.  
**BOLÓS:** 39.  
**BONET:** 398.  
**BONFANTE:** 293, 300.  
**CALLEBAT:** 318.  
**CALVO:** 67.  
**CANTO:** 244-5.  
**CANTÓ:** 139, 329-30.  
**CAPPONI:** 34, 40, 114, 189, 193, 254, 320, 462.  
**CASANOVA:** 4, 6.  
**CASAJERO:** 96-7.  
**CHANTRAINE:** 59, 76, 78, 82, 95, 114, 126, 136, 151, 173, 181, 189, 193, 200, 221, 229, 256, 260, 276, 310, 312, 324, 328, 347-8, 352, 360, 366, 369, 371, 381, 383, 393, 397, 410-1, 416, 445, 449, 460.  
**CHERUBINI:** 115.  
**CHEVALLIER:** 256, 290, 510.  
**COCCO:** 357.  
**CONCEPCIÓN:** 554.  
**CONDOS:** 39, 57, 66, 91, 96, 111, 121, 222, 419.  
**COROMINAS = COROMINES:** 4, 86, 151, 341, 533, 536, 539.  
**DANDO-COLLINS:** 63-4, 79, 223, 232, 276-7, 303, 416-7.  
**DELORT:** 121.  
**DU CANGE:** 427, 503.  
**EKROTH:** 508.  
**ERNOUT & MEILLET:** 49, 59-60, 66, 68-9, 72, 76, 82, 88, 95, 104, 108, 114, 118, 125, 133, 151, 153, 158, 165, 173-5, 181, 186-7, 189, 193, 195, 205, 229-31, 234, 237, 254-5, 257, 265, 272, 287, 310, 316, 320, 328, 335, 339, 341, 345, 352, 356, 360-1, 375, 383, 390, 397, 407, 410, 413-4, 421, 432, 436, 445, 448, 451, 462-3.  
**ESPOT:** 241, 243, 252, 292, 311, 339, 454, 540.  
**FAURE:** 481.  
**FAUST:** 119, 510.  
**FLEURY:** 318.  
**FLORES:** 99, 107, 227, 273, 342, 392, 421, 532, 545.  
**FÖGEN:** 569.  
**FONT:** 518-9.  
**FONTÁN:** 267, 410, 463.  
**FORCELLINI:** 34, 38, 40, 199, 236, 264.  
**FRANCO:** 8, 117.  
**GALMÉS:** 367.  
**GAMKRELIDZE & IVANOV:** 71.  
**GARCÍA A.:** 481.  
**GARCÍA HUERTA:** 565, 570.  
**GARCÍA MOUTON:** 15.  
**GARROSA:** 115, 243, 394, 476, 523.  
**GIL:** 22, 40, 83, 105, 309, 313, 341-2, 365, 475, 527.  
**GILHUS:** 8, 52, 116-7, 284, 538.  
**GOLDBERGER:** 370-1, 433, 436, 439, 548.  
**GÓMEZ I PALLARÉS:** 204.  
**GÓMEZ SANTAMARÍA:** 568.  
**GOUDI:** 15, 32.  
**GRAF:** 284, 423.

**GREGORY:** 237, 240.  
**GRIMAL:** 450.  
**GUIRAL:** 51.  
**GUNDEL:** 141, 492, 494.  
**HARDEN:** 292, 422.  
**HOFMANN:** 506–7.  
**HOWE:** 120.  
**JIMÉNEZ:** 98, 240, 256, 383.  
**JORDÀ:** 53, 79, 241, 287, 311, 331, 342, 380–1, 390, 448, 536–7, 541.  
**KAIMIO:** 19, 349, 475, 553.  
**KAJANTO:** 38, 61, 99, 175, 256, 278, 377, 479–80, 484, 487, 490.  
**KELLER:** 462.  
**KITCHELL:** 34, 39–40, 47, 52, 56, 60, 82, 87, 95–6, 159–60, 163, 166, 217–8, 229, 231, 238, 277, 331, 407, 454, 529.  
**KÖHLER:** 95, 136.  
**LACALLE:** 238.  
**LAERA:** 13.  
**LAGO:** 400.  
**LAMER:** 147, 465.  
**LE BŒUFFLE:** 410–1.  
**LE BOHEC:** 184, 213.  
**LE BONNIEC:** 410–1.  
**LÉVI-STRAUSS:** 8.  
**LOJENDIO:** 510.  
**LÓPEZ EIRE:** 248.  
**LÓPEZ LÓPEZ:** 216, 282, 308.  
**LYONS:** 14.  
**MANZANERO:** 154.  
**MARCOVECCHIO:** 39.  
**MARIÑO:** 55, 100, 107, 188, 240, 272, 284, 288, 311, 507.  
**MARTIN:** 69, 79, 193.  
**MARTÍNEZ SAURA:** 34.  
**MARTÍNEZ MANZANO:** 67.  
**MASALLES:** 39.  
**MAYOR:** 230, 400.  
**MCCARTNEY:** 13, 39, 92, 170–1, 208, 212–3, 218, 252, 302–3, 326, 399–401, 426, 502–4.  
**MCDONALD:** 392.  
**MONTERO:** 206, 247–8, 348, 369, 443.  
**MORILLAS:** 98, 240, 256, 383.  
**MORILLO:** 98, 240, 256, 383.  
**MOURE:** 54, 162, 267, 410, 463.  
**NEWMYER:** 11.  
**NINOT:** 39.  
**OGDEN:** 221, 241.  
**OPELT:** 39, 56, 117, 139, 145, 306, 510.  
**OTTE:** 295.  
**OTTO A.:** 95, 136.  
**OTTO W.:** 96.  
**PALACIOS:** 133.  
**PANUNZIO:** 7.  
**PAPA:** 557.  
**PASCUAL:** 539.  
**PASTOREAU:** 453.  
**PEDROSA:** 133.  
**PELLICER:** 39.  
**POKORNY:** 374–5.  
**PÜTZ:** 510.  
**REQUENA:** 238, 264, 386, 391.  
**RIBES:** 481.  
**RIEGLER:** 15.  
**ROMÁN:** 330.  
**ROS:** 556.  
**ROSSEBASTIANO:** 487.  
**RUBANO:** 486.  
**RUBIO:** 133.  
**SAINT DENIS:** 34, 39–40, 529.  
**SAMPIETRO:** 282.  
**SAUSSURE:** 24, 25.  
**SCHMELING:** 96, 291, 380, 439, 510.  
**SEMERARO:** 393.  
**SHELTON:** 117.  
**SMITH:** 245.  
**SOLIMANO:** 160.  
**STRÖMBERG:** 442.  
**STRUCK:** 113.  
**TERRADO:** 4.  
**THOMPSON:** 69, 78, 197, 257, 322, 345, 369, 432.  
**THUMIGER:** 343.  
**THURSTON:** 78, 250–2.  
**TOMASCHEK:** 124.  
**TONER:** 233, 408.  
**TOOMER:** 162, 357, 419, 492.  
**TORRES:** 484.  
**TOSI:** 6, 111, 136, 249.  
**TOYNBEE:** 9, 50, 52, 63, 66, 79, 87, 89, 125, 136, 139, 152, 218, 232–3, 237, 241–2, 277, 293, 296, 353, 356, 391, 426, 454.  
**ULLMANN:** 15.  
**URÍA:** 49, 69, 181, 266, 293–4, 439, 489.  
**VENY:** 536.  
**VIGO:** 39.

**WELLESLEY:** 78.  
**WILLEKES:** 241.

**WORTMANN:** 39, 122, 145, 282, 464, 510,  
548.  
**ZELENIN:** 28, 176, 294, 302.

